CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library
S.D.P.B.
Coll. No. 633

Title Praudha manoramā

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 633 Subject : Grammar.

Title : Praudha manoramā

Author : Bhattoji Dixit. Scribe : —

Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 10.6" by 4" Extent : 263 foll.

Language : Sanskrit. Script : Devanagari

Remarks : —

श्रीः। सेनापतीयं जन्म नारलशार १७५१।१६।१९ आद्रपुद श्रुक्ल पंचदशी शुक्रवासरे इस्तोन्नर रात्रिशेष १३।प॰२२ लेषु मिथुन लग्ने केतु।गु ३।श ३ बु ६ र ७।
मं ५।रा। श्रा ७। चं ८। स्थानेषु ग्रहेषु सत्सु। सच हरिरिति व्यावहारिकाभिधानेन ढोबलोपाभिधा विष्णुभट्ट पौत्रो जगति चिरं जीवतान्मोदतां च ॥
श्री [illegible] यं जन्म सर्वजित्सुर १७५४।१६।१९ कार्तिक कृष्ण त्रयोदशी शनिवासरे इस्तोन्नर रात्रिशेष १०।प॰२२ लेषु सिंहलग्ने शु॰ मं [illegible]
[illegible] दीके स्थानेषु ग्रहेषु सत्सु। सच वासुदेव इति व्यावहारिकाभिधानेन ढोबलोपाभिधा विष्णुभट्ट पौत्रो जगति चिरं जीवतान्मोदतां [illegible] ॥२
श्रीः। देमदेवीयं जन्म विकृतिशार १७५७।१६।२२ वैशाख शुक्ल [illegible] दशी गुरुवासरे सूर्योदयात गत घटी ९।प॰२०। लेषु मिथुनलग्ने॰ चं॰रा ३।मं ५
गु ८ शके ९ सू ११ बु शु १२ स्थानेषु ग्रहेषु सत्सु। सच वैद्यनाथ इति व्यावहारिकाभिधानेन ढोबलोपाभिविष्णुभट्ट पौ जगति चिरं जीवतान्मोदताम् ॥
संवत् १७५९ फाल्गुन कृष्ण [illegible] मी [illegible] विशाखा [illegible] घटी ४।२४ लग्न ७ चं ६ केतु ९ रवि बुध ५ [illegible] ११ शनि गुरु १२ भौम
[illegible] ३ अनंतराम [illegible] यं जन्म व्यावहारिक [illegible] नाम [illegible] विष्णुभट्ट पौत्रो यं चिरं जीवतान्मोदतां च ॥ ~~संवत [illegible]~~
~~श्री [illegible] सोम श्रवणे~~ ६९ घटी ३८।१० लग्न ३ शनि राहु ४। गुरु ४। शुक्र ५। सू भौ ६। बु ७ के ८ चं १० [illegible] ॥
श्रीका [illegible] विश्वेश्वरायनमः। श्रीभीष्मायनमः। श्रीगुरवे मल्लारामायनमः॥ श्री [illegible] नमः॥
श्रीकालिंदीयै नमः॥ श्रीमहादेवायनमः श्रीगणपतयेनमः॥ श्रीगुरुभ्योनमः॥ श्रीहरयेनमः। श्रीसरस्वत्यैनमः॥ श्रीत्र्यंबकेश्वरायनमः॥
श्रीहरयेनमः। श्रीमन्नेत्रनयाय नमः।

॥श्रीगणेशाय नमः॥ श्रीरामचंद्राय नमः॥ श्रीभवानीशंकराभ्यां नमः॥ ॥ध्यायं ध्यायं परं ब्रह्म स्मारं स्मारं गुरोर्गिरः॥ सिद्धांत
कौमुदीव्याख्यां कुर्मः प्रौढमनोरमां॥१॥ ॥हयवरट्॥ हकारोपदेशोऽट्प्रत्याहारे हकारग्रहणं पुनर्हकारग्रहणार्थः। अर्हेण। अड्व्यवाये पीति ३७
णत्वं। देवा हसंति। भो भगो इति रोर्यत्वं। देवो हसति। हसिं चेत्कृत्वं। लिलिहिढ्वे। लिलिहिध्वे। विभाषेट इति ढत्वं॥ हल्॥ इदं सूत्रं केचन रल्स
लृशब्दस्य हकारग्रहणार्थं। रुदिहि। स्वपिहि। रुदादिभ्यः सार्वधातुके इति वलादिलक्षण इट्। स्निहित्वा। स्नेहित्वा। रलो व्युपधादिति वा कि
त्वं। अचां मध्ये। झलो झलीति सलोपः। अलिक्षत्। शाल इति क्सः॥ हलंत्यं॥ सूत्रेंत्यमिति। हलि अंत्यमिति विग्रहे सप्तमीति योगविभागात्स
कृपेति वा समास इति भावः। यद्वा षष्ठीति सुप्सुपेति। स्यादेतत्। हलि लोके देशस्यैव तंत्रावृत्त्येकशेषान्यतमसत्त्वे हस्पन्त इति चेद्व्याख्यास्यते।
सामीप्यं षष्ठ्यर्थः। यद्वा। मा स्कृतेशादि। अस्त्रसमाहारद्वंद्वः। हल्च तच्चेति। लकारस्य संयोगांतस्य लोप इति चेन्नैवं। आद्यसमासस्य क्लिष्टत्वा
दान हि ब्राह्मणकंबल इत्यादौ ब्राह्मणसमीपवर्ती अन्यदीयकंबलः प्रतीयते। न च चित्रगुश्चित्रगवीणां समीपवर्ती दिश्यादिः प्रतीयते। अ
तएवानंतरादिषु न समासोऽनभिधानादिति स्पष्टमाकरे। किं बहुना ब्राह्मणस्य कंबलः चित्रगावोऽस्येति व्यस्तप्रयोगोऽपि तत्र नेष्टः। हितेयेपि सं
योगांतलोपो दुर्लभः। यणः प्रतिषेधारंभात्। न त्वसा स्थानपक्षे विक्षलो झलीति सलोपाज्झल्ग्रहणमपकृष्य संयोगांतस्य सलोपो लोपविधानाच्च।

किंच। पदार्थबोधं विना वाक्यार्थबोधासंभवेन हल्प्रत्याहारसिद्धेः प्रागेव तत्रार्थबोधे प्रसक्ते तु उद्धाराद्यर्थोऽयं यत्नः। अस्यां वाक्ये यां ह
ल्शब्दार्थप्रसिद्धौ द्वंद्व एव दुर्लभः। सहविवक्षाया असंभवात्। तस्माद्यथोक्तमेव व्याख्यानं॥ मध्यगानामिति॥ आद्यंताभ्यामन्वयव्याख्यामवय
वी समुदाय आक्षिप्यते। तस्य च युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावात्तदवयवेष्वेव नर्तनं। संज्ञा मध्यगेषु विश्राम्यति। न त्वाद्यंतयोः संज्ञा स्वरूपान्तर्भा
वेन तयोः पारार्थ्यनिर्णयादिति भावः॥ स्वस्य चेति॥ स्वं रूपमित्यनुवृत्तेः। स्वरूपं चादेरेव गृह्यते। नांत्यस्य। अंत्येनेत्यप्रधानतृतीयानिर्देशात्
सर्वानुन्नास्तु सर्गतः प्रधानपरामर्शितान्॥ आद्यो ग्रहणमिति॥ यद्यप्युपदिश्यतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या शास्त्रमुपदेश इति भाष्यवृत्त्यादि
ष्वाख्यातं तथापि तत्स्थोदिवादमात्रं। करणे घञो दुर्लभत्वात् ल्युडादिभावात्। न च घः। असंज्ञात्वात्। प्रायेण संज्ञायामिति व्याख्यानस्य क्लिष्ट
त्वात्। तस्मात् पाये रूपाधिर्निवर्तीत्यादिना भाष्यकृता अवहेलनात्। अन्ततश्चापवादो हलश्चेति घञपि हन्। वा कुलकृता गतिकः गतिः। अत ए
व किं तेनाह। ताभ्यामित्यादि करणव्युत्पत्तिरविवक्षिता। तथा च वार्तिके। अजन्तास्त्रीखलनाः स्त्रियाः खलनो विप्रतिषेधेनेति। अतो भावे प्रत्यय
वचनाप्यत इति भावः। यत्नु भाष्यादिसूत्रे त्यादि पदं नियच्छयाचक्षते। करणव्युत्पत्त्या पूर्वोदितानामाषु पदेशातं कर्मव्युत्पत्त्यानागमादीनो। उणादि
गानुशासनयोरपि स्वतंत्रतालिंगस्य सूपादानं गोवलीवर्दन्यायेन। एवं गणतादेवसिद्धे धातोरपीत्यादि। अत्रेदं वक्तव्यं। किमेषामुपदेशसंज्ञा। उ

नप्रयोगमात्रं।नाद्यः।संज्ञायाः शास्त्रकारैरनुक्तेः।अंसंज्ञा ताहु सल्ययोने निभाष्योक्तेश्च।अस्मदादिकृतसंज्ञायाः शास्त्रे व्यवस्थापकत्वे अति
प्रसंगाच्च।आमोमित्वमर्दनतादित्यादिस्वप्रयोगविरोधाच्च।न द्वितीयः।लुटष्टानुबंधस्यामोनप्रत्ययत्वं।येन मित्वं न भवेत्।किंचैवं प्रत्ययविधौ प
ञ्चम्याः प्रकल्पकत्वे सनः सन्नेवादेशोस्वितात्रोपदेशाभावादित्संज्ञा न स्यादिति भाष्यकैयटाद्युक्त्या कुप्येत।किंच नधातुलोप इत्यत्र धातुग्र
हणं किं।नृत्यूत्यलविना हूहूभूपवितेति भाष्यं।उपदेश एवानुबंधलोपे कृतेन नतोधातुसंज्ञेत्येवं परः कैयटग्रंथश्च विरुध्येत।अपि च।घुसोरेद्धाति
स्तत्रैलोपश्चेति द्विशकारकोनिर्देशः।द्वितीयः शकार इदिति अलोंत्य[illegible]स्य भाष्यकैयटादिकमपि विरुध्येत।नहिवेति।यः।योगस्य पुरस्कारे
परिगणनस्य व्यर्थत्वात्।धातादिषु करणं युक्तमिति रागभाषिषु नेति वैषम्यस्य दुरूपपादत्वाच्च।उपदेशाना प्रयोजनं कथानुलादिस्तरेणाव्यवच्छि
न्नसमुदायोत्संहलिदिस्युर्यइतिस्वग्रंथविरोधाच्च।पक्षद्वयेपि लिंगानुशासनस्य प्रकृतानुपयोगात्।लोपश्चेनिराकारस्यासंग्रहाच्च।आदेच
उपदेशे उपदेशेऽत्वतइत्यादावाद्योच्चारणस्यैवोपदेशपदार्थतायाः सर्वसमंततादिति दिक्॥ ॥उपदेशेऽजनुनासिक इत्॥ ॥यद्यप्यत्रोपज
व्यतादनुनासिकसंज्ञा प्रथमं वक्तुमुचिता तथापि नासिकामनुगत इति योगाश्रयणेनैव गतार्थतादनुनासिकसंज्ञासूत्रमिदं प्रयोजनमितिध्ये राम २
नपितुं नेहोपन्यस्तं।उपदेशे किं।अत्र आँअपः।यद्यपीह उ अजैं इत्यत्रैव विधानसामर्थ्यान्नित्वमिति स्तुवं च तथापि उन्नरार्थमवश्यं कर्त्तव्यमुपदेशग्र
ग्र

स्या

हणं।स्यप्रतिपत्तयेइहेवकृतं।अच्किं।मनिनोमकारमाभूत्।प्रतिज्ञायतइति प्रतिज्ञा।।आनन्श्चोपसर्गइति कर्मण्यड।प्रतिज्ञानुनासि
क्यमेषामिति विग्रहः।एवं च प्रतिज्ञासमधिगम्यप्रतिज्ञाशब्दस्य लक्षणेति क्षिष्टव्याख्यानं नाश्रयणीयं।पाणिन्युपज्ञव्याकरणमित्यादि
ष्विव लक्षणां विनैव निर्वाहात्।यद्यपि सूत्रकारकृतोनुनासिकपाठइदानीं परिभ्रष्टस्तथापि वृत्तिकारादिव्यवहारबलेन यथाकार्यं प्रा
स्थितइत्युन्नीयत इति भावः।ननुरलयोरिति न्यूनेटकारस्यापि मध्यगतत्वादित्यत आह।प्रत्याहारेष्विति।।व्यवहियंतइति।।प्रौढिरियं तेन संक्षिप्य
ते वर्णाः येनेति वा कुलकादधिकरणं यत्र।यद्यपि योगमात्रमकारादिसंज्ञास्वपि प्रसक्तं तथापि योगरूढिरिति भावः।प्रत्याहारस्यैकत्वेति रि
द्विशीवः।चतुर्दशसूत्रीस्थहल्व्यतिरिक्तः कृता।अष्टाध्यायां व्यवहृता एकचत्वारिंशद्विनिनस्यार्थः।तेन सुमिऊरादीनां प्रत्याहारस्य व्योद्वितीया
इतिवाक्त्रिकल्पनयु प्रत्याहारस्य चाधिक्यं प्यदोषः।यत्तु यमेताडुउतीयमितिर्यमेनेषु निरुक्ते इत्यर्थेंइति च यसस्य नात्रिकृतेना व्यवहृतत्वात् कुरुत्तइभसा या
भिधानं।आद्यस्तोमादिस्तवता।वा।द्वितीयस्य व्याप्रकृ·रिकु [redacted] स्थलादिसाम्ताम्नावत्।एषचसंख्या निम्नमनातीवोपचुज्यतइत्युपेक्षितं
।ऊकालोज्झ्रस्वदीर्घप्लुत इति समाहारद्वंद्वः।सौत्रं पुंस्त्वं।वो का इवेति।फलितार्थकथनमिदं।विग्रहस्तु कः कालो यस्येति बोध्यः।ऊ शब्देन सोच्चार
णकालो लक्ष्यते।।आद्यंतौ टकितौ।।मिँ तौ आद्युदात्तश्च कारउदात्तः।पञ्चह्रस्वदीर्घप्लुतः स्वरेण।अर्वाडिति।अकारोनुदात्तः।तस्मादिनः।अनेकमिति।

तिका

पा२ लं२

वि
श
स्य

उच्चैरित्यादि। नित्यत्रोपसर्ग इवाँवक्षिन मित्यर्थः। ननु तत्र ईषिवांसमतिस्वियडइत्यादि प्रयोगदर्शनाद विवक्षास्तु। उह तु विवक्षायां प्रमाणं
किमिति चेन्नाल लक्ष्ये दर्शनं प्रमाणं निशास्त्वादिकं प्रहाणं। तथा हि। येराउत्यत्र एकारः। ननु न पाठ्यती पमिमित्यत्र पदयो अनुदात्तोवा हरि गोः इतिसकृत्व
कृत्व प्रसिद्धा। तन्तून पाठ्यती पमिति शाह्वयोः उभेवन त्वता दिक्षु युगपदिति पूर्वोत्तर पदयोराद्युदात्तत्वे कृते अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति शेषनिघातः।
पूर्वपदस्य तयोः स्वतन्त्रताची एतयो रंत्य याश्रितं स्वरितत्वेशानि शास्त्वेतक्तं। जात्यवदानथावीनोतनूशाचीमिपूर्वयोरिति। तथा स्वरितादीत्यादानते
प्रातिशाख्यम पि। एकाक्षरसमावेशे पूर्वयोः स्वरितः स्वरः। तस्योदात्ततरोदात्तादर्धमात्रार्धमेव वा। अनुदात्तः परः शेषः स उदात्तश्रुतिर्न चेदुउ
दात्तं चोच्यते किंचित्स्वरितं वाक्षरं परमिति। अस्यार्थः। पूर्वयोरुदात्तानुदात्तयोरेकत्र समावेशे सति स्वरितो बोध्यः। तस्य स्वरितस्याद्यंतेर्धो ऽदा
त्तापेक्षयोदात्ततरा ईमात्रा बोध्येति। कुत्वेऽर्थाडितिहस्वाभिप्रायं। अर्धं तु दीर्घाभिप्रायं। अनेनैव ह्रस्वस्यापि संग्रहाद्याप्लुतादिदमेवादतंच्य
मिति स्वच्छयितुमेवकारः। अनुदात्त इ परिशेषसिद्धस्य कथनं। स शेषः उदात्तश्रुतिः स्यात्। किमविशेषेणेत्याह। नचेदित्यादि। उदात्तस्व
रितपरं विहायेत्यर्थः। व्याकरणोपाह। अयाकनम्लय: स्वरितोदात्ते पूर्वगः उदाहार्यइमस्या यैःइन्द्रंनिकंपिनमिति। उदात्तपउदात्तेक्रता। अर्धह राम
स्वशोर्ध्वमात्रालक्ष्यत इति हरदत्तादिग्रंथास्तु मतान्तरपरतया व्याख्येयाः। भैति। किमोत्। मिस्वरितं। वइति। अनुदात्तं स्वर्गमपादादावित्सभिका ३

स्वादि
स्वरः

रादनुदात्तं। अन्वाइति। अशोः कृतिनि त्स्वरेणाद्युदात्तं। संहितायां तु एकादेशउदात्तेनोदात्त इत्योकार उदात्तः। येअराइति। ह्वयमपि क्रिटू स्वरेणो
नोदात्तं। एकादेशस्तु पक्षे स्वरितः। स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति स्वर्गः। सुप्स्वेच नासिकाचेति विग्रहे शएयंगतादेकृवक्राव मुखनासिकमिति स्यादि
त्याह। मुखसहितेति। तुल्यास्य। आस्यभावमास्यं शरीरावयवाद्यदित्यभिप्रेत्याह। ताल्वादीति। आभ्यंतरेति। एतच्च प्रशस्तद्वलालन्यते। तुल्या
स्यं किं। नमः। अत्रपकारस्य नकारे परे इहशेक्षरीतिलोपो माभूत्। प्रयत्नो ग्रहणं किं। वाकुक्षोत्तनिति शस्य लोपोन। अमड्ड णना मितिनासिका
चेति चकारेण स्वस्ववर्गानुकूलं नाल्वादि समुच्चीयते। एदेतोरित्यादौ न परत्वमसंदेहार्थं नतकालग्रहणार्थं। तेन ह्रस्वस्यापि संग्रहः। पूर्वत्रासिद्धं।
यद्ययं स्वतंत्रो विधिः स्यात्तर्हि त्रिपादी पूर्वं प्रत्यसिद्धा इत्येवल्भ्येत त्रिपादिकं तु पूर्वं प्रति परेनासिद्धं स्यादत आह। अधिकारोयमिति। यद्यत्र कार्यमिति
कृत्वमिष्येत तर्हि पूर्वत्रासिद्धमिति मनोरथ उत्पाद्यो उतस्तेनस्यात्। परत्वात्रोरी स्वत्प्रसंगात्। तथा च पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोन्यादुत्तरस्ये र पू स्व नाये

अंतोदात्ति= तिसिद्धं तोत्तामुथ्येन। अहृश्वमी इत्यादि न सिध्येदत आह। त्रिपादीति। परं शास्त्रमिति च। एतेन त्रिपाद्यां विहितं कार्यमसिद्धमित्यादिशत्रोर्थः प
रास्तः। विरुद्धएवनेकंवमिति। विवारणप्रयत्ना इति भावः। वर्ग्या यमगाइति वर्गेणायमगाश्वेत्यर्थः। कादयइति। लोकप्रसिद्धपाठापेक्षमिदं। चतुर्दशसूत्र्यां
भावस्थानत्वाभावात्। अर्द्धविसर्ग इति। खाद्यवयवमुच्चारणं लेखनेन बोध्यं। कर्त्रवर्णयोरिति। आच आच रलो नो च नो वर्णेचे तिविग्रहः। उभयत्र चकारो

२ब नयोर्वर्णयोरिति वा । प्रथमान्तेन परिनिष्ठितत्वं विभक्त्या वा विग्रह इति सिद्धान्तात् । ऋत्यक इति प्रकृतिभावः । नाज्झलौ । आकारसहित इति । अ
त्रैकालसमयवेलासु इत्यादि निर्देशात् प्रश्लेषे लिंगं । न चैवमपि पिपासोरित्यादौ गुरोरनृत इति प्लुतानाकारात्परस्यानन्त्यस्य पत्वं स्यादे स
ति वाच्यं । आश्च आश्चेति द्वंद्वे सवर्णदीर्घेणादीर्घात्परत्वप्रश्लेषो विप्रश्लिष्य नद्यस्येति व्याख्यानात् । पणादिकमिति । ज्ञानलज्ञाद्देसवर्णदीर्घः । आ
दिशब्दार्थः । अत्रेति । अत्रैवेत्यर्थः । यच्च पानि । ग्रहणकशास्त्रस्याप्यनिष्पत्तेरिति भावः । हो ढ इत्युपलक्षणं । श्मा स्त्रियं त्रपलो वा ग । शी
रित्यत्र झयो ह इति आकारस्य घकारः । हासीश इत्यादौ दादेरिति घत्वं चनेनिवोध्यं । यदि तु विरतमूष्मणमित्यत्रेईप्रदिश्यनुवर्त्यस्वराणं चे
त्वन्निर्वर्तप्रयत्नभेदो व्याख्यायते तदा नाज्झलाविति सूत्रं मास्त्विति भाष्ये स्थितं । वृद्धिरादैच् । औः जिह्हिमात्र एव । मात्स्यरतानां नन... त्वमि
त्यत्र त्रिमात्रेण । एवमुत्तरसूत्रेपि । तेन गंगोदकमित्यादौ त्रिमात्रेण । भूवादयो धातवः । भूश्च वाश्चेति द्वंद्वः । आदिशब्दयोर्व्यवस्था प्रकारवाचि
नोरेकशेषः । भूवो आद्यो येषामिति बहुव्रीहिः । भू [illegible] प्रभृतयो वा सदृशाः । साहृश्यं च क्रियावाचित्वेनेत्याह । क्रियावाचिन इति । क्रियावाचिनः किं ।
याः पश्यसीत्यादौ धातुत्वं माभूत् । लौत्वादीनामुद्धिकरणेन सौत्राणां धातुत्वं ज्ञाप्यते । स्तुलुंधादीनां तु बहुलमेतन्निदर्शनमिति गणसूत्रेण संग्रहः ॥ राम
ति ४१ संहितस्त्रिमात्रो । धातोरितिस्यात् । भ्वादयः किं । हि रुक्कू रथगिसा यथानां द्विज्ञेय इति भावार्थमिकं न स्यव्य माभूत् ॥४१॥ चादयः ॥ अद्रव्यार्थाः ति ४

सुः । लिंगसंख्यान्वितं द्रव्यं । इहत्वनुस्यादेव । लोधं नयंति पशुमन्यमानाः । पशु इति सम्यगर्थे । उपसर्गाः । निस्दुस् इति सांतौ । निस स्व
न्तौ रितिनिर्देशाद्वा । अयोगवाहानामविशेषेणेति प्रकरणे निष्कृ नं दुष्कृनमित्यादाहसइ डुपेंदु धस्य सकारस्य गोविसर्जनीनं
य इति भाष्यकारोक्तेश्च । उपसर्गस्याय तानिति सूत्रे नामन्यो प्येवं निरकुषः सुदु रोरत्वि करणे
उत्यादि निर्देशाद्दे फ्रांतावपीति तत्रैव सूत्रे हरदत्तः ॥ ॥ इति संज्ञाप्रकरणं ॥ ॥ इको गुणवृद्धी । गुणवृद्धिशब्दाभ्यामिति । एतच्च सर्वसुत्राभ्यां उप
वृद्धिपदे व्यनुवर्त्य गुणवृद्धिरिति चेद्गुणवृद्धी इति योजनया लभ्यते । तेनेह न । दिव औत् । द्योः । त्यदादीनामः । इमं । षष्ठ्यंतमिति । सूत्रे षष्ठ्यंतस्या
नुकरणत्वेहस्वरूपपरतया नपुंसकत्वात्सोर्लुगिति भावः । पदमिति । न च संभवति सामानाधिकरण्ये इग्लक्षणयोगस्येत्यादिक्रमेण संबध्यते । मिदच
ग् । ऊच्छने वृद्धिरित्यादौ तु सामानाधिकरण्यासंभवान्मिदिकृव्योरवयवस्येकू इति संबध्यते । अनुदुक्र एवस्थाने स्न इति भाष्या व्याख्यानात् । पच्चि
न्तदीर्घकाकृतोक्तं । अनियमप्रसंगे नियमार्थमित्यादि । तस्सर्वं भाष्यविरोधादुपेक्ष्यं । न च्छेद्यपक्षे दूषयितापदोपस्थितिपक्षस्यैव भाष्ये सम
र्थितत्वादित्याहुः । न धेयपवक्षेपिद्दपणोद्धारस्फ शब्दकौस्तुभे स्पष्टीकृतोस्माभिः । अनां मध्य इति । यत्तु प्राचा नक्रैसादचः पर इति तन्न । वोमुचा
दीनामित्यादौ अनुस्वाभ्वोः संभवात् । नस्यपदांतावयवत्व इति । तेन चर्षणीत्यादौ अंगस्य नाम तेन दीर्घः सिद्धः । परादित्वे सनसिष्येत । अनेकत्वे वहंलिंङ्ग्स

वहाश्रेलिह इतिरवशिअरु ह्रिषि इतिसु भिमोनुस्वारोनस्यात्।अपदांतत्वात्।यत्तु अभक्तत्वे तच्छ्रुणीतिदीर्घोनस्यादितितन्नदाघिप्र ह
णांस्यादि नुमर्थमित्यंगसंज्ञास्तत्रस्ववार्तिकेनैव ह्रषित्तत्प्रायं।स्थानेयोगेति।स्थानेनयोगोस्यादितिविग्रहः।निपातनात्दत्वं।अनेकविधमि
ति।स्थानार्थगुणप्रमाणकृतमित्यर्थः।बलीय इति।तेनचेतास्मिन्नितिसूत्रप्रमाणतआंतर्यवानकारोनेतिभावः।तस्मिन्निति।सप्तम्यंतानामनु
करणं।निःशब्दोनैरंतर्यपरः।दिशिकत्वारणक्विपः।अविपणित्वकंके अव्यवहितेव्यवहितेचसतिप्राप्तेअव्यवहितेएवेति।इर्कस्यपरस्यचप्राप्तेर
वस्थैवेतिचनियम्यते।अव्यवहितस्येतितुफलितार्थकथनं।पूर्वस्यमदिति।तस्मादित्युत्तरस्यादेशिनित्युत्तरत्वितं।आदेरित्येतच्छ्रास्यतूरुतदेशवाथ
कत्वापत्तेः।सिद्धांतेतुपरत्वात्सर्वादेशतांबाधत्वमित्यनुपदमेववक्ष्यति।अनेकाल्वोशिनउदाहरणमिदमइराइतः।यत्तुरवमिति नागःशासो
रित्युदाहृतंतन्नासर्वादेशतायाःप्राकृशितस्यैवाभावात्।तत्रहिङात्लोरित्आनुपूर्व्यादिनेकाल्त्वेनैवसर्वादेशतामितिसिद्धांतः।इत्याद्याविति।
आदिवाहेनानोमित्सएसितिरुद्ध्यते।परत्वादिति।अनएनादेःपरस्येतिनिर्दिश्यमानत्वक्रियतइत्यत्र उत्तरस्येत्यस्येशरत्वे।आदेशेनाविवप्रवर्तनप्रतः।यत्तुप्राचा
आदेरितिसूत्रं विहायतेनापंचमीनिर्देशेनेत्याद्युक्तंतदसंबद्धमिति स्यष्टमेव।परमितिसेति।परानित्यंयथा।तुदति।रूणद्धि।परमपित्यं कृयधनुणं ताम
श बाधितोऽस्मिन्मोत्तथारधेर्लिह्।रंधयति।परानपितुपधावृद्धिंबाधित्वारधिजभोरितिनुम्।नचसोपिशाडांतरस्यास्याग्निसइतिवाच्यंकृतकृतप्रसंगमा ५ ति

~~[illegible]~~

नेणापिक्वचिन्नित्यतास्युपगमात्।अंतरंगंयथा।उनयेदेवमनुष्याः।इहप्रथमचरमेतिपरमपिविकल्पंबाधित्वासवर्णदीर्घइतिसवर्णानामसं
ज्ञाविनकिंनिरपेक्षत्वेनांतरंगत्वात्।अपवादोपिप्रवृत्त्यन्यत्रचरितार्थस्तर्हितरंगेणबाध्यतएव।तद्यथा।अयजेइंद्रंग्रामेइहसवेर्द्वित्वंअंतरं
सु२ रंगेणगुणेनसवर्णदीर्घोबाध्यते।सचयद्यपियणयोरपवादस्तथापि समानाश्रयेचरितार्थः।तथाचवार्तिकं।इग्णेडिशिनाबाहुणः सं
वर्णदीर्घत्वादिति।असिद्धमिति।तेनपचावेदमित्यादौएत्वेइत्येत्वेन।अकृतव्यूहाइति।यद्यपिकृतमपिवानिवर्तयंतीतिपरिभाषार्थंतरंपथ्य
२५ नफलंचतुल्यं।तथा कृतेत्येवलघु।प्रक्षालनाद्धिपंकस्यदूरादस्पर्शनंवरमितिन्यायादितिभावः।नकुर्वंतीति।यथानिपेडुर्वीमित्यादौकृते
रितिअंतरंगत्वात्सत्यपिभावेनात्संप्रसारणेनवकोदित्वंनस्पेती।तस्याऽसाच्यनकुर्वंतीत्यर्थः॥ ॥इतिपरिभाषाप्रकरणं॥ ॥इकोयणचि॥प्रत्या
हारग्रहणंश्रुतेदानवाच्यैतिरूढलक्षणं।दीर्घाज्जसिचेतिमतप्रकांतं।वाचिम्भइत्यादिनिर्देशाच्चातेनुइकः शादेनषट्मषिट्संतो।यणशादेन
ससाभाव्यमानेतेनसवर्णग्राहकत्वेपिगुणनामभेदकत्वेनानुनासिकानामपियवलानांग्रहणात्।अतोनान्तियथासंख्यं।नचलक्ष्यार्थबोध
भाविनंशक्यार्थबोधमादायतथासंख्यमस्तिमिवाच्यं।एवमपिवृत्तीयचतुर्थाभ्यांकृकार राभ्यांप्रत्येकंत्रिंशदुपस्थितौलृवर्णनोरप्रा लकार
देशस्यऋवर्णनांलादेशास्यचप्रसंगात्।तस्मादिहस्थानेतरतमस्तत्रेणावेपसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह।स्थानतआंतर्यादिति।अनचिच।हवेति।

यरोनुनासिकइति सूत्रस्थवाग्रहणमनुवर्त्तत इति नाशंक्यं लाघविमिति स्त्रे चेत्केयटः। एवं च सूत्रे शाकल्यस्येति सूत्रं न कर्त्तव्यं प्रपंचभूतं सूत्रेति रस्तत्र
द्वयं च नारंभणीयमिति भावः। यत्तु दीर्घाद्वाचार्याणामिति सूत्रे आचार्यग्रहणं पूजार्थमित्यभिप्रेत्य वाकृ वाकृ उ इति भाष्योदाहरणे विकल्पेन
प्रवृत्तिर्विनार्थं किं स्यादिति नत्तु धेनु। पूजार्थतायाः प्रामाणिकैरनुक्तेः। त्रिप्रभृतिष्विति सूत्रे शाकटायनग्रहणस्यापि तथात्वापत्तेः। न चेष्टापत्तिः।
संस्कृतेति त्रिसकारपरकेयरह रदनादियं ध्वविरोधात्। स्वयं थविरोधाच्च। अत एव भाष्ये त्रि आतारश्चामिति मंत्रे नकारद्वित्वविक
ल्पउदाहृतः। माधवेन च आस्तेइत्यत्र सकारस्य द्वित्वविकल्प उक्तः। एवं च थाशूवरा इत्यत्र नकारस्य द्वित्वमसंदिग्धं किरवासनी। निरिक्तं। स्थानिव
दादेशः। आतिर्यश्च द्विनाश्य सुप्तिङ् पदादेशा इति प्राचोक्तं। न तु किंपरि णतं। उदाहरणमात्रं वा। नाद्यः। सिचः क्स च ऊठ् आदीनां आदेशस्य शा
न वध्या संग्रहापत्तेः। नांत्यः। अव्ययस्यागपदाभ्यां पृथग्ग्रहणस्यैवैयर्थ्यात्। प्रसक्तत्वे निवृत्तिकाशंकं न उदाहरणमपि मंदं। स्था मात्रस्यानव्यय
त्वात्। कृत्तेन सिद्धताच्छाशयेनाह। आदेश इति। अनल्विधाविति किं। ते न न स्मात्तस्य न स्त्रिंश्च विधौ नाभूत्। नवाल्विधौ पथा। व्यूढोरस्केन। अत्र
सकारस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गवद्त्वमाश्रित्य शासि। अल्लः परस्य यथा। हल्ङ्यादिलोपो न। अलो विधौ। ध्क्षामः। वलिलो राम
पोन। अल्विधौ। यज्ञेषुकः हेदिवेश्वतं न। अल्वेहस्थान्यवयवएवत्थयनातेनरामायेत्यादौ सुपि चेति दीर्घः सिध्यति। न द्विधौ हियत्रा ६

दित्वमाश्रितं यत्र आदेशावयवः न तु स्थान्यवयव इति। मेदनत्वस्कलमभिप्रेत्याह। न तु स्थान्यलाश्रय इति। आश्रयणं चेह यथा कथंचित्
तु प्राधान्येनैवेत्याग्रहः। नेन भपयत्येत्र वल्लादिलक्षण इरनाम्। ननिषेधादिति। स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः। अल्विध्यर्थमिति। तेन वत्रश्चेस
त्र वस्य संप्रसारणं न। ठरदत्तस्य स्थानिवत्त्वेन संप्रसारणेन यान संप्रसारणइति निषेधान्न चौरदत्ते पुरनिमित्तेने निवार्यः। अंगात्सिते
प्रसयेपरेन द्विधानात्। प्राग्भ्यासविकारेभ्यो ऽगाधिकार इति पक्षं हृष्यित्वा आससमस्समातेरिति पक्षस्याकरसिद्धांतिनत्वात्। किंतु पूर्वत्र
त्रेण स्थानिप्रयुक्तमतिदिश्यते न त्वादेशप्रयुक्तं चार्यते। नायकइत्यादौ एचोयवायाव इत्यादीनामप्रवृत्तिप्रसंगात्। अनेन तु वायते। राशा
धिकारमाश्रित्य भावाभावयोरनयोरपि अनिदेशोयमिति स्वीकारात्। न पदांतेति सूत्रे यलोपदीर्घादिग्रहणं चेह लिंगं। अत एव गणयन्ते।
त्यादेन द्विः। स्थानिनि संनिभमवं तात्स्थाआदेशो पय तिदेशात्। उक्तं च। का मम निदिश्यतां। सखा सखायिने हमारोत्स्वीति। स्थादेतद्
पूर्वत्व्यसाव्यधित्वेन संन्निहितस्यैवावधित्वमुचितं। सन्निहिते चेह त्र्यं स्थानी आदेशो निमित्तं च। न त्वनतावस्थानी। अवधिस्तस्यादेशो न। प
हारात्। नाप्यादेशानिमित्तो। व्याकरणइत्यत्रेकारस्यैयादेशापत्तेरित्याशंक्याह। अचः पूर्वत्वेन दृष्टस्येति। पूर्वत्वमुपलक्षणं न तु विशेषणमिति
भावः। एतेन अचः पूर्वत्वविज्ञानादेचोः सिद्धमिति नार्थकिंचित्स्यात्। नपदांत। परस्य चरमो नच ऽत्र इति। हृष्टं वेताभिरक्षवीः। वाता निरक्षसंयात

मावष्टेरुक्षवृ विद्यु। इहलोपो वो रिति लोपो न। स्थानिवत्वात्। न च नपदान्तेति निषेधः। इह विधेयस्य लोपस्य पदान्तत्वयत्वात्। पदां
तस्य स्थाने विधौ नेति व्याख्याने तु नेदं सिध्येत्। सुवंतात् क्विजिति हरदत्तादि मतेऽन्तर्वर्तिसुपा पदत्वात्। न चैवं वदिस्यनिदिष्टे न क्वि विभक्तेनप
दत्वबाधः। क्विचो लुप्तत्वात्। न च प्रत्ययलक्षणं। वर्णाश्रयत्वादिति भावः। द्विर्वचनादौ चेति यलोपादयः। आदिशब्दग्राह्याः। वरेऽपि तु वरे यः। अ
देशः स न स्थानिवदिति व्याख्येयं। सह विवक्षाभावे पि निषेधानना इदुः सस्म्यस्तुक्। अथोदाहरणानि। कानिसंनिकोस्न्तः। द्विर्वचनेसुध्युपास्यः। वृ पदांतेश
रंयायावरः। यश्चयङः इति वरचु। अतो लोपः। स च आतो लोपइटिचेत्यालोपे कर्तव्ये न स्थानिवत्। यलोपः। याति। यानेयङ्तात् क्विचु। अतो लो
पः। यलोपः। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादातो लोपः। यलोपः। न चैवं नरालोपः। ङांक्यः। विलोलुप्यायेन आलोपस्यासिद्धत्वात् स्थानिव[illegible] शाङ्गास्वरे। शा
चिकीर्षकः। सनो अतो लोपः। लिति नीति कारेकारस्य वृद्धावेतेकर्तव्ये न स्थानिवत्। सवर्णानुस्वारयोः। शिंशिविशिंपौरीर्यगिनिरात्न। जक्षि। [illegible]ग्धि म
श्चमे। अदनं ग्धिः। अदेः क्ति निवकुलं छेदसीति घस्लृ आदेशाः। घसिभसोर्हलिचेत्युपधालोपः। झलो झलीति सलोपः। धत्वं। घस्य जश्त्वं। सुहस्यस इ
निस्त्रत्वा। सइत्यनुवर्तमाने समानं छंदस्यम्नई भ्रंस्कंद क्रोष्टिविनिस्त्वत्। लासः। च रिज स्तनुः। संयोगान्तस्य। तरंतस्येति। अलोन्त्यपरिभाषयैवेनिभावेः। राम
यद्यपि विशेषणेन तदन्तविधिलाभात् संयोगस्य सेवत्स्तत्वयितुसुविनंनथापि अस्त्येकं संयोगसंतेति पक्षे दयत्करोति। स्कादोलोपं चार्थ्यस्थितु संयोगान्तो ७

पस्येति द्विर्वचनानेन समासलाभार्थमनन्यग्रहणं। दत्तो हि उपसर्जनानामेकत्वसंख्या ओत्वमिकिः। द्वित्वादिकं तु यत्त्वलम्पमिति भाष्येस्वि
नं। यण इति वा च निर्कः। यद्वा वाच्यो व्याख्येयः। व्याख्या चेद्धा। (सलो झलि) सन्तो झल्यहणम पक्षेष्य झलि लोपो विधीयते इति। अंतरंगलो
पेकर्तव्ये बहिरंगस्य यणोसिद्धत्वमिति वा। न च षाष्ठी असिद्धपरिभाषात्रिपादीस्थत्वेना सिद्धमं न संगलोपं न पद्वयते। निवाच्यं। कार्यकाल
पक्षाभ्युपगमात्। न चनाज्ञानंतर्येव बहिष्प्रकृतिमिति निषेधः। तस्या अनित्यत्वात्। उत्तरकालप्रवृत्तेलोपेऽआनंतर्याभावाच्च। तथा चरा
र्निकः। संयोगांतस्य लोप पयणः प्रतिषेधो न तो झलो लोपात्। बहिरंगलक्षणत्वादिति। इह यथोद्देशपक्षे आद्यं वार्तिकद्वयं तत्र। यंतु कार्यकाल
पक्षइति विवेकः। चमत्दुर्वात्रिकिक्रतो वचनं न स्व व्याख्यानं प्रकारद्वये तु भाष्यकृतेइति। न निर्मूलं। मतभेदे प्रमाणाभावात्। यदव्याहुः श्री
यकल्पत्रं शास्त्रं च व्याचक्षाणाः कात्वकृलतं शास्त्रे अदत्र यत्नरध्यावितिं। न दपि न। पक्षत्रयेपि संयोगांतलोपस्य दुर्लभत्वात्। आद्यपक्षद्व
येकरूप्यार्थस्त्वे च पूर्वममतरंगं परं परं बहिरंगमित्यल्लोपविलोपयोरसिद्धत्वस्य सुवचत्वात्। अत एव कान्तत्र परिशिष्टसूक्ष्मेयतेः। क्विपितु
त्कोऽत्क्रदाहृतो। वानेयोक्कि पिजावोदुर्वारित्वात्। न च स्थानिवत्वं। को विधिं प्रतीति न निषेधात्। विविलोपो व्योरिस्यस्य प्रसंगाच्च। गिरिवेद्म
यनेस्क क्विपियणः प्रतिषेधात्। यत्र वचनारंभपक्षे गिरिवेडिस्कचितं। न स्मृत्याख्यान पक्षे तु मांनं नेति दिक्। इति पस्त इति। पक्षद्वयस्यापि

भाष्ये स्थितत्वादिति भावः। तत्तादिरूपाणीति। यत्तु वदन्ति धकारयकारोभयद्वित्वे तयोः पुनर्द्वित्वे लोपविकल्पे ऽन्यतरद्वित्वे ऽनुभयद्वित्वे
च नव रूपाणि। तथाहि। एकधं त्रिधं। एकयं द्वियं त्रियं च। एवं द्विधं त्रिधं च त्रियेति। तच्चान्तरङ्गद्वित्वे बहिरङ्गस्य यणः सिद्धत्वे त्रैपादिके
त्वरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तत इति विसर्जनीयसूत्रे भाष्ये कैयटयोर्व्यवस्थापितत्वादिति। अत्रेदं वक्तव्यं। पुनर्द्वित्वमशुद्धं। एकस्यां
व्यक्तौ एकलक्षणं सकृदेव प्रवर्तत इति एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तितत्वात्। अन्यथा द्वित्वानामानन्त्यापत्तेः। न च झरो झरीति हलो
यमामिति च लोपेन निर्वाहः। लोपस्य वैकल्पिकत्वात्। कथमन्यथा त्रिधं त्रियं चेति भवदुक्तिः संगच्छते। किंच एवं सति सर्वस्य द्वे इति द्वित्वमपि पुनः
प्रवर्तेत। अत एव लिटि धात्वोरिति सूत्रे ऽनभ्यासग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातं सन्नन्तानाद्यङ्नाद्यालिति चडि द्वित्वाभावार्थमिति तुके यदादिति
रुक्तं। तस्मादिह त्यजवापचनादीनि रूपाणि स्त्रीकृत्य रूपाणामानन्त्यमिति। न च त्रो किरसंयोगेनेव। सकारद्वित्वेनान्यो विसर्गद्वित्वे वा पो
उच्चोनित्वं न्युदेन तत्। यदप्युक्तं त्रैपादिकेनान्तरङ्गत्वादिनेदपि नानोक्तं कुटः नाप्रसिद्ध इत्यत्र विसर्गनिवारणाय कृदेरसिद्धत्वस्य तत्र भाष्यस्य
स्थितत्वात्। संयोगान्तलोपयणः प्रतिषेध इत्यस्य बहिरङ्गत्वेन प्रत्याख्यातत्वात्तद्वयमपि न तथा चानुदितत्वाच्च। तस्मादिह यथा द्वदशापशो ग्राह्यः ब राम
हिरङ्गपरिभाषया अप्रवृत्तेः। तथा च भाष्ये मयः परस्य यणो द्वित्वे दध्यत्र स्फटाहृतं। न चैवमपि इको सवर्णे इति शाकलेन रूपान्तरमस्तीति ८

वाच्यं। समासेन त्विषेधात्। न च नित्यसमासे निषेध इति वाच्यं। भाष्ये नित्यग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वात्। यद्योत्रे रमुनी नीप्रामाण्यात्
नमिहयणो च दुर्लभः। सुधीशाद्दस्य ध्यायतेः संप्रसारणनिष्पन्नत्वेन संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपापत्तेरिति चेन्न। संप्रसारणपूर्वत्वे समा उकारस्य
नांगग्रहणमिति वार्तिकोक्तेः। संप्रसारणस्थानिकस्यानयातत्वाच्च। न चैवमपि नन्नु सुधियो रिति यणिनिषेधः शोध्यः। आंगत्वेन प्र
त्ययपरत्वेन तस्य प्रवृत्तेः। अनन्तरस्येति न्यायेन एरनेकाच इति ओः सुपीति च सूत्रद्वयेन प्राप्तस्यैव निषेधाच्च। धात्रंशादिति। अत्र रफस्य
द्वित्वं ना। द्वित्वं यकरणग्रहणाभ्यामिति सामान्धुक्तं नन निमित्तभावेन रेफस्य कार्यित्वबाधनात्। सुध्युपास्य इत्यादौ स्थानित्वेन निमित्तत्वमिक
स्तस्मादिति तत्र रस्य त्यादि निर्देशाज्ज्ञापकाच्चेन वाध्यत इति कैयटः। तकारस्य तु द्वित्वं भवत्येव स्फुटत्वे। तच्चेवत्स्यतो तरूपद्वये ल्लाकृतिरित्यव
सेव। लोपो यमां। लोपः स्यादिति। अयोगह इत्यतो न्यतरस्यामित्यनुवर्तते। एतच्च लएत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। माहात्म्यमिति। अत्र मलोपो नेत्यर्थः। हलो
यमां यमि सवर्णे लोप इति तु नस्त इति नं। औ अनि। पूर्वः। शादि। आ लीयादोरफात्स्वरस्य लोपापत्तेः। वांनोपि। यकारादादि विनि। विशेषणमात्रं न
स्य सन्त्रांस्याद्वित्वेन त्वर्थकस्य येन विधिरिति सूत्रस्योपवादश्चैतेन यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण इति वार्तिकेनायमर्थो लभ्यते। आदेनो वीति।
पूर्वस्तचेन परो रेववर्ती नोभयतिस्थानित्वेन। निर्णीनतादित्यर्थः। ननु गव्यूतिरित्यत्र हलि सर्वेषामिति लोपः शाकल्यस्येति वा लोपः स्यादित्याशङ्क्याह।

वांतइत्यत्रेति।लव्यमितिलुनातेस्त्वोयत्।सार्वधातुकार्धधातुकयोरितिगुणः।अवश्यलाव्यमिति।ओरावश्यक इतिण्यत्।व्यमिति।श श्र॰
किलिङ्ङःत्वेतिचात्क्तेसाः।सेयमिति।अहेकृत्यतृचश्चेतिकृत्यः।हरएहीति।इहओमाङोश्चेतिपररूपंप्राप्तं।उरण्रपरः।आंतरतम्यादि
न॰ ति।रकेशिरत्क्रस्याइत्यस्येरफ द्वाराकारेणस्थानसाम्यादित्यर्थः।पत्तेहित्वमिति।ऋध्येईस्यतिनाथवः।लोपोचेति।अत्रोहोन्यतरस्यामि
तिस्त्राहिकल्प्यानुवर्तेतः।एतच्चनाप्सलाविनिस्त्रेभाष्यकैयटयोःस्पष्टं।प्राचस्तुविकल्पानुवृत्तेर्न्यूनता।यदपियाख्याहृभिःशोरोर्नीतिज्ञाप
कमित्युमित्युक्त्यनंत्रसंग्रहार्थंभाष्यमुपन्यस्तं।अनुवर्ततिविभाषाशारोयिपद्धारयत्स्ययंहित्वमितिनच।तदुत्तरभाष्यएवाक्तज्ञापकस्यह
पितत्वात्।लोपस्यहिनित्यत्वेशोरहाभ्यामितिद्वित्वंलोपापवादःस्यात्।तथाचशरोस्त्वीत्यसार्थकंस्यात्पूर्वमेव।तस्माद्विकल्पानुवर्तनेनाप स्य॰
वा॰ कांतरमनुसर्तव्यं।भाष्यकारादिव्याख्यानमेवशरणं।द्वित्वलोपयोरिति।यत्तुद्वित्वविधानसामर्थ्याद्वित्वपक्षेनइतितन्न।लोपस्यवैकल्पि
कत्वेनद्वित्वस्यपक्षेचरितार्थत्वात्।त्रयमिति।यणोमयइतिलक्षणांतरेणपुनर्द्वित्वेचतुर्ईमितिबोध्यं।एतेषांसूत्रस्तु।अत्रएतत्स्यानुवर्तनेन
तत्र्वएतरेवविशेषणंनतेषते।अव्यभिचारात्।नाप्युगः।असंभवादितितुरतिकारः।अत्रकैयटः।एषतेरपिविशेषणं।मापरान्येदिधदि राम
त्यत्रव्यभिचारसंभवात्।यद्यपीदंकैयटपुस्तकेषुप्रायेणनदृश्यतेतथापिक्वचिदृश्यतएव।नचत्वमेगचङीतिदृत्स्वेकृतेनायमेयतिरितिवाच्यं।एक ९

देशाविकृतस्यानन्यत्वात्।नेचेवमपिअजादेर्द्वितीयस्येतिधिशब्दास्यस्थानेधिधिशब्दादेशोस्तिवस्तुसोरिवप्रकृतिप्रत्ययविभागसंभो
हइतिवाच्यं।द्विःप्रयोगोद्विर्वचनंषाष्ठमितिषाष्ठभाष्येसिद्धांतितत्वात्।अन्यथाइहेवणिलोपोनस्यात्।जियोसनीत्यादोसनःसकारेणविरि
ष्टस्यद्वित्वकृतेकृतेचनस्यात्।नचांतरंगत्वात्प्रथमंचङीतिद्वित्वेकृतेकृत्स्नोनभवत्वेवेतिवाच्यं।ओःणचंदित्करणेनवहिरंगस्यापिणिचङीति
स्वस्यप्रथमंप्रवृत्तिरितिज्ञापितत्वात्।अत्रेमाधवः।मामवान्त्वेदिधादित्यत्रेनास्तिप्रसंगः।एवंतस्यशब्दांतरादेधतिग्रहणेनायहणात्।अनर् १४
वहितभ्रमोहृतमितिगमीत्यत्रएवंनानाचभादीनामुपसंख्यानमित्युक्तं।तेचेवशाब्दांतरतारप्रासातुपसंख्यानमितिकैयटन्यासकारहरदत्तादि
भिःस्वैरेवोक्तं।किंचएधिर्हस्यापिग्रहणेउपसर्गात्क्तुनोतीत्यत्राभिषावयतीसुसाहत्यएवंनेनाभेयेगिरावनोतिप्रत्यनुपसर्गत्वात्कथंषत्वे
मित्याशंक्याहे।एकस्यथविशेषकत्वेनेसमाधानंभाष्यकाराद्युक्तमसंगतंस्यात्।नचेहेरंचङीतिलिंगात्प्रकृतिग्रहणेएधिकस्यापियहणं कमलाकर
मितितत्रामितव्यं।ज्ञापकस्यकृतमात्रविषयत्वात्।तथाचवार्तिकं।हश्चङिःप्रतिषेधानर्थक्यमंगान्यत्वात्।ज्ञापकं।तुचङोन्यत्रएवंमेविकृतेत्वे
भावस्येति।तस्माद्युक्तिविरोधाद्भाष्यवार्तिकरतिन्यासादिग्रंथेःपूर्वापरस्वग्रंथेनचविरोधादुपेक्ष्योयंकैयटइति।अत्रेदंचक्तव्यं।अस्तुवि
शिष्टस्यशब्दांतरत्वंतथापिप्रकृतिभागस्यैकरूपत्वेकृताप्रिगनमितिपरिभाष्यं।नव्हेपेयनर्इत्यादौतिङंतस्यएकरूपतानास्तीप्रकृत्यंशेसाहीयते। नि॰
नाम॰

तयासोपसर्गात्स्कनोतीति सूत्रे वार्त्तिके सिद्धं तु व यवानान्यत्वादिति। यत्वनिषाववपतीत्यत्र भाष्यविरोधोऽप्यावर्त्तनं द्विपरीतं। यत्तः प्रक्रमेः सुनो
तिरूपानपायात्कैयटमते सिद्धा यथोक्तव्यवस्था। तन्मते तु रूपांतरत्वेन एवं धिकस्याग्रहणादसंगतेनप्राप्तस्य व्यवस्थोऽस्यात्। कोऽस्य धयनि सावा
यस्यो विशिषः। एवं तत्पधिकस्याग्रहणं सुनोतेस्तु ग्रहणमिति। यदपि एवं न भादीनां पुसंख्यानमुपन्यस्तं तदपि नास्ति। कं प्रतिकूलं। विशिष्टस्यग्रादं
तरत्वेन प्रकृतसंज्ञस्य तु णिवाव्यवधानेनोपसंख्यानस्याव ■ श्यकत्वात्। अत एव न चरन्निन्यासादिभिः स्वोक्त्या वा विरोधः॥ प्रस्कनतनूवेव विरोधः। प
श्रुभाष्यवार्त्तिकयोरेस्यसोरितियोगं विभज्य एवं निविशेषितत्वात्। तस्मादिहत्ति यथो मायवयैथस्या संगत एवेत्यभिप्रत्याख्याचरारण्यायो। रि
ति। अक्षोहिणीति। ऊहो ऽस्त्यस्यामूहिनी। अक्षौ ■ हिनीति विग्रहः। परिमाणविशेषविशिष्टसेना अक्षौहिणी। पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वं।
यत्तु प्राचा विगृहीतमक्षाणामूहः समूहः सो ऽस्त्यस्यामिति तदपि ऊहिनीशब्देन षष्ठीतत्पुरुषे इत्येवं परतयेव कथं चिन्नियोऽहशब्देन समासे तु
तद्रूपोत्तरपदेन स्यात्। अंतरंगेणगुणेन बाधात्। अपवादभूतया अपि वृद्ध्याहिनीशब्देन विग्रहे चरितार्थत्वात्। यथोक्तंप्राक्। गुणवृद्धिभ्यांना मा
वृणः सवर्णदीर्घत्वादिति। स्वादीरेरिणोः इरिरिष्यो रितिरितिब्के ऽपपातः स्वैरी सिण्णिन्यं तस्या ऽस्त्वियांवध्यभावप्रसंगात्। स्वैरिणीस्वत्र तु ऽपस्या
भावमादायवृद्धिर्विधेया। यत्तु व्याचख्युर्लिंगविशिष्टपरिभाषयेति तन्निष्फलं। प्रोहोढोढ्येषेष्येषु। अत्र ऊहशब्दः कश्चित् सिद्धसित। भाष्यादौ न दृश्यत

इति भोवः। ऊहानी। ननु पुंसत्के पुतु भाष्यवार्त्तिकयोरूहशब्दो दृश्यत एव। नानर्थकस्येति। उपलिन्दितस्यार्थस्यग्राहं प्रतिविशेषणत्वसंभवेस्यागायोगा
दिति भावः। स्वैरादेवस्त्वाह। प्रक्षादिस्त्वेत्यजेः पश्य ग्राजिग्रहणमिहन्तापकमिति। नन्वेनदयुक्तं फणादिना राजिना साहचर्यात्तथा प्रत्ययस्यैवयता र्थ
तया श्वाजिग्रहणस्योपपत्तेः। एवादिनिवेत्नः। विश्वाजिश्राभिति रूपद्वयेहिसाध्यं। नत्वप्रक्षादिसूत्रेवा इति पवितासुसाधा। एकस्य प्राजेतेः क्कारं
स्यप्रागपिहातुं शक्यतात्। स्तन्ना जइति। श्राजमासे निविकल्पस्यवा चनिकत्तयाक्कारस्यात्मनेपदभावकरकतया वक्ष्यमाणत्वेन तत्सावानें ऽकारस्य
सुपवलात्। तस्मात्स्वैरदेवोक्तं ज्ञापकमपि सम्यगेव। प्रेष्य इति। एवसाहचर्यादिष्योप्यनव्ययं ग्रहणे। तेन ग्यंनादिषेः कोस्यपि पररूपमेवनतु वृद्धिः। प्र
च्यगतः। प्रवत्सतर। अत्रकाव्यापातुल्यारिणः वत्स ■ रशब्दमपिगितावत्सरेदयमृणं वत्स ■ राणमित्युदाहरंति। अपरे तु वत्सरशब्दमपि पठंति। नत्सर्व
भाष्यादिविरुद्धं। अंतादिवच्च। इह एकः पूर्वपरयोरित्यनुवर्तते। यथासंख्यं चेत्यभिप्रेत्याह। पूर्वस्यांतवदिति। स्वाविवक्षत्रेणगतार्थमिदं सूत्रं। नचास्ति
ध्ययमिति वमितव्यं। अस्याप्यलिधावनिरत्वात्। अन्यथा अजैये इं इमित्यत्र सवर्णदीर्घापत्तेः। तथा च वार्त्तिकं। नवा ऽगाकृष्या निदेशादिति। नवि
सर्गादिति। एतच्च सुवर्त्तार्थ इत्यादावपि तुल्यं। अत्र च कार्यकालपक्षे वहिरंगतारसिद्धत्वमपि वाध्यं। न वृङ्गाजानं नर्यइति निषेधः। यथांतरंगे बहिरं
गेवाऽसिद्धे नानन्तर्यतत्रेतिहरदत्तपक्षे न स्थासावपि पत्रपक्षा। स्वर्तमाने नरआनं तर्यमिति कैयटमते निषेधाप्रवृत्तेः वह्रुपक्षे तेन बहिरंगापाद

ते॰ अजानंतर्यस्मिं विपश्चा स्ववर्त्तमाने विसर्गेत्तिदभावात्। उपसर्गेतानि। यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा इत्युक्तत्वादितिभा प्रार्षभा॰
वः। प्रार्षभीयतीति। शारोचीति हित्वनिषेधः। प्रेजतइति। एजृदीप्तौ। कंपनार्थस्तु परस्मैपदी। एजतेकंपनइतितुप्राचांव्याख्याने प्रामादिकं।
तु॰ एङो उः इत्येव सिद्धे पररूपग्रहणं लघुत्तरार्थं रूपग्रहणं चिंत्यप्रयोजनं। एङिः परइत्येव सिद्धे। यथा गमिपूर्वइति। नियोगोपयथारणमिति। यदाहुः १ आरुपमितिनि
अनवक्लृप्तोयदा हृष्टः पररूपस्यगोचरः। एवंस्तु विषयेदृष्टे नियमेयं यदा भवेदिति। एतेन नियोजनं नियोगो व्यापार इति व्याख्यानं परास्तं। यद्दृश्यं
द्विज्वलने शारीरं। ममेव जन्मांतरपातकानां। इत्यादि प्रयोगविरोधात्। उदाहरणं श्लोकविरोधाच्च। लउः चाकृटायनस्यैव। नपस्तु पः कर्मकस्येव
इत्यादिस्तोत्र प्रयोगविरोधाच्च। यत्तु श्लोकवार्त्तिकमिदमित्याहुस्तद्भ्रमसात्। शकंध्वादिषु। शाकंध्वादिविषयेनस्तिध्यनुगुणं पररूपं वाच्यमित्यर्थः —
अतआह। नखेदरिति। यदितु आदित्यधिकारादकारस्यैवेष्यते नहिमनीषापतंजरितिनसिध्येत्। केचित्तु मनः पतत्यक्षपोः पृषोदरादित्वादंत्यलोपमा लि॰
रस्यैव पररूपमाहुः। शकानांदेशविशेषाणामंधुः कूपः शकंधुः। कर्कधूः। बदरीवाची तु कर्कधूशब्दो दीर्घान्तः। अन्नं दंष्ट्र इत्यादिनाऽणादि
टा॰ षु वस्यते। अटनीत्यटा। पताचञ्चु। कुलस्याटा कुलटा। ईषदुंढेईषेषांगंसादिषु। आन्यांगुरोश्चहलइत्यप्रत्ययेईषा। मनसईषा। मनीषा। हलस्येषाहलीषा। ईरामा
षालांगलदंडः। मूर्धन्योपधः। यस्तु प्रसुदंडकरयोरीशाः स्त्रियां लांगलदंडकेइतिरभसकोशात्तालव्योपधस्तस्मिन्परे आद्गुणइत्येव भवति। हलेशा। पतंजलि १०

पुनर्मानींमाभरत

यस्मिन्नमस्कार्मत्तादिति पतंजलिः। मार्त्तंड इति। केचिदत्र सवर्णदीर्घमेवाहुः। परामार्त्तंड मास्यत्। विश्वो मार्त्तंडो ब्रजमित्यादिवैदिकप्रयोगास्तेषा
मनुकूलाः। ओत्वोष्ठयोरिति। अकारस्य ओत्वोष्ठयोश्चेत्समासे स्थितेऽनयोः समासे त्विदं प्रवर्त्तते। तेनेह न। हे षण्डस्थूलोष्ठ इति। अप्यक्तराद्वेष्या
चेष्ट। घनेरिति। अनुकरणस्येति। परिस्फुटाकारादिवर्णस्येतिभावः। नस्यचानुकरणत्वं किंचिद्विस्तात्यैन्नबोध्यं। यत्तु प्राचोक्तं। अतः किं। द्रकारांतेस्मा
त्पूदिति। यच्च व्याख्यानं। द्रकारांत इति रूपेणतेरापलक्षणं। पटकुमरुत्इत्यादेरपीति। तन्निःसारं। प्रश्नस्य दोनेश्तस्तत्त्वरस्यचनिरालंबनत्वात्। यत्तुर्वचस्तुः ६३॰
अतो गुण इत्यनोरप्युत्तरस्यानुवर्त्यशाहाधिकाराश्रयणेन सिद्धमिति प्रश्नः। यदाजश्चेत्यव्याहारं तत्तदापिस्यात्। पुनरद्ग्रहणे तु तांतस्य विवक्षणमेतत्तनरमि
ति। नचिंत्यं। अजश्च शास्त्रस्यासिद्धत्वेन पररूपस्यैव प्रवृत्तेः। नाम्रेडितस्येति निषेधे पटत्स्वरहितीति उदाहरणस्यासंभवेदुक्तापत्तेश्चान्तत्रहिभवतुक्तरीसाम्रा
म्रिरवनाप्निदांतताना। एतेनानुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षयाविभक्त्यभावेनगविस्मयमाहेमिंपद तोत्सरत इ तास्यत्रत्वश्चंनेतिप्रत्येथोपिप्रत्युक्तः। ५८
उत्तरग्रंथविरोधात्। अजश्च शास्त्रस्यासिद्धत्वात्पररूपेणैवबाधाच्च। ननु तदपिनिसंनपाच कथं पररूपविरहेण प्रयोग इति चेन्न। अलौकिकप्रक्रियावा
क्यमिदमितिस्वयमेव व्याख्यानत्वात्। संहितायाविवक्षायां न संभवाच्चेति दिक्। अकः सवर्णे। अचिपरइतीयदानुष्यणमीपदिरनलमाश्रिसनासस
त्वादितित्तत्रप्रत्याख्यायते। तदेहार्तीतिनानुवर्त्तनीयं। अकोकिदीर्घइत्येवसुवचे। वर्णग्रहणं त्विहमात्रमिति अप्युपाचांव्याख्यानं दीर्घप्राप्नेर्ह्रस्वस्कुकारः ल्वकार

श्च विधीयत इति न ज्ञाप्यते यथादि विरोधादुपेक्ष्यं। एङः पदांतादति। उ सिद्धः सो श्रेयस्यारंभादस्य पदांतविषयत्वे लक्ष्ये उत्तरार्थं पदांतादिति स्वरार्थ
मिहेव कृतं। सर्वत्र विभाषा गोः। यद्यपि छंदसीति न प्रकृतं तथापि यजुष्युरइत्यादि प्रक्रमात् छंदस्येवेदमिति संभाव्येत। अतः सर्वत्र ग्रहणं। तथा चोक्तं। लोके वेदे ऐ७
९२ चेति। इहोङि स्यानुवर्त्तते एङंतस्य गोरिति व्याख्येयं तेनेह न। चित्रग्वग्रमिति। अनिपदांतस्येङो ग्रहणं नेह। हे चित्रगो अग्रं। प्रकृतिभाव इति। प्रकृत्यांतःपादमि
३४ त्यत्र अवहत्वे सनुवर्त्तते। यद्यपि भाष्ये इकोगुणवृद्धीति सूत्रे नेनांतःपादमिति निपातः स्थितः। पाठस्तु भाष्य एवं। तथापि शाकलसूत्रे कृस्वश्रमिति कौचेरेण प्र
कृतेस्तनुकृष्यत इति भाष्यदर्शनात्। प्रकृत्यांतःपादमिति निपातोपि साधुरेव। नेनिपातेनु सर्वत्रेति स्वरत्रेण पूर्वरूपमेव विकल्प्यत इत्यवधेयं। अवङ् स्फोटायनस्य। य५
अत्रापि एङंतस्य गोरिति व्याख्येयं। अगितिस्तत्र यितुस्तुचिनं। विभाषानुवर्त्तनेः स्फोटायनग्रहणं पूजार्थं। गवाग्रमिति। पक्षे भावाग्रं इति प्रकृत्याह तेनेन्द्रे। सत्य प
वङि अतो गुणे इति पररूपेण रूपसिद्धेः। नच सत्यवङि उ यदिशः स्यात् स्थिसांगुवा। प्रदितिवाच्यो सन्निपातपरिभाषया यथादेशा यापोः सु समाधानत्वात्। स्वा४
नचसौ नित्येनि वाच्यं ना वनापि ओत्वगिकप्रत्यय सिद्धेः। गवाक्ष इति। गवामक्षीवेति विग्रहः। अक्ष्णोदर्शनादित्यच्समासांतः। पाठानेके कृदोयं। पुत्संको
कात्वा। ईदेव। आरंनसामर्थ्यात्रिस्य मिदं नित्यमिति निपातस्य भाष्यासंमतत्वादुपेक्षितः। एहिकृष्ण इति। दूराद्धूते चेति प्लुतः। यत्तु लस्ताः एह्ण इति प्राचोदाहृतं तन राम
न्न। दूराद्धूतेचेत्यादौ वाक्यस्य टेरित्यधिकारात्। चन्द्रतेति। इहस्कोरिति कलोपो नाच्येणः कार्यकालपक्षे बहिरंगपरिभाषया सिद्धत्वात् [illegible] ति इत्यादावाचार्य १२

रुधा१

त्रासिद्धीयेनेति तु नास्ति तस्य दोषः संयोगादिलोपे साधुत्वे। दूराद्धूते च। नमाह्वानं तच्च संबोधनमात्रोपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह। हरा संबोधन ६९
इति। उपलक्षणं तया व्याख्यानं फलमुदाहरति। सक्तून् पिबेत्यादि। गुरोरनृतः। अपि शाखो गुरोरगुरोश्च टेः प्लुतार्थः। देवदत्तेति। अस्य एही त्यादिः
स्वमर्थेपि। सर्वप्लुत इति। तथाचाची त्वक्षरस्य चेति स्त्रेभाष्ये। सर्वः प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा कर्त्तव्य इति। साहसं शास्त्रत्यागः। तदनिच्छता
ना४ शास्त्रमनुसंधानेपि। स्वर्थ इति हरदत्तः। वैकल्पिके प्लुतानुष्ठाने को धर्माधिक्यफलमपि अवाचकत्वादनिच्छतेत्यर्थ इत्यन्ये। एतेनेह पाचनो विरहकातर आ
प्लुहावशुत्रेति भागवते व्याख्यानं प्लुतस्य वैकल्पिकत्वात्। किंच इह पुत्र शाह्रस्य वाक्यान्तत्वं नास्तीत्यपि सुवचं। आख्यातमाभ्वतितो प्यनुकरणत्वेन वाक्
— अपि च अस्य प्लुतः प्रकृतिभावस्य वैकल्पिकत्वान्मास्तु। तथा च ई चाक्रवर्मणस्येति सूत्रे भाष्ये ईग्रहणेन नार्थः। वत्राउ इयं वेशीयमिति। प्लुतप्रकृतिभावः स
१४ त्रापि चाक्रवर्मणमतेनास्ति निभावः। अपि च। इह प्रकृतिभावो दुर्लभ एव। अप्लुतवदुपस्थिते इति स्वत्वात्। उपस्थितो नाम अनार्ष इतिकरण इति शाकः नस्मिन्परे प्लु
तोऽप्लुतवत्स्यादिति निहितस्यार्थः। एवं च तुदीति विरहेश्चोष्टे आर्यः प्रयोगा इति श्रीधरोक्तिर्नादर्त्तव्या। द्विवचनेमिति। प्लुतसिद्धं तमिति तन ग्रहणेन संज्ञाविधौ प्र
य त्ययहनदेतंग्रहणं नास्तीति शाषितं तदिति भावः। नेनेह न। कुमार्योर्व्वक्ष्याश्च अगारं कुमार्यगारं। वध्वगारमिति। स्वरूपेवेदं भाष्यादौ। द्विवचनांतेनसमसनं
स्यादिति तु प्राचः प्रमाद एव। हरीएताविति। इह शाकलेन। प्लुतप्रगृह्या इत्यत्र नित्यग्रहणादिति फलं। अत्र इति कारः मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति पवि

तामल्लीवरोदसीवदंपतीवज्रपंतीवेत्स्यद्राजहारानत्रभुनित्रपानुक्तत्वादप्रमात्रामिति निर्देश्यरहरदनादयः । एवं स्थिते मल्लीवोत्तस्यलंवेते
श्रियैवलसतेरोममितिभारतप्रयोगे समर्थयते । इवार्थ इति । वशाद इति । वं प्रचेतसि [illegible] नीयादिवायुवेतद्व्ययमितिमेदिनी । ववायथातथैवेवंस्या आ
दित्यमरशेषथ्यास्यावसरे । शान्तं वपुर्वर्शइति कालिदासप्रयोगस्याभियुक्तैरुदाहृतत्वात् । कादंबरखंडितदलानिवपंकजानि । स्यादित्यर्थनि
निपातः । पृथुयागंनरंबहा यथा नथैसादिनदुक्तं । नामलिंगानुशासनप्रक्रमे तद्धितस्यवेनेरतरेनुगुणतारपत्यसमूहादिपर्यायमध्ये अणादिप्रत्य
याहीनामनुक्तेश्च । अदसो मात् । इह एकारो नानुवर्तते । असंभवादित्याभिप्रेत्याह । ईदूतौ चेति । [illegible] नरुनुजकारानुवृत्तिर्व्यर्था । स्त्रियो फलेवाअमूआ
सतेइत्यत्र ईर्बोणैवसिद्धे मुत्वस्यासिद्धत्वेप्येकारांतत्वादतआह । रामकृष्णाविति । पुंसिश्व्लिनसिध्यति । ओकारांतत्वादिति भावः । अदसो मादिति सू
त्रप्रतिनिर्मुक्तमितिनासिद्धे आरंभसामर्थ्यात् । एकारोपीति । नत्वत्र एकारानुवृत्तिनास्त्ययर्थेह कृत्स्नं मात्रुहणमिति भावः । अत्रेदं विंत्यं इहस्तसमर्थ
ऊो प्रगृह्य । अदसः एवद्विवचनं इत्येवं नस्त्वितिनृ । एवं हि [illegible] त्रस्यमीकृहणं प्रकृतसूत्रे माद्ग्रहणं च मास्तु । एकदेशानुवृत्तिश्लेषोपि नेति । सा । कांदसमपीदं स इ२
दंभिशुष्यर्थमुक्तं । वस्तुतस्त्वनुकरणार्थतयालोकार्थमपि संभवत्येवं तेराधो मेरामइत्यादौ तेदिनि मे इत्यनुकरणे प्र [illegible] जनत्वाभावात् । अस्मेइति । अस्मभ्य राम
मित्यर्थः । भ्यसः सुपोलुकिति शे आदेशः । शेषे लोपः । निपात । अनादि इति पर्युदासादेवाज्झपनिपाते लब्धे निपातग्रहणमुत्तरार्थं स्पष्टार्थमिहवरुक्तं । आ १३

यो२

एवमितिदृष्टप्रकांतवाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतकोयमाकारः । पूर्वमित्थं नामंस्थाः इदानीं तु एवं मन्यस इत्यर्थः । आ एवं किलेति स्मरणद्योतकोयमा
कारः । वाक्येत्यादि । तथा च भाष्यं । ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङिदिति । अत्र चङिल्लक्षणएवमास अ०
र्यैलापवादादन्यस्य ङितत्वे सिद्धे ईषदर्थे इत्यादिकं अवधुतानुवादः । एवं च अत्र ओं अपइत्यत्रसमन्यथैरूपाकारस्य ङित्वादेकोनुनासिक [illegible] दे दवे
सीतिप्रवर्तते इति भावः । ओत् । निपातः किंदेवी सि [illegible] याहि । संबुद्धौ । ऋषिर्वेदः न उक्तः प्रपिलेत्यादो नथादर्शनादित्यभिप्रेत्याह । अर्वेदिके इतिस्प
बुद्धेर्कि । अहाइति । अत्र परत्वाद्विकल्पो मा भूत् पत्नुओ दिस्त्र निपातानुवृत्तेः । इह च संबुद्धिग्रहणस्य प्रत्युदाहरणं रेत्याहाबुक्तं । गविस्यमोहेति
तत्र नत्र [illegible] संज्ञासत्वेपि प्रकृतिभावाप्रसक्तेः इकोसवर्णइत्यत्रहि पदांतग्रहणमनुवर्तते इत्याकरे स्पष्टं । एवं च सुन्प्रगृह्याइतिसूत्रेपि न सं
बंधआवश्यकः । गविति च न पदं अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षयार्थवत्वाभावेन विभक्तेरनुत्पादात् । ऊञः । निपातएकाज नाङिति प्रासे विभाषे
यं । ऊँ । अनुनासिक इति । तेनास्मिन्पक्षे यरोनुनासिक इतिविकल्पः । पदेनत्रुँ इतिपक्षे पदेन ऊँ इति वा नद्यं घमिसादिः । एतदर्थमेव तत्रानुनासिकग्र ४
र हणं । अन्यथा यरो यम्नितैमित्येवावक्ष्यत । मय उञोवो वा । मयः परस्येति । (पर)इतितु प्राचां प्रमादः । पंचमीनिर्दिष्टस्य स्थादेशाउञ्चं नेइतिभाष्यात् । आदे
अम० शविधौ स्थानिनः षष्ठ्या एव न्याय्यत्वात् । अस्ति [illegible] त्यादि । एवं वतं निपातविधीयते प्रकृतिभावबाधनार्थं तिहि इकोयणित्येन तरं मयउञोवेत्येव

चावस्य न्तायणोवान्वयत्नीयिष्यन्त्। इह मय उञ इ इनो परेऽष्टाविंशतिरूपाणि। तथाहि। उञ ँ इति प्रगृह्यत्वेपि किमु इति। वत्वपक्षे किम्विति। ॐ आ
देशे किमूँ इति। आदेशस्य स्थानिवत्वेन मय उञ इति प्रकृतिभावापवादत्वेनेऽपि। न रत्नम्यादनुनासिके वकारे किम्विँति। अनुनासिकाननु
नासिकयोर्वकारयोर्मयो यण इति द्वित्वस्य मकारस्याऽनुस्वारे च निर्द्वित्वस्य च विकल्पेन वत्वपक्षे रूपाष्टकं। तदभावे द्वयमिति दशकं। प्रगृह्य
संज्ञाविरहपक्षे तु मय उञ इति वत्वस्यासिद्धत्वादिको यणचीति यणेव। तस्यासिद्धत्वान्मोऽनुस्वारोऽपदान्तस्येति परसवर्णपक्षेऽनुनासिका
ननुनासिकवकारद्वयोपेतं एकादशं रूपं। अनुनासिकस्य द्वित्वे हलो यमां यमि लोपस्य वैकल्पिकत्वात्तादृक् रूपेणैव वकारं द्वादशं रूपं। परसव
र्णाभावपक्षेऽनुस्वारस्य यतो सासिके द्वित्वे द्वयं संकलनया चतुर्दश। इति ह्रस्वेकारस्याण प्रगृह्यस्यत्वनुनासिकविकल्पादष्टाविंशतिरिति॥
इत्यच्संधिः॥ स्तोः श्चुना॥ स्तो रिति समाहारद्वंद्वः। सौत्रं पुंस्त्वं। श्चुनेति सहयुक्तेति सूत्रे विनापि न योगं तृतीयेति वक्ष्यते॥ यो न इति। एतद्व्याहार
षं २ ल ँ॥ अत्र स्थान्यादेशयोर्यथासंख्यं। निमित्तकार्यिणोस्तु न। वादिति ज्ञापकात्। अल्पाच्तरमिति सौत्रेतान् श्चुत्वेनानन्वान मित्यादौ तु
न वत्वेवा स्तोश्चोश्चु रितिसुवचं। न च तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति परिभाषोपस्थानेनेयज्ञः। याञ्चा इत्यादि न सिध्येत्। शादिति लिंगेन तस्या इहानुप राम
स्थानाभ्युपगमात्। ष्टुना। इहापि कार्यिनिमित्तयोर्यथासंख्यं न। तोः षीति ज्ञापकात्। पेष्टु रिति चिन्त्यं। इहेड इत्यादौ न पदान्ताद्दिति ज्ञापका नहोपः। १४
ता
सर्पिष्टम मिति। ह्रस्वान्तादावितिषत्वं। प्रत्ययेभाषायामिति। यत्तु भाष्ये चाम यदि नित्यमिति पठितं। यच्च हले न प्रकृतेर्लोपस्त्वं यहा मित्यादाहृतं।
यच्च यरोनुनासिके इति वा अनुनासिक इति तत्र व्याख्यानं। नत्वं विभाष्यविरोधात् उपेक्ष्यं। यवादि गणे इति। अविभिन्न सो मत्वर्थ इति संहितया पाठे
तस्मा विति नत्वे वेदकारं प्रश्लिष्य मत्वेना प्युत्त समाधानं तु शक्यमुत्तरत्र। अनुस्वारस्य ययीत्यत्र समस्तमपि सवर्णग्रहणमिह निर्हव्यसंबध्य
ते। एकदेशोस्वंरितत्व प्रतिज्ञानादित्याशयेनाह। ह्रस्वस्य वर्णः स्यादिति। अपदान्तस्ये दिंसा। एतेन सस्य नकार इति भ्रान्तोक्तिः प्रत्युक्ता। यदपी
ह चयो द्वितीयाः शरि स्योपन्यस्तं तन्न दृतिरभसान्तु। नेद्धिवइति। यत्तु भाष्ये भाष्यान्तु शिवइत्यत्र जश्त्वे कृते खरि चेति चर्त्वं न च। न दोदां न तेन जश्त्वोपन्या
सेष यथ्यतिः। यत्तु नसौत्रेण नदोषावसान इति चर्त्वे कृते पश्चाच्छिवइत्येन न संबध्यते झलां जशोऽन्ते इति जश्त्वे खरि चेति चर्त्वमिति। तदपि स्वीयः।
जश्त्वं प्रत्यवसाने चर्त्वस्यापवादत्वात्। जश्त्वविधिवशाद्वान पक्षणगत्व। भा। विन्यवसानमंगेवावसान इत्यस्य हर्दमि प्रवृत्तेश्च। प्रवृत्तस्य वा निवृत्ति
सं भवात्। नतुक्तं अह न व्यूहाः पाणिनेः। यादिति। कृतमपि शास्त्रं निवर्तयन्तीति च। अन्यथा हरिँ यमित्यत्रापि तु उक्ता रीत्या प्रवृत्तो विसर्गः केन वा २
र्यतां। अयन नोनीति न दितिह्निर्वत्वं न धूपच्वमपि जश्त्वेन दकारोस्य चर्त्वेकृते तु त्वमिति तु नन्याय्यं। तुक् प्रति चर्त्वस्यासिद्धत्वात्। यत्तु नतुन इत्यत्र
ने नित्योगविभज्यासिद्धत्वमिहनेत्याहु स्तदपि न। असिद्धत्वे रूपसिद्धौ निर्बाधायां योगविभागस्यागतिकगतित्वेन तस्याश्रयणे प्रमाणाभावात्॥

पंचमीनिर्देशो

आकंस्यन इति। आउः उत्तमेनेइति तः। स्कृक्रमोरिति नेटः। समसंबंधी विधिरिति। समकर्मकं विधानमिति तु नोक्तं। अनुवाद्ययोरवि यथा
संख्यस्ये ■ रुतात्। सुमला हनिजी विद्युत्न कुम्यह इत्यत्र यथा। क्रोः कुड्रुको। पूर्वनि तास्यात्कुः कसापेक्ष्यत्वसा सदा द्योरिति पत्वेन। सुगणद्र
सायेइत्यत्र न परां गो हारिति षत्वं न। पुष्करेती च विशेषेत्सा रदनी। तिपुष्करस्सन। तस्या पत्ये पौष्करस्यादिः। आचार्याः। वाह्यादित्वाद्। अनुज्ञातिका
दित्वाउनयपदद्वद्धिः। डः सि धुट्। उनमयनिर्देशौ बलीयानूपरत्वादित्सनिषेसह। तस्येति। सीतिसप्तमी ■ निर्देशस्य घपार्थः। पट्सन इति
धुट्श्चत्वे न नकारः। यत्ता डुः। चयो द्वितीया इति पक्षे तस्य थ इति तन्न। चर्त्वस्यासिद्धत्वात्। अत एव धुड भावे षट्संत इत्यत्र टस्य गेन। टकारनको
रविसर्गाणि द्वित्वविकल्पात् सोऽशा। खयः शार इति सकारद्वित्वे हां शिंशात्। नूचनन चर्त्वस्यासिद्धत्वं चोक्यम्। पूर्वत्रासिद्धा। यम्द्वित्वेद्र स्कं ते। न चवा
रो वा तिनिषेधः शंक्यः। तस्य सोत्र द्वित्वमात्र विषयत्वात्। अत एव खयः पेर इति वा। तिकिस्य वत्सरः अप्सरा इत्युदाहरणं भाष्ये दत्तं। धुटः परादित्वे
नपदांतादिति ष्टुत्वनिषेधार्थं अत एव वक्ष्यमाणस्रुगिहैव न कृतः। यत्ता डुः। एवमपि प्रक्रियालाघवार्थं तुंडवक्रत्वं तु चिंत इति तन्न। चयो द्वितीया
इति पक्षे थकारापत्तेः। ष्टुत्वं धुटि सिद्धं चाच्यं। अटती सड्श्वोनति। इह धुट्। शि तुक्। शीतिसप्तमी पूर्वत्र कृतार्था या नउ तिपंचम्याः षष्ठी कल्पयतीत्यर्था राम
ह। तस्येति। ननु महतो धुड्वा स्यात्। किंतु का। मैवं। शाश्छोदी तस्य हि पदांतात्। ऋयः परस्य शस्य छ इत्यर्थ आश्रयेरस्य तिनः। एवं च धुटः परत्वात्तस्य चर्त्वं गुरित्यत्र १५

तुदि॰

कोनस्यात्। विप्रूर्वा इंपेरो णादिकेशप्रत्यये। मधयश्चोत स्यमितो विरफुड्ढामित्सादो यथा। अतः पूर्वनित्स्क कुक्कृतः। नन्वेवं कुर्वच्छ्रुशोन इत्यत्र पदां
तस्येति णत्वनिषेधो न स्यादिति चेन्न। कार्यकालपक्षे बहिरंगत्वेन तुकोऽसिद्धत्वात्। यथोद्देशे तु तस्यो श्चुनेति योगविभागेन निवर्तनेन णइति
चेन्तो श्चुना योगेणत्वं न स्यात्। नकारार्थमिदं। सकारग्रहणे एव वर्गग्रहणं चोत्तरार्थं। तेन ष्टुनेति। पूर्वमनुवर्तते। एवं च श्चेतिस्त्रे कुर्वन्त्सादनी। तत्र
पदांतस्येति णत्वप्रतिषेधो धुटः परादित्वे प्रयोजनमिति प्राचां ग्रंथो विषयथोद्देशपक्षे बोध्यः। यूतुवृदंति। उदं प्रयोजनं बहिरंगपरिभाषया गतं
यता वक्तुमिति। नतः सिद्धं। त्रिपादस्थं तरंगे परिभाषयैव न प्रवर्तते इति सुधोपास्यइत्युदाहरणे स्वाकत्वा साहविरुद्धं चेत्यास्तां तावत्। सन्तुक्
नु इति। इह श्चुत्वं तु कोऽसिद्धत्वात् मा भूदित्यन एवं श्चुत्वीति सत्वं नाशंक्यं। छत्वस्यासिद्धत्वात्। ङमो ह्रस्वात्। ङम्प्रत्याहारः। संज्ञा पो च कृतं द्वितीय सामान्
र्थात्वं। ङिति सिसंबध्यते। तेन यथासंख्यं ङुट् णुट् नुटः प्रवर्तते। नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थं। हेम्यपर इति म य व अ व इति च विकल्पद्वयमध्ये पाग
देव नित्यत्वलाभात्। सुगण्णीशा इति। ष्टुत्वं प्रद्योपा न स्यादिति वत। पूर्वत्रासिद्धे न निषेधात्। ङेसुट् परादित्वं कुर्वन्नास्ते इत्यत्र णत्व प्रतिषेधार्थः। अत
एव ङमो ह्रस्वादिति सिद्धे इति भाष्ये। परत्वाण्णत्वं प्रति पूर्वस्य द्वित्वस्य सिद्धतया णत्वापत्तेः इति प्राचः। तन्न। यत्ता डुः। बहिरंगपरिभाषया गतार्थत्वात्। उभयमत्र
संगतमिति। तदपि प्राचां क्षेकं। नामं उत्सेत्र यथोद्देशे त्रिपादिके तरंगे परिभाषा विरहस्योक्तत्वेन प्राचां ग्रंथस्यास्मत्तु वा। कथमन्यथा द्वितीय त्रिपंचेति स

त्या १

यमेवोक्तमिति दिक् ॥ नुनुपरमूर्द्दंडिना विस्पादावंतर्वर्तिनिमित्ते पदत्वान्नुटुस्यादिति चेत् । उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षण
प्रतिषेधात् । अतएव परमवाचौ परमगोदुहौ परमलिहौ वित्यादौ कुत्वघत्वढत्वादि निन । यत्तु पाना ऊर्भिच पदेऽस्य नः पदेऽत्यनुवर्त्य अजादेः प
दस्येति व्याख्यानात् नऽनुमुत्ति त्कत्तं । नदेनेन भत्केत्तं इहैव नलोपं वारयितुं मुक्ते रीत्येवं नेनाप्यनुसर्त्तव्यतान्नस्तु मः सुधियघ्यपि मोनुस्वारेण सिद्धं
त्वाप्यनुनासिकत्वं विसकारत्वसिध्यर्थमिदं । अत्रानुनासिकः । अयमधिकारो विधिर्वेति द्वैतं । आद्ये अत्रग्रहणमनर्थकं अधिकारादेव प्र
प्रकरणलाभात् । नु शाद्दस्त्वधिकारपक्षे परस्मात्कार्यिणो विशेषद्योतनार्थः । परस्य नित्यं रुत्वं पूर्वस्य वानुनासिक इति । विधिपक्षे व्यर्थः । वाग्रहणं
स्पष्टार्थं अनुनासिकात्परइति ज्ञापकादेव सिद्धेः । नहि विकल्पं विनाऽनुनासिकाभावपक्षे इति संभवति । इदमेव ध्वनयितुं वृत्तौ तु चेति शब्दोनो
क्तौ । अनुनासिकात्परत्वं लोपे पचमीत्याह । अनुनासिकं विहायेति । एवं च संस्सर्गविद्धिप्रयोगस्याविशिष्टत्वग्निहेतुतादवत्साध्येनुराग्नियतामि वं
त्येवं संभाविनानुनासिक्यपणाकस्त्वोपस्थितत्वान् आक्रोशिनत्वाच्चावधित्वेन संबध्यत इत्यभिप्रेत्याह । रोः पूर्वस्मादिति । अनुस्वारागमइ
नैरु ति । आगमत्वं च परशब्देन लभ्यते । पूर्वौ तु ताभ्यामेजित्यत्र पूर्वशब्देन देवैः स्विवेति भावः । विसर्जनीयस्य स्वरोमि । एतच्चमंऽऊकत्सुसारवत्वसानयो राम
रिति सूत्रादनुवर्तते । नन्वनुस्वारस्याऽनच्त्वात् ततः परस्य द्वित्वं नस्यादेवेत्याशंक्याह । अनुस्वार विसर्गेत्यादि । अकारोपरीति । यदि तु रकारो १९

परिपयेरन् न हि पयःसु यशःसु इत्यादाविणः परस्येति षत्वं स्यादिति भावः । अचूत्यादिति । नैवं हरिः कृतेहि हिंसकेरेदित्यादौ यणादिप्रसंगः । त्रि
पादीस्थत्वेन विसर्गादीनामसिद्धत्वात् । अनुस्वारस्यापि द्वित्वइति । अपि शब्दात् ककारस्य वचनान्तरेणेति । अचोरहाभ्यामिति न्निर्णेत्यपि यणोमयइ
ति न वत्स्येवेति भावः । पुमः खव्यमिति । पुंसः संयोगान्तलोपे कृतेऽवशिष्टभागस्येदमनुकरणं । पर्युदासादिति । इदुदुपधस्येति षत्वविधायके रत्ते इति
भावः । अप्रत्ययस्य योविसर्गइति वेश्यधिकरणेन वाऽत्र स्थाणत्वमाशंक्यामनेनेदं । वक्ष्यमाणरीत्यासामानाधिकरण्येनान्वयेतु षत्वप्राप्ता विति बोध्य
त्वात्रादेश इति । आदेशो हि उपदेशोऽत्र शादिः । असिद्धप्रकरणे णत्वानेत रखशान्तः शास्य यत्वे विकल्प्यते । तेन सुपृस्वेन निर्दिष्टे सो प्रत्यनेत्रेन
वः सोप्रत्ययः । पत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्त्वे पोपधादिति चुत्वनेत्वादि प्रयोजनान्याकरे स्थितानि । एवं च षत्वस्यासिद्धत्वपाध्यस्ताभावात् पुमः खयीति
रुत्वेन त्वयं । अपुंस्यानमिति । वक्षितोऽल्पुरुइ । स्वाआदेशः । दुर्लभः । वर्जनेन प्रतिषेधः । असनयोश्चेति वात्तिकादिति चेत्न । सत्यं । बहुलत्वेन एपत्ववेधव्
गात्र विचक्षणा जिरापर्यमितिवानिकं बहुलग्रहणसमाधेयं । तथा च सु शादित्व प्रयोजनगणे वा र्तिकं । रुविधिः पुंस्यानमिति णत्वं प्रत्याख्या ने
नमिति निष्ठानत्वमाख्याने निवदुद्राकारेण व्यवधानात् । रुस चइति णत्वं ना । तथा आख्यान् इत्यत्र संयोगादेरातइति नत्वं न । षत्वस्यासि[illegible]यवत्वा द्वत्वा
विरहात् । एवं च नध्याख्यं इति सूत्रेऽप्यपहेयं न कर्त्तव्यमिति भावः । न च रस्या प्रवृत्यन्नेद्वत्वनेदर्शनदिति वाच्यं । तस्य सार्वधातुकमात्र विषयत्वात् । अत्र

वसस्थानत्वं न मः स्यात्तेऽक्षतरखात् किं प्रमाणं सस्थान इति जिह्वामूलीयस्य शार्वासे ऽहासहन । शर्परे विसर्जनीय इत्यस्य प्रवृत्तेरि
त्यर्थः । यदि तु सत्वं चोपधानुरार्द्धधातुके इष्येत न दा जिह्वामूलीयस्य दुर्वारं न चेदं चात्तिकिमसंगतं स्यात् । यत्तु हरदत्तमाधवादिभिरुक्तं स्याधातु
क्षि ३ र्विधशादिर्यत्र विधिरस्तु सयसाधरण इति । तच्चिंत्यं भाष्ये वोऊएशोपक्रमात् । सार्वधातुके शिवशादिप्रयोगापत्तेश्च । नचेष्टापत्तिः । माध
वेनार्द्धधातुकेष्वेवापरत्वशादिरित्युक्तत्वात् । सार्वधातुके न भिधानस्यैव शरणीकर्तव्यतापत्तो गौरवशून्यतासेत्यस्त्वां नाचन । स्यादेतत् ।
वृहवः पुमांसो ऽस्मिन्कुले बहुपुंस्कानीत्यत्र रुत्वं स्यात् । उरःप्रभृतिषु पुमन्शब्दस्यैकवचनान्तस्यैव पाठात् न न हकपू । सार्वधातुकेच स्यात्तः प्रयो
खव ५ गो निरवधिरिति चेन्न । इष्टापत्तेः संहितायां अविवक्षायां तु रुत्वेन निःस्पष्टमेव । यत्तु शार्ङ्गधानिनोनेनिकेचिं कौ न त्र्यदिश्याआदेशः इत्यर्थस्तन्हि कि स्या १ सं ५
चिदित्यनुचितं । स्वनेत्र धातो चेत्तर्हि सार्वधातुकविषये निषेधः स्यात् । न चेष्टापत्तिः । निर्दिलितान्न । चक्रिस्याय स्यानि । यत्तु शार्वाह । स्कन्तं । नत्र पर चा ४
नी ३ स्मैपदमयुक्तं । शायेतर्डि त्वान् । शायत इति नः सइवाचरत्यर्थे क्विप् तीरिक्ति वेना दाशरक्ति पिवोबोध्ये । प्रथमानि । प्रष्टवीछाम्पतेः क्विप् अनुना सि
कस्यकानि दीर्घः । मोनोधातो रिति नः । तस्मात् सिड्डत्ता नलोपो ना । नस्मो प्रकारोपर्यकारश्चारणार्थः । तेनन्हः पुनातीति गौरिति सिद्धं । उभयत्र पुक्तस्त राम घ २
नयद्येत्स्नुवृत्तेर्विकल्पः । फलिनं इत्याशयेनाह । कः स्यादिति । कुषोः । स्तवेखर्परे त्वादिसर्गः । जिह्वामूलीयस्य रवतन्ति । खर्परे शरीति विसर्गलोपः । अ १७

दिखु ५

ह्वामूलीयस्य सत्तम् । वाशरीति विसर्ग एव वा । आदेशयोः कपावुच्चारणार्थौ । वादिसर्ग इति । यत्तु शार्वाहिचो कल्प इत्युक्तं तन्न । ॅकॅपाभ्यां मु
क्ते विसर्जनीयस्य सत्वप्रसंगात् । कानाम्रेडिते । कान्कानिति वाच्ये आम्रेडितग्रहणं यत्रे दिस्त्विरत्ने वयथा स्यात् । इह माभूत् । कान्कान्पश्यसीति ।
अत्र एकः किं शब्दः प्रश्ने द्वितीयः क्षेपे । कान्कुत्सितान्पश्यसीत्यर्थः । कस्कादिषु च । अत्र च शार्वाएषु विसर्जनीयस्य ॅकॅपौ नेत्युक्तं । सोस्सश
र्थः ॅकॅपयोरसन्निति तात्रमश्वाप्रकृतताह किंतु आर्थिकार्थकथनं न दृष्टि तिव्यथ यच्चाहा ॅकॅपयोरिति । कौ नस्कु नइति । कुनः कुनआगत इत्यर्थे
अव्ययात्यपि शानेगणपाव सामर्थ्याद्रणात् । सर्पिष्कुंडिके । नित्यं समासे इत्येव सिद्धे इहे पाठस्य प्रयोजनं तु तत्रैव वक्ष्यते । सोनासुरेति । यदिहेदे
वु स्यतु इत्यस्यानहिद्विस्य वर्तेस्सति चहद्यस्मात् सन्निपातपरिभाषया च नाप्रवृत्तौ तु धकारे परि च कारः श्रूयेत इति भावः । इति हल्संधिः ॥
शर्परे । सत्वादेरयमपवादः । यदि तु शर्परे नेत्येवोच्येत नाहिप्रकृते सत्वे निषिद्धे पिकुवो ॅकॅपौ स्यातां । वासः क्षौमं । अद्भिः प्सातमिति विस
र्जनीय एव यथा स्यात् तु विकारमात्रं वाध्यते । इत्याशयेनाह । न त्वन्यदिति । नदेवस्फुटयति । इहेति । सोपदादौ । अपदाद्यो रिति । स्तत्र व्यत्ययेनैकवचनोप
दितु खरुविशेष्यते अपदादौ स्वरीति तदा पथा स्कनेसाधुत्वात् किंतु खरीति मिमेंड्र फलुत्याऽनुवर्त्तमिति निक्रेशः । न चानुवृत्ते तत्स्तेरवाप्य वश्यफलना । ख
र्विना विसर्गस्य दुर्लभत्वेन नदनुवृत्तेर्निष्फलत्वात् । पाशकल्पकाम्येष्विति वृत्तिः । संभवदर्शनमेतन्नतु परिगणनं । अन्यस्यासंभवात् । मानःक

स्यमिति। अधिकरणशक्तिप्रधानस्याविप्रानःशाद्स्ये इत्यतिविषमेशक्तिमस्तरत्वे। दोषास्तनमहः दिवाभूतारात्रिरितिचत। गीःकाम्यति।
ति। उहदुणः षुङितिषत्वेन। तत्रापिकाम्येरोरेवेत्यस्यानुहृत्तेः। अदितुनेचेरंपद्यतेनहिविसर्गमात्रप्रतिषेधेपिरुत्वेणत्वंस्यात्। अणःपः। पूर्वस्या
ते प्रवादः। इदंरुत्वंसइतिचद्वयमप्युत्तरत्रानुवर्त्तते। नयथासंभवइणःपरस्यषः। अन्यस्यसइतिविवेकः। कुरः। शिवयोइति। छेयांलुनधर्णयोः
थाअभ्यासेत्यादिना। क्रिपः। नदंनाज्जस्याजसंनतांस्कुदीकर्तुद्रुः। उराविलपन्यस्तं। इदुदुपधस्य। इदुतोउपधेयस्येतिमुदापरस्यतस्याचपर्यायविसर्गस्ति। स्य
स्यइतिवैयधिकरण्येनसंबंधः। अप्रत्ययस्येतिनुअप्रत्ययोयोविसर्गइतिसंबध्यते। संभवतिसामानाधिकरण्येवैयधिकरण्यस्यान्याय्यता
प्र ताच्चविसर्गस्यप्रत्ययत्वमसिद्धमितिवाच्यं। अग्निःकरोतीत्यादोस्थानिवद्भावेननस्यसिद्धेः। नचातिदेशोप्रतिषिपायाअसिद्धत्वंशक्यं। अप्र
त्ययस्येतिनिषेधेनैवसिद्धत्वज्ञापनात्। अतएवाग्निरित्यादोरोर्विसर्गःसिध्यति। अन्यथापदान्तत्वात्स्यात्। विसर्गविधिस्तत्पुनरित्यादोवरि
तार्थः। ज्ञापकंचविशेषापेक्षं। तेनाचःपरस्मिन्निति।त्रिपादांनप्रवर्त्तते। एवंचपूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदितिसिद्धान्तउक्तयुक्तिसत्वकःनतुवाच
ति कृइतिप्रपंचितंशब्दकौस्तुभेस्माभिः। नन्वेवंमातुःकार्यमित्यादौषत्वंस्यादितिचेन्न। कस्कादिषुभ्रातुष्पुत्रशब्दस्यपाठेनउःसिउसोरतउक्तः राम
रात्तस्यषत्वंनेतिज्ञापनात्। एवंचअप्रत्ययस्येत्येनदपिव्यधिकरणमेवेतिहरदत्तोक्तंनातीवादर्त्तव्यं। भ्रातुरिति। अत्रहिकृतउरित्येकादेशः। १८

स्वंविसर्गप्रतिपरंपरयाप्रयोजकं। आकारेतुएकादेशनिमित्तादितिभ्रातुरःपाठः। तत्रएकादेशशास्त्रंनिमित्तेयस्यउकारस्यतस्मादित्यर्थः।
मुहुःकामेति। इहकुपोःXकXपावितिप्रवर्त्तते। रंनोमुहुस्कामेतिकृचित्सकारःपठ्यतेनेत्साभादिकमितिहरदत्तः। द्विस्त्रिश्चतुरिति। इहद्वित्रि
भ्यांसुजेताभ्यांसाहचर्यात्चतुःशब्दोपिसुजेतएवगृह्यते। कृत्वोर्थग्रहणंज्ञापकं। साहचर्येनसर्वत्रव्यवस्थापकमिति। तेनदीर्घावर्यामि
त्यत्रधातुसाहचर्येप्यागमस्यैवग्रहणं। उभयत्रविभाषेत्य। चतुरित्यस्यइदुदुपधस्येतिप्राप्तेइतरयोरप्राप्ते। नचनयोरपिइसुसोःसामर्थ्य
स्या ५ इत्यनेनसिद्धिःशंक्या। इसःप्रत्ययपर्यन्थवनश्चतत्रग्रहणात्। चतुष्कपालइति। इदुदुपधस्येतिनित्यंषः। व्यपेक्षाविरहपीति। तिष्ठतुसर्पिर्ष्कं
उकामानयेत्यादा। वित्यर्थः। व्यपेक्षायामिति। इदंसर्पिष्कुंउकाया। इत्यत्रेत्यर्थः। यत्तुषाराघलिकाआहुः। कस्कादिषुसर्पिष्कुंउकादानापा
च्चउत्तरपदस्थत्वेपिषत्वार्थइति। तत्प्राप्यविरोधादुपेक्ष्यं। अपःस्वहितेनेति। नत्वयःस्वोविकारः। जानपदेतिङीप्प्रसंगात्। अभ्यस्तरामिति।
अयइवककर्णेयस्याः। नासिकादेशोव्यात्यादिनाङीष्। अपस्थिरसी। एतयोरिति। सूत्रेतुपक्ष्याःस्थानेप्रथमाद्योष्या। अधस्पदमिति। मयूरव्यं
सकादित्वात्समासः। शिरस्पदमितिषष्ठीसमासः॥ गाइतिविसर्गसंधिः। ससजुषोरुः। पदस्येत्येतदुत्तरंतंससजूष्योर्विशेष्यते। विशेषणेनतदं
तविधिःनचसजूःशब्दो [redacted] शेग्रहणवनाप्रातिपदिकेनतदंत

विधिनस्तीति निषेधः शंक्यः। तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात्। सोतं सजुषु शब्दानं त्वयत्वदं तस्य रुः स्यान्तु सचालोंत्यस्य। एवं स्थिते फलितमाह।
पदान्तस्येति। सजुषशोरुस्येति। नदं तस्य पदस्येत्यर्थः। तेन सजुषु इत्यादौ नातिप्रसंगः। न च सजूरित्यत्रोर्वुर्भिः। व्यपदेशिवद्भावेनाप्रातिपदिके के
नेति निषेधादिति वाच्यं। येन विधिरिति सूत्रे शङ्कोत्कभेः स्यप्रत्याख्यानत्वात्। व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति ग्रहणवंतेति च परिभाषाद्वय
मपि प्रत्ययविधिविषयकमिति दिव उत् सूत्रे कैयटहरदत्ताभ्यामुक्तत्वाच्च। एवं च परमसजूर्भ्यामित्याद्यपि निर्बाधं। एवं स्थिते इह सजुषशोरुरिति
न नदं न विधिनेति शास्त्रानुक्तिरापादनं इत्यवधेयं। भोभगो। असंधिः सौत्र इति। भगो अघो शब्दयो रोकारस्य पूर्वरूपं सौत्रत्वान्नेत्यर्थः। स्याकार
यदि तु भो भगो सु अघो सु स्तां तरां नेवानुक्तत्वभो इत्यादीनां त्रयाणां अंतोत्यस्य यः स्यादपूर्वस्य रोश्चेति व्याख्यायते न तु घसंधिर्नोच्यत एव।
पुक्तं चेत् न। अन्यथा विभोरिदं सुप्रभागो यस्य सुप्रभगुस्तस्य सुप्रभगोरिदं रघोरिदमित्यत्रापि यत्वापत्तेः। भवतिस्त्रियं नेत्राद्यादिपूर्वो रुः
न चात्र भो रोश्चादेर्लक्षणिकत्वादग्रहणं। विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्येति वार्तिके न निष्पन्नानां भवदादिप्रकृतीनां भोरादेशादीनां का
मपि लाक्षणिकत्वाविशेषात्। अनर्थकत्वमप्युभयत्र तुल्यं। रुविशिष्टानामेवार्थवत्वात्। ननु रोरुकारस्यानुबंधकत्वादफमात्रविसर्गस्य राम
स्थानि। तथा च नलविधाविति स्थानिवद्भावेन स्यादित्याशंक्याह। नत्वयमिति। यथोग्रहीदित्यत्र ग्रहोलिटीति दीर्घस्य स्थानिवद्भावेन ११

दुरुत्वादिटइडीति प्रवर्त्तने। एवमिहापि विसर्गस्य रुत्वाद्यलंप्रवर्त्तनेइतिभावः। तथा च स्थानिवत्सूत्रे भाष्यं। विशिष्टं ह्येषोनल्मात्रय
ते। दुदंनानेनिा इतोपि हेतोर्हलिंगेत्यादिपरिगणनमस्तु हमित्यवधेयं। निपातनाइति। भोभगोइतिसूत्रे निर्दिष्टा ओदेशाद्दति गणनात्
त्र बोध्याः। तथा च विभाषा भवद्भगवदिति वार्तिकं नाश्रयणीयं। अन्यथा पुल्लिंगैकवचनमात्रे भो हरे इत्यादि सिद्धावपि भो हरि हरो भो
विद्वद्वृंद भोगं गेइत्यादिन सिध्येदिति भावः। एतच्च घटनिकारहरदत्तादिमतेनोक्तं। भाष्ये स्वरसरीत्या तु विभाषेत्यादिवार्तिकमारब्धव्यमे
व। किं तु निपातनापि भोः शाद्वासि। तेन द्विवचनादौ स्त्रीनपुंसकयोश्च नोक्तदोषः। सुक्तं नरं चेतनं। हेभ वन्निति वत्तु हेभोइति प्रयोगस्यापि
१४ पत्वात्। तस्य च वार्तिकारंभे सिद्धेः स्युः प्राक्ष्याउंग हे हे भोः इत्यमरोक्तानां मुसंबोधनार्थानां निपातानां सह प्रयोगायोगान्तु किंच। अत्र भ
वान्नु हरिः त्वत्र भगवाच्चनतो भवानिति वन्न भोइत्याद्यपि वार्तिके सत्येव सिध्यति। इतराभ्योपि दृश्यन्तेइति सर्वविभक्त्यंतात्त्रसो भवदादियो म
गएवेष्टत्वात्। किंच। आमंत्रितत्वे पदात्परस्याष्टमिकाभिधानः। आमंत्रितं पूर्वमित्यविद्यमानवद्भावः। आम एकांतरमिति निघातनिषेधः।
वाक्यादेरामंत्रितस्येति द्विर्भावः। सुबामंत्रित इति पराङ्गवद्भावश्चेत्यादि सर्वं सिध्यतीति नान्यथेति दिक्। भगो अघो इति निपातनादपि यदि भा
लिंकेत्यहि स्लानाम। आमंत्रित [illegible] कार्यसिद्धिः स्क्रवार्तिकार्थं तेवे निसुधीभिराकलनीयं।

यत्नुवदंति। सकारांतानैवेति। निपातनान्नास्यायरुतोतेभाष्यप्रसाख्याने इमितृ इति … रभसात्। स्योदतन्। निपातनान्नाभ्युपगमेथत्व
विधोन एवं शहोरन्। प्रेनिपदोक्तत्वात्। ननु संबुध्यंता त्वाक्षतिकेत्वादिति चेन्नैवं। स्वरितेनाधिकारे इस्तत्राधिकः कारोधिकारः इति व्याख्या
नमाश्रित्यत्वस्यानुरोधेन स्वरितत्वमाश्रितोनयग्रहणात्। सुवश्चमहाव्याहृतेरितिस्त्रेचमहाव्याहृतिग्रहणं त्वस्तुण प्रतिपदोक्तपरिभाषा
या अनित्यत्वज्ञापनार्थमिति हरदत्तादुक्तेश्च। नन्वेवमपिप्रभो रिसादोवृत्तिव्यास्तिः पररूपरस्ताह चर्येण निपातानां वार्णिकोक्तानां च ग्रह
५५ णेप्यन्येषां ग्रहणात्। योर्लघु। लघुप्रयत्नतरः। लघूच्चारणतरः संवातरस्पृ ह्रस्ववः यस्य स इत्याह। वप्राविति। ओतोगार्ग्यस्य। ओकारादि
ति। यत्तु ओकारांतादेगादिति भाष्यव्याख्यानं तन्न। अंगस्याप्रकृतत्वात्। असंभवाच्च। नह्यदाहरणेषु ओकारो नमंगमस्ति। तलित्सर्व
थां। यकारस्येति। वकारस्तु नानुवर्तते। भोनगो अघो अप्रर्वस्यासंभवात्। अप्रर्वस्तु यद्यपिसंभवति रक्षवृक्ष करोति। ति। तथापि तत्वलोपाप्र
संगः। अशीत्यनुवर्त्य अशि हलो विशेषणात्। रक्षवृहसती त्यादितु अनभिधानाद्रक्षाधित्याहुः। गव्यमित्यत्रतु पदांतत्वं नास्ति। गव्यूतिरि
त्यत्रतु वकारश्लेषान्नवलोपइत्युक्तं। ननुदेवानम्यादत्तारो लोपो व्योरित्येवसिद्धं। मैवं। तंप्रतियत्नस्यासिद्धत्वात्। देवायनानि। त्रत्रतल्परेता राम
भावाच्च। अहोरात्रइति। रात्रान्हाहाः पुंसीतिपुंस्त्वं। अहरादीनामिति। उभयेत्राप्यादिशाद्यः प्रकारोनेनस्तर्वीसारथिरः सत्यश्चप्यः। विप्रः कविः २०

काव्यना स्तर्चनाइत्यादियाख्यं। हृदोवृहइति। ऊढित्वे नवेद्भूताघस्यविभाषेति निष्ठापानेट्। दत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः। यत्नुभाचाप्रस्कदाहृतेरदइ
तित्व। तत्रढलोपस्येवाभावात्। तथाहि। हृदस्तूलवलयोरितिसूत्रेण हृहैनकारहकारयोर्लोपः नकारस्य दत्वं च निपात्यते। नतेसिद्धको
उस्यढत्वस्यहप्रष्टुमिः। दादेर्घातोरितिघत्वेनबाधात्। नचइउभावोदत्वं च निपात्यतां घत्वष्टुत्वढलोपास्तु भविष्यंत्येवेतिवाच्यं। तथासतिपरि
द्रढव्येत्यत्रापिलघुपर्धादितिगुणे रयादेवो नस्यात्। पारिद्ढीकन्येति च। गोत्रोरितिष्यङ् स्यात्। ढलोपस्यासिद्धत्वेन गुरूपोत्तमत्वादिति ना
प्यस्तिते। यत्नु भाचाध्यास्यातं ढूहेरेवेदं निपातनं। दृहहृहादिति तु प्रकृत्यंतरं तस्य निष्ठायामागमशास्त्रस्यानित्यतादिउभावेवा। इहेस्तत्रैव
२६ विद्योगविभागात्संघात्ताभावे दलोपं च प्रत्यस्कदाहरणमिदं द्रष्टव्यमिति तन्न। उभयोरपि निपातनाभ्युपगमात्। नदाहेवात्मनः। अयदहिःप्र
कृत्यंतरमस्ति। तस्यापि येतन्निपातनेनलोपवर्जमितिचेत्तन्न। तथाहि। अस्मात्परस्पूनस्यात्। व्यप्रकुस्यात्। ईत्वमेवेति। सिद्धासिद्धयो
रतुल्यवलत्वेनविप्रतिषेधेपरमित्यस्याप्रवृत्तेनिष्पत्तिपक्षत्वात् ईत्वमेव भवति। त्यर्थः। ननु उक्तं पूर्वत्रासिद्धेनास्तिविप्रतिषेधोभावादुत्तरस्येति
ऐतेनविभक्तिकार्यप्रकृतपश्चादुत्वमत्वइत्यादिव्याख्यानं। स्तनेस्तु इमितिपृथक्पदं तु समष्टीकृतमित्याह। एतत्तदोर्यः सुविति। एतत्तदर्थगतसंख्याभि
धार्यायः सुस्तस्यत्यर्थः। एतत्तदोविहितइतिव्याख्याने तु परमैसदहानियरमैषदहानी। सादोनस्यात्। अर्थद्वारकसंबंधाश्रयणेलिंगत्वतन्त्र

मा)स्य इति बोध्यं। अकोः किमिति। साकङ्कयोः शाद्वांतरत्वादप्रसंग इति प्रश्नः। एषक इति। अकोरिति प्रतिषेध एव तु न्मध्यपतितस्तद्ग्रहणे
न गृह्यत इति परिभाषां ज्ञापयतीति भावः। बहुलग्रहणेति। अत एव लोपं विना पादह्हरणेपि क्वचिद्भवति। सास्मा अरं सः। अस्मै इति इति छे
२ दः॥ ॥ इति स्वादिसंधिः॥ ॥ अर्थवदधातुः॥ तत्तथं प्रत्ययोतं चेति सूत्रे तत्रादिना उन्मेषे विवक्षितमिति भावः। तथाहि। प्रत्ययस्येव पर्युदासेन
त्व द्वितीति सूत्रेण तद्धितांतस्य संज्ञाविधानं व्यर्थं स्यात्। नेच न तत्रापि नदंतं न ग्राह्यमिति वाच्यं। अर्थवदित्यनुवृत्तिसामर्थ्यान्नदंतग्रहात्। प्र
शंसायां हि मतुप्। एकार्थीभावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धत्वं च प्रशंसा मूलं। न चार्थवदित्यस्य पूर्वस्त्रे च रितार्थता। धातुप्रत्ययपर्युदासेन चेत
ज्ञाभात्। तस्मात्तत्पर्यायं कृतं पिवेत्कृत्पिनमेव। यदि तु प्रत्ययेन पर्युदासः स्यात्तेन हिंसा सदाशोभिनेत्यत्रेसाति ग्रहणं व्यर्थं स्यात्। अर्थवदिति किं
धनं वनमित्यादौ प्रतिवर्णं संज्ञा मा भूत्। तस्याश्चसत्त्वात्स्वादयः स्युः। ननु संख्या कर्मादिरभावाच्च न विभक्त्यंतमिति चेन्न। एकवचनमुत्सर्गः करि
ष्यत इति सिद्धांतात्। कुंडादिभ्यश्चैवमोर्धवरितात्। न चार्थवद्ग्रहणपरिभाषया नर्थकेन स्यादिति वाच्यं॥ तस्या विशिष्टरूपोपादाने विष
यत्वात्। अधातुरित्यादि पर्युदासबलेन यद्यप्यर्थवत्त्वं लभ्यते तथाप्युत्तरार्थं निर्दिष्टत्वं। एतच्च सुधृतिउन्नमितिस्त्रे भाष्ये ध्वनितं। पत्तादुःप राम
र्युदासोनर्थवत्त्वं गमयति। अनर्थकयोरपि धातुप्रत्यययोर्दर्शनात्। अधीते यावक इति। अधि इत्यस्यैवेङः प्रयोगत्ता। विशिष्ट एवार्थे तु कोत्तः। २० वा
य

नां ४

इङध्ययनेइत्याद्यर्थनिर्देशात्। अवयवे समुदायार्थारोपात्। एवं कर्थानर्थकः। यावशब्दादपि न तदर्थप्रतीतिः। ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम
मकर्तरि च कारके इति विभक्ति कारकग्रहणाभ्यां न शिवयुक्त स्याधस्यानित्यत्वकल्पनाश्वेति। अत्रेदं वक्तव्यं। धातुरनर्थकोऽस्ति वधा हनं। कि
यावाचकत्वं विना धातुत्वायोगात्। आरोपितं तदिति चेन्न। सत्वे नावेनैव इष्टसिद्धेः। प्रकृति प्रत्ययविभागकल्पनातदर्थविभागश्च सर्वकल्पित एवाप
रमार्थस्तु स्फोट एवार्थवानिति सिद्धांतात्। उक्तं च हरिणा। उपायाः शिक्षमाणानां बालानामुपलालनाः। असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समी
हत इति। कथमन्यथाइङोद्विर्वचनेमा दादयश्च स्युः। तथा च। प्रसाहाराद्धि कर्थं विनो वर्णादि इति प्रयहकेऽध्येति अधीते इत्यत्रेकारो र्थवानि
तिभाष्यस्पष्टमेवोक्तं। एवं क्रमप्रत्ययोप्यर्थवानेव। स्वार्थिकानां प्रकृत्यर्थेनैवार्थवत्तात्। कल्पनोमात्रमिदमिति चेन्न। उक्तो रतरतान्निपाक
ल्पना शास्त्रकृत्सेमेने तिचेन्न। द्वितीयतृतीय चतुर्थतुर्याणि इति सूत्रे ग्रहणसामर्थ्यात्त्वस्य पस्य ग्रहणार्थता भाष्यकारे रवोक्तत्वात्। प्रत्यय
इति महासंज्ञां कुर्वतः सूत्रकृतोपि संमतमेवेदं। यदपि ओषधेश्च इति तदपि न। अनित्यत्वे व्याख्यानगतिक प्रकृता इष्टसिद्धेः। इष्टस्थलेप्यप्र
प्या भि वृत्तेः न्यायस्य विषयत्वापात्। अनित्यत्वज्ञापनस्य कर्थं विरोधश्च पकत्वेऽर्थवद्ग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वसंभवाच्च। उत्तरार्थस्यापीह किंचित्सिद्धेः पादृ
नित्यायेन इह करणेस्य फलतो भिताव। ओषधेश्चेत्यादौ विभक्ति कारकग्रहणयोरेवैतदस्तिप्रत्याख्यानसंभवाच्चेति दिक्। अधातुरिति

किं। अहन्। न लोपो मा भूत्। न च कार्यकालपक्षे प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासो ऽस्त्विति वाच्यं। प्रत्ययलक्षणेनोक्तपर्युदासप्रवृत्तेर्नङिसं
बुध्योरिति निषेधेन ज्ञापितत्वात्। कथमन्यथा राजेत्यादौ नलोपः स्यात्। अप्रत्ययः किं। हरिषु। करोषि। अत्र सुप्सिपोर्मा भूत्। अप्रत्ययान्तः
किं। तत्रैव विभक्तिविशिष्टयोर्मा भूत्। न चान्तवद्भावेन कांडकुम्ब इत्यादौ प्रातिपदिकत्वं स्यादेव तथा च ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वत्वं स्या
दिति वाच्यं। कार्यकालपक्षेऽपीष्टसिद्धेः। यथोद्देशपक्षेऽपि विभक्त्येकादेशो नान्तवत्। स सम्बन्धिकरणेनेत्यादिनिर्देशात्। ह्रस्वो नपुंसक इति सू
त्रे प्रातिपदिकग्रहणं वाक्येऽर्थसामान्यापेक्षं ज्ञापकमस्त्वित्यनुवदन्ति। प्रत्ययपर्युदासो न कर्तव्यः। प्रत्ययान्तपर्युदासेनैव गतार्थत्वात्। पदे
शिवद्भावेन तस्यापि प्रत्ययान्तत्वादिति। नन्वां प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणात्। केवलस्य न तथात्वात्। अन्यथा सडकरीत्यासु
सिडोरपि तदन्तत्वात् स्या दत्वं स्यात्। तथा च हरिषु करोषीत्यादौ षत्वं न स्यात्। स्या त्परादौ रिति निषेधात्। अथानुप्रत्ययादिति सिद्धेन न इदंया
पादानं स्पष्टार्थम्। महासंज्ञाकरणं स्वरस्तुरोधात्। तथा चाथर्वणे पठ्यते। कोधातुः कृत्प्रातिपदिकं कः प्रत्यय इति। डित्थादीनां त्वसुरूपाणां हो दा
हरणं। अव्युत्पत्तिपक्षस्यैवेदमेव ज्ञापकमिति निर्योवः। यत्तु व्युत्पत्तिपक्षेऽपि निपातनार्थमनुकरणार्थं चेदमिति हरदत्तेनोक्तं तच्चिन्त्यं। तत्रापि मस्क - राम
तादिकल्पनसंभवात्। वस्तुतस्तु व्युत्पत्तिपक्षेऽपि बहुपरत्वइत्याद्यर्थस्तत्र स्यात्। नैवं बहुच्चूर्वइत्येव स्यात्तस्मादिति वाच्यम्। मूलकेनोपदंशमित्या २२

दौ कृदन्तत्वेनातिप्रसंगात्। न च समासग्रहणं नियमार्थमिति निस्तारः। अर्थवत्सूत्रारंभे विना समासग्रहणस्य नियमार्थताया गा दिति रि
कृत्तद्धितसमासाश्च। अर्थवदित्यनुवर्त्तते। तत्सामर्थ्यान्नदं तविधिः। नहि जहत्स्वार्थायां वृत्तावकृतानां हिता नां चार्थोऽस्ति। भूतपूर्वगति
लभ्यस्तु न प्रशस्तः। अजहत्स्वार्थायामपि न प्रत्ययमात्रेणार्थपर्यवसानमित्येभिराह। कृत्तद्धितान्तावृत्ति। लिड्धुट् इत्यादौ अधातुरि २
ति कृत्त्रैत्यादौ अप्रत्ययान्त इति पर्युदासे प्राप्ते कृदन्तविधिरयम्। नियमार्थमिति। न च प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासे प्राप्ते विध्यर्थमस्त्विति वाच्यम्। वाक्य
स्याप्रत्ययान्तत्वात्। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात्। ननु स्त्रीप्रत्ययेन तदादिनियमो निषिद्धः। एवं च राजकुमारीत्यादौ विध्यर्थ
मस्त्विति चेन्मैवम्। अन्तरंगत्वात्पिहत्यादिलोपस्य लुग्विषये प्रवृत्तावपि समासे एव तु सुपि समासप्रवृत्तेः। तत्र चाप्रत्ययान्तत्वेन प्रवृत्ताः
संज्ञायाः एकदेशविकृतन्यायेन विभक्तिलुक्यपि सुलभत्वात्। अत एव गोमेत्यादिष्वादौ तु मादप्येन। लुकः प्रागेव तरंगप्रवृत्ती तु स्युरेव। ननु चैवं
मप्यसमर्थसमासे दशदाडिमादिवदनर्थकविध्यर्थमस्त्विति चेत्। अर्थवदित्यस्यानुवृत्तेरुक्तत्वात्। कथं तर्हि असमर्थसमाससंज्ञेति चेत्त
र्धर्मिग्राहकमानादेवेति गृहाण। असूर्यंपश्या ललाटंतपेत्यादि हि असूर्यपश्याद्युपपदेन वृत्तिविधीयते। उपोद्धारितं पदं चोपपदम्। प्रत्ययेन सुपि उ न मि
ति। नियमे शारी रमाह। यत्र संघातग्रहणादित्यर्थोभागग्रस्तपलक्षणं। उत्तरस्य प्रत्ययेनैत्यपिवाध्यत्वात्। अन्यथा जन्मनानित्यादौ संज्ञा न स्यात्। न

णास्त्वसा वित्सत्रं विशेषणार्थः। असीत्कतेहि सँकारादा विसर्गः स्यात्। तथा च। वाजनमर्वत्कपयत्वस्त्रियास्तुइति न सिध्येत्। उसे रिकारो
तुष्मदस्मद्भ्यां ङसो शिस्तत्रास्य ग्रहणं मा भूदिति। यदि तु एकवचनस्यैवसत्रं पंचम्याइत्यनुवर्त्तेतः परिशेषादन्यस्य ङसो ग्रहणं भविष्यति। तर्ह्येवम
त नर्हिटाङसिङसामित्येदर्थः। जश्शसोर्जकारशकारौ जसः शीनस्ताच्छसो नइत्यनयोर्विषयविभागार्थौ। अन्यतरस्य निरनुबंधकत्वे मतास्तकेइतिच
न्न। जसो जकाराभावे ओङ इत्यस्य स्यात्। तत्र श्वप्रत्यये वकारो न तापि संभाव्येत। एवं शसः शकाराभावे ओटो ङित्वं संभाव्येत। अतोऽसंदेहार्थेन
त्करणे विसात्। ओटष्टकारः सुटिति प्रत्याहारार्थः। टारकारस्तटाङसाविति विशेषणार्थः। ङेः प्रथमानोङकारो घेङितीति विशेषणार्थः। पकारस्तु प्र
त्याहारार्थः। एवं च सर्वेषां सफलत्वेपि संज्ञार्थ इतिशाब्दोऽयं योऽसंगत एव। सम्यक्जानं संज्ञातदर्थविशेषणार्थइतियावत इति भंका व्याख्या
नविक्लिष्टमेवेत्युपेक्षितम्। विङस्त्री। लित्रीणीतिस्तत्रा त्रीणि त्रीणीतिपदेनान्यैकवचनेत्यादिसूत्रं चसंग्रहणमनुवर्त्तनेइतिव्याचष्टे। सुपस्त्री। लि
त्रीणीत्यादिना। एकशा इति। एकैकमित्यर्थः। संख्येकवचनाच्चेतिवीप्सायांप्रथमो नौशस्तु। यत्तु प्राचा एकैकशोइत्युक्तं न तत्सूत्रम्। वासैव वीप्सा पाठ्न्व त
त्वेन द्विर्वचनायोगात्। येन नाप्राप्तिन्यायेन द्विर्वचनापवादः शसिति सिद्धान्तात्। यत्वाहुः। सर्वस्य द्वेइत्यत्र एकैकशोददातीति भाष्यप्रयोगाद्वानान्यैक राम
तिस्तत्रेएकशाइतिसूत्रकारनिर्देशाच्चभयं साध्विति। तन्न। उदाहृतभाष्यस्यान्यविषयत्वात्। यत्र तद्धितेनानुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनमित्यपक्ष २४

स्यात्। तथा। एकैकशो ददातीति भाष्योदाहृतस्य व्याख्यानं चैकैकेयेन। अल्पार्थेप्येकशब्दोस्तिनस्य वीप्सायां द्विर्वचनेव च हृत्यापार्श्विति शास्त्रस्यपद्मति।
नैवेषार्थः प्रकृते संभवति। यावत्सगोत्रावत। रामइति। संज्ञाशब्दोयमव्युत्पन्नइति पक्षेऽर्थवत्सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञा। करणाधिकरणयोश्चस्वि
कारेघापवादेनइत्युत्वेतिघञारम्भेनैःस्निन्निति शुत्पादनेतु हेतत्ड्डितेतिसूत्रेणेतिविवेकः। सरूपाणामेकशेषएकविभक्तौ। एकविभक्तौयानीति
विभक्तिःसारूप्येऽपलक्षणम्। नत्वेकशेषनिमित्तम्। एवंचानेनित्तिकत्वेनानरंगोयमेकशेषः सुब्लुत्पत्तेः प्रागेवप्रवर्त्तते। यद्येतन्नारभ्येत तर्हि
प्रत्येकं विभक्तिः स्यात्। द्वंद्वश्च प्रवर्त्तेत। आरब्धे त्वेकशेषेऽनेकसुबन्तविरहाद्द्वंद्वस्याप्राप्तिरेव फलिता भवतीति भावः। सरूपाणामेवेति। एतच्चोत्त
रसूत्रस्थस्य वकारस्येहापकर्षणाल्लभ्यते। तेन मातृशब्दयोर्जननी पंक्तेत्व वाचिनोर्नैकशेषः। मातृमात्याभित्यादौ सारूप्येपि ओजसादि २५
त्वेरूप्यात्। एकवचनेति। एतच्च सहविवक्षायामेव प्रवर्त्तते। इतरेतरयोगद्वंद्वस्यविषयेइतियावत्। यत्रतद्वितेनकार्थस्येतिलितस्यनेरान्वयः। असतु
पान्नेतो विषयः। द्वंद्वचेइतिनोनुमथानेहोरिति लिंगात्कल्पनेनव्यापात्। तथाहि। यःशिष्यतेसलुप्यमानार्थाभिधायीतिस्थितेपूर्वमाएकशब्दोप
वि स्थितं सर्वमेकशेषादेकरूपेणावान्वेतुमर्हति। यदा सर्वस्त्रयाद्वंद्वइत्यनुवर्त्यद्वंद्वेप्रसक्तेसतीतिव्याख्येयम्। स्यादेतत्। द्वंद्वेकृतेसतीतत्र्योर्मतिमेवं।
पंथानौ पंथानइत्यादौ समासांतापत्तेः। कथेकशेषोत्पादावेकवद्भावापत्तेः। सर्वस्य सर्वपामिसादौ द्वंद्वेच विभाषाजसीत्यनेनयोरापत्तेश्चेति दिक्। यदु

श्चाश्चरामश्चरामओ इति स्थिते इत्युक्ते एक एव शिष्यते एकविभक्तौ परत इति च । नेत्थं समुच्चितेसमर्थः । रामश्च रामश्चेत्यत्राऽवयवयोरिव समु
दायस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञास्ति । मिलितेनार्थवत्त्वात् । न चार्थवत्त्वेपि समासग्रहणस्य नियमार्थत्वान्नैवमिति वाच्यम् । यत्र समुदाये
पूर्वोभागः पदं न हि तद्विषयको नियम इत्युक्तत्वात् । बहुपटवइत्यादौ चतुरोपेन नियमस्य संजातिप्रविषयतया भोक्तत्वात् । तथाचैकाचो द्विर्वच
नन्यायेन समुदायस्य प्रातिपदिकादेव द्विवचनाद्युत्पत्तिस्तावता प्यवयवशब्दार्थानां संख्यान्वयेनानुग्रहसंभवात् । नन्वेवं रामेश्च रामाश्चेत्यादिष्वपि
इदं द्विर्वचनेव समुदायाद्विभक्तिः स्यादिति चेन्मैवम् । इह हि विधावनेकं सुवं नमित्यस्याऽनुवृत्त्या एकाचो द्विर्वचनन्यायस्य बाधादिति दिक् । इत्थं समु
च्चिते संभवे सत्यपि समुदायादेकविभक्तौ परत इति पक्षः किमर्थमुपक्षिप्त इति चेन्न (न्यायु) । अस्मिन्पक्षे मातृभ्रातरा पितरादानव्यकशेषः स्या
त् । नन्वेकविभक्ताविस्तावतैवकारं चापहाय एकविभक्तौ यानि स्तेसे पाण्येवेति व्याख्येयमिति चेन्न । ओत्वे तो मा (न) भावात् । विभक्तेरुक्
शेषविशेषणत्वे फलाभावाच्च । न च पयः पयोजरयतीत्यादिवारणेतिः फलम् । सहविवक्षायामित्यस्यावकाशकत्वात् । अन्यथा पयः पयोनय
तीत्यत्रगोणत्वं व्याकर्मणोरेकशेषापत्तेः । देवं देवइत्यादावतिप्रसंगाच्च । पक्षेन ओत्वादुभयविशेषणत्वे भिक्षाणां समूहो भैक्षमितिनसि राम
तथाहि ध्यानं भिक्षाश्चा ऽन्तू इति स्थिते अंतरंगानपि विधीन्बहिरंगोपि लुक्बाधत इति लुकि कृते विभक्तिपरत्वाभावान्नाएकशेषोनस्यात् । लुकालुते प्रसंगलक्षे २५ य
मे ।

त्वाभावात् । किंच रामावितीदोपरत्वान्नित्यत्वाच्च वृद्धिरेचीत्येकादेशे कृते विभक्तिपरत्वाभावात् । एकशेषो न स्यात् । उभयत्र आश्रयणेनोता
दिवज्ञावादिति दिक् । यत्तु भाष्यव्याख्यातापक्षान्तरमुपन्यस्तं ससविभक्तिकानामेकशेष इति तन्न । निवर्तमानानां विभक्त्या सहैव निवृत्तावशि
ष्यमाणेनैकवचनश्रवणप्रसंगात् । अथोच्येत । युगपदधिकरणवचनतायां द्विवचनबहुवचनानां नामेकशेषः । इदं हो प्यवे । तथाहि अजह
त्स्वार्थायां वृत्तौ एकेनानेकार्थाभिधायिपरस्परसमभिव्याहारात् । तथाच अलौकिके इह एकशेषयोः प्रक्रियावाक्ये द्विवचनबहुवचनयोरेव प्र
वेशात् । विभक्त्यंतानामेकशेष इति पक्षे निर्बाध एवेति । नद्यपि न । जहत्स्वार्थायां वृत्तावनुदयोगात् । पक्षान्तरेपि प्रथमप्रवृत्तस्यैकवचनस्य त्यागो
योगात् । अन्यथा पर्वानन्तरूपापुत्रदापत्तेः । न च पिपूर्वपदस्योत्तरपदार्थे उपसंक्रमणं च औपयोगोत् । तथाच भाष्यम् । सेयं युगपदधिकरणवच ध
नता दुःखा च उरुपपादा चेति । यदपि व्याचख्युः व्यक्तिपक्षे यावद्व्यक्ति नन्च्छद्रप्रयोगे प्राप्ते एकस्यैव प्रयोगो यथास्यादिति सूत्रम् । आकृतिपक्षे ए
केन वाक्यत्वविनाभूना ऽनेकव्यक्तिलाभादनर्थकमिति तिन्न । व्यक्तिपक्षेपि नञ्जालमणं हन्यादित्यत्र श्रोत्रेण शाब्दत्वेनैकेनापि अनेकस्य तंत्रेणस्मुच
चत्वात् । अन्यथाजातिपक्षेपि वासनसम्पत्क्षमयोश्च नस्मिन्नित्यादिनानार्थानुरोधेन सत्वेविना निर्वाहात् । तस्माज्जातिव्यक्तिपक्षयोरुभयो
रपि तंत्रेण प्रयोगनिर्वाहेपि सर्वत्रतंत्रेणैव बोधयतीत्यमिति नियामकाभावात् । प्रासिकोद्वेद्वः स्वतंत्रविनाद्वन्द्वो रः घटौ घटोपमितिनानाशाद्र

योगदर्शनान्नदृष्टघटादिनिर्देशस्यन्यायप्राप्तत्वात्। नचैवमपिघटकलशादिनिर्देशापत्तिः। विरूपाणामपिसमानार्थानामितिवार्त्तिकात्।
नचैवमपिघटकलशादिनिर्देशापत्तिः। विरूपाणामपिस्वे रूप्यंनबोध्यतेइतिचेत्। तस्यासारूप्यशब्दस्यार्थपरत्वमाश्रित्यवार्त्तिकार्थस्यापिस रो जे
शिका वक्रोडीकाराज्ज्ञानस्माहुःघटौघटकलशादिसादिपाणिष्ठवारणायपसदृशपिस्तन्मात्रवशंपक्षमित्यवधेयं। एवंस्थितेनस्तत्रैवयथ्यमेवदर्शितिधाय
यदिहव्याचक्षुः। नानेनैकशेषोविधीयतेइत्यादिपक्षेऽस्मदुदाहृतदेशीरूपाणांविभक्तौविनिपक्षंप्रसक्त्याख्यायपुनराहुः। रामरामश्चाइतिस्थितेइति।
अलौकिकमेनत्प्रक्रियावाक्यमुदाहृत्यतेनतुलौकिकम्। अलौकिकेचविभक्त्येकादेशादिकार्यंनप्रवर्तते। प्रयुक्तानामेवान्वाख्यानादिति। नत्स्वर्व
संदर्भविरुद्धंन्यायविरुद्धंचाप्रयुक्तानेवशब्दान्व्याख्यातुमलौकिकमुल्लेख्यतेशास्त्रीयकार्यंवसर्वमलौकिकेष्वेवप्रव[illegible]र्तितेनतेनमुप
दिनिश्चिते। अमिपूर्वः प्रथमयोः पूर्वसवर्णइत्यादीनांप्रवृत्तिंविनापरिनिष्ठितरूपालाभात्। परिनिष्ठितनुस्वरूपरूपपादत्ताश्चैसाम्यांना
वत्। अमिपूर्वः। अन्यचीति। अमियोचानस्मिन्नमोऽवयवेचीतियावत्। तेननमकारसहितस्यपूर्वरूपेण। एवमश्वाइहिन्यामित्यादावेष्टहिन्यां
योचानस्मिन्नित्यादिबोध्यम्। इकोयणचीत्यग्रहणस्यानुवृत्तेनिर्विवादत्वात्। पदान्तेरिवाद्यसादिनिर्देशाश्चेहलिंगेम्। तस्माच्छसः। तेच्च राम
हेनसंनिहितःपूर्वसवर्णदीर्घःपरामृश्यते। शसइत्यवयवषष्ठीसचावयवःपरत्वेनविशेष्यते। पूर्वसवर्णदीर्घात्परस्यशसोवयवस्येति। नदेनत् २६

ह। परोयःशसःसकारइति। परोयःशसइतितुनोक्तम्। असंभवात्। नहिकृतेपूर्वसवर्णदीर्घेनतःपरःशसस्संभवति। अट्कुप्वाङ्। रषाभ्यामि
तिपंचमी। निर्देशाद्व्यवहितस्यापिशानोत्वनमिदम्। नत्रसर्वैर्व्यवायोऽसंभवी। एकैकमात्रव्यवायइत्यपिनार्थः। स्कम्भादिषुस्कम्नेशब्दपाठसामर्थ्या
त्। सरूपाणामित्यादिनिर्देशाच्चेत्यभिप्रेत्याह। यथासंभवमिति। लिनेश्चूनिति। नन्वेवमादर्शेनेत्यादावतिप्रसंगः। नत्वादिभिरेवव्यवधानेनियम
मः। अन्यथातुविधिरयमितिकृतकृतान्। सत्यम्। योगविभागोत्रबोध्यः। व्यवायेपीत्येकोगविध्यर्थः। अट्कुप्वाङ्नुम्इत्यन्योनियमार्थः। छांदसोऽपि यो
सोलुक्। निषेधंबाधितुमिति। तेनपर्याणद्धमित्यत्रोपसर्गादसमासेपीतिणत्वंसिध्यतीतिभावः। नुम्ग्रहणमिति। नत्वानिकःस्यस्थानाविक
स्यचानुस्वार मात्रस्योपलक्षणमित्यर्थः। तेनबृंहितवृद्धाइत्यत्रानुम्नस्यानुस्वारः। तंहिंसायांस्थानाविकोऽनुस्वारः। बृंहणंतृहणोऽत्र
यत्रापिणत्वंसिद्धम्। उविपा। णनेऽपिन्यनेपी। इहतत्वस्थवइजादेःसनुम्इतिणत्वेन। यथानसत्रेदष्टावानंविस्वजेदितिविधानस्सत्रदर्शनस्य
त्रविशेषोपलक्षणत्वात्सर्पिदिवानसत्रदर्शनेवाड्विसज्यते। उपलक्षितस्यकालविशेषस्याभावात्। एवंनुअसत्यपिसत्रदर्शने
स्तज्यते। तस्यसत्वात्। तथेहापिबोध्यम्। नन्वेवंनुम्ग्रहणंव्यर्थं। अनुस्वारस्यात्वत्वेनवसंग्रहात्। उरःकेणत्वादोविसर्गजिह्वामूलीयादिव्यवधा
नेपिप्रसंगनिवृत्तिचेन्नास्यमित्याह। नत्वानिष्पादनत्वाउरःकेतानुसृविसर्जनी। यतिसत्रेपितुम्ग्रहणेसाज्यंस्यात्। तत्राप्यनुस्वारस्यलक्षणं

अन्यथा असंभ-
वात्। षत्वादौ न हि षत्वप्रवृत्तिवेलायां सर्पींषीत्यादौ नुमुल्लभ्यते। षत्वस्यासिद्धत्वेन ततः प्रागेवानुस्वारप्रवृत्तेः। यद्यपि सुहिंस्तु इत्यत्र संभ
वत्येव। तथाप्यत्रैवानियामिकार्थितुल्यलक्ष्यानुरोधात् नुमस्थानिकेऽनुस्वारे लक्षणमाश्रयणीयमेव। व्याख्यानानां तस्य शीलनेन तद्ध्वाये
षत्वस्य सिद्धत्वादिति चेन्मैवम्। उक्तरीत्यानन्तर्यविसर्गग्रहणस्य प्रत्याख्यानसंभवे विधिनियमार्थत्वेनुम्ग्रहणस्य। तथा हि। अनुस्वारव्यव
धाने चेत् षत्वं न हि नुमस्थानिकेनैवेति नियम्यते। तेन पुंस्विस्यादौ षत्वं न निर्दिष्टम्। यस्मात् प्रत्ययविधिः अत्र प्रोक्तं यस्मात् ङ्याप्प्रातिपदि
कादेरिति तत्। तिङन्तादीनामपि तरबादिकप्रसंगतासंकोचस्य निर्मूलत्वात्। आनुष्याय ... सादौ ... नापन्ने ... नहि ... प्रातिपदिकाद
चेत् द्विनः। किंतु सुबन्तादिति दिक्। अनो भिसऐस्। नन्वेस् इत्येवास्तु। न चानो गुण इति पररूपापत्तिः। एकारोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः। अन्यथा
इसमेवविदध्यादिति चेन्न। सत्यां एदेतो र्द्विमात्रताविशेषेण गौरवाभावादेस्त्वतः। एवं च पररूपशंकैव नास्तीति महल्लाघवम्। यत्तु दुःप्रक
रणे निर्जसः स्सेरित्यैकारश्रवणार्थमिति। तन्न। अष्टाविरुद्धः। संनिपातपरिभाषया जस्सादेशा प्रवृत्ते निर्जरैरित्यिव भाष्ये सिद्धत्वेन निरन्तरत्वात्। अनेति।
परिभाषाविरोधादिति। एतच्च रुधादिभ्यः श्नमिति सूत्रे भाष्ये न लोपः इति सूत्रे च भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। आरंभसामर्थ्यादिति। सुपि चेत्यस्य तु न राम
न सामर्थ्यम्। रामाभ्यामित्यादौ सावकाशत्वादिति भावः। एवं च रामैरदेनामीत्यस्य तत्पन्यासो लेखकप्रमादादिति यद्वाचुस्तच्चिंत्यम्। आदे २९

शप्रत्ययपोः। एकाधिरिषष्ठीविषयभेदाद्विघ्नइत्याशयेनव्याचष्टे। आदेशः प्रत्ययावयवश्चेति। यदि तु आदेशावयवयोरष्टयेन नहि हितिस्त्रण
मित्यादौ दोषः। यदि च प्रत्ययोः षः सकार इति रामभिसादौ न स्यात्। यद्यप्येवं वैरूप्येण व्याख्याने सह विवक्षाविरहाद्द्वैन युज्यते तथापि
सौत्रत्वाद्बोध्यः। अविरना घोषस्येति। यत्तु वदेति। सकारस्य सोष्मणोऽघोषस्य नादरणम्। एवं षकार इति तन्न्यूनम्। गकारेति प्रसंगात्। तथा च प्रा
तिशाख्यम्। वर्गे वर्गे च प्रथमावघोषौ युग्मौ सोष्मणा वनुनासिकौ न इति। ननु दधिसेचो दधिसेच इत्यादौ प्राकृसुबुत्पत्तेः समासे षत्वं वा
२। रयितुं पदादिः पदादेरिति पंचमी समासो भाष्ये उक्तः। ननु एवं हापि सात्पदाद्योरिति निषेधः स्यादिति चेन्नैवं। स्यादिद्विति या पदत्वं तानामा त्रि
त्वोक्तनिषेधो न प्रवर्तत इति सामान्यग्रहणेन तापितताव। यत्तु दुः प्रत्ययविषये नायं निषेध इति ज्ञाप्यत इति। तन्न। अग्निसे इत्यादौ षत्वापत्ते
रेनु पदस्यादिरिति पष्ठ्यग्निस इत्यत्र षत्वं दुर्वारम्। न चेयं पदादिर्वृत्ता वेन्नेस इत्यस्यावितिडेंनतात्यदत्वेशंक्यम्। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्तद्वि
धिस्तदादेरेव ग्रहणान्। अन्यथा राममिसाप्राविपल निषेधापत्तेरिति चेत्। सत्यम्। नवयं प्रत्ययमात्रस्य तदेतनोप्रमः। किंतु प्रकृतिप्रत्य
यसमुदायेपदत्वोपदसंज्ञा एकदेशविकृतिन्यायेन लुप्तप्रकृतिके प्रत्यये प्यानयोमः। रामैरामा इत्यादौ वचिहि एकदेशविकृतन्यायेनैव पददत्त
म्। एकादेशात्प्रागेव पदसंज्ञा प्रवृत्तेः। न तेकादेशोत्तरं सुपिङन्तमित्यस्य प्राप्तिरस्ति। उनयत आश्रयेणो नादिवदिति सिद्धत्वात्। यत्तु वदेतिप्र

निर्देशादिति । कृतिस न्निधानेन स्वयस्य पदर्लनास्ति। मं चेषु सर्वेषामित्यादिं नन्वेदम् । उक्तरीत्या पदत्वाभावेप्या प्रसिद्धत्वात् नस्यात्सेन नत्वादस्तु प्रयोगश्च ।
न२ सर्वाराति सर्वनामानि । सर्वरीति इति द्वन्द्व संज्ञानो बहुव्रीहिः । हलि सर्वेषामिति [redacted] द्वन्द्वे चेति । सद्विसमुदायस्यानिषेधः न तत्र पत्रा इति शातेरे
नामितिवस्थेनेत्न च न दंत विधिं विना समुदाये संज्ञा प्रसक्तिरस्तीति भावः । न तु न दंने संज्ञायाः किं फलं न च परमस्वर्वस्मैदित्यादौ स्मा याद्यः फलं । नर्वनीयस्या
अंगाधिकारे तदंतविधिनैव तत्सिद्धेरिति न आह । नेनेति । नन्वेहाविभा निपरिकादिष्यनु रन्नेः सर्वना म्नानद्विरो यलेन न दंत विधिर्भविष्यतीत्याच्य
म्रासमासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधइत्यत्रोक्तेरिति भावः । अकचेति । चकारात्स्यसमर्स्वनइत्यत्रतसिल्रा जाद्यः । अंतकाललत्वादिति । नन्तु शित्वादिति
भावः । अवर्णान्तादिति । अवर्णाता दंगात्परस्य स्यर्थः । अनेयेषां केषांचेषामित्यादौ नाप्याप्तिः । सर्वनाम्नो विहितस्याम इति । सर्वनाम्नः परस्येति तु नो
सर्व४ क्तम् । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्युक्त प्रसंगान्तद्वंद्वे चेति निषेधो हि समुदायस्य न तत्र चावयवस्य । न च नस्मादयमाम् विहितः किं तु समुदायादवेतिन सुड्
विहितविशेषणत्वस्या प्रयणप्रमाणत्वात्तु दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति भाष्यप्रयोग एव । पंचविंशादिति । पंच च विंशश्चेति द्वंद्वः । पंचाधिका विंशादिति ने
तुष्करोवा । पदस्तुप्रत्याहारादत्र चत्वारिंशादिति शनो ग्रंथव्याख्याने रूतमूलानायं मध्यमपदलोपीनत्पुरुषः । तथा सति राजन्यबहुवचन द्वंद्वे भकार इति राम
पुर्संख्येति विधीयमानः शब्दस्य प्रकृतिस्वरो न स्यात् । तस्मात्समाहारद्वंद्व एवायम् । एकविंशातिरित्यादौ नपुंसकत्वे तु न भवतीति लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येति २९
सिंत्यमासमासमेदेन स्वरभेदे दृशा पंचकः । तथा च बहुव्रीहौ संख्येये इति सूत्रे संख्यायाः स्तुरुषस्योपसंख्यानं ति त्रिंशाद्यर्थमित्यत्रापि कलोपा
दितिव्याख्यानेभाष्यकार आह । एकाधिका विंशति रेकविंशातिः द्व्यधिका विंशातिर्द्वाविंशातिरिति । अन एवेति द्वयोर्द्विवचनस्यैवन्याय्यत्वादिति
भावः । नन्वेवं सर्वादिस्तु पागेत्यर्थः । सर्वनामकार्यशेष्मायादीनां द्विवचने भावात् । नन्वच उभाभ्यां हेतुभ्यां उभयोर्हेतोरित्यत्र सर्वनाम्नस्तृतीयाचेति
उ पासिकत्वनीयानत्कलमिति युक्तम् । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति वार्तिके गणार्थत्वात् । नच ढ्रतिलन्तृसर्वनाम्नस्तृतीयाचेतिसू
त्रेपठितत्वादिदं वार्तिकं सर्वनामसंज्ञापेक्षमिति शक्यम् । भाष्येहतावितिसूत्रे नस्यपठितत्वात् । अत एवाज्ञेन कर्रणेन वसत्यन्नस्यकारणस्य
स्वरादहेनेहरदनेनेत्याशंक्याह । तस्येहपाठस्त्विति । अत एव प्रसंगादिति । अयं भावः । उभादुदात्तो नित्यमित्यत्र उभाउदात्त इति योगो विभज्यते ध४
अवयवे च्छेतेः संख्यावाचिन उभशब्दाद्वयपन्नेर्थ उच्च स्यात् । उभयो मणिः । ततो नित्यम् । उभशब्दाद्वृत्तिविषये नित्यमंयच् स्यात्स्वार्थे । तेन क
उभयपक्षविनीतनिद्रादस्तादावयच्चयथा नित्यः । एवं कप्रत्यये पि स्यादिति । नन्वेवमयं विरुद्धनेभि अयच् उदरिइतिचेत् । मैवम् । योगविभागस्येष्ट
सिध्यर्थत्वयाउभौ साभ्यासस्येति निर्देशेन वृपत्रदिवचनं न श्रृणुते । तेनेवायमिति व्याख्यानात् । तथा च कार्ति कृतम् । अन्यथाभा शेद्विवचनराविषयतो
दिति । अकच्विहितस्ति तन्मध्येपतितन्यायेन उभयशाद्दस्य द्विवचनविषयेत्वं न विहन्यते कप्रत्ययेतु विहन्यते । तदुक्तमिति ।

प्रात्तिकिह्लनेति ■ शेषः। यद्यपि ऊर्ध्वानिकिरा वप्युक्तस्तथापि नासेतोविवक्षितः। दाक्षिपयत्वमपि द्विवचनपरत्वमेव बोध्यमिति केचित् दादिभिर्या
स्यानत्वा दिला शयेन व्याचष्टे। द्विवचनपरत्वाभावेइति। यावेकादेशस्यापि पूर्वान्तित्वेन ग्रहणं द्विवचनपरत्वमस्तीति भावः। यद्यप्युभाविस्यादौ द्वि
त् वनपरत्वं दुरुपपादम्। उभयत्र ओश्च वर्णेनादिवद्भावविरहात्तथापि उभशब्दोत्तरस्य द्विवचनं लुकानापहृतं यत्रतत्रोभयत्रायजिता हविषस्ति
नार्थः। यद्यपि भाष्ये कृत्स्नस्यापि स्वार्थिकत्वेनोभयशब्दात्तरस्य द्विवचनत्वमाश्रित्योभशब्दपाठः प्रत्याख्यानस्तथापि प्रौढिवाद मात्रं न त
त्त्विमस्येव द्विवचनस्येह ग्रहीतुमुचितत्वात्। अन्यथा त्वनसिलादाविति प्रसक्तेस्तान्। नेत्तुकारकविभक्त्यंतादिहितोत्र नसिलोत्स्वार्थिके चैव विदित
मात्रेनाभिधत्तेइति चेत्। नकेप्रत्ययस्यापि अज्ञातार्थबोधकत्वात्। पंचकपक्षेऽधिकं तत्प्रोच्याचेति दिक्। नास्तीति। अननिधानादितिभावः। बोधकत्व ६
तथा चोभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादात्स्वार्थविभक्तिवेनाप्ययुक्तेनाथ तेन द्विनथास्तवविभक्तिरितिस्तत्रैकत्वं द्विनानां ग्रहणं च पावेइति भाष्यं के च
दिनावनारितम्। अस्तीति। प्रचरितरूपे पचनि कुत्स्यमित्यादिवारणेन पाव स्योपस्थीणत्वादननिधाने प्रमाणं नास्तीति भावः। नयप्रत्ययोन नयति
उभयशब्दस्येति भावः। निसेवेति। परे वउभयाअपि ताइति तुच्छां दस्तत्वाद्वोध्यम्। अप्युत्तन्त्रावीति। एतेन च पस्यशापांके पदस्य हस्वोऽरेका। काशि राम
काकाराः। एतेन मन्ये ह्रस्वाघुदात्तस्य उतत्वः प्रश्नयन्तुइत्यनुदात्तस्य च दर्शनादितिभावः। एकः प्रथमः। संहितया पावेतो नतस्यास्फुटत्वेपि तो नष्टेन २९

पि	योऽन्यथा एकश्रुत्या सकृदेव पठेत्। न चैतोनेविशनिपक्षव्यम्। तेन तत्समसिमेस्त्वनुष्ठानीतिकिंइस्त्वात्। तथा चक्रान्यनः। तरीसत्वइवतिस्त
नेउत्वेदितिवृद्भाष्याकाराश्चैकव्याचख्युः। त्यदिति सर्वनामस्वपठितोऽनुदात्तो यमन्यस्य पयिइति। जयदेवोपिआयुंक्त। त्वदधरमधुरमधूनि
पेतमिति। त्वचोऽन्यस्या अधरइति विग्रहः। ननु नवाधरइति। पश्यति दिशि दिशि हे रसिभवं नमिति। पूर्ववाक्येन सहान्वयापत्तेः। निमइति। श्र
यति च। प्रनेम स्विन्दशीमोमइति। सामइति। तथा च श्रूयते। नमेनामन्यकेसमे। मानो हृकाय हृकोसमस्मे। उरुष्याणे अघायतः समस्मात्।
उतोसमस्मिन्नादत्वादि। सिमः कृत्स्ने च शक्ते च स्यान्मर्यादावचनयोः श्रूयते च। आद्याचीवा सस्तनु तेसिमस्मे। उच्छु कृमत्कमजनेसिमस्मात्।
उभयत्रापि सिमशब्दः सर्वपर्यायइति वेदभाष्यं। गणसूत्रइति। यद्यपि भाष्ये इहाध्यायार्थ स्फोस्तत्र पुरानिवक्तव्यमितिवा तिक्तिपठितं तथापि नदणे
त्रस्य शेषः। ननु जसि विभाषाविधायकस्याअनइस्त्यथिकेस्यजसः शाविधानात् दावेतास्या स्वभावात्। अनरायामिति। प्राकाराद्वासायानदंतर
वर्तिन्यांवेस्वर्थः। लिंगविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वांतत्वेन ग्रहणाद्वाप्राप्तिर्वोध्या। तदुमइ। एतेउक्तपरामर्शकौ। न चाद्यश्चांदसइतिगण
रत्नकारः। तन्न। स्वश्छंदसिवहुलमितिसूत्रेच्छंदो ग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः। एकोऽन्यार्थेप्रधानेचप्रथमेकेवलेतथा। साधारणेसमानेल्पेसंख्यायांचप्र
युज्यते। त्वाभिधेयेति। नस्य पूर्वादिशब्दस्याभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधेर्नियमइत्यर्थः। दिशाः सपत्नीभवदक्षिणस्याइदावपिथ्वस्थास्तुव। प्रसिद्ध

इत्यादि

तावश्यावधिवाचीशब्दः प्रयुज्यते। नचसंज्ञात्वान्निषेधः। आधुनिकसंकेतोहिसंज्ञा। नचदिक्शब्दसाऽस्तीति। अस्मान्निप्रकरणेकेचित्पदहरदमादयः
अन्तर्दिक्शब्दश्चिरंतनः। कुरुष्वाधुनिकसंकेतेइत्स्वव्याख्यात्। वचनमेवप्रमाणम्। एतेनविश्वेषांदेवानामितिव्याख्यानम्। वेदेनास्तिदत्तादेवग
णविशेषविश्वशब्दस्याधुनिकसंकेताभावात्। दक्षिणगाथकाइति। इहास्तुकस्मान्नचाल्लइत्यवध्यन्येपिनन्वियमोऽस्तीतिभावः। एवमधर ना२
नोत्तरागः उत्तरेषमन्तरवशात्कः इत्यपिसंग्रहार्थम्। कथ्येनहिनयापरेषांसुधियेनिपाधिवइनिकालिदासः। अपरेषामप्युत्तरगिरीन्द्रसा
दिव। अत्राहुः। देशावित्यादिव्यवस्थाविषययोरेवपारापरशब्दयोरूपचाराच्चेत्प्रनिवादिनिचप्रयोगः। नैवेवमुपसर्जनत्वात्। नहितास्यगौणत्वे
मुपसर्जनत्वम्। किंतुस्वार्थविशिष्टार्थान्तरसंक्रमः। सचसमासादिवृत्तावेव। अतएववृत्तादिस्तवेएतान्यपीतिएतन्त्वनिपाद्यानिवस्तनीमं
र्थइतिकेचित्। योगिनःसंगच्छते। वस्तुतस्तुपरापरशब्दयोर्देशान्तरनिष्ठतादिकमेवार्थः। श्रुत्वादिकंत्वार्थिकोऽर्थः। असंज्ञायां किं। उत्तराःकुरवः। स्वंम
त्रमवधिमपेक्ष्यकुरुषूत्तरशब्दोवर्ततइत्यस्तीहव्यवस्था। किंत्वाधुनिकसंकेतोयमित्याहुः। स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्। आत्मीयेज्ञातिधनयो
स श्चेत्स्वशब्दस्तत्रज्ञातिधनयोः पर्युदासादात्मीयोपशिष्टार्थविस्राशयेनयाचष्टे। आत्मीयाइत्यर्थआत्मानइतिवति। एतदाहुः। आत्मनिशब्दो राम स्व
नपुंसकः। तेनस्वत्वातइत्युदाहरणंनतुनसंभवति। नचिंत्यम्। आत्मन्यपिस्वशब्दः पुंस्त्वात्। विभाषाजसीतिप्रकरणत्वमात्मीयेइत्येववक्तव्यपु ३०

स१

त्मनिर्देशंकुर्वतः स्वत्वकारस्यैवात्रप्रमाणत्वात्। यदपिस्तोत्रेषुपठ्यतेनार्थसोज्ञानात्वात्मनिस्वंविद्यात्मीयेस्वोऽस्त्रियांधनेइत्यमरसिंहोक्ति
माहुः। तदपिचिंत्यम्। कोशेहिआत्मनीतिस्वर्नाचयी। स्वमितिनृत्तरात्वथि। तथाचेहमृचेदः। धो स्वगतिभसोः संख्यात्मनो। स्वंनिजेपनरमी
मेदिनी। कारोपिस्वःस्यात्तु स्यात्मनिज्ञातौत्रिष्वात्मीयेस्त्रियांधनइति। तस्मात्स्वेस्वाइत्यस्यात्मानइतिविवरणंसम्यगेवेतिस्थितम्। ज्ञातिधनव्या
त्रिनस्त्विति। नात्वत्त्पेत्तिभिः ज्ञातिधन योरपिआत्मीयत्वपुरस्कारेणप्रवृत्तौसर्वनामतास्त्येवेतिध्वनयति। एतदर्थमिवहिसूत्रेआख्याग्रहणंकृ
तम्। अंतरंबहिर्योगोपसंव्यानयोः। बहिरित्यनात्रतोदेशोवाह्यचोच्यते। तत्राघमर्थंगृहीता। बाह्याइत्यर्थः। हिनीयेतुआभ्यंतराइत्यर्थोबोध्यः
बाह्येनहिआभ्यंतरयोगोऽस्ति। अर्थद्वयमप्यावृत्त्यालभ्यतेनम्। उपसंव्यानशब्दोपिकरणव्युत्पत्त्योत्तरीयपरः। कर्मव्युत्पत्त्यात्वन्तरीयपरः। पूर्वादिभ्यो
नवभ्योवा। अत्रेदमवधेयम्। एतत्सूत्रेजसःशीत्यत्रानुवर्तनात्क्वचिदेवव्याख्येयम्। वाछन्दसीत्यतोनरुमिस्पर्शइत्यत्रयथा। एवंचाशब्धाभ्यांश्ववपिरेता
द्विरिक्ततौगनार्थमितिमहताघवम्। एकशास्वत्यात्रवर्णित्वाः। तत्रविशेषमाह। संख्यापातिमिति। अन्येपुत्सस्यसुत्वचनानरमनिस्वादेव। एके। थामिति
यत्वनिभावः। नबहुव्रीहौ। व्रतेबहुव्रीहौनिषेधोयमर्थः। उपसर्जनीभूतानसर्वादीयइतिवक्ष्यमाणत्वात्तत्राह। तिराश्चेतिइतिसमासात्वागेवेतिव। प्रकि
यतेति। असंज्ञोक्तकविग्रहवाक्यइत्यर्थः। ननुस्वतनत्वाकृतअनआह। संबनि। नचनिमित्तस्पातुपसर्जनत्वस्यविनाशोन्तुरूपताःयोगवसंज्ञानमभिषनी

त्तिवाच्यम्। अहंन्नव्यूहपरिभाषा। अनित्यता वा नत्रैचेन तत्रस्यैव स्थापकत्वात्। अनिभवकामिति। एतेन देवतापनफलमिति भावः। बहुव्री
१ हिंकृतेति। छौप्रडिति सुत्रानुक्तग्रहणं प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनं वा। नित्यत्वे ज्ञापकं लक्ष्यानुरोधाच्च व्यवस्थेति भावः। यथोत्तरमिति। तथा चायं तु
भाष्यकारोक्तैव व्यवस्थेति भावः। यत्तु प्राचोक्तं। बहुव्रीहौ सर्वादिः सर्वनामतां न स्यात्। प्रियसर्वाय। तत्र कारमतेन बहुव्रीहौ न सर्वनामता भाष्य
कारमते नेगोणत्वमात्रे। तत्कल्पितकोमलपितृकठस्य च समासावयवयोर्युष्मदस्मदोः सर्वनामतादिनेगकार्यत्वेन। कल्प्यान्तो। समानूत्ता। क्रमस्य पर
वस्यादित्येतदर्थमिदं सूत्रमिति न्यासकृन्मतमिति। अनेनैवं कृत्वा। किं बहुव्रीहिः संज्ञोनेति विवक्षितम्। उतनद्वचनान्तस्य सर्वादीनामिति। नाद्यः
मा५ समासावयवयोर्युष्मदस्मदोरित्युत्तरग्रन्थविरोधात्। समुदायेऽपि तिविरहात्। न चरमेदेन विधिनाप्राप्तिः। बहुव्रीह्यवयवानामुपसर्जनेनपा
६ह सर्वादिविधिर्भविष्यत्येनेशामिईशराप्राप्तत्वात्। अत एव नहीतीयोपि नेचोपसर्जनानां प्राप्तस्युरिदासोवार्तिकमेनोक्तानतु सूत्रस्येति वा
अन्वर्थसंज्ञा च्यम्। अन्वर्थसंज्ञाबलेन सूत्राशेषैरेव तल्लाभात्। एतेनैतत्सूत्रकारमते बहुव्रीहौ न सर्वनामतेत्यपि परास्तम्। बहुव्रीहावेवेति न स्यादर्थः। भाष्यका
बलेन रमते इत्याद्यपि न। विशेषोपादाने न हि सूत्रकारवार्तिककारयोर्मतमन्याहशमिति प्रतीयते। देवदत्तो वामेनाक्षपत्नी त्यक्ते दक्षिणेनोपरपत्नी राम
त्तिवत्। तत्त्वत्। सूत्रवार्तिकमते विगोणपर्युदासस्यैव तत्तान्। यत्तु तत्कल्पितकठस्यादि। न हि तेषां वाचा व्याख्यानम्। उपिनायस्याहंपिनायस्येति विग्रहव ३९
न२

मा हुव्रीहिसमासे कृते समासावयवयोः समासान्तःपातिनोर्युष्मदस्मदोः सर्वार्थवाचकत्वेन सर्वनामसंज्ञकत्वादज्ञातार्थविवक्षायामव्यय
सर्वनाम्नामित्यकच् स्यात् प्रसज्येत। तस्य स्मै प्रभृतीनामिवांगाधिकारविहितत्वाभावेनांगसंज्ञानपेक्षत्वात्। ननु त्वत्कपितृकइत्याद्यनिष्टं प्रस
ज्येतेति। न्यासकृतापि। अन्वर्थसंज्ञाबलादेवसंज्ञानिरासे कृते अकचनभविष्यतीत्याशंक्य समुदायो विशेष्येवर्नते। पूर्वपदं तु सर्वार्थनायाअ दि
नेपतमेवेत्युक्तम्। तदेतत्सर्वं भाष्यादिकमेवेति। तथाहि। जहत्स्वार्थायां वृत्तौ समासावयवयोरर्थ एव नास्ति। अजहत्स्वार्थायामपि स्वार्थविशि
ष्टान्यपदार्थपरत्वेनोपसर्जनत्वं स्पष्टमेव। एवं च समासान्तःपातिनोर्युष्मदस्मदोः सर्वार्थवाचकत्वेनेत्यादिग्रन्थः। समुदायो हीत्यादिन्यासग्रन्थश्च
प्रत्युक्तोऽपि व्याहतः। किं चैवमतिसर्वायेत्यत्र स्मायादेर्गोडुर्वारः। अंगाधिकारेतरेतरग्रहणात्। तदुक्तेरीत्या सर्वशब्दस्य सर्वार्थतानपायात्। नहि पू
दुत्मादि र्वपदे सर्वार्थतोत्तरपदे नेतियुक्तिमत्। अपि चैवं गौणत्वे सर्वादीनां सर्वार्थवाचकत्वं नास्तीति स्वोक्त्या सह विरोधः स्यादिति यत्किंचिदेतत्। यद
पि व्याचख्युः। तपिनायस्यत्यादौ विग्रहवाक्ये समाससंज्ञा निषिध्यत इति। तदपि न। विग्रहवाक्यं हि लौकिकमलौकिकं वा विवक्षितम्। नाद्यः। प्रक्रि
यावाक्ये यनिषेधोन तु लौकिके इति कैयटग्रन्थविरोधात्। प्रकृतसंदर्भग्रन्थपूर्वापरग्रन्थविरोधाच्च। नद्वितीयः। तस्य युष्मद् सु पितृ सु इत्याकारकत्वे
नत्वपिनेत्याकारकत्वाभावात्। यदपि व्याचख्युः। नन्वतिसर्वादौ संज्ञा न प्रवर्तते त्वत्कपितृकादौ तु प्रवर्तत इत्यत्र किं विनिगमकं तत्राह। अनेगकार्ये

तेनेति। अंगशब्दः समुदायपरः। तेनातिसर्वइत्यत्रांगस्य संज्ञापेक्षितात्सर्वनाम्नोंगात्स्मायादिविधानादवयवमात्रस्य सत्यपि सर्वनाम
त्वे दोषाभावात्। समुदाये च समुदायार्थप्रति सर्वादेरुपसर्जनत्वात्। तदंतस्य संज्ञा न भविष्यतीति युक्तम्। इह त्ववयवमात्रस्य साचिकीर्षिता
न समुदायस्य। अवयवस्य स्वार्थमात्रप्रधानत्वादिति स्यात्तस्य संग्रह इति वैषम्यमस्तीत्याशयः। इतितदपि न। अंगाधिकारे तदंतविधेः सर्वसंमतत्वेनाव
यवमात्रे सत्यपि सर्वनामत्वे दोषो नास्तीत्युक्तेर्व्याहतत्वात्। अंगाधिकारपरिभाषया स्मैस्यादिति स्वग्रंथविरोधाच्च। अथाप्ययमाशयः। प्राकृ
प्रकृतावितिसंज्ञार्थं निरोपसंक्रमेस नियतेनेति नहि अकजपि गच्छतु। ननु कार्यं [redacted] कात्ल्पसे स्मायाद्यर्थं पुनः संज्ञापेक्षिता सा च दुर्लभेत्याच
य इति चेत्। अस्त्वेवम्। न त्वसौ प्रकृतग्रंथार्थः। न्यासग्रंथविसंवादेन इति न्यासकृन्मतमिति वाक्यशेषविरोधात्। न्यासग्रंथस्त्वनुपदमेवोदाह
रिष्यते। यदपि व्याचख्युः। अंगमप्रधानं बाध्येत हि रूढमनंगं वाधकमित्यर्थः। तथा च कप्रत्ययापवादत्वादकच्स्यादित्यर्थ इति। तदपि क्लिष्टं न्य
र्थन्यासग्रंथासंमतं च। तथा हि। त्वत्कपितृको मत्कपितृक इति वृत्तिग्रंथं व्याचक्षाणो न्यासकार एवमाह। ननु चानुवर्थसंज्ञाकरणादेवात्र संज्ञा नितरां स
कतेऽकच् न भविष्यति। न ह्यत्र सर्वार्थता संभवति। विशेषविषयत्वात्तेन तदस्ति समुदायो हि विशेषे वर्तते। पूर्वपदं तु सर्वार्थतां पाअनपेनमेव। भव राम
तु न हि अनयो रंतरयोरेतत्स्वविषयता। प्रियविश्वायेत्यादेस्तन्नोपपद्यते। न हि प्रियविश्वादयः शब्दाः सर्वेषां नामानि। नापि तदवयवभूता नामानि। ३२
नं॰

दिशब्दानां किंचित्सर्वनामकार्यमुपपद्यते। स्मैप्रभृतीनामंगकार्यत्वात्। विश्वादिशब्दानामनंगत्वात्। एवं मन्यते। त्वत्कपितृको मत्कपितृक इ
नं॰ त्यत्र कच्प्राप्नोदित्येतदर्थमितरदाख्यातव्यम्। प्रियविश्वायेत्यादावपि विस्पष्टार्थं भविष्यतीति। अनेन हि न्यासग्रंथे नोगसंज्ञानपेक्षत्वमेवार्थो
लभ्यते। स च स्तोत्येक्षितव्याख्यायां हरदत्तेन सिद्धान्तित एव। यदपि व्याचख्युः। यद्यपि सूत्रवार्त्तिककृतोरव्ययेन तन्मतं न तथापि न्यासकृता विवृतत्वान्न्या
सकृन्मतमित्युक्तमिति। तदपि स्थवीयः। वार्त्तिककृतो नास्यार्थस्यास्पृष्टत्वात्। न्यासकृता समासे कृते सप्तम्यादिवदतात्वदुक्तार्थस्य दूरे त्यक्त
त्वेन तदूषणताभावाच्च। यत्त्वाहुः। न्यासकृद्भिर्हे तु सूत्रकार एव विवक्षित इत्यादि तदपि न। सूत्रकारमतेन बहुव्रीहावित्यादिसूत्रग्रंथेन
सह विरोधात्। भाष्यकारमतेऽपि निग्रंथता तस्य विच्छिन्नत्वाच्च। तस्मादिह शब्दः प्रक्रियाग्रंथः तद्व्याख्यातृग्रंथाश्चोपात्ता इत्यमर्णीया एवैषा
स्तोत्रावतः। यदि तु प्रक्रियाग्रंथोपि कथंचिदेव भाष्याविरोधेन व्याख्येय इत्याग्रहस्तर्हीत्थं व्याख्यायतामस्तु। ननु प्रियविश्वायेति गौणत्व
यागतार्थमतो निष्कर्षमाह। सूत्रकारमतइति। बहुव्रीहाविति। विशेषितेस्तनीति शेषः। गौणत्वमात्र इति। मात्रशब्दोऽवधारणे। गौणत्व
एवं नु ततः प्राक्। तथा च सूत्रे प्रख्यातोऽनतिभाव्यः। न्यासकृन्मतस्य तु अनतिफलुत्वात्तेन स्वरूपव्याख्येयैव परा क्रियेताशयेनाह। त्वत्कपितृ
क इत्यादि। एतच्च प्राचीनतत्त्वदृश्य परिशीलनशालिभिर्विभावनीयम्। प्रकृतमनुसरामः। संज्ञाकार्यमिति। सर्वनामप्रयुक्तस्मायादिकमित्य

र्थः। अंतर्गणकार्यमिति। अतु नरादिभ्यः सुडादिनामुः नदोःसः सवितादिकमित्यर्थः। तृतीयासमासार्थेति। इह पूर्वसदृशेति वि
हितः समासो गृह्यते प्रतिपदोक्तत्वात्। ननु कर्तृकरणे कृतेनेति। नेनत्वयकोक्तमित्यत्र निषेधो न। समुदायस्येति। तत्र द्वंद्वशब्दस्य मु
ख्यत्वात्। न च द्वंद्वेत्यभिसंबंधो नीति संबंधः। कारकाणां क्रिययैवान्वयात्। न च द्वंद्वे विधीयमानानीति संबंधः। विधानक्रियाया आहारे गौर
वात्। निषेध्याप्राभवतिक्रियाया एव प्राधान्येन तदन्वयस्यैव न्याय्यत्वाच्च। किंच। त्यदादीनां द्वंद्वो नास्ति। एकशेषेण बाधितत्वात्। तेनः प्राची
नास्त्वंदेतास्तत्र काकवो न विशेषः। नन्वेवं दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्रैवमपि पुंवद्भावनिषेधुमिदं किं न स्यादिति वाच्यम्। सर्वनाम्नो वृत्ति
मात्र इति मात्रग्रहणे हि कृत्स्ने सर्वनामत्वेन दृश्यमानस्य प्रतिसंज्ञाभावेपि पुंवद्भावार्थम्। अत एव दक्षिणपूर्वायै इत्यत्र संज्ञाभावेपि पुं
वद्भावः। तस्मान्न्यायबलात्फलबलाच्च समुदायग्रहणमेवोचितम्। यद्यपि लक्षणेच्छुद्वंद्वे इति पक्षे वैयर्थ्य निषेधेपि फलं स्पष्टं चैवं तथापि वा
स्वस्यां विषयतास्यात्। न्यायश्च विरुध्येतेति भावः। सुट्प्रसंग इति। वर्णाश्रमेतराणामित्यादिविनिभावः। न त्वनिषेधसामर्थ्यादनुप्र
सक्ते सूत्रं सिद्धादेशस्यापि स्वार्थमिति। जसाधारमिति। यद्यपि शीभावेन जस पक्रियते तथाप्याप्च्छिकाधारत्वं बोध्यम्। यद्वा जसः उ जसि राम
तस्मिन्सोत्रः समम्यालुक् इत्यर्थे नो व्याचष्टे। जसाधारमिति। जराया जरसंन्यतरस्याम्। विभक्ताविति। एतच्चाश्नआ विभक्ताविति नो तु ३३

वर्तते न जरा याइदंजारमित्यादौ नानित्याशिरिति भावः। पदेति। पदसंगं च विशेष्यं विशेषणेन तदंतविधिरिति भावः। तदनुसारिमिति
इनानाः पूर्वविप्रतिषेधे एकस्त्वोपात्तत्वात्स्यादेशोपि गृहीतुमुचितइति भाषाभाष्यः। अत एव वीतजन्मजरसः परंशुचि ब्रह्मणः पद
मुपैतु मित्युक्तामिति भारविप्रयोगमसंगमजसंभवावीतजन्मजस इति पृथ्वनीयमिति तेनेरुक्तम्। एतच्चेति। भाष्यकृताहि टाङसीति स्व
त्रे इनानो प्रसाख्यापनादेशमदादेशं च विधाय नादेशे परे एत्वं योगविभागेन साधितम्। बहुवचने झल्येत्। ओसि च। न तआङि चाअ
ङि च परे नत्वं स्यात्। नायमेण। अन नुआपः संबुद्धौ चा आप एकारः स्यात् संबुद्धौ आङि ओसि च। अनेनैव मनेनेत्यत्र हलि लोपः स्यादिति
वाच्यम्। अनादेशस्यनकारे परे विशिष्य विधानात्। तथाहि। अनापि नकारे आपि च परे अस्यादिसर्थः। सूत्रे अ इति नो नस्य नपुंसकमिदं
शः। न च उन्सेरदादेशकृते परस्य पूर्वस्यादिति वाच्यम्। अकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घसंभवादिति। तथा। जराया जरसंन्यतरस्यामिति सूत्रेण
क्तम्। गोनर्दीयआह। अतिजरैरिति भविजत्यंसन्निपातपरिभाषयेति। एवं च पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यादिसर्वभाष्यविरुद्धमित्यर्थः। पदंगो। अत्र
शास्त्रे तयो निमित्ततथापत्त्वाः। न च पदाद्यादेशानुरूपात्पूर्वत्र निर्विशेषानाक्षिपेतीत्याह। पादंनेति। यद्यपि शीर्षन्छंदसीत्यत्र छंदसीत्यनुव
र्तते न तथापि भाषायामपिकचित् इत्युक्तमिति। मासच्छंदसीतितान्निंके छंदोग्रहणज्ञापकादिति वक्ष्यते। प्रामादिकमिति। तथाहि। अस्नोरक्तस्य वाति

कामभी । केइति मंत्रेमुस्वादित्यर्थः । औ विर्त्यन् । एकस्य विद्धितिकामेनराम्स्यादिति मंत्राने रसंवादाच्च । एवं हव्या मुञ्चान आसनि । आ
सन्यंशा । एम्नू चुरित्या दावपि । व्याख्यानेवनथैव वेदभाष्येषु । अत एव हरदत्तेनापि काशिकायाः पामादिकं मा विद्धमिति ध्येयम् । अस्तो
पोतः । अत्रभाचः । अन्नंतस्य भस्यागस्या कारस्य लोपः स्यादिति । तथा सति तस्येत्यादौ न कारा कारस्यापि लोपः स्यात् । भस्यांगस्यान्नोऽकी
रस्येति व्याख्याने तु अनुसामनसे सादौस्यात् । नेचाहत्यादिनो ऽन्नंतस्य भस्याऽनोकारस्येति व्याख्यानेपि अनस्तक्षण् सादाव तिव्यातिरे
वातोव्याचष्टे । अंगावयवे सादि । भस्येत्यनेन आक्षिप्तः प्रत्ययविशेषः अंगं चेति द्वयमानो विशेषणमनुत्लकारस्य । अतोनोऽकदोषइति
ष. भावः । एतद्वैः संप्रसारणमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । रथां यां । पदे इति । इत्यनेन सामर्थ्यादेकपदत्वे लब्धेपि समानग्रहणं यत् समानमेवाऽखं
डमिति शापनार्थम् । तथा स्थाने नसमासेन भ [redacted] वति । रामनामा । वृत्रहइति । पूषायेऽउः सुनामल्लकपूषस्व भेदादापनपात्वनइतिदर्शि
तम् । इति पक्षेति । एतेन पंचमीसमासस्य प्रासिकतां ध्वनयति । तथा हि । भाष्ये वोभिहिता माथितिकः अपीपचन्निति प्रयोजनत्रयमुक्त
म् । तत्रान्यथासिद्धम् । एकादेश उपदेशोऽत्यन्तविहितविशेषणमाश्रयणादेव चेभिदितेत्यत्र इत्निषेधात् । मथितं पण्यमस्येति विग्रहेठक् । तस्य राम
कादेशोऽस्येति चेत्सलोप इत्युक्तौ गाकइति कादेशस्तेन भविष्यति । तस्याभावात् । नच तस्यानिवद्भावेन ठत्वम् । अल्विधित्वात् । तस्य ठक इत्यत्र ३४

कर्तृः

पिलोपत्व हि स्थान्यादेशयोरकारठकारयोरणार्थः । अपीपचन्नित्यपि चङंत्यकारयोरेकादेशस्य स्थानिवद्भावं विनापि सिद्धम् । विदिसाहचर्यादित्यसा
दपिलुड् एवं उऽहेर्जुस्त्विधानाभावान्नचसिचा साहचर्यात् लुङः एव किंत्वस्यादिति वाच्यम् । पूर्वसाहचर्याऽस्वर साहचर्यस्य बलीयस्त्वादिति दि
क् । पूर्वत्रासिद्धेनेति । एतच्चान्यथासिद्धमित्यवोचाम । विपाद्या असिद्धत्वेन तत्रस्ये कर्त्तव्येऽचः परस्मिन्नित्यतिदेशस्याप्रवृत्तेः । नस्येति ।
त्व८ नपूर्वत्रासिद्धेनेत्यस्य । तथा स्थलत्रये स्थानिवद्भावोचेत्त्वव्य इत्यर्थः । संयोगादिति लोपो चक्ष्यत्रालत्वे । निगात्यंते । एतेमाषवपनी । इहयस्ये
तिचेत्यलोपस्य स्थानिवत्वेन नकारस्य प्रातिपदिकांतताभावाणत्वेन । यत्तादुः । कथं चित्स्थानिवत्वाभावे सूक्ष्मइत्यादौ रषाभ्यामित्यस्यनोपयो पिम
गः । कृतेनसिद्धेः । तथापि ग्रहणमुत्तरार्थमित्याकरे स्थितम् । ततश्च रक्षस्त्वादेनेनडुपन्यस्तमिति । सएवायं रभसवादः । तथा हि । उत्तरार्थतयापि
ह पग्रहणं स्थितम् । ततश्च पूष्णः पुष्णानीत्यादौ रषाभ्यामितिणत्वस्य प्रवृत्तिः केन वार्यताम् । कृतेनइति चेत्र । तस्यासिद्धत्वात् । नचत्वचनप्रामा
ण्यात्सिद्धत्वम् । पुष्टः पुष्टिरित्यादौ चरितार्थत्वात् । तस्य प्रयोगेण इत्यंशो चरितार्थ इति चेन्न । तस्य प्रयोगानुक्तेः । इहपादस्य स्प्फकरं चरितार्थस्यापि
तुल्यतात् । आकरेष्यहणं विना लक्ष्यासिद्धिर्नास्तीत्येवाभिप्रेतं न तु पुष्णानीत्यादौ रषाभ्यामित्यस्याप्रवृत्तिरिति दिक् । नलोपः प्रातिपदिका
ति तस्य । लुमथ्वीकेइसोत्तरलाचतुर्थीनत्पुरुषयोः । पूर्वपदेसापेक्षत्वेन समासासंभवात् । प्रातिपदिकस्य पदविशेषणतावेति भावः । तदंतस्येति

षष्ठीतत्पुरुषः। नस्यांतो यो नकारः नस्येत्यर्थः। उक्तं च हरदत्तेन। विशेष्यमं नस्येत्युस्यं नस्येन दविभक्तिकं। तथैव प्रातिपदिकस्य नदविशे स
षणमिति। यत्तु प्रावोक्तं। प्रातिपदिकांतनस्य पदांतस्य नस्येति। यच्च व्याख्यानमं नस्येस्कभे पाभ्यां संबध्यते इति। तत्तौरवग्रस्तम्। अंतस्येत
स्याद्वन्निप्रसंगात्। अधिकरणषष्ठीह्यापत्तेश्च। यदि तु अभेदेनैव संबंधेन प्रातिपदिकेनैव नस्येनापि पदं विशेष्यते। न दा विशेषणेनांतरे
तविधौ सोत्रमंतग्रहणं शक्यमकर्तुं। विभाषाडि श्योः। शी ति नपुंसकाच्चेति विहितः। न तु जः शसोः शिः। तस्मिन्नतासंभवात्। अस्येत्यनेन।
सर्वनामस्थानस्यैव पंजादेशस्य परत्वात्। नेदं नदाहा। असर्वनामस्थानेति। अन एवेति। दंषणी इति प्रयोगात्। यद्यपि समाहारद्वंद्वस्यैकत्वोपक्रं तदपि
भाष्ये सुयोजतथापि कर्तृस्तत्पस्यपदश्च पदतंत्त्वाख्यम्। अन्यथा कुदारकवंशा हो दंतिं चनेलभ्येत निभावः। तमुपादत्व दुच्यम्य दक्षिणं दो
र्निरावृत्तरघुरंतत्र दक्षिण दोरिति उद्यन्येतेन कर्मतया संबध्यते। दोषंतस्येति। दोषं नस्यतथाविधस्य भजतश्चापस्य एकम्। न्तुणमिति
श्रीहर्षप्रयोगः। तत्र दोषं हसंहूपणं च भजतश्चापस्य गुणमोवी अमिशायं च शह्लक्षिति संबंधः। अमरव्याख्याने स्कदोषशब्दं स्त्रियामपि स्त्री
हत्येमोपरिमितेनयापि हो लेस्कस्कादोर्दोषाः स्वजुनो वाहुः पाणिहस्तिः कुरस्तथेतिधनं जयनिघंटुमुदाजकुः। इयोरन्दोर्भव इति। तद्धितार्थेति समासः राम
कालाद्वत्वहिगोर्लुगनपत्य इति लुक्। राजाहः सखिभ्य इति टच्। अह्नोह्न एतेभ्य इत्यह्नादेशः। अह्नः साय इति। सुने घुन्ति अवसानवचनः सायशब्दः ३९

सा ह
वा च मः अनुक्रमे कुलाये स्यसिद्यापतेः। अचघेः इदुभ्यामिति उः रिति ओ दिति ४५

हः। संख्याविसायेति ज्ञापकादेकदेशिसमासः॥ ॥इत्यदंताः॥ ॥हाहा निति। गंधर्वविशेषवाचकं [redacted] अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिद
रा म्। कोमास्कजहाती तिहाहा इति क्रियाशब्दं वदंतो विश्वपावरूपं माकुः। तन्मते प्रकृतोदाहरणं तु अकारो वासुदेवः स्यात्तेन सह वर्तते
इति सा। तास्तानिति बोध्यम्॥ ॥इत्यादंताः॥ ॥ आडो नास्त्रियाम्। पुंसीति तु नोक्तम्। अमुना कुलेनेत्यत्र यथा स्यात्। न च नुमा रूपसि
द्धिः। नुत्वस्यासिद्धत्वादिको वीति नुमोप्राप्तेः। नादेशो तु नासिद्धत्वम्। न मु ने इति निषेधात्। न च न मु ने इति निषेधो नुम्यप्यस्तु। नेइत्यकारस्योच्चा
रणार्थत्वादिति चेत् पदत्रयमनुवर्तते। उत्सर्गापवादन्याचष्टे। इदुद्भ्यामुत्तरस्येत्यादिना। घेरुत्तरस्येति तु नोक्तम्। सत्रे घेरिनस्य षष्ठ्यंतत्वात्तु
त्रारंत्यादेशत्वप्रमाणाभावात्। औदिति। पूर्वसूत्रे इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरिति कृतसंबंधस्य सागर्यो गांछ। औत्स्यादिति। अत्रव्याचख्युः। ओत सि
तंस्वरितार्थम्। न विभक्तावितीत्वनिषेधस्त नभवति। अनित्यत्वात्। अनित्यत्वं चेदमस्व्यमुरितिथमोमकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थद्वुरि
त्करणाल्लभ्यत इति तत्रैवोक्तमिति। नञितत्वम्। नविभक्ताविति निस्टेत्त्वे उ रोतस्कतकारस्तच्चारणार्थः। नेत्संज्ञ इति स्वयमेवोक्तत्वेन शर्वापरविरोधा
र्थ त्तायुक्तं चोच्चारणत्वेन तु स्वरितार्थत्वम्। स्वरविधिषिसमिधाने अभावि सादोस्वरितत्वादर्शनात्। औदिति तपरत्वं तु वुद्धावितारादोवत्स्कुने स्त्रियां
राष्ट्रमात्र रितेमदर्थमित्याकुअमेदपि नित्यम्। न परकरणाद्विटाप सहदीर्घो मा भूत्। रामुस्वादेव। लक्षणद्वयबाधमानाभावात्। अत एव कृते

ते २

ऽनडु इति स्त्रे भाष्यवार्त्तिकयोर्विवरणे च सन्निपातपरिभाषया दोषस्फुटत्वमादाय याव्यवधानेधानं नर्यविधानःस्यादिति । नस्मादीरनडुहोऽनोऽपि
नपरकरणमुच्चारणार्थमित्येवत्यवधेयम् । अनडुहः सौ । सौ इत्येव सिद्धेऽनडुहः धानमन्यतोऽपि स्यादिति ज्ञापनार्थम् । तेनोशनसः संबुद्धौ अनङ्
सिध्यतीति शेषः । न सिंहत्यम् । सोऽर्थस्फुरत्वेऽहिंक्रुङ्शोनेत्फत्वरस्त्रेणपिउस्यान्नानन्तश्चोशनेत्यत्र सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घः स्यात् । पु
रूदंसेत्यत्र सान्तमहतनइति स्यात् । दीर्घः संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वा । अंगवृत्तपरिभाषया वा समाधानं बोध्यम् । हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् । दी
ति र्घादित्येन ङ्याप्योरेव विशेषणम् । न तु हलोऽसंभवात् । इत्याहाः दीर्घादिति । परमिति । न त्विदं विहितविशेषणम् । व्यासाकाङ्क्षादोषव्यासः । न च त
त्रहलं तादिति नत्वेन निर्वाहः । यः स इत्याहावव्यासः । कर्त्तास्यादाव ■ व्याप्तेश्चेतिभावः । हलिति । नस्य च सुनिसीत्येवं रूपत्वं एकदेशविकृतन्याये
न बोध्यम् । लुप्यत इति । यद्यपीह लोपो व्योरित्यतो लोप इत्यनुवर्तते । तच्चेतत्र भावसाधनं तथापीह कर्मसाधनम् । हलिति प्रथमान्तेन सामाना
धिकरण्यादिति भावः । दीर्घग्रहणं किं । अतिखट्वः । निष्कौशांबिः । न तु इह समस्तस्य ङ्यावंतत्वं नास्ति । न च स्त्रीप्रत्ययेन तदादिनियमो नास्तीति वा च्यम ।
अनुपसर्जनेहि न विशेषणमित्युक्तेवाच्यम् । अत एव बहुश्रेयसीत्यत्र सुलोपः स्यादेनम् (गौः) यतेः क्विप् । गौः । इह ककारस्य स्थानिवद्भावेन राम
स्याद्दीर्घत्वाभावान्निष्कौशांबिरितिवन्नास्त्यम् । ङि ई आ आप् इति प्रश्लिष्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यानान्नवेत्कश्चिद्दोषः । सुनिसीति किम् । भेत्ताऽसे ३६

२ तथा · इह तत्पसर्जनत्वात्तदादिनियमोस्त्येव · सत्यम् · तथापि उत्तरपदस्य ङ्यावंतत्वेन सोस्त्यतः परत्वानपायात् · नहीदं विदि ४२

त्तकारस्य लोपो माभूत् । नचैवमपि अभैत्सीदित्यादौ तु सिचो लोपापत्तिः । सुनिभ्यां साहचर्येण विभक्तेरेव ग्रहणात् । अपृक्तं किम् । भि
नत्ति छिनत्ति । निपृक्तं सहरंधीति चिन्त्यम् । विशिष्टस्याऽहल्त्वात् । सुनिसीनां हल्ङिति क्लिष्टं व्याख्यायाऽनिप्रसंगापादानस्यानुचितत्वात् ।
स यदाहुः । सुरां सुनोतीति सुरासुत् । तन्मा भवत्सुरासुरिति । ततः क्विप् । सुराः । सुरासौ । सुरासः । इह सुनोतेरवयवस्य सस्य लोपं व्यावर्तयितुम
पृक्तग्रहणमिति । तदपि न । परस्परसाहचर्येण सुनिसीनां विभक्तीनामेव ग्रहणात् । अन्यथा सिचो लोपापत्तेरुक्तत्वात् । प्रत्ययाप्रत्यययोः
प्रत्ययस्यैव ग्रहणाच्च । हल् किम् । विभेदानुप्रथमं हल्ग्रहणं व्यर्थम् । हलन्तात्सेरखांसे योगांतलोपसंभवात् । अत्राहुः । संयोगान्तस्य लोपे हि
नलोपादिर्न सिध्यति । राजानेनेत्वलोपः स्यात् । हल्ग्रहणस्य चाक्षिद्धीयते । तथाहि सर्वस्यत्रन लोपो न स्यात् । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् । स्यादेतत्
संयोगान्तलोपो नासिद्धः । न ङिसंबुद्ध्योरिति सूत्रे संबुद्धिग्रहणज्ञापकात् । नचैवं गोमानित्यादावपि नलोपापत्तिः । ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वा
त् । यत्र हि नकारविभक्त्योरानन्तर्यं तत्रैव सिद्धत्वम् । व्याख्यानात् । यत्ताहुः । हे अन्नानिति नपुंसकार्थत्वाच्चेन ज्ञापकमिति । तन्न । लुका लुप्ते प्रत्ययल
क्षणाभावेन संबुद्धौ नपुंसकानामित्यस्यावश्यकत्वात्पक्षे संबुद्धिग्रहणस्य नपुंसकविषयतासंभवेनोक्तज्ञापकस्य सुस्थत्वात् । तस्मान्नलोप
नप्रयोजनमिति चेत् । इह नर्त्तिभिनो ऽत्रेत्यत्ररोरुत्वं न स्यात् । तदिदमुक्तं नलोपादिरिति । तथा बिभर्भिषान् अजागर्भशानित्यत्र निलोपो न स्यात् ।

रात्सस्येति नियमात्। अत्रेदमवधेयं। आद्यग्रहणेऽसोरेव विशेषणं न तु नित्सोः। व्याख्यानात्। अस्मिन्सूत्रे वस्तुतो दिहल्ग्रहणं यहणं नित्सोश्च ग्रह
णं न कर्तव्यं भवतीति भाष्ये हेतुप्रमाणम्। यदि हि आद्यग्रहणं नित्सोरपि विशेषणं स्यात्। नहि कथं नित्सोर्ग्रहणस्य कर्तव्यता ज्ञापनात्। यत्तु था
तत्र आंतिसोरसंभवं एवेति। अंतादसंभवइति सत्यम्। आवेता तु आचारक्विवंतात्लङ् उःसिल्लि सिपोरलत्वे। अजगात्। अजगाइति यथा। न च चापाय
वधानो एकादेशस्य पूर्वांतत्वेन ग्रहणात्। [redacted] न च स्यानिवद्भावः। अश्विधितात्। अत्रायं निष्कर्षः। आपः सोरित्येव सूत्रं तु चित
ति म्। न च सुरा। सुरासावित्यादौ धातोः सकारेण संगः। आत्यां साहचर्यात्। प्रत्ययप्रत्ययोरिति परिभाषया च प्रत्ययस्यैव सो ग्रहणात्। राजेत्यादौ
तु नलोपस्य न ङि संबुद्ध्योरिति ज्ञापकेन साधितत्वात्। किं चाभिनोत्वेतितमपि स्फुटपादम्। संयोगांतलोपो रोरुत्वे इति सिद्धकांडेपाठात्। हरि
नि दिनं ते नियथा। अविनर्भवनित्ततापि न दोषः। रात्सस्येत्यत्र नकारस्यापि प्रश्लेषेण। रात्सस्येति छेदात्। ननु उखास्त्रदित्यादौ संयोगादिलोपः
स्यादिति चेन्न। दत्वेरुत्वे न तदप्राप्तेः। असिद्धं इत्वमिति चेन्न। सिद्धकांडे वस्वादिषु दत्वमिति पाठात्। ननु अपदांतत्वाद्दत्वं न स्यादिति चेन्न। सावपि प
दं भवतीति पक्षाश्रयणात्। तद्धीनत्वं सर्वनामस्थाने यचीति च्छित्वा यजादौ सर्वनामस्थाने पदं नेति व्याख्यानम्। न चैवं राजेत्यादौ नलोपे कृते राम
सोरुत्वविसर्गौ स्यातामिति वाच्यम्। इत्तोदिति सिद्धे पथिमथी साकारविधानेन प्रथमं सुलोपस्य ज्ञापनात्। ननु तेन नलोपस्य ज्ञापकं। संबुद्धौ वरिना ३७

र्थताव हे पंथाः। मंथाः। ऋभुक्षाः। नत्र हि दीर्घः संबुद्धाविति पर्युदस्तः। नलोपश्च निषिद्ध इति चेत्। एवं तर्हि नलोपात्संयोगांतलोपश्च येनि
ङि संबुद्ध्योरिति सूत्रमेव ज्ञापकमस्तु। तथाहि। ङि संबुद्ध्योरिति षष्ठी न तु सप्तमी। ङेर्लुक्कालुसत्वात् प्रत्ययलक्षणभावात्। अंतस्य संबुद्ध्यंतस्य प्रा
तिपदिकस्येति सामानाधिकरण्येनान्वयः। न च प्रथमं संयोगांतलोपं विना संबुद्ध्यंतं प्रातिपदिकं लभ्यते। तस्मात् पथ्याः सोरिति न्यासेन किं चि
द्बाधकम्। यदि तु वस्वादिषु दत्वमिति वार्तिकं प्रत्याख्यायते। अथ तु ग्रहणेनैवोखास्त्रदित्यादौ दीर्घाभावसिद्धेः। न हि हल्ङ्याप्भ्यः सोरिति सूत्रमप्याप
तु यथाश्रुतं सूत्रं प्रत्याख्यातं। अंतादावंताद्दीर्घाच्चेति नन्वाप्यापो हि दीर्घा न तु मदंतमपि। न च दीर्घात् अंतादित्यादेर्दीर्घयोर्ङीनदंतादित्यादिर्दीर्घो
लभ्यते। दीर्घादिति पंचम्या अनन्वयात्। समासेऽउपसर्जनयोर्ङ्याप्योर्विशेषणयोगात्। उक्तं हि भाष्ये। सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणयोगो
६ नेति। एतेन नदीसंतं कुस्वेऽवर्णितं मित्यपि प्रयोगः स्तिः प्रत्युक्ता। सख्युरसंबुद्धौ। इहेतोत्सर्वनामस्थानेऽइत्यतः सर्वनामस्थाने इत्यनुवर्तते। तदसंबुद्धा
वित्यनेन विशेष्यते। गोतो णिदिति सूत्राच्चिदित्यनुवृत्तेन तत्सामानाधिकरण्येन सप्तम्याः प्रथमा कल्प्यत इत्याह। संबुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं णिदिति। सख्युरसं र
बुद्धि त्येव तु सूत्रं पुंस्त्वार्थं स्यात्स्यस्यनेपणरेशयोः सिद्धी वाक्ययोरनुकरणं स्येति। एवं निती शाद्वयोस्सेतिः उभयत्राप्यकारउच्चारणार्थः। ननु स
ख्यापत्यादिशब्दे कदेशानुकरणमिदम्। सख्युर्यः पत्कर्नः संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च। आपत्यस्य च नेद्धितेत्यो रेदिति निर्देशादि त्यभिप्रेत्याह। सेति

न्ताभ्यामित्यादि। परस्येति ग्रहणमेवतु पूर्वपरयोरित्यधिकारनिवृत्त्यर्थम्। ओत्। एतच्च न हीसंसुद्धेपुङ्क्ष्वामिति सूत्रस्थेन बाध्यते। पिसं
ज्ञके तु अवधेरित्यनेन सूत्रेण। तस्मात् संज्ञाद्वयस्थलोस्य विषयः। न च नाटश्शउकारोऽस्य न आह। एकारेति। चतुर्णामाधिनदी संज्ञावर्जितानामि
दुर्भां परस्येत्युक्ते तत्र नारशास्वोकारस्याप्रसिद्धेः। सखुरायस्येति। न च पर्युदासेऽपि पर्युदासः समानसमर्पकसखिशब्देन तदन्तग्रहणं लक्ष्यम्। तिशेष्या
सन्निधानात्तस्य त्विह ग्रहणं वृत्तेसाधु पत्यन्तं हरदत्तेनापि च वस्तास्तन्त्रे कैयटेन। नन्वानस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात् गौणत्वेपीति। अस्या घेनदुरि
तिभावः। तथा च येन विधिरिति सूत्रे परमसखायाविति बहुव्रीहिः। न तु रूपोहिट्त्वाभाव्यमिति कैयटः। तथा हिनीयो श्विनेति सूत्रे सोमसखेति प्रेती
कस्तु पादाय बहुव्रीहितात्समासान्त इति कैयटः। मिदं तो आशिस्तसूत्रे तज्ज्वकौ ष्टुः क्षियौ चेति सूत्रे च भाष्यकैयटयोः धातो माधवग्रन्थे च स्फु रव्या
टमेतत्। अनुष्ठक्सो व समणिद्वसखा। अग्नेशाहिमरुत्सखा आनीत्रं सोमं पिबतिगो सखाय मूइत्यादिप्रयोगाश्चैवं संगच्छते। तत्र बहुव्रीहिप्रयुक्तस्य
दृष्टिपदप्रकृतिस्वरस्य दर्शनेनैव गौणत्वात्। एतेन घिसंज्ञासूत्रे शोभनः सखाऽस्य सुसखिरित्युदाहरणोहरदत्तन्यासकारोत नट्टतुगामिनस्यान्येत्युपे
क्ष्याः। पतिः समास एव। एवकारोदृष्टतोऽवधारणार्थः। अन्यथा हि समासे पतिरेवेति संभाव्येत। धातोर्दे रित्यादिज्ञापकानुसारेण नप्रतिपत्तिगोर राम
वंस्यात्। अथ कथं सीतायाः पतये नमः। पराशरस्य। नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पताविति उच्यते। पतिरित्याख्यातः पतिः। तेपि तिलोपे छन्दसि ३८
ति

उत्तरसाहचर्याल्लवरूपग्रहणं तु न। नोपधायाइत्यादिज्ञापकादिति भावः २३

णादिकं रः। अयं पतिशब्दः पतिः समास एवेत्यत्र न गृह्यते। लाक्षणिकत्वात्। एतेन नञ्प्रसख्यसखिरत्तुनिति भावः। सखिना वानेरंद्वे णे तिरामाय
णं चैयाख्यानम्। बहुगण। बहुगणेति प्रातिपदिके संख्यावाचके गृह्येते। ननु संघवैपुल्यवाचकेपि। संख्यायतेऽनयेत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्। अ
पा तएव डतिश्च पितृहितन्तएव गृह्यते। वतुना साहचर्यात्। ननु नैडतिः। षड्भ्यो लुक्। पञ्चः परयोरिति। बहुवचननिर्देशोऽर्थप्राधान्यस्तत्त्वनार्थः। षड्र्थ
सिद्धे गतसंख्याभिधायिनोरिति फलितोऽर्थः। प्रत्ययलोपे। स्थानिवत्सूत्रेणैव नियमार्थमिदम्। प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं यत्र प्रयोजकं तदेवकार्यं प्रत्ययलो
पेऽपि भवति। ननु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणमिति। तेन शोभनानादृषदोऽस्येदृषत्प्रसादृदत्स्वात्वसंतस्येति दीर्घो न। यद्वा यत्र प्रत्ययः प्राधान्येनाश्री उ
यतेतत्राऽन्विधावपि विध्यर्थमिदम्। तेनाल्त्रणो डित्यत्र हलादौ पिति सार्वधातुके विहितत्वमलुक्यपि न स्यिन्न भवति। वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणं नास्तीति
तु वर्णप्राधान्यविषयकमतो न गवे हितं गोहितमित्यत्र। अस्यतिति। अत्र प्राप्ताऽव्ययेष्वपि पठितं तत्तु अव्ययानां प्रायेण निर्लिंगत्वादस्यमीभा
वस्य क्लीबत्वेपि लिंगान्तरानावाधोपेक्षितम्। वस्कतस्त्विति। अर्थप्राधान्यबोधकस्य बहुवचनस्याभावात् गौणत्वेपि तत्पादेङ्क्रोऽन्यायः। अस्य घ्नद्गु
रिति भावः। अधेरीत्यरूप्यतेति। तथा च बहुलावादेवो लुप्डोमिशाद्ध उकारान्तः बहुलेतु अकारान्तः। उलुडोमशब्दोऽन्य एव तस्य चेदुकारान्तेषु पुत्साद्दनेशसे
गिकमिति भावः। तथा च ओदुलोमिशब्दस्येदं तस्य वहुत्वेऽदन्तमिति तत्रप्रमितत्यम्॥ ॥इति दन्ताः॥ ॥क्षिदिति। तेन आतो लोप इटि चेत्यालोप इति भावः॥

यथा पित्रादयश्च इति । सखुरिदोज्ञम् । एवं देवयज्ञ्यनिलक्ष्म्यादयश्च इति नन्वादेवान्यत्वन इति विग्रहे इत्नि सोऽणादिकस्त्रेण कृत्वा न स्येव देवयजि
शाङ्गस्योज्वलदत्तादिभिः साधितत्वात् । अभोहिजान्देवमजी । निहन्म इति महिप्रयोगस्य कृत्स्वविषयकत्वेयेव व्याख्यानेनोक्त । न चु यजेर्ही घि
इ प्रत्ययः प्रतिपदोक्तो । स्तिा बहुलग्रहणेऽत्कल्प्यत इति वेन । भूवेदेवमूत्रायु घनन्यथा सिद्धं कृत्य कृत्नु पलभ्येत । वेदपि कृत्स्व एव प्रयुज्यते । आयजि
त्वामूनवेजानवेदस इति । अतिलक्ष्मीशाब्दस्यनुनदीताकृत्स्वे अडागमे तुटि आमि चकृत्नेमहदेववेलक्षण्यमिति नवात प्रमीत्साम्यम् । एते
वृषूत्ते एव स्त्रीनविष्यति । ङिति वेनेति । एतत्व माष्यानेशाब्देवेति धातोर्माधवयेयस्यहृम् । बहुश्रेयसीति । ईयश्रेति न कृत । नाप्युपसर्जनि कृत्स्व
ईयसो बहुव्रीहेर्नेति निषेधात् । कृत्स्यास्यो नदी । इदुद्भ्यां विति । इहवर्णयोरेव संज्ञेत्यपि पक्षोस्ति । आद्धि नद्यो रिति स्त्र स्त्र स्थाने । तयोस्थारव
तंतु ष्याद्वि पुस्त्वतः । कृतिनु स्त्रीवोचेक वर्णसमुदाये घटकत्वेन प्रवेशात् । शाकिपर्यमित्युधिकरणे तस्याविवक्षितत्वात् । तेनन घेनादिस्यादिष्वहा
रो न विरुध्यते । एवं घिसंज्ञायामपि इउवर्णेमिदं तेवासंज्ञि इति पक्षः इयं बोध्यम् । वर्णसंज्ञापक्षे ऽस्त्री त्वस्य सखिभिन्नस्यात् यवद्र स्वर्थः । नतु
सखिशाब्दावयवं वर्जयित्वेति । तेनातिसखिनेत्यादि निर्वाधमित्यवधेयम् । सर्वमिति । रुते ऽश्रागित्यर्थः । बहुव्यमिति । संज्ञाया यथोदेशपक्षे तोन्वाय
सिद्धमिदम् । कार्यकालत्वेतु वाचनिकम् । अविस्त्रः । इह घोरिति धातोरेव विशेषणम् । ननु श्रुभ्रुवोः । भ्रश्यमिचारादित्याह । उवर्णेवर्णे तथातोविति । ३९

श्रुप्रभृतीनामिव वर्णवृर्णयो रिति व्याख्याने तु इयडुवडो उडिं त्वंथम् । वेयधिकरण्यं च दोषः । सिपति । अधनत् । दिदिवतुः । ऊयतुः । इत्यादो
चातिव्याप्तिः । तद्वारणाय चेव र्णविर्णयोरन्यरत्वेन विशेषणे तु क्लि एते विभावः । आंतरतम्यादिति । स्थानत इत्विभावः । एरनेकाचः । अविस्पष्टा
र्थमित्स्त्रे पाणिनि दं ह निर्देशोपिधातु रेवेह संबध्यते । न श्रुभ्रुवो । तयोरिववर्णसंभवात् । धातुग्रहणं चारसोभयोर्विशेषणं संयोगस्यांगस्येति
च्याचष्टे । धात्ववयवसंयोगेत्यादि । नत्र धातुसंयोगस्य विशेषणदिह यश्रा । उन्न्यो । उन्न्यः । अंगविशेषणं तु हरिहरी निस्यादिसिद्धये । यदि हि धातुनांती
गं विशेष्येत हि इहापि प्रध्यं प्रध्य इत्यादावि वच्छ्र वरूपं शर्व सवर्णदीर्घेबाधित्वाय णस्यात् । धात्ववयवसंयोगपूर्वकोन भवति । यइवणस्तिदंतं तत्
दं गस्या । रशिकशाब्दस्यति । भाष्यकृता हि तु द्विपरिकल्पितमुपायमाश्रित्य भीत्वार्थानामिति सत्त्रे प्रत्याख्यानं । तेन श्वसं बंधमात्रविवक्षायां यष्ठे
व ति भावः । सत्रमनेन्याह । रशिकसंबंधनीति । अल्लोपय लोपावितिनिचेपरतो हेरमृतस्येति स्यादि निवाच्यम् । वेरवृक्तलोपादल्लिलोपो विप्र निये
धेने तिवार्तिककारोक्तेः । क्रोष्टुरमिति । नपुंसकभावेऽक्तः । कोलोपइत्यर्थः । इदं सर्वं कुमारी मिच्छकुमारीत्यत्रापि बोध्यम् । अनन्यतर्येति पोरणत्वप्त
उत्तित्वपोः प्रवत्तेत्तत्वाद्वेति वोध्यम् । दीर्घस्यापीति । एतदर्थं कृतयणादेशानिर्देशाइति भावः । नत्वति । सम्बोधे र्थपनेरिति उणादिविषये स्यावर्णस्वितेषणं
निर्देशाइति चेत् । अस्त्वेवं तथापि दीर्घप्रश्नेर्दुर्वारत्वात् । नहि दृस्वस्य भाव्येन दीर्घविस्यत्रप्रमाणमस्ति । सोत्रस्य विकृतिनिर्देशोऽस्याभासु भयवारकत्वे

नेसारस्वलाभेन नर्थैवेतिचेत्सान्।भाष्यारूढत्वात्।अनुशासनेति केचित्।द्विरुक्तासरव्यःसरव्युरित्यात्।सुत्तम्।अत्र च न याख्यात्।तन्निरनयमप्येनत्रा
प्य स्थिते नु निर्त्यक्रमम्।अन्वा चो चोपरिषार्थं प्रसादकृताम्।सरव्युः पत्युः।अ सिध्येयत्वात्।त्यादिस्याह पाणिनिः।साधारणं तन्मन्यानाः सरव्युः पत्युः सुरवीः सुरवीः
सुरवी।सूतिसुनीयलोपोहि।हिवर्नोतत्रचोविद्धिः।निपातदेशस्य सर्वत्रा सिद्धत्वाच्छुतुरादिके।सुरव्यइत्यादिसाधनतु भयेभाष्यगोरवादिनिविचारचिन्ताम
णिस्वक्रपोन्यासनेकृतम्।तदेतत्सर्वंभाष्यकैयटापर्यालोचनमूलकमिति ह्यनुक्त्य एव विदांकुर्वन्तु।स्त्रियांचेतिंयतु।यतुस्त्रियम्।पत्युः।पत्युः।श्रुक्याः।पक्षप
दुर्सांजङ्कुः।भाष्येस्थितनमितिचोपसंकुः।नृदनिरभस्मान्॥ ॥इतीदन्ताः॥ ॥तृज्वत्क्रोष्टुः॥ क्रुशआह्वाने।अस्मात्सिनन्।नितुच्।असमर्थेक्रोष्टशाब्दः।त
चितुको इत्याह।हावपिस्त्रणाल्ववचनेन।नत्रा विशेषएइयोः।अयोगेपासेसर्वनामस्थाने स्त्रियांच तृज्वत्तएव।तृज्वत्यारावस्युनेयम्।अन्येत्रतुतुन्त
नएवेतिनियमार्थं।त्रिस्त्री आरभ्यते।क्रोष्टुरितितुचंना।सप्तमा।तृज्वदितितनीयांनाहमिः।निमित्तव्यपदेशो नादास्य यगास्यकार्यरूपविपर्यस्ति
नातिदेशास्य पद्धिधत्वेविशाधान्यादिहरूपमेवातिदिश्यते।तत्त्वनपवादे यस्यकस्यचित्लिंतुक्रुशोरेवोपस्थितत्वात्।अर्थतआंतरयाचेत्समिश्रेस्त्रे
फलितमाह।क्रोष्टुशब्दस्थानेइति।नियमार्थमिति।अन्येषांसख्याशब्दानांमाभूदित्येतदर्थमित्यर्थः।क्रोष्टेति।अनङ्हल्ङ्यादिलोपावपरत्वादुप
धादीर्घः।सचसर्वनामस्थानेचेतनेनयद्यपिलभ्यतेतथापिपरत्वादृत्नितिसेवन्याय्यः।हलेत्यनङि।एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वेन तृत्वात्।अन राम ४०
यागुणेकृतेपिदीर्घत्वेनित्यादिविभावः।रास्त्रम्।इहतकारोपिप्रश्लिष्यतइतिपक्षांतरंतेनहल्ङ्यादिस्त्रत्रस्यस्थानेप्रापःसोरितिनिष्ठेवेअ
विभर्मवानित्यादिसिध्यति।अजर्थनइस्वत्रनुवर्तस्यासिद्धत्वात्लोपेन।ननुकीर्त्यनेःस्थितिपिकीर्त्तइहस्यादितिचेत्।यथालक्षणमप्रयुक्ते
इतिभाष्यम्।एतेनावर्वर्त्तइतिव्याख्यातम्।परत्वादिति।नचनुटिनस्यइतिवाच्यम्।तृज्वद्भावेकृतेसन्निपातपरिभाषयानुडोदुर्लभत्वादितिभा
वः।नुमचिरेति।ननुरणास्वविषयेप्रासंसर्वबाध्यम्।बाध्यसामान्यंविनाश्रूयणात्।तथाचवस्यते।गुणादीर्घेत्यानाम्।पवादइति।एवंचविशे
षान्नुडप्येनेनवाध्यः।नत्कथंविप्रतिषेधः।उत्सर्गापवादयोःस्नदयोगादितिचेत्।सत्यम्।अतएवतदंशेविप्रतिषेधंदूषयित्वाननिसृचतसृइति
ज्ञापकात्नुडितिभाष्यकृतोक्तमितिसंतोष्टव्यम्॥ ॥ऊदन्ताः॥ ॥हूहूइति।अस्युसन्नासंसेयम्।अतिचमूरादिति।प्रथमग्रहणंचेतकेः।तथा
चेयमतिचमूरादयःइतिपाठोयंपोभाष्यविरुद्धइतिभावः।वर्षाभ्वश्च।वर्षाभूरवाहस्यनित्यस्त्रीत्वात्स्त्रीलिंगप्रकरणएवेनत्तत्रंवक्तुयुक्तम्।पुल्लिंगे
तुत्रिलोयादुदाहरणमिनि।शापेणवृत्तंचिघोन्यमितिव्याचख्युः।नदभस्मान्।हहुरेहिहुलिंगोयम्।भेकेमेहुके वर्षाभूर्दर्दुरस्मवदर्दुरञ्जसमरोस्कः।मित्रलिंगा
नामनदंहइतिनेनपरिभाषितत्वात्।मेकांपुनर्नवायांस्त्री वर्षाभूर्दर्दुरमानितिपादवकोशाच्च।दहुरेहणाीतिपाठेनरं।पुणइतिपुल्लिंगस्यशाचांसंज्ञा
दंमनीति।दमी।ग्रंथेप्युदाहृदिः।कसादिनइति।मघघञ्जलदस्तेनेदंकृतिमिपवर्गहिति।यंपविताद्फेनन्लोपाभावोनिपातनेइतिव्याख्यातम्।तथापिवृत्तेन

रेषु दर्भी ग्रेथ इत्यस्माद्दृप्रत्यये नुमागमो निपात्यत इत्युक्तम्। एतच्च माधवग्रंथे स्पष्टम्। दशपादि वृत्तौ तु दर्भतीर्दर्भः। नुमागमो नुस्वारश्च नि
पात्यत इत्युक्तम्। अयमूकारो न धातो रित्युवङो प्रसंगादिकोयणचीति यण् सवाभि पूर्वः। प्रथमयोः पूर्वसवर्णं इत्येभ्यो बाध्यत इत्याशयेनो
दाहरति। दृन्भिसादि। नचेह दृन्करेति यणुशंक्यः। तत्रार्थवत एव ग्रहणात्। अस्य तु दृन्शब्दस्य चानर्थकत्वादिति भावः। एवं चायं हृवदिति
फलितम्। श्रीपतिमतेनाह। दृन्तिनीति। माधवस्तु हृदंदृन् सादिसूत्रेण दृन्शब्दे उपपदे हनःप्रत्ययः। उपपदस्य दृन्नादेशश्च निपात्यत इत्याह।
दृंभूरिति नरूसर्पजातिभेद इति केचित्। कपिरित्यन्ये। दृन्करेति। अत्र दृन्निति नांतपाठो मुख्यः। मांतपाठोपि केषांचित्। चकव्यइति। वर्षाभ्वश्चे
ति चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः। अनुक्तं च भाष्यवार्तिकबलान्निर्णेयमिति भावः। तथा च वर्षाभ्वश्च पुनर्भ्वश्चेतिवार्तिकं व्याख्याय भाष्यकार आह। अ
न्यत्यमिदमुच्यते। वर्षाभ्वित्कार पुनःपूर्वस्य भुव इति वक्तव्यमिति। वामनेन तु दृन्शब्दो न पठित एव। एवं स्थिते। यत्काचारदृन्कारेति पठितं सूत्रं
त्वनतोत्रे ण महाभाष्यकारवचनमर्थतोनुवदतीत्युक्तम्। यच्चान्ये वार्तिके नपठितमर्थमुदाहरति इत्यवनारितम्। तेत्सर्वं निष्प्रमाणमेवानवेभा
ष्य इत्येवपाव इति ध्येयमिति नव्यम्। अहं दृंभूइतिनिपातितइति माधवग्रंथे नेकेयदादिग्रंथे विरोधापत्तेरिति यत्किंचिदेतत्। दीर्घपाठइति। अयं च राम
भाष्यवृत्त्यादिबहुग्रंथसंमतःपाठः। अनुस्वारेतो तु ह्रस्वःपठ्यते। यत्तु न हृत्तानुक्तम्। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्कारपूर्वस्यापि सिद्धमिति। तच्चान ४

याप्यणप्रत्ययविशिष्टस्यानन्यत्वात्। तथा मणुप्रत्ययोपि विकारः। तस्माद्ध्रस्वपाठे कारपूर्वकस्यो वङवा। तथा दीर्घपाठे कारपूर्वस्य पठवडिति
वेकः। स्वयंभूरिति। भावातु दम्भूकारान्तशब्दो वर्षाभूवदुदाहृतो न त्विन्निर्मूलत्वादुपेक्ष्यमिति भावः॥ ॥ छन्दस्युभयथा॥ ॥ तन्वा। इह छंदस्युभयथे
तिसूत्रादुभयथेत्यनुवर्तते छंदसीति तु निवृत्तम्। तेन तविनाजर्जरं चेतनसांवतनपरं कानामशांतेः कथा। तन्माम को गम्यस्त्वमसि।[redacted]त्यादिप्र
योगाः संगच्छंते। केचित्तु छंदसीत्यनुवर्तयंतीत्युक्तम्। पूर्वसूत्रे ऐवसिद्धेन्न्वेति सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः। येदपि पूर्वसूत्रे छिस्तेच नस्वइत्यनु
वर्तयंतीतिन दष्युक्तम्। अविशेषेण विकल्पदर्शनात्। तथा च धानाधान्येन मितिमंत्रेतेत्तिरीये ह्रस्वःपठ्यते। वह्वेचेस्तु दीर्घ इति दिक्॥ ॥ इत्यु
दंताः॥ ॥ ओतोणिदिति। गोत इत्यपहाय ओत इति वाच्यमित्यर्थः। तथा च गामित्यत्र परत्वाद्धेद्धोसत्याभातं तत्स्यादित्याशंक्यनिरवकाशत
या आत्वेन चहिर्वाध्यत इति ओतोम्शसोरिति स्त्रचेभाष्यकृतोक्तम्। केयटोपि तत्रेत्थमाह। ओत इति स्वं पाक्यम्। गोत इत्योकारोपलक्षण
तया व्याख्येयमिति। वृत्त्यादिग्रंथेष्वप्येवमेव स्थितम्। अचोञ्णितीति यत्ताहुः। गोशब्देन ओणादिकेतुसारेचपादे पोरह्रएवलक्ष्यते। ततो कारांतमा
त्रम्। तेन तस्यतो। अस्यापिवास्त्रतव इत्येवचनचनि। तत्त्राण्यविरुद्धम्। गोद्योभ्यामेवपरस्यणित्वाभ्युपगमे ओतोम्शसोरित्यात्तस्यस्वतामित्यादिस्व
काशःस्यात्। तथा च गामित्यत्र परत्वाद्धेद्धोरनयोदाहृतभाष्योक्तमात्तस्यबाधकत्वं निरवकाशत्वे चैव संगच्छेतेति दिक्॥ ॥ इत्योदंताः॥ ॥ राजा ह

लि। अथ रि विभवा अधीत्यमराः स्युरस्त्वम्। संज्ञायां भूयसा स्त्जेत्यादिप्रयोगाच्च। रायि श्वांद स इति भाष्यम्। न त्वक्त्वजं नस्येरेवाहस्य च्छांदसत्वय
रेनेनु केवलस्याषीजित्वानोयीतिस्त्रे कैयटः। केवलोपि च्छांदस इति स एवाह॥ ॥अस्येदं गः॥ ॥ग्लौर्मृगांकः कलानिधिरित्यमरः। एवं जनानव
ती। जिजनेः त्वरत्तरेस्तूरूः एसेधनीनिरष्टिः। जनावो। जनावः। इत्यादि॥ ॥इत्यजंताः पुंलिंगाः॥ ॥रमेति। लिंगविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदि
कत्वात्स्वादयः। यत्तु आवंतत्वादिति। यच्चव्याचख्युः। प्रत्ययांतत्वादप्रातिपदिकत्वेपि टच्च ङ्याप्योर्ग्रहणात्स्वादय इति तन्न। अङ्याच्ग्रहणस्यान्यार्थत्वा
त्। आगवो कत्वात्। एङ्ह्रस्वादिति। परत्वात्सनिपरेकृतत्वात्संबुद्धौ चेत्येत्वे हल्नेहल्ङ्याद्विलोपो न प्राप्नोति। स्थानिवद्भावादाद्व्याकारस्तूपत्वाभावा
त्। आ। आ। बिसाकारं प्रश्लिष्य दीर्घग्रहणं प्रत्याख्यातं भाष्ये। तथा श्रुतेपि। एङ्ह्रस्वादिति लोपस्यैव परत्वेन न्याय्यत्वादिति भावः। याडापः। यद्यपि
यडित्येवोचितम्। नचातोगुणः इति पररूपापत्तिः। अकारोच्चारणेनैव तद्बाधात्। तथाप्युच्चारणार्थोकार इति संभाव्येत। अत एतस्य शबर्थयाट्कृ
तः। वृद्धिरेवेति। यत्तु प्राचा आटश्चेत्स्रहाह तन्न। याट्स्याटोष्टकारस्य समुदायानुबंधत्वेनेहाटोभावात्। सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च। दीर्घोच्चारणं प्राप्त
त्। अत्रवदंति। सर्वनाम्नोङेसेव सत्त्वम्। एवं च याटियरेङि तादंसादेशोऽसुङि सर्वस्यामित्यादि सिद्धम्। स्याड्ग्रहणं ह्रस्वविधाने च प्रयोजनं से राम
त्यामिति। अत्रेयंचिंता। अमुष्यै त्यक्ते अमुष्येइत्यादि न सिध्येदिति। वस्तुतस्तु आमि सर्वनाम्नः सुट् याटोह्रस्वश्चेति सूत्रयितुमुचितम्। न चैवं याटप्यवकृ ४२

स्यापत्तिः। दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात्। ह्रस्वोच्चारणेप्यकारसामर्थ्यादिवानोगुणस्य वारयितुं शक्यत्वादिस्यवधेयम्। विभाषा। गोणत्वादप्राप्ते वि
भाषेयम्। यत्वाडुः। नवहुव्रीहाविति निषेधे प्राप्ते इति तदापाततः। तस्य अलौकिकप्रक्रियावाक्ये नगनस्य वाशिविषयत्वात्। अस्य चसमा
सविषयत्वात्। पोतरमिति। यत्वाहुः पाहसर्वसोत्तरास्या उत्तरपूर्वेति। तद् भस [illegible] तत्पूर्वनिपातेनैव परीत्यापत्तेः। तीयस्येति। इदं हि पुंनपुंसकरूपे
ति
तावद्रूपकम्। अनेनेव सिद्धौ विभाषाद्विनीयत्यंस्त्रियैस्त्रे न कर्त्तव्यमिति भावः। अंबार्थनद्योः। अत्र वार्तिकम्। मातुमनि च सूत्रार्थमहनेइति मातृश
ब्दस्य संबुद्धौ मातजादेशो भवतीमात्रा पुत्रस्य श्लाघ्यत्वे द्योत्ये। गार्गीप्रिय मातास्य गार्गीमात्तकः। तस्य संबोधने हे गार्गीमातः। न धूतश्चेति समासांतस्या
पवादोयं। यत्तु श्लाघ्यत्वं न द्योत्यं किंतु स्वरूपकथनमात्रं। तत्र कवेव गार्गीमात्तक। आवेनंयदं गमिति। यत्तु याडापइति सत्वं व्याचक्षाणेस्तत्के अ
निरवद्यायेस्यतत्त्वासणिवत्तान्यथाद्या एवमति सर्वायस्यत्रनस्या डिति नद्भसाश्चा न सन्निदेशस्य विषयेल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा प्रवर्तते। अ
तिदेशवैयर्थ्यापत्तेः। तेन याड्डुर्वारः। स्याट्सत्प्रसंग एव नास्ति। संज्ञोपसर्जनयोः प्राचां स्तदुदासात्। केचित्तिति। परिशिष्टकाराद्यः। डितिह्रस्वश्च।
अप्राप्तविभाषेयम्। ह्रस्वयोरप्राप्तावितरयोस्तु नेयङुवङ्स्थानाविति निषेधे प्राप्ते आरंभात्। इह यङुवङ्स्थानो स्त्रीशब्दभिन्नो नित्यस्त्रीलिंगो वि
नि.सु.१
मित्री। ति इह्रितो विशेषणं तिह्रस्वयोस्तु विभाषामित्येव न तु स्त्रीपर्यतिम्। अन्यथाद्वर्षति प्रभृतीनामसुभयलिंगानां पटुमृदुप्रभृतीनां सर्वलिंगानां तस्त्री

त्वेनदीर्घत्वं न स्यात् । किं च टीत्यादिना स्त्रीत्वाभावात् । हरदत्तमतेऽपि कृत्स्नांशे नित्यग्रहणग्रावर्त्यालाभाच्च । अत एव तारव्याग्रहणमपहाय स्त्रीश
ब्दमात्रं निर्दिष्टमस्ये वध्यते । तेद्दत्तदाहा । ऋत्वो चइउव र्गो स्त्रियामिति । ओतत्वश्रासइति । परत्वादिति भावः । यत्तु ग्रामण्यादि नित्यस्त्रैधिनदिसंज्ञा
वर्जिता नाम्यामिति व्याख्यानम् । नासावक्षरार्थः । किं तु पूर्वोत्तरस्वरद्वयवल्लेलभ्यः । एवं चइउव्यामिति नियत्वानुपपत्त्यसनेभावः भामादिकमव
श्वरकृतः । गुणादीर्घतानामिति । नित्यत्वमिष्टं नीत्यत्र कृतोऽडीति गुणस्याम् । नित्यः प्रत्ययस्यत्र प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घस्य । प्रियतिस्र आ
गतः । प्रियतिस्त्रः स्वमित्यत्र कृतेऽनुतदितस्य रत्वमपवादइत्यर्थः । बाध्यसामान्यचिंतायां सविशेषस्य सामान्यस्य सर्वस्य बाधादिति भावः । विशेषचिंता
यां तु मध्येऽपवादा इति न्यायेन दीर्घत्वस्यैव बाधः स्यात् । न तु गुणस्य । सामान्यविशेषयोः सम्भवेऽनित्यत्वेऽपि सत्त्वात् लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थितानां विभ
केश्चयोऽस्य एव । यत्तु व्याचख्युः । अपवादवत् बाधकतोपलक्षकः । पूर्वविप्रतिषेधेन गुणमपि बाधते इत्यर्थः इति । तन्न । विमृष्टं किं चानयापि
प्रसादकृतो गुणस्य पूर्वविप्रतिषेधेन रत्वस्य परविप्रतिषेधेन बाधक इत्यर्थ इति । तन्न । रविधेर्विरितार्थत्वात् । न चैवं सोऽश्वरितार्थता । यण्गमनार्थ
चश त्वात् । विनतुरोर्विशेषणादिति । कृतत्वात्तितुरोरित्यस्यैव स्त्रियामिति विशेषणं नाङ्गस्येति भावः । प्रियत्रिणि । अत्र व्याचख्युर्नोत्तरिय अन्यपदार्थत्वेन राम
तत्र वहुव्रीहिरुपमंगं वतन्निशाहृस्वकृपुनपुंसकयोरेवेति निस्यादेशो नेत्याहुः । अत्रेदं वक्तव्यं । अजहत्स्वार्थायां त्रिशब्दोऽनर्थकः । अजहत्स्वार्थायां तु स्त्रियां वर्तते ४३

नार्म.

कथं एव । नैतत्तु नपुंसकह्रस्वत्वेन तान्संगच्छतामिति । अत्रेदं तत्त्वम् । अजहत्स्वार्थवृत्तिरिहाभिमता । लक्ष्यानुरोधात् । तेनाङ्गं स्त्रियामितिसम्भवेव । विशे
ष्यस्यपुंनपुंसकत्वात्त्रितातुर्भूत नश्वरगस्या । उत्तरपदार्थप्रधानेस्तु रूपइत्यादिरिद्धान्तप्रवादस्येवमेवनिर्वाह्यत्वात् । एवं प्रियतिसातुमानित्य नस्व
यादतिरपिभूत नश्वरगित्येव । अजहत्स्वार्थपक्षे तु स्त्रीनिष्ठसंख्यासमर्पकत्वे त्रिचतुरोरितिविवक्षितोऽर्थः । अस्य चोत्तरपदस्याश्वेत्यनेनत्त्व
गतेभाष्यग्रन्थसंदर्भश्चेहप्रमाणम् । अनित्यत्वादिति । इको [illegible] वीत्यज्ग्रहणं चेह लिंगम् । न हि संबुद्धौ नुमं वा रयिं तु लुग्नम् । आमादिषु सत्स्वपि तु
मिनलोपसम्भवात् । संबुद्धिश्चलुकालुमतिप्रत्ययलक्षणेन नुमः प्राप्तिर्बाध्या । प्रत्ययलक्षणं च न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वं विना दुर्लभमिति
ओकेरस्येष्टम् । न चेदमनित्यत्वं संबुद्धिगुणमात्रविषयकमिस्यामिति वेश्यम् । लक्ष्यानुरोधेनान्यत्रापि कचित्तदभ्युपगमे बाधकाभावात् । न
या च प्रियतिस्र प्रियचित्तरइति सूत्रद्वयमपि कृतार्थीत्येव केपदेनसमर्थितम् । सर्वविप्रतिषेधेन । न चात्र प्रमाणाभावः । प्रियतिस्रणी प्रियतिस्रणी
त्यादिभाष्योदाहरणस्येव तत्र प्रमाणत्वात् । हररत्वे सत्यावितिविभक्तिः सन्निपातलक्षणमपि तदाश्रित्य तदाघोनिमित्तम् । सन्निपातपरिभाषया अनित्यत्वा
त्वानन्यासयोरित्यादिज्ञापकात् इति भावः । इयादेश्चाइति । प्रनादौयइयादेशोविहितः स उपसर्जनत्वे पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्योत्तरसादिषु तत्गुणवत्त्वे न स्या
त् गुणाभावादिभिः पूर्वोत्तरैर्वाधितत्वादित्यर्थः । नमत्तुं वऊस्वानां वस्वी । निष्ठेनोयवारिति स्थाने । अधिकरणोल्यु दृढायु वऊस्थानानिति षष्ठीसमा

सः। फलितार्थमाह। इयङुवङोः स्थितिर्यथो रिति। यत्रेयङुवङोर्निष्पद्येते तत्रैवायं निषेधः। यत्र त्वपवादेन बाध्येते तत्र निषेधस्तेन दर्थे स्त्र्या
नुग्रहणमूवा मि। यद्यपि हेतो निषेधो नेन विकल्प्यत इति शो वः। तथापि निषेधविकल्पे विधिविकल्प एव फलति। तथा च लाघवात्स एव सूत्रा
र्थ इति। इत्याशयेनाह। वा नदीसंज्ञोस्त्विति। ङिति ह्रस्वश्चेति सूत्रे प्येवमेव। कथं नहीति। उवङ्स्थानत्वेन नदीत्वाभावात्। ह्रस्वोऽनुपपन्न इत्याशयः। तत
ए वहवृ इति। केचित्तु वामीत्यनेना ग्रहणमिं त्यव्यवस्थितविभाषां वा श्रित्य समादधुः। तन्मन्दम्। नेथा समीहितग्रहणस्य वामीत्यत्र चरितार्थत्वे न्य
दु५ थ्यो पत्तेः। अन्ये तु सामान्ये नपुंसकमिति कथं वित्तमादधुः। न षट्। स्विपार्थं कं तन्न भवतीति व्याख्यानात्। अनेन रौ। विवक्षितहितपापि नि
षिध्यमत इत्याशयेनाह। ङौ प्रदापोनेति। रा: सुव इति। रेइति ह्रस्वस्य स्त्रीलिंगता। अपि स्मरणादिति भावः। तथा च क्षीरस्वामी। रात्तु मे रा: स्त्री ले कट
मि। त्रिष्वांतो स्वरणिस्तु रिरित्यमरः। गइत्यजंतो स्त्रीलिंगाः। अनाम्न्स्वमो रिति। अमाम्विधानं लुग्बाधनार्थं। अम्संपादीति। एतच्च भाचामनुरो
धाद्व्याख्यातम्। संयोगांतलोपोऽस्त्वित्यभिप्रायेण वा। वस्तुतस्तु मइत्येव वक्तव्ये दः लाघवात्। नत्र सोम्येति तान्मिमिति सिद्धम्। द्वितीयैकवचने तु
आदेः परस्येत्यकारस्य मकारे कृतेऽस्य मस्य संयोगांतलोपे सिद्धमिष्टम्। यत्तु वदंति। एवं सति सुपि चेति दीर्घत्वं स्यादिति तन्न। सन्निपातपरिभा राम
षाविरोधात्। यद्यपि दीर्घविधौ स्थानप्रवर्तनमिति दपि नारधादिभ्यः श्नम्। श्नान्नलोप इति सूत्रयोः सुपि चेति दीर्घत्वे सन्निपातपरिभाषा प्रवृ ४८

त्तेर्भाष्यकृता घ्यनित्वोक्तेर्यटनोपपादितत्वाच्च। यदप्याहुः। अनि जरसमिति न सिध्येदिति तदपि न। द्वितीयैकवचने हि अनमिति बाधिता परत्वा
ज्जरसि कृते सन्निपातपरिभाषया लुकोऽप्रवृत्तौ रूपसिद्धिस्स्यादेव। प्रथमैकवचने तु अनिजरमित्येवेष्यते सन्निपातपरिभाषया जरसादेशस्याप्रवृ
अरु त्तेः। [illegible] इति नकार उच्चारणार्थः। भसंज्ञायामिति। सुडनपुंसकस्येति पर्युदासेनासर्वनामस्थानत्वादिति भावः। यस्येत्यादिश्चार्थपनेनस्य तद्धाह। इवर्ण
वर्णयोरिति। ओङः श्यामिति। विभक्तित्वापेक्षया श्यामिति स्त्रीलिंगनिर्देशः। जः शसोः। जसशसोः हचेषां छिसपि स्वेवेव स्थाने। तेनेहा कुंडशोदानि।
शि। शीत्यविभक्तिको निर्देशः। महासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यानुरोधात्। अन्यन मस्यातिनि। एवं च सामान्यादिषु न्यनमनमइत्यादिप्रयोगाः सामादिका
एवेति भावः। मोरमादेशोइति। यत्तु भाष्ये नोक्तम्। स्वमोरमादेशो वा जरसी इति न भाष्यविरुद्धम्। एवं चाजरसं वर्त्तते इति हि अजरसमिति चापशाद्ध एव। अजं ति निति
रसं पश्यति तु प्रयोगः साधुः। किं तु अमादेशे कृते जरस इत्यपि नारेवाऽसाधीः। परत्वाज्जरसो न्याय्यत्वात्। पूर्वविप्रतिषेधे [illegible] प्रमाणाभावाल्लोक
लाभाच्चान्तान्महतः संयोगस्यासांतनिश्चयकृपदं लुप्तषष्ठीकं। संयोगस्येत्यनेन समानाधिकरणमिति व्याचष्टे। सान्तसंयोगस्येति। उपधायाः
का इति। उपधाग्रहणं पूर्वमात्रोपलक्षणम्। परिभाषेयं स्येहाऽसंभवात्। मासश्चंदसीति। मा सिस्यस्य नकारः स्यात् ऊर्ध्वादौ प्रस्तोपे छंदसीति वाक्यार्थः
मांसि। शारदि। दुरिवरं नवरहं दाहरणम्। ह्रस्वो नपुंसके। इह कस्याऽच इत्यपस्थितेनेन प्रातिपदिकस्य विशेषणात्तदंतविधिरित्याह। अजं

कं नस्येति। प्रातिपदिकस्यावङ्गेति तु न व्याख्यानम्। संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात्। सुधीश्रीः लनाकुलमित्याद
वतिव्याप्तेश्च। सन्निपातेनेति। अवर्णमाश्रित्य कृतो यादेशः कथं तल्लोपनिमित्तं स्यात्। एतच्च प्रओङिनिस्तेदकोऽगुणाद्दीदमिस्तेन च भाष्ये ध्वनि
तम्। केयुटेन प्रतिपादितं शाब्दिकोस्कनेनिकर्षप्रापितमितिन तएवावधार्यम्। एवं च पाथातो सुभं पाचाह्रस्य कौवस्यदुः पिसुमंयपइतियन्माप
वेनोदाहृतम्। नचादर्तव्यमिति भावः। स्वमोर्नपुंसकात्। अयं तु ह्रस्वविप्रतिषेधेन त्यदाद्यत्वस्य विभक्ते आदेशस्य च बाधकः। परत्वाद्धि त्यदाद्य
त्वे सुभावेन नेत्कुलमिति स्यात्। इत्थोत्वेति। अतिसखीनि कुलानि। स्वत्रसखुरसंबुद्धाविति णिद्वद्भावो वृद्धिः प्राप्ता। वारिणी। स्वत्रत्वं च परत्वात्
नुम्। प्रियक्रोष्टूनी। सौदोत्वद्भावः प्राप्तः। ननु तु मुद्योः को विशेषस्तत्राह। नामीति। नुमस्त्वं गमकत्वान्न स्मिन्स्तादीर्घे न स्यादिति भावः। इकोचि भादि
षु। पुंवदिति। अर्थात्तुमृस्वयोः प्रतिषेधोयम्। प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति। पीलुशब्दस्याहि वृक्षत्वव्याप्यजातिः वृक्षे प्रवृत्तिनिमित्तम्। फलं तु फलत्व
व्याप्यजातिः। वृक्षविशेषप्रभवत्वं वा। उभयथापि पुंनपुंसकयोर्नैकं प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः। अस्थिदधि। अनिदंभेति। दधि अतिक्रान्तेनेत्यर्थः।
यत्तु प्रियदध्नेत्युरःप्रभृतिषु दधिमधुशालीति पागान्नित्यः कृतासः भाष्यकारप्रयोगादेव प्रियदधिशब्देन भवतीत्याहुः। नन्विष्टमेव। भाष्यनादृत्वा राम
पावस्य वकुष्ठुलकेश तु पलंभात्। स्त्रियां तु प्रियदध्ना प्रियदध्ने इत्यादि केचित्तन्न। सन्निपातपरिभाषया बहिरंगपरिभाषया च ङीपः प्रवृत्तेः। तस्मात्तु ८५

वत्स्त्रियामप्यनिदंभेत्यादिकमेव बोध्यम्। सुधिनी इति। परत्वान्नुमा इयङ्वाध्यते। सुधियेति। पुंवत्पक्षे तु मोभावादियङ्। बहुश्रेय
स्यै पश्यत त्वबहुश्रेयसी कुलम्। अत्र नपुंसकह्रस्वत्वेन। ईयसो बहुव्रीहेर्नेति ह्रस्वमात्रस्य प्रतिषेधादिति श्रीपतिपुरुषोत्तमौ विश्वरूपाद
तं. यः। अन्ये तु उपसर्जन एव निषिध्यते। नपुंसकह्रस्वत्वं तु स्यादेव। बहुश्रेयसि बहुश्रेयसिनी इत्याहुः। स्वः प्रस्यः सानुस्वारमित्कमयलिंग
सानुशब्दः तस्य नपुंसकत्वे रूपमाह। स्तुनि। सानूनीति। पुंसि शब्दसुवत्। प्रियक्रोष्टुनीति। यत्तु शाखाप्रियक्रोष्टृणी त्वकम्। नतु ह्रस्वविप्रतिषेधपर
भाष्यवार्तिकविरुद्धत्वात् तु व्याख्यानस्युः विभाषा तृतीयादिष्वचीत्येतद्विषयको विप्रतिषेधः भाष्येप्रियक्रोष्टुने रणयोर्नेत्यस्योदाहृतत्वादिति त
च्च। उदाहरणस्य संकोचकत्वे मानाभावात्। यदाहुः न चोदाहरणमादरणीयमिति। किंच ह्रस्वविप्रतिषेधस्य वैक
ल्पिकत्वत्वद्भाव मात्रविषयकत्वे तत्र तृज्वद्भावग्रहणं व्यर्थमेव स्यात्। प्रियक्रोष्टुनेत्यादेर्विप्रतिषेधं विनापि पक्षे सुसाध्यत्वात्। न च प्रियक्रो
ष्ट्रेत्यादि निवृत्तिः फलम्। पुंवद्भावपक्षे तस्य दुर्वारत्वात्। स्वयमपि तथोदाहृतत्वाच्च। नत्समाहारद्विगौ पंचक्रोष्टुने इत्यादौ पुंवद्भावाभावात्तत्र
तृज्वद्भावनिवृत्तिः फलमिति वाच्यम्। एवमपि भाष्योदाहरणस्वासामंजस्यात्। उपलक्षणं तदिति चेत्र। हंत एवं प्रियक्रोष्टुनीत्येतोपलक्षणतास्तु। भा
ष्योदाहृतं प्रातिपदिकांशानुग्रहायेत्यादिक्र। स्तुनेति। पुंवत्त्वसत्त्वमभावपक्षे। सुलुनेति। ओः सुपीतियणं बाधित्वा परत्वान्नुम्। यदिगनमिति।

एतच्चरादानेइतिधातोः अतिरिं ग्राह्यं एतत्कुलमिति प्रक्रम्य माधवेन स्पष्टीकृतम्। अन्ये तु सुघो बाहो भाषितपुंस्कः। स एवेदानीमिति गतः। एवं देवा
विकृतस्यानन्यत्वात्। अतः पुंवद्भावो भवति। स्वादुः। तथा च रूपमालायां पुंवद्भावः उदाहृतः। तस्मादजन्तेषु स्त्रीवत्पुंवद्भावो माधवमतेन। क्लि। मतान्तरे
त्वस्ति। अतः प्रद्युत्। प्ररायाः। सुतो वेत्यादि प्रायोदाहृतमपि नातीव दुष्यति॥ ॥ इत्यजन्तनपुंसकलिङ्गाः॥ ॥ लिडिति। लिह आस्वादने। क्विप्। लिड्
लिड् इति। ढस्य जश्त्वेन डः। तस्य खरि चेति चर्त्वेन टः। तस्यासिद्धत्वात् कुत्वं इति पक्षे घुट्। चर्त्वेन तकारः। तत्पदान्ताद्धोः इति कुत्वनिषेधः। चयो द्वितीया इति चर्त्वं
तु नेह प्रवर्तते। चर्त्वस्यासिद्धत्वात्। एतेनैतत् प्रत्याहाराः एकवर्णा शिशादिनिग्रा चोपमर्थं व्याख्यातम्। लिड्भ्यां लिट्सु लिट्त्सु इति टकाभ्यां रूपद्वयमिति
तत्त्वसूक्तं। तथा च प्रातिशाख्ये। उष्मोदयं प्रथमं स्पर्शमिके द्वितीयमाहुः शरपरं तं भाजमिति। श्लोके ऽपदान्तस्यादि विशेषणं संगच्छते। दादेर्धातोर्घः
धातोरित्यावर्तते। तेन क्रमति रिच्यमानमुपदेशकाले लक्षयति। तदाशयेनाह। उपदेश इति। आदृतप्रफलं पृच्छति। उपदेशे किमिति। अथास्यति
व्याप्तिपरिहारः फलमित्याह। अधोगित्यादिना। एकाचो वशो भष् झषन्तस्येति निरुक्तमिति। यत्तु प्राचोक्तं प्रातिपदिकसंज्ञकस्य तु झलि परतः पदा
न्ते चेति। तत्प्रामादिकमेव। अधोक्। अजघ्। इत्याद्यसिद्धापत्तेः। प्रातिपदिकग्रहणस्याप्रकृतत्वाच्च। तत्र झलो निमित्तत्वानुपयोगाच्च। धुग्भ्यां धुक्षु राम
इत्यादौ पदान्तत्वेन सिद्धेः। यदपि तत्रोक्तं एकाख्यातं झलि तु परे प्रातिपदिकसंज्ञस्यैवेति तदपि निर्मूलं निष्फलं चेत्युपेक्ष्यम्। न च भावत् इति ४८
ध्याः

२ पुषादिस्तदन्तगणे

जश्त्वचर्त्वयोरसिद्धत्वाभावात्प्रागेवेति भावः। पत्वं चर्त्वं इति। चर्त्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं षत्वं न तत्र चर्त्वमिति भावः। वा द्रुहा द्रुहेर्दादित्वान्नित्यं प्राप्ते
अन्येषामप्राप्ते उभयत्र विभाषेयम्। ननु द्रुहादयो दिवादिषु अनेनेव क्रमेण पठ्यन्ते। न च वा द्रुहादीनामित्येवास्तु। दिवाद्यन्तर्गणो ऽर्धादिस्त
दन्तर्गणे द्रुहादिरस्त्वेवम्। तथा हि सति पदद्वयं किं न स्यात्। निर्दिष्टं यद्गणेन च निषिध्यते। दो ध्रुक् द्रोग्। ड्रुह्। इत्यणः। परत्वान्न इति। विधिप्र
देशेषु संबन्धात् दैवज्ञादिसंज्ञा भ्रमणमिति भावः। वाह ऊठ्। वसोः संप्रसारणमित्यत अनुवृत्तं संप्रसारणं। ऊठ् विशेषणं तेन लोके तस्येति न। यत्तु
१ कथंचित् प्राचा वाशब्दस्य लुकि। नासौ सूत्रार्थः। किंतु फलितार्थकथनपरतया नेयम्। । छन्दस्येवेति। छन्दसि सहः। वहश्चेति सूत्रे छन्दसीत्यनुवर्तते
इति भावः। यत्तु ऊठि कृते सवर्णदीर्घः। भूहः भ्रूहेत्यादि प्राचोक्तं। तद्धात्वविरुद्धम्। तथा हि। ऊठ्ग्रहणं मा भूत् संप्रसारणमेव विधीयताम्। तस्य लघूप
धगुणे वृद्धिरेवेति निरुद्धो सिद्धम्। विश्वौह इत्यादि। एवं स्थिते क्रियमाणं बहिरंगपरिभाषां ज्ञापयति। सति हि तस्यां बहिरंगस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वा
दन्तरंगो गुणो न स्यादिति भाष्ये स्थितम्। ननु नकारान्ते ऽकारान्तोपसर्गे चोपपदे रूपविशेषः स्यादिति चेन्मैवं। भाष्यकारोक्तत्वात्। पक्षबलेनैव माहेश
स्तेति प्रत्ययाभावस्यानुमानादिति कैयटहरदत्तादयः। एतेन वा इहेः प्रोह इत्यादिप्रयोगा अपि परास्ताः। अथवा ऊहतेः क्विप् इत्यवधेयम्। अनडु
त्सु। अनडुहः प्रत्ययः। तेन नदन्तेत्यस्य। सममनुपोरुस्थितिस्तत्वात् सानुवर्तनेन चेव सोऽपि विशेषणम्। न तु सर्वं सुधांसोः। अव्यभिचारात्। नाप्यनडुहः। अस्तन
११

वादित्यभिप्रेत्याह। अनङ् सौ। अनन्तस्येति। परत्वादिति। अलिदिति तु प्रावः प्रमाद एव। स्वस्त्यमित्यादावतिव्याप्तेः। सेहेः साडः। सहेरिति किम्। सहरेन
वर्त्तन इति सडः। यस्य नाम्नि डशाटोऽस्ति यथा क्रुड इति। सडस्यापत्यं साडिः। हल्ङ्याब्भ्य इति। अनुनासिकस्य परि कस्येति। अप्युत्पन्नस्यादिवोर्दिविति निन्या
सो हि न सखेत्वेणणुसखास्यवा। ननु दिवु क्रीडादाविति धातोः। निरनुबंधकस्य ग्रहणेन सानुबंधकस्येति परिभाषया। नेना सखीरित्यादौ न भवति। औ
उ. तक्तकारश्चारणार्थः। सुधुभ्यामिति। उकारस्य संप्रसारणत्वाद् हल इति दीर्घः। प्रासूः। उदिति परसावर्ण्यं न भवति। यशुभ्यां। ष्ठिवो वा आत्वमत्री। नि
तउपेक्षितम्। नुनित्रयानुक्तेः। निष्फलत्वाच्चाधात्मिति। स्तुपेतु घोरादस्यैवेति बोध्यम्। गौनाः। षट्चतुर्भ्यश्च। बहुवचननिर्देशादर्थस्य प्रा
धान्यमूर्विवक्षितम्। अर्थश्चामः परत्वं शाद् हारकम्। नेनतदंतविधौ सत्यपि परमचतुर्णामित्यादावेव भवति न बहुव्रीहौ। नदनदस्यानि। गोः
तेतुनुटन्ष्यन इत्यादिना। हित इति। अचोरहाभ्यामित्यनेन। राना। कमलालक्ष्मीः। लांनाः। पोनोधाना। पदांनइति। अल्लीनितु यद्यपि प्राप्तानुव
र्त्तितं तथापि काशिकादर्वभावात्। निष्फलत्वादुपेक्ष्यम्। किमः कः। ननु इम इत्येवस्त्वनाम्। त्यदादीनां इमोऽस्यादिति व्याख्यास्यते। किंशब्दश्च
हि प्राक्रूपविध्यनेनानर्थक इति निषेधादारं भस्मामर्थ्याच्चालोऽस्य विधिर्न भविष्यतिनलिं का देशोने त्याशंक्याह। अकच्सहितस्यापीति। देरंतेकराम
व्य इतिस्यात्। कुतिहोरित्याद्यर्थञ्च किमद इत्यवश्यं वक्तव्यमिति भावः। नन्वेवं गणकार्यताभावादुपसर्जनेपिस्यात्। मेवम्। त्यदादीनामित्यनुवर्त्तव ४७

चनविपरिणामेत्यदादेः किम इति व्याख्यानात्। अनुवृत्तिसामर्थ्याच्चेह सत्येहि पर्यंता इति नियमस्य सागात्। उत्सर्ग इति। तेनतदोः सः सा
विति स्त्वेऽनेत्ययोरिति किम्। हे स इति भाष्यं भो अच्क न इति च विनैरुध्यन इति भावः। नास्तीत्यत्र मूलं तु प्रचुरप्रयोगादर्शनमेव। यत्तदुः इद
मस्तत्सन्निहिततरसमीपतरवर्त्ति चैतदोरूपम्। अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयादिति वचनादेवंविधस्यार्थस्याभिमुखीकरणान
र्हत्वादिति तदा पतनतः। सन्निकृष्टादि शब्दानामिव ददमादीनामपि संबोध्यसमर्पकत्वे बाधकाभावात्। विप्रकृष्टस्यापि बुध्यासन्निधापितस्य ब
द्धेः संबोधनदर्शनाच्च। तथाच मट्टिः हा पितः क्वासि हे सुभ्रु बह्वेवं विललाप सः इति। अनाप्यकः। असाहार इति। नतु टापः। विभक्ताविति विशेष
णादिति भावः। अनभ्यासविकार इति। नेनन्न आमिन। अर्त्तिपिपर्त्योश्चेतीत्वेऽल्लोपस्य विधिरस्त्येव। बिभर्त्ति पिपर्त्ति। ननु स्मा या देशास्तरतादनादे
शोऽस्यादित्याशयेनाह। नित्यत्वादेः स्मे इति। कार्यविधानुमिति। अथ वृंबोधिनुमित्यर्थः। इदं पदर्थे क्रियायोग इति श्लोके तु इयदर्थादित्यानविधीयतेना
कितन्नूर्ध्वेनेनेनएनादेशोन। एतेनेनूनत्वं भीरुरयंत्तमेवनदिं राधेयूहेशापमेत्यपि व्याख्यातम्। भीरुत्वस्यानुवादात्तेन विवक्षितत्वात्। मानाः
सुगातिनि। अनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घः। न च तस्मिन्कर्त्तव्ये ऽल्लोपणिलोपयोः स्थानिवद्भावः शंक्यः। दीर्घविधौ तन्निषेधात्। कोति वि
प्रतिनिषेधाच्चेति भावः। एतेन सुगणीश इति प्राचो ग्रंथः। गणयतेः क्विविनिर्याचत्याणगुपस्य इति व्यनयमि। तदीय ग्रंथोपि समर्थनीय इत्याय

हेतुरुत्वं समर्थ्यमित्यर्थः॥ सर्वलोपितेन क्विबाचरतीति क्विप्रत्ययादाचारक्विबन्तात्कर्तरि क्विप् अनेन विजित्यर्थः॥ णौ ता॥ उपधादीर्घ इति
सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावित्यनेन नोपधायाः संबुद्धौ चेति॥ प्रशानमनुरोधेन त्वेव्याख्यानम्॥ अनस्य सेर्लुप्तं तस्य च पदस्येति षष्ठ्यन्तेन याव्याख्यानं तत्र
नियमः एवं हि प्रत्ययलक्षणं सुलभमिति नरर्थं निषेधसामर्थ्यानुसरणं कोशोन कर्तव्यः पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वमशंक्याह॥ न चेति॥ कार्यी
मिति॥ वा हलङ्गित्यत्रापि नत्वेन नद्देशस्थत्वादिति भावः॥ इत्यसिद्धत्वादिति॥ नियमस्त्रापाणं विधिरूपेण प्रवृत्तिः सामान्यशास्त्रेनात्स्य संकोच
ना चेति पक्षस्य द्युशब्दो लुङीतिसूत्रे भाष्यकृता ध्वनितत्वादिति भावः॥ निषेधरूपेण प्रवृत्तिरिति पक्षे तु पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनैव बोध्यम्॥ सुपि पिपुरा
हरतीति॥ आत्वमित्यादिना॥ स्वरविधौ तु पंचार्मे॥ द्विकं तस्य संज्ञायामिति समासेन लोपकृते ऽवर्णान्तपूर्वपदं आनमिति भ्रमे चावर्णान्त्यु चूड्य चुड इति श्वपदा
द्युदात्तत्वं प्रासं नलोपस्यासिद्धत्वान्न भवति॥ संज्ञाविधौ पंचेत्यत्र नलोपे कृते पीत्यादिना स्त्रीप्रत्यये तु वक्ष्यति॥ कृति तुग्विधौ तु वृत्रहभ्यां कृत्स्वस्यापि मि
तीति तुक्॥ कृतिकिमिति॥ वृत्र हन् क्विप्॥ हेचेति तु स्यादेवापेति द्विवेति॥ कृति तु पृथिमसिराजिधन्वि द्युप्रतिदिव इति कृतिनः॥ हलि चेति॥ यत्रोपधा
यां वे स्फ पन्यस्तं न चा॥ दिवेर्दकारस्यानुपधात्वात्॥ इक्न॥ उपधाभावादिति॥ उपधादीर्घस्य वायं नियमः॥ नेनन्न हाय इत्यत्राह सर्वधातुकपा शिति दीर्घ रामम न
नवस्येव॥ तथा चत्रहणीत्यत्रानुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घः सोपि नियमेन व्यावर्त्यते॥ उपधादीर्घमात्रापेक्षया नियमविज्ञानादिति भावः॥ हन् ४८

प्रत्ययपूर्वस्येति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे॥ हंतेः॥ प्रसंगादस्योदाहरणमाह॥ प्रहण्यादिति॥ प्रकृतो पयुक्तमंशमाह॥ अत्पूर्वस्य॥ एकाजुत्तरेति
नवाल्लोपे कृते एकाच्त्वं नास्तीति वाच्यम्॥ पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्वात्॥ न च पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति वाच्यम्॥ तस्य दोषः संयोगादिलोपल
क्षणत्वेषु उरत्कृतेः॥ यत्तु अहनु धातोडिति सूत्रे वृत्रघ्नः सुघ्न इति भाष्यमनुपादायैव एतेन व्याख्यानं प्रातिपदिके णत्वप्रसंग इति॥ नृत्वं वमासमा
वा. सोमासिच्त्याशयेन॥ तस्य दोष इत्यत्र णत्वग्रहणं मास्तु त्याशयेन बोध्यम्॥ णत्वग्रहणप्रत्याख्यानं तु भाष्ये ध्वनितम्॥ वादकोऽस्य न वमयं ति न
मु॥ वस्तृ नस्तृ कुमतिचेति नित्यं णत्वमिहन्यायम्॥ सर्वथापि वैकल्पिकं नित्यं वा प्रासं णत्वं नियमेन निवर्त्यत इति सिद्धम्॥ भाष्ये तु कुत्व वाचेहादेशे
स्य. पुणत्व प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ किं प्रयोजनम्॥ वृत्रघ्नः सुघ्नः अघानि॥ हंतेरत्पूर्वस्येत्यूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवतीत्युक्तम्॥ एतच्च वार्तिकाद्यायचरणमात्रप
ननु वक्तव्यमिति वार्तिकेन स्वराचयचप्रत्याख्यानापेक्षया योगविभागमाश्रित्य वार्तिकार्थोपि संग्रहस्येव न्याय्यतादिति दिक्॥ माधवेनोक्तमिति॥ [illegible]
इत्यंहि नदीयोऽयंपः॥ भसंज्ञायामल्लोपे उत्तरपदमनवकस्याधिकारावस्थायां विधित्वान्नस्यैकाजुत्तरपदत्वाभावात्प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चेति
विकल्पो भवतीति वृत्रघ्नो वृत्रघ्नाऽइति॥ नवाप्यम्॥ किंचाल्विधित्वाच्चेत्यसंगतम्॥ अल्विध्यर्थमेवात्तः परं स्थितिस्तस्यारम्भात्॥ तस्माप्रवृत्तोत्सुकम्तर
स्येनवाव्यत्यादि कल्परत्यसंगतम्॥ कुमतिचेति णत्वस्य उत्तरतादिस्य धेयम्॥ मघवा बहुलम्॥ अवर्णस्यावनं तउ इति स्त्रनान्तस्य तु वर्मनितदपि

श्चावमघवेनिषष्ठ्यर्थेप्रथमा।उदाहः।मघवन्शब्दस्येति।अधातोरिति।अधातुभूतस्य सर्वस्यापीत्यर्थः।अंतंचनिगृह्णातिनियमार्थं।
धातोश्चेद्भवतिअंचतेरेवेति।एवंगोमानिवाचरतीतिगोमानित्यादौसंप्रतिधातुत्वेपिविध्यर्थमधातुग्रहणम्।एतच्चसूत्रएवस्फुटीभवि
ट ष्यति।ननुकुर्वन्नित्यादावुगित्संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वेननांतताभावाद्दीर्घत्वंनस्यादित्याशंक्याह।उहृतेति।बहुलग्रहणादिति।क्वचिदन्यदेवेत्यर्थ
कादित्यर्थः।निपातनादिति।महेर्हकारस्यघकारः।अवुगागमः।कनिप्रत्ययस्यश्वेत्यस्यचेतियस्यनिपातनादित्यर्थः।प्रेतास्यानुनिति।तथाच
छंदसिवनिपिविस्वनकेयटेनोक्तं।मघवाबहुलमित्येतन्नकर्तव्यम्।श्वयुवमघोनामितिनिपातनेनान्मघवशब्दान्मतुपानभाष्यमपिशब्दद्वयस्यसिद्धत्वा
दिति।यत्तत्रवार्तिककृतोक्तम्।अवर्णस्त्रमघोनश्चनशिष्यंछांदसंहितन्नाममनुबन्ध्योर्विधानात्छंदस्युभयदर्शनादिति।यच्चानघारवावेस
रंकेयटेनभाषायामसाधुत्वेइत्युक्तम्।तदपितेननमघोदात्तमघवद्वाहविषयकं।छंदस्येवविधानात्।अतोनेकेयटस्यपूर्वापरविरोधइतिध
नयन्नाह।छंदसीत्यादि।अंतोदात्तंत्विति।यद्यपिश्वयुवन्नित्यत्रकनिंतंनाद्युदात्तत्वंदृश्यं।थमहिम्ना।आद्युदात्तत्वेप्यनेन।तथापिउभयासमुदाय ता
ग्रहणात्सुपर्णादिकृषातेनोनमृता।अग्निर्मूर्द्धानिर्मज्जानांनपर्वणोजुभार।तमर्यमाभवामियन्नइत्यादौनत्वरूपापन्नानां।स्तन्नारीनामंतोदात्तस्वमि राम
र्विवादतयाकनिप्रत्ययएवेतितत्रभावः।मघवाबहुलमितिसूत्रेमघोनइतिप्रतीकंसुपाद्यायमघवन्शब्दस्याऽकारस्यवस्येतिलोपमाशंक्यनेन ४९

द्भिन्नि।अन्यदेवहीदत्युसत्वंयथानिपदिकम्।तथाहिभाषायामप्यस्यप्रयोगोदृश्यतेइतिवदन्त्यासकारोपिमघवन्शब्दस्यांतोदात्तत्वेभा
षायामपिसाधुत्वेचानुकूलः।एवंस्थितेमतुपमाश्रित्यवादेशंप्रत्याचक्षाणेभाष्यवार्तिककृतोमघवानित्यत्रवादेशपक्षेपिदीर्घस्त्रीकुरुतएव।
तत् फलभेदप्रसक्त्यानासंभवः।अतोबहुलग्रहणमसिद्धत्वमितियदुक्तंभाष्यादिसंमतमेव।यत्त्वाहुः।मतुप्पक्षेपिबोरसत्वान्नदीर्घइतिवभाष्यस्या
शयइतिनश्वामनुबंधस्यछांदसत्वेमानाभावात्।उदाहृतमदिकेयटविरोधाच्चेतिदिक्।एतेनश्वयुवमित्यत्रनिपातितस्यमघवन्नित्यस्यत्रादे
शोरीदीर्घाभावान्मघवन्नितिस्त्रीरसामिघ्रेयःप्रत्युक्तः।तथाचकान्तेवसूत्रम्।सोमघवान्मघवावेति।विचारयितानामएवापि।मघवानेवमघवत्कृत
म्।काशिकायामपिदीर्घएवदृश्यतेइत्यलंबहुना।अर्वणस्त्र।यद्यपिऋधातोर्विचिगुणेचाऽरितिरूपम्।तस्मान्मतुपिअर्वनावित्यादिसत्य
ति।छंदसिवनिपाविनिवनिपिविदेअर्वेति।लोकेनुकृत्यानोरेववनिपिसत्यस्यति।रूढिशब्दश्चायम्।वाजिवाहार्वगंधर्वहयसैंधवसप्तयइत्यमरकोशे
ज्ञावा।अतोर्थविनभिधानेत्याप्रिनोन्तमनपाःस्वर्वत्रप्रयोगप्रासेव्यवस्थार्थमिदंसूत्रम्।तत्त्वकौस्तुभेतिनिस्त्रीवत्।यत्तुहरदत्तेनोक्तंअर्वन्निम
ग र्वन्शब्दोयंद्योरश्विनायायामसातिमद्।अर्वस्त्रमघोनश्चेत्यादिभाष्यादितिनदाप्राननः।भाष्यस्यविशेषविषयताभाःप्रागेवोक्तत्वात्।तथा
नश्चहर्षः।चोहेरलुप्यनसहस्रदगर्वगर्वइतिप्रायुक्तः।ननुगुणअभेदकाइतिपक्षेसत्रेऽननुना।सिकोच्चारणेपिआनरनम्यादनुनासिकःस्यादि

अपुदिसू...आदरण...अन्...नुवर्ते
तेष्टत...

स्याद्वांस्याह।ओ आ इति।यत्तु।हुः।इहानुनासिकोन।अनएत्वेन सवर्णग्रहणाभावात्।न च नपरस्तत्कालस्यैत्वेऽपि विध्यर्थमिति वाच्यम् न
भाव्यमानः सवर्णान्न गृह्णातीति निषेधात्।गुणानामभेदकत्वेऽपि शुद्धैकव्यक्तेः स्वरूपेण निर्देशान्नातिप्रसंग इति।अत्रेदं वक्तव्यम्।अनणिति विध्य
र्थमिति शङ्काया भाव्यमान इत्याद्युत्तरमसंगतम्।अनस्याणि विषयत्वात्।यदाहुः।भाव्यमानोऽणित्यादि अन्यथा वोरुकुरित्यादावपि निषेधापत्तेः।त
त्रादित्करणसामर्थ्यान्न निषेध इति चेत्।किमनेन वक्रबंधनप्रयासेन।न परस्तत्कालस्येति सूत्रे प्रत्ययग्रहणस्य भाव्यत्वनो...नन्वेवमपि तो
त्वात्।किंच शुद्धैकव्यक्तेरित्यसंगतम्।अभेदकत्वे दोषस्य दुरुद्धरत्वात्।एकाव्यक्तिर्ग्रहणे इत्युक्त्या हि व्यक्त्यंतरं न निर्दिष्टमिति स्वार्थः फलितः।स
वगुणानामभेदकत्वे तु सर्वस्यैव संग्रहे तेनान्यथेत्यसावतोनावन्।एतेन भाव्यमानोऽण्सवर्णान्न गृह्णातीति निषेधात्कारो नानुनासिक इति प्रसाद
ग्रंथोऽपि प्रत्युक्तः।दीर्घस्यानत्वेन मूलेऽशेषित्वात्।थो न्थः।स्थान्यादेशयोर्द्वावप्यनकौ।थोन्थ इत्येव सिद्धे इनोऽद्वचनं स्पष्टार्थम्।पादचाद्य
ति।केचित्तु अन्यादेशमाहुः।तत्राकारप्रश्लेषो व्यर्थः।यत्तु न्यासकृता भाष्यचावोक्तं अनेकाल्त्वेऽपि थकारमात्रस्यायमादेशः।निर्दिश्यमानस्यादेशा भ
वंतीति न्यायादिति।नचानेकाल्शित्सर्वस्येति प्रसंगो नोक्तपरिभाषया इह विषयाभावात्।प्रसंगाद्वाह।स्त्रियामिति।सुपथीति।इनः स्त्रियामिति कृतेन न राम
नः।समासांतविधेरनित्यत्वाद्वा।सुपोरनात्वाविति सूत्रे सुपथीति भाष्याच्च।न इजनादिति निषेधस्य तु नायं विषयः।पथः प्राचीनेधे रसज्ञानितस्य ७

निवृत्तेर्लक्षणाप्रवृत्तेः क्लीबे न्वेडः श्यां सुपथीत्यत्रातिव्याप्तेः सुपंथानि पथ्ये निशसि रूपस्यासिद्धिप्रसंगाच्चेति भावः २

माणत्वात्।पथिमथीत्यात्वं थोन्थश्च लिंगविशिष्टपरिभाषया प्राप्तम्।विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणं न भवति।प्रागिति।यत्तु इनो स
र्वनामस्थाने थोन्थ इनिस्तृत्वे सुदीति व्याख्यानं तदसत्।अत्रेदमवधेयम्।पंथानमात्मान इच्छति पथीयति ततः क्विप्।अल्लोपः यलोपः।एकदे
शविकृतस्यानन्यत्वात् पथिमथीत्यात्वम्।न्थः।पंथाः।इनोऽत्सर्वनामस्थाने इत्यत्वं न भवति।इत इति न परकरणात्।एवं न का चइ यणं बाधितापर नि
त्वान्नित्यत्वाच्च थोन्थः।संयोगपूर्वकत्वाच्च यण्।पंथियौ।पंथियः।पंथियम्।पंथियौ।भस्य टेर्लोपः।पथः।पथा।पथीभ्याम्।पथीभिरित्यादि।एतेन
इनोऽत्सर्वनामस्थाने इत्यत्र स्थानिन्यादेशोन नपरकरणं सुखमुखोच्चारणार्थमिति हरदत्तग्रंथः प्रत्युक्तः।यत्तु न्यासकारस्तदनुसारिणश्च
च।सखी सुतरिति वत्।पथीः।पथ्यौ।पथ्य इत्याद्युदाजहुः तच्चिंत्यम्।स्थानिवत्त्वस्य दुर्वारत्वात्।यत्तु पथिमथ्यृभुक्षामिति नांतप्रकृतस्य अनुकरणमेतत्
रिति न दृष्यपार्थकम्।एकदेशविकृतन्यायस्य दुर्वारत्वात्।पंथा इत्यत्रापि नित्यत्वाद्विशेषविहितत्वाच्च पूर्वमात्वे कृते नांतत्वेनान्यादेशाप्रसंगाच्च
यदप्याहुः।अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नात्वादि।क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति तु नेहाश्रीयते इति।तदपि चिंत्यम्।तथा सति येलप्रसंगो वा।स्वरूपादिनिस्तत्वे स
खी सुतीत्यादि निर्वाहाय क्वौ लुप्तं न स्थानिवदित्यस्य कैयटादिभिराश्रितत्वात्।इनो दिसृत्वत न परकरणं कुर्वतः सूत्रकृतोऽपीहानुकूलत्वाच्च।तस्मा
दात्वेन्यादेशश्च नास्य।एवं स्थिते नमः।एतेन।मथीः।मथ्यौ।मथ्यः।इत्याद्यपि प्रत्युक्तम्।मथाः।मंथियौ।मंथियद इत्यादेरेवन्यास्यत्वात्।यदपि केचित्

स्त्रीः। क्रुसुस्यो। क्रुसुस्यं इत्यादि। नत्र सावात्वं तु वारमित्युक्तमेवं। ओऊदित्युच्यत्त्व दुर्लभः। संयोगश्च किंतात्। अस्माद्धुसाः। क्रुसुस्तिसो। इत्या
दिवोध्यम्। षांतापट्। स्त्रीलिंगनिर्देशः संख्यां विशेषयितुं। नत्सामर्थ्याच्छब्दसंसापरमपि संख्याग्रहणमिति संसिपरसंपद्यन इत्याशयेनाह
संख्येति। यमुपाश्र उपदेशकालेषां नानां नावेत्युक्तम्। नत्संवेत्यत्र नलोपे कृतेपीत्यादि स्वयं श्रविरुद्धम्। संप्रत्ये नोनतेपि उपदेशेनोत्तेन मासी
दिति किमसितिइत्तेन। ननुवं पूर्वापरविरोधः काशिकायामपि तुल्य इति चेन्न। किं नतः बाधे इदं न्यसाम्यालिंदं न्यदपि बाध्यतामिति न्यायात्। य
तु व्याचख्युः। उपदेशकाले षोषकारनकारो नदं नेत्यर्थः। देवदत्तस्य गुरुकुलमितिवत्समुदायेन संबंधात्रास मर्थसमास इति नशापानतः। अन
यवेन संबंधं यास्वाय समुदायेन संबंधादित्युक्तेः परस्परव्याघातात्। किंवा यत्रोपसर्जनपदार्थः ससंबंधिकस्तत्र द्वयी विधा। सापेक्षोपि सम
स्यत इत्येका। प्रधानपदार्थस्यैव कुलादेर्ज्ञादिनेव देवदत्तादिनापि संबंधः। स च गुरुणसहो। स्तिगर्भः। देवदत्तेन सहनुनदीय गुरुकुलाघस्तरु
पो गुरुघटित इति द्वितीया द्विधा। उक्तं च हरिणा। संबंधिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते। वाक्यवत्सा व्यपेक्षाहि वृत्तावपि न हीयते इति। समु
दायेन संबंधो येषां गुरुकुलादि नां संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यंते। न हि ना सहेति च। अत्र तूपसर्जनेन संबंधिकं येन द्वयी द्विधावकाशः। मासादय राम
स्तु। नत्विहापि अंतःशब्दः संबंधिकार्यास्तीति चेत्र। उपदेशकाले षकारनकाराविनिवेशस्तदत्वयस्यत्वकृतात्। अन्यथा हि उपदेशकाले अं ५१

गे

तोयस्येदमिति वक्तव्यं स्यात्। वस्कनस्कनंदपिना। अंतःशब्दो हि अवयववृत्तिनिसाकोक्षः। ननु यत्र कुत्रचित्। अन्यथा कंदस्य राजपुरुष इ
तिस्यात्। राज्ञोपि दर्शितुरीशिन व्यंश्रनिसाकांक्षितुलात्। राजा प्रभो न्यपदं द्वयस्येक्षत्रियशक्यो। शितिकोशात्। यदि तु कदं पत्यनाकांक्ष
नेति ब्रूये नर्हि समं प्रकृतेपि। सन्निपातेनेति। न याचोपदेशकाल इति व्याख्यानं निष्फलमपीति भावः। यत्ताहुः। परिभाषाया अनित्यत्वात् लुक्स्या
लेप्य८ दिति तत्राह समात्रम्। इरुस्य प्रवृत्तो परिभाषाया निर्विषयत्वापत्तेः। किंच उपदेश इति निर्मूलमपि। यत्तु वदंति। अंतग्रहणसामर्थ्यादौपदेशि
कत्वं लभ्यत इति नदपिन। संख्येत्यस्याकर्षणेन संज्ञिपरत्वसंपादनेन च सामर्थ्यापिक्षयात्। नोपधायाः। नेति लुप्तषष्ठीकं। अंगस्य विशेषण
मुंगोगतेति। बहुवचननिर्देशः स्वार्थप्राधान्यार्थत्वादिति भावः। त्रिचपञ्चामिति। नकारद्वयमध्ये चकारः। अष्टन आ हलादाविति। रायोह
लि। त्यक्तं तेरस्त्वाढ लीयपतन्यते। नत्र विभक्तौ विशेषणमिति भावः। नेनाशानामित्यत्र नुटः पश्चादेव सन्निपातपरिभाषया अनित्यत्वाद्वातं
नतु ग्राह्य। अन्यथा अष्टनं आमिति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाच्चात्वे कृतेऽनांततेषट्संज्ञाभावान्नुट् नस्यात्। न च यथोद्देशपक्षे नरंगत्वात्तागेव
कृता षट्संज्ञा एकदेशविकृतन्यायेन कृतात्वेपि सुलभेति वाच्यम्। अल्लुविभौ उत्कृत्या प्रायोगादिति भावः। अष्टाभ्य ओश्। कृतात्वाकारादिति। ननु
स्थलके१ हलीत्यपेक्ष्यतां तेन कथं कृतात्वाकारतात्युत्पन्न आह। अष्टभ्य इति। कृतात्वस्येदमनुकरणं न तु लस्य एवं शासंपन्नभातम्। तथाहि सनिवस्यमाण

स्ता।पक्षेनतस्यैवैकल्पिकत्वेतथालाघवार्थमिष्टभ्यइत्येवब्रूयादितिभावः।इदमिति।अष्टनमनुमितंचेत्यर्थः।अष्टनोदीर्घादिति।दीर्घान्नादष्
नःपरासर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्तास्यात्।अष्टाभिः।दीर्घात्किम्।अष्टभिः।मध्योदात्तमिदम्।षट्त्रिचतुर्भ्योहलादिरितिना।धित्ताअत्युप
त्तममित्यस्यश्रेष्ठत्वेः।षट्त्रिचतुर्भ्योयाहलादिविभक्तिस्तदंतेपदेउपोत्तममुदात्तंस्यात्।इतितस्यार्थः।एवंस्थितेढस्व्याख्यार्थंत्रियमाणं
दीर्घग्रहणमात्तस्यनित्यत्वेव्यर्थस्यादित्यर्थः।सर्वस्यादपीति।एवंचप्रियाष्टाइतिहदत्तोदात्तंत्युत्तंनसंभवतीतिभावः।नचसर्वत्रासि
द्धीयेनत्वान्निवर्तितिनिषेधः।तस्यदोषइतिस्तापवादत्वात्।ननुरषाभ्यामितिप्रतिपदोक्तंतेनग्रहीष्यामः।ननुष्टुत्वविधिलभ्यमितिचे ताल
न्मैवं।भाष्यमतेनदयोगाद्।तथाहि।रषाभ्यामितिसूत्रेऽपदांतस्यमूर्द्धन्यइतिसूत्रमनुवर्त्यतद्ग्रहणंपदांतस्यातिनिषेधस्तत्रैवभाष्ये
स्थास्यात्।नचमूर्द्धन्यशब्देनष्टुशब्देनवानिर्वर्तमानेणकारेवैषम्यंसुवचं।यथोत्तरंमुनीनांप्रामाण्यमितिस्थानिवद्भावप्रत्तेरितिनः।त
त्कौस्तुभेतस्यदोषइत्यत्रणत्वग्रहणमास्त्विति।निष्कर्षः।तत्तुनरस्तदीसाम्याह।कार्यकालपक्षइति।नचयथोद्देशमाश्रित्यष्टुत्वमस्त्वितिवा
च्यम्।फलभेदप्रत्याख्यानासंभवेनकार्यकालस्यैवन्याय्यत्वेनासिद्धत्वस्यदुर्वारत्वात्।निष्ठायांसेटीतिसेड्ग्रहणज्ञापकात्।पूर्वस्मादिति राम
धेरस्थानिवद्भावस्यातिदेशेन्यायत्वादितिभावः।अनएवपंचमीसमासप्रत्याख्यानपक्षोपष्टंभेनापिष्टुत्वंप्रत्यासन्नंकार्य।।फलेनवापकार्यमिति ५२

कौलपध

स्यतयानेहप्रवृत्तिरितितुसंभवेद्युत्प्रेक्षा।यदिलक्ष्येष्टुत्वंप्रमितंस्यात्।लक्षणैकचक्षुष्कतायांतुअनित्यत्वपुरस्कारोऽनुचितएवेत्याशं
नोवच।जश्शसोरिति।औश्त्वंहिलुगनुरोधिवर्गेणत्वेनभवति।अष्टाभ्यइतिबहुवचननिर्देशात्।अन्यथाहिकृतानुकरणेपिएकवचनेने
वनिर्दिशेत्।अष्टाऔशिति।अष्टइतिवा।एतच्चाष्टानेतिसूत्रेभाष्यकैयटयोःस्पष्टम्।तथाचऔश्त्वविधौकृतात्वनिर्देशबलेनानुमीयमानमा
त्वमपिप्राधान्यएवोचितम्।तथाचजसिप्रियाष्टानइत्येवस्यात्।ननुप्रियाष्टाइतीत्याशंक्योक्तंभाष्येयथालक्षणमप्रयुक्तेइति।ननैवत्वेवाता
त्वमित्यर्थइतिकैयटः।वामनोपिअष्टाभ्यऔशितिसूत्रेतदंतग्रहणंस्मरमाष्टाविभक्तिकाप्रियाष्टानइत्यत्रात्वस्याभावादौश्त्वनभवतीत्याहहर
दत्तस्तुतत्रैवप्रियाष्टानइत्यत्रानिवृत्तिग्रंथमुपादाययथापुनर्गौणानामात्वंनभवतितथानद्वितीयावेवक्ष्यतइतिप्रतिज्ञायअष्टनआविभ
क्ताविनिसूत्रेएकवचननिर्देशादुपसर्जनेष्यात्वम्।भविषयेआतोलोपः।प्रियाष्टःप्रपेत्यादिवदत्।सर्वमिनिसाधार्थविपरीतंभाष्यवस्तादिति
रुद्धंकथमभिहितवानितिसएवप्रष्टव्यः।हलादावेवेति।यद्यपिहलीत्यस्यापकर्षमकृत्वाप्रत्याख्यानंभाष्येकृतंतथापितस्यापरितोषअस्त
त्वंप्रपंचितमन्यत्रेतिभावः।प्रियाष्टाइतिप्रथमैकवचनंउक्तंसंग्रहोक्तमिति।प्रियाष्टइति।नोनाः।सुदिति।बुध्यतेःक्विप्॥ ॥धीतीः॥ ॥कृतिदृषक्रौ।
किविदिति।कृतात्रुपपदेयजेःक्विन्।ऋत्विगितिद्विवचनमनेनोदात्तत्वंच।सृजेःकर्मणिक्विन्नमागमश्च।दिवाःकर्मणि।उत्सुवर्तिनिरहःक्विन्नउपसर्गाति

लोपषत्वंम्। अंचेःसुप्युपपदे क्विन्नेत्यर्थः। युजेरिति। कुंचेरप्येवम्। नलोपाभावस्त्वधिकः। कृनाविति। उकारस्योच्चारणार्थ इति भावः।
सन्निहितेति। यत्तु प्राचः तृतीयेधात्वधिकारे इति तन्न। सन्निधेर्धात्वनुग्रहणस्योत्तरत्रानुवृत्तेरभावेनाधिकारत्रयाभावात्। युजेरसमासे।
सर्वेति। यत्तु प्राचोक्तं सुटीति तन्न। सर्वनामस्थाने इत्यस्यैव प्रकृतत्वात्। लक्षणयोर्वीजाभावात्। क्लीवे युंजी इति द्विवचनेऽतिव्याप्तेश्च। यत्तु व
दंति। नपुंसके शसि युंजी सत्यत्र तु न स्यादिति तन्न। नपुंसकस्य झलच इति नुमः संभवात्। नुलोप इति। कुत्वस्यासिद्धत्वात्। परत्वादादौ नुम्। तेनोह
द्युवादि लोप इति भावः। क्विन्प्रत्ययस्य कुः। पदान्ते इति। यत्तु प्राचोक्तं झलीति तन्न। झलीत्यस्यासन्निहितत्वात्। निष्फलत्वाच्च। यत्तु नलोपेन व्याख्या
नं झलो झलीत्यतो मंडूकप्लुत्या झलीत्यस्मिन्ननुवर्तमानेपि न कश्चिद्दोष इति तन्न। स्पृश इत्यादावतिव्याप्तेः। खनिति। खंजतीति खन्। खजिग
तिचेकल्पे। परौव्रजेः। दीर्घश्चेति। यत्तु प्राचा व्याख्यानं विशूलिताडुपधाया दीर्घ इति तन्न। पंचपाद्यां दशपाद्यां चानेन क्विप्। दीर्घपरोरेव विधानात्। स्कोः। त
संयोगे ति लुप्तषष्ठीकम्। झलंताभ्यां विशेष्यते इति व्याचष्टे। पदान्ते इत्यादिना। भृज्जतीति भृट् इह क्विप्। सस्येति। जश्त्वस्यासिद्धत्वात् श्चुत्वं श्रुत्वमित्यर्थः।
एतेन प्राचा विपरीतोक्तिः प्रत्युक्ता। ऊर्गिति। ऊर्ज बलप्राणनयोः। अस्माच्चुरादिण्यन्ताद्भ्राजभासेत्यादिना क्विप्। णिलोपः। स च चोःकुत्वे न स्थानिवत्। नाम
पदान्तविधित्वात् पूर्वत्रासिद्धत्वाच्च। इहजानेघवयाँ इति नोदाहृतम्। मंत्रेश्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् इति विहितस्य ण्विनस्तदपवादस्य परं ५३

त्वेउत्सच्छांदसत्वात्। यत्तु श्वेतवाः उक्थशाः पुरोडाशः अवयाः इत्यसिति प्राचोक्तं तन्न। उक्सः प्रकृतिभूतयोर्विहितयोर्ण्योर्दीर्घाभावात्। यदपि अवया
इति प्रतीकमुपादाय त्विति प्राचा व्याख्यानं तन्न। अपवादस्य ङसो विषयेऽत्सर्गस्य ण्विनोऽप्रवृत्तेः। नदोः सस्यावनंत्ययोः। अनंत्ययोः कि
म्। हे स। परत्वात्प्रदाघत्वं बाधित्वा सत्वं स्यात्। नवो हल्ङ्यादिलोपे कृते विसर्गः स्यात्। किंच स्विधांसे इति न स्यात्। वस्कृत स्कृ अनंत्यग्रहणं शक्य
मकर्तुम्। न चोक्तदोषः। पुनः प्रसंगविज्ञानेत्यदाघत्वसंभवात्। सकृद्गताविति पक्षेपि नदोः सुः सावित्यनंतरं अदस इति योगं विभज्य अदस
एवदस्य सत्वं भवति नान्यस्येति व्याख्यातुं शक्यत्वात्। ननु यथान्यासे हीयते क्विपि स्व इति भाष्योक्तिः। नियमे तु ह इति स्यादिति चेन्मैवम्। गोणो अ
न्त्यत्वयोरसंभवेन हीति त्यस्यैवन्याप्यत्वात्। उः प्रथमयोरम्। उः इति ष्ट्यकुः पदं लुप्तषष्ठीकं सप्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीययोः समुदाये गौण इति व्या
चष्टे। उः इत्यस्येत्यादिना। उः सुदोरमिति सु च च म्। अधिकरणत्वविवक्षायामिति। यदि तु शेषे इति विभक्तिविशेषणं स्यात्तर्हि विधेयमेव न तत्। आत्वयता
भ्यां विशेषविहिताभ्यां स्वविषये लोपस्य बाधसंभवात्। न चैवमत्यलोप इति पक्षस्य निरालंबनतापत्तिः। साम आकमिति ससुडक निर्देशानन
स्यापि सापिनत्तोदिति भावः। युवं वस्वाणमिति। शेषे लोपः। यत्तु काशिकायामुक्तम्। पंचम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठी प्रथमयोरपि। यान्यद्विवचनान्यत्र
शेषे लोपो विधीयत इति तन्न। वापिसप। छंदसि तु प्रथमाद्विवचनमपि शेषे लोपस्य विषय एवेति बोध्यम्। मपर्यंतस्य किमिति। अधिकारस्त्वं

ङ्क्रिमर्थमिति प्रश्नः। अंगकार्ये ॥ एतेनांगवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिरिति परिभाषार्थस्तु उपनिबद्धः। अंगेगाधिकारे वृत्तं वर्तनं यस्य तदंगवृत्ते
शास्त्रे। तस्मिन्कृते सति प्रवृत्ते सति पुनरन्यस्य प्रवृत्तौ प्राप्तायामविधिरिति हि तु स्यार्थः। एषा च परिभाषा ज्यादादीयसः। ज्ञाजनोर्जा इति सूत्र
स्थे पित्तापिनेति भाष्ये स्थितम्। अन्यथा हि ज्यादादीति आकारं नब्रूयात्। बहोर्लोपो भू चेति लोपमेवानुवर्तयेत्। असकृत्सर्वमिति दीर्घसिद्ध
म्। ज्याया मिति प्राज्जनोर्ज्ञ्जू विदध्यात्। अतो दीर्घो यञी ति दीर्घो न विधेयस्ती ति। नेचेवं द्वाभ्यामित्यत्र त्यदाद्यत्वे कृते खुपि चेति दीर्घो न स्यादिति वा
त्या च्यम्। द्वयोरेकस्येदि निर्देशो क्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थः। यत्तु केचिन्निष्ठितस्येति पदं ते। द्वाभ्यामिति तु दीर्घं विना न परिनिष्ठितमिति च ब सरि ६
दंति। तद्भाष्यविरुद्धम्। ज्याया नु जानाति। जायते इत्येषामपि दीर्घं विना परिनिष्ठितत्वेन भाष्योक्तज्ञापकद्वयस्यापि शिथिलमूलत्वापत्तेः। यदि तु भ्य ता
सो भ्यमिति सूत्रे भाष्ये पि परिनिष्ठितस्येत्येव पाठ ऽस्तु इति वानिकत नामेवा श्रित्य पक्षान्तर परतया योज्यः। अनित्यत्वफलं लिङार्थकथनेन तनु सा
व्यांशा प्रविष्टमिति वाच्यम्। एवं तु काशिकादिग्रन्थोपि कथंचिन्नेतुं शक्य इति दिक्। मकारान्तरमिति सूपलक्षणम्। जसः शी स्यत्र जसः श इति सकार प्र
श्लिष्यता तस्य तु सइति व्याख्यानादतो ऽमिति सूत्रादम्ग्रहणमनुवर्त्य अम्अमेवेति व्याख्यानादिति बोध्यम्। अविभक्तिकमिति। तथा च उ प्रथम राम
योरिति पूर्वसूत्रे सौ ऽस्या मः प्रतिषेधो यमिति भाष्ये शंकितं तन्न चनैवं कं स्यादिति वाच्यम्। नपुंसकयोर्निषेधः। युष्मान्स्वामरणीः कुलानि वा ५४ ता
ग्रामस स्त्री

अलिंगे तु युष्मान्ब्राह्मणानित्यादौ तु रथि अप्रसिद्धिप्रसंगात्। योचि। अचि किम्। युवाभ्याम्। यदि तु युष्मदस्मदोरनादेश इत्यत्र योहली
त्यनुवर्त्यते तर्हि अचीतिमास्तु। परिशेषादेव सिद्धेः। युष्मदस्मदोः। हलादाविति। योचीत्यत्र ग्रहणात्परिशेषसिद्धमिदं। योहलीत्यतोनुवर्त्याले
खवा। नन्वेवं किमनादेशग्रहणेन न चादेशो हलादिरस्ति। मेवं। भ्यमः स्वनान्। अभ्यसोस्तु योचीत्यत्रानुवृत्त्यर्थमनादेशग्रहणं बोध्यम्। पक्षे हृदये
पीति। न चांत्यलोपपक्षे पररूपं बाधित्वा सवर्णदीर्घः स्यात्। अकारोच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम्। एत्वनिवृत्त्या ऽकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वात्। युष्म
दस्मभ्यां ङसोश्च। शित्त्वं सर्वादेशार्थम्। अन्यथा हि आदेः परस्येति स्यात्। न च वैयर्थ्यं आदेशव्यपदेशेन भूतनिवृत्त्यर्थत्वात्। न चावयवस्यादेशो
सत्यपि विभक्तेरनादेशता स्येवेति वाच्यम्। सर्वे सर्वपदादेशा इति सिद्धान्तात्। इदमेव शित्त्वं ज्ञापयति सर्वे सर्वपदादेशा इति। अर्थवत्त्वेवस्थाना
देशाभाव विशिष्टेति स्यर्थः। सिद्धे अदन्तस्य वचनसामर्थ्यादनर्थकस्यापि बोध्यः। इदं त्वबधेयम्। अन्त्यलोपपक्षे अशः स्यादशः। प्रासः। अंगवृत्त
परिभाषया नात्वं तर्हि। यदि तु अंगस्य यत्कार्यं तद्विषयिण्येव सा परिभाषा तदा अंगाधिकारमात्र परे ति तु राग्रहस्तर्हि अशितस्ततो नात्व इति पररू
पे णकारान्तरं प्रश्लिष्याकाररूप एवात्र भ्यमिति न विकृयते इति व्याख्येयम्। यत्तु स्यादशस्यापवादः ऽ शीति तन्न। अशादेशप्रवृत्तिकाले शेषलो
पाभावेन स्यादेशस्याप्रसक्तेः। नाविति। हलेनेहि शेषलोपे ऽकारान्तत्वाभावात् सःसुद्धस्यसुकृस्य स्थानिवत्त्वेन निर्देशसामर्थ्यान्निवर्तन रतिभाचःशे

षलोपे पश्चिलोप इति पसे तु सुङ्कुहणं व्यर्थमेव। आक्रमिति दीर्घोच्चारणं सवर्णदीर्घार्थम्। अन्यथा पररूपं स्यात्। न चाऽकारोच्चारणसा
मर्थ्यम्। एतन्निरस्तम् अभ्यमइत्येव चरितार्थत्वात्। इह सुपां वो द्विवचने तु माद्वेकवचने इति सूत्रे ह यो द्विवचनेनैकवचनाद्वा आद्धोनप्रत्ययपरो द्विव
र्थपरा विति व्याख्यानेन तत्फलं दर्शयति। समस्यमाने इत्यादिना। छेकृतेति। पंचकं प्रातिपदिकार्थ निपसे संख्या या अपि प्रातिपदिकार्थता
फा०४ दिति भावः॥ निकृपसे तु द्वेकार्थवाचिनी। तिवाद्यम्। संख्याथा विभक्त्यर्थत्वेपि सेख्येयस्य प्रातिपदिकार्थतानपायात्। समासार्थो मुख्यवि
८ शेष्यम्। अन्यसंख्यश्चेत्युष्मदस्मदर्थगतसंख्येनरसंख्या युक्तश्चेत्यर्थः। स्वइति। अर्थपरता श्रवणसामर्थ्यादेव भूतत्त्वर्गतेरपिस्ती। क्वारा
त्। प्रत्ययपरते तु न स्यात्। मित्यम्याभिः स्यादित्यर्थः। एवं चतुर्थश्लोकेपि नयुवावौ त्वमौ तु चेत्युक्ता प्रत्ययपरे तिम्। अिंधनयति॥ एवं चाव्याप्ति
व्याप्तिपरिहाय ऽर्थपरत्वमाश्रितमिति फलितम्। नचकृत्रिमाकृत्रिमन्यायविरोधः। वचनग्रहणसामर्थ्यादेव तद्बाधात्। अन्यथा हि द्वित्वेएकत्वे
इत्येव ब्रूयात्। द्वित्वे एकत्वे च या विभक्तिस्तस्यामिति व्याख्यानसंभवादिति भावः। अनिता क्रमेति माक मिति। यत्तु वदंति। साम आकमित्यत्र यद्यपि
सुङ्कुहणेन स्त्रा निर्विशेषणं बाधात्। तथा सुपलक्षणं तु भवति। तेन यस्माम सुडग्रे भावी तस्यैवाम आकमा भवितव्यं। न चेतन्ङोणत्वे समवर्ती। सा राम
कस्ने प्रवर्तते। न च सुड्डाथ निर्देशो विशेषणं त्वपुपलक्षणं तच्च विहाय तृतीयः प्रकारोस्ति न च सुडामोः पृथक्कृत्वा मित्वमिह निर्दिश्यते। नचाहस्य ५५

द्विवचनशब्दस्य चाभावात्। यदि स्त्रे आङ्गेति समाहारद्वंद्वो व्याख्यायेत् तद्योग्यतावलाद्वस्वशब्देन सुडेव गृह्येत तथापि यदि सुङ्कुहणमन्या च
यशिष्टं तन्न समासो न स्यात्। अन्यत्र तु साहित्यविवक्षया केवलस्यामोऽसंप्रक्तेरिति। अनेंद्रवत्व्या। यस्याम सुडग्रे भावी स्यादिना वद्वाधितम्। आ
क्रमा यत्तस्य सुडन्वयाभावात्। आक्रमः सुड्डावीति चेत् तर्हि तमेवोपलक्षयेत्। आदेशाहारकेण परंपरासंबंधेन स्त्रा निरुपलक्षयतीति चेद्दं नैवं
सुष्माक्रमित्यादौ सुडश्रूयेत। सामइति निर्देशसामर्थ्यात्तेश्रूयेतइति चेत्तां न॥ निर्देशस्य गोणव्याद्रस्याचरितार्थत्वेन सामर्थ्याभावात्। यदपि स
५ माहारद्वंद्वप्रक्रमाऽन्वाचेशिष्टत्वेहपरणाभिधानं तद्प्यसंतन्चडुक्तिकम्। साहित्यविवक्षया केवलस्यामो प्रसक्तिरिति परमत्र शिष्यते। तदपि न। प्रक्रिया
दशायां स्थितस्याम उत्तरकालभावित्वेनोत्पत्तिस्तस्य सुडश्चैकबुध्युपारोहेणैव साहित्यास्युपगमात्। अतीतानागतयोरयं इष्टेति चेत्। तत्रोभ
योरेकस्मिन्दर्शनसंबंध इति चेत्। इहापि एकस्मिन्नादेश इति तुल्यम्। तथा च इरयोरे इति सूत्रे दृष्टे इत्यादौ धात्वोस्सस्य इरेरेन्त्वि आतो लोपे रभावेन स्य
हस्त स्वप्रश्नति चरितार्थतया इदि हतेइयाविति द्विवचननिर्देशाल्लक्षणकृत्स्या परिभावः पुनः क्रियत इति स्थितमाकरे। इरयो रित्येकशेषः। सा
मइति तु दंद्वः। सहविवक्षात्र भयत्रेतुल्यैव। वस्तुतस्तु सामआकमिति सूत्रे केवलोप्याम्। तेनत्रेणनिर्दिष्टः। तस्या कमित्वानिवृत्ताचेनाम्ना। तत्सुड्
ताद्बसामेइति प्रवर्तते। गोणत्वे तु प्रथममस्तरसे च पर्यवसानम्। अत एव शेषलोप पश्चिलोप इति पक्षेण सहफलैक्यमपि [illegible] सिध्यति। सर्वथा

पिअतित्वयामतिमया।मितिकेचित्तु त्वेत्तिनं सम्मर्थयितुं नामिनिविष्टव्यम्।अमिलाकमनिमाकमित्यादेर्भाष्यस्थनेवोदाहृतत्वादिति
दिक्।एष्याद्विविशिष्टयोरिति।एतच्चसर्वस्यपदस्यस्यपिकाराल्लभ्यते।सद्यहणंतुविभक्तौश्रूयमाणायामेवयथास्यात्तुतुमायामित्येतद
र्थमितिवक्ष्यति।वेदेरञ्जोपेरिति।युष्मास्वसतुगोविंदोऽस्मान्कृत्स्नः सर्वदावतुइतिप्राचः पाठस्त्वेतेः।अस्मानित्यस्यसमानवाक्यस्थत्वाभाव
देवाप्रासेः।सद्यहणादिति।निष्ठतिरहानोवत्तनेसिमयंमाहासीरितिगम्यते।तेनयथादीनविजहतोरेवादेशाइत्यर्थः।युष्मत्तुत्रइति।युवयो
र्युष्माकंवापुत्रइतिविग्रहः।पदात्परत्वेसंपादयितुमितिशाद्वः।शाबातुनासौप्रयुक्तः।नत्रपदात्परत्वाभावादेवादेशोनभविष्यतीतिकिंसद्यह
णेन।नचवावादिपंचकेति।पंचानांमध्येन्यतमेनयोगइत्यर्थः।युक्तइतिनपुंसकेभावेक्तः।पद्यार्थेः।अतएवनिपातनाद्वावेशःादर्शनेप्रस्यः
तेहेहस्तानमात्रम्।अदर्शनंलोपइत्यत्रयथा।नतुचाक्षुषज्ञानमेव।अनालोचनइतिनिषेधात्।तदेतदाह।अचाक्षुषज्ञानार्थेति।भक्तइ
त्यादि।अत्रव्याचख्युः।येनहरस्त्वंभक्तस्तेनेवकारणेनाहमपिभक्तइतियोज्यम्।यद्वितुनेनेत्यनेनभक्तत्वेत्राहेणेतुर्निर्दिश्यतेननःस्तापेक्षविधाने
त्वमेव।नदिदृमित्येवमन्वादेशोनस्यादिति।अत्रेदंवक्तव्यम्।सापेक्षविधानेऽन्वादेशत्वंनास्तीतिनावेदसंगतम्।आदेशोहिविधिःकिंविहिता
यपश्चाद्दिनरविधिश्चान्वादेशः।नतुनिरपेक्षत्वगर्भः।अशाद्यार्थतात्।शास्त्रेनथाऽपरिभाषितत्वाच्च।नचप्रयोगदर्शनादेवनथाकल्प्यतइतिवा राम
५८

च्यम्।[redacted]वन्यद्विपेनोन्मथिताल्तगस्या।अमेनमदेसनयाशुशोवेसादोसापेक्षते
पिएनादेशादर्शनात्।नत्रहेतुत्वंनशहेनोपात्तमितिवेच्चा।नदेनमुल्लंघितुशास्त्रंविधेर्विधेहिकीनाशामितिनना।निषिमित्यादिप्रयोगविरोधात्।
नक्तेभीरुरयमितितुनविधिः।किंत्वनुवादः।अतस्तदिममितिनविरुध्यते।एवंस्थितेयेनत्वंभक्तइतिचछब्दाध्याहारस्तेशोध्यर्थः।किंतुतेनत्रायत
इत्येवसंबंधः।प्रक्रांतार्थतात्।नयच्छब्दापेक्षेतिदिक्।अत्रतेनेतिपूर्वविद्यमानंपदंततोहरिरितिप्रथमांतेततःपरस्यादेशाः।नथात्रायतइत्ये
स्मात्परंसइतिप्रथमांते।नचत्रायतइतिभिन्नवाक्यस्थमितिभ्रमितव्यम्।सहस्तित्वोमांत्रायतइतिमंत्रेणानेककारकसंबंधत्।अनुषंगात्तुप
रामेपिएकतिङ्वाक्यमितिपरिभाषितेकवाक्यतानपायात्।आमंत्रितम्।संज्ञाविधावपिमहासंज्ञाकरणसामर्थ्यात्तिदंतग्रहणम्।आमंत्रणमा
मंत्रितम्।उपचारात्तत्साधनेवृत्तिः।विभक्त्यंतेननामेत्यनेनतुकेवलयाविभक्त्यास्याशयेनाह।तदंतमिति।आमंत्रितंपूर्वमविद्यमानवत्।समुप्रा
२ चोक्तम्।विशेष्यपूर्वंसंबोधनेनतुरपूर्वचसंबोधनंहितान्यस्मात्संबोध।नास्ययोर्नेतिआदेशोइतिकेचिदिति।तत्रकेचिदित्यनुचितम्।उक्तार्थस्य
महतादिस्त्रीसिद्धत्वात्।यत्रव्याचख्युः।नित्यस्याअपेमर्थइतितन्न।तन्नीयस्तत्रार्थस्येतेनासंस्पृशति।पादःपत्।नदवमवस्थानि।निर्दिश्यमानस्यादे
शाइतिपरिभाषेयंलभ्यते।हांताः।अपिंमथनीति।मध्नातेर्मथितेश्चाक्विपिएतदेवरूपम्।इदितस्तुनलोपाभावात्।अथिमन्।अथिमंथौ।अथिमंथः।अथाः॥

उकार इति। आंतरतम्यादिति भावः। ह्रस्वव्यंजनयोरिति। व्यंजनं तु स्पष्टं हि ह्रस्वईषत्स्पृष्टत्वः। दीर्घस्तु स्वरत्वादित्यभावः। अकुं चेति। वार्त्तिकरूपमेतच्छेषः।
केचित्तु पूर्वस्यैव सूत्रस्यावयवस्तु ग्रहणं ह्रस्वाह इति तत्र भाष्यादौ नोक्तमित्युपेक्षितं। उरईत्। अनयोरुत्वस्यापवादः। चोतः। अत्वस्य तस्य चापृक्तः। इहाधातोरि
ति योगविभज्यते। तत्सामर्थ्यादनंतरस्यासंतस्यैवप्रतिषेधो न तु तं तस्येति केचित् हरदत्तादयः। तदेतदर्धयति। धातुरितिमात्रसंतस्येति च। उभे अभ्यस्त
म्। इहरसनुवृत्तस्यैव सिद्धे उभे ग्रहणं समुदायप्रतिपत्त्यर्थमिति व्याचष्टे। उभे समुदितेइति। अन्यथा हि नेनिजतीत्यत्र अभ्यस्तनामादिरित्वसमुदायत्वं
प्रत्येकं पर्यायेण स्यात्। जक्षित्यादयः षट्। जक्षइतिच्छकृ परस्मादितिशाहेन जक्षिरेव परामृश्यते। इतिआ। दरिद्रा इत्यस्तु गणसंभित्यनोवहु
व्रीहिः। तेरेनदाहा षट्याने षोन्य इति। ह्रींना। गोपायतीति तुष्टा। किंपि विवक्षिते आयादयः आर्द्धधातुके वेति आया भावः। पोता। स्वरादिषु।
अनाबोधने किंमूर्त्तपश्यतीति न दृशः कर्मण्युण्। तादृशादयस्तु रूढिशब्दत्वादसत्वाप्यवयवार्थेनव्युत्पाद्येते। अतएवाज्ञानात्। थादृशोरिति संगच्छ
ते। भाष्ये तु कर्मकर्त्तरि सुर्त्तर्निदर्शितः। न मिथ इमं पश्यंतीं जनाः सदृशा यं पश्यति ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थः तत्र विषयत्वापत्तिमात्रत्वे पि विषय। करणे दृति
ताद्ज्ञानाद्यादिति संगच्छते। नशेर्वा। अत्र सत्यपि तुपान्नीमित्यप्राप्त्यतः ष्टसिद्धत्वात्प्राप्तिः सत्कैच। नशिति। कउंगकाः प्रत्यय। गोनाः। तुविसर्जनीयस्य। राम
व्यायेषि। इष्टत्वेनेति। सनः सस्य रुत्वविसर्गयोः कृत पोः शरीति विकल्प्यात् पक्षे सकारः। नेनद्वारान्यवायेषु पः सस्यपत्वं दृश्व सुद्युतं न तादृशा प्रत्ययो। ५७

रितिषः। अपदांतस्येति निषेधादिति भावः। एवं स्थितेन सकारग्रहणेन सिद्धे शार्ग्रहणस्य प्रयोजनं चिंत्यम्। व्याख्यानादिति। असंभवादिति हरदत्तोक्ति
रुक्ता दत्तव्या। सुहित्वकृदस्यत्वसंभवादिति भावः। संयोगांतस्येति। नचास्मिन्कर्त्तव्ये बहिरंगत्वेनासिद्धो लोपस्यासिद्धत्वं स्यात्। परसंज्ञाभावे सति
न संयोगांतलोपस्यैव बहिरंगतात्। कथं न हि काव्यं कल्पं चं शाल्वं चावक्षाले संयोगांतलोपेन तिवामु कृमितिचेत्। नानरहियणः प्रतिषेधो न घास
न्लोपादिति पक्षद्वये पि लोपाभावेति। णींनिनदेकरूपाय इर्वेश्वर्वमनंतरंगमिति रहीतुसुखिनम्। अतिदेशेन लभ्यस्य परत्वस्य नत्वसुत्वलोपस्य मिश्र
नत्वस्य श्वंमागे विश्रांतेः स्यष्टत्वात्। इहतु आद्यपक्षद्वये संयोगांतलोपस्यास्य ष्टनयानेदेकरूपायावहिरिति निमित्तापेक्षबहिरंगस्यैवाप्यत्वादि
तिरिक्तं। नलिरसिभ्यामित्यादि। यत्तु वदेति। सुलकं च कं सुकं चाच साणे सुकलोपः। सुलः। सुकौ। सुलभ्यां। चेः। चकौ। चभ्यां। सुः। सुकौ। सुभ्यामिति। लं
नत्सर्वमनेनप्रत्युक्तमुंभो भेवं तु विशेषः। नकर रकुड्यत्वसंयोगांतलोपाभिविवादः। तत्र तु सोपि ढुंभ इति। द्विषमिति। यत्तु दहेर्हादः षदोरिति कृते
स्या सिद्धत्वासंयोगांतलोपे टस्य नस्वेदिधुडिति नेमिषेयेणेत्कं न आमादिकमुदा देर्धातोर्घेइति घस्स्य द्वलापवादस्य जागरूकत्वात्। षोताः। वि
द्वानिति। विटः। शातुर्वसुः। आदादिलात्व्यपातुक। सेदिवानिति। भावायां सदवसश्रुवइति क्वसुः। सेदुषइति। नेनुनदसुवंधकग्रहणेनानदनुवंधकस्ये
तिपरिभाषा पाविदेशातुर्वसुर्विसैस्यैववसोः संप्रसारणेसुकंन कसोः। सत्यम्। वसोरुकारानुवंधकरणं कसोः सामान्यग्रहणार्थम्। उगितस्य स्या

निवृद्धा वेना। पि सिद्धेः। इहगा मिप्रवृत्तिप्सुः कृसुनेरा हत्तेः। ओरसत्वात्। अकवयस्त्वप्रसुते। अथो सिद्धे वाच्यधिज ग्मुपस्ते। तत्र स्थिवांसं नग
रोपकंठे इत्यादि छांदसा। अविकं विद्धा यापांभवंती तिमा सुश्छंदसी। तिसामान्यापेक्षं ज्ञापकं माश्रित्य कथं चित्समाधेयम्। पुंसोऽसुङ्। विवक्षितत्र उ
नेन परमपुंमानित्यत्र परत्वादसुङि कृते नस्य मास्तोनोदात्तत्वे भवदसुङ एवाकारस्य भवति। परत्वमप्यांतु नेनत्व सिध्येत्। सर्वनामस्थाने त्यत्तः प्राग
व पुंशब्दोकारस्योदात्तत्वे कृते संनिधर्मणि हल्ड्याने नेदमल्पे नुदात्तस्येवादेशोय संगात्। नचोकारस्य कृतो पिस्वरो। नित्यत्वात्। नित्यत्वं त्वि
वर्त्तिष्यते। असुङः श्रोत्वात्कृष्यतः इति वाच्यम्। अंतरंगे स्वरे कृते नन्वि वहिरंगस्यासुङः असिद्धत्वादिति भावः। एतच्च केयटहरदत्तादीना
मनुरोधेनोक्तम्। वस्तुतस्तु परस्मभिप्रस्तोपि सत्पपादः। अकृतव्यूहपरिभाषया। अंतरंगपरिभाषापवादत्वादिस्पवधेयम्। नन्वेवमसमासे
प्यसुङि कृते प्रातिपदिकस्वरेणास्ततिशिष्टेन प्रत्ययस्वरस्यबाधात्। असुङ उदात्तत्वं स्यात्। इष्यते तूकारस्य पुंमान्पुंमांसं परिपाति स्यादानव्य
वपाया दिति चेत्। सत्यम्। उस्तुनो निकरणसामर्थ्यात्प्रातिपदिकस्वरेण भविष्यति। तिहरदत्तः। ननु न्वेनदयुक्तम्। प्रकृतिप्रत्ययविभागश्चन्योरव पि
अ षड्त्यस्य प्रवृत्तेरिति चेत्। सत्यम्। वक्ष्वित्सरवंडेषपि भवेत्तावदिदं लिंगम्। यद्यपि सिद्धं वहिरंगमित्यवेदं सिद्धं तथापि वहिरंगपरिभाषापाभनि राम·
ताबि त्यत्वं ज्ञापयितुं निकरणमिति निष्कर्षः। उवारणार्थ इति। यत्तु प्राचोक्तमुगावितः। यत्र न सेचेत्याख्यास्यानत्तुकारउगित्कार्यार्थ इति नदसंगत ५८

मिति भावः। हेपुमन्निति। असंबुद्धाविसुत्तेर्नदीर्घः। पुंस्विति। संयोगांतलोपे मोनुस्वारः। नुमस्त्वा निकस्यैवानुस्वारस्योपलक्षणम्। नुम्वि
सर्जनीयेति नषत्वम्। अस्य संबुद्धाविति। एतच्च सावनिकं। यत्तु हरदत्तादय आहुः। स्तोर्उत्तिवाच्ये अनडुत्सा विति वचनेन किंदनडुः र वि
त वश्रवणस्यता पित्ताइद्दे तत्सिद्धमिति। आगेव दूषितम्। अंगवृत्तपरिभाषया वा समाधेयम्। अदस औसुलोपश्च। ननु सोरेवौकारो विधीयताम्।
त्यदाद्यत्वेन असाविति सिद्धे किं सुलोपविधानेनाम्नैवम्। असकौ स्त्रीत्वनत्रापि प्रत्ययत्वादिनिड्त्वप्रसंगात्। असुक इति। औत्वाभावे त्यदाद्यत्वे सा
दुत्वम्। असुकइति त्वसाधुः सत्वेन सुत्वस्य बाधात्। एवमुत्तौ। अमुकशर्माइत्यादयोप्यसाधव एव। असुका अदकः शर्मेत्यादेरेवन्याय्यत्वात्। एत
इद्विवचने। परिनिष्ठितस्य बहुवचनस्यग्रहणे अमी इत्यादि सिद्धावपि जसि अमी इति न सिध्येत्। नह्यत्र एकारस्य बहुवचनस्य परतास्ति अतोव्या
च्छेष्टा वहुकार्यो विति। नमुने। मइति विषयसप्तमीत्याह। नाभावे कर्त्तव्ये इति। अन्यथा घेः परत्वान्नाभावे नस्यादिति भावः। नन्वेवमपि कृते नाभावे
सुप्यपि चेति दीर्घः स्यात्। दीर्घप्रतिषेधस्यासिद्धत्वादित्यत आह। कृते चेति। सन्निपातपरिभाषया वा समाधेयम्। अत्रेदमवधेयम्। अमुनेति वच व
अमुने निपत्य वचनमनुनः श्नाके नैमियोगविभागोर्थो नेन रामः रामैभ्य इत्यादि सिध्यति। अन्यथा हि रोरसिद्धत्वादुकारस्य ततालोपो न स्यात्। म
नेनानुनासिकनिर्देशसामर्थ्यादिसंज्ञालोपोपि सस्य सिद्धत्वेनेति वाच्यम्। न रुत्वल्लमित्यादो हलिचेत्वस्य चाष्टमे यो नोरोरित्यन्ना नुनासिकस्यैव निर्देशा

ननेऽव्ववरितार्थत्वात्। न चानोरोरित्वं त्रमास्त्वनुनासिकता। प्रतिपदोक्तग्रहणेनैव निर्वाहादिति वाच्यम्। एवमपि देवकहीत्यत्र रुधातोर्दुर्वरित्वात्
रुः भरत्वादावपि अनुनासिकस्य रोः श्रवणस्यापाद्यमानात्। तथा चरितार्थत्वस्यैसु वेत्वाच्च। एवं च स्थानिवत्त्वं त्रस्यापि प्रवृत्तौ पदत्वाद्धि सर्गोपि लभ्य
ते। प्रत्ययः परश्चेत्यादि निर्देशात्। यत्वविधावुक्तग्रहणं चेह लिंगमिति दिक्॥ ॥ इति हलन्ताः पुंल्लिंगाः॥ ॥ नहो धः॥ दडत्वेव नोक्तम्। तथा हि सनिनद्
भिस्त्वनरहा। भ्यामिति नत्वं स्यात्। स्वपरत्वात्तथोरिति वनस्यात्। अत्रेदमवधेयम्। सुष्ठु अनड्वाहो यस्यामिति बहुव्रीहौ स्वनड्वानित्यादि पुंवद्रूपम्।
यत्तु गौरादिङीषं कृत्वा स्वनड्वाहीत्युदाहरन्ति तन्न विलसम्। अनुपसर्जनाधिकारविरोधात्। गौरिति। ग्रः शादेष्वि पाक्षनड्वानीति। तस्माद्वेरूपथा
यादीर्घः। हृदिति। दृपालनट्रणयोः। हृदोप्युपधर्स्येत्कृतम्। आशिषाविति। आशासः क्वावुपसंख्यानमित्युपधाया इत्वम्। शासिवसीति षत्वम्।
म ॥ ॥ इति हलन्ताः स्त्रीलिंगाः॥ ॥ अन्वादेश इति। अयं चाऽन्येष्वेति व्याख्यानात्। नस्य लुक्कालुप्तेपि च न सामर्थ्यात्सत्य यलस्याल्मित्याद्युः। वस्त्यू नस्त्व
स्त्रे एवं नक्रन्त्रियः। एनं एनो इत्यादिनु ह्रादात्तेन सिद्धं क्लीबे मिलु कालुप्तेपि नकारोच्चारणसामर्थ्यादनादेशः। न चैवमेतच्छिनत्त्वस्तापि तदापत्ति
एकपदाश्रयत्वेनान्तरंगे स्वमोर्लुकि चरितार्थत्वेन बहिरंगेऽसमासिके लुक्कि न दश इत्ते। ससोसुपि॥ अहर्भान्तीति। प्राचां तु अहन्नित्यपन्यस्तं तदिहानु राम
चितम्। अहोभ्यामित्याद्यर्थं तत्र कथं विधेयत्वम्। असृक्शकृदिति। एतच्च शीर्षामित्येतेऽयस्य स्मृ॥ वहूर्जीति। अंसादित्यादिवान्निकमात्॥ तथा च ५९

वार्त्तिकम्। वहूर्जि प्रतिषेधः। अंसादूर्वं नुममेके इति। भाष्ये तु अचः परो यो झल् तदन्तस्य नुम् इत्यर्थमाश्रित्य प्रथमवार्त्तिकं व्याख्यानम्
एवं तु ऊर्दमाने गिर्हर्षामित्यादीनामिति। किंवनानांनुमानभाष्यमेवा यथोत्तरे हि मुनीनां प्रामाण्यमिति दिक्। अल्लोपस्येति। कोलुप्तं नस्या
निवृत्तिनेहाश्चर्यं येनानस्य काक्तिकत्वात्। कौ विधिप्रतिनिस्थानिवद्भित्स्येव सार्वत्रिकत्वादित्यस्य एमाकरे। अक्षासित्रूतानीति। समविंशत्यधि
कापंचशती स्यर्थः। तथा हि। सोनवानां मस्यस्य द्वित्वे षोडश। ओदिङ् चतुर्णां मध्ये प्रजायनिं त्रयाणां द्वित्वे सत। अनुनासिकत्वनासि प्रत्यक्ष
त्वात्। जसि त्रिद्वित्वस्यानुनासिकस्य विकल्पाद्द्वादश। संकलनया सप्तविंशतिः। एवं हि नीया धाभपि। टायां चतुर्दश। भ्यामि अष्टचत्वारिंशत्। सुपश्रणे
भमानो द्वित्वात्। भिसि चतुर्विंशतिः। ङ धिसमा। अनुनासिकत्वनास्ति। एकारस्याऽनुपरत्वात्। भ्यसि भ्यांवत्। ङसोङसादिपंचकेव पसेकं वर्द्द
र्दश। सुपि गृत्यर्थे त्रयाणां ककारषकारयोर्द्वित्वेन उकारस्यानुनासिकेन चतुर्विंशतिः। एवं कुकूपक्षे षण्णां उषयोर्द्वित्वेऽनुनासिकेत्वाष्टाचत्वारिंशत्। ला
कुगभावे त्रयाणां उकारद्वित्वेनुनासिके च द्वादश। सु १८ औ १ जस् १२ अम् १८ औ १ शस् १२ टा ७ भ्यां ४८ भिस् २४ ङे ७ भ्यां ४८ भ्यस् ४८ ङसि ७ भ्यां ४८
उः रूभोस् भानुङि ओस् प्रसङ्गे १८ सुप् ९८ अत्रेदमवधेयं। प्रज्ञायां जसि नुमागमे लक्ने नस्य णत्वे द्वित्वे नकारत्रयसहितं रूपषट्कम्। ६ एवं शास लोप
पीति। संकलनया द्वादश। तथा च रूपशतं हार्पि स्तारुयमिति भाष्यव्यतिरिक्तमतइ मिति दिक्। यत्तु वदंति। ऊर्ध्वमेवं द्वित्वं पुनर्द्वित्वे विकल्पेनेः। अष्टपंचा

श्री

शनोर्द्वे त्रिसमस्त्यधिकं शान्तमिति नव्विलम्‌। पुनर्द्विस्त्वस्या श्रामालिकत्वाद्रूपान्तेस्य प्रसंजकत्वाच्च। अतएवं चाद्यानोर्द्वे उपपदस्याभावे चेति दि
कृ। निरर्थ्यादि इति। भवताद्दरइत्यल्लोपः। अल्लोपे इति वचनात्पिर्यदिशाभावः। स्वपूइति। शोभना आपो यस्मिन्सरसी निबहुव्रीहिः। ऋक्पूरिति समा
सांते शासिनः प्रज्ञनादिति निषेधः। यत्तु अनित्यतादिनिभ्यो वोक्तं नसामासिकस्याद्यं नरूपसर्गेभ्य इति तु नभवति। नञ्‍ः पइति हनसमासांतस्या
ति नुकरणमिति वृद्ध्यमाणत्वात्। सुपुमांसीति। पुंसोसुडिति सत्त्वे सुपुमीत्यावसामस्यप्राचोमनेशासिनेनसिध्यति। ओङ्चानित्यामिति। अस्मात्तु
मधातुतं ५ सर्वनामस्थानेइति बुवनोऽसर्वेष्टसिद्धिरितिभावः॥ ॥इतिहलंतानपुंसकलिंगाः॥ स्वरादिनिपातमव्ययम्‌। स्वरादयश्च निपाताश्चेति समा
हारद्वंद्वः। स्वरिति स्वर्गे परलोके च। अंतरिति मध्ये। प्रातरपत्यपे। पुनरप्रथमे विशेषे च। सनुतरंतर्दाने। स्वराद्याः पंचरेफान्ताः। उच्चैः सुम
हति। नीचैरल्पे। शनैरक्रियामांद्ये। ऋधक्सत्ये। विशेगशीघ्रसामीप्यलाघवेष्वित्यन्ये। ऋतेवर्जने। युगपदित्येककाले। आराद्दूरसमीपयोः।
पृथग्भिन्ने। ह्यस्‌ अतीतेह्नि। श्वोऽनागतेह्नि। दिवा दिवसे। रात्राविति निशि। सायमिति निशामुखे। चिरमिति बहुकाले। मनागीषदर्थे। मनागल्पे।
ज्योक्‌ संप्रश्ने मौने च। तूष्णीमिति मौने। बहिस्‌ अवस्‌ इमौ बाह्ये। समयेति वार्षे समीपमध्ये च। निकषेत्यंतिके। स्वयमित्यात्मनेर्थे। वृथेति व्यर्थे। नक्तमि राम
तिरात्रौ। नञ् निषेधे। हेतावितिनिमित्ते। इह इति प्राकाश्ये। अद्धेति स्फुटावधारणयोः। नतामिश्चाय पोरित्येके। सामीत्यर्द्धजुगुप्सितयोः। वत्तादिनतुल्यमि ६०

भ२ का४

त्यादिविहितो वतिप्रत्ययः। यस्तूपसर्गात्क्रियार्थ इति विहितः स नेह गृह्यते। यद्दुहहनेति वनो यासिं सना। सनत्‌। सनात्‌। एते नित्ये। उपधे
दे तिभेदे। तिरस्‌ अंतर्द्धौ तिर्यगर्थे परिभवे च। अंतरेणेति वर्जने। ज्योगिति कालभूयस्त्वे प्रश्ने शीघ्रार्थसंप्रत्यर्थे च। कमिति वारि मूर्द्धि शिरसि सुखे च। शंसु
खे। सहसेत्याकस्मिकाविमर्शयोः। विनेति वर्जने। नानेत्यनेकविनार्थयोः। स्वस्तीति मंगले। स्वधा पितृदाने। अलंभूषण पर्याप्तिशक्तिवारण
का निषेधेषु। वषट् वौषट् श्रौषट् एते हविर्दाने। अन्यदित्यन्यार्थे। अस्तीति सत्तायां। उपांशुरित्यप्रकाशोच्चारणे रहस्ययोः। क्षमेति सांत्वे। विहायसे
ति वियदर्थे। दोषेति रात्रौ। मृषा मिथ्येत्यनृते वितथ्ये। मुधेति व्यर्थे। पुरस्‌ चिरंतने चिरातीते भविष्यदासन्ने च। मिथो मिथस्‌ एते रहःसहार्थयोः।
प्रायस्‌ इति बाहुल्ये। मुहुस्‌ इति पुनरर्थे। प्रवाहुकमिति समकाले ऊर्ध्वार्थे च। प्रवाहिकेति पाठांतरम्‌। आर्यहलमिति बलात्कारे। शाकटायनस्तु।
आर्येति प्रतिबंधे। हलमिति प्रतिषेधविवादयोरित्याह। अभीक्ष्णमिति पौनःपुन्ये। साकं। सार्द्धमिति सहार्थे। नमस्‌ नतौ। हिरुक्‌ वर्जने। धिक्‌
निंदाभर्त्सनयोः। अथ मंगलानंतरारंभप्रश्नकार्त्स्न्येषु। अमुत्रेप्रेत्येत्यल्पे च। आम्‌ अंगीकारे। किमेति ह व्यये तिकास्त्रसोभारिति विहितः
प्रत्ययोपीह गृह्यतइत्येके। पापचनरां। कारयामास। प्रतामुग्लानौ। प्रशान् समानो थे। प्रतान्‌ विस्तारे। मा। माङ्‌। निषेधवाक्ययोः। आमेति
ग्रहणइति। नेनान्येपि विशेष्याः। तथाहि। कामं स्वाछंद्ये प्रकाममिति स्वनिचाये। भूयइति पुनरर्थे। सांप्रतमिति न्याय्ये। परमिति किंतर्थे। साक्षात्‌

स्पक्षे। सा विनिर्यगर्थे। सत्यमित्यर्द्धांगीकारे। मंक्षु आशु एतौ शीघ्रे। संवत् वर्षे। अवश्यमिति निश्चये। सपदि द्रोग् शीघ्रे। बलवदिति निशयोपा
उस्ना। आविस् एतौ प्रकाशे। अनिशं। नित्यं। सदा। अजस्त्रं। संततं। एते सातत्ये। उषे निरात्रौ। रोदसी द्यावापृथिव्यर्थे। ओमित्योंकारे अनु च
भूरिति पृथिव्याम्। भुवः अन्तरिक्षे। स्वरिति स्वर्गे। इति विबोध्ये। सुष्ठु प्रशंसायाम्। दुष्टु निःकृष्टे। ह्यस् जायायाम्। अद आश्चर्ये। कुइति कुत्सिते
षद् ऋर्थयोः। अंजसेति तत्त्वशीघ्रार्थयोः। मिथु इति द्वावित्सर्थे। माजक शीघ्रे। चिराय। चिररात्राय। चिरस्य। चिरं। चिरेण। चिरात्। इत्येते चिरार्थकाः
अमल ९ अस्तमिति विनाशे। आनुषक्। आनुपूर्व्ये। अनुषगनुमाने। अमुं शीघ्रसांप्रतिकयोः। स्थाने इति युक्ते। वरमिति ईषदुत्कर्षे सुदि शुक्लपक्षे। वदि
कृष्णपक्षे। इत्यादि। चेति समुच्चयादिषु। वा स्यादिक्लोपमयोरेवार्थे विसमुच्चये। अहह इति प्स्नायाम्। एवेत्यवधारणे। नवक्तसोः।
एवमिति उक्तपरामर्शे। नूनमिति निश्चये तर्के च। शश्वदिति पौनःपुन्ये नित्ये सहार्थे च। युगपदिति एककाल्ये। भूयस् पुनरर्थे। आधिक्ये च। एणा। अ
यं वेद्यर्थे लिंग। समुच्चयादौ तन्नत्वधः। कच्चिदिति इष्टप्रश्ने। यत्रेत्यनवक्लृप्तमर्षगर्हाश्चर्ययोः। नावकल्पयामि। न मर्षयेगर्हे आश्चर्यं यत्र भवा
न्वृषलं याजयेत्॥ ४२ कूपत्। स्थपत् इति प्रश्ने प्रशंसायां वा। कुवित् इति भूर्य्यर्थे प्रशंसायां वा। नेदिति शंकायां प्रतिषेधविचारसमुच्चयेषु च। नेदिति निषेधे च ४२ राम
न्वेहेति प्रत्यारंभे। हंतेति हर्षविषादे अनुकंपायां वाक्यारंभे च। माकिं। माकी। नकी। रिति त्रयो विवर्जने। माङ् नञ् नौ स्वरादिष्वस्तौ। इह पावस्त निपाततार्थः। ६६

प

६२

तेनाद्युदात्तत्वं सिध्यतीति प्राचः। न स्वित्यम्। फिट्स्वरेणाप्ययं इष्टसिद्धेः। यदप्याहुः। सत्त्ववचनानामपि अव्ययसंज्ञार्थं स्वरादिपाठ इति। तद
पि चिंत्यम्। लक्ष्मीवाचस्यापि माशब्दस्याव्ययतापत्तेः। तस्मादुभयत्र पाठे फलं चिंत्यम्। भावत्रावदेतौ साकल्यावधिमानावधारणेषु। साकल्ये
यावत्कार्यं तावत् तत्त्वतम्। अवधौ। यावद्गंतव्यं तावत्तिष्ठ। माने। यावद्दत्तं तावद्भुक्तम्। अवधारणे। यावदमत्रं ब्राह्मणानामंत्रयस्वेति विशेषविनर्भ
यो च तर्के। न्वेइति पादपूरणे। रे दाने अनादरे च। रेक्तरोनिदरानीत्यर्थः। त्वं रे रक्षं करिष्यसि। श्रौषट् वौषट् वषट् एते हविर्दाने। स्वाहा देवताभ्यो दाने। स्व
धेति पितृभ्यः। श्रौषडादीनामेकाचामुभयत्र पाठः स्वरभेदार्थः। तुमिति तुंकारे। गुरुं तुंकृत्य हुंकृत्य नेपाहा इति निदर्शने। खल्विति निषेधे वाक्यालं
कारे निश्चये वा। किलेति वार्तायाम् अलीके च। अथेति मंगलानंतरारंभप्रश्नकार्त्स्न्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु। अथ स्वरादिरपि। तेन मंगलवाचकं अ
त्स्य सत्तार्थत्वे अव्ययत्वं सिध्यति। तथा च श्रीहर्षः। उदस्य कुंभीरथ शातकुंभजाश्चतुष्कचारुत्विषि वेदिकोदरे। यथा कुलाचारमथावनीन्द्रजा पुरंध्रि
वर्गैः स्नपयांबभूविरे इति। अत्र हि अव्ययस्नपयांबभूवेत्यस्य मंगलस्नापनं चकारस्यार्थः। निपातस्य स्वरूपेणैव मुद्दग ध्वनिवत्सुष्ठु स्वरमेदार्थ
पावः। स्मेत्यतीतेपादपूरणे च। आदिहेत्युपक्रम हिंसा कुत्सनेषु। अवदत्तमिति दत्तोपसर्गत्वात् वदुपसर्गात्तरति। अहमिति स्वंतप्रतिरूपकम्।
एतेन गेयकेन विनीतो वा भिति व्याख्यातम्। सुखमित्यर्थे हि। मित्यव्ययम्। अस्तीति तिङन्तप्रतिरूपकम्। एवमस्मीत्यहमर्थे। तामस्मिन्वभिमा ओ

नावति

हेलनार्था वेत्यर्थे। आ से निवर्म्म वेत्यर्थ इत्यादि। अइति संबोधने। अधिक्षेपनिषेधे वा। आ इति वाक्यस्मरणयोः। इ ईमैं संबोधन जुगुप्सा विस्मयेषु
ई ऊं ऊ ए ओ औ संबोधने। पशु सम्यगर्थे। पशु मन्यमानाः। शुकं शोच्यं। यथा कथा चेत्यनादरे। पाट् प्याट्। अंग हे हे भोः अये एते संबोधने। घेति
हिंसा प्रातिलोम्य पादपूरणेषु। विषुना नार्थे। एकपदे इत्यकस्मादित्यर्थे। युगपत् कुसायं। आनः इतीनोपीसर्थे। आकृतिगण इति। नेयथा। सन्नरेति
हैनौ। आहो स्वित् विकल्पे। सीम सर्वतो भावे। कं पादपूरणे। सुकं मिशाये। अनुकं विनेकीशं वहु अंतः करणे अभिमुखे च। व पादपूरणे इवार्थे च।
दिष्ट्या आनंदे। चट् वाद् उ प्रियेन वाक्ये। हुमिति। भर्त्सने। इवेति सादृश्ये। अथ तेइति दानी मित्यर्थे इत्यादि। अत्र दमवधेयम्। स्वरादि चादयो राहत्यगण
त्वाविंशोपियेषां निपातस्वरो दृश्येत वादिषु। अन्ये स्वरादेषु। स्वरद्वयभाजस्सन्त्यत्र बोध्याः। यथा। उतेत्याह। स्वरादिषु इपोनेतेकनेत्यनोदात्तप्रयो
गान्। यत्तु उतेत्याहस्य स्वरादिनामुक्ता निपातस्वरमाश्रित्यानोदात्तत्वनिपातनमाश्रित्य समादधुस्तदसत्। स्वरादेरनिपातत्वात्। अनोदात्त
निपातनं वेत्यर्थात्। यदपि काशिकायामुक्तम्। स्वरज्ञाने सु कथंचिदिति तथा नक्तमित्यादयो नोदात्ता इति। प्रत्युक्तसनानिरस्मुएवमादय आद्युदा
त्ता इति तत्सर्वं प्रामादिकं लक्ष्यविसंवादान्निर्मूलकत्वाच्चेति शब्दकौस्तुभे प्रपंचितम्। तद्धितश्चासर्वविभक्तिः। सर्वेति। वचनत्रया लिंगत्रयार्थः। नेति। किं राम
दि वचनमेवोत्पद्यत इति भावः। तद्धितेः किं। एकः द्वौ त्रयः। असर्वेत्यादि किं। औपगवः। कृन्मेजन्तः। जो वसेः इति। तुमर्थे सेसेनसे असे प्रत्ययः। पिब ६२

इति। नैनेवशाध्ये प्रत्ययः। पाघ्रेति पिबादेशः। यत्ताहुः। कर्तरि शा विमिन इमसात्। अव्ययकृतो भावे इति सिद्धान्तात्। अंतग्रहणमोपदे
शिक प्रातिपदत्यर्थे। नेनेहना। आधयेविक्री पवि। लक्षणप्रतिपदोक्तसन्निपातन परिभाषाभ्यां सिद्धे नपोरनित्यत्वज्ञापनायेदम्। क्त्वातोसुन्कसुनः।
उदेतोरिति। अंतग्रहणादिति भावः। लक्षणे क्त्वा चरितुं नमिति निभ्यस्तोसुन्। विसृप इति। त्सपित्तृदोः कसुन्। आत्वग्रहणमिति। तथा च वा
त्रिकम्। अव्ययादाप्सुपः। लुग्वचनानर्थक्यम्। लिंगाभावादिति। सत्त्वस्योक्तिसंभवत्क्रियाभिरिति सत्त्वे स्त्री समानाधिकरण्यादिति पुंसे गृहीताबोध्यः।
सचनस्थितः। भूतमिति पंचाशत् सादावनियामेः। अलिंगत्वे आथर्वणविधागनश्च अनिविरोधमाचाक्याह। सदृशमिति। लिंगकारकेति। विभक्तिवचे
नशाह्योकारकसंख्या पराविभिन्नाचः। पक्षाचाचाति। परिगणनमिदमित्येके। अन्ये तु उदाहरणमात्रमित्याहुः। वगाह इति। आदिरेकारादुपने नो
त्यः। अपिनासाहचर्यात्। ॥ अव्ययानि ॥ ॥ सदेति ॥ अशूषपिलेदिखदिकृणि विधिाभ्यः कन्। पंचाजीति। न चात्र न दंतविधिरहादेवदात्मेति
व्यम्। अमहत्स्वरविग्रहणेनानुपसर्जनाधिकारेण वस्ते प्रत्यये पुनः दंत विधिज्ञापनात्। प्रधिकेति। दृष्टिलक्षणोः किकन्नित्यधिकारेणु पदरीघश्चेति कि
कृ. पिडकारमध्यो नृपिकराद्रः। यत्तु निर्दीर्घोपधात् अंबनिमूषकं तेनोत्पत्तितोप्यर्थ दापुप्रत्यय स्वादिनीति मिति तु विशे
षः। य तुकुचेनेः से अजादिगणे पाठं न प्रयुक्तं नस्वग निलक्षणउभ्रवाधना। साना पाश्च अजानितादित्याहुः। नक्षित्वम्। व्यापृत्यादिव तत्से

पैता॰

संज्ञात्वेपिजातित्वानपायात्। भस्त्रफलेति। भस्त्रेव फला निष्फलास्या इति विग्रहः। आपो ऽरिति। एतच्च फलनिष्पत्तावितिधातोर्माधवग्रंथे स्थितम्। मा
ष्येतु प्रायेण दीर्घ एव पठ्यते। प्रत्ययूपुष्येति। पाककर्णेत्यादिसूत्रस्वस्वभाष्यवार्त्तिकपर्यालोचनयेदमुक्तम्। ननु स्वस्याः कांडेति पाणिनादर्त्तव्यः। शूद्रा
चेति। शूद्रशब्दः टाप्रसृतादयन्तिजा। निश्चेत्। महत्पूर्व्वस्तु न जातिरित्येदिति। इहापि संबध्यते। पुंयोगेपीति। पुंयोगश्च दांपत्यएवेति न नियमः। किंतु ज
न्यजनकभावोपि। तेन वैश्यात् शूद्र्यो ऽस्तु राजन्यान्माहिष्यायां सुतोस्त्रजातिरिति सिद्धम्। महाशूद्रीति। आभीरी तु महाशूद्री जातिः पुंयोगाद्वा। ... समेत्यमरः। अ
त्रेदमवधेयम्। अजादिगणे शूद्रेत्येव पाठ्यम्। जातेरिति निवृत्त्यर्थं मुख्यकार्यसंप्रत्ययाज्जातिलक्षणो ङीषेववा क्षिप्यते। पुंयोगे हि गौणी वृत्तिः। अमहत्पूर्व्वा इत्य
पि व्यर्थम्। महाशूद्रशब्दो हि विशिष्टएव जात्यन्तरे वर्त्तते। तत्रावयवस्यानर्थकत्वात् शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वाभावान्न टापः प्रसंगएव नास्ति। यत्तु मह
ती शूद्रा तत्र महाशूद्रेति ष्यतएव। कुंचेत्यादि। त्रयोमी हलंताः इत्येके। कुञ्चानाल्भेन उष्णिहककुभौ इत्यादिप्रयोगमुदाहरत्यादेनात्थ पि भाष्ये स्वीकृतत्वात्। हलंताः।
पुंयोगे पीति। यद्राज्येष्ठादयः प्रथमं जातादौ वर्त्तन्ते तदा तेन त्वादेव टाप् सिद्धः। यदा तु ज्येष्ठस्य स्त्रीत्यादिविवक्षा तदा पुंयोगलक्षणो ङीष् प्राप्तः सोनेन वाध्य
ते इति सर्वत्र स्थितुमपि शाङ्गः। मूलान्नञः। नञः किम्। शानमूली। अमूलेति। ओषधिजातिरियम्। उमितत्वा। भवतीति। सर्वादिषु भवतु नाम स्वरूपादिवत्तिः। भाने राम
ङ्वितु शिविपुत्राद्दिग्वाशांतंनातु ङीपि त्रयस्त्रयनोरिति निषेधोनुम्। वनो रचेत्तु तावन्मित्तिषु मनोर्ङीप् इति शाब्दे अनिधीवरी। तादृधातोः कनिप्। धीवरीति। ६३

धाधातोर्वनिप्। गुणे कृते हशांतात्सरत्वेपि हशांतादिहि नत्वाभावान्ङीब्रयोर्निविधोन। अवावेति। न्यासकारस्तु प्राप्तिकोयं निषेधः तेनावावरी
त्याह। न तेन ह्याष्यादो दृष्टं। पक्षे डाबिति। तथा च। द्विवचने बहुधीवचौ बहुधीवानौ बहुधीवे इति रूपत्रयं भवतीति भाष्ये। दाररिति। पूर्व्वेण प्रा
प्तस्य ङीपोपवादः। असिद्धत्वादिति। कार्यकालपक्षे लेदम्। यदि तु यथोद्देशं षट्संज्ञा यदि वा उपदेशकाले स्तेनेति व्याख्यानं न तदासिद्धत्वोपवर्ण
नं नोपयुज्यते रस्तादुः। वस्तुतस्तु यथोद्देशपक्षे पि असिद्धत्वमुपयुक्तमेव। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वे प्रसंख्यानेहि स्वाश्रितं निवर्त्तते पक्षते। आदेशाय
हणसामर्थ्यात् सर्वस्य सर्वपदादेशाद्दाक्षिपुत्रस्य आनुमानिकोप्यादेशः स्वाश्रितवदिति व्याख्यायते। उभयथापि अल्विधौ न परत्वेति। एतच्चाकरस्स्यम्।
बहुव्रीहौ नाविति। न संयोगादिति निषेधान्नायमुपधालोपी। तेन न उपधालोपिन इति न प्रवर्त्तते। उरात्त्वा। ननु निषेध उपोर्द्धचन सामर्थ्यात् सर्वो
पः सिद्धः। सत्यम्। अन्नान्तरस्यामिति योगो विभज्यते। तत्र मन इति निरुत्तम्। अनो बहुब्रीहेर्ङीब्वास्यान्। ङीप् सह विकल्पनाभाष्यमिदम्। अनउ
पधालोपिन इति सूत्रं तु नियमार्थम्। अनो यो सौ विकल्पः स उपधालोपिन एवेति। तथा च सुपर्व्वस्या दावन्तु उपधालोपिनि निषेधार्थमिदं। बहुराजी सादे
तु बहुत्वे न्यङवेत्येव डाप्। तेन बहुधीवरी सिध्यति। कृत्वे न्यङ्गति हि ङीप् मनन्तघनतसन्नियोगेन विधीयमानो रेफः प्रकरणेन तु रस्तेन उपिकेन न सिध्येत्।
ननु वनोरचेति सूत्रेमेव ङीब्रौ विधत्तामिति चेत्। उभयविधियोगेरवात्। किं च। एवमपि ङीपि निषिद्धे दापि दुर्ह्लिनः संनियोगशिष्टत्वात्। भाष्ये तु स्व

२१गेन समाहितम्। तद्यथा। अनोबहुव्रीहेरित्यस्यानंतरमुपधालोपिनो वेति सूत्रमस्तु। अनउपधेत्यादिप्रदेशांतरस्थं सूत्रं डाप् स्त्रे
न्यतरस्याग्रहणं च मास्त्विति। अनउपधा बहुव्रीहेरुधसोऽङीष् इत्यनो बहुव्रीहिग्रहणे संख्याव्ययादेर्ङीबित्यनो ङाबनुवर्त्तनं इत्याशंक्ये
नाह। अन्नेनादित्यादि। नियमार्थमिदमित्युक्तम्। नचैवं सर्वेण विकल्पसिद्धौ इहान्यतरस्याग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्। असति हि तस्मिन्नित्य
विधिरेवायं स्यान्न तु नियमः। प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्य। कादित्यकार उच्चारणार्थः। व्यंजनमात्रं विवक्षितम्। विशिष्टविवक्षायां तु णिकाश्चरं नि
स्यादेरो अकत्विनुस्यादित्याशयेनाह। ककारादिति। वर्णनिर्देशो हि कारप्रत्ययो विहितः। कवित्यमुदाहृत्यत्ययोगस्तु। तेषु स्वरोगावयद्ककारस्वाभादि
रूप५ निर्देशार्थेत्ता साध्य इति भावः। आपि परइति। एतच्चाकारस्य विशेषणम्। नेत्सामर्थ्यात् ककाराकाराभ्यां व्यवायेपि भवति। न तु रथककेष्टाकारो त्रि न४
तुरादिव्यवाये। अत एव सर्विकारे आपाकारस्य न भवति। नेदं तु उक्तम्। अकारस्येकारः स्यादापि परइति। ककारविशेषणं तु विवक्षितं आप
० रात्ककारात्पूर्वस्यात इत्स्यात्स्यनु। यत्तु भाष्यः। आपीति ककारविशेषणम्। सार्थिके शादेरत्तु एकादेशात्स्यस्या निवृत्त्यावाना। अकारेणाव्यवधाने दि
वचनसामर्थ्याद्भविष्यतीति। तन्नाथकाद्यावति प्रसंगात्। व्यवहितस्यापि परत्वेनपायायात्। नच निर्दिष्टपरिभाषया निस्तारः। अनुवादे परि राम
भाषाणामनुप [redacted] स्थितेरनुद्यमानस्य विशेषणे विनिहितेनर्थः। अत्र च उदीचामातो न इति सूत्रे स्थाने ग्रहणं लिंगं। फलं तु च ६४

दा२ रा४

इत्संज्ञायामित् परिभाषाया अनुस्थानात्। शालीयादिसिद्धिः। यदप्याहुः। आपीति विधीयमानस्येतो विशेषणमिति। न तद्वीयः। आपीत्य
सं२ स्यांगविशेषणं तु अनाशंक्यमेव। रथकधावुत्रकाम्येस्वत्रातिप्रसंगात्। प्राकेति। पचाद्यचस्तु ग्रहणे विस्पष्टार्थम्। ककारमात्रस्य प्रत्ययस्था
भावादेवनात्त्यकलाभात्। सर्वस्य किं। सांविकित्यादौ टावेकादेशो बाधित्वा कात्यरस्यमाभूत्। नस्मादित्कतरस्येति परिभाषणात्। मनुवाणादौ गति
निपरिभाषया यो एकादेशो बाध्येतेत्साद्रुः। नच। अपवादे परत्वस्वेवोक्तपरिभार्थयो अपि निष्फलत्वात्। वस्तुतस्तु प्रत्यये के इति सप्तमी निर्देशा एवोक्ति
नः। पूर्वग्रहणं च सुत्यजम्। अत इति परः किम्। राकाधाराविक्लिष्टिभ्यः कः। धाका। राका। मामिकेति। केवलमामिकेत्यादीनां संज्ञाछंदसोरेवेति नि
यमात्तउपात्यकुत्यपात्र इति दीनामात इति विकल्पस्यापवादः। दाक्षिणात्यिकेति। दक्षिणस्यामहरेदक्षिणा। आजेतः। दक्षिणाभवेति विग्रहः।
चतुद्दक्षिणस्यांदिशि भवेति मान्वाविग्रहीतं। तत्रास्यगिधौ अव्ययसाहचर्यादाजंतस्यैव दक्षिणाशब्दस्य ग्रहणात्। अन्यथा सर्वनाम्नो वृत्तिमा
त्रे पुंवद्भावापत्तेश्च। यत्तु समासे एव पुंवदिति। नृचेति वक्ष्यते। त्यकिति चेत्यादि दृढौ टाप्। नतोज्ञानार्थिकः। के ण इति ह्रस्वः। टाप्। इहत्यिकेति। अ
व्ययात्यप्। नमासयोः। अत्रन्यासकारः। याङ्त्य न स्यादीनामात स्थाने इति विकल्पे प्राप्ते निषेधोयमिति। नच। आतस्थाने इत्संशास्येहाभावात्। त्य
इति। यत्तदोरुपलक्षणमित्याशयेनाह। यत्तदोरिति। स्वरूपस्याविवक्षायां फलमुदाहरति। यकामिति। यास्त्वचोरित्युपहायययत्तदोरित्येव वक्तुमुचितं।

उपपदे कृति। उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः। सिपकादीनां च। नेत्वनुपपद्यते। सिपके ति। स्विपेत्तु पथलक्षणः कः। ततोंज्ञातादोकः। चटभेद
नि। पचाद्यच्। ततः कः। नारके ति। नरनेवर्तन्ते ज्योतिनिन्दितं नेत्रकनी। निकाव। वर्णकाप्राकारविशेषः। नेत्त्रनोविकारस्येतवम्। ओरत्र। अन्यत्र वर्णी
केति। ग्रंथविशेषस्यव्याख्यातृकत्री च। वेत्त्यनी। निवर्तकाशकुनो। इत्वंवा। अन्यत्र नित्यमेव। पितरभ्यदेवता। अभ्यपितृदेवताः। तदर्थं च कर्म पितृदेवत्य
म्। देवतातादर्थे इति यत्। अष्टनिशालणायस्यां सा अष्टका। इष्टाशिभ्यो न कन्। अष्टिकान्येति। अष्टोपरिमाणमस्याः संख्यायाः अतिशदन्तायाः
कन्। अर्थगतमृत्स्वातन्माकारेध्यारोप्यकर्तव्याद् इति स्त्रीलिंगनिर्देशास्तेन स्त्रीप्रत्ययो लभ्यत इत्याह। स्त्रीप्रत्ययाकारस्येति। सांकाश्यके ति।
संकाशेन निर्वृत्तं नगरं सांकाश्यम्। वुञ्छण्णदिसत्रेण संकाशादिभ्यो ण्यः। ततो भवार्थे धन्वयोपधाद्वुञ्। अकारे चाः। स च सांकाश्यमवास्तिय
माहेति तद्कारस्यापीत्वं विकल्पेन तस्मादात इत्युक्तम्। ननु यथा यमकारेणाकारस्थानिकः एवं स्त्रीप्रत्ययस्थानिकोनेनित्यं गविकल्पमेनत। अ
त्राहुः। सतिस्थान इत्येतस्मिन् स्त्रीलिंगनिर्देशबलात् स्त्रीवाचकः आकारः स्त्रीप्रत्यय एवेति लभ्यते। असतितु तस्मिन्स्त्रीवाचकस्य योऽकार इत्येतावेद
प्येत। ततः सांकाश्यिके त्यत्रापि प्रसज्येत इति। अत एवं चक्रव्यम्। यकपूर्वायाः स्थाने इति स्थानेग्रहणे जागरूके कथमवयवषष्ठी लभ्यतेम्। ननु पुः राम
स्थानेऽयमिति वाच्यम्। अके ति समुदायस्य तथात्वेऽपि अकाररूपावयवस्य तथात्वात्। तु ओयकपूर्वत्वाभावाच्च। नहि तस्यामवस्थायांयस्य ६५

ति लोपो लभ्यते। किंच प्रतिपदोक्तस्य स्त्रीप्रत्ययस्य लाभे भवार्थे विहितस्य वुञादेः प्रसंग एव नास्ति। तस्मादात इति स्पष्टार्थमेव। आशिषि के
ति। कौमारस्क भस्त्रादिवाक्ये श्वशादकमपिपयं तोस्यापीत्वविकल्प इष्टं इति। शुभं यानीति। शुभं याः शिवो ततः कः। के णः। शुभमिमिणो नेति पा
तः। सुष्टु नयो यस्याः सुनया ततः कः। भस्त्रैषा। नवंते ति। आंगतादि इति भावः। एवं वेति। उक्तं वह हरदत्तेन। अत्रानस्यानुइत्येन तत्वशाब्दस्य विशेषणं
सेभवत्यभिचारे हि तत्र तत्रः कामकृते सतेः॥१॥ द्वेषयोः संभवो नास्ति नान्यत्र व्यभिचारिता। सर्वनाम्नः स्वशब्दस्य तेन नार्थविविधिर्भवेदिति। ए
इहस्वशब्दस्यानंतरं अत इति शेषो बोध्यः। एतच्चेह मूले पिध्वनितम्। एवं च हंसेन नोसन्निहितं चरंतं मुनेर्मनो हरति शिवस्विकापां इति श्रीह
र्षश्लोके भस्त्रेषे विकल्पिकमित्वमिति व्याख्यानं उपेक्ष्यम् इति भावः॥ आशिष्यायामिति। आशिषा निधने पुंस्त्रीत्वमेव ना स्त्रीति भावः। ये
तु स्तानिधनयोः स्वकाशिके तिरूपद्वयमाकरेषु स्थितमित्याहुः। तच्चिंत्यम्। नारदशास्याकरस्याप्रसिद्धेः। लिंगानुशासनविरोधाच्च। यत्तु स्वकास्वि
के ति। काशिकायां तु राहतेन संज्ञाविषयकं नतु स्वानिधनविषयकं। दष्यिस्वार्थिकाः कश्चित्प्रकृतितो लिंगवचनान्यतिवर्तंत इति परिजकुं नद
पि चिंत्यम्। तकरीत्याकप्रत्ययांतात् अपसंभवेऽपि प्रकृतेरस्त्रीलिंगतया आतःस्थाने इत्यसंभवात्तस्य दुरुपपादत्वाच्च। अतस्वदाहरणान्तरत्वात् उदाहरणान्याह।
ति र्दस्विके सादिति। निष्क्रांता भस्त्रा याः निर्भस्त्रा। उपसर्जनह्रस्वः। यातोऽनो ज्ञानादोकः। कनयलेति। स्वत्रैविकल्पनिर्देशो विवक्षितविषयो न तु नैयास

योरिति बहूपलक्षणमिति भावः। स्त्रियामिति लिंगनिर्देशाद्दृष्टादयस्त्रीलिंगा एव गृह्यन्ते नेतेनेह। शुभ्रा जो यस्याः सा शुभ्रजोतिका। नानानीतिन्नः प्रियो ये
विंस्याः प्रियत्रिका। अनार्षि इति विहितं त्विशेषणं तथा व्याख्यायाः फलमाह। बहुव्रीहेरिति। नित्यमिति। अस्य विकल्पस्यापवादेन प्रत्ययस्यादिरस
त्सर्ग एव प्रवर्त्तत इत्यर्थः। पूर्वविशेषणत्वे तु यो विकल्पः स्यादिति भावः। बहुव्रीहेरित्युपसर्जनीपलक्षणं तेनातिखट्विका। अतिखट्विके। सादावपिनि
त्यमेव। दशीर्षिके रूपीति। अन्यतरस्यामिति। इक्षत्वपक्षे इति भावः। अभिव्याप्येति। अत एव बहुकुमारी शालेत्यत्र गुनस्तिरुपसर्जनत्वाच्चेति प्राप्तवन्था
टुः। श्रिया। इह वृत्तिकृतास्त्रेऽनुवृत्तस्मिन्नः। औत्सीति। उत्से भवा उत्सादिभ्योऽञ्। न च शार्ङ्गरवाद्यञ इति ङीना सिद्धमिति वाच्यम्॥ नञ्जातेरि
प्रत्युक्तः त्यनुवृत्तेः। अन्यथा पुंयोगेपि स्यात्। एतेनेहास्त्रग्रहणं स्पष्टार्थमिति प्राचोक्तार्थः। इहानेकं वाक्यं नत्रानुपसर्जनं अणोऽकारः। नन्देनादिति व्याख्या
नानेह। आपिशलिमधीते आपिशला ब्राह्मणीति। अत्र हि प्रोक्तार्थे अणनुपसर्जनं। अप्येत्रणन्तु लुमः वर्णप्राधान्यान्नप्रत्ययलक्षणं। अ
त्र शाववे भवति। ताच्छीलिके णेति। अयं भावः। चौरादिभ्यो णः इति णोऽणः तस्मिन्नणेकार्यं भवति। कार्मस्ताच्छील्ये इति तापकार। अनेन दि
अन्निति अणि विहितं न प्रकृतिभावं वा धित्युट्टिलोपो निपात्यते। चौरीति। चुरा शीलमस्याः। हलस्तद्धितस्य। उपधा भूतस्येति। ननु यस्येति यत्ने राम
कारलोपे कृते यकारस्येकारपरत्वमस्त्येव। किं तु उपधाग्रहणानुवृत्त्या न चाल्लोपस्य स्थानिवद्भावः। यलोपेन निषेधानामेवम्। यलोपे कार्ये ६६

अल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्। अनपत्य इति। यद्यपि आपत्यग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकं तथापि अपत्याधिकारविहितपरं न तु॥ गाद
शाम्बगर्गादित्यञो वनतु देवाद्यञ्ञान्तस्यापत्याधिकारात्प्रागेव पाठात्। अत एव भाष्ये हलगाकल्यकरणो अयमश्चेति गर्गादिभ्यो अयञ् इति चा
ऽकारः प्रश्लिष्टः। यस्कादिभ्यो गोत्रे अयञो श्चेति सूत्रेप्येवम्। प्राचां ष्फ तद्धितः। तद्धितग्रहणं प्रातिपदिकसंज्ञार्थम्। ननु तां विनापि विकरण
व्य.प.४ सामर्थ्यादिवृद्धौ धर्मं विनिष्यं॥ एवं तर्हि तद्धितग्रहणमिति अनादरविन्दु। षिं इति ज्ञापयति। यञ्जेनेसवर्णदीर्घेणापि रूपसिद्धौ यस्येति लोपस्यानाव
श्यकत्वात्। तेन आसुरेरुपसंख्यानमिति वक्ष्यमाणं सिध्यति। आयनेः। फकारादिष्वकार उच्चारणार्थः। आयनीनोन्नकारस्येनेतं। किनो निक
रणसामर्थ्यात्। कौरव्या। कथं तर्हि यद्यसौ कूपमांडूकि तन्वैवेनावनिकः स्मयः इति भट्टिः। अत्राहुः। कौरव्यसाहचर्याद्यस्य प्रत्ययान्त स्यैव मांडु
कस्येह ग्रहणं। इह तु मंडूकस्येदं मांडूकमिति नस्येदमित्यण्। कुमारीति। प्रथम वयोवाची एष शब्दः। न त्वनूढप्रयुक्तः। वृद्धकुमारीति तु गौणप्रयोगः।
ध्वनीकेति। त्रयाणामनीकानां समाहारः। अत्र आदेरात्व इति गणतादा बिलिन्यनिका। धिकरणेमीमांसकाः। पंचाश्वेति। नच्चत्रद्विगोरिति
ङीवन्माभूत्। गंनंतत्त्वचुस्याद्देवेति चेन्न। चक्रों योकारः उ इति व्याख्यानात्। द्विबिस्तेति। सुवर्णबिस्तो हेम्नोसे इत्यमरः। आचितो दश भारासु
द्विकं वल्यपीति। द्वाभ्यां कंबल्याभ्यां क्रीता। कंबल्यमूर्णपलशतम्। कंबलाच्च संज्ञायामिति यत्। क्रीतार्थस्य ठञो लुक्। बाढकीति। द्वावाढकौ पचति

दंत २

ति। आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम्। द्विगोष्ठंश्चेति खञ्चानुवृत्ते प्राग्वतीयष्ठञ्। तस्य लुक्। एतेन ष्ठञा विना ख्याता। काण्डान्तात्। षोड
श हस्तप्रमाणो दण्डः काण्डं। यद्यपि विशेषणेनैव तदन्तविधिः सिद्धः तथाप्यनेन ग्रहणेऽसति क्षेत्रे इत्येतन्न कृतं स्यात्। काण्डस्यैव विशेषणं स्यात्। तन्न तदन्तस्य।
तेन श्वेहापि स्यात्। द्वाभ्यां काण्डाभ्यां क्रीतोऽपि निराभ्यां क्षेत्राभ्यां क्रीता द्विकाण्डी वडवेति। इह तु न स्यात्। द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिरिति। अनेन ग्रहणम्।
मात्रवद् इति। यत्तु प्राचोक्तं द्वयसचो लुगिति तन्न। प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम संशयदानान्। द्विकाण्डी रज्जुरिति। तच्चिन्त्या परिमाणान्तादिति ज्ञ४
पूर्वेण निषेधः स्यात्। काण्डशब्दस्य आयामपरतयाऽपरिमाणत्वसात्। परितः सर्वत आरोहतः परिणाहत्वस्य येन मीयते तत् परिमाणम्। आ
ढककुडवादि। न तु यथाकथंचित्परिच्छेदमात्रम्। यदाहुः। ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः। आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वत इ
ति। अत एव द्विहस्ता भित्तिरित्यत्र ङीप् न। अत्राहुः। नियमार्थमिदम्। क्षेत्रे एव निषेधो यथा स्यादिति। अतो द्विकाण्डी रज्जुरित्यत्र ङीबेव सत्वतस्य फ
लमिति। पुरुषात्प्रमाणे। यद्यपि पुरुषशब्दो जातिवचनस्तथापि द्विपुरुषी प्रमाणमस्याः इति वाक्ये प्रमाणे वर्तत एव। प्रमाणशब्दस्समाना धि
करण्यात्। हस्तोऽतु तत्स्वभावादेव। तथा वक्ष्यति। दन्तमात्रम्। पंचालिः पुरुष इति। द्विपुरुषीति। अत्र च न्यासकारः। प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति द्वयस राम
चो लुगित्याह। तन्न। पुरुषशब्दस्य प्रमाणवाचित्वाभावेन प्रमाणे इति श्लोकवार्तिकस्य तत्राप्रवृत्तेः। ये हि शमादिवत्प्रमाणत्वेन सिद्धास्तेष्वेव ६७

७१

तत्प्रवर्तनेन तु पुरुषशब्दोऽपि। अन्यथा पुरुषद्वयसमित्यत्रापि लुक् स्यात्। स्यादेवेदम्। पुरुषहस्तिभ्यामण् चेति सूत्रे पदमञ्जर्यां। न चै
द्वयसज्दघ्नञावपि नास्मात् स्यातामिति वाच्यम्। ऊर्ध्वमाने मतौ मम इति वचनात्। एवं पुरुषात्प्रमाणे इत्यस्यापि सामर्थ्यादिव प्रवृत्तिः। यत्तु
तेत्र वक्तव्ये द्विगोर्नित्यं लुगिति वृत्तिग्रन्थमुपादाय हरदत्तेनोक्तम्। तस्मादाप्रासप्रवाऽत्र लुग्विधीयत इति। तदपि चिन्त्यं। तु मिन्यानुक्तस्य वि
धानोक्तेर्व्याहतत्वात्। यदपि प्राचीनप्रक्रियाव्याख्यानेषूक्तं पुरुषहस्तिभ्यामित्यत्र पठ्यमानेन वार्तिकेन तेन लुगिति। तदपि भ्रमोक्तिमात्र
म्। ढ्रात्तस्तत्र स्वभाष्यवार्त्तिककाराभ्यामस्पृष्टत्वादिति सांगतावत्। वस्तुतस्तु पुरुषात्प्रमाणे इति सूत्रे द्विगोस्तद्धितलुगित्यनुवर्तते। त
त्ताममध्यर्थप्रत्यधिप्यते हरदत्तोक्तिरपि व्यक्तं सिद्धं परतयैव नेयेति सहृदयैराकलनीयं। प्रमाणे किम्। द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरु
षा गौः। तद्धितलुक्येव। समाहारे पंचपुरुषी। अध्यसोनङ्। नादरेनेव सिद्धे नङ् ग्रहणं धनुषश्चेत्येतदर्थम्। दाम। कृत्री हि विशेषणता दे
व सिद्धे न ग्रहणं स्पष्टार्थम्। संख्यादेरिति। स्वरितत्वबलादेक एवानुवर्त्तत इति भावः। केवलमामक। इत्यादीति। अघस्यामामकीनस्तु। मित्रावरु
णयोर्भागधेयी। अनिपर्यस्तत्वं संतु पापीः। उत परीभ्योमघवा विजिग्ये। समानीव आकूतिः। आर्यकृती। सुमंगली। शिवा रुद्रस्य भेषजी
यकृता हरणमिति। यत्तु प्राचा अन्तर्वती पतिवती प्रत्युदाहृतं। तद्युक्तमिति भावः। व्यस्तेनरूपमिति। यत्तु प्राचा सर्वमेलेषु पच्यारइतिवर्णितं त

न्धुपेतिभावः।शृनकर्णोरेच।ऐकारआदेशः।ननुप्रत्ययः।उत्तरसूत्रेउदात्तइत्युक्ते।नतिति।अन्यथारथाकृपिश्री।लघावंतेद्वयोश्चबह्वो
षोगुरुरितिमध्योदात्तउदात्तत्वंप्रयोजयति।अम्यादिषुतिसृषुस्थानेतरनमइत्येवसिद्धमितिभावः।यथाविस्पष्टेतितिभावः।उदात्तेकारइति।
मनुदात्तोऽप्याद्युदात्तः।श्वश्वस्तिहीत्यादौमनेरुप्रत्ययस्यविधायकेसूत्रेधान्येतिदित्यधिकारात्।समाससंनिर्देशोनेनद्योतयति।उदात्तइत्यनुवर्तमा
नेसंबंधानुवृत्तेरैकारेऐत्वसंबंध्येन नत्वौकारेणापीति।ननुश्वयउत्के।शाचाऐकारोकारोतुदात्तोस्तइति।नतुपेक्ष्यमा।पदमंजर्यादिविरोधा
दितिभावः।मनाचीति मध्योदात्तं।इतरद्वयमाद्युदात्तम्।एनाकृतुरा।वर्णनामिति।एतः।श्रोणः।श्रितिः।श्रिश्नि।इयत्।उत्करा।हरणानि।त्रेपनि।
अत्रोत्तरपदस्योपसर्जनत्वेपिसमस्तस्यानुपसर्जनत्वमितिभावः।संज्ञातासांतंचारसलाद्या।क्रमेकेइति।अत्रछंदसीतिभाष्योक्तेः।लोके
तोग गेंगास्कृणिमसिद्धिः।कानामित्यादिप्रयोगाःप्रामादिकाइतिभावः।वस्त्रजस्कंदेस्येकेइत्यन्वयात् भाषायामपीतिभाष्याभिप्रेतं।अन्यथापक
ग्रहणंनकुर्यात्।नहिछंदसिपरिक्रीरिघ्रवत्तय इत्यादिप्रयोगेषुकश्चिद्दिप्रतिपद्यते।विदुषिवाची।तिदेवूर्णोधनेइतिस्मरणात्।भवदानः
सिनेगोरइतिकोशेतु विशुद्धसाधर्म्यात्प्रयोगउपपन्नइतिभावः।लघाविति।अंतेएकस्मिन्लघौद्वयोश्चलघ्वोः परतोवह्वपोवह्वचस्य राम
गुरुरुदात्तःस्यात्।अथिति अचःभावात्संज्ञा।हलेति।हलपेश्चेतिनप्रत्यये।कृपेश्चेतिसोनाद्यंतोरोणादिकेइलचिचक्रस्कृपि लावंतोदात्तौ। ६८

तश्चेतिलुक्।नृपाव्यमगादितिप्रतिषेधात्।तथाचकालिदासः।केकेयिकामाःफलितास्तवेति।एतेनदेवकी।व्याख्याता।दुहीयवोयूवा
नीति।जात्यंतरमेवानेनविधीयते।अयमेवचास्यदोषः।यदुतनयवत्वजातेरभावेपिनदाकारानुकृतिः।ङीपूर्वाच्यइति।इदंचतनीयेभाष्ये
इउश्चेतिसूत्रेतिस्थितंनतु।कण्यमिति।यत्तुवदंति।दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न्याच्यनुकृइतिपदंविभज्यते।नचइंद्राणीनामनुकेवसिद्धेआ
कारादेशविधानसामर्थ्यात्तु।विदन्यत्तोपिविधानमनुमीयते।तेनत्रह्मणीतिसिध्यतीति।नचिंत्यम्।अनुकिलनेअतोगुणइतिपररूप
प्रसंगात्।ननकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घोभविष्यति।अन्यथाहिनुकमेवकुर्यादितिचेन्न।अल्लोपोनइत्यस्यबाधेनचरितार्थत्वात्।प
रूपेनइतिवेदादेशोकर्त्तव्येआगमलिंगककारोच्चारणसामर्थ्यादवलोपो नभविष्यतीतिचेन्न।शार्वशाद्येककारस्यचरितार्थत्वात्।न
पो हितत्रलोकक्लिति।असंयोगादितिनिषेधात्।नस्मात्ककाराकारयोःसामर्थ्यविरहेपररूपबाधेनार्थदीर्घोच्चारणमावश्यकमिति।एतेना
नुकृइत्यादिरेवलाघवादस्त्वित्युइतिहरदत्तोक्तिरपिप्रत्युक्ता।कर्मण्यणिति।नदंतान्ङीपूर्वपदा संज्ञायामितिणत्वम्।नवतकीनीति।
प्र चभिसर्क्कीनइत्यस्यामवस्थायांप्राप्तसुबुत्पत्तेः समासेऽदंतत्वान्ङीषांकचितेति।कर्तृकरणेकृतेतिसूत्रेवहुलग्रहणान्नकृपिसमवेनेनस राम ६९
मासः।नच्चवसुपःप्रागेवांतरंगत्वात्टापूनतोऽदंतत्वाभावान्ङीविति भावः।तेनवक्ष्यति।अयंभावः।वहोर्नन्ववदुत्तरपदस्येति।नक्रश्चा।

पिङ्गेरादिभ्यश्च। श्वनुराद्दीन पश्यनेनेनेन कृत्रिमोऽडीपुरुस्तत्र यस्त्वावाशुनीत्करादनेन नश्वामादिकृत्सु। यस्तु श्वावस्तेनेश्वानमानं त्वेश्वेवान
रनीतिवाऽर्थेलिवः क्विपो वाक्कावुपसर्जनत्वान्ङीषभावे निशुनीत्यादिवन्ङीव्विति। नत्वत्रलिति संप्रसारणं दिले॰ ॰गे॰उ कृतसंमुखस्यम
नेदुर्लभं। अन्यत्रतात्नांकथंचित्॥ ओपनेवेदिति। ओप्यनेति शिप्यतेधान्यं यस्मिन्। गोणान्येति। यस्याः पृष्ठेच्छिन्नंनाम। अहत्रिमेति
यथासेवास्थलीपत्रविविन्नतां तामिति। स्थलान्येति। कृत्रिमापुरुषेण निर्मिता। यथास्थलेयोदकंपरिरक्षितिति। भाणपक्वा। अयोविका
रइति। फालइतिप्रसिद्धः। कुशान्येति। छंदोगास्तोत्रीयाणां नार्थानोऽडुंवरान् शंकून् कुशाइतिव्यवहरंति। अतः कर्मीतिसूत्रेहानोनूप
येनेतिव्यासःसूत्रेकुशावानसमासस्यानामापानेनिष्कतोचप्रसिद्धएवायं। पत्निवरेति। तथाचपाणिग्रहणेनसंगतिधायितादुणवचनोप
मितिभावः। वह्वादिभ्यश्च। वहुवाद्दस्यगुणवाचित्वाद्बृवेण सिद्धेउत्तरार्थंग्रहणमित्याहुः। वस्कनस्कव्रुवाद्धः। नित्यंछंदसीसूत्रेरस्तंत्रंचे
त्रिद्वयमपिव्यर्थमेव। सर्वविकल्पानांछंदसीव्यवस्थितत्वात्। पुंयोगादिति। तथाचगोणीवृत्तिरितिभावः। पूरातुसुरव्यापर्णतस्येदमित्यण
नदागोपीत्येवभवति। योगश्वेहद्वंद्वप्रतिभावएवेत्येके। वस्कनस्कसंकोचेमानाभावात्जन्यजनकभावोपिगृह्यते। तथाचभट्टिः। कौशल्याया
॰॰ाविसुखेनरामः। प्राकैकयीतोभरतस्ततोभूदिति। केकयदुहिताहिकैकयीजनपदशब्दाद्दित्यपत्यप्रत्ययेतुकैकेयीतिस्यात्। नचतस्याः

जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात्। क्तोऽकृतमितिप्रतिपन्नाः इति। सदनोदात्तविधायकानि। तत्रजातिपूर्वादित्यक्तेबहादिपूर्वकस्यार्था
दौ। सुदास्तइति। अस्वांगपूर्वपदाद्विकल्पस्यावस्थमाणत्वादिहस्वांगपूर्वपदएवोदाहरणमित्याह। ऊरुभिन्नीति। जानोनादिति। वर्णादनु
वत दात्तादितिवहुव्रीहेरुदात्तादित्येवसिद्धेअंतग्रहणंनित्यत्वप्रतिपत्त्यर्थं। वाजातेरितिनुवैकल्पिकउदात्तःनतुनित्यइतिभावः। सुमुखाशाले
न ति। एवंचफलमुखीकारणमुखीचावस्थेत्यादिप्रयोगाः प्रामादिकाइतिवोध्यम्। उरःक्रोडेति। स्वांगलिंगोपमितिहरदत्तादयः। नचोपसर्जन
र ह्रस्वत्वेकृतेदंतत्वान्ङीषःप्राप्तिः। अमस्तकनताक्रोडंभुजांतरमित्याह। रत्नमनिस्कपुंस्त्वमाह। गणेचक्रोडेतिशानिपदिकमात्रंपठ्यतेनतुदा
७५ वेनेतितिगंरत्नमहोदधिकारः। एवंचाविशेषात्लिंगत्रयेउदाहरणंवोध्यम्। माधवस्तु नुदादिगणेकुडनिमज्जनेइतिधातावाह कोडःघञ्।
क्रोडाअश्वानामुरः। दावेतोयंस्वभावतोविशेषविषयः। क्रोडादिषुटावन्तस्येवपाठादुजोनरमात्रवेचनस्यक्रोडाशब्दस्यवहुव्रीहौस्वांगत्वक्ष
॰ङीविकल्पोभवत्येव। कल्याणक्रोडीकल्याणक्रोडामयूरीति। ङीवोङीवादेशाइति। दिक्पूर्वादितिपंचम्याङीषितिप्रथमायाःषष्ठीकल्प्यत
इतिभावः। यदितुस्वनेक्रोडीप्रयस्यातामत्रान्युल्युरावपिप्रसज्येत। पूर्वोक्तपर्युदासस्यनिषेधानांचानुवृत्तोतुगौरवमितिभावः। वृषलीति। एकत्वं
हिवृक्षोवृषलत्वेकृपितेनरपस्तनत्सहोदारादेकपर्णविनानस्यसुग्रहत्वादितिभावः। ओपगवीति। अणेनतद्धिताणोडीपंपरत्वादयंवाधते। एवंना

पदि२ त्पयइतिप२

पस्याधिकारे औपगवी इत्यत्र नीक्षुपा रायटिहालमूञ्इति ङीबिति व्याचख्युः एतदुपेक्ष्याइति भावः। आत्मनी स्यंत्रेति। एवं च भ्राताडीवुदाहर
णं भ्रान्त्यादिकमिति भावः। तु करिति। लिंगविशिष्टपरिभाषयाद्यादयः। प्रात्वात् तु अंतादिर्विव्रेति स्वत्र सुपन्यस्यादिवङ्गाग्रात्वाद् यइतत्कृतं। नत्रे
प॰ दंवत्कमूं परत्वात् दिवङ्गोविधीयतेन। तथा चेह प्रतिषेध एवास्यान्नानतु स्वादयः। यत्तु व्याचख्युः। आदिः ऊङ् पक्षे याङ्र्वेप्रानिपदिकंतेढ्ङ्गतात्
दवयवत्वेन ग्रहणान्। ह्स्वंतिवङ्गावादिति यावदित्यनितदपि क्लिष्टं। स्वपरग्रंथविरुद्धं। उक्तरीत्या हि कांडेकुप्रेइत्यादावपि एकवचनमुत्सर्गश्
तिसुःप्रवर्तेत। तद्वारणाय च अप्रत्ययइतिप्रसज्यप्रतिषेधाभ्युपगमे प्रकृते दोषः। श्वश्रूरित्यत्र एकादेशाभावात् लिंगविशिष्टपरिभाषाया
द॰ एवावश्यकत्वाच्च। यत्तु नत्र श्वशुरः श्वश्र्वेति निर्देशात् स्त्रीप्रत्ययइति तन्न॥ निर्देशस्य शादपरत्वाद्धि पंचराभ्यां जेःङेःयइति वत्। श्वशुरस्येति। तुयोगलक्ष
कु॰ णाङीषिप्रसंगे तु नत्रस्त्रियोगेन च विधाय मानो लोपः सन्निहितत्वादंतस्यैव वाकारस्य तत्वादेः। एतच्च वचनं श्वशुरस्य श्वश्रूर्वेति निर्देशात्सिद्धार्थक
थनपरं। अतो विप्रेत्यमाकारस्य लोपो न शंक्यः। उपमानवाचिपूर्वपदमिति। धात्रीकराभ्यां करभोपमोरूरित्यत्र तु नाकरभशब्दस्योपमा
नवाचित्वेपि पूर्वपदत्वाभावात्। शफोखुराविति। यद्यपि शफं क्लीवे खुरः पुमानित्यमरः। तथापि शफशब्दस्य पुंस्त्वमपि बहुसंमतं राम ७०
त्वा। शफाविवजङ्घ्र्ने राणोति श्रुतेः। ग्राम्यपशुसंघेषिति स्वत्रस्वस्याख्यानवसरेन्यासे हरदत्तादिग्रंथेषु चात्रस्य सादिनिबंधेषु च प्रचुरम

योगदर्शनात्। लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येति भाष्याच्च। शफोस्तुजो गुदं घोलेतिगणरत्नमहोदधौ कोडादिगणपाठाच्च। शफः
खुरेगवादीनां मूले विटपिनामपीति हैमचंद्रकोशाच्च। विश्वकोशे नपुंनपुंसकं नोक्ता। वामोरुसुंदरीऊरू यस्याः ... इति विग्रहः। इह सर्वत्रोपमा ६२
नाभावादप्राप्ते विधिः। कथं तर्हि पीवरोरूः पिबनीव बर्हिणाइति कुमारः। प्रमाद एवायं। संज्ञापूर्वकत्वात्सं तु धिगुणत्वेनेत्येके। हितेन सहेति।
त समो वा हितं ततयोरिति व्युत्पादितः सहितशब्दस्तत्केनेह गृह्यते। एकदेशविकृतमनन्यवत् सहितग्रहणादेव सिद्धेरिति भावः। अनुपो अकार इति। अ
त्राकारविशेषणं किं। श्वरसेनी। जनपदशब्दात्क्षत्रियाज्ञञ् इत्यञ्प्रत्यये इति लुकि जातिलक्षणे ङीषि श्वाङ्गरवीति। श्वंगरुशब्दाद्दपत्यार्थे ण्यामनरया
रिति। नत्र शाङ्गरवादिभ्यइति ङीपि नरशब्दाज्जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते वचनं। ननु नरशब्दे अले अत्यस्य वृद्धिः स्यात्तथा च यत्ताङ्कः। अत्रस्य यस्येति लो
पेनापहारात्। अनेत्यस्याप्यकारस्य वृद्धिर्भवति। अंतरतमात्तुगुणेत्वन्यायप्यकत्वेनेति परिभाषावाधस्येवेत्याप्यत्वादिति। तन्न। प्रत्ययस
रंत न्नियोगशिष्टाधाच्च ऊदंतरंगत्वेन परमपि यस्येति लोपं बाधित्वा प्रवृत्तेः विस्रात्। किंच। अस्तु कथं चिल्लोपस्तथापि रेफस्यैव वृद्धिः स्यात्। न तु का
रस्य। अंतरतमपरिभाषा पाणिनीयत्वात्कोस्तु परिभाषायाः परत्वात्। अपि च। अंतरतमपरिभाषा असंदेशमादेशं व्यावर्तयितुं नैस्वतिनेतिनियच्छ कुं
ति। नत्कथं रेफस्यस्थानित्वाशंकितिः। किंच। गुणेत्वन्यायेति न्यायो पन्यसनं स्वकीयएवापरिभाषयोः परस्परं गुणगुणिभावाद्योगात्। अनेन

त्वं। नरइ इति रोनेलुप्ताकारानुकरणं। नरः। अनरः। नावनरस्यनयोरिति व्याख्येयम्। यद्वा। नरस्य अः नरः। कृतेतद्वत्स्वररूपं। नाचनरस्यनयो
र्नरस्योः। नरस्यैव प्रथम एवाकारोनेत्संज्ञकेन तु द्वितीयः। प्रश्लेषसामर्थ्यात्। अधिकं शब्दकौस्तुभेबोध्यम्। पुत्रशब्दोत्र पर्युदासो। पुत्री पुत्रीव
दर्वह्वयेतनोति। कुर्वन्ति दुर्वीपरिति पुंसि संज्ञायां पुत्रशब्दः कन्यापोनास्ति निप्रमित्यं। आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां तमी। आदुर्ड
त्र८ हिनरं सर्वेइसमरोक्तेः। अत एव प्रत्ययस्थादिति लक्षप्रकरणेवा सर्वेषां पुत्रिकादेहारकाणामिति वार्तिकं न ह्याप्यादिकं वसिगृह्यते। पुत्रत्र हरदत्तेनो
क्तं। केवलः पुत्रशब्दः स्त्रियां न वर्तत इति नित्या ष्टात्वविरोधाद्उपेक्ष्यम्। इत्प्रकरणस्य स्त्रेयंथविरोधाच्च। इदं तु चिंत्यं प्राकारेसनागृहस्येति सह्येत स
तोग्रराजपोजकुलमस्तस्योदुहितुः पुत्रदेति वार्तिकेकिमर्थमिति। यत्नुवदंति। स्वरार्थमिति तन्न। दितायादिफलेदात्तत्वेनिचनिस्वरेणोदात्तत्वादीनं
तेनतत्पुरुषेपिसमासस्वरेणोदात्तत्वेतिस्वरभेदाभावात्। यद्पिशार्ङ्गरवादौ पुत्रशब्दः प्रक्षिप्तः। नतु सौत्रः प्रायिकइति। तदपि न। उदात्तप्रयोग ह८
विरोधात्। वासतनेकेत्यादिवार्तिकेयदादिकृता कारप्रश्लेषविरोधाच्च। त्यास्तानावनू। अवश्यमिति। वृद्धकोशलाजित्यादुङ्कारीषगंधेति। करीषस्य
वगंधोस्य करीषगंधिः। उपमानाच्चेति गंधस्येदंतादेशः। तस्य गोत्रापत्यं स्त्रीअण्। अतिनोरिति ष्यङादेशः। सचयद्यपिस्त्रियामेवविहितस्तथापिडि- राम
दपरणसामर्थ्यातदंतादप्यंचापूर्वेपोतिमौषशाद्योगगादिः। नदिनाः। वहुवचनमतुक्तानासुपसंख्येयानां संसौ थमहासंज्ञाकरणं अन्वर्थतायते ७१

ष्येति। इतिमा

ग्रह।

यः प्रयोगेभ्योहितास्तद्वितांइति। तेनयथाभिधानमेवस्युः। स्यादेतत्। टापः प्रागयमधिकोस्त। ष्फविधौन द्वितग्रहणं यस्येतिलोपेइकुंहरणं रो
समाप्त्विति चेत्तामेवं। पद्धीस्यत्र ओर्गुणप्रसंगात्। शार्ङ्गेनादिति। यौतिमिश्रीकरोतिपत्येति युस्यतेः। केचित्तु वाहुलकाद्यौतेरोणादिकं
स कतिप्रत्ययं वदंति। उभयथापियुवतीनांसहोयौवनं। स्यं तातुअणि मुंवङ्गावाद्यौत नमिसेचा। भिक्षादिपाठसामर्थ्यात्रिपुंवदितिरत्तिसूक्त
भाष्यविरुद्धा। भाष्येतस्यास्य प्रत्याख्यानादिति दिक्।।। इतिस्त्री प्रत्ययाः।। प्रातिपदिकार्थः। तस्यचावधारणं र्थः। मात्रं कात्स्न्येवधारणेइत्य स४
धा मरः। प्रातिपदिकोरीत्येव तन्मात्रमितितत्वकारेणां स्वपदविग्रहं मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। उच्चइति। यद्यपि नीलरूपेस्वरोयमनियत
लिंगस्तथापिवासुदेवेभगवति नियतपुलिंग एवेतिभावः। ज्ञानमिति। भावेल्युट्। द्रोणइति। न च प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमेहास्त्विति वान्यम्।
तथासतिपरिच्छेद्यपरिच्छेदकभावस्य संसर्गविधयाभानायोगात्। नामार्थयोरभेदसंसर्ग एव व्युत्पत्तेः। न चापष्म्पर्थबहुव्रीहौव्यभिचारः
एकार्थीभावाभ्युपगमात्। नापिनिपातार्थेतेषां द्योतकत्वाभ्युपगमात्। न च सिद्धो नेपिप्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयोदुर्लभः। अन्येत्वादृष्टत्वादि
तिरान्यमादेव नार्थकृतद्वितादोदृष्टत्वादितिभावः। वचनं संख्येति। तथैवप्रा चांव्यवहारात्। इहस्त्रतेर्थेलिंगेचप्रथमेसेनावदेवसुवचम्। इतरत्से
वित्स्कुंशक्यम्। तथाहि।। अर्थप्रथमेनकेनकस्यार्थेइत्याकांक्षायां यस्मात्तादिविधिस्तस्येति लभ्यत एव। स्वादयश्च प्रातिपदिकालिंगप्रसम

विशिष्टाञ्च विधीयंते। तदर्थत्वं च तेनो नियमो पक्षिनिकृत्व मेवा। एवं च सूत्रानी। हिर्मनीसारोपुं योगमहत्वादेर विधेना नियम भावेन प्रथमा
सिध्यती। स परम नुकूलम्। यथा न्यासे तु सानस्या। यदि तु अर्थ शब्दोच्चत्रिविषयपरः त्रिनिर्द्देशानिर्लक्षणं चा। गौणी तु लक्षणं समूर्तताश्चयस्वा
त्वा। त्रिकं च प्रातिपदिकार्थ इत्याश्रीयते। तदा लिंगेत्वपि मास्तु। लक्षणांगं विशित्रते पि न स्तनिः। नियमांशासागाता। तथा च अर्थ ग्रंथमेसेव सारं
द्रोणोव्रीहि रित्यपि द्रोण शब्दस्य तत्स रिमिते उपचाराशब्द सिद्धम्। गौ वहीकइति येन। एकोद्धाविसाद्यपि नकेवलो प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति नियेधा
देव सिद्धम्। अनन्विनार्थक प्रयोगापेक्षया ऽनुवाद कमात्र प्रयोगस्यान्याय्यत्वात्। एवं मात्र ग्रहणमपि व्यर्थीसं बोधने चे नित्तापकेन कर्माधिवि
को प्रथमा या। अप्रवृत्तेः। यत्तु प्रा. वोक्तम्। प्रातिपदिकार्थः सत्तेति। यच्चव्याख्यानं। यो र्थः स नित्येव केवले भासते। न जात्यादिरूपो न लिंगसंख्या का
रकयोगी स विवक्षितो यथा ऽव्ययार्थः। अव्ययार्थो हि केवलमस्ती। निशाक्यने वक्तुं न पुनरीदृशस्ता दृशाइतीति। तन्न। उच्चैर्नीचैरित्यादिशब्दानां स
त्त्याकारकप्रतीतिजनकत्वस्य सर्वत्र विरुद्धत्वात्। अस्त्यादिसामानाधिकरण्यस्यापि असत्तार्थकेपु दुर्लभत्वात्। लिंगसंख्याकारकयोगी ७२
नित्तदु[illegible]ति विरोधाच्च। पृष्ठान्तरो पस्थापितस्यास्तिसामानाधिकरण्यमस्ती। निवृत्तानान स्याव्यावर्त्तकत्वात्। न पुनरित्यादिवाक्यशेष विरोधा राम
द्वालिस्तः श्री रित्यादावव्याप्तेः। नव लिंगग्रहणन्तत्सिद्धिः। मात्र पदेनाधिकव्यवच्छेदात्। यदपि प्राचां व्याख्यानं यन्नार्थान्तरानपेक्षया शब्दप्रवृत्तिः। ७२

सत्त्वं सर्वः प्रातिपदिकार्थः। शब्द प्रवृत्तिनिमित्तमित्याचत्त्यथा उच्चैर्नीचैरिति। अलिंगसंख्यावे नो केवलं जात्यादि नियेसं स्तार्थमाहतु
रिति। तदपि न। प्रवृत्तिनिमित्तं हि प्रकारीभूय भासते तेन तथा च तन्मात्र बोधो ऽसंभवी। यदि सोपूर्णस्य भिसंबंधाप्रवर्त्तते। तत्र गोणं मुख्य न्यायेन प्रा
प्नोति। नियरिमाण ग्रहणमेति। न च। परत्कार्थे वयंन्याये न प्रातिपदिककार्येवि निसिद्धान्तात्। अन्यथा हि सिंहो माणवक इत्यादि सिद्धि प्रसंगा
च्च। यदप्याहुः। द्रोणादयः शब्दलौहं दारुमयं वा परिमाणमेव न व्यभिचरंति परिमेयं तु व्यभिचरंत्येव। अनस्तस्य प्रातिपदिकार्थत्वाभावाद प्रास्ते प
रिमाण ग्रहणमिति। तदपि न। गोभ्यापि एव हि घटादिशब्देभ्योपि स्यादिति संख्याकारकाद्यन्वयस्य तस्मात्। यदपि द्रोणपरिमितेव्रीहि द्रोणशब्दः सो ऽपि
णलाक्षणिकं तु सिंहो माणवकः मंचाः क्रोशंतीत्यादिष्वप्यापत्तेः। तत्र विशेष्यस्य माणवकादेर्भेदे पि संहसदृश इत्यर्थे गौणे पि नियमोपपत्ति
पि निकृष्टे च नियेदितहि व्रीह्यादेर्भेदे द्रोणपरिमितो नियतरप्येवेति तुल्यम्। संबोधने च। [illegible] मात्र ग्रहणात्संबोधनाधिके न प्राप्नोति। सा रंभवक इह संबो
धने प्रकृत्यर्थ विशेष्यम्। क्रियायां प्रतिविशेषणमिति सिद्धान्तः। उक्तं च। संबोधनपदं यच्च तत्क्रियाया विशेषणम्। व्रजानि देवदत्तेति निघातो तत्र
तथा सतीति। एवं च राममपाहीति वाक्यस्य राम संबंधि संबोधनविषयो मत्कर्मकं रक्षणमर्थः॥ ॥ इति प्रथमा॥ ॥ कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म। कर्त्तुरि
तिक्रस्य च वर्त्तमाने इति कर्म विषेष्ठी। आप्नोतेः सन्नंतात्मतिबुद्धि पूजार्थेभ्यश्चेति वर्त्तमाने क्तः। मतिरिच्छा न तु बुद्धिः। पुनर्बुद्धिग्रहणात्। एवं च

कर्तुराप्तुमिष्यमाणं कर्मेत्यर्थः। कर्ता विधातृव्यापाराश्रयः। स च केनाप्तुमिच्छतीत्याकांक्षायां विशेषणीभूतेनेप्सितपदार्थेनेत्यर्थाल्लभ्यते।
नैतद्दाह। क्रिययेति। क्तप्रत्ययेनोपस्थितेन वर्त्तमानत्वं चेह न विवक्षितम्। तेन कटं कृतवान् करिष्यतीत्यादि सिध्यति। कारकमिति। एतच्च कारक
स्याधिकारस्तत्राह लभ्यते। तत्र हि व्यत्ययेन प्रथमार्थे सप्तमी। प्रतिसूत्रं च वाक्यभेदेनाभितः कारकसंज्ञा विधीयते। तद्यथा। अपाये ध्रुवं कारकं संज्ञं स्या
त्। ततोऽपादानं। उक्तं कारकमपादानसंज्ञं स्यात्। पुनः कारकग्रहणं तु रसिसामर्थ्याद्द्वितीयसंज्ञाभिः सह समावेशः। अन्यथा विधेयसंज्ञा। क
रोतीति कारकमिति। तेन क्रियाऽन्वयिनो न भवति। ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति। इह हि ब्राह्मणः पुत्रविशेषणम्। न तु क्रियान्वयी। यद्वा।
कारकशब्दः क्रियापरः करोतीति कर्तृकर्मादिव्यपदेशानिमित्तेति। तेन पूर्वापादानादिसंज्ञाविधौ क्रियायामित्युपस्थितम्। क्रियान्वयीना
मेव न तत्संज्ञाविधायिंते कारकादन्यत्र स्वयोरित्यादौ तु कारकशब्दः स्वर्यते। तेनैतदधिकारोक्तं कर्त्रादिषट्कमेव गृह्यते। अस्मिन्पक्षे वृत्तावपि का
रकमित्यस्य क्रियान्वयीत्यर्थः। आद्यपक्षे तु कारकसंज्ञं स्यात्। तच्च कारकं कर्मसंज्ञं स्यादित्युक्तावेवं। अनभिहिते। ननु बहुपटु इत्यादौ बहु
उक्तार्थतावत्सत्त्वात्कस्माद्वाक्ये न। एवं क्रियते कट इत्यादावपि तिङादिभिरुक्तार्थता द्वितीया न भवेदिति चेत्। किं च कटं करोति भीष्ममुदारं दर्शनीयमित्यादौ राम
कट इत्यादिषु प्रथमया बाधयिष्यते। निरवकाशत्वात्। न च कृष्णः श्वेत इत्यादिरवकाशः। तत्रापि प्रतीयमानामस्तिक्रियां प्रति कर्तृत्वेनैतन्नापाद ७३

संगात्। अयं नीलमिदं ननु रक्तमित्यादौ विशेषणेन रस्तिना नाव्यये के अस्तिक्रियाया अनावश्यकत्वात्प्रथमाया अवकाशं रूपेण हि वि
भक्तिप्रिया(?) एवं चानभिहिताधिकारो व्यर्थ इति चेत्। मैवम्। संख्याविभक्त्यर्थ इति पक्षे सूत्रारंभात्। तथा चानभिहिते कर्मणि यदेकत्वं तेन वि
द्वितीयैकवचनमित्यर्थः। सूत्रानारंभे च कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमस्त्विति वाक्यार्थः। तथा सति कृतः कट इत्यादौ च केन कर्ममात्रे
कोऽपि न देकत्वस्याभिहिततया परत्वात्प्रथमैव स्यादिति। कर्तव्यः कट इत्यादौ तु तयोरपि परत्वेन कृद्योगषष्ठीप्रसंगात्। कारकविभक्त्यर्थ इति प
क्षे तु सत्त्वं प्रत्याख्यातमाकरे। हरिं भजति। भजनक्रियासाहाय्येन इत्याद्यर्थो विशिष्टतया क्रियाव्याप्यत्वेन हरिः कर्म। तद्विशिष्टं भजनं वाक्या
र्थः। हरिः सेव्यते इत्यत्राप्येवमेव क्रियाप्रधानमाख्यातमिति सिद्धांतात्। धातूपस्थिता क्रियातिङर्थं प्रति विशेष्या न तु तदर्थं प्रतीत्वविशेषणमिति
हितस्यार्थः। अत एव पाचको व्रजतीति च पचति व्रजतीति नैकं वाक्यं पाककर्तृकर्तृकं गमनं हि पाचक इत्यादेरर्थः। एककर्तृकापचिक्रियागमि
क्रिया च पचति व्रजत्योः पृथगेवार्थः। एवं च प्रथमांतविशेष्यको बोध इति नैयायिको भाष्याद्यनुसारिभिर्नादर्तव्यः। यास्कोऽप्याह। भावप्रधा
नमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानीति। पश्य मृगो धावतीत्यादौ तु मृगकर्तृकं धावनं दृशिक्रियायां कर्म प्रधानेद्दशिक्रियेव। उक्तं च। सुबंतेहि यथाने
कं तिङंतस्य विशेषणं। तथा तिङंतमप्याहुस्तिङंतस्य विशेषणमिति। एवं च पचति भवतीत्यस्य पचिक्रिया भवतीत्यर्थः। अयं तु विशेषः। तिङंतोपस्थिता पा

प्रदि

क्रियायाः क्रियांतरं विशेषणत्वेपि शाब्दाध्याहारवादे कर्मत्वसंसर्ग एव न तु प्रकारः। अपदार्थत्वात्। अर्थाध्याहारवादे तु प्रकारत्वेपीष्टापत्तिः
पचति स्नातीत्यादौ धात्वर्थत्वात् फलस्यापीत्थमेव मतभेदेन व्यवस्था। अत एव न समानाधिकरणेनोन्नीते पचति स्यादौ द्वितीयेकवचनोत्पत्तिः। अग्निष्टोमे
न यजतेत्यादौ तृतीयोत्पत्तिश्च संगच्छते। न च दृष्टांते विरोध्यसमर्पकाद्वा द्वितीयेविशेषणस्य समर्पकात्व कर्मत्वादिवाचिकायाः सुप्तिंमतेः प्रयो
गोस्त्विति वाच्यं। धातुतिङंतयोरप्रतिपादकत्वात् नैय्यायिकानां तु स्यादेव दोषः। तथाहि। धात्वर्थं गंपश्येति पश्यधात्वर्थाविनिगमविरहे पिस्यात् न वा
प्रथमासमानाधिकरणेपशतृशानचोर्भिन्नत्वान्नैवं प्रयोग इति वाच्यम्। एवमपि द्वितीयानुत्पत्तेर्दुरुपपादत्वात्। न नु तत्र वाक्यभेद एवेति प
क्षेपत्यं तत्र मिति कर्माध्याहारात्। पचति भवती स्यादि तु पाको भवती साध्यर्थे अनिष्टमेवेति चेन्न। मैवम्। अध्याहारे गौरवात्। अपि च अपा
सीद्देवदत्तो वेहीत्यादौ शत्रादेः ५१ तस्य च मुनिवचनविरोधेनासामानिकत्वात्। तदीयाभिप्रायमात्रस्यांकिंचित्करत्वात् ५१ प्रसंग एव ना
स्ति। एकवाक्यत्वं भावादिकाहि सकलमेते न च तिङंतस्थले क्रियाविशिष्टक्रियांतरबोधो न जायत इति वाच्यम्। तथेव्वमुत्पन्नानांनाद्धत्वाबो
धस्य दुर्वारत्वात्। ईदृशार्थे साधुत्वेनेष्टमित्यपि नासाधुत्वानुशासनार्थं प्रवृत्तौ रेव न तत्स्वीकारात्। धातुसंबंधाधिकारसूत्रादिनेषु रमत्स्कंदेत्यादौ राम
स्यावत्पकत्वाज्ञानं तु सिद्धांते आख्यातवाच्यक्रियायाः अपि कर्तृकर्मत्वस्वीकारे तस्याः असत्वरूपत्वं भज्येतेति चेन्न। लिंगसंख्ययोः कर्तृकर्मनर ७८

सं

कारकस्य चाभावमात्रेण तथा चोपपत्तेः कर्मत्वस्य प्रकारतयानभ्युपगमाद्वेत्यन्यत्र विस्तरः। अभिहितेनेति। नन्वेवं पक्वमोदनं भुंक्ते इ
त्यत्रापि द्वितीयानस्यादिति चेन्न। मैवं। इह हि पचिभुजिनिरूपिते द्वे कर्मत्वशक्ती। तत्र प्रधानक्रियानिरूपितानभिहिता शक्तिमादा
य द्वितीया स्यात्तेः॥ उक्तं च हरिणा॥ प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक्॥ शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते। प्रधान
विषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते। यदा गुणे तदा तद्वदनुक्तापि प्रतीयत इति॥ अत एव पक्वौदनो भुज्यत इत्यत्र भुजिप्रत्ययेनाभिहि
तत्वयमैव पचेरप्राधान्यात्। वक्तानक॥ पक्वा भुज्यत इत्यादौ कर्मणः पचिभुजिभ्यां न युगपदुत्यो न्वयः किंतु अन्यतरेणान्व
यः अपरेणार्थः। तत्र च प्रथमाद्वितीये व्यवस्थिते एव। तद्यथा पक्वा भुज्यते ओदनः। किं पक्वा। अर्थादोदनं। यदा तु ओदनप
क्वा भुज्यत इति प्रयुज्यते तदा भुज्यत इत्यत्रार्थादोदन इति गम्यते॥ एवं च विवक्षाभेदेन प्रयोजयितुं शक्यते हरिर्हरिं वेत्युभयं सा
धु प्रातानंद इति। आनंदकर्तृकप्राप्तिकर्मीभूत इत्यर्थः। यदुक्तं प्रायेणेति तस्य फलमाह क्वचिदिति। विषयइत्सइति॥ यदि
तु बधिकिचोरन्यतरेण सह कर्मतयान्वयो विवक्ष्यते। तदा द्वितीया स्यादेवेति ध्येयं॥ तृणं स्पृशतीति। यथा स्पृश्यमानस्य
तृणादेरीप्सितस्य क्रियया योगः तदन्यसंयोगादिफलाधारत्वात् तथैवानीप्सितस्य तृणादेरपीतिभावः॥ स्यादेनत॥ धा

इत्यस्यादौ सामानाधिकरण्यानुरो(धा)

तृप्त्याख्यफलशालिकर्म्मत्त्वेवास्तु। किमीप्सितानीप्सितयोः पृथक्कथनेनेति चेन्न। मैवं॥ अग्निर्माणवकं वारयतीत्यत्र वारणार्थानामि
तिसूत्रेण माणकस्यापादानत्वं प्राप्तं तद्बाधायकर्तुरीप्सिततममिति वक्तव्यमेव। एवं चहेत्यो दासीनयोः संग्रहार्थं तथा युक्तमित्यस्याप्या
वश्यकत्वात्। अनाप्सितग्रहणं तु स्पष्टार्थमेव न तत्त्वावश्यकं॥ इदं त्वव धेयं॥ ईप्सितानाप्सितयोः शब्दबोधे एकरूपत्वमेव॥ दीर्णनीयशारीराधि
शीङ्सादिवत् संज्ञाप्रवृत्तावुपयोगेऽपि द्वितीयावा(च्य)कोटावप्रवेशात्। अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात्। कर्मणि द्वितीयेति सूत्रेऽपि तत्तत्सूत्रैर्यावन्तो कर्म
संज्ञाविहितास्ते सर्वे निर्नित्तेन रूपेणोपस्थिताः तेषु च विधीयमाना द्वितीया आधारवाचिका। लाघवात्। क्रियायाधातुनाकर्तुश्चदेवदत्तादश
ब्दैर्लाभात्। इष्टतमत्वादेरलभ्यमानाभावात्। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोश्चाभेद इह संसर्गः। तथा च हर्यधिकरिकाया प्रीतिस्तदनुकूलो व्यापारो वा
क्यार्थः। यद्यपि कर्मणि कर्त्तरि अधिकरणे च विहितानां द्वितीयादीनामाधारेऽर्थ इति तुल्यं। तथापि तत्तन्निरूपकं फलं व्यापारः स्वाश्र
यद्वारा तदुभयं चेति फलीभूते शाब्दबोधे वैलक्षण्यं संगच्छते। न चाधारत्वेनैव वाच्यता इति मंतव्यं। तन्निष्ठधर्मस्य वाच्यताव च्छेदकत्वापत्त्या निर्णीत
वान्। कर्मणि द्वितीयेत्यादिसूत्रस्वरसभंगापत्तेश्च। अत एव भाष्यकार आह। सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङामिति। न च तिङ्क्ष्वपि धर्ममा
त्रमर्थः। कर्त्तरि कृत्। लः कर्मणि च तयोरेव कृत्यक्तखलर्था इति सूत्राणां वैरूप्यापत्तेः। याचकोऽदेवदत्तः पक्वमोदनं धर्मिवाचकता स्वीकारे
। तस्मादिह घटादिशब्दानामिव विशिष्टमेव वाच्यं। आकृत्यधिकरणेऽभ्युपगतेऽनुकृत्यपि धर्ममात्रं। सर्वथापि नैयायिकमीमांसकमतेन धर्मअर रामः

१५

काद्

नेतत्... क्रियाविष्टः प्रवर्तनेनैवमत्र क्रियाविष्टस्यैपि गवादेर्दोहादिषु विनियोगात्... पयसस्तु विवक्षायां गोर्विषितत्तमत्वं तथा अपादानसूत्राणि गोदोग्धी

नीयं हेयमेवानहि तिष्ठत्तो वैलक्षण्यं स्तवपादम्। प्रपंचितं चैतत् कौस्तुभेऽस्माभिरित्यलमियता। परिगणनमिति। तेन नटस्य शृणोति
साराद्दोग्धीनातिप्रसंग इति भावः। गां दोग्धीति। गोसंबंधिपयः कर्मकं दोहनमर्थः। स्यादेतत्। कर्तुरीप्सिततममिति नियमं कर्मा तथायुक्तं चानीप्सितम्। इति स
त्राभ्यां गतार्थमेतत्। तथा हि। स्वजनोपसर्जनं त्याजनं तु हेत्वर्थः। हापनमेगीकरणं व्यापारः। विक्रेदनं पचेरित्यादि। एवं च धात्वर्थपान व्यापार विष
यीभूतं यत्त्यजनदानोगीकारादि तदाश्रयत्वेन गवादीनां स्पष्टमेव। अत एव हि अलौकिकं तु लौकिकमत्वस्य न्यायसिद्धतया गोत्वादिसत्त्वे नियमार्थमिति
प्राचीनसिद्धान्तः। अत एव वा आकडारसूत्रे अपादानसूत्राणि। गां दोग्धि पय इत्यत्र परत्वात्कर्मसंज्ञेति भाष्यं संगच्छते। पंचकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे
च धितं फलाश्रयत्वे योऽपुनः पदि विवक्षायां चेदं। अवधिभूतायां गोः तन्निष्ठोयः पयः स्वरणानुकूलव्यापारः तद्दिषिणीगोपनिष्ठाप्रेरणोत्सर्थाप्तिस्तथा
कथितेति सूत्रं व्यर्थमिति चेत्। अत्रोच्यते। कर्मणः शेषत्वेन विवक्षायोनमाषाणामश्नीयादिति वत्षष्ठी प्राप्तानां बाधितुमिदं सूत्रं। तथा चेह षष्ठी
तत्संबंधमात्रे द्वितीयार्थ इति स्थितं। अपादानत्वमात्रविवक्षायां तु पंचम्येव। गोः क्षीरविशेषणत्वे तु षष्ठी। तेन गोः पयो दोग्धीत्यपि प्रयोगः साधुरेव।
एवमग्रेऽप्यूह्यम्। यत्तु भाष्योक्तम्। दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम्। नीहृकृष्वहां ब्रह्मसुप्यत्कर्मभागिति। अत्रेदं वक्तव्यम्। यहः पाणिनि
मूलिः। जयति अश्वपुत्तरसारक्रमित्यादाहरणमप्युक्तं। इत्ते च त्वं तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि प्रामाणिकं तथापि संदेह... इति। तथा हि। उत्पादी व्यादौ थहेतरांश्येनेहपर

नं

३१५४ क्रियाश्रावकर्मप्रक्रियायां शेषेलक्षणस्यकत्वलक्षणः । किंहि कर्मणि नियोगहि केभ्यो मुख्ये कर्मणि स्युर्गौणे ते स्मारकं स्मार्यो स्वयमेव पृथगितं । त्यागाद्योत्यन्त
नि कर्मगत्सस्थम्मुख्यकर्मणि । प्रत्ययो यो निदुह्यादिगौणेष्विन्ये तु यथारुचीति । एवं द्वेडिमं धिम्यो मुख्ये स्यात् । तथा च गर्गाः ज्ञानेदं प्रेनामिति भाष्ये निरस्ये
न । ज्ञानेत्सत्र प्रधानेन गम्याः । अर्थिनिश्च राजानो हिरण्येन भवंतीति । नियुक्त्यशेषात् । दंडि श्चेहग्रहणयोमितु निग्रहार्थः । अत एव सत्रमनुराचेवा
क्य समाप्तिः । गुणानुरोधेन प्रधानास्वतेरसंभवात् । तथा मंथेरपि प्रधाने स्यात् । उच्यते तु गौणे । तथा च भारविः । येनापविद्धसलिलस्फुटनागसद्मा
देवासुरैरमृतमंबुनिधिर्ममंथे इति । अत्राष्टनं तु मुख्यम् । उद्देश्यत्वात् । अंबुनिधिस्तु गौणः । यद्यपि व्याख्यातारः आहुः । द्विकर्मकेषु पचेरग्रामा
णिकः पाठ इति नद्रमसात् । तथाहि । कर्मवत्कर्मणेति सूत्रे दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वार्तिकेन ड्राष्ये नपचेर्द्विकर्मकतालभ्यते । केयटहरद
त्ताभ्यां च तत्रैव स्फुटीकृता । माधवोप्याह । अजयनेःकथने मंथिमुषे वेद्दंडयनेःपचे विस्तारि । उदाजहारचात् । तंडुलानोदनं पचतीति । यत्तु अकथितं चेति सू
त्रे हरदत्तेनोक्तम् । अकथितं राष्ट्रापद्यप्रधानार्थेशिष्येतेन दापाणिना कांस्यपात्र्यां दोग्धि पयः इत्यत्र पाणिकांस्यपात्र्योरपि स्यात् । करणाधि
वा करणयोस्तु पूर्वत्वादित्यवकाशः । न हि तत्रास्य प्रसंगो दुहादेः परिगणनादिति । तन्मतं न राभिप्रायेण अन्यथा उदाहृतस्व परग्रंथविरोधादिति राम
स्तां तावत् । ज्ञानं जयतीति । जिः अभिमवे । चकारद्दुजिजयइति व्याख्यातं तेन्न । तस्याकर्मकत्वात् । यद्यपि जयत्यादेर्यो भाष्येन पठितास्तथापि चकार ७६
कर्तरीप्सिततममिति सूत्रेतं उत्तानोदनं पचती ... नोपमर्दनेन निर्वर्त्तनेन पाचिरिति भाष्ये कैयटोक्त्या कोपापत्तेः रमसादित्येवरम्भात्

हि
ग्रामसैगृह्यते इति केयटः । अर्थनिबंधनेति । ननु स्वरूपाश्रया । अहमपीदमचोद्य इति तड्डाजस्त्र ... भाष्ये दृष्टिपर्यायस्य तु देरपि कर्मक धे
त्वदर्शनाभावादिति भावः । तथा च भट्टिः । स्यास्तु रणे स्मेरमुखो जगाद मारीचमुच्चैर्वचनं महार्थम् । कालिदासोपि दिशो लोकयोपि दिशतिपालमुख्ये
श्रीमानमेवार्थमभाषतेव । भारविश्च । उदारचेता गिरमित्युदारां द्वैपायनेनाभिदधे नरेंद्र इति । एवं चनाथत्यादयो बहवो द्विकर्मका बोध्याः । देशाइ
ति । कुरून्पांचालादिरिवेह गृह्यते नेना । धिसीडुःस्वासां नैव्यर्थ्यं । गोदोहमिति । नचेह कालत्वात्सिद्धिः । लोके कालत्वेन प्रसिद्धस्य मासादेरेव ग्रह
णात् । तेन घटमास्ते इत्यादि न भवति । यत्तु भाष्ये चाक्तं । अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योध्वा च ... यनिकेचित्तु ... मास्ते इत्यादि । अत्रेदं व
व्य क्तव्यम् । कर्मसंज्ञा चात्र अनुक्तत्वात्कर्मणि लादयो न स्युः । आस्यते मास इति यथा । केचित्तु स्यथ्यसंतं तत् । हि जीवो भाष्यसंमतत्वात् । नदीमित्युदाहर ग
णमप्रसंगात् । ग्रामसमूहः कुर्वादिरिव देशः न तु प्रदेशमात्रं । तेन ग्रामं स्वपिति । ... मिति न भवतीत्याहुः । अध्वेति नन्यूने । अध्वानं स्वपितीति
प्रसंगात् । अत एवाह क्रोशं गंतव्यत्वेन विशेषितः । गंतव्यत्वेन प्रसिद्धो नियतपरिमाणः क्रोशादिरिति व्याख्यानं । गतिबुद्धि । प्रत्यवसानं भक्ष
णम् । शब्दकर्मकाणामिति । शब्दः कर्मकारकं येषां ते यो मितृथर्थः । नतु हकृत्रोरिकर्मच्यनिहार इति वत्कर्मशब्दः क्रियापरः । कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययात् ।
कर्मग्रहणसामर्थ्याद्वा । अन्यथा हि गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दार्थाकर्मकाणामित्येवा वक्ष्यत् । नियमार्थं चेते सूत्रमिति भावः । ... जर्थनाप्यमानस्य

यदि भवति न हि गत्यर्थादीनामेव कर्तुरिति। तेन प्रायुङ्क्ते देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र प्रयोज्ये प्रकृत्यर्थं प्रति कर्तृत्वस्येव निरपवादत्वेनावस्थाना
त्तृतीया सिध्यति। अकर्मक तु णिक्रियायां स्वान्ते आक्षेपेण कर्मता गम्यते। नियमात् कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते इति। कर्तुः स्वधर्मेण ज्ञायते सर्वथा। लक्ष्णु य
ण्णिजर्थं प्रति कर्मत्वं बाधितम्। प्रकृत्यर्थं प्रति कर्तृत्वं परत्वादेव सिद्धम्। अन्तरङ्गत्वाच्च स्वकारकविशिष्टा हि क्रिया ण्णिजर्थेन संबध्यते। हेतुमति णि ति
धानात्। कर्तृप्रयोजकस्य हेतुत्वात्। अत एवोपजीव्यापि कर्तृसंज्ञा। एवं च परत्वादन्तरङ्गत्वादुपजीव्यत्वाच्चापि च। प्रयोज्यस्य कर्तृसंज्ञा स्यादेवेति वि
नोति नेति चेत्। अस्त्वेवं लक्ष्यस्य निर्बाधत्वात्। नियमस्तु मितिग्रन्थानां कागतिरिति चेत्। शृणु। ण्णिजर्थस्य शाब्दं प्राधान्यं पुरस्कृत्य प्रधानुरो ना
धिन्याः कर्मसंज्ञायाः प्राबल्यादिप्रतिषेध एव नास्ति। अन्तरङ्गोपजीव्यत्वेऽपि प्रधानं प्रति न प्राबल्यं प्रयोजयतीत्याशयेन ग्रन्थानामुक्तिः। सेनेवः। अ
र्थप्राधान्यं पुरस्कारे तु विधायकत्वमेवोचितमिति ध्येयम्। हारात्रूमिति। स्वर्गं कर्म कर्तृत्वं निवृत्तं यज्ञमनेन दत्तुकूलो यज्ञिष्ठो व्यापारः स हरिर्गगतिरित्यर्थः।
नन्विह कथं स्वर्गस्य कर्मत्वं कर्तुरीप्सितत्वं नमं क्षिकर्मनिवर्तनात्। कर्तरि नेषां गत्यादिस्तत्रेण कर्मत्वमिति चेत्। मेवमा कर्मसंज्ञा योहि कर्तृग्रहणस्व
नेत्र स्योपलक्षणं स्थानेऽपि चेष्टा रूपानयापारा श्रमत्वमेव। नञ्च प्रयोजकसन्निधानेऽपि प्रयोज्यस्यास्त्येव। नञोपलक्षणत्वे प्रमाणाभावः। प्रधानकृ राम
मण्यास्येपेलादीनां कुर्हिंकर्मणि। अत्र धानेऽहादीनां ग्रहणं कृत्वा। एवं नेकर्तुश्च कर्मणि इति वदन्तो भाष्यकृत एव न तत्र प्रमाणं लाघवे नहि लक्षणं विना लिङ्ग ७१

...तुपरि २

तानां हि कर्मकत्वाल्लभ्यते। येन एवं नेक कर्तुरिति वचनं सावकाशं स्यात्। न नुस्वतन्त्रे संकेतितस्य तन्त्रैव लक्षणम्। कथमिति चेत्। संज्ञान्तराणां उपहितेसंके
तितस्य तदुपहितसाधारणेऽस्वतन्त्रमात्रे से स्ववधेहि। नावयोरिति। यद्यप्यनयोः प्रापणमर्थो निगमितस्तथापि गतिरविशिष्टत्वेन सूयप्रापणमर्थो
प्रविदितेन। तावन्मात्रप्रापितमत्त्वाप्रतिषेधवस्तुतः। नियेरिति। नियन्ता पशुप्रेरकः। न तु सारथिरेव। तेन नाहयति बलीवर्दान् यवानिति सिध्यति। अनिवेय
इति। प्रयोज्यकर्मेति वक्तव्यमिति फलितोऽर्थः। स्तु इति। नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः। आदयति। अकर्त्र भिप्राये फलेशेषा
कर्तरीति परस्मैपदाकर्त्रभिप्राये तु लिच श्चेत्सा लसने पदमेवा न दपवादस्य निगरणचलनार्थेभ्यश्चेत्यस्य अन्तेः प्रतिषेधइति निषिद्धत्वात्। सस्य
मिति। क्षेत्र स्थानो यवानां भक्ष्यमाणानां हिंसाइष्टव्या तस्याम्। वस्थायां तेषां चेतनत्वात्। भक्षयति। यत्तु रोगेरणविनिरुक्ते स्मरयस्येनवनयेल्मः
स्वयमेवेति प्रकृत्या हिंसायां तत्र भाष्यप्रयोगाद्देवकर्मत्वं बोध्यम्। खादयतेरिति। खादं करोतीत्यर्थे शिक्षेर्वेत्तादिनो क्यप्रत्ययः ततो हेतुमति णिच्। धात्वर्थे
ति। एतेन खादयतिसेनिके रिप्रति कर्मप्रयुज्यानाः परास्ताः। यत्तु प्राचा भयकं दशादायदेनं स्फुक्तं न त्वाधनेस्फकित्ताव निर्मूलैव। कर्तदेष्टो
स्फुरादि क्रियते मात्रेणप्राप्तिसंभावना। वस्तुतस्तु नासौ स्वार्थइत्युक्तम्। यदपि शक्यग्रह दृशामिति कर्मत्वमुक्तं न तत्र दृशिग्रहणं प्रामाणिकमेवाश्रयेणेत
स्फुराक्षकर्मत्वं सिद्धं। ग्राहेस्तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि सुधाकरो दीनां संमतं तथापि वृद्धानामसंमतं। अत एव। अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तदिति भट्टीम

यागे अभिग्रहणं। बोधिनं वा निनीयात् वस्युः। तथा अयाचितारं न हि देवं देवमद्रिः सुनीथा ग्राहयिंतु वा शाकेस्तत्र ग्राहयितुं सुख्यात्वेन बोधयितु
मिति। युक्तं चैतन्। आहेदिं कर्मकत्वे हि नापात्र नियाहि तमं धमात्यामि तत्र तेन प्रयोज्यायाधेनोरभिधानं स्यात्। यथेनेकर्तृ स्वकर्मणइत्कर्ते। न न
स्वजापयागं धमात्ये शनिया हि ता मिति स्यात्। सिद्धांते तु प्रनिया हि तैरधमात्येयथेनिवृद्ध हः। जापा निष्प्रेरणविषयी भूतं गंधमात्यकर्मकंय
त्रनिग्रहणं नृत्कत्रिमित्यर्थः। अन्यपदार्थं निर्भावेनैव विशेषणविशेष्यभावे वैपरी। त्मेमेवैकार्थीभावकल्पनात्। अभिवादिदृशोर्मिति। अभि
वादयते रथासेदृशोस्कमात्मनेविभाषेयं। अभिनिनेरल्यातन्त्रस्तेन पूर्वनिपातेकर्तव्ये विपरीतोच्चारणं द्वंद्वात् समुदाय विवक्षार्थमित्याह। ✓संघा
तपूर्वस्यानि। ते नेहनाभिवेशिनेयद्विस्कं द्विभ्यापदेइति। कथिनेति। एवं वर्थेषु भिन्निवेष्टानामिति भाष्य प्रयोगश्चेह मानं। उपपदविभक्तिमाह।
उभसर्वतसोर्मिति। उभयश्च सर्वश्च उभसर्वौ तिभसर्वयोस्तसोउभसर्वतसोतं इत्योर्योगे द्वितीया कार्येत्यर्थः। अत्र वांचः। उभयशब्देनोभयशब्दो लक्ष्य
ते। अन्यथा तसोसंभवादित्याहुः। वस्तुतस्तु तस्य तसिविषये अयच्चरण विधावपि उभशब्दाद्द्विहितो यस्तत् तदंतम् स्त्येवेति यथा श्रुतं साधु। धिगित्यपि
भक्तिको निर्देशः। अविस्मयमाहेति वदितिपावृत्तः। तन्न। तथासति। अपदांतनयाहस्थो नेलोपः। शाकल्यस्येत्यस्य वदाच्छंति केजच्चस्यापि प्रवृत्तिप्रसंगा राम
गात्। नचायं गकारांतं एवेति त्रिमितव्यं। कस्यचदइति स्तत्रे धकिरिस्कदाहरणस्यात्तं गतिप्रसंगाच्च। तस्मात् धिगिति विभक्त्यं तमेवाप्रक्त निवदतुक ७८

॥ सिः

क॰१ रणमित्यनिर्देशात्स्वपोलुः। उभयतः कृष्णमिति। कृष्णस्य पार्श्वद्वयेपीत्यर्थः। आद्यादित्वात्तसिः। षष्ठ्यर्थे द्वितीया। एवमुपपदविभक्तेः सर्व
त्र बोध्यम्। ननान्नो द्वितीये व संबंधः सर्वत्र अथ च स्थितः। सामानाधिकरण्येन षष्ठ्या वा पिष्कृ विद्वेन। इति हुर्जकोषष्ठीग्रहणेन उपपादविभक्ते
रप्युपलक्षणं। द्वितीये सुक्तिः सामानाधिकरण्येनेयधिकरण्याभ्यां निर्वाहात्। षष्ठी तदपवादयोरेककोटिनत्वात्॥ धिक्त्राभक्तेर्मिति। तस्यानिध
नेस्यर्थः। कथं धिग्मूर्खान्ति। संबोधनपदस्य क्रियान्वयइति भाग्योको नयोधिक् शब्दयोगाभावात्। क्रियापदं तु कविष्ठोनेकविराति समित्यन्यदेतत्
तथाच मूर्खसंबोध्यकं निषिद्धाचरणादि निंद्यमिति वाक्यार्थः। एतेन हानान्माहादेविधीरामवेत्यादिव्याख्यातम्। यत्ताहुः। उपपद विभक्तेः का
रकविभक्तिर्बलीयसीति। संबोधने प्रथमैव भवति। संबोधनपदस्य कर्तृकारकवाच्यत्वादिति। तन्मंदम्। संबोधनस्य कर्तृकारकत्वे उक्तिसंभ
ऋ॰३७) वाभावात्। वादेवप्रसीदेत्यादौ देवपदकर्तृ निर्वेतत्। नेतावता कारकविभक्तित्वं लभ्यते। कंचे देवतो भजेबांभजे नीत्यादौ संबंधस्य वा स्तवमपि
नकर्तृत्वमित्यास्तांतावत्। अपर्युपरीति। कथंतर्हि उपर्युपरिबुद्धीनां चरंती श्वर बुद्धयः। उपरिबुद्धीनामुत्तान बुद्धीनामुपरिचरंतीत्यर्थः। उच्यते॥...
एवं च आम्रेडितत्वाभावान्न द्वितीया। यद्वा। प्रतिपदोक्तस्याप्यर्थ्य ध्वंसः सामीप्यइतिकृतद्वित्वस्यात्र ग्रहणं। तेन वीप्सा द्विर्वचने सतिनास्य
ॡ॰२ प्रवृत्तिः। अन्यत्रापि दृश्यत इत्युक्तेर्देर्नयिति। अभितः परितइति। प्रतिभानीमि। एषप्रतिशब्दः क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गः। नतु कर्मप्रवचनीयः।

म९

अंतरा मां त्वां मिति। नन्वमम त्वं येध्येइ स्यर्थ स्वामथ्यादिति। अतएव हेतुपर्यन्तमपि शाब्दबोधविषय इति स्वीक्रियत इति भावः। नदीमन्विति।
द्वितीया। यः संबंधोर्थः स चेह सामर्थ्यस्वरूप अनुनाद्योत्यते। लक्षणेत्थं। वृक्षं प्रतीति। वृक्षसंबंधि द्योतनमर्थः संबंधश्च लक्ष्यलक्षणभाव इति
९३ भसारद्योद्योतयंति। भक्तो विष्णुं प्रतीति। विष्णोर्भक्तेश्च विषयविषयिभावः प्रत्यायोद्योत्यः। लक्ष्मीरिति। लक्ष्मीरूपस्य भागस्य हरिणा सह स्वस्वा
संबंध॥ मिभावः। वृक्षं वृक्षमिति। इह वीप्सा द्विर्वचनेनैव द्योत्यते। परिशब्दस्तु क्रियया संबध्यते। कर्मणि द्वितीया। कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसं या
९८ ज्ञाया बाधात् षत्वं न। एतदर्थमेव लक्षणे यो विषयस्तं प्रत्याख्यानमाकरे। पंचम्यपाङ्परिभिरिति तु न भवति। व[illegible]र्जनार्थेनापेक्षते इति
न साहचर्यात्। ममाभिष्यादिति। मम भागः स्यादित्यर्थः। ममाभिष्यादित्यपि शब्दः प्रत्युदाहरणं। नन्वामोत्प्रापुयादित्यर्थः। उपसर्गत्वेनास्तेः
कर्मकर्तृत्वाभावामिति द्वितीया। अत्र च मम भाग इत्यर्थः। पर्यवसानात्। अभागे इति कर्मप्रवचनीयत्वे निषिद्धे उपसर्गत्वादुन्धीमिति षत्वं प्र
घ३ जायांचेति। सुः पूजायामिति पूर्वसूत्रात्पूजाग्रहणमनुकृष्ट[illegible]नेकार्थो कालाध्वनोः। अंतविरामगतिकालानोः स्तनःस्तत्त्वासौ संयोगः। निरंतरसंबंधः
र्थ इत्यर्थः। द्वितीया स्यादिति। क्रमेण तत्कालाध्वन्तिभ्यामेव सामर्थ्यादिति। कृतोर्थप्रयोगे कालेधिकरणे इति षष्ठी सा तु तत्कालात्तोपयद्गणानुच नव२राम
त्वाद्विरहो भोजनमिति कृदंतेन न सह समासमिति तेनैव फलतां त्वात्। तस्माद्विह षष्ठी शेष इति सूत्रेणैव षष्ठी निरतम्॥ ॥इति द्वितीया॥ ॥स्वतं नि ७१

त्रः कर्ता। प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्वमिति आश्रयत्वं स्वातंत्र्यं। आह च। धातुनोक्तक्रियेनित्यं कारके कर्तृतेष्यते इति। साधकतमं करणं। प्रकृष्टेति। तेन
यद्व्यापारानंतरं क्रियानिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टं। उक्तं च। क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनंतरं। विवक्ष्यते यदा तत्र करणं तत्तदा स्मृतमिति। वि
वक्ष्यत इत्युक्तेनेन स्थाल्यादीनामपि विवक्षिते करणत्वमस्तीति ध्वनयति। आह च। वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितं। स्थाल्या पच्य
त इत्येषा विवक्षा दृश्यते यत इति। अयं भावः। कारकत्वं न ह्यप्यकर्तृत्वादिषट्कं चेवस्तु विशेषे विशेषणविशेष्यभाववन्नव्यवतिष्ठते। न हि गोः
सर्वत्र नियतो रेवत्वं तु कं विवक्षयगो रिति विशेषणं विशेषणमेवेति सुवचं। नन्वा चकस्यापविधातुर्व्यत्यात्उपस्यापि नेत्येर्थकिं कर्तादिकमिति प्रश्ने वाचित२
प्रकृतधात्वनुपात्तव्यापाराश्रयत्वस्य विवक्षितं कर्तृ। व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयः कर्म। कर्तृकर्मद्वारकसंबंधेनाश्रयोधिकरणं। पच्यर्थे व्यापार
स्थाने कृधा। एवं च पचेरधिश्रयणे तुलावपनेधोपकर्षणादिनास्पर्यकत्वेन तदाश्रयो देवदत्तः कर्ता। ज्वलनमापर्यकत्वे एधाः कर्तारः। तंडुलधारण
ं नरवेस्थाली कर्त्री[illegible] अवयवविभागादिपरत्वे तंडुलाः कर्तारः। स्थाल्या पच्यते इत्यत्र तु नीयोपात्तव्यापाराश्रयोपि स्थाली करणमेव न तु क
र्त्री। देवदत्तादिव्यापारस्यैव तद्धातूपात्तत्वात्तथा। श्रादिस्वादिभ्यामुपात्तेर्थे प्रयोज्यः कर्ता। तस्मिन्नेवार्थेभक्ष्यतिनोपात्ते कर्मा अभिहितः। हि
दिनिरूपात्तेर्थे। आधारः कर्म। केवलैकरूपे अधिकरणमित्यादि। एतेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे कर्तृकर्मविरोध इत्यादि परास्तम्॥ चाद्विशेषोपाधि

धा॰

[illegible] ऽतम्मेन गमनस्य फलत्वं प्रतिपत्ति तानरवेद कृतानानतेवापायपत्वादिग्योग्य कर्मसंज्ञाभावेः।

क॰ कस्य कर्तृत्वेदेः प्रसक्षादेरुक्तिसंभवाभावात्। एतेन परसमवेतक्रियाशालित्वं कर्मत्वं चेन्न। अपादानेतिव्याप्तिः मिथिलादिग्रंक्य धात्वर्थताव
च्छेदकफल[illegible]शालित्वं तु दिनिपरिष्कुर्वतो पि प्रसृतक्ताः। ग्रामं गमयति देवदत्तमित्यादौ गेन रिश्यासेः [illegible]
[illegible] तत्र परिभाषिकमनुशासनोपयोगिकर्मत्वं वचनबलाद्यवस्थितमिति चेदपादानेति हि न चास्ती त्वध्ये
हि एकसंज्ञाधिकारे अनवकाशमासावकाशयोर्बाधात्। अत एव आत्मानमात्मा हन्तीत्यादौ परत्वात् कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाबाधमाशंक्य
अहंकारादिविशिष्टात्मभेदमाश्रित्य समाहितं भाष्ये। रामेणेति। इह यद्यपि विभक्त्युपस्थितानां कारकाणां क्रियायां प्रतिविशेषणत्वेनैव विभ॰ धा॰
तूपस्थितानां विशेष्यत्वेनैव सत्वप्रधानानि नामानीत्युक्तेः। धात्वर्थफलव्यापारयोः फलव्यापारयोरपि कर्मकर्तृसमभिव्याहारे विशेषणविशेष्यभाव
अत्रासः। तथा च रामनिष्ठो व्यापारः तद्विषयीकृतबाणव्यापारस्य प्रयोजक इति वाक्यार्थः। यत्तु वाजपेयादिकरणमीमांस
केरुक्तम्। काष्ठैः पाकं इत्यादिति। तद्दिशा प्रतियत्नमुक्तं कर्तृकरणोक्तौ बहुलं कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्राणां तत्स्वार्थेन कारान्वयवि
नाउक्तिसंभवस्येवाभावादिति सुधीभिराकलनीयम्। अनभिहिते किं हरिः करोति जीवं सनेन जीवनः श्रगादिकेः इत्याद्युदाहरणानीति। राम
हन्तेति विश्वं येन कृतविश्वः विश्वकर्म इत्याश्रयः इत्यर्थः। अपश्यर्थ विकृत्रीहीं इत्युक्तसंनरसीकारात्। यथाचेनु तथावक्ष्ये। मत्कृत्यादिप्रपश्यति। आ ८०
कै

कृतिगणेयं। तेन नाम्नासुनीत्स्य इति तेन दीनद्रवत्यादिबोध्यम्। द्वयोर्देशयोः समाहारः द्विदेशं। पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः। द्वेशाद्यसंबंधि
धान्यमित्यर्थः। चादिरिति। करणत्वं ह्याहुरित्यापमिकयणे संप्रदानमित्यत्र रक्तत्रस्यान्वनरस्मा ग्रहणं नवा संज्ञयोः पर्यायेणवे समावेशार्थश्च पकर्मेरोर
कारः। तेन मनसा द्रष्यतीति मनसादेव इत्यत्र कर्मत्वमलंकरणे [illegible] तज्ञीप्रा चेत्कभ्यं सिध्यति। मनसः संज्ञया मि
त्यलुक्। किंच असंदेवय तेयत्र दत्तेने त्यत्र सकर्मकत्वादाशिक्तं तुमेकर्मकत्वेन। अनवकर्मकादिति परस्मैपदं चेनेति सिद्धान्तः। यत्तु शाक
र्मसंज्ञा वास्यादिति याख्यानं तन्न। कर्तृविरोधात्। उपस्थसम्। स्यादेतत्। करणसंज्ञया अवकाशः देवनाभ्यासाः करणे लुट् कर्मसंज्ञायाः सकर्मत्वे
अस्याः कर्मलिलट्। अस्ये द्वितीयायत्रतुसंज्ञाद्वयप्रसक्तौ कार्यद्वयप्रसंगे परत्वात् तृतीयैवस्यान्नतु द्वितीयेति चेन्न। अत्राहुः कार्यकालपक्षे क
र्मणि द्वितीयेत्यत्र यदस्योपस्थानं तस्यानवकाशत्वात् द्वितीयेति नतुदीव्यतेरक्षा इत्यत्र कर्मण्यभिहिते विकरणत्वस्यानभिधानात् तृतीया स्यात्।
अक्षा नक्षादेव नौ इत्यत्र तु यथाकरणस्याभिधाने पि कर्मणोऽनभिधानाद्द्वितीया स्यात्। एवमेकत्व एकवचनान्तालिंसंज्ञाद्वयपोगिनीतिं तथा चोभयत्राप्यभिधी
नमेव नत्वनभिहितेत्यम्। सहयुक्ते। पुत्रेणेति पितुरत्र क्रियासंबंधः शाब्दः पुत्रस्य तु आर्थ इति तस्याप्राधान्यं। अप्रधानग्रहणं शक्यमकर्तुं नैवं
पितुरपि तत्त्वापत्ति। तत्राप्यानिपदिकार्थमात्रे तरंगतत्वस्य धर्मोपपत्तेः पितुरागमनमित्यादौ कारकविभक्तेः प्रावल्यात्। येनांगविकारः। अंगशब्द

अक्ष्याद्यङ्गेनेः। तदाह। अंगिन इति। येनेति सर्वनाम्ना प्रकृत्यर्थस्तोऽवयवो बोध्यते। सन्निधानात्। संचार्थाद्विकृतेन एवं न हि अविकृतेनावयवेन
शरीरस्य विकारः संभवति। तदेतदाह। येनाङ्गेन विकृतेनेति। संज्ञानीत इति। सप्रतिनिध्यामनाध्यानइति उक्तः। हेतुयोगेपरत्वात्षष्ठी। पितुः संज्ञानं।
पुत्रहरदत्तेनोक्तं। आध्याने परत्वाद्धीगत्यर्थेति षष्ठी। मातुः संज्ञानानीति। नच। तत्र शेषाधिकारान्न दृष्ट्यादीति। उक्तं च इद्ध्यादिविषयो हेतुः
कारकं नियतं क्रियामिति। अनाश्रितेतु व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यतइति। फलमपीति। एतच्च प्रत्यर्थइति सूत्रे कैयटे स्पष्टम्। एवं च नारथ्यार्थं चेतु
र्थ्यासिद्धेयन्तनीयाविकल्प्यते। अध्ययनावसतीति। अयं तु विशेषः। अध्ययनस्य फलेन सहाभेदः संसर्गः। उपकारकत्वेन सह हेतु निरूपकमिति॥ ने
नतु गम्यमानेति। श्रूयमाणे वेत्याग्रह इति भावः। साधनेति। साध्यमित्यत्र प्रकृतिभागस्यार्थोऽत्र नेति। भावः। मा चापलायेति गम्यमानेति चत्र तु यत्न ८
ध्यमिति विशेषः। अशिष्टेति। एतच्च द्वाण्रस्य साचेश्चतुर्थ्यर्थेइत्यनेन ज्ञाप्यते॥ ॥इति चतुर्थी॥ ॥अन्वर्थसंज्ञाबलेनाह। दानस्येति। तेना।ऽसौ न
यति ग्रामं हस्तं निरस्थातिनुक्षेइत्यादौ नातिप्रसंग इति भावः। दानं चापुनर्ग्रहणाय स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादनं। अत एव रजकस्य वस्त्रं
ददाती शोदेन भवति। न त्र हि ददातिर्भाक्तः। एतच्च वृत्तिमतं। भाष्यमतेतु नान्वर्थताया आग्रहः। तं हि कोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददातीति प्रयोगा राम
त्। रजकस्य ददातीति तु शेषत्वविवक्षायां बोध्यं। नैवमनोन्नयतिग्रामं मित्यत्रापि प्रसंगः। येमभिप्रैति कृत्वादिषु मितिनिर्दिष्टस्य शेषत्वं क ८१

ए र्मश्रेशेषत्वं लभ्यते। ग्रामगमनाच्चासंप्रतिशेषत्वं नास्ति। रोचनीयइति। वा कुलकसंप्रदानेनीयर्। कथमर्थानां प्रीयमाणः। प्रीतनर्पणोऽस्मात्क
र्मणि ल्युट्। हरयेरोचतइति। हरिं प्रीणयतीत्यर्थः। कर्मसंज्ञायां प्राप्तायां वचनं। प्रीयमाणः किं। देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि। अत्र पथो मा भूत।
श्लाघहृङ्स्था। श्लाघास्तुतिः। कृष्णाय श्लाघते कृष्णं स्तौतीत्यर्थः। अन्ये त्वाहुः। कृष्णायात्मानं परं वा श्लाघ्यं कथयतीत्यर्थ इति। तत्रापि पक्षे कर्मत्वे प्रा
प्ते द्विती। यत्तु कारकशेषत्वात्षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनं। ह्नुतइति। सपत्नीभ्यः कृष्णस्तुत्वा नानमेवार्थं कृष्णो बोधयतीत्यर्थः। यस्य कस्य निह्नुतिमिति वा। ति
ष्ठतइति। स्वाभिप्रायं बोधयतीत्यर्थः। प्रकाशनस्थेयाख्ययोरिति नङ्। धारेरुत्तमर्णः। षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनं। स्पृहेरीप्सितः। परत्वादिति।
नेन परस्परेण स्पृहणीयशोभं स्पृहणीयगुणैर्महात्मभिरित्यादि सिद्धं। यदा तु शेषत्वविवक्षा तदा षष्ठी। तेन कुमार्य इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति चे
ति सिद्धं। एतच्च सर्वं हरदत्तादिरीत्योक्तं। वाक्यपदीयहेलाराजग्रंथयोस्तु स्पृहयतिप्रयोगे कर्मसंज्ञायाः शेषषष्ठ्याश्च बाधिकेयं संप्रदानसं
१ण। ज्ञेति स्थितं। तन्मते स्पृहयत्यत्रदानीयइति च सत्संप्रदानेऽस्त्यः। कुमार्यइत्यत्रैव तु विभक्तिविपरिणामेन कान्तस्य स्पृहयन्तीति व्याख्येयं। क्रुधद्रुह। कु
धक्रोपः। द्रुहोऽपकारः। ईर्ष्या ईर्ष्यापः। असूयनिन्द्यादि यत्प्रयोगतः। एषामर्थेन तावधियोगात्तान्नामिति सर्थः। नत्र कोपः अमर्षः। द्रोहोऽपकारः। ईर्ष्याऽसहनं असूया गु
णेषु दोषारोपः। क्रुधद्रुहोरकर्मकत्वात्तद्योगे षष्ठ्यां प्राप्तायां संयोः सकर्मकत्वाद्द्वितीयायां प्राप्तायां पाठीस्तोः। कारकमिति। कर्मकारकमिति तु प्राचः प्रमादः॥

एकसंज्ञाधिकाराद् । न च प्राथमिकप्रातिमात्राभिप्रायेण कर्मत्वव्यपदेशः । तत्र संबंधित्वमात्रं शुभं पर्यालोचयतीत्यर्थाभ्युपगमेन पक्षात् ए
व प्रासेः । अनुप्रति । एतद् इति श्रोतेस्यानुकरणं षष्ठी । हेतौ इति । कर्मत्वे प्राप्ते । परिक्रयणे । क्रोधयेनाद्यर्पणेनाल्पं निकृत्वा करणं । तस्य समीपं
परिशाह आचष्टे । न त्वनियतकालं । ततो न्यूनता हि निषधाचष्टे । निमित्तेनेति । स्तोकेनेनादिना । तादर्थ्य इति । तस्मै कार्याय इदं तदर्थं कारणं । तस्य भाव
स्तादर्थ्यं । व्यमात् उपकारकत्वरूपः संबंधोऽभिधीयते । कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबंधाभिधानं भावप्रत्ययेनेति सिद्धांतात् । उपकारकत्वं चानेकधा ।
तेन ज्ञा लक्षणं यदधी तादावपि भवति । भक्तिर्ज्ञानायेति । ज्ञानात्मना परिणमत इत्यर्थः । प्रकृतिविकृत्योर्भेदविवक्षायां विकृतिवाचकाच्चतुर्थी
अभेदविवक्षायां तु परता । स्वयमेव भवति ज्ञानं कल्पत इति । यदा तु जनिकर्तुरिति भेदे रपादानत्वं विवक्ष्यते न तदा तस्या विहितत्वकर्तृतात्यथमे
वा नेके त्विति कल्प्यते । कृपी त्वर्थग्रहणमित्याशयेनाह । संपद्यमाने चेत्यादिना । उत्पातेनेति । शासनीयशुभाशुभस्य चको भूतविकार उत्पातः । तेन ज्ञा
पितेर्थे वर्तमानाच्चतुर्थीत्यर्थः । वातायेति । वातस्य ज्ञापिकेत्यर्थः । हितेनेति । समासस्य विधानाल्लिङ्गात् पक्षादिति भावः । एवं सुखयोगेपि बोध्यं । तुमुन्वुलौ ।
ति क्रियायामित्यत्र महिम्ना क्रियार्थकमुपपदं क्रियावाच्येव फलनीत्याशयेनाह । कर्मणि । क्रियाफलकं क्रियावाचकं प्रकृतिकमित्यर्थः । तुमुन इति । एषु राम
त्राप्युपलक्षणं । फलेभ्यो यातीत्यस्य फलान्याहारक इत्यपि विवरणे बाधकाभावात् । कर्मणीति । तथा च द्वितीयापवादोयमिति भावः । तुमर्थाच्चात् ८२

स्यात् । अप्रयुज्यमानस्यैव कर्मणि यथा स्यात् । प्रयुज्यमानस्य मा भूदिति नियमार्थं तत्र मितिं नन्वा । अप्राप्तस्य नियमायोगात् । न च तादर्थ्य इति
प्राप्तिः । न हि फलार्थाया न क्रियार्थं किं ताहरणार्था । आहरणं तु फलकर्मकमित्यन्यदेतत् । तुमुनो भाव एव विधानात्तदर्थस्य भाववचनत्वे सिद्धे पुन
र्भाववचनग्रहणं सूत्रविशेषण परिग्रहार्थमित्याह । इति सूत्रेणेति । न च तादर्थ्य इत्येव गतार्थताशंक्या भाववचने नेवं सुनेव तादर्थ्यस्य द्योतित उ
त्वात् प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाप्रसंगात् । यत्तु प्राचोक्तं । भाववचनादेव यथा स्यात् । पाचको व्रजतीति ण्वुलन्तान्मा भूदिति नियमार्थमिति । तन्न । ए
लंने कर्तुः प्राधान्यात् । कर्तारं प्रति तादर्थ्याभावात् । गुणभूतपाकस्य च विभक्त्यर्थानन्वयात् । ननु षष्ठ्यपीति कुतः षष्ठी वास्तु । अलंशब्दस्य पर्याप्तित
ार्थकत्वं एव ग्रहणमित्याशयेनाह । नमः स्वस्ती भवतीति । नतो नमनमित्यादि । ननु तृणाद्विवक्षुष्मच्छब्दादपि पक्षे चतुर्थ्याभाव्यमिति चेत् । अनादर इति हि कर्म
णि विशेषणं । अनादरस्योतकं चेत् कर्मेति । नादरश्चेत्तृणमेव न तु तुष्यदर्थः ॥ ॥ इति चतुर्थी ॥ ध्रुवमिति । ध्रुगति स्थैर्ययोः । अस्मात्कुटादेः पचाद्य सेत्र४
च् । ध्रुवस्येदर्थ इति पाठे तु इगुपधलक्षणः कः । ध्रुवं स्थिरं । प्रकृते धातूपात्तगत्यनाविष्टत्वे सति तज्जन्यविभागाश्रयः । न च धावदश्वविरैवेत्याह । अवधि
त्वमिति । धावन इति । इह क्रियाविष्टस्याप्यश्वस्य प्रकृतधातूपात्तक्रियां प्रत्यवधित्वं न विरुध्यते परस्परस्मान्मेषावपसरत इत्यत्र तु स्वधातुना गमितं स्वस्या स२
प्युपादानात् । एकस्मिन्नोग इति प्रति इत्यस्यापादानत्वं न विरुध्यते तदुक्तं । अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाचलं । ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते ॥

पततो ध्रुवएवाश्वो यस्मादश्वात्पतत्यसौ। तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमिष्यते। मेषांतरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक्पृथक्। मेषयोः स्वक्रिया
पेक्षं कर्तृत्वं च पृथक्पृथगिति। पर्णात्पततोश्वात्पततीत्यत्र तु पर्णानावधिरूपतनाश्रयोश्वस्तदवधिकं देवदत्तादिनिष्ठं पतनमर्थः। पंचम्यर्थविधौ अभे
ण दे न संसर्गे श्रितस्यार्थविशेषणं। प्रत्ययार्थस्य क्रियायां स च धर्मी न तु धर्ममात्रं। विभक्त्यर्थविहितस्य च कुत्रापि हेतुभीत्वादिरर्थो यानि विकारत्वात्। उ
द्धृतौदनात्स्थालीत्यत्र हि ओदनकर्मकोद्धरणावधित्वेनेत्यर्थः। जुगुप्सेति। भाष्यकारस्य। जुगुप्सादीनां तत्पूर्वकनिवृत्तिलक्षणतामाश्रित्य सूत्रेण सि
द्धिमाहुः। एवमुत्तरसूत्रेपि। भीत्रा। कथं न हि कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे इति रामायणं। अत्राहुः। कस्य संयुगे इति। न चैवं संयुगस्ये
वापादानसंज्ञापत्तिः। परत्वादधिकरणसंज्ञया बाधात्। अधिकरणत्वाविवक्षायां तु शिष्टापत्तेः। अध्ययनादिति। अध्ययनसंबंधिस्मादिनिरिति। जनि
कर्तुः। जननं जनिः उत्पत्तिः। इञजादिभ्य इति जनेर्भावे इञ्। जनिवध्योश्चेति वृद्धिनिषेधः। तस्याः कर्तेति
शेषषष्ठ्या समासः। तथा च धातूनां तत्तद्योगे विभक्तयः। अंगादंगात्संभवसीति यथा। न दहनं दाहः। जायमानस्यैव तेन रूढ्याश्रयो धातुनिर्देश इति कानि ति०
र्देशो यत्र सा प्रसिद्धेत्यर्थः। स्मरणमथर्थसिंगनिसमोसानुपपत्तिं चोद्यावर्थं तोमीमांसावार्तिककाराः समाहिताइति भावः। इहसूत्रे प्रकृ राम
तिग्रहणं हेतुमात्रपरमिति चतिरूप्यते। पुत्रात्प्रमोदो जायत इत्युदाहरणं उपादानमात्रपरमिति तु भाष्यकैयटमतं। तदुभयसाधारणमुदाहरण ८३

माहात्ब्रह्मण इति। ब्रह्मा हि हिरण्यगर्भः। स च हेतुरेव न तूपादानं। किं च ब्रह्म मायाशबलं। न हि सर्वक्रियोपादानमिति वेदांतसिद्धांतः। भुवः। भवनं भूरि
ति संपदादित्वात्क्विप्। पूर्वसूत्रे समासनिर्दिष्टस्यापि कर्तृग्रहणस्यानुवर्तनं। स्वरितत्वादित्याह। भूकर्तुरिति। प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः। ल्यब्लोपे पंच
मी। ल्यबंतस्य गम्यमानार्थत्वात्प्रयोग इत्यर्थः। यतश्चेति। यदवधित्वेनाश्रित्याध्वनः कालस्य वा निर्माणं परिच्छेदः प्रतिपाद्यते तेन तद् इत्यर्थः। तेन पंचम्य
द र्थेनार्थद्वारा युक्तात् प्रथमासप्तम्यौ स्तः। कालादिति। तद्युक्तादित्यपेक्ष्यते। प्रपंचार्थमिति। न च इतरस्तन्त्यनीत्यो रित्यत्र
दोक्तेनैवार्थकस्य ग्रहणमिति शेषः। अस्मात् तारोमंदो वेत्यादौ विवपंचमी विभक्त्या इत्यनेनैव सिद्धत्वात्। यत्तु इतरदनिर्दिश्यमानप्रतियोगिकत्व
वप्रयुज्यते। तथा चैत्रः शूरः इतरः कातर इति। अतो नायमन्यार्थ इति तन्न। इदं प्रतियोग्याकांक्षायाः उभयत्र तुल्यत्वात्। उदाहरणकोशविरोधाच्च।
अन्ते स्थादिति। कथं तर्हि पुरुषाराधनमृते इति। प्रमाद एवेत्येके। अन्ये तु उभसर्वतसो रित्यत्र दृशिग्रहणं चैत्रं यावद्विनमित्यादौ विव
त्रयोगे द्वितीयापि साध्वित्याहुः। युक्तं चैतत्। ऋते द्वितीया चेति चान्द्रसूत्रे [illegible]त। प्रश्नेति योग इति प्रश्नस्यार्थे योग इत्यर्थः। तथा च कात्यायनः प्रश्नपृष्टो तिभा
ष्यं विद्यानपेक्ष्य यतः प्रावृट्। तत आरभ्य इत्यर्थ इति। वचनग्रहणादिति। वचनग्रहणसामर्थ्यादेव विभक्तेर्विवक्ष्यते तेन विनेति विशेषणं शास्त्रे नेति
३द भावः। यद्वा मर्यादिति रूच्यते तस्मिन्मर्यादावचने। आङ्मर्यादाभिविध्योरिति सूत्रेण तत्र य आङ् दृष्टः स उक्तसंज्ञ इत्यर्थः। परिहरे इति। परेर्वर्जने

च१

वॅन मिति वार्त्तिकात् स्वसे द्विर्वचनाभावः। परिरिति। अत्र पंचमी। [redacted] विधेयोवर्जनार्थेनोपेन साहचर्यादिति भावः। प्रतिनिधिप्रतिदाने। अस्मा
दिव निर्देशात्ताभ्यां योगे पंचमीत्याहुः। मुख्यस्याभावेन तत्सदृशस्योपादानेन तस्य प्रतिनिधिः। दत्तस्य प्रतिनि[redacted]र्यातनं प्रतिदानं। अकर्तरि पंचमी। स्या
दिति। तत्रीयापवादोयं। जानेतेति। ज्ञानमिहोत्तमर्णत्वयथार्थमात्राणस्याद्दणं। नत्वप्रयोजकोहेतुश्चेति चकारेण कर्तृसंज्ञेच। योगविभागादिति। एतच्च
तत्र हेतुमनुष्येभ्य इति सूत्रे हरदत्तग्रंथे स्पष्टं। विभाषेति। वाक्‌ल्कं प्रकृतेस्त्वनुदृष्टेरितिचार्त्तिकं निर्देशोपीह ज्ञापकः। पृथग्विनेति। समुच्चयार्थ
भिनि। निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः। पंचमी ति। मंडूकप्लुत्या पंचमी। द्वितीयानुसन्निहितैव। दूरं दूराद्दूरेण वेति। इह सत्त्वप्यपि चस्यने। भि
च दूरांतिकार्थेभ्य इति सूत्रं स्तोकान्ताप्यनुवर्तनादधिकरणेप्येभ्यो विभक्तिचतुष्टयं बोध्यं। तथा च प्रयुज्यते। दूरावेदावसथान्मूत्रमिति। आवसथ
८ स्य दूरे उत्सर्थः। असत्वेति। सत्ववचनं चनहि विशेषकत्वं। एवं च सामानाधिकरण्येन प्रातिपदिकार्थविशेषकेष्वदूरस्य न नेदनहाह। दूरः पंथा इति।
एतेन करणे च स्तोकेति सूत्रे करणे किं। क्रियाविशेषणे कर्मणि माभूत्। स्तोकं चलति। क्रियानद्रव्यमिति प्राचां ग्रंथोपि व्याख्यातः। यत्तु तन्मन्यकि
याया विशेष्यत्वेन द्रव्यतावच्छेदभावात् क्लिष्टमित्युक्तं तदेव चिंत्यं। धानुवाच्यायाः असत्वरूपत्वस्याकरे प्रसिद्धत्वात्। नच विशेष्यत्वेन तदनुपपत्तिः। कर रामः ८४
भि हि न भाव लिंग संख्याद्यन्वयोगित्वमात्रेणानुपपत्तेः। यद्यपि हन शायिकाः शय्यं तेऽस्यादौ भाष्ये संख्यान्वयः स्वीकृतः। पचति भवतीत्यादौ कर्तृक

भत्वान्वयस्य तथापि लिंगस्य कारकान्तरस्य वाभावो निर्बाध एव। क्रियानयुज्यते लिंगं क्रियानाधारकारकैः। असत्त्वरूपतातस्मादयमेव
धार्यतां॥ ॥इति पंचमी॥ ॥ राजः पुरुष इति। प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति प्राधान्याद्प्रधानादेव षष्ठी तदर्थस्य पुरुषे विशेषणत्वाध्यवनात्तु न षष्ठी प्र
उक्तन्यायविरोधात्। शेषत्वाभावाच्च। पुरुषशब्दो हि यथायथं प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तिः कारकार्थकोवा। यदातु नेवं तदा पुरुषशब्दादपि षष्ठी
भवत्येव। यत्तु अप्रधानं शेषइति तन्न। प्रातिपदिकार्थमात्रेषु स्तोको घट इत्यादौ विशेषणे षष्ठी प्रसंगात्। न च प्रथमया बाधः। तस्याः प्राधान्ये च
रितार्थत्वात्। कर्मादीनामपीति। यथाविशेषाविवक्षायां स्वरूपवानिति। नहि विवक्षायां नुनीलः पीन इत्यादि प्रयुज्यते न थेरमपि न्यायसिद्धमिति भावः।
सतामिति। एवं च नपुंसके भावे क्तस्य प्रयोगे शेषत्वविवक्षायां चेति तत्स्यापर्थानां करणे षष्ठीवेति भाष्योग्रंथे पद्यमानन्ताद्भवति वचन मिति भावः। सर्पि
ष इति। ज्ञोविदर्थस्य करणे। अपीगर्थदयेशांकर्मणि। कृञः प्रतियत्ने। रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः। आशिषि नाथः। जासिनिप्रहणना
टक्राथपिषां हिंसायां। व्यवहृपणोः समर्थयोः। कृत्वोर्थप्रयोगे कालेधिकरणे उत्सृष्टस्त्रीलिंगेह व्याख्याता। तस्याः समासनिवृत्तिफलकत्वोद
तयाहि। तत्र शेषउक्तश्चनुवर्तते। शेषत्वेन विवक्षितेचकरणादौ षष्ठी सिद्धैव तदयमर्थः। इह षष्ठ्येव न तु तद्बाधिका। नया कृत्यार्थः प्रयोजनकीकृतः सेमा
स एवेति। तथा च वार्त्तिकं। प्रतिपदविधाना च। इत्यादि। हरिस्त्वाह। कारकेष्वपदिष्टत्वं समोन क्रियेषुनः। प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निव

त्तयेइति।तेनशेषत्वविवक्षायांसर्पिषोज्ञानंमातुःस्मरणमित्यादीन्यसमस्तान्येवसाधूनि।हरिस्मरणमित्यादौतुशेषत्वविवक्षायांक
र्मयोगषष्ठ्यासमासेबोध्यानि।तत्रचकारकषष्ठ्यन्तत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः।शेषषष्ठ्यासमासेतुअन्तोदात्तत्वंस्यात्तच्चानिष्टंतथाचस्व
रार्थेयमप्रत्यस्त्रीतिपरमनिष्कर्षः।किंचमातुःस्मृतमित्यादौसमासाभावोऽपिफलं।नहितत्रकारकषष्ठीलभ्यते।नलोकेतिनिषेधात्।आद
त।निष्ठायांकर्मविषयाषष्ठीचप्रतिषिध्यते।शेषलक्षणयाषष्ठ्यासमासस्तत्रनेष्यतइति।एवंस्थितेवृत्त्यादिग्रंथेषुतत्पुरुषप्रकरणउदाहरणं
मत्कृदाहरणंचयद्यप्तिङंतेनरूपनेनसर्वमुपलक्षणतयाज्ञेयमितिहरदत्तादयः।सर्वनाम्नस्तृतीयाच।इहसर्वनाम्नइतिषष्ठीनदाह।सर्व
नाम्नःप्रयोगेइति।पंचम्यांतुहेतुग्राहकत्वाभावात्तृतीयेनस्यादितिभावः।निमित्तपर्यायेति।पर्यायग्रहणस्यफलमुदाहरति।पदमित्यादिना।
भाष्यानुकिमर्थमित्यत्राह।तत्रकिमः।क्लीबत्वंदुर्लभं।सामान्येनपुंस्त्वकल्पनात्समासंवाश्रित्यकथंचिद्धानेयं।असर्वनाम्नइति।निमित्तकारण
हेतुषुसर्वासांप्रायदर्शनमितिवार्त्तिकं।किंहिवृत्तिकारेणयद्यपीहोक्तंतथापिभाष्यकृताहेत्वाविशेषेणपठितं।तेनसर्वनाम्नाप्रयोगेपिवर्त्तते।किंतु प्र॰
प्रायग्रहणात्तत्रतृतीयादयएवेत्यर्थः।वर्द्धमानस्तुप्रथमामपीच्छति।षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन।पंचम्याइति।कथंतर्हिततःपश्चादिति।ततःपश्चात्स्व राम
स्यतेचेतिभाष्यप्रयोगात्स्वस्थायोगेपंचम्यपीतिप्रत्ययग्रहणंकिंप्रयोजनं।एनपा।कथंतर्हितत्रागारंधनपतिगृहाद्दुत्तरेणस्मरदीयमिति।उ ८५

त्तरेणेतितृतीयांतेनैरेणेत्यनेनसमानाधिकरणंबोध्यं।दूरांतिकार्थैः।अन्यतरस्यांग्रहणंसमुच्चयार्थं।तेनचविप्रकृष्टापिपंचमीसमुच्चीय
तेव्याख्यानात्।नतुषष्ठी।द्वितीयातृतीयाःनदेनदाह।पंचमीचेति।दिक्शब्दार्थस्य।नच्छेदेनव्यवच्छेदपरामर्शपनेनोचयूतेकयविक्रयव्यव
हारेचतुल्यार्थैःसर्वस्यैवग्रहणोद्देशायनाह।द्यूतेति।कर्मणीति।इहशेषइतिसंबध्यते।उत्तरस्तुत्रेहयार्थंनाहितिभावः।अतएवेहविरस्यां
तिङंतमुदाहरति।शतस्यदीव्यतीति।प्रेष्यब्रुवोः।इष्यतेदैवादिकस्यगत्यर्थस्यलोण्मध्यमपुरुषैकवचनेप्रेष्येति।तत्साहचर्यात्ब्रुवेरपितस्या
स्तनेएवगृह्यते।अतएवेहशेषग्रहणंनसंबध्यते।तिङंतेनसहसमासस्याप्रसक्तत्वात्।कृत्कर्मणि।कृति।गुणेति।तदुक्तं।प्रधानेतिपना
षष्ठी।गुणेत्वलपश्चाभवेदिति।कृतपूर्वीति।पूर्वकृतमनेनेतिसूत्रादनेनेत्यनुवृत्तेः।अथकथंधर्मरामोदमुत्तमामितिमहिः।अत्राहुः।अनित्य
मिदं।तद्धर्मविधिनिर्देशात्।स्त्रीप्रत्यययोरिति।कथंतर्हि विग्रहः।पूर्वकृतवानित्यर्थः।अविवक्षितकर्मकतयाभावेक्तः।सुप्सुपेतिसमासः।×
हिसुरुतिथोरिति।तत्रेसुदासीयुदोबाधात्तेमिट्रतिः।करणत्वविवक्षायांतृतीयेतिहरदत्तः।× इष्टादिभ्यः।सहस्रीचेतिकृतमितिदतिःजह्लियोश्चाद×
नलोकाव्ययनिष्ठा।उश्चउकश्चउकौतल्ल्योश्चउकौवेतिविग्रहः।उकारेणकृतोविशेषणात्तदंतविधिस्तदाह।हरिंदिदृक्षुःअलंकरिष्णुर्वा ×मनेनेति
ति।शेषेषष्ठीति।एतेनद्रष्टाकुर्णंद्वारापर्यर्थीनाहिसिद्धयः।अपितागधिपस्यदुर्वचो वचनेनकृद्योतेविस्मयमित्यादिव्याख्याते।

यद्वा। इक्ष्वाकूणां सिद्धय इत्यन्वयः। ननु इक्ष्वाकूणां दुराप इति। नष्पावागधिपस्य विस्मय मित्यन्वयः। ननु वागधिपस्य दुर्वच मिति। तुल्यार्थैः
कथं न हि तुलोपदाभ्यां हति दं नवा समासा इति काशिदासः। स्फुटोपमं भूतिसितेन शंभुं नेति माघश्च। उच्यते। सह युक्तेऽप्रधाने इति तृतीया। स्व
त्रवाल भारस्य तइत भीगजेः स्तमं च मर्यवतुलामिलापि गइत्यत्र यथा। उक्तं हि। विनापि तद्योगं तृतीयेति। यास्यानादिति। स्वत्रेऽर्थशब्दो
पि पृथग्धूमित्तं। तथा च वद्वृद्धये वायं। ननु अर्थवादेन बंधुश्रीहितिति भावः॥ ॥इति षष्ठी॥ ॥आधारोऽधिकरणमिति। एतच्च संहितायामिति सूत्र
भाष्ये स्पष्टं। वनस्य इति। प्रातिपदिकार्थमात्रे इति भावः। किं च दूरांतिकेत्यत्र स्येहाप्यनुवर्त्तनादधिकरणे प्यनाबोध्याः। कृत्स्येति। इत्नुइच्यते:
शाब्दो विषयो वृत्तिर्भूमिर्यस्य क्तस्य तस्येत्यर्थः। हेतुकर्तरीयेति। ताद्रथ्यैमित्वनुयोर्व्यवस्थिति बोध्यं। सामीत्यादि। एतच्चतुर्गवाक्य प्रबोधकुलवंदेत्तो के।
मेदिनीकारोप्याह। सीमाघाटस्थितिक्षेत्रे स्थैंउंकोशेषु वस्त्रियामिति। अथ पुष्कलकोगंधमृगेक्षेपणकः। लपोषितिच। हरदत्तादयस्तु। पु
ष्कलकः शंकुः सा सीमज्ञानार्थं हतो निहतः निखातः इत्याहुः। यस्य च। निवृत्ति कालाक्रियानिवर्त्तनकालायाः क्रियायाः कालपरिच्छेदक
त्वाल्लक्षणं तदाश्रययोः कर्तृकर्मणोर्बोधकादियं सप्तमी। तत्र ब्राह्मणेषु घधी यानेषु गतइति कर्तुरुदाहरणं। कर्मण्याह। गोष्विति। इह अभी राम
यानानां गोनां व प्रतीयमानं लक्ष्य कृतं विशेषणीभूतयोरध्ययनदोहनक्रिय योर्विश्राम्यति। भेदएवेति। ननु शब्दं तदुपाते तस्सामान्यरूपाकां ८६

१ ब्राह्मणानांऽध्ययमानानां २

चितिभावः। साधुरा इति। तत्र गवांस्वेत्यादाविव सामान्यविशेषभावः। किं तु शब्दोपात्तयोर्धर्मियोर्विरोध एव। निपुणगोरात्ता इति। साधुशब्द
प्रयोगे तु अर्चायां विनापि सप्तमी भवत्येव। साधुसाधुप्रयोगे चेति वार्त्तिकात्। प्रसितइति। तत्परे प्रसितासक्ताविति अमरः। मूलेनेति। नक्षत्रेण
युक्तः काल इत्यणो लुब्विशेष इति लुप्। पर्यायेणेति। ईश्वरशब्दो भावप्रधानः। यस्य स्वामिन ईश्वरत्वमुच्यते इत्येकं व्याख्यानं। यस्येति स्वं नि
र्दिश्यते। यस्य स्वस्य ईश्वरउच्यते इत्यपरं। एवं च व्याख्याभेदात्पर्यायेण विभक्तिः। साच विशेषणात्सप्तमी षष्ठीवेति भावः॥ ॥इति सप्तमी॥ ॥सम
र्थाश्रित इति। तत्र समर्थशब्दो लाक्षणिक इति भावः। कतिपयेति। यद्यपि उदाहरणनागतिमनाचेति आगतेः समासो नित्याधिकारे वार्तिका हतो
कः। तथापि तासोनित्यतः। यआनयन। अपि अप्रधयनेत्यादौ समासादर्शनात्। अत एव भाष्यकृता सहेति योगविभागे नासंसाधितः। यथो
त्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति भावः। सहेति। एतदपि योगविभागस्येष्टसिध्यर्थत्वादेव लभ्यते। [illegible]। एतच्च संप्रदानसंज्ञासूत्रे पदमंजर्यांस्प
क॰ ष्टं। यदि हि लोकेपि स्यात् नहिं अभिप्रेतीत्यादौ समासः स्तात्यादयः स्युः। पचतिकल्पमित्यादौ न द्विनावाद्यथा। न च लिंगसर्वनामनपुंसकनाभ्युपग
मेन निर्वाहः। यत्कुक्कुतेत्यादौ ह्रस्वापत्तेः। प्रकृतिरिति तत्र तल्लोपापत्तेश्च। निर्देशादिति। अन्यथा हि प्रथमानिर्दिष्टत्वाद्विशेषेपि उपसर्जनसंज्ञा
पा अन्वर्थत्वेन ह्रस्वशब्दस्य व ह्रस्वनिपातः स्यादिति भावः। इवेनेति। अयमपि समासः पूर्ववत्का वित्क एव। तेन नजीमूतस्येवेत्यादौ नेतिरीयाणां त्य

क्यदत्तेन पाठः उद्धाकुरिव वामनत्वादौ व्यस्तप्रयोगाश्च संगच्छन्ते। गोस्त्रियोः उपसर्जनस्येति स्पष्टमुक्ता च गोः स्त्रीप्रत्ययान्तयोरुपसर्ज
नयोरित्यर्थः। नत्र॥ चित्रगुरित्यादौ गोशब्दस्योपसर्जनत्वेपि तदन्तस्यानुपसर्जनत्वात्। गौरी पतिरित्यादावतिप्रसंगात्। कथं गौः कुलं राजकुमारी सु
सं॰ पुत्रइति चेत्। कृणु। उपसर्जनस्य सर्वविधिकृतशास्त्रस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो विधीयमानेन तदर्थप्रातिपदिकस्य उत्तरपदस्थ तयोर्गोस्त्रियोर्गुणां भावस्त
दिव ह्रस्वत्वं। शिष्योरिति। शिशोरिति हलंतेन विग्रहे प्यनेदं रूपं। शिवाशब्दस्य शरदादिषु पाठात् द्वचैव न सामर्थ्यादिति। विभक्तीत्येन न हि
येन सुबंतेन सह समासः न हृष्ट इति भ्रन्तेव विभक्तिरियने। सन्निधानात्। तदर्थयोगेन कृष्णाधिरिति भावः। परिशिष्टेत्तु प्रथमान्तेनाय समासः प
अंतेन वेत्यपि पक्षद्वयं स्थितं। यत्तु प्रायोक्तं। हरौ अधि इत्येति विग्रहे हरावधि इति। नन्॥ नित्यसमासत्वेन विग्रहायोगात्। यदाहुः॥ इतिवि
अविग्रहो नित्यसमास इति। नन्। स्वेऽ पदविग्रहोपि स्त्री किं पनेन कुंभे करोति नित्याय मपि तथास्तु। अधिकृत्ये नित्यत्वेनास्य समासाप्रवि श
य स्यसत्त्वादिति चेत्। न। समासार्थलेशमपि अबोधनस्तस्य विग्रहे प्रवेशस्यैवासंभवात्। यत्तु व्याचख्युः। विग्रहइवविग्रहः। अर्थकथनमात्रं। ने
नाविग्रहान्नित्यसमासत्वमविरुद्धमिति। अत एव समासप्रकृतिभूतम लौकिकं वाक्यं न स्वरूपं दर्शयन्ति। हरौ अधि इति स्थितेतैति। अन्नेदं वक्तव्यं। वि राम
यहइत्येवं संगतं। अर्थकथनवाक्यस्यैव विग्रहत्वेन नन्नत्यो भेदाभावात्। अर्थकथनमात्रमित्यपि न। त्वद्वचनेन समासार्थास्पर्शात्। हरौ अधि इति ८१

अलौकिकमित्युक्तं तेरपि न। तत्र हरि ङि इत्यस्यैव प्रवेशात्। अंतरंगानपीतिन्यायात्। अन्यथा समासे हरिशब्दे कारं दुर्लभतापत्तेश्च॥ स्य
यदपि व्याचख्युः। अलौकिकत्वादेवाधिशब्देनाभिहितेपि सप्तमी। अन्यथा सा न स्यात्। अनभिहिताधिकारादिति। तदप्यापातनः। अलौकि
कत्वं हि नित्यविध्यं तरप्राप्तिविषयत्वेन परिनिश्चितत्वं। न त्वेतावन्मात्रेण नु शिशवः संस्यात्तत्र प्रवेशः स्वपदः। अनिप्रसंगात्। अपि च न
नतौ त्रेण व्याख्यातं। निष्कृतद्धिनसमासेष्विति परिगणनादधिनाभिहितेपि सप्तमीति। नचापरिगणनस्याकरप्रत्याख्यातत्वात्। कर्मणि द्वि
तीयेति सूत्रे स्वयमपि तथैवोक्तत्वात्। कृमादमुना रदइत्यबोधि सद्यदेत्यादिप्रयोगविरोधाच्च। द्वितीयापंचम्योरिति। एतेन त्वरक्षितेन ग्रंथे सह्यम
यत्तु वदंति। चेत्रस्य वनादारात् इत्यादौ तत्रापि सप्तादसमासे वरितार्थत्वादिधानसामर्थ्यं नास्तीति। न क्लिंस्वं। नित्यसमोऽसत्स्वन्याप्यत्वे सति चैत्र
स्यत्वादि विशेषणप्रयोगस्यैवासंभवात्। उक्तं हि भाष्ये। वृत्तस्य विशेषणयोगो नेति। ननु सविशेषणानां वृत्तिर्नेत्यपि भाष्ये उक्तमिति चेत्। स
त्यं। अनित्यसमासविषयं तत्र। नित्यसमासस्यापि सविशेषणे व्यपदेशो महतः कुंभस्य उपकुंभपदेनायत्तु प्रोचा हृत्यस्योपेरुक्तं। यत्वेष्या
चख्युः। ईदृशे प्रक्रियावाक्ये स्थितेनेति। तदुभयमपि प्रागुक्तरीत्या प्रामादिकमेव। संप्रतिनेति। संप्रतीत्यव्ययमिदानीमित्यर्थे। एतर्हि संप्रतीदा
नमधुना साप्रतं तथेत्यमरः। न चाधिकरणशक्तिप्रधानतु। क्रियापदेनैवान्वयार्हे। निषेधोपि क्रियायाः एव। नदेनदाह। युज्यत इति। असंप्रतीति च

तोनुयुजि क्रियां न भवति । दध्योदन इत्यत्र उपसेचन क्रियायथा । यत्तु प्राक्तं असंप्रतीति संप्रत्यभाव इत्यर्थः । अनेनोपभोग्यवस्तुनो योवर्त
मानः कालः तस्यैव निषेधः क्रियत इति तन्न । अधिकरणस्य निषेधं प्रति प्रतियोगित्वेनान्वयस्य सर्वतंत्रविरुद्धत्वात् । नहि भूतले घटो ना
पे॰ स्तीत्यनेन भूतलं निषिध्यत इति क्वचित्तु सहितेति न वा युक्ति सह भिक्षाणां तावत् । इति हरीति । स्वरूपपरं लक्षणं अनेन त्रिशहृदेन सह प्रकाशग
शंदर्शं ष्ठस्येति त्रिशद्स्य समासः । प्राप्ति इत्यत्र हि यताकु ग्रामस्य [illegible] प्रतीत्य तत्र सापेक्षत्वेन समासाभावे हि ति । यो विधानं सावकाशमिति तत्साग
वहूपितं । हरदत्त्वाह । अर्थमर्थं प्रति निभाष्यकार प्रयोगात् वाक्यमपि साधु यदाना । अव्ययं विप्सार्थमिति किं नहि कर्मप्रवचनीयत्वात् संबंधमे
व ह्रितित्वे विप्सानु द्विर्वचनद्योतेति । सहस्पर्धाक्षमिति । साकल्ये अव्ययीभावः । तृणमप्यपरित्यज्य सादृश्यपद इति [illegible] यत्र सादृश्यं प्रधा
नं नैव तत्स्यात् । अव्ययार्थप्राधान्यस्य अव्ययीभावे औत्सर्गिकत्वादिति भावः । अंत इति । इदानीमेतावदेव शोध्यमित्यव्ययइति पावनः प्रदेशाः स्य पू
र्वविग्रहः कृतः तदपेक्षा समाप्तिरिहांतो विवक्षितः तत्सकलेप्यध्ययने भवतीति साकल्यात् पृथगुच्यते । साग्नीति । अग्निग्रंथस्तदंतमग्रंथेवर्त्त द
मानत्वेनीयांतः समस्यते । अध्ययनमिना सहेति प्रयोगार्हमिव न तथापि साहित्यमात्रेन तथा । अंतत्वविवक्षायां तु समासो नित्यः अत एवाग्निग्रंथ राम
पर्यंतमिति अस्वपदविग्रहो दर्शितः । यत्तु अग्निरंतो यस्येति प्रथमांतेनान्यैरंततत्त्वमिति निषिद्धं तेन नानाविग्रह इति प्रथमांतेनैव नासमास इति । ८८ षष्ठ्यंतेन

तत्र । सहशब्दस्य अंतवाचकत्वाभावात् । अंतत्वस्य तु सुतरामलाभात् । तस्याध्ययनेनानन्वयाच्च । सहयुक्तेऽप्रधान इति तृतीयाऽप्रधानत्वाच्च । सतृणमत्तीत्य या
त्र साकल्ये सोऽयं संबद्धः । अंतत्वस्यापि साहित्ये । अतो योगोत्यनया तत्र तृतीयांतेन समासस्वीकृत्य रहनत्वरितागस्य निर्मूलितत्वाच्च । यावच्छ्लोकमिति ।
यावदित्यव्ययस्य समस्य तेन विग्रहस्तु तद्भिन्नेनेति अस्वपदत्वं बोध्यं । विभाषा । एतदिति । न्यायसिद्धेथे लिंगदर्शनमिदं । टि । भा दिक्षु ना नामिव पु
समासस्संज्ञायां अपि नित्य प्राप्तत्वात् विवचनं विनापि विध्यंतराणामिव संज्ञानामपि विकल्पालाभात् । स्यादेतत् । सुप् सुपेत्यपि तदृहि नित्यसमा
सः । न चेष्टापत्तिः अपसिद्धांतात् । तथाहि चरदूसत्वे ब्रतिलकताकं शर्वभूतो भूतपूर्वः । सुप् सुपेति समास इति तथा [illegible] शाकलस्य वेति विधिः समा
सपोः [illegible] इत्यत्र नित्यग्रहणेन नार्थः । इदमपि सिद्धं भवति चापि [illegible] इति भाष्ये कैयटोव्याख्यतं [illegible] इति सु
सिद्ध॰४ प्सुपेति समासः । संज्ञायामिति समासस्य नित्यत्वात् प्रतिषेधः । इति तथा । अनुदात्तं पदमेकवर्जम् सिद्धं [illegible] दिस्तत्रेष पिकैयटे स्पष्टं ।
अत आह । सुप् सुपेति समासोति । योगविभागेनैव सिद्धे समासे उत्तरसूत्रे पुनर्विधानं प्राचीन स्वीकृत विकल्पज्ञापकमिति एवं च इवेन समा
सस्यापि कं चित्कत्वाद्ध हुरिवामन इत्यादि सिद्धं । इवेन नित्यं [illegible] किं तु [illegible] इति तत्र प्रत्युदाहरणं तथापि सुप्सुपेस इत्यमेव नित्याधिकारे समा
सेन मिति कैयटः । एवं च इवेन समासस्य [illegible] कल्प्यप्रत्यः प्रसंगः जीमूतस्येव तत्र [illegible] समासाभ्युपगमेपि नेति रीये [illegible] स्येव

पाणादित्विदिक्।अपरिबहिः।अत एवज्ञापकाद्बहियोगेपंचमीज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेतेन करस्य करभोबहिरिति सिद्धं।अबालमिति
यत्तु आ परमाण्णोरावभूगोलकमिति क्रियणाव्ययाप्रयुक्तेन ताम्रादिकं।समासमध्येचप्रयोगासंभवात्।भूगोलकादित्वितु भाष्यं।यंपदार्थ पाद्य१२
मिति।स्त्रेयदिति सामान्येन पुंसकं।अव्ययं विभक्तीत्यनेन सिद्धे विभाषार्थस्त्रं।तेन पक्षे वनस्यानुद्युत्कदाहार्यं।अनुगंगमिति।इहायामोल
क्षणत्वंचानुनायोसने।लक्ष्यंनुसमासार्थः।अतएव वाराणस्याःसामान्।पिङ्करण्ये।एवंस्थितेन फलितमाह।गंगादयेर्यमिति।[redacted]।नदी।मित्र।स्वरूपस्यसंग
नषाश्चनेह ग्रहणं बहुवचननिर्देशात्।किंत्वर्थस्यान वचनस्य समासःसंभवति।अतस्तद्धाविनामयंसमासः।तेचनकेवल विशेषणशादा एव
किंतु सामान्यशब्दोपि।भित्यसमासइति।एतत्वरतोस्पष्टं शाकलस्त्रस्थके यट्स्वरसोप्येवं।नन्वेवंन्यायसाम्याद्दद्वहुब्रीहेरपिनित्यसमासत्वं
स्यादितिचेन्नैवं।यस्येत्याद्विपदानरसपिव्याहारेणान्यपदार्थप्रतीतेः।अतएवेहसंज्ञानवगमादिस्तत्केनत्वन्यपदार्थनवगमादिति।संज्ञा
पोक्तिं।द्वीपंगेदेशाय अथाव्ययीभावेसाधारणसमासान्तानाह।अव्ययी।समासांतइति।समासस्यसमासार्थोत्तरपदस्यवाचरमावय राम°
वइत्यर्थः।तेनोपशरदमित्यत्रनाव्ययीभावादित्यम्।दिपुरीत्यादौद्विगोरितिडी प्रसिध्यति।जराया इमिंगणसूत्रं।प्रतिपरेति च।अत्सण ८०

परमिति।अविषय इत्यर्थः।वृत्तिविषये असिद्धशब्दः इंद्रियमात्रपरः।समसमिति।अक्ष्णोपोग्यं।नदी।इहस्वरूपस्यैव ग्रहणंनसंज्ञायाः।
पौर्णमा स्याग्रहायण्योः पृथग्ग्रहणात्।उपनदीति।टजभावेन पुंसकह्रस्वः।इद्देत्वघेयं।नदीभिश्चेतिस्त्रे विशेषणमितेस्वरूपस्यापि
ग्रहणं।विशेषणमेवेत्यत्र मानाभावादित्यत्र सूत्रेनेनपंचनदमिति सिध्यति।नत्र चन्निसोग्चू।नद्युक्तं।गोदावर्याश्चनद्याश्चसंख्यायाउत्तरे
यदीति।एतच्चअप्रेत्स्नवेसत्रअजितियोगविभागात्सिद्धे।सप्तार्थमिति।अन्यतरस्यांग्रहणस्यप्रकृतत्वादितिभावः।।अव्ययीभावः।
द्विगोस्तनुरुपते फलमाह।समासांतइति।पंचराजमिति।राजाहरितिट चू।उत्तरपदस्यानकारांतत्वात्वीत्वाभावः।समासांतेतिरपदानाः
समासांता इतिपरेनेनुपात्रादित्वंबोध्यं।काशिकायांतुपंचराजीतिक्वित्वः।पावःअपावइतिहरदत्तः।श्विनादीति।श्विनादीनांयद्यपिसेवोध
नेसुवंनंतसंभवतितथापि अन्यत्रापिसमासस्येष्टत्वाच्छिनाद्यस्तद्धतिनसमुदायेलाक्षणिकाः।प्रायेणसमासनद्विनप्रकरणएवमेवात्सद्धा
क्षेप।गर्गादित्योपश्र इतिसामान्यापेक्षज्ञापकात्।नहितद्धेसस्यद्विनीयोनत्वंगर्गादीनांषष्ठ्यंतेनासंभवति।येनविधिरितिस्त्रस्त्रभाष्यवृत्तियं तं
थापीहमानं।तत्रकेयटहरदत्तादीनांतु महान्भ्रमाइतिशब्दकौस्तुभेप्रपंचितमितिभावः।अनुवदंति।श्विनादीनांरूढंतत्तेनगतिकारकोपपदाना
मितिसुबुसने।आगेवसमासइप्टः।अन्यथा काष्ठ श्विनेयानेसिद्धदनएवकिलमाचाश्विनादित्यविवव्याख्यानतनतुसुबंतेइतिनीमितच।प्रधानस्योप भिर

पे

स्येनेत्यादि नियमाभावेन काष्ठाभ्रिनेयस्य निबधितानि। यस्य पिश्रिनाशाद्वादपि क्रियाविस्यादिति तदपि न। सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात्। गनि
कारकेत्यादेस्तु नायं विषयः। कर्तृकरणे कृता साधनं कृतेनि वृत्ति द्वितीया। श्रितेनेति सूत्रे कारकेन [redacted] नुपादाना। दिक्तू। मिति। उह
स श्रितादिषु गत्यर्थता कर्मत्विकः। श्रयणं प्राप्तिरापत्तिश्चेह गमिरेव न फलं। अत्यासत्तिरुत्क्रमव्यतिक्रमः। सोपि गमिविशेष एवेति भावः। यद्वा श्रितइ
त्यादेराकृतिगणत्वात्। आमं गमीति। गमेरिति द्वितीया दिक इति। सच भविष्यत्काले। भविष्यति गम्यादय इत्युक्तेः। अकेनोरिति कृयोगलक्षण
षष्ठी निषेधात्कर्मणि द्वितीया। गत्यर्थकर्मणीति सूत्रे द्वितीया ग्रहणस्य कृयोगलक्षणषष्ठीबाधनार्थतामाहुस्तदाप्यविरुद्धं। भाष्ये नेत्व
नेप्रत्याख्याय कृद्योगे षष्ठ्या एव स्वीकारादित्यन्यत्र विस्तरः। खट्वारूढ इति जाल्मोसमीक्ष्यकारीत्यादिरमरः। विद्वंश्च त्यानिचः समाप्यसमा
वृत्तेन हि खट्वारोढव्या ब्रह्मचर्य एव नृमिश्रायनामहे पिपयः खट्वामारोह नैजाल्मः रूढश्चा येनेन खट्वामारोहत्तुमावा ... नपरः सर्वो
पि खट्वारूढ इत्युच्यते न एवाह। नित्येति। मासप्रमितमिति। मासमाने। आदिकर्मणि क्तः कर्तरि चेति क्तः। इह प्रतिपच्चंद्रेण नास्य संयोगः। मुहूर्तमिति। मु
हूर्तव्यापीत्यर्थः। कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति द्वितीया। तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन। तच्छहेन तृतीयोनपरामर्शिना तदर्थोल ... नेन तदर्थक राम
तेत्वं च गुणवचनस्यार्थद्वारकं विशेषणं। एवं स्थितेन फलितं समर्थमाह। तृतीया नार्थस्यादिहृनोयो गुणः नहुवनेनेत्यर्थः। धान्येनेति। करणेतृतीया १०

।अर्थ्यत इत्यर्थः प्रयोजनं। अर्थनमर्थः अभिलाषो वा। अर्थशब्दस्य रूढत्वे तु धान्येनेति हेतौ तृतीया। पूर्वसदृश। इह सदृशाभ्यां योगे तुल्या स
र्थैरिति तृतीया। अन्ये योगे तु हेतौ विभिन्न एव वचनाद्द्या। इह सदृशग्रहणं व्यर्थं। षष्ठीसमासेन गतार्थत्वात्। न च नतुल्यार्थैरिति निषेध
पदप्रकृतिस्वरार्थमिदमिति वाच्यं। सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्य इति सूत्रेणासत्त्विदेः। ऊनार्थेति। पूर्वसूत्रे अर्थशब्देन समासस्य साधितत्वादि
अर्थपरे हार्थग्रहणमविधेयपरं। तत्त्वेन शब्देनेव संबध्यते। ननु पूर्वादिभिः समदृशयोः पृथगुपादानादिति भावः। मस्येण मिश्रीकरणं। स्वरविशद
मभ्यवहार्य र्थेन स्वं। खरं व गिरणं विनाद्दं विविक्तावयवं। यत्स्पर्शं नस्य च भक्षणेनेश्वत्त्रैव प्रयोगात्। गुणागरे रोति। एतच्चवार्तिके
र्वगुणकार्स्नि इति सूत्रे पठितं। ... मिति। अत्र द्विजशब्देन समासप्रसंगः। तदपेक्षा हि षष्ठी। अथत्वे हि द्विजेन इत्यमनुष्येभ्यः। तेषां सामान्यशब्देनो
पस्थितत्वान्। निर्धार्यानुपस्थितत्वात्। अथ कथं पुरुषोत्तम इति। यस्मान्निर्धार्यते यश्चैकदेशो निर्धार्यते यश्च निर्धारणहे
तुः एतत्त्रितयसन्निधौ सत्येवायं निषेध इति द्विवचनविभज्ये निसूत्रे कैयटः। यद्वा पुरुषेषूत्तम इति निर्धारणसप्तम्याः संज्ञायामिति समासः। तेन
वन निर्धारण इत्यर्थः। स्वरे भेदाच। सप्तमीसमासे हि पूर्वपदप्रकृतिस्वरः षष्ठीसमासे तु अन्तोदात्तत्वं स्यात्। पूरणगुण। अत्र प्राचोक्तं। एतदर्थे
षष्ठी न समस्यत इति मन्त्रन्तं। एवं हि सुहितानामेव ग्रहणं स्यान्नावनामवार्थशब्देन समस्यतावत् इति धनपम्नाह। सरादिभिरिति। अत्र वाच

आधिकारविहितप्रत्ययानेन निषेधः

थुः। पूरणार्थशब्दः प्रत्यय एव गृह्यते। कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययादिति तन्नेदं। न हि प्रत्ययविशेषो गृह्यते पूरणार्थतं द्वितीयादिना संज्ञासूत्रे लक्षणमस्ति।
येनोक्तपरिभाषावैकाल्पमासादयेत्। कुतस्तर्हि पूरणप्रत्ययानां यथा द्व्य एव गृह्यते न तु पूरणीमनादिशब्दा इति चेत्। लोप वेलादपूरणमिति
निर्देशादिसंबंधिनि न तु पूरणभवः पटुरूपेत्यादिसिद्धं। कृपेन हि नानुबंधकं किं तत्सेवनानीति। प्रमाद एवायमित्येके। वस्तुतस्तु पूरणः उक्त
लक्षः षष्ठ इति व्याख्येयं। यत्तु पूरणेति स्वर्चनेनेनाधिकारगतिः। अयं तु भागार्थकान्प्रत्ययांतम् इति। नन्वा। अन्यप्रत्ययांतेनापि निषेधः स्यादिति। यत्त
नीयेति सूत्रे भाष्य एवास्य कृतत्वात्। अत एव शिक्षाहितीयमित्यादौ अन्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्यात् समास इति नोक्तं। ननु प्राप्तस्य गुणस्यानुक्तो समानेस
मासप्रसंग एव नास्ति। ब्राह्मणशब्दस्य देनैरेवान्वयात्। ब्राह्मणस्येदं नास्ते तूक्तादृष्टर्थादेन आह। मंदति। गुणवाद एवेह विशेष्यसमर्पक इ
ति भावः। यत्तु भावप्रत्ययांतो गुणवाच्यत्र निषिध्यत इति प्राचोक्तं। तन्न। उक्तोदाहरणस्य भाष्यारूढस्यासंगतिप्रसंगात्। परेपि सगुणवाचिनो
न निषेध इति तदपि तन्न। भावप्रत्ययांतस्य गुणवाचित्वा पूर्वश्रेयविरोधात्। यत्तु व्याख्यातं नाभावेतावद्भवति प्रत्ययांतस्यैव निषिध्यत इति ना
र्थः। किंतु भावप्रत्ययांत एव सन्नो गुणमाह तद्भावे तु गुणं गुणिनं च सशुक्लादिरेव निषिध्यते। सदेति। अंतरेणापि भावप्रत्ययं यो गुणमेव वक्ति तं
थाविधशब्दः तस्य न निषेध इत्यर्थ इति। तद् पिक्लिष्टं पुनरुक्तिग्रस्तेन च। काकस्य कार्ष्ण्यमित्यादावव्याप्तं च। उक्तव्याख्या पाहि शुक्लादीनामेव निषेधो

(तबोधकः) रा राम १९

६२

लभ्यते। न तु शौक्ल्यादीनां। न हि शौक्ल्यादिशब्दाः भावप्रत्ययं लब्ध्वा निष्कृष्टं गुणमाहुः। न वा तद्भावे गुणं गुणिनं च किंतु अंतरेणापि भावप्र
त्ययं गुणमात्रपरता द्रूपरसगंधादिशब्दा तुल्या एव। न च शौक्ल्यमिति कार्ष्ण्यमिति भावप्रयोगे सत्येव निवाच्यं न स्यात् शुक्लकृष्णादिशब्दैर्लभ्यते पि
शौक्ल्यादिशब्दैरलब्धत्वात्। अन्यथा तद्भावेत्यादिस्वग्रंथेनैव स्वविरोधापत्तेरिति अवहितेरा कलनीयं। यदि तु प्राचोग्रंथो योजनइत्या ग्रहस्य
हीत्विं योजनां। सदेत्यादिना च यथाश्रुते संदनादिगंध इत्युदाहरणं च। अस्यापवादं प्रथयमाह। मा वेति। ननु अस्तु नाम संयोजना। आकरग्र
थास्तु कथमनाकांक्षितदानारख्यइतिचेत्। श्रृणु। सूत्रे गुणार्थइत्यनेन केवलगुणस्य गुणोपसर्जनद्रव्यस्य च प्रतिपादको गृह्यते। व्याप्तिन्यायात्।
काकस्य कार्ष्ण्यं ब्राह्मणस्य शुक्ला इति द्विधा भाष्येउदाहरणात्। चंदनगंध इत्यादौ तु निषेधप्राप्तेन तैर्वैषगुणे रिति वचनेन समासः प्रतिप्रसूयते। गं
धत्वेन प्रतीयमानो हि गंधो न कृदाषियुर्गं समानाधिकरणः। किंतु स्वप्रधानः। इदमेव नात्यं। ननु च हरि जलमिति यदपि नष्टिगंधामिति प्रगो
गदर्शनाद्वस्तु चमिदमिति वेद्यानां। तत्र हि गंधानिति गुणशब्दः मालतीकुसुमादिषु दर्शनात्। किंतु चंदने साहित्यानि मित्तिकोन्यएव सः। न स्या
चंदन गंध इत्यत्र तस्य वस्तु स्वमेव एवं पररूपमित्यादावपि सुरभिशुक्लादयः शब्दाः तेन तद्गुणप्रतिपादकाः। एवमपि शौक्ल्यसौरभ्या
दिभिः शब्दैः सह समासो दुर्वार इति चेन्मैवं। ने हि शुक्लत्वादिप्रकारक एव गुणबोध। तद्रूपापन्नानां च द्रव्यसामानाधिकरण्यमस्त्येव। शुक्लः सुरभि

दा स्त्रिर्विरिति दिक्। फलानामिति। करणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी। ब्राह्मणस्य कृत्वेति। तादर्थ्यरूपसंबंधस्य सामान्यरूपेण विव
ण क्षायां षष्ठी। ओदनसंबंधिनी या क्रिया तां वेद न तु करमित्यर्थः। इत्यादीनि। तथा च भट्टिः। यत्कृते ऽरीन्निरग्रहीः। आदेयस्य किं कृते भोगाः कुंभक ण्डो
र्णतया विनेत्यादि। अनेकमन्यपदार्थ इति सूत्रे सर्वपश्चादिति भाष्यप्रयोगेऽपीहानुकूलः। रक्षितव इति। कैयटहरदत्तौ तु अव्ययप्रति
षेधे स्वस्यौपरीत्युदाहरंतौ अकृदव्यये नायं प्रतिषेधं मन्येते। स्वरभेद इति। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण तिस्वरस्येवावस्थानात्। अं
तस्वरितत्वं इष्टः। तव्येन तु मध्योदात्तत्वं स्यादिति भावः। तत्सरूपस्येत्यादि। यत्तु प्राचामुदाहरणं स्वामी भूतस्येत्यादि। यत्र समर्थनं सन्निसमासे
पूर्वनिपातानियमः स्यात्। विशेषणसमासस्य कस्यादेवेति। अत्रेदं वक्तव्यं। विशे[redacted]षणविशेष्यभावे कामचारादव्यवस्था। यत्र ग्रा
यामप्रधानमुपसर्जनमिति तेन्वर्थतामाश्रित्य द्रव्याश्रितत्वेन गुणादीनामप्रधानत्वाद्द्रव्यापेक्षया गुणादीनां विशेषणत्वं नियमवस्थेष्यते। ते
किं तत्र षष्ठीसमासे विशेषणमिति ते निषेधेन। तेन च पूजार्थो। पूजाग्रहणमुपलक्षणमिति व्याचष्टे। मतिबुद्धीति। भूतं इति। न च तेनकौ
जित्यन्यायेन मतादिभ्यः कस्य वर्तमानकालेऽप्यनुमतकालमौबाधन इति वाच्यं। नेनेत्यधिकारेव पठनात् इति निर्देशेनाबाधनोपनात्। न च ज्ञा राम
र्थ एवज्ञापकं। इतिनोक्षः सुरासुरेरितादित्रयोगानुरोधेन सामान्यविषयकत्वस्येव न्या य्य तादित्यनुन्यासकारः। अन्ये तु कारकषष्ठ्या एव १२

समासनिषेधोऽयं शेषषष्ठ्यां तु समास इत्याहुः। एतेन कलहंसरामस्य महिमः कृतवानिति भट्टिप्रयोगो व्याख्यातः। इदमेषामिति। को विक
रणो वेति क्तः। अधिकरणवाचिनश्चेति कर्तरि षष्ठी। अधिकरणे चेत्येव सिद्धे सूत्रद्वयेऽपि वाचिग्रहणं स्पष्टार्थं। कथं तर्हि किं एतेषां हृतमि
ति। नायमधिकरणे क्तः किं तु कर्तरि। किमेषां हृतं निष्पन्नमित्यर्थः। कर्मणि च। यद्यत्र आकाङ्क्षा न कर्मणि षष्ठी स्यात्तेन तर्हि तृजकाभ्यां निषेधो
व्यर्थः स्यात्। तस्मादव्ययानामनेकार्थत्वात् इनीस्यर्थवशादेव। तदाह। कर्मणीति। या षष्ठीति। समस्येकवचनोऽनपदमुच्चार्यमाणा षष्ठी विहिता
परिशेषादिनावेत्यर्थः। नियमसूत्राणां विधिरूपेण निषेधरूपेण वेति द्वौ प्रवृत्तेः स्वीकृतत्वात्। तृजकाभ्यां। होतृकर्तरीत्यस्यैव विशेषणं तु तेचः क
तेप अव्यभिचारात्। तथा सुपरञ्जक मात्रमभिप्रेत्याह। कर्त्रर्थेति। जयादि स्तु कर्तृषष्ठ्या इति व्याचष्ट। तन्मते तृज्ञुत्तरार्थ इति कस्येत्यस्यानाकिं
चकर्तृग्रहणं तत् जकयोरेव विशेषणमिति युक्तं। तयोः कृत्तत्वात् न तु षष्ठ्या इति भावः। शेषषष्ठ्येति। केचित्तु जनिकर्तुः प्रकृतिरिति सूत्रे जको हेतु
श्चेति निर्देशात् नित्योऽयं निषेध इत्याहुः। न्यासकारस्त्वाह। तच्चेन मे न नू नलोके मि षष्ठी निषेधस्त्वनित्यः। तृजकाभ्यामिति विकल्पेन तत्ससानुबंधक
स्य ग्रहणं ज्ञापकादिति। सर्वापरीति। एकदेशशब्दो ऽवयवे रूढः। अत एव नेत्यकर्मधारयत्वेऽपि तत्सोमेतिचीयेः। कृत्स्नस्य विशान्त्यस्य कृत इति व तु ए
घपीह एकाणोर्वादिभिव्योंमस्तपापि ज्ञात एव निर्देशादिति। तदेतदाह। अवयवेनेति। ननु किमनेन सूत्रेण कर्मधारयेणैव सर्वकायः इति से

त्स्य निर्दिष्टं किंचिदवयववता समुदायेन तान् । शास्त्रमवयवेष्वपि वर्त्तत इति न्यायात् । अत आह । षष्ठी सादिनत्या च कार्यस्तु वृत्त्यादिप्रयोगव्यावृत्तये
स्तत्रमिति भावः । नन्विह षष्ठी दुर्लभा । अन्याराद् इति पंचमी प्रसंगात् । न च हि दिक्शब्दः शब्दो दिक्रूढ इत्यभिव्याख्यानेन संप्रति अदिग्वृत्तिना
योगे पंचमी स्यादिति चेन्न । सत्यं । अवयववृत्तिभिर्योगे षष्ठ्येवेष्यते । तस्य परमाम्रेडितमिति लिंगात् । पूर्वं नाभेरिति । नाभेर्यः पूर्वो भागः सकाय
स्यावयव इत्यर्थः । नाभेरिति दिग्योगलक्षणा पंचमी । अत्र पूर्वस्य भागस्य नाभिरवधिः न तु एकदेशीनी । अतो नाभ्या सह समासो नेत्यर्थः । का
येन तु स्यादेव । पूर्वं कायो नाभेरिति । पूर्वशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात्साधान्याच्च । पूर्वं छात्राणामिति । समुदायस्य समुदायिसंबंधे षष्ठी । बहुवचनं तु
उद्भूतावयवभेदसमुदायविवक्षया । यथा छात्राणां पंचम इति न [illegible] छात्राणामेकदेशिनीत्वे सत्यपि एकत्वसंख्यावैशिष्ट्याभावान्न समासः । श्रा५
सर्वोपीति । शब्दादिरित्यपि शब्दार्थः । तापका रिति । नत्वन्यथा नतायपूर्वं तमङ्गस्थोपपद्यते । नत्रो धिकायवत्सामानाधिकरण्येन निर्वाहः शंक्यः ।
अहः सर्वैकदेशसंख्यादिनाविहितस्य समासांतस्याप्रोक्त एतेभ्य इत्यत्र देशस्य चैकदेशिसमासं विना स्युस्तेरिति भावः । रात्रिरिति । ननु चैवं दिन
मध्यो रात्रिमध्यस्त्यादि न सिध्येदिति वाच्यं । तापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात् । यत्तु प्राचोक्तं । सर्वैकदेशान् हः समास इति । तन्न । एकदेशस्य नतीया राम
निर्दिष्टत्वापरनिपातापत्तेः । अथ मिश्राहक्रमान विशेषात् । यद्यपि प्रागेव सर्वैकदेशिनाह्न इति । तदपि न । अहरेवमेकदेशिन च नेनैवन ९३

स्य समास इति संभवति । अर्द्धं नपुंसकं । नित्यं क्लीबत्वमिति । अर्द्धमिति निर्देशादेव क्लीबत्वे लब्धे नपुंसकग्रहणं नित्यनपुंसकार्थमित्यर्थः । खंडं मा
वातुंसी त्रवाचीत्यतुविलिंगः । भित्तं शकलखंडे वा पुंस्यर्द्धं समे शके इत्यमरः । अत्र [illegible] मित्युक्तेति राभ्यां संबध्यते । नत्र शकलं खंड इति रूपभेदात्क्लीबत्वे रवं
नित्यनितत्वचनात्र पुंस्त्वविकल्पेऽस्त्रियामिति फलितं । न च खंड इति स्त्रीलिंगमेव किं न स्यादिति वाच्यं । भिन्नलिंगानां न द्वंद्व इति नन्वपरि
भाषितत्वात् । शकलश्चास्त्रीमिति देशेनैव निर्णयात् । अर्द्ध इति रूपभेदात्पुंस्त्वावगतौ सत्याम पिवा पुंसीति तत्र हि विकल्पेन विशेषात्स्त्री
नपुंसकं लभ्येते । प्राग्वदिति । अवयविना समस्यत इत्यादी स्यर्थः । अर्द्धं पिप्पलीनामिति । इहार्द्धपिप्पलीति एकांशपरवल्लिंगातिदेशोपि व
चनातिदेशाभावात् । विशेषिकत्वाच्चेति भावः । कथं तर्हि अर्द्धपिप्पल्य इति । अर्द्धानि पिप्पलीनामिति विग्रहे मा भूत् । खंडसमुदायेन तु भविष्यति ।
अर्द्धपिप्पली नार्द्धपिप्पली च [illegible] त्यादि विग्रहात् । एकदेशिनेति किं । अर्द्धं पशोर्देवदत्तस्य । अत्र देवदत्तः स्वामी न त्ववयवी इति न समासः । न
एतत्सूत्रं परवल्लिंगमित्यत्र भाष्ये प्रत्याख्यानं । तथाहि । अर्द्धपिप्पलीति कर्मधारयेण सिद्धं । समुदायेष्वा । अवयवेष्वपि वर्त्तत इति न्यायात् ।
सम प्रविभागादन्यत्र हि न वा प्येष्वेव गतिः । अर्द्धाहारः अर्द्धजरतीयं अर्द्धवैशसं अर्द्धोक्तं अर्द्धविलोकितमित्यादिदर्शनात् । न च समप्रविभागे
षष्ठीसमासं बाधितुमिदं सूत्रमिति वाच्यं । षष्ठीसमासस्याप्येतादिति । तथा च कालिदासः प्रायुंक्त । प्रेम्णा शरीरार्द्धहरां हरस्येति । तनी द्वितीय

य। निषेधं वा छिनत्ति। भाष्यकारास्तु परवल्लिंगमिति सूत्रे न खलु रूपग्रहणं द्विगुप्राप्तेत्यादिवा निर्किं शर्वापरेत्यादि त्रिशत्त्री चप्रसाद्यत खलुः।
अय तन्मतेनेमिक्षाद्वितीयादिसिद्धये पूरणेत्यादिनिषेधस्यानित्यत्वमा [illegible] लीयोत्सेत्ता [illegible] प्रमाणत्वादित्यादिनिर्देशानां सामान्यापेक्ष [illegible] प्रकृत श्री
त्वात्। एवं सति तान्युक्तकेषु सिद्धं। मासाप्यजे। अत्र चकारेण विधेयसमुच्चयार्थेन कारप्रश्लेषानुमाना मासापन्ने समस्यते। अचअतं चन
ते४ योः स्यादिति भाष्येस्थितं। अन्त्यकारात्पूर्वमिवाकारं प्रश्लिष्य सोन्तादिलक्षणाभावे नेति प्रोक्तः। इमं श्लोकं परिहरन्नाह। द्वितीययाऽ इति। मासा ख्यी
ति। एकारे शास्त्रत्वं नित्यत्वेन ग्रहणाल्लिंगविशिष्टपरिभाषया वा मासापन्नयोः स्त्रीत्वेन योरपि समासः। कालाः परिमाणिना। परिमीयते परिच्छिद्य
ते येन तत्परिमाणं। परिच्छेदकं तदस्य परिमाणीत्यदाह। परिच्छेद्यवाचिनेति। कालाइति। कालविशेषवाचकाइत्यर्थः। कालसामान्यस्यापरिच्छे
दकत्वात्। मासो जातस्येति षष्ठीसमासे प्राप्ते वचनं। ननु जातः पुरुषः तस्य च हस्तवितस्त्यादिकं परिच्छेदकं न तु कालः। तस्य क्रियामात्रपरिच्छे
द दकत्वादित्येतत्। सत्यं। सा सा क्रिया परिच्छिन्नापि कालः तद्द्वारा देवदत्ते परिच्छिन्नत्ति। यस्य हि जननादूर्ध्वं मासो गतः समासे इति व्यवच्छेद्यते। तत्र आन
प्र व्यवहारकालजन [illegible] नक्षणयोरन्तरालभावी मासो जननद्वारा जातानमपि परिच्छिनत्त्येव। इह तु विशेषणीनिर्दिष्टस्यापि स्तोप्राधान्यं [redacted] पितुष्य राम पंक्ति २
स्य स इत्युक्तं। अलौकिके तु प्रक्रियावाक्ये नास्य प्रवेशः। एवं बहुव्रीहावपि एतावान्परो विशेषः इह जातशब्दात्षष्ठी विग्रहे तु रिसादेतु द्वाभ्यामपि ९४

शब्दाभ्यां प्रथमैव। समानाधिकरणानां बहुव्रीहिरिति वक्ष्यमाणत्वात्। विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेनैकार्थीभावतुल्यं। यत्तु मीमांस
काश्चित्प्राणं गतमस्येति निविष्टहृदेन तत्रैवं वक्तव्ये। उत्तरीत्या त्वनेनैवायोः किंचित्प्रधानार्थसाम्यलाभेपि अपष्ट्यर्थबहुव्रीहौ पंचविधेपिक
रणादिप्राधान्यस्याभिमतत्वात् विग्रहात्रबलाभातवृत्तिवाक्ययोर्महान्विप्रकर्षः स्यात्। हतेन विम्बः आघोदकोग्राम इत्यादौ कर्तृकर्मणोः समा
सेनाभिहितत्वाच्चकारकविभक्तिरित्यादिसिद्धान्तस्य निर्विवादत्वात्। किं च लौकिके प्रविष्टानामेव पदानां तरे परिनिष्ठितानां लौकिके प्रवेशासं
भवे तु पञ्चानपरित्यागेनानुपस्थितकल्पनमन्याय्यमसाम्प्रदायिकं च। न तु गुणत्वेप्रदानरप्रक्षेपयोर्गौरवेनु फलमुखता वदोषावहा। अत
एव वाक्यार्थेनत्सद्दानुसार्येन विषयेपिति। लौकिकवाक्यभेदेन विग्रहो हृदसेनतः। अथवा मास्तु तत्र वृत्तिः प्रधानार्थसाम्यमपि औत्सर्गि
कमिहत्यज्यतां। तथा च हरिणा। क्वचित्तु गुणप्रधानत्वमर्थानामविवक्षितमित्यपक्षस्यव्याख्यानेन द्विनार्थस्ययत्किंचिदुपसर्जनं गुणप्रधानभा
वस्य तत्र देशे विपर्यय इत्यर्थः। तद्विनग्रहणं कृतामप्युपलक्षणं तेन आक्षिकः वैयाकरणः पाचकः इध्मप्रव्रश्चन इत्यादीनां विग्रहवाक्यादीनि
इहोदाहरणं। सादेतत् विंशतिद्वयंशतिसमासतद्धितवृत्तौ लौकिके प्रक्रियावाक्येपि विचार्य गो दंड - एते शब्दाः षष्ठ्यन्ता एवेति मीमांसकाशयइ
ति चेत्। मैवं। शेषो बहुव्रीहिः त्रिकः। शेषः अस्तिसामानाधिकरण्येमनुप्राप्तत्वमर्थानां प्रथमादित्यादिसूत्रभाष्यविरोधेन दृष्टैरेव तत्र दुर्लभतादिति

दिक्।प्रकृतमनुसरामः।उत्तरपदेनेति।परिमा ण्यु त्तरपदहेतुकद्विगुसिद्धयेबहूनांतत्पुरुषोपक्रम्यइत्यर्थः।सुप्सुपेत्येकत्वस्यविवक्षितत्व
त्वादसामेवचनं।अक्षादेशादिति।त्रिपदतत्पुरुषानंतरमुत्तरपदेपरतोऽवांतरद्विगोसत्ती।निभावः।सप्तमीशौंडैः।बहुवचननिर्देशात्गणपाठ
सामर्थ्याच्चाद्यर्थविगतिरित्यभिप्रेत्याह।शौंडादिभिरिति।शौंडः।प्रवीणः।इहसप्तमीत्युक्तेविक्रियाद्यनावेननभवति।नद्धारकत्वसामर्थ्यं।यथादध्यो
दनगुडधानादौ।तेनकारकाणंक्रिययैवसंबंधइतिनियमस्यभंगोनेतिबोध्यं।अधिशब्दइति।आधेयप्रधानइतिशेषः।अधिकरणप्रधानस्य
तुअव्ययीभावएव।अधिहरीतियथा।अंतःशब्दोप्यत्रपठ्यते।सचाधिकरणप्रधानः।मध्येइत्यर्थात्तद्योगेअवयविनःआधारत्वविवक्षायां
त सप्तमी।यथाऽत्रस्थेशब्दस्येति।वनेनंतर्वनोनवसतिःइत्यत्राधिकरणमात्रवृत्तिरंतःशब्दस्तस्यविभक्त्यर्थइत्यव्ययीभावोनित्यसमासः।प्रनिरंत
रितिणत्वंअंतर्वणं।यत्तुहरदत्तेनोक्तं।तत्पुरुषस्यैवैकल्पिकत्वात्सेऽव्ययीभावइतितन्नचिंत्यं।तत्पुरुषस्यवैकल्पिकत्वेपिअव्ययीभावस्यनि
त्यत्वादहनेअंतरितितदुक्तविग्रहस्यैवासंगतेः।किंचविभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययीभावः।वचनग्रहणसामर्थ्यात्।अन्यथावृक्षस्योपरीत्यादाव
अन्नप्र तिप्रसंगात्।तत्कथंमध्यवाचिनःप्रसंगः।किंचक्रियावाक्यांतगतविभक्त्यर्थवृत्तेरेवाव्ययस्यसमासःसंनिधानात्।तत्सामर्थ्यादेवनिपातेनाभि राम
हितेपिसप्तमीतिस्थितेः।नचैवंनद्यामितिअवयविनआधारत्वविवक्षायांसप्तमीतिवाच्येवोक्तत्वादितिदिक्।यदप्याहुः।अंतःशब्दोऽधिकरणप्रधा १५

णांविरोधे२

नःतत्सामानाधिकरण्यादंतरात्सप्तमी।वनस्येमध्येइत्यर्थात्।वनेनंतर्वनोनर्वसतिः।पूर्वपदार्थप्राधान्येतुअव्ययीभावः।वनस्यांतर्वणमिति। नरं
अत्रेदंवक्तव्यं।सामानाधिकरण्येसप्तमीत्वसंगतेः।व्यधिकरणसमासप्रकरणात्।विशेषणेत्यनेनैवगतार्थत्वात्।किंचमध्यवाचिनाव्ययी
भावेदुर्लभःलक्षणभावात्।अव्ययमितियोगविभागेनकथंचिदुपपत्तिर्ब्रूषे अपदिशमितियथा।नहितथेहापि।नित्यसमासत्वाद
विग्रहत्वंस्याच्चानुपाचवनस्यांतरितितदुक्तिर्विरुध्येत।दिक्संख्येसंज्ञायां।नियमार्थमिति।कथंनहित्रिलोकनाथेनसतांमखद्विषइति
मातुरे कालिदासः।त्रिलोकवाहस्यासंत्तात्तच्चस [redacted] द्विगुः।द्विगोरितिङीप्प्रसंगात्।नचपात्रादित्वंकल्प्यं।यदित्रिलोकीगणनापरास्या
दितिप्रयोगविरोधात्।नचोत्तरपदेइतिसमासः।त्रिपदतत्पुरुषस्येहदुर्लभत्वात्।अत्रोच्यते।लोकशब्दोत्रलोकसमुदायपरः।त्रयश्चलोको
कस्त्रिलोकः।शाकपार्थिवादिः।एतच्चद्विगोर्लुगनपत्येइतिसूत्रेभाष्येस्पष्टं।एतेनतनवरसरुचिरामित्यादिव्याख्यातं।तद्धितार्थ।एक
पिसप्तमीविषयभेदाद्विधानइत्याशयेनाह।तद्धितार्थेविषयेइत्यादिसर्वनामग्रहणे।एतच्चपूर्वापरोदाहरणेनव्यक्तं।यद्यपिस्त्रियाःपुंवदित्य
नेनापिप्रकृतेनिर्वाहःसिद्धः।तथापिदक्षिणपूर्वेत्यादिसिद्ध्यर्थंसर्वनाम्नइत्यावश्यकं।प्रतिपदोक्तत्वादिहापिस्यादित्यभिप्रायः।संख्यापूर्वइति।
मातुरुत्संख्येत्यत्र।अनपत्येउक्तोद्विगोर्लुगिति।लुप्ते।विकल्पेप्राप्तेइति।प्राचांग्रथमनुसृत्तोक्तं।वस्तुतस्तत्रपाणिनिसमासेनुक्तनेऽन्यपदार्थो

पूर्वं क्रमेण परस्परसंबंधाभावाद्द्वन्द्वे तु रूपयोरप्राप्तौ समासो वचनमिदमिति बोध्यं। न [illegible] चेत् तद्धितार्थेति सूत्रेणैव तत्पदे परे तत्पुरुषो वचनात्सा
मर्थ्यासिद्धेः। एकार्थीभावस्तादेवेनित्यसमासविधिसिद्धेः। न हि महाविभाषाप्रवृत्तेः कार्यीभावे संज्ञाया विकल्पित्वात्। न च संज्ञायाभावाभावो [illegible] ध्येनेद
निभाष्यविरोधात्। किं तु वैकल्पिकैकार्थीभावविषये नित्यैव तत्संज्ञा। इह तु वैकल्पिकत्वाद्गुणबाधितः। एवं च वार्त्तिके तत्पुरुषसंज्ञा ज्ञापकसिद्धार्थ
नुवादमात्रं। अत एव खलादिरेतत्तत्सम्यमिति कर्मधारयोत्तरपदो बहुव्रीहिः [illegible] नित्यसमर्थसूत्रे दोषे कैयटोक्तं संगच्छते। पुंवद्भावपूर्वनिपातयोः सि
द्धेहि तथोक्तं। अत एव चित्राजरद्गुरिति संगच्छते। पूर्वकालैकेत्यादेर्जरद्गवादौ हि लक्ष्यार्थे नयाभूतत्वगत्या प्रवृत्तेरयोगादिति दिक्। द्वन्द्वस्योदाह
रणं तु वाक्छद्ग्भ्यं प्रियेत्यस्य वाग्दृषदप्रियः। छत्रोपानहप्रियः। इह त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते पूर्वयोर्नित्यं द्वन्द्वः। नेनसमासान्तं अजपि नित्यमेव। यच्च
पूर्वं तत्रैव बाधलक्षणे प्रत्यस्य युगपद्विधेरेकाह्नवद्धिसामत्वमित्यं [illegible] करणे प्रथमः षडहो द्वन्द्वेर्थे नरसामाकार्य दाहृत्य द्वन्द्वं कृत्वा बहुव्रीहि
रिति पूर्वपक्षं रचयित्वा तत्रोपष्टंभकतया कात्यायनवचनमिदमुपन्यस्तं। यच्च नेह द्वन्द्व इति सिद्धान्तयित्वा कात्यायनवचने तु समासान्तनकृत विशे
षमात्रविषयमित्युक्तं। तदुभयमपि चिंत्यं। उत्तरपदे इत्युक्ते द्वन्द्वकृते तस्यासंगतेः। स्वरे विशेषस्यास्त्वेन पाससमासान्तपर्यन्तमाग्रहेवीजा राम
भावाच्च। नित्यसमासवचनमिति वार्त्तिकस्य संकोचे प्रमाणाभावाच्च। संख्यापूर्वो द्विगुः। अनोक्तमिति। अयं भावः। पूर्वसूत्रविषय एवेमं स ९६

ज्ञा। अनेन तस्येति न्यायात्। एतदर्थमेव हि तत्र योगविभागः कृतः। अन्यथा दिक्संख्ये संज्ञायां तद्धितार्थेत्युत्तरपदसमाहारे इत्येव ब्रूयात्। ने न स
सकृत्पयपरत्वत्र इगन्तकाले निपूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति। किं तु समासान्तोदात्तत्वमेव। तथा च लक्ष्यं। समकृपयस्य पर्से नेपेदुः समकक्षा गाः
मुहूर्ता यत्र लोकाः इत्यादि। नपुंसकमिति। एतच्च मूल एव व्याख्यास्यते। कुत्सितानि कुत्सनैः। कुत्सु अवक्षेपणे इत्यादिस्तेनैव चकारस्यानुक्तसमु
च्चयार्थत्वादनेनमानेनक्तः। इत्याशयेनाह। कुत्स्यमानानीति। तरर्थकानीत्यर्थः। वैयाकरणखसूचिरिति। सूत्रपनेरच [illegible] यः पृष्टः सन् प्रश्नं विस्मार ३
यितुं खं सूचयति अहो निर्मलं गगनमिति स एवमुच्यते। दुर्दुरूढ इति। दुर्ल उत्क्षेपे। दुः पूर्वः। ओणादिकः कूटप्रत्ययः। बहुलमन्यत्रापीति णिलु
क्। रलयोरैक्यं [redacted] तस्मरणात्। इः। विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रं। प्रायेणाग्रेमेव मेव। शाकप्रतिमिति कुत्सायामेवार्थे। सन्निधानात्। नेनै
हेन मीमांसकेतरसिद्धिः। [illegible] पापाणकं चाहो कुत्सनाभिधायिनोर्नयोः पूर्वसूत्रेण समासे परनिपातः स्यात्। तस्मात्पूर्वनिपातार्थमिदं सू
त्रमिति भावः। तालसविमिति। अत एव सामानाधिकरण्यान्मृगी व चपला मृगचपलेत्यादौ पुंवद्भावः। उत्तरपदोपस्थितत्वात्। मितं चापलादि द्वारक
मेवेह साधारणं धर्ममपेक्ष्यते। सन्निधानात्। वागर्थाविव इत्यादौ तु पि सन्निहितसंपर्कादिद्वारकमेव साधर्म्यं प्रतीयते। कथं न स्यात् उपमानपरत्वेनैवेत्। भ्रू
न पूर्वगतसाधारणकार्यमारोप्यत्वेन हि सामान्यवचनेनोपमानोपमेयसाधारणधर्मविशिष्टोपमेयपरत्वं बोध्यं। उपमितेति। कथं भाष्याब्धिः कानि

गंभीरदृ इति कैयटः । सामान्यप्रयोगसत्त्वेनाव्याप्तेः । उच्यते । इह गांभीर्येण सादृश्येन विवक्षितं किं तु विजनदुरवगाहत्वादिना । तस्य चाप्र
योगोऽस्त्येवेति निर्बाधः समासः । विशेषणं ॥ ननु विशेषणविशेष्यभेदे कामचारात् लावककपाचकादावित्र नीलोत्पलादावपि अव्यवस्थितः पू
र्वनिपातः स्यादिति चेन्न । अत्राहुः । जातिशब्दस्य गुणक्रियाशब्दयोः सममिव्याहारे विशेष्यसमर्पकत्वेनैवान्वयेन नीलोत्पलं पाचकब्राह्मण इति व्यव
स्थितत्वात् एव प्रयोगः । गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोः गुणक्रियाशब्दयोश्चानियम एव । खंजकुब्जः कुब्जखंजः पाचकपावकः पावकपाचकः । खंजपा
चकः पाचकखंज इति । अत्र च मूलमुपसर्जनमिति महासंज्ञा । अप्रधानं ह्युपसर्जनं । गुणक्रिययोश्च द्रव्यप्रत्याप्राधान्यं स्पष्टमेव । यद्वा विशे
षणविशेष्यभावोऽस्त्य संबंधिकतयान्यतरोपादानमात्रेणेतराक्षेपसंभवे उभयोपादाने निरूढविशेषणपरिग्रहार्थमिति रूढिस्थापा उक्ता भाष्य
काराद्विव्यवहारादवसीयते । पूर्वापर । अपरस्येति । एतच्च पाश्वादिनिसूत्रे भाष्ये स्थितं । बाहुलकादिति । एके च मुख्याः वीरयन्तं पराक्रमेतेर
न२ बो निबोध्यं । श्रेण्यादि कृतादिभिः । एकेंद्रियत्वेन पण्येन वा येजीवंति तेषां समूहः श्रेणिः । कृतादिः कृतमिति । एकदेशाकरणात्तद्देवाकृते । सन्महत् । गुण
क्रियाशब्दैः सह समासे सन्मादीनां पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रं । [illegible] । समानाधिकरणाइति अर्श आद्यजंतः । औपचारिकं वा । समानाधि राम
करणपदद्वसमर्थः । भाषितपुंस्कादित्यादि । एतच्च स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रे स्फुटीकरिष्यते । ननु तेनैव कर्मधारये सिद्धं । जातीयदेशीयपोस्त ९७

णाकृतेमकेदेशांतरस्याकर २

नेसिताद्विति सिद्धं । न त्विमं नेन सूत्रेणेत्याह । हरणीत्यादि । नवेसादिचास्त्री पुंसलक्षणेति । स्तनकेशवत्यादियुक्ता स्त्री पोटेत्यमरव्याख्याता ख्या
रः । हरदत्तस्तु नपुंसकं पोटेत्याह । तत्र मूलं मृग्यं । अमरेण नपुंसकपर्याये पृथगेवास्य पाठात् । कडारादय इति । नात्र कडारत्वं कुत्स्यते । अतः कु
त्सितानि कुत्सनैरिति गतार्थता न शंक्या । प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव तस्य प्रवृत्तेः । कथं तर्हि जनयति कुमुदं श्रोत्रिं पूर्तवकोवा लभ्यस्यानामि
ति । वक्त्रधूर्तइति युक्तं । सत्यं । प्रमाद एवायमिति प्रामाणिकाः । प्रशंसावचनैश्च । वचनग्रहणं रूढिशब्दपरिग्रहार्थं । येनु यौगिकाः प्रशस
्त्रा मनरमणीयादयः । पंच विशेषवचनाः श्रुविमद्वादयः । योगो प्राहस्ता प्रशंसंतीति सिंहो माणवक इत्यादयः । तेसर्वेप्युदाहर्यंते । कुमारः
श्रमणादिभिः । एवकारः स्फुटस्तिह्नद्योतननार्थः । ज्ञापकं तरस्याविसंभवात् । तथाहि । सुतावलनी ति सूत्रे जरती ग्रहणं लिंगं । नहि पुंवत्त्वे श
ब्दस्य पुंस्त्वे जरती सामानाधिकरण्ये न्याय्यं । यत्तु अस्मादेव्यपः [illegible] विधोपुंसि जातेरिति गणसूत्रे पुंसीत्युक्तिरपि हेतुराधिकेति । तत्र एका
र्थास्य ऊहवति ग्रहणेन मूलशैथिल्यात् । चतुष्पादो गर्भिण्या । मेतुकुलात्प्रजातित्यनुवर्तने तेनेह न । कालाक्षी गर्भिणी । चतुष्पात्किं । ब्राह्मणी स
गर्भिणी । प्रकृताहरणे विशेषणमिति समासः स्यादेव । पूर्वनिपाते विशेषः । मयूरव्यंसकादयश्च । चकारोऽवधारणार्थः । समासांतरं व्यावर्तयि
ति । पूर्वत इति । तथा च गुणवचनत्वात् पूर्वनिपाते प्राप्ते इदं वचनमिति भावः । अन्ये त्वाहुः । मयूरव्यंसकौ मयूरव्यंसकः । उपमानानि सामान्यवच इव

नेरिति सिद्धे पुनर्विधानं तत्पुरुषे तुल्यार्थेति स्वरो माभू- दिति। सादृश्यपमानसंग्राहकेनेन विहिते समासे प्रवर्त्तते। अश्रीनपिबनेति। उदाहरंति
रा मारूपस्यान्यपदार्थस्य प्राधान्यात्स्त्रीत्वाट्टाप्। एवमग्रेपि। अंतरमिति। अंतरशब्दोभिन्नवाची। मात्वं कार्त्स्न्येवधारणे। अंतरमात्रशब्दान्नांस
हनित्यस्य समासः नञ्। उत्तरपदार्थप्रधानोयं समासः। तथाहि। आरोपितत्वेन त्वाद्योत्यते। आरोपमात्रं चाविषयत्वं तु संसर्गः। तथा चात्राब्राह्मणश
ब्दादारोपितो ब्राह्मणइति बोधे ध्यद्ब्राह्मणभिन्नइति पर्यवस्यति। अतएवानुपसर्जनत्वादस्मिन्नेत्त्रित्यादौ सर्व नामकार्यसिध्यति। तत्पुरु
षसोत्सर्गिकमुत्तरपदार्थप्राधान्यमप्येवं सति निर्बाधं। एतदेवाशिश्चित्ते नञ्समासग्रहणेनेहलिंगं। मीमांसकादयस्तु ब्राह्मणभिन्नत्वा
दिशा ह्यबोधएवेत्याहुः। तन्मतेसद्दृत्यादेरनिस्सर्वद्दृशादित्वेसमस्तत्वात्सर्वनामसंज्ञाकार्यगणकार्यं च न स्यात्। यत्तु तत्सादृश्यमभावश्च तदन म
न्यत्वं तदल्पता। अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिता इति पठितं। अब्राह्मणः। अपापं। अनश्वः। अनुदरा कन्या। अपशवो वा अन्ये गो
धर्म अश्वेभ्यः। अधर्मः। इत्युदाहरंति। तन्नु यथायथमाधिक्यमिति सकथं चिन्नेयं। सर्वथापि नञ्समासस्योत्तरपदप्राधान्यं भाष्योक्तं नान्यपृ
नयं। अनएवानेकमन्यपदार्थ इत्यत्रानेकशब्दादेकवचनं प्रयुक्तं। भाष्येपि। सेव्यमानेनेकयाशवनापगयेति। कथं तर्हि पतत्यनेकजलधेरिवोर्म राम
यइति। उच्यते। अप्यारोपितैकत्वानां प्रत्येकमर्थतया नञ्समासवत्बहुत्वाभिप्रायं बहुवचनं। यद्वा समुदायबहुत्वे बहुवचनं। रथोष्ठ्योगजश्वमसे ९८

प्र कमनेकस्तनः अनेकश्चानेकश्चेत्येकशेषात्। यत्तु शाब्दीनेकक्रियांपाचसाण आहुः। नञ्विशिष्टेनोत्तरपदेन सादृश्यादयोलक्ष्यंते। तत्सर्वो
यंग्रंथसंदर्भविरुद्धं आकरविरुद्धं चायदपि विचारसिंहं मणावुक्तं। समासेनोत्तरपदप्राधान्यं माभूज्जानवता। नञर्थमिलितेन चसदृशादि
निलक्ष्ययेदिति। तदयुक्तं रीत्या भाष्यविरुद्धमिति स्पष्टमेव। यदि तु स्तानंत्यमेवावलंब्यते नहि कथं चित्समर्थयितुं शक्यं। तथाहि। अस्तलक्ष
णैव। तथापि नञ्समासेउत्तरपदप्राधान्यमयुक्तकार्यमिति लक्ष्यंते। अनञ्समासइतिज्ञापकान्नोपेयप्रतिपत्त्यर्थ उपाया अव्यवस्थिताइतिन्या
यात्। समासेतिनिवदनवाक्येनञोऽसमस्तत्वात्क्रियायोगेनान्वेपइति धनयति। नञ्संबोधनान्तं कृत्वोर्थः कारकं प्रथमोविभक्तिः। धातुसंबंधाधिक नञ्
म॰ रतिष्यन्नसमस्तनञ्। तथा पश्यभावेन षष्ठी चेत्कृदिति द्वयं। साधुत्वमप्रस्यास्य क्रियेयेवावधारितं। युक्तं चैतत्। तं पचसि पुत्रं पश्य इत्यादौ न क
ञ्समभिव्याहारे क्रियायां एव निषेध प्रतीतेरनुभवसिद्धत्वात्। भवति प्रयोगेपि तथैवन्याय्यत्वात्। घटो नास्ति। घटोस्ति। अहं नवमास्मीत्यादौ वचने न
पुरुषव्यवस्थादर्शनात्। अन्यथार्थाभावेव्ययीभावस्यदुर्वारत्वात्। यत्तु नञ्तलाधेयताभाववान् घटइत्यर्थवर्णनं। तन्न। क्रियान्वयेकारकविशे
षणं दुर्लभत्वात्। तस्मात्कारकविशिष्टक्रियायां नञर्थस्यान्वयः शाब्द इत्येव तत्त्वं। भाष्यवार्तिकस्फुटलक्षणं सोपपदादिकरीत्याप्युत्तरपदार्थप्राधान्येऽव्य
यीभावः। उत्तरपदार्थप्राधान्येन तत्पुरुषइतिविषयविवेकस्य सुलभत्वात्। यत्तु वदंति। यदाभावसामान्येनञ्वर्त्तते तदाव्ययीभावः। अभावविशे

अविवक्षार्थान्तुरूप एव। तस्य नञर्थत्वाभावेन दृष्टविपर्यासार्थप्राधान्यासंभवादिति गम्यम्। पापाभावोऽपापं इति स्वोक्तं तु रूपोदाहरणे विभा अ
स्व वत्वेनैवाभावभानेनाव्ययीभावं दुर्वारत्वात्। यदपि विशेषस्य नञर्थत्वं नास्तीति। तदपि न। निर्विशेषस्य सामान्यस्याभावात्। विशेषरूपेण
वाच्यत्वं नास्तीति चेन्न। नहि अविघ्नमित्यादिरव्ययीभावो वार तज लांजलिरेव स्यादिति न किंचिदेतत्। नञो लोप इति। तिङ्नेन समासाभावा र
प्राप्तेर्वचनं। अपचसीति। कुत्सितं पचसीत्यर्थः। नभ्राडिति। नञ्समासे तु अनेकधैवेत्यवगन्तीति भावः। नगादिति डा बध्य। छिन्नयोरुन्यक्ति
योगे विहितोऽङ्गपरियोपि स्वभावान्नैव प्रयुज्यते। तत्रापि आविः प्रादुःशब्दौ मुक्त्वान्येषां कृत्योनिर्नैव योग इति माधवग्रंथे स्थितं। तथैवोदाहरति।
ऊरीकृत्येति। आविःशब्दस्य तु साक्षात्प्रभृतिषु पाठात् गतियोगे गतिसंज्ञाविकल्पः। स्यक्तियोगे तु अनेन नित्यमिति विशेषः। कथं तर्हि चारुणाम
द विशेषकमथाविश्वकृषोभवदसाविवरागइति माघः। अभवन्नुगपहिलोलजिह्वा पुगलीहोभयस्तक्रभागमाविरिति च। तिरंकृत्वाः कवयइ
तिहस्तः। वस्कृतस्य तेषां गम्यानोरिति सूत्रस्य प्रयोगनियमार्थत्वे प्रकृतेनुपपन्नत्वात् अपि संज्ञानियमार्थत्वपक्षे दोषलेशोपि नास्ति। तिरसंपतितश
हृकौ स्वभे। एतेन पुरो रामस्य जुहुवांचकार ज्वलनेवपुरिति भट्टिर्व्याख्यातः। हस्ते पर्यस्येति। हस्ता गमनं हिया। हस्तेत्युक्ता परिग्रहश्च चेति। आयन्तु राम
दाहरणे। द्वितीयं प्रत्युदाहरणं। अपरिग्रह इति च प्रयोगोपाधिर्न तु वाच्यकोटिनिविष्टमिति भावः। कणेहत्येति। अभिलाषेनातिलप्य नतिरूप्ति ११

पर्यंतं पिबतीत्यर्थः। पुरस्कृत्येति। ननु श्रद्धाया अपगमात्तत्प्रतिघातो गम्यते। प्रत्युदाहरणं तु कणेहत्वागतः। स्तनस्तंडुलावयंः कण
स्तस्मिन् हत्वेत्यर्थः। पुरस्कृत्येति। नमस्तुरसोरिति सत्वं। कथं तर्हि अभिमुखं पुरः पश्य सिद्धेश्वरस्य इति। स्थितमित्यध्याहारेणादोषः प्रत्यगिति
त्वात्। एतेन नमस्य स्थिता कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतोरिति व्याख्यातं। अस्तं च। अव्ययमिति किं। अस्तंकाण्डं सिप्तमित्यर्थः। अदः कृत्येति
यदा स्वयमेव पर्यालोचयति तदेदमुदाहरणं। तिरोऽन्तर्द्धौ। अन्तर्द्धौ किं। तिरोभूत्वा स्थितः पार्श्वतो भूत इत्यर्थः। विभाषा कृञीति। तिरः कृत्वेति।
गतित्वाभावपक्षे सत्वमपि न। तिरसोऽन्यतरस्यामिति सत्वविधौ गतिग्रहणानुवृत्तेः। केचित्तु पराभवे तिरस्कारशब्दप्रयोगमनुरुन्धानाः स
तिनिमाधव ५ त्वविधौ गतिग्रहणं निवर्त्तयं [redacted] वाचनं नियम्यन्ति। निवचने नहि वचनाभावः। अर्थाभावेऽव्ययीभावः इह। विशेषेणेदं तत्ताविपात्यते
नतु संज्ञासन्नियोगेन। मतन आचार्य इति। अनेन गतार्थत्वात्। अस्वपदविग्रहेण नित्यसमाससतां च दर्शयति। अतिमालइति। एवमभिग
तो मुखमभिमुखः। उद्गतो वेला मुद्वेलः। प्रतिगतोऽसंमत्ययसः। उपपदमतीति। अतिङिति नोपपदस्य विशेषणं किं तु समासस्य एतच्चानुवर्तते
तमयपोरिति सूत्रे भाष्ये एवस्पष्टं। नचाहि किं रत्नस्यानधिकारादकिंरत्नयहणानर्थक्यमितिवाच्यं उपपदसंज्ञार्थत्वादिति शंक्य। अतिङ्इति स नि
मासप्रतिषेधात् संज्ञानर्थक्यमिति सिद्धोतितेनद मित्येवाह। अतिङ्न्तश्चेति। ननु सुपेत्यधिकारात्तिङन्तेन न भविष्यतीतत्राह। अ

तिङ्ग्रहणमिति। सर्वस्तत्रइति। कुप्रादयः सुबंताः सुबंतेन समस्यंते। ततः गतिः सुबंतोऽतिङंतेन समस्यत इति व्याख्येयमित्यर्थः। तथा चे=
गीयत्पुस्तकरीत्या गतुपपदस्योरेव लाभस्तथापि तिङ्विषयिणी प्राचां परिभाषा एकदेशानुमतिद्वारा उदाहृता पिज्ञाप्यत इति भावः। यदा का
रकांशे कृत्कारणेनेति स्वतंत्र एव कुलग्रहणं तु कार्थसाधकं बोध्यं। प्रागिति। कृदंतमाद्युत्तरपदात्स्वतंत्रस्य ते प्रागित्यर्थः। अथमांतं सुग्रहण
२८४ मिहानुवर्त्तत एव। अत एव राजदृशीत्यादौ हृचपि देनलोपादिकार्यं सिध्यति। परिभाषायाः फलं दर्शयितुमाजिमित्युदाहरति। व्याघ्रीति। व्याजिघ्रतीति
व्याघ्री। आतश्चोपसर्गे इति कः। पाघ्राध्मेति शप्रत्ययस्तु संज्ञायां नेति वक्ष्यते। व्याङोर्घ्रेति हेन गतिसमासः। ततः परद्वि घ्राहस्य सुबंतत्वाभावेऽपि सेन तत्
हिं सुबुत्पत्तये संख्या घपेत्यंतं ततः प्रागेव लिंगयोगः लिंगनिमित्तश्च प्रत्ययः शा वेवस्यान्न तु ङीष्। घ्राहमात्रस्य जातिवाचित्वाभावात्ततो घ्राशब्द
न समासे सति अदंतताभावाज्जातिलक्षणो ङीष् स्यादिति भावः। उपपदमुदाहरति। कच्छपीति। कच्छेन पिबतीति कच्छपी। व्याघ्रीवत्। सुपीति पा
गविभागात्कः। यत्तु प्राचा उपपदमतिङिति व्याख्यातं तन्न। तथा सति अथमांतसुबुग्रहणनिवृत्त्यापत्त्या बहुविघ्नापत्तेः। तथाहि। तिगतिड
त्यत्र निसोस्ततं संपतेत्यत्र मोनुस्वारः राजदृशीत्यादौ हेन लोपश्च न स्यात्। प्रादिते त्यादौ अतो गुण इति पररूपं च स्यात्। एतेना निष्कि। एथानाहा राम
रकोव्रजती ति प्रत्युदाहरणमपि प्रत्युक्तं। यद्यपि कुगतीति सूत्रेऽतं अत्र सुप् सुपेत्यनुवृत्तेस्तिङापि समासः। उरीकरोतीत्यादितर १००

तं३

प्यसत्। तत्रशेषः। कृतेनातिङ्ग्रहणेनैव विरोधात्। तिङा समासस्तु सहेतियोगविभागबललभ्यश्छांदसश्चेति प्रागेवोक्तम्। लोके तु प्रभवती
त्यादौ उपसर्गः पृथक्पदमेव। कोप्यादिपाठिनोऽमैकपद्यभ्रमे तु धातूपसर्गयोः संहितायामित्यत्रोक्तं। कथं तर्हि अभ्यआपाहीत्यादौ पदपा
ठे उपसर्गे अवसानमिति चेत्। पदपाठस्यापि व्याख्याविशेषतया तत्रानुकरणशब्दे नोपसर्गत्वाभावात्स्वतंत्रवदनुकरणमित्यतिदेशात्स्वैक
ल्पिकत्वाद्वृत्तदेनेभ्य इति सूत्रे त्यदाद्यत्वं कुर्वता एकशेषं चाकुर्वता सूत्रकृतैव तथा ज्ञापितत्वादिति दिक्। अमैवाव्ययेनेति। तुल्यविधानमिति। ए
तच्चाध्याहारेण लभ्यं। तदेवेति। नियमस्वभावत्वे व्यार्थकथनपरोऽयमेवकारः न तु स्वतंत्रः। अव्ययेनेति किं। तुमकारः। अस्तित्रियमय
ग्रहणे अमैव तुल्यविधानं तदेव समस्यत। इर्वस्तत्रारंभसामर्थ्यादव्ययविषय एव नियम इति चेत्। न हि अमंतविषयकत्वे किं न स्यात्। अमं
तेन यः समासः सोऽमैव तुल्यविधानस्येति। तथा चाग्रे भोजं भित्यत्र मा भूत्। अग्रे भुक्त्वा कालो भोक्तुमित्यत्र तु स्यादेवेति भावः। तृतीयाप्र
न्य भृत्यंतरस्यां। उभयत्र विभाषेयं। अमैव तुल्यविधिरित्यप्राप्ते। यथा उपदंशस्तृतीयायामिति। यत्तु अमा चान्येन तुल्यविधानं तस्य समासे यथा
ऽव्यये यथाभिप्रेताख्यान इति। उच्चैःकारमाचष्टे। इह समासपक्षे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। आदिर्णमुल्यन्यतरस्यामित्याद्युदात्तत्वं। अस
मासे तु उच्चैरित्यंतोदात्तं स्वरादिषु तथा पाठात्। अमैत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्याह। अमंतेनेति। नेनेह न। पर्याप्तो भोक्तुं। तत्पुरुषः। समासो

ब

न्तापेक्षयाऽव्ययवषष्ठी। आंगुलमिति। द्विगोर्निति मितिद्वयस्य चोलुक्। द्वंद्वाद्यमिति। नतु रूपस्यासंभवादितिभावः। ननु अहस्थासोश त्रि
२ श्चेति कर्मधारयोक्तः। पूर्वोत्तरयद्दयोरन्यं नस्य गोणेऽसंभवादिति चेन्न। मुख्यसंभवे गौणग्रहणायोगात्। हिमं नवि। शिरावह्नोरात्रे च द्वंद्वसमा
मिस्त्वे द्वंद्वे समासांतनदृष्टिराच्। अहोरात्र इति। ज। निरशणिनामिति समाहारद्वंद्वः। रात्राह्नाहाः पुंसि इति पुंस्त्वं। यत्तु प्राचोक्तं एकवद्भावात्क्लीब
त्वेति तन्न। सनपुंसकमिति स्परात्राह्नाहाः इति पुंस्त्वेन परत्वाद्बाध इति वक्ष्यमाणत्वात्। आक रविरोधाच्च। द्विरात्रमिति। संख्यापूर्वं रात्रं क्ली
बमिति वक्ष्यते। अह्नष्टखोरेव। नत्वहिन इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदं एवकारः स्पष्टार्थः। अह्न एव टखयोरिति विपरीतनियमस्तु न भवि
ष्यति। आत्माध्यानेः खइति प्रकृतिभावाल्लिंगात्। अनित्यत्वादिति। अत्र च लिंगं शाक्तिकलोगत्वात्कुवेरस्य च घटीग्रहणं। अह्नोह्न एतेभ्यः। अह्नः
सर्वैनिस्तत्रेऽहरादयो निर्दिष्टाः। चकारेण संख्याव्ययेऽनुकृष्टा। तत्र सर्वेषां वृद्धिस्थलाविशेषेपि अहः शब्दस्य इह न गृह्यते। असंभवादित्या — वानुक्तंईनेन खेभिता
शयेनाह। सर्वादिभ्य इति। समासांतेषु परइति प्रकरणबललभ्यमेतन्। प्राचा तु दृष्टिपरत इति व्याख्यातं तदपि सामर्थ्यलभ्यमिति कथं चिन्नेयं
भाष्येतु अह्नादेशः प्रत्याख्यातः। अह्न एभ्यः। अस्माट्टचोपवादः। अह्नष्टखोरेवेति नियमाद्विलोपोन। अह्नलोपोन इति व्याख्यादानाम अ राम
ह्नोदंतात् रेफादिति। यदि तु सर्वत्र उत्सपि प्रयोगोस्ति न हि शादिस्त्वपि बोध्यं रषाभ्यामित्यधिकारात्। अत्र पाचः। अह्न इति षष्ठ्यास्थानेयत्प १०९

येन प्रथमा। अदंतनिर्देशान्नेह दीर्घाह्नी प्रावृडितिवदंनि। नत्रव्यस्य पादिवर्णनक्रेरोव्यर्थः। दीर्घाह्नीत्यत्र आनिपदिकांते निणत्वं व्यावर्तयि
तुं स्कन्दादित्स्येव वक्तव्यत्वा दाकरस्य न यथोक्तताभेस्याशयेनाह। अह्नोनस्येति। भाव स्तु अह्नोनस्येत्युक्त्वा अदंतनिर्देशादिवदंतो व्यापा
तः स्यादेव। कालात्र इति। एतच्च संख्यावित्सायेंनिस्तत्रेर्न्य सपदमंजर्यां ओहोदू भागेमाधवग्रंथे च स्पष्टं। यत्तु न संख्यादेः समा
हारे इति सत्रे द्व्यहस्तत्र्याः ओहत्तु गिनि द्विनिकाशादिभिरुक्तं तदयुक्तमिति भावः। प्रसंगाद्दाह। द्विवर्षा मितिरादा विति। यत्तु प्राचाकालमितिपरि
षिकायां द्विवर्षस्याप्रवमीश्रुपाथदशमीकालास्य गाधायसाद्व्यह्नी काललघुगादिभोत्तरयुनोवाधानरेकादशी निम्नोके द्व्यह्नीति प्रयुक्तं। सा
दशमीद्वयोरह्नोर्भवा द्व्यह्नी सादि चन द्विवरणे व्याख्यानेन सर्वथा मादिकमिति भावः। तथाहि। इहादिद्वेतिऊ। पूर्वाह्नेगेरितिवा। आद्येपि अणं
न्तात्तु जेनतादृजेनतादद्योनाद्यः। इतिकारा घ्रक्तस्याण् इह पामादिकत्वाल्लुकालुसत्वाच्च। न च प्रत्ययलक्षणं। अणस्योकार इति वा
रव्यानात्। नापिद्वितीयः। वज्रोपोकारस्यदंनादितिव्याख्यानात्। अत एव हिद्वि निकेतस्तत्र कीनार्थे प्राग्वतीयस्य ठ ओलुकि ठावे केरेउदाहृ वा२
तः। द्विविस्तोताराद्वपूर्वं। नापि तृतीयः। टचः समासांतत्वयानदंतस्यतद्धितार्थेप्रत्ययोपसर्जनत्वात्। अत एव शापि वृत्ताक्लिनाप्रोक्तमभीष्टानी

वो आसणी आपिशलेरुदाहृतं। भाष्यमतेऽचाटवाघनाञ्च। नापि चतुर्थः। अपरिमाणेत्यादिङीपो निषेधात्। तस्माद्द्वावेव युक्तः। स्यादेतत्।
टाबप्युक्तः। स्त्रीत्वस्यैव दुर्लभत्वात्। तथा चाह्नोऽह्न एतेभ्य इति सूत्रे कैयटहरदत्तावाहतुः। राजाह्नाहाः पुंसीति वचनात्स्त्रीयां त्वभावात्
टजचो नास्ती ह विशेष इति [illegible] मिवं। भाष्यानवबोधात्। इत्थं हि कैयटाद्याशयः। सर्वादिषद्वहूर्वादिकृष्ट जपवादोऽविहितः। तत्र सं
ख्यापूर्वस्य तद्धितार्थद्विगोर्विशेष्यनिघ्नत्वेन स्त्रीत्वसंभवेऽपि टजं तस्य तद्धितं प्रति उपसर्जनत्वादनुपसर्जनाधिकाराज्जस्यादि ङीति
र ङीपः प्राप्तिरेव नास्तीति तत्र टजचौ विशेषः स्पष्ट एव। पुण्याहमित्यत्र तु उत्तमैकाभ्यां च स चो निषेध अह्नादेशस्य चेति मतभेदेन ख्यव स्त्रि
तौ इतरेषां च गुणीं तु राजाह्नाहाः इति वचनात्स्त्रियां टजिति न स्त्रीति स्यादेतत्। भवेदयं वृद्धानामाशयः। यद्यपत्र द्विगोर्विशेष्यनिघ्नत्वे प्रमाणं
स्यात्। तदेव किमिति चेन्न। उच्यते। अमरसिंहेन पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्यायाः। सुरासुराः इति पुंस्त्वाधिकारे अह्नाहांताः स्वे उभे रात्रं
रत्न नाः प्रागसंख्याः इत्युक्तं। अयं भावः प्रायः सापत्न्यपूर्वाः परोपगाः तद्धितार्थद्विगुः संख्यासर्वनाम तदंतगाः इति च ततः परमुक्तं। एवं च राम
हअह्नाहांताः इत्यनेन पुंस्त्वं प्राप्तं तद्धितार्थद्विगुरिति परोपगत्वेन परत्वादेव बाध्यते। तथा च। तेनैव पठितेन। परं विरोधे शेषं तु स्वेयं शि १०२

भ

दप्रयोगत इति। तस्मादमरग्रंथः उक्तार्थे प्रमाणं। किं च परवल्लिंगमित्यस्य राजाह्नाहाहत्यपवादः। यत्र तु द्विगुप्राप्ते सादिना उत्सर्गो
निषिद्धः तत्र तदपवादस्याप्रवृत्तिः स्पष्टैव। एतच्च माधवेनापि ध्वनितमित्यनुपदमेव वक्ष्यामः। किं च। भवाद्यर्थतद्धितांतं परोपगमिति विशेष्यलिंग
निर्विवादं। तद्धितलोपे तु यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायेन भवाद्यर्थवत्त्वात्तादेरप्यभिधानं न्याय्यमेव। प्रकृते लिंगानुशा
सनस्य केवलायां प्रकृतौ उपक्षीणत्वात् लुप्ततद्धितायां प्रवृत्तेः। लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने इति लिंगातिदेशोऽप्यत्र प्रमाणं। प्राकृतलिंगानुशासनानां
लुप्तप्रत्ययेषु प्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यापत्तेः। अत एव लवणः सूपः लवणा यवागूरित्यादौ न क्लीबत्वं। अत एव च कुमारीश्रालण इत्यादिषु आ
चारक्वौ वंत शक्तिकर्तर्ये द्विवचने प्यपि विशेष्यनिघ्नत्वे वाचकस्य स्पष्टा। ह्यस्की इति ङीपं वदता माघेनापि स्त्रीत्वं स्वीकृतमेव स्पष्टं बहुनाप्यदि स
मर्थनीयमेवेत्याग्रहस्तर्हि आधाराधेयभावव्यत्यासेन समर्थनीयं। द्वे अहनी यस्या इति। द्विनद्या धारभूतेत्यर्थलाभाद्वा। उपात्तस्यापी
ति। यथा प्रथमयोरिति प्रथमाद्वितीययोर्ग्रहणं। द्विवचननिर्देशात्। तेषां होपि उत्तमग्रहणसामर्थ्यादित्यपोईयोर्ग्रहणं। उत्तमो च एक
ब श्चेति विग्रहे सौत्रं द्विवचनमिति तेषामाशयः। संख्याः प्राचां। द्विगोरिति। स्त्रीशब्दाद्धितं द्विगोरित्यर्थः। आजलमिति। समाहारे द्विगुः। आन्म

हन्नः। पदाधिकारेत्वदं न स्यात् पिग्रहणान्महच्छब्दोन स्यात्। कथं नर्हि परममहत्परिमाणमिति। परममहतो द्रव्यस्य परिमाणमिति षष्ठी
तत्पुरुष इति हरदत्तः। यत्तु वर्द्धमानेनोक्तं इष्टकेषीकामालानामिति सूत्रे तदन्तविध्युपसंख्यानसामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्ती
ति। तत्काश्यकैयटविरुद्धं। तथाहि। पदाधिकारे प्रयोजनं। इष्टकचितं। पक्वेष्टकचितमित्यादि भाष्ये उदाहृतं। कैयटेन च पदशब्देनोत्तरपदं गृह्यते चिन
इति व्याख्यातं। एतदेवार्थतः काशिकायामुपनिबद्धं। ननु इष्टकेषीकेत्यत्र सूत्रे तदन्तविधेरुपसंख्यानमस्ति। महतीशह्रस्वेतिस्यन्नुशाचोक्तं जाती
यपाशादौ नीशह्रस्यापात्त्वं वक्तव्यमिति। तत्र जातीयेति तावद्यर्थं। पुंवत्कर्मधारयेति आन्महत इति च सूत्राभ्यामेव रूपसिद्धेः। नीशह्रस्य
त्यपि अपाणिनीयत्वादुपेक्ष्यं। अष्टन इति। कपालेउत्तरपदे हविर्विषयाच्चेअष्टन आत्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः। अष्टाकपाल इति। संस्कृतं भक्षा इ
त्यणः अथ ईषर्वे मित्तु गिरिव्याचरव्युत्तरमिरभसात्। द्विगोर्लुगनपत्य इति लुग् बोध्यः। गवि च युक्त इति। एतच्चैवार्तिकारूढं इत्युक्तं। यत्तिहर्व प भाष्य
दं महतिस्वरसिद्धये विस्पष्टोदरात्मनिगणत्वेश्वारणी वकुरुत्वं विंशतो उपलभ्यमानस्य नादृशास्वरस्य हेतुनिर्वाहात्। स्वरान्तरेपीष्टापत्तौ वा राम
न कामाभावादिति दिक्। एकादिः। अदुकि अकारोच्चारणसामर्थ्यात् सवर्णरूपेन। केचित्तु स्पष्टतार्थमादुकं दीर्घमिमाहुः। रात्राह्नाहाः पुंसि। पर १०३

त्वादिति। यत्तु शाचाएकवत्द्वावाक्लीवतेत्युक्तौ अहोरात्रमित्युदाहृतं तच्चेत्संबोधनमात्। यत्तु वदंति रात्राह्नाहानामेवानेन पुंस्त्वं विधीयते। तदंत
स्य तु परवल्लिंगमित्येव सिध्यति। अत एव भिन्नविषयत्वान्न विप्रतिषेधशंका। एवं च समाहारे स न पुंसकमित्येव भवति। परवल्लिंगापवा
दत्वादिति। तन्न। उक्तरीत्याह्वाहन्महादावपि क्लीवत्वं स्यात्। न चेष्टापत्तिः। प्राचापि द्व्यहस्त्र्यह इत्युदाहृतत्वाद् आकरविरोधाच्च। अमरोप्या
ह। न तु त्रिंशदहोरात्र इति। मासेन स्यादहोरात्र इति च। तस्मात्तदंतस्यैवायं पुंस्त्वविधिः। द्वंद्वतत्पुरुषयोरिति प्रकरणादिति स्थितं। संख्या
पूर्वमिति। तथा च लिंगानुशासनसूत्रं। अपथं पुण्याहेन पुंसके। संख्यापूर्वा रात्रिरिति। अमरोप्याह। रात्रेः प्राक्संख्यपाश्चितमिति। गण
रात्रं निशा बह्व्य इति च। पुंस्त्वाधिकारेपि स एवाहः रात्रान्ताः प्राक्संख्यका इति। एवं स्थिते द्विरात्रस्त्रिरात्र इति वृत्तिकारहरदत्तादिभिरुक्तं पुं
स्त्वं प्रामादिकमेवेत्यवधेयं। अर्द्धर्चाः पुंसि च। इह केचित् अर्थभेदेन व्यवस्था। तथा च शाश्वतः। मकरंदस्य मद्यस्य माक्षिकस्यापि वाचकः। प
ईर्चो द्विगुणे पान्यां तु न पुंसकयोर्मधुरिति। अमरस्तमाद्ये मधुन द्वयोरित्याह। पाद्यंनोनस्यनेति। स्त्रीत्वमिति विशेषः। सुदिनाहमिति। सुदि
नेत्राद्यः प्रशस्तपर्यायः। तथा च प्रयोगः। सुदिनासु समासु कार्यमेतत्स्वविविन्मीन विशेषतः स्वयंवेति। पथः। कृष्णं नहि विधातु रधोविपथः कं
दस्थाकापथसमाः इत्यमरः। व्यपथो विपथकापथा विनिरमसकोशाश्च। अत्रादुः। प्रमाद एवायमिति। वक्तव्यं तस्य प्रयोगनो विसस्मार चाद्य विपथ

न ह

निषा सेना नीति पथः। अकारांतो यं। तथा च त्रिकांडशेषः। वादः पथ्यम्‌ मार्गः स्यादिति। तेन समासे पुंस्त्वं। नैवं विपथ सिद्धावपि कापथो न
स्यात्। कोदेशस्य दुर्लभता दिति वाच्यं। ईषदर्थे चेति न संभवात्। कुत्सायाम् अर्थतः पर्यवसानात्। उद्दंतवध्ये। परवल्लिंगतापवादरूपता। नतु
रूप एवेदं प्रवर्तते नान्यत्र। विपथा नगरी। बहुव्रीहिरयं। पंथानमतिक्रांता तिपथा। इहापि नाह्निगुप्रासेत्यादिना परवल्लिंगतयोः प्रतिषेधा
थ दिति भावः। एवं च न्यायसाम्येन द्वाद्वेत्यत्रापि शत्राह्नाहाउत्तस्य प्रवृत्तिर्नेति भाष्ये वनोक्तप्रायं। पदुपचनी ति। क्रियाविशेषणत्वाद्वितीयांते।
धातूपात्तभावनापति हि फलांशः कर्मीभूतः। तथा च फलसामानाधिकरण्ये द्वितीया। अत एव सकलाविसादेः कारकपूर्वकता द्युणः। यत्र
ति तु भावनांशे करणत्वं यथा धात्वर्थविशेषो न्वेति तत्र विशेषणानां तृतीयांतता। ज्योतिष्टोमेन यजेतेति यथा। एतच्च करणे यजइतिसूत्रे तिप
दमंजर्याः स्पष्टं। नैवं ज्योतिष्टोमेन भक्तिपूर्वं यजेतेति न सिध्येदिति वाच्यं। भावनाविशेषणत्वेनानुपपत्तेः। तत्रापि संदर्शनप्रार्थनादिमिथ्यापि न
२ तात मानता क्रियायाः। हविर्मकर्मत्वविवक्षायां तद्विशेषणं द्वितीया। अन्यथा प्रथमैवेति विवेकः। सामान्ये नपुंसकमिति तु अनियतलिंगविषयकं।
तेन ओदियचनिशा नरादिरिति पुंस्त्वमेव। विशेषणरक्तो कोष्ठमेवोध्यः। पर्यायस्यैवेति। कथं तर्हि नृपतिसभामगमन्नैव यमानाइति। चक्रवधे। राम
गजपतिवत् राजविशेषता दिति रक्षितः। विभाषा सेना। श्वनिशामिति। हस्तचतुर्दशी ताकुः। तस्यां किल केचिद्धूतान् उपवसंति। तथा च निर्यगयि, १०४
०कारणे शावरभाष्ये मुनसप्तदशमासुपवसनः प्रथमइति॥ ॥इति तत्पुरुषः॥ ॥७॥

यस्य विकस्येति। यद्यपि प्राद्ययोगताद्यर्थे प्रथमयेत्युक्तं तथापि द्वितीयाश्रितादिभिरिति वत्स्य समाकेन विस्तृहसमस्यनइति नोक्तं
दुत्स्वर्थः। वार्तिककृता प्रथमयेत्युक्तावपि स्त्वतकृता नोक्तमिति वा। अन्यस्य पदस्येति। पदेन हि प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थो भिधी
यते। तथा च द्वितीयाद्यर्थे इति फलितं तदाह अप्रथमेति। समानेति। एतच्च शेषपदाहृत्वं। ग्राममित्यादि ग्रामकर्मकप्राप्तिकर्तृ उदके
विग्रहार्थः। उदककर्तृकप्राप्तिकर्मेति समासार्थः विग्रहे स इति प्रयोगे तु तस्याप्यप्रमेवार्थः। यद्यपि प्रकृतेत्यार्थस्यकर्तुर्धात्वर्थे प्रति
विशेष्यतेति तथापि व्यपेक्षावादिभिरगत्या समासे भिन्नेव व्युत्पत्तिः स्वीकार्या। किंच कर्तृविशिष्टप्राप्तेः परार्थत्वेन स्यैव नाभावेत्
योदकस्य न दमेदोवाच्यः सच बाधितः। न हि कर्तृविशिष्टप्राप्ति रूढकमिति संभवति। अपि च व्यस्ते समीचीनमुदकमिति वस्तमस्ते पि
उदकविशेषणत्वप्रयोगः प्रापः। स च बहुत्वस्य विशेषणयोगेनेतिवचनेनैव वारणीयः। सिद्धांते तु बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने।
थ स्यान्महदो रवें तस्मादेकार्थीभाव आस्थितः। चकारादिनिषेधो व्यकुसुत्वतिभंजनं। कर्तव्यं तेन्यायसिद्धे तस्माकं नदितिस्थितं। ऊढरथादि
अनडुत्कर्तृको वहनकर्मीभूतो रथः। रथकर्मको वहनकर्ता तु समासार्थः। रुद्रसंप्रदानको पहरणकर्मपशुः। पशुकर्मकोपहरणसं
प्रदानं। स्थाल्यवधिको दुरणकर्म ओदनः। ओदनकर्मको द्धरणावधिः स्थाली सादिरर्थः। कर्मार्थेना समासेनाभिहितत्वात्प्रथमा। प

श यमार्थेति। नारीसखेति। अनयोर्न समासः। अष्टतान्त इत्यत्र नाप्यर्थो व्यधिकरणमिति। अत्रापि पूर्ववदेव हेतुः। इत्यंशे पञ्चग्रहणफलमुपनिब ना
द्धं। नन्वेवमन्तरंगं इत्यादिप्रयोगे त्विरेव न स्फलं। एकसंज्ञाधिकारे ऐवत लिद्धिरिति भावः। अनेकं किं। बहूनामपि यथा स्यात्। तदुदाहरणं
तु मूल एव स्फुटी भविष्यति। एवं चात्र सुपि लिसेशानुवर्तनेन तु सुपेति। यत्तु सुसुपेत्यनुवर्तनिकं सुबन्तं सुपा सहेति व्याख्यानं तन्न।। द्विपद
अं बहुव्रीहावसिद्धिप्रसंगात्। प्रादिभ्य इति। प्रादिभ्यः परं यद्धातु तस्येत्यन्तस्य परान्तरेण सह समासो व्याख्येयः। सप्रसिद्ध्यर्थमिति प्रादीपयीचेति।
इदं तु वाचनिकं पूर्वपदान्तर्गतस्योत्तरपदस्य धातुजस्येति भावनलोपो वाच्यः। एतच्च प्रादीनामेव वक्तव्यो विशिष्टार्थरीति नामाश्रिस्य सुत्यजं।
स्त्रियाः पुंवत्। ऊङोऽभाव इति। यदि तु ऊङोऽन्योऽनूङिति पर्युदासः स्यात्तर्हि ईबाधितमेवस्याथेनन नः किमिति चेत्। ऊङविङोपस्यं जनपदशब्दा
त्क्षत्रियादञ् इत्येङविङः दरदोपसं। [illegible] नयोः स्त्रियामतश्चेति लुक्। इङविद्दरत्। सा चासौ वृन्दारिका च ऐङविडवृन्दारिका। दा
रदवृन्दारिकेति न सिध्येत्। नसत्तस्त्री प्रत्ययः कश्चिदस्तीति भावः। विषानन्नादित्येतत्स्वरूपं पूर्वत्रापि योज्यं। वैयधिकरण्येन स्वरसतो बहुव्रीहे
दुर्लभत्वात्। अलुगिति। इह भाषितपुंस्कमननन्तीति भाषितपुंस्कात्परतैः क्लिप्। एवं च समानाधिकरण एव बहुव्रीहिः। लुगर्थं च यलोपाप्रसक्ति राम
ति यद्यपि सुवचं तथापि शाब्दमतनुरोधेन क्लिष्टं व्याख्यानमिति स्वबधेयं। यथा श्रेति। एवं चकस्त्रेकेषां क्लिप्यन्नपावोऽनाकारः। हरदत्तादिर्थं १०५

अ

(पुंसिवाध कृशधार। स्त्रियाः च कप्रत्ययोरन्तात्पुर्वः)

यविरोधादिति भावः। तुल्ये इत्यादि। अयं भावः। भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे तद्भाषितपुंस्कं प्रवृत्तिनिमित्तं तदस्या स्त्रीति अर्श आद्यच्। तेन
व न तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते ऊङ् भाषितपुंस्कशब्दाः स्य लभ्यत इति। स्त्री चाके इति। एतेन स्त्रिया इत्यस्य स्त्रीप्रत्ययपरतां वारयति। तथा हि सति इत्यंश
त्रार्थः स्यात्। अनूङः स्त्रीप्रत्ययस्य पुंसीव पुंवदिति स्त्रियेत्यर्थः। यथा मरूस्वमिवंदस्मिन्नर्थो मेजल्लमिति ... अभावं बोतिदिश्यते न
इत्। नन्वयमेव वरार्थोस्तु यथोक्तं शाचाऊङ्पुंस्का स्वरस्यानूङः स्त्रीप्रत्ययस्य पुंवत्सा सुंवङा वास्त्री प्रत्ययलोप इत्येति चेन्मैवं। अ
स्यार्थस्याकरएव अनेकधा दूषितत्वात्। तथा हि। अस्मिन्पक्षे पटुभार्य इत्यत्रोत्तरपदे निमित्ताभावान्नोनिरतेः अचः परस्मिन्निति स्थानि
वत्त्वे सति यणस्यात्। किंच वनंडस्यापत्यं स्त्री वनेडी। वनंडा वेति यञ्। तस्य लुक् स्त्रियामिति स्मृपसेलुक् शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन्। वनेडी
चासौ वृन्दारिका च वानेडवृन्दारिकेत्यादि भाषितपुंस्कं न सिध्येत्। किंच गार्गी चासौ वृन्दारिका च गार्गवृन्दारिकाः ऊङ्पिनिरतो पितत्रोरिति लुङ्
स्यादस्त्रियामिति निषेधात्। नस्याद्यथा करसेव यालं। लौकिकेति। यत्तु वित्राणं गवामयमिति मा नोसके विगृह्य तन्न तद्धि लौकिका लौकिके
भावः२ बहिर्भूततया उपेक्ष्यमिति। पतञ्चमासआन इत्यत्र प्रपंचितं। स्त्रिया असिति। अंतरंगान् पीति न्यायादिह पूर्वं सवर्णदीर्घो न प्रवर्तते। अन्यथा एका
देशस्य परादित्वेन सुपो लुक्। चित्रगुरित्येव अकारेण लभ्येतेति भावः। नेद मिति। इष्टसिद्ध्यनुरोधेन पूर्वपदं हरित्रियासिप्यतेन तु सर्वत्र तथा वो
तीष्यते। अत्र ऊनो निरस्तावलिमर्थगतस्य स्त्रीत्वस्याभिरतत्वात् स्त्रियामिति प्रवर्तते। अपि चैवं ऐडविडवृन्दारिके ×४

ज्ञः सहोभस्त इति सूत्रे हरदत्तेनैतस्य मेवोक्तमिति भावः। आनङिति। तथा च समर्थसूत्रे भाष्ये होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यत्र चतुर्णां द्वंद्वेन
ती यस्य आनङुदाहृतः पूर्वपदार्थे पेतु समनसिध्येत्। न चात्र नेष्टा पूर्वपदं। नापि नदंतं। होतुरेव पूर्वपदत्वात् इति भावः। अत एवेति। पूर्वप
दानाक्षेपादेवेत्यर्थः। विनाजरदिति। न चेह द्वंद्वात्स्यकस्य पूर्वपदस्य पुंवद्भावोऽस्तु तथा च टाबपि निवर्त्तेतेति वाच्यं। द्वंद्वांतु गतियोः स्त्र्य
प्रत्ययप्रकृत्योः प्रत्येकं भाषितपुंस्कत्वेपि तदाहृतद्दस्यातेषा तानू तथा चेपट्ठी मूर्ध्वोभार्येयस्येति विग्रहे पट्ठी मृदुभार्य इत्युदाहर
ताभाष्यप्रकारेण सर्वमिदं ध्वनितमिति भावः। दृढभार्येति। पूर्वपदं तु गतिनं उत्तरपदमाश्रित्य प्रथमस्यापि पुंवद्भाव इति भावः। जरत्स्त्रियेति।
पूर्वकालैकेति सूत्रे जरत्शब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वेऽपि तिलिंगविशिष्टपरिभाषया जरत्याः पूर्वनिपातः। कर्मधारयोत्तरेति।
एतेनाहृतस्य द्वावन्यमिति प्रयोगो व्याख्यातः। इह च षट्के बहूनां बहुव्रीहौ पूर्वपदं न पुंवदित्युक्तत्वात् रूपे विशेषवत्कः। अतिदिशया
वपि विशेषांतरं वक्ष्यति। यत्तु प्राचा नीलोज्वलवपुरित्युदाहृतं तत्र स्वरे विशेषो बोध्यः। तथा हि। बहुव्रीहौ नीलशब्दस्य प्रकृतिस्वरः। कर्मधार
यपूर्वपदे तु कर्मधारयस्यांतोदात्तः इति महान्भेदः। प्रमाणीयस्येति। करणार्थल्युडंतेनास्य समासः। शब्दो विशेष्यलिंगः। टिड्ढाणञिति ङीप्। राम
कथं न हि प्रमाणपांस्मृता विनिश्चायकं भाष्यं। भावे ल्युडंता त्वेकरो नीतिलिविपचाद्यजिदिटाप्। यद्वा। प्रमाणमिवाचरतीति आचारक्विबंता १०६

त्वचाद्यचूं। भवादृशः प्रमाणमयते यातिमूलभूतांश्च मिंयतः। क्विबेनाद्यनेनास्याप्रमाणस्मृतिरुच्यते इत्यादिग्रंथेन अयतेः क्विबंतस्ये
दं रूपमित्याहुः न चेह ह्रस्वत्वस्यापत्तिरिति तु वीरः आगमशास्त्रमनित्यमिति तु अगतिकगतिः। इह तु गत्यंतरमुक्तमेव। यदप्याहुः योऽयति
य तिलोपो हिवल्लादिप्रत्ययाश्रय इति। तदप्यापातनतः नच प्रत्ययग्रहणस्याप्रकृतत्वात् गोधेरः पचेनेद इत्याद्युदाहरणविरोधात् स्यात्प्रांतो
वत्। पत्तिगवित्तिनांस्त्व नेत्राद्याः यदद्यायक्रमेलोदाहरति। वृत्तीधिति। यद्यपि वृहदादिपुङीषो वैकल्पिकत्वात् तदभावे बहु इत्यादि सिध्य
तितथापि प्राचीका निष्टवारणायेदं। यत्तु प्राचा तत्र नत्सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इत्यनेन गतार्थत्वादुपेक्षितं। दर्शनीयतरेति।
यत्तु प्राचा पटुतरा पटुतमेत्युदाहृतं तत्सामादिकं इति ध्वनयन्नाह। बहुरूपेति। बहुश्रेयसीति। प्रकारवचने थाल् न च हि किं सर्वनामबहुभ्य
ति इत्यधिकृतं। वृकभिति। वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च छंदसीति तिल्। अजथ्येति। अजाविभ्यां थ्यन्। शासीति। वृद्धत्वाथादिष्वपि
ष नासनसि लादिषु ईय इत्यर्थः। ततलोपेति। अत्र वदंति। जातिसंज्ञात्वमिति लिंग धर्ममात्रं गुण इति। एवं च क्रियाशब्दानामप्यनेन पुंव
द्भाव इति भावः। अत एव प्राचा तत्कोपाध्याय इति सूत्रे पाचिकानां। पाचिकात्वमित्युदाहृतं तत्सोत्रे ण च त्वतलोरिति प्रतिविश्लि व्याख्यानं तं
दित्तत्वं भाष्यादिविरोधादुपेक्ष्यं। तथाहि एकतद्धिते चेति सूत्रे एकताएकत्वमित्युदाहृत्य पुंवद्भावेन सिद्धमित्यारांक्य भगवानाह एकमेतनन्त्व

त्तलोपुंगुणवचनस्येति। अत्र कैयटः एकशब्दस्य संख्यावाचितायां गुणवचनत्वेप्यसहायार्थवृत्तेर्नोऽन्यथात्वादिति भावः। एवं हि वदता भु ३
क्तादय एवेह गुणा इति ध्वनितं। अतस्तथैवोदाहरति। भुक्तवंस्त्रुक्तेति। अत एव च प्रत्युदाहरति कल्याणीति। कल्याणीत्वमिति। तथा च स्त्रि
याभिति स्त्रैव्यापिनी। तास्त्वहृतेरिति कैयटेन प्रयुक्तं। तथा पुंयोगादिति सूत्रे स्त्रियाः संविधानात्वादिति तेनैव प्रयुक्तं। प्रगृह्यसंज्ञाप्रक
रणेपि विभक्तैरेव संज्ञित्वात्तादि तत्प्रकृतं। स्यादेतत्। गिरीशस्य मेनेशारदः कृतार्थतां। क्षावमानुपगता स्वतनुवेलं चूडता रहसि नर्दभुताभिः सा
टी५ मुमोच रतिं दुःखलेनां इत्यादिप्रयोगाणां का गतिरित्यत आह वारदइति। सामान्ये इति। तथा च पत्नीनियज्ञसंयोग इति सूत्रे पत्न्याः फलभुक्ति
गृहीतत्वादिति रतिर्ग्रंथयुगादायकर्तृत्वमात्रं विवक्षितं न तु स्त्रीत्वमिति ङीप्रत्ययत इति हरदत्तो व्याख्यत्। परः सन्निकर्ष इति सूत्रेप्येकेकव
र्णवर्तित्वोदाहरइति भाष्ये कैयटोप्येवमाह। एतेन नेष्टं पुरोहारवती त्वमासीदिति भाषो व्याख्यातः। रोहिणेयइति। रोहिनशब्दाद्धृणादिदाता
द्विति ङीप्प्रकारो पुंवद्भावे तु सति न स्यो नित्वेत्तो रोहितेयइत्यादि भावः। गृह्यतइति। व्याख्यानमेवात्र शरणं। वात्तुपर्याय इति। अत्र च
व्यन्तसपत्न इति निर्देशो लिंगं। रिपोर्वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृद इत्यमरः। विवाहनिबंधनमिति तज्जन्यसंस्कारविशेषेरूढमित्यर्थः। सा राम १०५ पानी
पत्न्यइति भाषितपुंस्कत्वात्पुंवद्भावे कृते यस्येति लोपः। एतच्च स्पष्टत्वात्तेनोक्तं स्पष्टं। यत्तु पारक्षणइति माधवेनोक्तं भावकर्मणोः पत्नेन लक्षणेन प

क्तिसापत्न्यं। अभाषितपुंस्कत्वात्पुंवद्भावो नेति। ननु द्वितीयं सपत्नीशब्दमाश्रित्येत्यस्य विरोधः। यत्तु नित्यं सपत्न्यादिष्वित्यत्र न्यासकृतोक्तं
समुदायोच्चारणं पुंवद्भावबाधनार्थमिति तन्न। समानस्य सभावोऽर्थद्वयेऽर्थे च निपातनाश्रयणेन समुदायोच्चारणस्य तावतैवोपपन्नत्वा
त्। अन्यथा संबुद्धिकस्वादीनामपि बाधापत्तेः। किं च नसित्यादिष्विति सूत्रे भाष्यकारेण सपत्नीशब्दाच्छिवादित्वादणि भस्याढे इति पुंवद्भावेन
सापत्न इति प्राप्यश्चिवादिषु केवलयौगिकस्य ग्रहणेन स्वाशयेन सापत्न इति प्रयोगो वाऽरितः। निपातनेस्य पुंवद्भावनिवृत्त्यर्थत्वे तु न त्वं वि
रुध्येतेति दिक्। भार्वत्वा इति। वावस्थायामेवाभत्वेपि पुंवद्भावो विधीयते। अन्यथा हि लनेइकादेशो भत्वात्पुंवद्भावे सन्निपातपरिभाषया कृ
द्वि देशो न स्यात् आनिषिद्धकवत्। भाष्यकारेणेति। अनेन सूत्रवार्तिकयोः सक्लिसंभवोपि ध्वनितः। उत्तरं हस्ते पूर्वस्याप्रवृत्तत्वात्। निष्कर्षे तु वैय
र्थ्यमस्पष्टमेवेति भावः। इष्टरूदाहरणमाह। सर्वमयइत्यादि। नामयडादीनां परिगणितत्वात्सिल्वादिबहिर्भावो नूनं सूत्रेण गणनार्थता अत ए
व सर्वतः सर्वत्रेत्यादिनोदाहृतं। सर्वकाम्यइति। न च स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रेण गणनार्थता। न कोपधाया इति निषेधात्। न चास्यापि तेन निषे
धः। शोक्यः स्त्रियाः पुंवदित्यादिप्रकारेणोक्तस्यैव तेन निषेधात्। अस्याइष्टस्तु तस्मिन्प्रकरणे समाविष्टत्वात्। सर्वधीयइति। अप्रकरणी। प्रियादि त।
द्विति परत्वादस्याप्रावृत्त। पूर्वस्यातिरति घटकानेकभागमध्ये किंचिदपेक्षया पूर्वस्येत्यर्थः। अत एवेत्यादिनैरत्या द्वे परस्य न पुंवद्भावः। लिंगा

द्विति। अन्यथा एषा ह्य एतयोः कात्सर्वस्य आपि विधीयमानमित्वं निर्विषयं स्यादिति भावः। यत्तु प्राचोक्तं सर्वनाम्नः समासे पूर्वं पुंवद्
तिपच्च्या वस्तुः वार्त्तिकार्थमनुवदति सर्वनाम्न इत्यादिना। सर्वनामशब्देन संज्ञोपसर्जनभिन्नाः एवं गण पठिता उपलक्ष्यन्ते तेन सर्व
नामकार्यत्वं तस्याः पुत्रः सर्वपुत्रः अतिसर्वपुत्र इत्यत्र नातिप्रसंग इति तदेतत् सर्वमापातरमणीयं। तथा हि। समासे इत्यनाकारं वृत्ति
मात्रे इति भाष्यात्। मयडादौ तेऽव्याप्तं च। तथा च श्रीहर्षः प्राह। निजा मयोऽध्याम पिपावनीमयं भवन्मयो ध्यायति नाव नीपति रिति। किं
च। ब्राह्मणी पूर्वं इत्यादावतिव्याप्तिः न च जातेश्चेति निषेधः सोऽत्र प्राप्तिमात्र विषयकः स इति सिद्धान्तात्। रूपवती पूर्वं इत्यादौ जातिवाच
व्याप्ति कत्वाभावेनातिरादश्च। वार्त्तिकार्थमित्यत्र निस्तद्वीयः वार्त्तिकग्रंथे एतदभावात्। न चात्र विवक्षितव्यं। वक्तृ कस्तो रित्यस्य निरालंबनतापत्तेः
सर्वनामशब्देनस्याद्यपि न साधु। उक्तोदाहरणयोर्लक्षणं विनापि सुस्थत्वात्। दक्षिणपूर्वायै इत्यादावुपसर्जनतयाऽव्याप्त्यापत्तेश्च।
ननु मास्त्य ग्रहणसामर्थ्यात् सर्वनामता उपलक्षणं। न तु विशेषणं। तेन वृत्तेः प्राक् सर्वनाम्नः संप्रत्यसर्वनामत्वेऽपि पुंवद्भावो लभ्यत इत्या
केर स्थितं मयापि स्वग्रंथे उक्तमिति चेत्। न हि उपसर्जनभिन्नालक्ष्यं न इति लघु[?] स्पष्टत्वदुक्ते व परोहत इत्यत्र वधीयतां। नचैवमतिसर्वपु राम
ति त्रेऽव्याप्तिः। अतिसर्वशब्दस्य कदाप्यसर्वनामत्वेन तत्रातिव्याप्तेरुक्तिसंभवाभावात्। इत्यास्तां तावत्। स्वभिन्नामिति। यात्वात्मानमेव १०८

दर्शितो यांमन्यतेन तत्र स्त्रियाः पुंवदित्येव सिद्धं एकस्या एव रूपभेदेन कर्म[illegible]त्वकर्तृ[illegible]त्वयोः सत्त्वेपि वास्तवाभेदेन सामानाधिकरण्याभि
धानादिति भावः। माद्रिकायत इति। मद्रेषु भवा माद्रिका। मद्र वृष्योः कञ्। पाकाभार्येति। अर्भकवृषुक्पाकाद्वर्णेऽसी इति कप्रत्ययान्तो यं उणादिषु नि य
पातितः। न त्विह तद्धितः नापि वुः वयसि प्रथमे इति ङीप् वाधितां ऽजादित्वाटाप्। वृद्धिनिमित्तस्य। वृद्धिशब्देनेति किं। तावती भार्यास्य ताव
द्भार्यः। आ सर्वनाम्न इत्याकारविधौ वृद्धिशब्दो नास्ति। फलोपधानेति। निमित्तशब्दः फलोपहितपरः स्वरूपयोग्यपरत्वे तु वैयाकरणभार्यो
न सिध्येदिति भावः। अकेनेति। सह नञा विद्यमानमानं पूर्वस्य चेति ङीषभावः जातेश्च। जातेः परे इति। जातिवाचकात्परत्वमात्र निहितं विवृ
क्षितं न तु जातेरित्येवं विधानपर्यंत मोग्रहः। भाष्ये हास्तिकमित्युदाहरणे औपसंख्यानिकस्य नायं निषेध इत्युक्तेः नेन हस्तिनी भार्यइत्यादौ
ना तल्लक्षणस्यापि निषेधः सिध्यतीति भावः। यः प्रत्यय इति दावादिः। प्राचां तु विशिष्य ङीषे वोपात्तः। तन्निर्मूलं। शूद्राभार्य इत्यादावव्याप्ते
श्चेति भावः। ब्राह्मणीतिचार्दृ रवादित्वान्ङीन्न प्रत्युपाचाङ् पुंवदिति व्याख्याय ब्राह्मणीभार्य इत्युदाहृतं न परस्परविरोधात् उपेक्ष्यं।
सौत्रस्यैवेति। व्याख्यानमेवात्र कारणं। संख्यया। सामानाधिकरण्यस्यान्यपदार्थे वृत्तेश्च विरहाद्दृविशेणप्राप्तौ वचनं। उपदशा इति। उप
दशः समीपे समीपे वर्तते। आदौ ऽव्ययीभावः। द्वितीये तु बहुव्रीहिरिति विवेकः। स्वरूपतोऽवि निर्लुप्तषष्ठीकमित्याह। तिरादौ स्वरूपेति। अन्ये

षामपि दृश्यते। अत्र प्राचोक्तं दर्शियहणं कर्मण्यमिति हारबहुव्रीहौ पूर्वपदांतस्य दीर्घत्वमात्रं बोनवीति। तत्रात्वं चेत्यपाणिनीयं। अत एव
मुष्टामुष्टिवाहा शाहर्वी निउदाहरणमप्यप्रामाणिकमेव। भाष्यादिविसंवादात्। अत एव दर्शियहणं स्पष्टार्थमिति। सौर्यनकस्यमिति प्रामा
णिकः पंथाः। अर्वाचीनास्तु आत्वमाहुः। तथा चपंचिकायां त्रिलोचनदासेनोक्तं। नाम्येन पूर्वपदस्यात्वं दृश्यत इति। एवं च प्राचा केचिदिति व
क्तुमुचितं। पाणिनीयस्तु त्वाशयमध्ये निक्षेपस्तु नुचित एवेति दिक्। ओर्गुणः। नद्धितेकिं। पृद्धी। गुणेकिं। शिवि। यद्यपि ओरो दिति सूत्रे नेपि
भस्य तद्धिते इति संज्ञाद्वयं पूर्वकं तमस्त्वेव तथापि विधेयसमर्पकं पदं यत्र संज्ञारूपं स एव संज्ञापूर्वको विधिरिति भावः। यद्यपि ओदिति न
परस्तत्कालस्य संज्ञेव। तथापीह तकारउच्चारणार्थः। ओरोदु सेव्यास्तु। स्वं रूपं शब्दस्येति तु प्रत्याख्यातमिति भावः। तेन सहेति तुल्ययोगे।
तुल्ययोगे किं सहेव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी विद्यमानता वाचा सहशब्दः। दशसु पुत्रेषु विद्यमाने ष्वित्यर्थः। वोपसर्जनस्य। उपसर्जनस्ये वि
ति न सहस्य विशेषणं अव्यभिचारात्। किं तु तेर यदेन सन्निधापितस्य समासस्य। तच्चावयवद्वारकं। उपसर्जनसर्वावयवकस्य समास
स्य। बहुव्रीहिरिति यावत् व्यधिकरणे च षष्ठी। नदेतदाह। बहुव्रीहेरवयवस्येति। नेह न। सहकृत्वा। सहयुध्वा। प्रापिकमिति। सहशब्दः प्र राम
मापाः। उदश्वेरः सकर्मकादिस्तादिनिर्देशादिति भावः। स्वरे विशेषइति। उविसमिति चितइत्यंतोदात्तत्वं स्यात्। असमिति तु पूर्वपदप्रकृतिस्वर इ १०९

यत्तु व्याचख्युः स्वमासांतविधेरनित्यत्वात्तसन्नकृत इति। तदापाततः। एवं हि षजविनं भविष्यतीति प्रत्युदाहरणस्यासंगतिप्रसंगात्। २ तथैव ३

त्यर्थः। संख्यायाइति। संख्यांतस्य तत्पुरुषस्य अंतावयवो ङ ज्वाय इत्यर्थः। एकविंशतिमित्यादौ तु न। अन्यत्राधिकलोपात् इति वार्तिकका
रोक्तेः। स्थूलाक्षेति। यत्तु माधावनस्कंदाह तेस्थूलाक्षिरिक्षुरितिनच्च। अक्ष्णो दर्शनादित्यच्च प्रसंगात्। नेतुर्नक्षत्रइति। नक्षत्रे यो नेतृशब्द
स्तदंताद्बहुव्रीहेरित्यर्थः। नेतानायकः। ननु स्थूलपूर्वादिति। स्थूलपूर्वाद्बहुव्रीहेरेवेत्यर्थः। उरःप्रभृतिभ्यः कप्। नासिकायाइत्यपेक्ष्यते।
केवलादेवावचनं प्रत्ययनिरस्त्यर्थं। उपसर्गाच्च। उपसर्गयहणं प्रादीनामुपलक्षणं। नासिकाशब्दस्याकिंसार्थत्वेन तं प्रत्युपसर्गतायोगात्
तदाह प्रादेरिति। नकुनेति। प्रणं नय प्रतरं व स्यो अर्छं प्रनः प्रशाइत्यादावव्याप्त्यतिव्याप्तिप्रसंगात्। शोभनं प्रातरस्येति। प्रातःशब्दे न प्रात
स्तनं कर्म लक्ष्यते। अन्यथा प्रातःशब्दस्याधिकरणप्रधानतया सामानाधिकरण्या संभवात् इत्याहुः। णपदादिषु त्रिषु निपातनात्स्फाः। य
मादिति केवलात्। इह बहुव्रीहिणा पूर्वपदमाक्षिप्यत इत्यनुपदमेव वक्ष्यति। न च केवलादित्यनेन विशेष्यत इत्याह। केवलादिति। यत्तु प्रा
चा केवलादित्यनयविशेषणतया व्याख्यातं। तस्रोत्रेण च केवलादिति धर्मशब्दस्य पूर्वपदस्य च विशेषणमित्युक्तं। पाणिनीयमतदर्पणे च
केवलादिति कैवल्यं धर्मशब्दपदयोर्मतमित्युक्तं। नत्सर्वमापाततः। धर्मपदविशेषणे प्रयोजनाभावात्। धर्मशब्दोत्तरपदो तु रपदं तद्याह तिः
फलमिति चेन्न। तत्र धर्मपदस्य बहुव्रीह्यवयवत्वेन पूर्वपदात्परत्वस्याभावात्। त्रिपदे बहुव्रीहाविति। इह सर्वनाम्न संख्ययोरुप संख्यानमिति

खत्राङ्गस्य स्वत्वं निपातो न भवति। आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वादिति हरदत्तमाधवौ। आपदि स्थितमिति। ननु नन एवं केवलग्रहणं व्यर्थं।
पूर्वपदशब्दस्य समासप्रथमावयवे रूढत्वेनैव मध्यमपदव्यावृत्तिसंभवात् उत्तिष्ठेत्तमेवं। पूर्वपदाक्षेपेणास्य यथा हकत्वेनैव केवलपदस्य
सार्थकत्वात्। कर्मधारयेति। यत्त्वाहुः। साध्यो धर्मोऽस्येति साध्यधर्मा। संदिग्धश्चासौ साध्यधर्मा चेति विग्रहः। स च संदेहः साध्यधर्मद्वारक एव पर्यव
स्यतीति। सोऽयं रथाक्षेशः। उत्तरीत्यैव साध्यस्य साक्षात्संदिग्धत्वलाभात्। ननु कर्मधारयपूर्वपदत्वेऽपि चूडुर्लभः। केवलादित्यस्य समासा
नात्मकादित्यर्थ इति चेत्। मैवं। तदुपेक्षितार्थस्याकरग्रंथानारूढत्वात्। अस्मदुक्तार्थस्य त्वभ्यादिगणे धर्मधारणेऽभिधानान्माधवग्रंथे स्पष्टः।
इति निवृत्तिधर्माहिंस्रानीभवतीति प्राचां प्रयोगोऽपि अस्माकमेवानुकूलं दिक्। दंतेवेति। तथा च हर्षचरिते इमे जंभ स्तुतं दिवेति। दक्षिणेर्मा। लुब्धो व्या
व्या धः। अत एवाहर्द्धमेति। कवयस्तु हिंसामात्रे प्रयुंजते। वाली हेमाक्षमोली गुणनिधिरिगुणनिमितो दक्षिणेर्मेति यथा। केशाकेशीति। नत्रेतेन
प्रकरण तिबहुव्रीहिः तेन हि ग्रहणं युद्धानीव कर्मव्यतिहारोऽपीति शेषालुप्यते। द्व[redacted]स्य यस्य तिष्ठद्गुप्रभृतिषु पाठाच्च दंतस्याव्ययीभावत्वं। नन्वेवं अव्य श्र
यीभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञया बाधात् समासस्वरेणैवांतोदात्तत्वं सिद्धं न तिष्ठिति चत्वारेण। अत्राहुः। विशेषणार्थं तत्। तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विकार राम
मात्रपावे हि सुगंधिरित्यादावतिव्याप्तिः स्यात्। यद्वा दंडादंडी स्यादौ संज्ञयोः समावेश एव। उपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वात्। एवं च स्वरार्थमपि चिन्तं। ११०

ल४

दिदंडीति। द्विदंडि आत्मैशोत्यत्र इच्चुन्। समुदायनिपातनस्य विषयविशेषपरिग्रहार्थत्वात्। उभाहस्तीति। निपातनादेवार्थं चेवि
नापि प्रयोगः। उभ हस्तीति पक्षेऽयं चूः। उभयाहस्त्याभरं। प्रसंभ्यां। जानुशब्दस्येकृतेऽपि अर्थगतमनुपपदमिति बंधनं वादित्समाधिंत्यजा
नुनो ऽशिति द्विवचननिर्देशः। नस्कलंतु स्कानषष्ठी त्वस्फुटीकरणं। जानुनइ स्फलत्केकिं पंचमीयं प्रसंयाधिकाराच्च नुरपि प्रसपइतिसंभा
व्यते। नेदनत्वधनपन्याहा। नुरादेशाइति। छंदसि नु स्वतंत्रोपिदवपने। उपज्ञुवाधोनमसासदेम। धनुषश्च। धनुरंतस्येतिधनुरंतादिति
नु प्रमादः। अथ कथं स्व लावण्याशोसाधृतेधनुषमाक्षायन्नत्एवदिति पुष्पदंतः। समासांतविधेरनित्यत्वात् अनित्यत्वे प्रमाणं तु अंभा
दिगणे राजन्शब्दस्यपाठः। सहि प्रनेरंभादयस्तत्पुरुषेउत्पत्ता दात्तनार्थः राजाहः सखिभ्यष्टचो नित्यत्वे तु किं तेनेति दिक्। आविभागे गुड़ागधम्म॥ः
नेति। एवं च गुणवाचिन एवेह ग्रहणं न तु द्रव्यवाचिन इति फलितोऽर्थः। इत्याणीति। अस्ति च गंधशब्दो द्रव्यवचनः वहतिजलमियं पिनष्टि गं
धानितिय पिप्रयुज्यते स्वमोविवित्रोः इतिदर्शनात्। गंधस्तु सौरभेन स्येगंधकेगर्वलेशयोः। स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृत इति के
शाच्च। एतेन महीभृतः पुष्पसुगंधिराददे भग्नवालसहकारसुगंधोऽद्वत्यादिव्याख्यातं। एतच्च सर्वं हरदत्तग्रंथे स्पष्टं। केचित्तु नेदं कांतशा
हनस्वाभाविकत्वं विवक्षित्वा आगंतुकस्यनेत्याहुः। तथा च माघः। आघ्रायि वांतोगधवहः सुगंधः इति। व्याख्यातं च जयमंगलायां। गंधस्य

उत्सृतिसुसुरभिभ्य इती कारः समासांतो न। गंधस्येत्वे तदेकांतग्रहणमिति वचनात्सुगंध आपणिक इति पथेति अत एव भ्रमद्वा
ल सहकारस्सुगंधाविलासादीनां माघादिकं तदुर्घट इति हलनोक्तं अल्पाख्यायां समासवक्तव्य इत्यधिकरणपदे बहुव्रीहिः अत एव ज्ञापकात्
यह्यास्तेपोगंधोस्मिन्निति सेव विग्रहः। गंधशब्दस्य विशेषणत्वेपि अस्मादेव ज्ञापकात्स्वरनिपातः। इति विश्वइति। एतेनाल्पपर्यायोयं गंधशब्द
इति प्राचोक्तं थो व्याख्यातः। अल्पाख्यायामिति सूत्रस्यापीहैव स्वरसः। यत्तु वदंति गंधशब्दोत्र लक्षणयाल्पत्वं गमयतीति तन्न क्लिष्टं
क्रियाहकस्योक्तत्वात्। पादस्य लोपः। यं लोपः समासांतो न स्यात् दादेः परस्य सादेः स्यात् तेः षिक्तः कृच्छ्र प्रसज्येत समासांतापेक्षस्य
अयणान्ते अत आह अयं समासांत इति कथं पुनरभावो भावस्यावयवः स्यात् तत्राह हस्त्यादिहारेणेति। औपचारिकमवयवत्वं वचनबला
दिति भावः। वयसि। कथं तर्हि सादस्य रोपात्सुदती स समजेति। न स्यात्रवयो गम्यतेऽतः सुदती निभाव्यं। अग्रांतः। शोभना दंता अस्याः समका
जातान तु न्यूना इति कथं विदिहा विवयो गम्यत एवेति। उरः प्रभृतिभ्यः कप्। लक्ष्मीशिति न घृतश्चेति सिद्धे नियमार्थमिह पाठः। एकवचनां
तस्यैव नित्यो यथा स्यात् अन्यत्र शेषाद्विति विकल्प एव तेन अलक्ष्मीकमलक्ष्मीश्चेतसा शोसितं स इति सिद्धं। अलक्ष्याल्लक्ष्म्या यस्येति विग्र राम ११२
हः। यत्तु प्राचोक्तं न घृतश्चेति कप्। बहुलक्ष्मीक इति सामादिकमिति व्याख्यानांतरं। नियमशास्त्रस्य निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षमाश्रित्य

वा योज्यं। अनर्चकीति नापीति। कथं तर्हि सुपक्षी नगरीति प्राचामुदाहरणं स्वयमप्युक्तं कथं पोदुवरितात्। न च नस्तुन्नादिति निषेधः।
पचः प्राचीनानामेव स इति वक्ष्यमाणत्वात्। सत्यं समासांतविधिरनित्य इति कथंचित्समाधेयं। सुपथीति सुपथो रनाकस्तंत्रीभाष्या
द्विसकृकं। नंद्यादिनेति। एतच्च प्रक्रमते स्वरस्वादि यथानो बहुव्रीहि प्रकरणे कृतभावार्थमिति पुनः पुनः भाष्यकारोक्तेः पर्यालोचनया
लभ्यते। यत्तु वदंति। प्रतिपदोक्ताः समासांताः स्वविषये बाधकाभवेतीति न। किं अनुक्तसमासांतपरेण शेषग्रहणेनेति। तन्न। कस्तू
रिसादाना समासांतेरवितार्थन यथा परेण कपा बाधापत्तेः। बहुनाडिरिति। उपसर्जनह्रस्वः। सप्तमीविशेषणे। कंठेकाल इति। यद्यपि कंठेकिं
विद्वत्तौ नि निमित्तिकाल इति विशेषणं नदेदं बोध्यं। अन्यदा तु सप्तमीग्रहणं विनापि विशेषणत्वादेव सिद्धं। चित्रगुरिति। यद्यपीह उपस
र्जनं पूर्वमिति सिद्धं तथापि बहुव्रीहौ सप्तम्यंतके न तत्कौडिन्यन्यायेन उपसर्जनपूर्वत्वं बाध्येत। अतो विशेषणग्रहणं। सर्वनामेति। कथं
तर्हि नः परोयस्मात्स [redacted] नपर इति। कथं च जहत्स्वार्थ चमिरिति इह हि जहत्स्वं परं यं सं जहत्स्वः सोथेयि त्वेति बहुव्रीहिगर्भे बहुव्रीहिः। न
थान्नस्य परशाहुयोः सर्वनामत्वात्पूर्वनिपाते न भाव्यं सत्यं। सत्वभाष्यादिप्रयोगाज्ज दंतादिस्तादासिद्धं। सारंगजग्धीति। अस्तांगहर्षपदा
देति ङीष्। कथं वारस्मितमिति। नपुंसके भावे क्त इत्यस्य पत्तत्पूर्वनिपातः। निष्ठाद्वाहेन विहितस्यैव हयहरणादिस्ताहुः॥ ॥इति बहुव्रीहिः॥ ११

चार्थे द्वन्द्वः ॥ चार्थ इति । चशब्दद्योत्य इत्यर्थः । असामर्थ्यादिति । एकार्थीभावाभावादित्यर्थः । तथाहि । बहुव्रीहि घटकपदानां कर्मधारये न भे-
देनैव द्वन्द्वघटकपदानां चार्थे तु भविष्यति एकार्थीभावआवश्यकः समर्थः पदविधिरिति परिभाषितत्वात् चार्थे द्वन्द्व इत्यत्र केचित् । न चैकवाक्यि-
विषयाणां समप्रधानानां परस्परं विहाय इतरान्वयः संभवति । येन समुच्चयान्वाचययोः स्यात् । किं तु मिलितानामेवान्वयो वाच्यः । मिलनं
च समुदायः स च वर्त्तिपदार्थश्रुति विशेषणं विशेष्यं वेति द्वैधं । तत्राद्ये इतरेतरयोगद्वन्द्वः । द्वितीये समाहारद्वन्द्वः । उभयथापि समुदायस्य द्व-
न्द्वेनोक्तत्वात् चशब्दाप्रयोगः । न चैवं नीलोत्पलमित्यादावपि चशब्दो न भवेद्विग्रहदर्शनादेकार्थीभावसत्त्वे तद्द्वन्द्वो दुर्वार इति वाच्यं । सामा-
नाधिकरण्यविशेषवि[illegible]हितत्वात् विशेषणं विशेष्येणेति तत्पुरुषसंज्ञया द्वन्द्वसंज्ञाया बाधात् । यत्तु केचित् कर्मधारयसंज्ञया बाध इत्या-
हुस्तन्न तुच्छं । तस्याः एकसंज्ञाधिकारबहिर्भूतत्वात् संज्ञानां च कृत्यप्रत्ययादिषु समावेशस्य प्रसिद्धत्वान्नाप्यप्रत्ययः । सामानाधिकरण्या ५४
विवक्षायां तु द्वन्द्व इष्ट एवेति दिक् । होतापोतारौ इति । अनयोः सत्यपि द्वन्द्वे परस्याभावादानङ् । अजाद्यदन्तं । कथं तर्हि ... विशेष-
णालिनी । लोचनाधरकृताहतरागेति भारविः । अत्राहुः । अनित्यमिदं प्रकरणं समुद्राभ्राद्घ इत्यादिनिर्देशात् । द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसमाहार राम
एवेति । विपरीतस्तु नियमो न भवति समाहारेऽप्यपगुरादीनामेवेति । तिष्यपुनर्वस्वोरिति सूत्रे बहुवचनग्रहणात् । न द्विसमो द्वारेकवच- ११३

न नस्य मा भूदिति कृतं । तिष्यपुनर्वस्विति यथा । उदगातामिति । इह यदा कृत्तिकालापेक्षया उदितेषु प्रतिष्ठितेषु चावाभ्यां नक्षत्राभ्यां नक्षत्रेणान्यानि ति-
संवादकृतानि च विस्तरस्तु कौस्तुभे स्तेनं प्रसीदतु यते । कर्कं धीमधीयते कठाः । वेशंपायनान्तेवासिनो लिनिः । कठचरकाल्लुक् । अध्येतृ
हृ कृते काल्लुक् । कलापिनोऽण् । सब्रह्मचारी साधुपसंख्यानात् [illegible] लोपः । अध्वर्युशब्दो यजुर्वेदे लक्ष्यते तेन दाह्यजुरिति । पदान्यधीते पदकः । क्र-
मादिभ्यो वुन् । एवं क्रमकः । पदान्यधीते क्रमोऽध्येतव्य इति सम्प्रदायस्याविच्छित्तिः । अध्ययनतः किं विनाशुनौ । अविप्रकृष्टेति किं । याज्ञिकवैयाकरणौ । हे
जातिरप्राणिनां । कथं तर्हि हिंसिता नुपिविधास्त्वरुरोला इति भारविः तरुसहिताः रोला इत्याख्येयं । विशिष्टलिङ्गो नदी । सूत्रे च तारो
पिशाच अवयवधर्मेण व्यपदिशि [illegible] द्वन्द्वे बोध्याः । नदीग्रहणं च देशानां । जनपदो हि देशः । अत एव पर्वतानां नु केलासश्च गन्धमादनं च केला-
सगन्धमादने । चकारेणाप्यते इति । चकारेऽनुवर्त्तते विधानार्थ इति भावः । गवाश्वादिति येषु किंचन्न सन्नाशुध्यते कां स्यामित्यादिसूत्रकृत्संस्कारेणापि प्र-
वेन स्तुष्यति ते पात्रमित्यर्थः । अनिरवसितानामिति निषेधबलादेव शूद्रा इति वर्णिकितपरः । न तु शूद्र इत्यमा तिपरः । गवाश्वमिति । इह पशुद्व-
न्द्वे विभाषा प्राप्ता । दासीदासमिति । अत्र पुमान् स्त्रियेत्येकशेषो बाध्यते । अत एवार्ति किं गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वन्द्वरूपमिति गणपाठस्य-
पमेयांविरक्षितं । न तु प्रकृतिरपदनिर्देशमात्रेण स्वपरिस्यर्शस्तिनावउनादेशाभावपक्षेन भवति । अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः । पशवो गोअ-

श्वाः। पशुग्रहणमिति। विकल्पार्थमित्यनुषज्यते। नपुंसकत्वार्थमिति। अयं भावः पशुद्वंद्व इत्येव सिद्धे अश्ववडवग्रहणं प्रतिपदविधाना
र्थं। तेनाश्ववडवमित्येकवद्भावपक्षे पूर्ववदश्ववडवावित्यनेन द्वाभिलासन्नपुंसकमित्येन देव भवति। न छेदेन हि एकवद्भावभाजं परामृश्य
विधीयमानं नपुंसकत्वं एकवद्भाववदेवशतिपदविहितं भवतीति। अन्यथेति। न च पूर्ववदश्ववडवावित्यस्य निरवकाशत्वं शंक्यं एकवद्भाव
विरहपक्षे सावकाशत्वात्। विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचीति। विप्रतिषिद्धग्रहणाभावे तु सन्न स्यात्। अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमादिति भावः। यत्कुर,
तिष्ठतां कोमक्रोधाविति प्रत्युदाहरणं नवा। तत्रापि शीतोष्णं सुखदुःखमित्यादावविवक्षितकस्यैकवद्भावस्य दुर्वारत्वात्। नियमार्थं हि द्वंद्वमिति
स्थितं। न चाद्रव्यवाचिनां वेद्द्वन्नित हि विप्रतिषिद्धानामेवेति न दोषः कल्प्यः। शीतोष्णे उदके इत्यत्र पाक्षिकैकवद्भावापत्तेः। नेवेष्टापत्तिः। अ
नधिकरणवाचीति किं। शीतोष्णे उदके इति। शीतोष्णयोः सहाविरोधापत्तेरिति दिक्। दधिपयसी इति। व्यंजनत्वादिकल्पः प्राप्तः। अधिकरणैतावत्वे
च। समासार्थस्याधिकरणस्याश्रयेणैतावत्त्वे विवक्षिते परिमाणानियमः तस्मिन् गम्यमाने इति व्याख्यातं इत्येकं स्यादिति। अत्र व्याचख्युः समाहा
रद्वंद्वस्यैवायं निषेधो न तु नियमस्य तथा हि सति नियमे प्रतिषिद्धेपि चार्थे द्वंद्व इति समाहारे द्वंद्वः स्यादिति। तन्नेति ध्वनयन्नाह। नियमो न स्या राम
८१ दिति। अयं भावः। प्राचां पक्षे दंतोष्ठावितृदाहरणमेव न सिध्येत्। प्राप्तएवं गानां समाहार एवेत्यनेनेतरेतरयोगद्वंद्वस्य निषिद्धत्वात्। ननु समा ११२

हारद्वंद्वोपि प्रकृतसूत्रेण निषिद्ध इति चेन्न। न हि सावकाशमेव स्यात्। द्वंद्वद्वयस्यापि निषेधात्। एवं च पंचखट्वीहास्ताद्विकरेषु भिख्याभिः साधुनामा
धुकरी सहस्रेत्यादीनां साधुत्वं स्यात्। किं च समाहारद्वंद्वनिषेधो व्यर्थः न्यायवल्लेनेव नद्वारणात्। तथा हि। वर्त्तिपदार्थस्य संख्याविशेषबो
धनाय समाहारद्वंद्वस्य प्राप्तिरेव नास्ति सविशेषणानां वृत्तिर्नेति वचनात्सापेक्षत्वेनासामर्थ्याद्वा। कथं तर्हि दिशा पंचपट्ट्य इति समाहारे द्विगु
रिति चेत् प्रधानभूते समाहारे संख्यान्वयाद्विगृह्णात्। न चोक्तन्यायेनेतरेतरयोगद्वंद्वोपि न स्यादिति वाच्यं तत्र प्रधानस्य सापेक्षत्वात्। उक्तं
व्य० ५ हि भाष्ये। भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्य वृत्तिरिति। न्यायेनेतन्। प्रधानस्यैकदेशत्वाभावात्। सामान्याप्रयोगे इति लिंगादिति दिक्। विभाषा स
मीपे। यद्यपीह समाहारद्वंद्वो वेति व्याख्यानेपि न क्षतिस्तथापि प्रक्रममनुरुध्याह। नियमो वा स्यादिति। उपदशा इति। एकवद्भावपक्षेऽव्ययीभा
वस्यैवानुप्रयोगः। यदि तु बहुव्रीहेस्तदा उपदशाः स्यत्पाणिपादस्येति वक्ष्यात्। उपदशां पाणिपादस्येत्येवं वेष्यने इत्याकारः॥ आनङ् ऋतो द्वंद्वे। इह
नरपदेन पूर्वपदं नाक्षिप्यते तेन मध्यमस्यानङ्। न दाहहोतृपोतृनेष्टोद्गातार इति। पुनश्च समर्थसूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टं। ओजः सहोंभस्तम
सस्तृतीयाया इति सप्तदंतजयंतु इत्यन्तरं। यत्तु प्राचोक्तं पूर्वपदस्यानङ् स्यादिति। यच्च व्याख्यातमभिदं द्वंद्वपूर्वपदकार्यविशेषणमाहस्वेनेति। मत्वा
भिहितेनोत्तरपदेन पूर्वपदमाक्षिप्यते इति स्फुटं नेत्सर्वमाकारविरोधादुपेक्ष्यं। प्रसिद्धसाहचर्यस्येति। द्वंद्वे रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्र

प्रयोगाभिव्यक्तिरिति सूत्रे ऽभिव्यक्तिग्रहणेनास्तं नेतसहचरितमुगले द्वंद्व इति निपातनादिभावः। द्वंद्वं रहस्ये:। देवताद्वंद्वइति। काशिकानुरोधेना
नुवर्तितं। आश्वलायनसूक्ते ज्योतिर्लिंतयोरे देवताद्वंद्वे पि प्रयुक्ते ऽग्नीषोमीयप्रयोगे ष्वामीति। अग्निवृद्धिरिति अग्निः स्तूयते ऽस्मिन्सूक्ते तु विशेषः संप्र
दादिस्तादधिकरणे क्तिः। स्तंभमाभूदिति। अकारे सन्निसकारस्यश्रवणं भवतिनेन प्रयोगे विकाराभावो नुमीयत इति भावः। विसर्गमिति। नया
चक्रे विहिकारो नेत्येवं शास्तुमेवं लक्ष्यानुरोधादिति भावः। मातरपितरौ। मातृशब्दस्यारङादेशो निपात्यते। वाकृत्वं चेति। बहूनां द्वंद्वे तु वाकृत्व
कृत्वचे। द्वंद्वग्रहणे द्वंद्वेन तु वाकृत्वमनुवर्तते॥ ॥ इति द्वंद्वः॥ ॥ विरूपाणामपीति। एतच्च सूत्रं श्वव्रैरेवसुलभं रूपमनेन तु निवृत्तस्तासौ च त्यरूपेणाहूस्या
र्थेपरतथापिव्याख्यानात्। वृद्धोयूनेति। अपत्यमंतर्हितं वृद्धमिति पूर्वाचार्यैः परिभाषितस्येह ग्रहणं युनातृतिमेलसाहचर्याच्चेदाह गोत्रंशिष्यत
इति। भागवित्तीति। भागवित्तिशाह्लादंगोत्रार्थकादिनंता यूनि वृद्धाद्दत्तो वा रेत्युवद्वृलमिति कुत्सायां ठक्। इह कुत्सा सौवीरत्वं चाधिकमपेक्ष्यते
न तु सुवतमात्रकृतं वैरूप्यं। गार्ग्यवात्स्यायनाविति। इह प्रकृत्यंशो वैरूप्येन गोत्रादित्वं तुं च क्वापप्रयुक्तं चेल्लक्षणंपस्पष्टं कर्तु द्विवचनां तेन नि
वि ग्रहमाह। गार्ग्यायणस्येतिवि: पुमान्स्त्रिया। ननु हंसश्च वरटा च हंसौ त्वत्रापि प्रसंगः हंसत्वजातिसाम्ये पि शब्द वैलक्षण्यपस्पष्टं। तु पुंस्त्वमात्रप्रयुक्तता रास
दिति चेन्नैवं सरूपग्रहणानुवृत्तेः अनुवृत्तौ तापवं तु भ्रातृपुत्राविति सूत्रे। नन्वेवमपि गोरियं गो श्रायं तयोः सहोक्तौ एतोगावावितिनियमनो ११४

न स्यात्स्वलक्षणविशेषाभावादिति चेन्नैवं। न हि तरकृतविशेषविरहरूपे विशिष्टाभावेनास्य प्रवृत्तिं चेह विशेष्याभावादस्त्येव। इंद्रेंद्राण्याविता
दौ तु नैकशेषः पुंयोगकृतविशेषात्। पिता माता। श्वशुरः श्वश्रूः। नन्वेतेन सूत्रद्वयं व्यर्थं तथा हि यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीतिन्यायेनाभि
न्निषये पितृत्वादेरेवमातरमपि वक्ति श्वशुरशब्दश्च श्वश्रूं। न च शक्तिरेव नियतरूढलक्षणावेत्स्यन्यादेन तु। न चास्य सूत्रं विनापि सुलभं। न च पूर्वसूत्रे न स
मूहवत्तद्दमपि सैन्यद्वयं द्वंद्वनिवृत्त्यर्थमिति वाच्यं इह द्वंद्वस्यापि पक्षे इष्टत्वादिति चेन्न। मैवं। पितृश्वशुरशब्दयोरिव मातृश्वश्रूशब्दयोः शक्तिवि
षये केवलयोः प्रयोगं वारयितुं सूत्रारंभात्। अनभिधानमाश्रित्य प्रत्याख्यानं तु दुर्ब[illegible]मिति दिक्। त्यदादीनि सर्वैः। सर्वैः किं। पत्यासत्या ल
त्यदादिभिरेव सहोक्तावित्यर्थमित्यन्वयः। त्यदरमिति वाह पूर्वविप्रतिषेधादिति भावः। त्यदादितइति। आदितात्तसिः। त्यदादीनां शेषे स धा
ह विवक्षिते तु यः पुमान् यच्च नपुंसकं तद्द्वयोर्न लिंगप्रतिपादकानि भवंति। अर्थात्त्यदादीन्येव। अद्वंद्वेति। द्वंद्वादिविशेषणं नामा[illegible]कं गु
च किं तु विशेष्यनिघ्नं नैवेतिभावः। तदेवेति पिप्पल्याः अर्थमित्यर्थः। साचेति अर्थपिप्पलीत्यर्थः। इहसर्वं चेति। एतेन कृतं द्वंद्वानामेकशेषद्
नि भ्रमं व्यावर्तयति। ननु तथैव किं न स्यादिति चेन्न। एकशेषस्यानंरंगत्वात्। न च द्वंद्वं दुरग्रहमात्रं। किंतु फलेपि विशेषोस्त्यासाहतेनेति। पक्ष
द्वंद्वापवादएकशेष इति केचित्। तदुपेक्षं नापवादशास्त्रं बाधकमात्रं प्रवर्तयेत्यानेयः। इको गुणवृद्धी इति सूत्रे न कैयटस्वदपवादो वेस्तत्रप्रष्टा॥ ॥

इत्येकशेषः। प्रसंगादाह। परार्थेति। अभिधानमिति करणे ल्युट्। अनेनेन दर्शयति। न केवलं यथाक्रमं समर्थाप्यवयवशक्त्या सर्वत्र निर्वाहः। किं
श्री तु विशि ष्टविषयकं शक्त्यंतरमेव स्वीकर्तव्यम्। अत एव वृत्तौ विशेषणस्य पदार्थैकदेशत्वान्न विशेषणसंबंधः। ऋद्धस्य राजपुरुषस्याप्रयोगः॥
बहुव्रीहौ यज्ञादेः वाक्ये तु सर्वमिदं न भवत्येवेति वैलक्षण्यं। किंच। अवयवशक्त्यैव निर्वाह इत्याग्रहे मीमांसकानां बहुव्रीहेरन्यपदार्थे शक्ति
र्न सिध्येत्। योगरूढिश्च तत्र हादीनां दुर्लभा स्यात्। क्रमशः शक्त्यनुसारेण निरूढलक्षणयैवेति निर्वाहान्न चेष्टापत्तिः। अपसिद्धांतादिति भावः।
अविग्रह इति। लौकिकविग्रहरहित इत्यर्थः। अस्वपदेति। समस्यमानपदावयवघटितविग्रह इत्यर्थः। कृष्णश्रित इति। इह कृष्णस्य पदविधौ
कष्टश्रु अजस्र इति समस्तानुवादे सामर्थ्यात् प्रथमातुनासमासः आक्षिप्यते नैव वा निपात्यते। इति हरदत्तादिग्रंथस्पष्टं। नित्यं तर्थक्रं नन सहेति
योगविभागेनाप्येन तु सुसाधं॥ ॥इति सर्वसमासशेषः॥ ॥ऋक्पूरानुदंतस्येति। न हावकधुः शब्दांतस्येत्यर्थः। यदि तु अक्षेसमासाथस
तिने नियाख्यायेत नहि दृढधूर्क्षैर इत्यत्रैव स्या [redacted] न्। नाक्षधूरित्येत्र यदि चाक्षेशब्दपदेनेति व्याख्यायेत ततोऽक्षधूरित्यत्रैव स्यान्न तु दृढ
धूरक्ष इत्यत्र तस्माद्यथाश्रित्याशाचोक्तमेव न्यायः। कृतसमासांतस्येति। येन विधिस्तदंतस्येति तत्र प्रयोजनं महदक्षस्तेन सूत्रणं दीर्घविधानाविति राम
वार्तिके आपत्तिरिति स्वापइतिभाष्ये चात्र प्रमाणमित्यवधेयं। जनपंसमीपमिति प्रतिकूलाः संगता आपो स्मिन्निति विग्रहः। समापोदकप ११५

जनमिति। देवा इत्यंते स्मिन्निति सुस्त्यस्यायज्ञभूमिः। समापं थाहस्य पुंस्त्वं लोकादिस्याहुः। भाष्ये तु क्लीबमुदाह्रियते। अवर्णांता इति। द्यौनश्रिति
स्त्वे पर आह। ईत्वमनवर्णांतादिति वक्तव्यं। द्वहेमाघृत। प्रापं। परापमिति भाष्योक्तेः। गतिश्चेति सूत्रे वहिर्भिन स्वाभावी तस्योगादिस्वरणत्वेष्ठ
दोष इत्यपक्रम्य अवीतं। प्रेपं। परेपमिति भाष्योक्तेश्चेति भावः। उदनोर्देशे। दीर्घोच्चारणं अवग्रहार्थमिति साकरः। वहुदोन्यत्। अनूपे गोमानो
भिरित्यादौ अनूपशब्दं नावरद्वृत्ति। अनुगता आपो स्मिन्निति अनूपो देशः। जलप्रायमनूपं स्यादित्यमरः। प्रतिसाममिति। अव्ययीभावः। प्रादि
समासः। बहुव्रीहिर्वा हठ्च्मूने इत्याद्यपो बहुव्रीहयः। पद्मनाभ इति। पद्माकारा नाभिर्यस्येति। गौणेन पद्मशब्देन सामानाधिकरण्याद्बहुव्रीहिः।
यद्वा भक्ष्याहिता समस्याः परनिपातः। एतेनाण्नोभाव्याख्यानः। नत्र अपोः संज्ञा छंदसोरिति ह्रस्वो विशेषः। गवाक्ष इति। गवाचोऽधिकरणः। अत्
तुर। निपात्यंते इति। निपातनफलं तु समासविशेषनियमः टिलोपादिकं च न दाह। आधाइति। बहुव्रीहय एवेत्यर्थः। नेन नयेन तुसमे अचत्
रउत्येवेति भावः। त्रिचतुरा इति। त्रयश्चत्वारो वेति विग्रहः। संख्ययाव्ययेति बहुव्रीहिः। बहुव्रीहौ संख्येये डजिति डच्। ऽपरादेभ्। अक्षिभ्रुवमिति। प्रा
ण्यंगत्वादेकवत्। उरोष्ठवमिति। सक्थियक्ते विपुमान् इत्यमरः। जानुभ्रुवंबाधिवदस्त्रिया मिति च। सरजः पंकजमिति। रजोनेहि सरजसम पहाय
श्री कृतकालीनां प्रसवमित्यादि सरजसमकरंदनिर्भरासु प्रसववितृतिषु रूधांविरजः। इति प्रमादएवाय मित्याहुः। गोष्ठश्वेति। एतेनैव समासमानतु रूप

एवेति नियमं दर्शयति । षष्ठीतत्पुरुषे तु गोष्ठेभ्य एव । ब्रह्मवर्चसमित्यादौ षष्ठीतत्पुरुषो । वर्चो दीप्तिः पल्यं मांसमस्तीति पल्यः । मांसमो जीत
दायं वर्चः पल्यवर्चसं । अवतमसमित्यादि अवहीनं तेन तच्च तमश्चेति विग्रहः । अंधमिति । गाढमिति फलितोर्थः । अत एवं ध्वांतेनादेंतमसं सीलेभ्य । ध
तमसं तमः । विष्वक्संततमसं इत्यमरः । श्वसो । वसुशब्द इति । एतेन श्वः वसुशब्दादीयसुनि अवसीय इति व्याचक्षाणा आकरविरोधादुपेक्ष्या इति
ध्वनयति । वसीय इति । तथा च श्रूयते श्वः कामयेत वसीयान्स्यामिति वसुमान्यज्ञो वसीयान्स्यामिति । श्वसशब्द इति । यद्यप्ययमन्य
त्र कालविशेषवर्त्तने तथापीह समासे उत्तरपदार्थभूतां प्रशंसामाशिषो विषयमाह । आशीर्विषयता घोतकोयमिति यावत् । एतच्च रति
सोके । श्वसशब्दस्येहार्थ एव नास्तीत्यपि सुवचं उत्तरपदार्थमाव[redacted] र्त्तितं वा स्कुटकं च पाणिनि यमतत्पणे । अर्थे परपदस्येह श्वः
शब्दः कालवाच्यपि । अभिधत्ते स्वभावेन तेन सो मंगलार्थकामिति । अन्वव । रह इत्यस्य प्रकाशासुच्यते । अनुगतमवहीनं तं च रह इति प्रादिस
मासः । अनुगतं रहो स्मिन्नित्यादि बहुव्रीहिर्वा तन्त्रमिति तसं । परेणानुधिगम्ये हि यइ होवहितं तप्तवन्नतान्तसंचतन्द्रह श्वेतितन्तमेत्तेरहसं विदुः ।
बहुजनात् । इत्यतः प्राणिति । प्राग्वहुव्रीहिग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकोक्ते विंतितत्पुरुषं प्राचा तु बहुव्रीहौ समास उक्तो निषेध इत्यतो नन्दनंदनं साहि राम
दा वित्यध्याहारेण वा योज्यं । तेन तम्भभी अत्सूभी इत्यादि सिद्धं । तत्तत्पुरुषात्तनञ्च इति षष्ठी ॥ ॥ इति समासत्रप्रकरणंसमाप्तं ॥ ॥ श्री समा० १
११६

षष्ठी चानादर इति षष्ठी । पश्यतेत मनाहृत्य हरती त्यर्थात् । देवाना मिति । मूर्खा हि देवानांप्रीतिं जनयंतीति । देवप्रभुत्वातानूप्रभुनइवचो
पमस्य पशुनः शोपः शोपशाद्वो हि अकारांतो प्यस्ति । शांझो नीपादिता दोषेण हि कः एवं शत्ययः । तथा च मंत्रः । यस्या मुखं नः प्रहरामशेषमिति
एवं पुच्छलांगूलाभ्यामपि बहुव्रीहिः । कपिविशेषेणामेतास्संज्ञाः बद्धस्वत्रालल्णदो प्रसिद्धाः । मातुः पितुर्भ्यामिति सूत्रे समास इत्यनुव
र्त्तितं तस्य फलमाह । समास इति । इह पाक्षिकमपि पत्वं तेत्यर्थः । इत्यतत्पुरुषः समासः । घरूपा । अं उगितश्च वादेदित्यनेन डीबर्थः । प्राप्ति
तेरर्थः । तसिलादिष्विति पुंवद्भाव स्त्वतन । जातेश्चेति निषेधात् । एतेन पुंवद्भावं वाधित्वा परत्वाक्रस्व इति व्याचक्षाणः परास्ताः । आमलकीतर
ति । आमलकी शब्दो वृक्षे नित्यस्त्रीलिंगः । एवं कुवलीशब्दः । नपा । इदं सूत्रे श्कतादन्यः शेषः स च द्विधेत्याह । अंतेति । निर्मूलमिति । यत्तु र
त्तिकतोक्तं पुंवद्भावोत्र पक्षे वक्तव्यः । श्रेयस्तरा विद्वत्तरा । प्रकर्षयोगात्प्राकृत्वी । तस्यां विवक्षितत्वात् सिद्धमिति । अत्रेदं वक्तव्यं । पुंवद्भावइत्या
दिषु नित्यतानुवृत्तादप्राप्तौ पक्षे । तत्रकृता हि तसिलादिष्विति नित्य एव पुंवद्भावउक्तः न तु पाक्षिकः । भाष्यवार्त्तिकयोरपि नाधिकमुक्तं
प्रमाणानामभ्रूपेत्यादि ग्रंमः । कथमिदं वचनं यत्ता नेपुंवद्भावोयः प्राप्तः सोत्र पक्षे वक्तव्यः इति तत्पुंवद्भाव एव वक्तव्य इति । आयेपुंवद्भावे सि
थेप्राप्यमिदं वचनं स्यात् । तथा च इतः प्रागेव तदुदाहृतं निःश्रेयसी तमा विदुषीतरा विदुषीतमेति दीर्घ ऊ इति शिक्षा निरूपालि सेयं तु नाम
श्रेयसितरानिः १

कर्षयोगादि त्यादितद्दीर्घग्रंथस्त्वसंगतएवस्यात्।सहिउपसं ख्या [redacted] नंप्रसार्येचेद्इतिन्यासकृतांवनाशितःप्रत्याख्यानंचनस्यपुंवद्भावप्र
लकृत्वेसत्येवस्यात्नतुनन्निवृत्तिफलकत्वेनकृतनत्वकृतनदपिनंख्याप्यग्रहणंनदंतात्तद्धितविधानार्थमित्युक्तत्वात्।स्त्रीश्चइत्यलिंगाद्यन
नरमेवप्रियकुलत्वनप्रकर्षादिविवक्षेतिभाष्येनिर्णीतत्वाच्च।द्वितीयस्तुसंभवेद्यदितस्तित्यादिमध्येनरत्वम्पौनःपुनिकेपातनोपौतुसर्वैरेव
दिगत्याप्तोस्ततीयनरादर्शनीयतमेतिशेदाहृतंनचवृत्तिग्रंथेषुविद्वुपीनमेत्यादिदीर्घपन्यासः स्थितं[redacted]प्रदर्शनपरोनतुत्रैरूप्यपरइतिवा
च्यंप्रकर्षयोगादित्यादिग्रंथशेषविरोधात्।तस्मादसंगतएवायंवृत्तिग्रंथइति।एतच्चसर्वंइतिमन्यमानइतिचदत्ताहरदत्तेनध्वनितं।न्यासकार
स्यतुइदमुपसंख्यानमितिभ्रमः प्रत्याख्यानंयुक्तमितिभ्रमश्चास्त्येवेतिनतद्ग्रंथदर्शिनांस्पष्टमेव।एवंस्थिते पक्षेपुंवद्भावोवक्तव्यइति
प्रक्रियाग्रंथःन्यायसिद्धमिदमित्यादितद्व्याख्यानग्रंथश्चवृत्तिन्यासोक्तार्थानुवादोमूलेवैषिल्यादनादर्त्तव्यइतिदिक्।।पादस्यपद।पदेतिसो
त्रोविभक्तिलुक्।।कृतःशेषः।शेइतिशेस्तस्यपस्येदमेकदेशानुकरणं।उदमेघइतिसादृश्यानुउरूपस्येयंसंज्ञा।उदपेषमिति।स्नेहनेपिषइ
तिणमुल्।।उदधिर्घटश्चेतिउदकंधीयतेस्मिन्नितिविग्रहः।कर्मण्यधिकरणेचेतिकिःप्रत्ययः।उदमंथइति।द्रवद्रव्यसंस्कृताःसक्तवोमंथः।न राम
नीयेतिवियोगविभागात्समासः।।षाढःसंप्रसारणं।इहनेसुरूपइत्सनेनपूर्वपदमुत्तरपदंचआक्षिप्यतेइत्याशयेनाहपूर्वपदस्येति।उत्तरप ११८

दान्तलुक्इति।समासप्रयोजनंतुलोकान्मुक्तस्यापत्यंलौकान्मुक्तिः।लौकान्मुक्ताःपाःलौकान्मुक्तेयः।इहलोकांतिकृद्वृत्तार्थंकृतेत्वाल्लिङ्केनेति
समासशास्त्रेपठितानाएवलोकादयोगृह्यंतेइत्याशयेनाहएवमिति।ओजःसहः।कथंतर्हिसितननेशतमोरत्नमन्यतइतिभारविः।अत्रदुर्घटवृ
त्तौ।उत्तरपदाधिकारेतदंतग्रहणंनास्ति।किंतुकेवलपदाधिकारएवेतिन्नभाष्येपदांगाधिकारइत्यत्रइष्टकेषीकेत्यादेःप्रयोजनत्वेनोदाहर
णात्।यदपिहरदत्तादयआहुःउत्तरपदात्क्षिप्तेनपूर्वपदेनेहओजःप्रभृतयोविशेष्यंतेपूर्वपदस्यतेभ्यःओजःप्रभृतिभ्यइतितेनतान्तमःशब्दःपूर्व
पदं।किंतर्हिसितननेशतमःशब्दः।यत्रतुनदंतविधिप्रसिद्धेनतत्रोपात्तेनाक्षिप्तंविशेष्यते।यथाइष्टकेषीकेत्यादावितितदपिचिंत्यं।भाष्यवार्त्तिकवि
रोधात्।[redacted]विशेषणविशेष्यभावव्यवस्थार्थमेवपदांगाधिकारइत्यादीनांप्रवृत्तिरितिकैयटवदेवस्वयमपिव्याख्यानत्वात्।भारविप्र
योगस्तुलक्षसमाधेयः।वृत्तेर्वृत्तिः।नेशानमलोवृत्तंइतिषष्ठीतत्पुरुषः।नपुंसकेभावेक्तस्यप्रयोगेशेषविवक्षायांषष्ठीतत्सत्रतत्रेनेशानमोवृ
यस्मिन्नितिबहुव्रीहिः।यदावृत्तुवर्त्तनेघञर्थेकविधानमितिभावेकः।त्रोपंप्राग्वत्।।इरिणइतिवक्तव्यमिति।इहआत्मनेस्वेत्यंशोविचारि
कांतर्गतःनतुसत्रेमितिकेचिदाहुस्तन्न।चादर्शनमितिभावः।नपाहिंसनिउत्तरसत्रेआत्मनइतिनलभ्येतपरस्यचेतितदुत्तरसत्रेचव्यर्थ
मेवस्यादितिस्पष्टमेवविवेकिनां।।बहुव्रीहौश्च।इतिएकस्यापिवस्तुनोदेपरिकल्प्यवृत्ति पदार्थत्वंअन्यपदार्थत्वंचविवक्षणीयमितिभावः।

वैय्याकरणास्त्वाम्। व्याकरणे भवो वैय्याकरणः। अणृकगयनादिभ्य उत्यण्। सा चासावाख्या चेति कर्मधारयः। आत्मनेभाषा इति। य
द्यपि यमास्त्वाशाध्याय्यां न दृष्टा तथापि वैयाकरणैर्भवत्येव धातुसूत्रगणोणादिवाक्यात्मकं पंचप्रस्थानं व्याकरणमिति स्वीकारात्। अस्या श्च
धातुपाठे दृष्टत्वात्। ननु प्रकृतिविकृतिभावविरहान्नतरर्थता षष्ठ्याउ नित्ययसमासो न स्यादत आह योगविभागादिति। एतच्च यज्ञिप्या सावष्टु
स्तसोक्तं। अलुग्विधिसामर्थ्यादित्यपि हसुवचं। तदुभयोश्चाहरित्स्पृशिनि। हृदयंदिवं चस्ट्यशनीतिविग्रहः। कर्मण्यधिकरणत्वविवक्षया सप्त
मी। भाष्ये तु कर्मत्वेव सप्तमी। स्फुट अलुग्विधिरेवसोपक इति तदाशयः। अमत्यइति। दिगादिलाघत। ओर्गुणः चानोथिषाचाहुयत्स्थाने न शासंप्र
२५ गिल्वाश्रुजइत्कदाहतं। तदाकरविरोधादुपेक्ष्यं। अस्तुज इति तु हल्लंतादित्येव। अमृतंताविति। कारीयं भाज्यभागयोः। अनुग्नेस भिरवा। अ स्य
स्फुमेस्तोमोअब्रवीत्। इत्यतु वाक्यतत्र चाम्रेश्ताह्येस्ति। नन्वेवंप्रकृतिवदनुकरणं इत्यनिर्देशेन अस्तुइतिसोः प्रत्ययत्वात्तरेतानप्रथमापाभ
भावे मनुष्वव्दुर्लभः। अतिदेशायष्टतेनुसोर्लुक्प्राप्तिरेव नास्तीतिचेत्तसं। अतिदेशास्यवैकल्पिकत्वाच्चोक्तदोषद्वयमपि। वैकल्पिकत्वे प्रमाण
नुपन्नेदत्तेन्य इति सोत्र निर्दैशातकः। प्रकृतवातिंकमपि तथैवनिध्येयं। यत्तु भाचामनिधितिपठित्वा अश्नुमतिरिस्फुरदाहृतं तद्धाप्यारेनदृष्टं। यत्तु राम
वदंतिमतुविनिपातेसतम्यंतान्मतुपः कथंसंभव इति चिंत्यमिति। तदेवचिंत्यं। पाठांतरस्यानाकरत्वात्मतुपः संभवस्योक्तत्वाच्च। पक्षमनोहर इति। ११७
सिद्धम् ५

दयोरिति चा। इहोत्तरपदेन पुत्रपत्नी विशेष्येते। न तु विपरीतं। तेन कारीषगंधापरमपुत्र इत्यत्र नातिप्रसंगः। मालभारीति। मालां बिभर्ती ति
[illegible]ना छ्रस्त्वेणिति। केचितु हारिधिविनिपठंति। कारेसत्यागदस्य। सत्यंकारः सत्ययकरणं। अशापथेपि परत्वाद्दुत्वं बाधित्वा मुन्। अग
दंकारो वैद्यः। अस्तु कारोनुपगमः। अस्तीतिनिंडं न प्रतिरूपकमव्ययं। धेनुंभव्येति भव्यगेयेति कर्तरि कृत्यः। धेनुभ्यासो भव्यावेति विग्रहः।
भविष्यंती धेनु रित्यर्थः। गो न मस्त्रतो तु सा न कथमेषु अधेनुंधेनु भव्येति ब्रूयादितिश्रयुक्तं न त्राषत्वान्नुमागमोनेति नेच्छा रुयापयामिता क्षरारेवा
पोहरदत्तः। लोकं पृणइति। एणतिः पूरणकर्मेति हरदत्तः प्रीणन इति तु पश्यत एव। अनभ्याशमित्य इति। अभ्याशं समीपं। न ह्यभ्याशमनभ्या
शं। हरं एतिस्वशास्तित्यादिनाइणः क्यप्। भ्राष्टमिंधइति कर्मण्यण्। ■ घञंतेन वा षष्ठी समासः। तिमिंगिलइति। महस्य विशेषः। गिरते मूल
विभुजादित्वात्कः। गिलगिलेचेति। गिलं गिलतीति गिलगिलः। तिमीनां गिलगिलइति विग्रहेदरमारवे। नित्यमवेति पूर्वविप्रतिषेधे नेतिभा
वः। सज्योतिरिति। समानं ज्योतिरस्येति बहुव्रीहिः। यस्मिन् ज्योतिषि आदित्ये न क्षत्रे वाउप निपतितं तदस्तमयपर्यंत मनुवर्तमानभा
वो चेत्सज्योतिरित्युच्यते। छंदोदरादिनिपाद्योपदिष्टं। निरूक्तादिशास्त्रसिद्धानामसमासपदानां तु पृषोदरादित्वमिति सिद्धिः। अनेन तु स
इति मासपदानामितिविवेकः हरदत्तः। वस्तुतस्तु समासविषयकमेवेदमिति ननियमः। हंससिंहशाहंवोरपिशाचाकारिकापास्तुदाहृतत्वात्।

हेतेः पवाद्यविस्तगागमः। हिंसेस्तु पराद्यपि हकारसकारयोः स्थानव्यत्ययः। यदि तु भवे दिस्याद्दिश्लोकस्यापि प्रकृतसूत्रोदाहरणता
यां नाग्रहः। किंतु नेस्त्वत्र कृत्याभिरनेकधेत्यनेनाव्यासोनदाहरदनोक्त्वा विवेकोपि निर्वाध एवेति दिक्॥ आकृतिगणोयमिति। नेनोन्यदपि
सिध्यतीति यथा। लुंपेदवश्यमः कृत्ये तुंकाममनसोरपि। समोवाहितततयोर्मांसस्य पचियुड्घञोः। अवमिति निष्ठोषः कृत्यप्रत्ययांनेउत्तरपद
वश्यमूशाहृस्यानेमकारं लुमान्लुंपेत्तवश्याकामशाहृमनः। शाहृपरे तु मूरशाहृस्यांतं। तुमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा। युड्घञ्ग्रस्ये पपरीयः पर्ययातु तःते
स्मिन्परेमांसस्यांतमकारं लुंपेदित्यर्थः। अवश्यसेव्यः मंतुकामः गंतुमनाः सहितः संहितः सततः संततः। मांसपचनी मांस्पाकः। इहस्य
गांतलोपाभावेपि निपातनाहोध्यः। हदसितु अपस्मयादित्वेनापि निर्वाहउक्तः। अपरस्परः क्रियासातत्यइतिसूत्रेसातत्यइति नि
र्देशेनैकदेशानुमतिहाराध्वर्वाचापपठितो यं श्लोकोनापि नइत्येयाहुः। नहिवृतीति। एष्वपरे दीर्घइति। उत्तरपदे इतिनिबोध्यं। उपनह्यतेऽस्माअनत
संपदादित्वात्कर्मणि क्विप्। निवर्तनेइति नीवृत्। प्रवर्षतीति प्रावृट्। मर्माणि विध्यतीति मर्माविद्। रुचवदीसः रोचनेइति नीरुक्। [redacted] तिंस नि
हतेऋतीषट्। सहेः रतनान्तिभ्यांचे सत्रसहेरिति योगविभागादनुक्तसमुच्चयाद्वा सस्य षत्वं इतिन्यासकारः। पूर्वपदादिति षत्वमिति हरदत्तः राम
परितनोतीति परीतत्। गमःक्वाविति सूत्रे गमादीनामिष्यतइति वचनात्तनोतेर्नलोपः। यत्तुवेदभाष्ये। ऋतेन मित्रावरुणावितिमंत्रस्यव्या ११९

ख्यायामुक्तं। ऋतस्य वर्धयितारावित्यर्थेऽतर्भावितण्यर्थाद्वृधेः क्विप्। नहिवृतीसादिना पूर्वपदस्य दीर्घइति। नर्त्तिंसं। प्रहृतस्त्रेदधेर
नुपात्तत्वात्तदन्येषामपीति दीर्घस्तत्रबोध्यः। वनंपुरगा। एषसयेनषष्ठ्यास्थानेप्रथमे साहं वनशाब्दस्येति विध्यर्थइति। असंज्ञात्वेन पूर्व
पदात्संज्ञायामिति सस्याप्राप्तेरितिभावः। अतएवाह निपातनादिति। यच्चुत्याचक्षते। हलदंतादिति सप्तम्या अलुगिति न चेतिभावः। प्रथम
मि। सप्तम्यर्थस्य प्रातिपदिकार्थेतर्भावादिति भावः। निषादइति। निषीदत्यस्मिन्पापमिति निषादः। पुलिंदोमनुष्यजातिः। हलश्चेसधि
करणेघञ्। कथंतर्हि प्रतीहारो दौवारिकः। अत्राहुः। प्रतीहारो द्वारं। नातल्वादानाच्छध मिति। एकचितीकइति। शेषिकः कृपाशुनादें सारि। ते
अत्रकेचित् दंष्ट्रेति ह्रस्वांतं पठित्वा श्वादंष्ट्र इति बहुव्रीहावचोयं दीर्घ इत्याहुः। अन्ये तु दीर्घांतमेव पठंतः तत्पुरुषस्याप्युदाहरणतामाहुः। इ
कृमि त्यादिति। केचित्तु कोटरेवनितिनालेख्यमध्ये पठंतितत्स्वामादिति भावः। किरीषवणमिति। ननु यस्य फलमेव न पुष्पं सवनस्पतिः। वानस्पत्यः
फलैः पुष्पात्तेरपुष्पाद्वनस्पतिरित्यमरकोशात्। स च उदुंबरादिः। शिरीषस्तु नैतथा नस्य पुष्पफलो यसत्वात्तत्कथमिह णत्वमितिचेन्न।
सत्यं। इह वनस्पतिशब्देन वृक्षमात्रमुपलक्ष्यते। अत्र च लिंगं लुपियुक्तवदिति सूत्रे व्यक्तिवचने इति किं। शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः
नस्यवनं शिरीषवनं वनस्पतित्वमतिदिश्यतेनतनत्वणत्वं स्यादितिभाष्यकारोक्तिः। इरिकादिभ्यइति। ओषधिजातिमितिः। शिरपाणउशी

नराइति। उत्तरी नरशब्दो देवरावरीतद्वा सिद्धुओपचारिकः। गिरिनद्यादीनामिति। वक्ष्यमेनतत्। संज्ञायां शामे असंज्ञायामशासेउभ
यत्र विभाषेयं। मापयाविणामिति बहुलमाभीक्ष्ण्ये इति णिनिः। व्रीहिवापाणीति। कर्मण्यण्। उत्तरपदं यदिति। अत्र व्याख्यानमेवशरणं
प्रांस्स्फकुमारहणमिह ज्ञापकमित्याकुस्तद्दर्शयति। अत एवेति। ज्ञापकं शिथिलमिति ज्ञापयति। किंचेति। परिपक्वानीति। अत्र कुमति
चेति नित्यं णत्वप्रसंग इति भाणीति। मनेर्ण्यन्तात्क्विप्। प्राक्तु बुलुत्वेनेः समासान्तनकारान्तमुत्तरपदं। नान्तत्वाण्डीमातां। चतुरंगयोगेनेति। च
त्वार्यङ्गान्यस्य नेन योग इति विग्रहः। आनहिनइति। व्यवधायकस्य पदस्य नहितश्चेत्परो न भवति नदानिषेध इत्यर्थः। आर्द्रगोमयेणेति। अत्र
गोशब्दः पदं। पारस्करइति। पारंकरोतीति विग्रहे कृञो हेतुताच्छील्ये टः। किष्किंधेति। किंकिं दधातीति विग्रहे आतोनुपसर्गे कः। पूर्वस्य किमो
मलोपः सुट् षत्वं च निपात्यते। रुढिशब्दांशेन कथंचित्साधाः तद्धुहगो शिन्निगणसूत्रं। नादिति। नलोपश्चेत्सूत्रे तिभावः। चर्त्वेन तत्व पत्वं
झरोझरीति लोपस्यापि सुषच रात्। दकारतकाराविति तद्धुहस्तांयथासंख्यंबोध्यं। प्रायस्येति। प्रायः प्रापं विनिर्दिष्टं चित्तं नस्य विशेषनुमि
तिस्मरंति। आकृतिगणोयमिति। तेन परः शतादस्यादि सिद्धं। अधिश्रयंतीर्जनाः परः शताः इति माघः। शतात्परा इति विग्रहे पंचमी तियोग राम
विभागात्समासः। राजदंतादित्वात्परनिपातः। सर्वनाम्नोरतिमात्रे इति पुंवद्भावः। शोकाश्रयतालिंगस्य विरोध्यनिघ्नतौ। पारस्करादित्वात्सु १२०

ङ उपाधि अव्ययत्वात्सुपोलुक् अमु उपग्निपुरुषः शब्दादिकः गोमहत्वात् लुप् इति प्रयुक्तेस्य इति अंतोदात्तप्रतिषेधो गुरवस्यात्तरपदस्य उ विसर्गस्थानिकः सकारः उपपयः कारः अतः कृकमीसनेनेत्यव्ययस्येति निषेधः ५

डिमिदिकृ। इति समासाश्रयविधयः। समर्थानां। ननु भक्तं नस्त्वेव कार्यमेव रूपं सामर्थ्यं हि हो तुं नोचितं समर्थः पदविधिरिति परिभाषया गतौ
र्थत्वात्। पकाल तनेविति अलुग्विधानाद्धि सुवंताच्छिनो त्पत्तिः तथा च पदविधित्वं तस्य एमेव। अत आह। सामर्थ्यमिति। कृतेसादि। अस्य फलं
तु तस्यापस्यमिति स्त्रे मूलएव स्फुटी भविष्यति इह समर्था स्तथमादिति युक्तं वक्तुं। महोसंगताह। प्राग्दीव्यतोण। अश्वपत्यादिभ्यश्च। प्रा
प्राक दीव्यती येष्विति। दीव्यतः प्राग्दीव्यत। अपपरिवहिरंचवः पंचम्या इत्यव्ययीभावः इत्याहुः। प्राग्दीव्यतेमितितु उचितं ज्ञास इतिचूर्ण्यतेः। ततो
भवार्थे छाच्छः। त्यपुन अमेह स्यादिपरिगणनात्। अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं लुङ्मुखस्वरोपचारा इति परिगणनाच्च अत्र मादरि
अ१ तिविद्वारणेषष्ठी। तेनार्थस्य इष्टमाह। चइति। अचो ञ्णिति नीति सूत्रादचइत्यस्यानुवृत्तिरपि इह सुवचा। प्राग्मादिकमेवेति। यद्यपि वातुर्वल्पादिरा
कृतिगणत्वात् पृथगप्येतस्सूपपादं तथापि बहदत्तग्रंथानुरोधादेवमुक्तं। दित्यादित्या। पूर्वपतिशब्दस्योत्तरपदशब्देन बहुव्रीहिकत्वादित्यादिभि
र्दृढः कार्यइति यावत् दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाण्णइति। पत्यंतादिति तु नोक्तं। बहूत्तरपदपिप्रसंगात् देवइति। ननु दितेरपत्यं प्रत्ययोदेवतापि सा
वकाशः। अपत्येनुपरतादिति श्वानित्य इतिदन्त्यास्त्यंपमनेन शर्ववित्प्रतिषेधः। एपादयोर्ध विशेषलक्षणाण्दणपवादा शर्वविप्रतिषिद्धमि
ति। अर्थविशेषेति किं। औदुपतं। उडुपतिर्नामिपत्रं। तस्येदंप चाधर्युपरिपदश्चेत्सत्रे। अयमकर्ण्यंदेनेयइति। अत्राहुः दितिशब्दात्कृदिकारा

दत्किन इति। ङीषि कृते स्त्रीभ्यो ढक्। एषस्कन। लिंगविशिष्टपरिभाषा वा अनित्यत्वादिति। आदित्य इति। आदित्यवाहा प्रत्यये यस्ये
ति लोपे हलो यमामिति यलोपः। नेत्यांलोपस्य स्थानिवद्भावः। न पदांतेति प्रलोपेन न्निषेधात्। काशिकायामिति। हरेदत्तमाधवादिग्रंथे ये।
तथा च प्रयोगः। नामुपामशानयोत्याम्याः पुनर्यानिनाइति। भाष्ये तु नेन दृष्टं। तत्र च आश्रयोगो निर्बाधः। वचहि इति। हिलोपवचनमप्रयमानो
भमात्रइत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं। तेनाशानीय इत्यादि सिद्धं। एषप्रकृतेय अनुवचनं आधुदात्तो। प्राचां ग्रंथेषु तु यएवेति पक्षमनेन दत्ताकरं। अपत्या
मु इति भाष्योदाहरणादेवेहतदंतविधिः। अन्यथा वलशाविनस्याम नु शाहस्य केवलस्यापत्येन योगाभावे विजानादिरेव विधिः स्यात्। अप
त्यवस्थामपत्येति बहुव्रीहौ पृषोदरादित्वात्तस्य गः। गो रिति। न केवलमपत्य एव किंतु सर्वेषु प्राग्दीव्यतीयेषु। गव्यमिति। गविभवं गोरि
दं गोर्ह्रद्वतास्येत्यादिरर्थः। अनेन हि गव्यमिति जेमि निरस्ते त्रेविद्यमानं हृषये नो वा तिंकृकाराः समाहिताः। केचित्तु प्राग्दीव्यतीये भ्योऽन्य
त्राप्यर्थे अयं यदिति बावक्षाणः। गवा चरति गव्यः इत्याद्युदाहुः। गोरुप्यमित्यादि। हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः। मयट् इति रूप्यमय
टौ। अत्वादिन्यात्र। अण्णस्नदपवादानामित्रादीनां चापवादो यं। इह पक्षमते विकल्पासो। असेअसमासे। पूर्वाचार्यसंज्ञेयं। वत्सपस्यापत्यं राम
ताक्ष्यः। असे किं। गोवल्कपिः। असइत्येतदेवेहतदंतविधिज्ञापकमिति। तेन अधेनूनां समूहः आधेनवं इति सिध्यति धेनुशाहस्येह पाठात्। न १२१

सवीम स

पत्येनमीमांसके यदुक्तं कालेऽग्निरिति पाणिनीयप्रक्रमपार्थकमित्यादिति वैयाकरणमीमांसकसंतोषाय इति अपं चितं शारदैकोक्तमे ॥४॥

चेवं धेनुकं गोधेनुकं च न सिध्येदिति वाच्यं धेनुरनअञ्कस्तु त्वादयनी निविशेषवचनस्य भाष्ये आपिशलिमतत्वेनोदाहृतत्वात्। मिति ठ
कमित्यर्थ इति केचित्। अग्निकलिभ्यामिति। अयमर्थः। स्त्रकृतासास्येदेवनेत्यधिकारे अग्नेर्ढगिति सूत्रितं नेदं सामित्यधिकारे कलेर्ढगिति
नदिदं तच्चदयमपनीयप्राग्दीव्यत इति प्रकरणे अग्निकलिभ्यां ढगिति पाठ्यं। तेन अग्नेरयस्य अग्निनादृष्टं साम अग्नेभवं अग्नेरागतं अग्ने
स्वं वा आग्नेयं कालेयमिति सिद्धं। इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणः। प्रत्ययः। स्त्रीपुंसाभ्यां। प्राग्भवस्तु वर्तते। स्त्री एव इति। स्त्रीपुंभवः स्त्री भि
श्वरति स्त्रीभ्यो ढगित्यादि। तस्य थे इति। सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति भावः। अत एवोदाहरति स्त्रीवदिति। कथं तर्हि स्त्रैण लोकस्त्रीतं स्त्रीणा। पुंस्त्व
पुंस्त्वेति। आ च त्वादिति चकारादिति वक्ष्यते। द्विगोर्लुगनपत्ये। द्विगोरिति षष्ठी। तदर्थश्च हेतुत्वं। तच्चरयं तरसाम्तादिरेव भाविनोऽपि तु भाष्य
वस्तापात्। नेदनदाह। द्विगोर्निमित्तमिति। अचादिरिति। एतच्चोत्तरस्त्रादत्तौ। स्यस्यापक्षेभ्योऽन्येनेत्याग्रहणमनुवर्त्यव्यवच्छिन्नविभाषाश्रयणेन
वा। गौ नेल्लुग्विगोः। द्वेष्टि किं। पच्छादिन्योगोत्र इति प्रकरणेन यस्य लुक् प्रासः। तस्येवा लुग्यथा स्यान्नेह। केवलस्येदं कौवलं। वादरं। कृतिसु
ह द्विगोर्लुगनपत्ये चिमूर्तिगोत्रेने सेवत्स्यतां। तथा च लुगलुग्ग्रहणं अत्र मकृतुं [redacted] अजादावितिकिं। ग्लौचुकायनरूप्यं प्राग्दी
व्यतीयेकिं। तस्मै हितं ग्लौचुकायनीयं। ननु उपगु अइनितत्त्वितेओ गुणेन वाधितावरसादचो ञ्णितीति सिद्धाभाष्यं। गुण एव तु पि तत्प्रयइत्यादिरत्र का

शः किंच सूत्रेतु णोऽवादेशो व अनेतुपचायाइति सूत्र्याभा[redacted]यं तत्राह आदिर्ञिटि इति परत्वादितिभावः अंत्योपधात्वद्योरवकाचां गोः।
पाचकः॥ आदिञ्ञुडेरवकाशः सुष्कृतः सोष्कृतः औपगवः। तत्रापि ओगतइत्यादौ उभयप्रसंगे परत्वादादिर्वृद्धिरेव भवति न च पुनः प्रसंग
तुर विज्ञानं सकृद्गतिन्यायाश्रयणात्। अनेन तात्पर्यं। अ शनिकादिष्ठ पुष्करसद्वृहस्यपावः। अन्यथा। उपधावृद्ध्या पौष्करसादेः सिद्धत्वादु
त्तरपदवृद्ध्यर्थसूत्रप्रयोगोऽनर्थकः स्यात्। अकृतेति। परिभाषायाश्च समर्थग्रहणमेव ज्ञापकं। नहि परिनिष्ठित परमिस्यकृते। परिनिष्ठितं च
वि उत्पन्नानि पादिकार्याएव न तु सु[redacted]शिष्टइत्यवधेयं। तेन औपगवः दंडिमानित्यादि सिद्धं। अभिमानणितिसोत्रप्रयोगश्चात्र लिंगं। यदि तु न कृ
पद डि कृरणेनाकृतेनसह परिभाषाज्ञाप्यते पामादिगणे विघणितुतंसकोपश्चाकृतसंधेरित्यत्राकृतसंधिग्रहणेन परिनिष्ठितात्तद्धितोत्पत्तिर्हि
समर्थग्रहणं ज्ञाप्यमेकं तु॥ ननु समासस्तद्धितेन नित्यं बाध्येत न च नहि स्यान्वैकल्पिकत्वात्पक्षे सोपीति वाच्यं पत्रेसगपिवादो महाविभाषया
उ विकल्पेनेनत्रापवादेनमुक्ते[redacted]सर्गोन प्रवर्त्ततइतिचारे मध्ये षष्ठ्यावेति वाक्यग्रहणेन ज्ञापितत्वादित्याशंक्याह। देवदत्ता सादि। नानिवादिति।
रघु पतुशाचोक्तं अणं न तान्तो विति। यत्र त्व्यावे[redacted]ष्टिद्धारणं जित्यतेनेति न तु भयं प्रयोगः आदिकूमितिभावः। औत्स इति। उत्सः प्रस्रवणं तापि प्रवाहो राम
निर्झरोऽशरउत्स्यमरः। तस्यापत्यं योगसूत्रांगेयोभोम्पृ इति चेत्। जीवतिवंशेपत्युषा। पितृपितामहादिरूत्सादरुपवंश्यो वंश्याः। तत्र भवोवंश्यः। दि १२२

विति

गादित्वाद्यत्। पौत्रप्रभृतीत्यनुवृत्तंपत्न्यापि परिणम्यतेऽयास्यानादिस्याहपौत्रादेरिति। तुशब्दोभिन्नक्रमः। पुत्रेस्यस्मात्सर्वोवोध्यः। सच ए
रार्थ वकाऽइति या च है। पुत्रसंज्ञमेवेति। एकोगोत्रे। अपत्यं पत्रस्य इति। एतत्तु अधिकारवलालभ्यते। औपगवइत्यादि। उपगोरपत्यं गार्ग्यादिभ्योयञ्जान
डादिभ्यः फक्। सत्यारंभ फलं भवतु भेदेन व्यवस्थापयति। गोत्रइति। स्वगोत्रेत्तदपेक्षया एकोन संख्यातां तत्तीयेह्योः चतुर्थत्रयाणं मित्यादीत्य
र्थः। यद्येति। तृतीयेपुरुषादनितोत्पत्तिः चतुर्थद्वाभ्यामित्यादी स्वर्थः। पितुरेवेति। तथाचामरः। आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियांतु सी
आहुर्दुहितरं सर्वेपत्यंतोकं तयोः समेइति। ननु प्राचामिति। तथाहि न पतंत्यनेनेत्यपत्यमिति व्युत्पत्तिः। पंक्तिविंशतीतिसूत्रेणाप्य कृतारुदिति।
व्यवहितोपिपितामहादीनामुक्तेति प्रसिद्धं जरत्कारी पुपाख्याने च। तत्र कारोप्याते त्रपत्नी इति। आद्यपक्षे हि अपत्यमितापत्यमिति
गोत्रं वृत्तिराश्रयणीयास्यात्। गोत्राद्यूनि। गोत्रप्रत्ययान्तादेवेति। ननु पुत्र प्रत्ययोनादि इति प्रथमपक्षेऽर्थः हितीयपक्षेऽनुपपन्न[redacted]प्रकृत्यनेनेत्य ७
वंच्योनेत्यर्थः। स्वियांतितिनोऽयंभावः। अस्त्रियामितियोगविभज्यते अनेन सूत्रे। तितरोहस्वरूपपरं। परिभाषा वेयं। यत्र पुत्रसंत्रविधीयते तत्रान्त्रि
यामित्यपनितन्तुइत्यर्थः। सिद्धस्यगति रिति। जीवति तु वंश्ये युवा। अस्त्रियामितितुसूत्रं पितु तु विज्ञेयत आतइत्यु। न परः किं। श्रुतंभ यः अपसंवेगे
भ्रंशः। कथं तर्हि मदायनोद्दारोस्माथमेथिलीति। अपत्यं तत्रपिशेषस्याविवक्षायां शेषिकोण। आहवृद्धिरिति। येन तुवाच्यत्नोडनेइतिभागोमोप

नोक्तं केवलस्य बाहोरपत्येनायोगात्सामर्थ्यान्निर्दिष्टविधिः । सौबाहविरिति । नञ्पूर्वत्वाज्जातेनिबाहवीत्याश्वलायनसूत्राद्बाह्वादिभ्यश्चेतिसूत्रे
बाहविरिति भाष्यकारस्याप्युदाहरणं च बाहोः संज्ञाशब्दत्वात् । औडुलोमिरिति । यद्यपि लोमन्शब्दो गणे पठ्यते तथापि सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणं उ
डुनी वक्ष्यमाणाड्वत्लोमानि यस्य तस्यापत्ये औडुलोमिः । शारलोमिः । बहुत्वे तु इञ्ञपवादोऽकारः प्राग्दीव्यतः । उडुलोमाः । शारलोमाः । इह याश्चरोण
दिप्रवृत्तिद्वाः संज्ञास्त्यन्यत्र प्रसमयो बोध्यः । निरूढ तेन प्रथमोपस्थितेनाभिमतार्थे विधिर्निराकांक्षत्वात् । यस्कादीनां तन्नो बाहुत्वस्यापत्येवा
द्वन्द्व इत्येव । उक्तं च हरिणा । अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतंत्रा लोकविश्रुताः । शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु ॥ इति । अनर्थकं सौदिग्धार्थकमप्र
सिद्धं च क्रमेण विशेषणैर्व्यावर्त्यं । तदुक्तिषु न तत्सदृशेष्वित्यर्थः । अत एव संज्ञाश्वशुरस्यापत्यं श्वाशुरिरित्यत्र राजश्वशुराद्यदिति यन्नाभिमतं नेना
तानन्तस्य स्वसा मातुः स्वसा मातृपितृभ्यां स्वसेति षत्वं न । नारुडकिरिति । नरूडादयो जातिविशेषाः । इत्यादीनि । आदिशब्दान्नैषादकिः । चाण्डा
लकिः । बैंबकिः । वक्ष्यत इति । अत इञोऽपि विहितस्य प्रत्ययस्यैव विशेषः । यञिञोश्चेति गोत्रे यावितिगोत्रे किं । दाक्षः सुतस्य सुदेस्यत्रादेः फक्
सुतंगमादिभ्य इञ् । सौतंगमिः । तदपत्ये मा भूत् । अनृष्यानन्तर्ये । अनृषीति पंचम्याः सौत्रो लुक् । स्त्रत इति । आनन्तर्यं इत्यत्रैव स्यार्थः । वैदिरित्यत्र राम
ऋष्य एमाशंक्याह । बाह्वादेरिति । प्रवराध्यायेति । एतच्च स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञाविति सूत्रे कैयटग्रंथे स्पष्टं । काप्य इति इत अनिञ इ १२३

निदञ् । कपेर्गर्गादित्वात्सामर्थ्ये आंगिरस एवेति नियमार्थं सूत्रं । गणे पाठस्तु लोहितादिकार्यार्थः । काप्यायनी । बौधिरिति । अनृषित्वादिञ्
बाह्वादित्वाद्वा । तनंडाश्च । यञञणोः प्राप्तयोः आंगिरसे यञेवेति नियमार्थं सूत्रं । लुकः स्त्रियामिति विहितस्येति । परिशेषितस्यैवेति बोध्यं । एतच्चांआं
गिरस इत्यस्यानुवृत्त्या लभ्यते । अत एवाह । अनांगिरसे त्विति । वक्ष्यमाण इति । अत्रिपौरुनार्षयोरिति सूत्रे णेति भावः । अश्वादिभ्यः फञ् । गोत्रे इ
त्र ति । क्वचित्तु न्यूस्त्यपि । तथाहि । अश्वादिगणे गोत्रप्रत्ययान्तास्त्र्यः पठ्यंते बिल्व । आनुडुह्य । आत्रेय इति । विजिनमिराजर्षिः तैतोरन्दे कोसलेतिभ्य
दुः । आनुडुह्यशब्दो गर्गादिष्वङ्गतः । आत्रेयशब्दो ढगन्तः । ततः सामर्थ्याद्यूनि फञ् । नहि युवानं विना अपत्यप्रत्ययेन युवा शक्यते । पुंसि जात इति यह
गणसूत्रं । पुंसि विद्यमानो यो जातशब्दस्तस्मादित्यर्थः । जातायाइति । लिंगविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वा
प्राप्तः फञ् । शिवादिभ्योऽण् । गोत्र इति निवृत्तमिति । इतः प्रभृति अपत्यसामान्ये प्रत्यया इति भावः । एतच्च ख्टौ कैयटादिग्रन्थेषु स्पष्टं । यत्तु सूनि
लक्षत्वे प्राप्यकेयटपर्यालोचनया गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकार इति तन्मतान्तरमिति भावः । विपाट्छब्दोऽत्रप नेतस्य कुंजादि छ
घपि पाठात्सङ्केऽञ् । वैपाशः । वैपाशायन्यः । जरत्कारुशब्दः पृषोदरादिः । जरतः शरादिताद्धृगपि देलोपो कद्धाः उत्सल्लोपः । जारत्कारवः जारत्कारेवः
विश्रवणरवणशब्दौ पठ्यते नो विश्रवसः शब्दस्यादेशौ । प्रकृत्यन्तरे एव वा इति विपयेते समानार्थे वैश्रवणः । रावणः । इतश्चानिञः । दुलः किं इरयेर

पत्यं औदयः यत्तु काशिकायां मरीचेर्मरीचय इति प्रत्युदाहृतं न श्लिष्टं बाह्वादित्वेनेञ्प्रसंगात् तथा च मिदचोऽन्त्यात्पर इति सूत्रे भाष्ये मरीचि
शब्दो बाह्वादिषु पठ्यत इति। शुभ्रादिभ्यश्च। मृकंडुशब्दोऽत्र पठ्यते स च अदंतः। एतच्च मृगयवादिह यश्च इति सूत्रे उज्ज्वलदत्तग्रंथे स्पष्टं। मृकंडस्य तु
नेर्त्स्यार्थं निघाभ्याम् इति निर्मलमिति स्कांदे मार्कंडेयः। उकारांतपाठे तु ढेलोपो बोध्यः। कल्याण्यादीनामिनङ्। परस्त्री। शब्दात्पचापत्ये पारस्त्रै
णेयः। अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः। परस्याः स्त्रियाः सुत इत्यर्थः। विदादिगणे तु परस्त्री परशुं चेति पठ्यते। आपद्यत इति शेषः। परस्त्रि परस्त्रि
८ या अपत्यं पारशवः। ब्राह्मणाच्छूद्रायां तेनैवो यामुत्पन्नः सा च जात्यंतरयोगात्परस्त्री न त्विह परस्त्री निकल्पा एषा दिशब्दात्तत्सुतः
विदादेरत्तु कर्मधारय इति विवेकः। तथा च याज्ञवल्क्यः। विप्रान्मूर्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियां। अंबष्ठः शूद्र्यां निषादो जातः पारशवो
ऽपि वेति। न चैवं पारशवेऽपि स्यादिति वाच्यं अनुशतिकादिकार्यस्यानित्यत्वात्। पूर्वोत्तरपदसंप्रमोहात् न हि ह एतावान्पूर्वपदस्यादेशः इति
विषयभागो गम्यते। स्वैरिणीसुतस्तु कौलटेयः। अत्र इनङ् धौ। उक्तं चामरसिंहेन। अथ बांधकिनेयः स्याद्बंधुलश्चासतीसुतः। कौलटेरः कौलटेयोऽपि
भिक्षुकी तु सती यदि। तदा कौलटिनेयोऽस्याः कौलटेयोपि चात्मज इति। केचित्तु क्षुद्राभ्यो वा इति ढ्रक्। तेन कौलटेर इत्यपि रूपमाहुः। तन्न। क्षुद्राभ्यः परत्वाद्भिक्षुकी राम
न श्लिष्टं तेन स्वैरिणीकल्पिकायामपि पक्षे ढक्। स्त्रीकाराद्वा इनङ् प्राप्नोति शिता न तु। नयोरैव नित्। न च स्वावेनात्रोहिनेल्लु मेल्लुकृते द्विवल्लुको नियापोल्लु १२४

ढक्
भिक्षुकी सति

कृपुन रजादिलक्षणस्य श्रेणा जातिलक्षणस्य ढकोवाधक इति भावः। यत्तिह न्यासकृतोक्तं। चटकादैरगित्येव सौत्रहा यिकं स्त्रत्रपाठ इति तद्वाप्य ३९
वार्त्तिकविरोधादुपेक्ष्यं। आरगुदीचां। उदीचां ग्रहणं पूजार्थं। वचनादेव ढक्। इग्गारकां पर्यायसिद्धेः। अन्यतरस्यां इति। अनाकारांतात्तु
कुतश्चित्त्वित्यर्थः। जरत्स्यां। जलघातनेउलयोरभेदाज्जडः। पदिगतो। पंडः। एतच्च उक्तधातोर्माधवीयवृत्तौ स्पष्टं। तत्र प एउस्यापत्यं दत्रि
मादिवोध्यं। गार्ग्य इति। ननु गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौरिति कोशात्तत्तु पश्चाद्धोटश्च इत्येव सिद्धं। अत्राहुः। कोशेगो शिनि प्रायो वादः। सकृत्प्र
सूतास्वपि गृष्टिः। अतो यमारंभ इति वस्तुतस्तु गृष्टिशब्दः शुभ्रादिः। तथा चानो शत्तं ढगं ते प्रयुज्यते। संगाष्टेयो वृषभो गोमिरानडिति। अ
नः पाक्षिकायुदात्तार्थमिह सूत्रे गृष्टिग्रहणं। दृष्टिरिति। गृष्ट्यादित्वादिति भावः। केकयमित्रयु। केकयस्यापत्यं स्त्री कैकेयी। जनप
५ दशब्दात्क्षत्रियादञ्। मैत्रेयिकया श्लाघते इति मैत्रेयुः गणभावे न स्यर्थः। गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारे इति वुञ्। तत्र हि लौकिकं गोत्रं गृह्यते। लोके
च ऋषिशब्दो गोत्रमिति प्रसिद्धः इति काशिका। एतच्च यदा मित्रयुशब्दो भेदोपचारात्तदपत्यसंतानेवर्तते तदा बोध्यं। प्रभृतास्तु गृष्ट्यादि
त्वादृष्यादित्वादृद्धयुक्तनेदापरितापि केचिदपि गोत्रेनसातिः। प्रलयाद्वा गतेमालेयांत्यादेवेन वृद्धिर्नबाध्यते विषयभेदात्। अनास
देवद्वियादेश्यादेशाः। अंगं तु उभयोर्विशेषणं नकारपीति हरदत्तः। बांहिनायन। आनाभीति। देडिन्तह त्विति। आम्भौत्तौ दित्वात्कृत्। ये

स्कन्दादिष्वेनो न पठ्यन्ते तेषामनेनैव निपातनात्फक् । टिलोपाभावस्तु निपातनादेव । अथर्वन्निति वसन्तादिषु पठ्यते । अथर्वणा प्रोक्तो ग्रं
थः अथर्वा उपचारात् तमधीते आथर्वणिकः । जिह्माशिनि निशुभ्रादिः । जिह्माशिनोऽपत्यं जैह्माशिनेयः । नाशिनोऽपत्यं नाशिनायनिः । उद
न्वो रद्वादिनि फिञ् । भ्रूणहन् धीवन् एतयोः ष्यञि तकारादेशो निपात्यते । भ्रूणघ्नोऽपत्यं भ्रौणहत्यं । धैवत्यं । इह हन्तेः तत्वे हनस्तो । विलो
पित्येव सिद्धे निपातनं ज्ञापयति धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमिति तेन वार्त्रघ्नमित्यत्र न तत्वं । सरय्वा उत्वस्याणि परे यादेशो नि
र पात्यते । सरय्वां भवं सारवमुदकं । देविकाशिंशपा ... विकसारवा विलम्बरः । न त्वेदविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात् इति
सूत्रेण देविकाग्रहस्याचामादेराकारादेशो बाध्यः । ऐक्ष्वाक इति अणन्तमनेनैव । एवं कस्यापाद्यानं । उभयत्राप्युकारलोपः । इक्ष्वाकोरपत्यं
जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् । ऐक्ष्वाको राजा बहुत्वे लुक् । इक्ष्वाकूणां दुरापेर्थ । इक्ष्वाकुषु जनपदेषु भवः कोपधादण् । अस्य बहुत्वेऽपि न लु
क् । ऐक्ष्वाकेषु वनेष्वित्येषु च फलं तस्मात्कमप्याशिमइति मुरारिः । हिरण्यशब्दस्य मयटि यादिलोपो निपात्यते हिरण्यस्य विकारो हिर
ण्मयः । यस्कादिभ्यो गोत्रे अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमित्यमभिप्रेत्याह अपत्यप्रत्ययस्येति । राजश्वशुराद्यत् । यथाक्रममाशिजोरप राम
वादः । आत्रेयानि । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातिश्चेद्वाच्येत्यर्थः । प्रत्ययस्तु अपत्य एव । व्यन्सपत्ने । सपत्नशब्दः शत्रुपर्यायः अमुत्पन्नं १२५

प्रातिपदिकं । वृत्तौ तु सपत्नी शब्दादिवार्थे ञित्प्रत्ययो निपात्यते सपत्नीव सपत्नः । अत एव येन सपत्ना अपनेभवंति सत्र सपत्नाः
इत्यत्र यहः पठ्यते । लित्स्वरेण मध्योदात्तः । पाणिनेति । नत्वत्र आत्तु पुंवत्वं रूपे वय चार्थे स्त्रीति भावः । दतिकारस्तु इहापत्यग्रहणेन संबध्यते
अनर्थकावेव प्रकृतिप्रत्ययौ समुदायार्थः परं सपत्न इत्याह । गार्ग्या अपत्यमिति । पितुरसंविज्ञाने मात्रा व्यपदेशात्कुत्सा । पुंवत्काराादिति । भ
स स्यादेरुत्येनेन । गार्ग्याशब्दादिति । यद्यपीह प्रकृतेर्वृद्धत्वात् स्याणित्वेनोपयुज्यते तथापि ग्लुचुकायन्याः अपत्यं ग्लौचुकायन इत्यत्रेदृश्यमितिदोध्य
गोत्रे निवृत्तिः । का विक्रेयः स्त्रियाः किं । औपगवस्यापत्यं युवा औपगविः । कुत्सने किं । गार्गेयः । कौरव्याद्रायणः इति । यत्तु कुरुनादिभ्यो ण्य इति
वक्ष्यतेन तत्र स्त्रियामादित्यधिकृतेन न इनीति लुक् । कौरवः क्षत्रियाः इति विशेषः । वावहूरूपइति । वृद्धेर्यडुं नाहु क्षेत्यपः स च कुर्वादिगणे वावहू के नि
ठ पा सामर्थ्यादेवेति भावः । उद्धकादिभ्यश्चेत्यण्णादिसूत्रेण त्यन्यो वं स्याज इति गणसूत्रं । हाविषेत्य इति एतिसंज्ञा यामगादिति चेत्स्यासिद्धत्वान्
सेनानीयं । नापित्य इति । पाचामनेनेदं । उदीचां तु परत्वात्फिञिति वक्ष्यते । नडस्य इति । उदीच्यामित्येव । इञोपवादः । दतिकारस्तु नेदं सूत्रमाह । शिवादि
षु पठितत्वात्कारिकस्त्रणमुदीचामिमं अपमनवाधने । तस्य तु वाधनेष्यत इत्याह । सर्वथापि रूपाभ्यां रूपद्वयमिति विवादः । यस्तु परत्वेहतु ध्वनरान्नाम
त्ती निस्वरे दत्तेनात्र । तेब्धिणः नस्पद निसूप्तणनत्व पौका विलक्षणेन अस्येन वाधितत्वादिति । नहि हस्य भोप्यप्टतिस्व ये पविसिनेन मूलके । ना
से

कायनिरिति। निक आस्कंदने निक्रोनीनि निकः। इगुपधत्वात्कः। चण्डालिंदाक्षिमिरिति। रिदस्य ग्राहोत्र भेदपरः। नामधेये प्रत्ययेनु सानामधेय य
स्येति ज्ञापकत्वात्सखे किञ्ज भवत्येव। दाक्षायणो क्षिनी त्वादिनाराइ त्स्मरः। पंचालानां राजेति। इह अचूडादिभ्योपि बहुवचनविषयादिति भाष्ये उ
च्यते। पूरोरिति। पूरुराज्ञस्य जनपदत्वाभावात्। तामाभावाद्यनीये। अनेन सिद्धे तद्राजसंज्ञार्थं वचनं। जनपदवाचित्वेतु द्व्यञ्मगधेत्यव
सिद्धं। पांडोर्ड्यण्। णकारो वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थः। युधिष्ठिरपितृत्वाविनोपि गुणत्वाविनस्य पांडोर्नेह ग्रहणं जनपदशब्दादित्य
के हि न दधिपतिरोच्यते वा वनिष्ठते। कुरुनादिभ्यो ण्यः। कुरोहस्तुल्लक्षणे ऽणि प्राप्तेन कारादिभ्यस्त्वञि प्राप्ते वचनं। ते तद्राजाः। अञादयस्तु
तिः। ततः प्राचीनास्फूत तत्वेनन परामृश्यंते गोत्रयुवसंज्ञाकांडेन विच्छेदादिति भावः। तद्राजस्य बहुषु। तदर्थेति। तद्राजस्यापत्येन कृतेन इत्यर्थः।
रघुमदुक्षादपोरिति। एतेन चैवं वृक्कवइंत्र इति स्वरेपदस्यंजयपंक्तिवने। सिंधुतक्षेति। कुंभोजवास्तसिंधुपादिसमुपपन्नानतादिति भावः। अंबष्ठेति। कुंति स्य
मि। अवंत्यानुवृत्ते। इतोमनुष्यजातेरिति ङीष्। कुरुरिति। एयस्यलुक्। कुरु नडस्रू। अतश्च। इहतद्राजेन अकारो विशेष्यते न तु विपरीतं। अविरोध
मिन नंदन विधोस्य ऋणदीनामपि अनेनैव लुक् सिद्धे अवंतिकुंतिकुरुभ्यो लुग्वचनवैयर्थ्यापत्तेः। तेन कोसल्येति सिद्धं। नंदनदादाहतद्राजस्या राम
कारस्येति। कारू वीति। कुञ्जङः। करूः। नंवष्टिमूल वियुजादितात्कः कृतपाः। एतेनबहुषु तेषुमिसूर्धन्यप्राचः प्रत्ययः। अणिञोः। यद्यपि स्वात् प्र १२६

स्य याः प्रकृताः। व्यङः प्रत्ययत्वेन लक्ष्य सिद्धिरप्यनयोरूहा। तथाप्यादेशत्वमेवोचितं। पक्षेनेयिततसंयोगे इति नकारस्य यथा। अणिञोः शितिपवाः ओ
स्वरसात्। इत्यभिप्रेत्याह। यणादेशा स्यादिति। ननु येन नाव्यङ्न्यायेन सर्वादेशः स्यात्। ङि-चेत्स्स्यान्न्याय ङि-त्वेनान्त्याद्युपचरितार्थत्वात्। ष्य
ङो ङि-तस्य यङ्न्यायाविनि विशेषणार्थत्वादित्यत आह। निर्दिश्यमानस्येति। कौमुदगंधेति। अणः ष्यङ्। वाराहेति। इञः ष्यङ्। अणिञोः किं।
आर्त्तभागी। कृतभागस्यापि विदादित्वादञ्। ॥ इत्यपत्याधिकारः॥ ॥रज्यतेनेनेति शुक्लस्य वर्णान्तरापादानमिह रञ्जेरर्थः। कथं हारिद्रौ कुक्कुट
स्य पादाविति। उपमानाद्भविष्यति। लाक्षारोचनात्। वृत्तिकृत्तु शाकलिकस्यैवश कलकर्दमावपि स्त्रैवेत्सिसिद्धौ सपा। आभ्यामिति। भाष्यादौ तु नैतद्दृष्टं। नी
त्येति नीली। ओषधिविशेषः नक्षत्रेण। नक्षत्राचंद्रमा युक्तः कालः। इति विषयेन हि लुके वेदमसममभिद्धानाः प्रत्ययं लभंते। पुष्येणेति। पुष्यसमीपस्थे
न चंद्रमसेत्यर्थः। पाष्टिदत्ति अयं च विशेषः ष्टवस्त्वात्तु रत्न विलाल्लुप्यनेनेनाद्यस्याभ्यास नत्वोनेश्व इति विशेषगम्यमाने पि लुब्भवत्येवेति भावः।
ङः। विशेषं उदाहरणमाह। निष्पुनर्वसवीयमहरिति। अविशेषेतु अद्यपुष्यधातुराधीयोग नपत्नुपविशेषइति अणडुबच्छस्यापि लुप्स्या
दितिवाच्यं। पूर्वीपर्युक्तेनेन अश्लेषेन स्पनिराकांक्षत्वात्। एतेन वहिमध्ये पवादन्यायेपि नतं। अभिन्दृक्षीति। तथा चश्रोत्रवार्तिकं। दृष्टं सामनि
जाते चाप्यटिद्द्विर्विधीयते। इतिजानेर्थेयाद्विरणस्यावकाडिदित्वन्त्यपः। औशनं भिषजिजानेः। औशनभिषः। औशनभिषजः। इह हि प्राग्दीव्यत इति प्राग्भी

णात्कालाहृत्याबाधितः। संधिवेलादिसूत्रेण अनिप्रसक्तः इत्ययं हि रूत्कोण। अनो वादितं एनत्र मूले स्वरस्थानेन स्थितेन। वामदेवाद्य
स्येति लोपेन सिद्धे अड्यो डित्करणं स्वरार्थम्। ययतोश्चेति सूत्रेण विधीयमानेन यदत्र स्वरस्य यदेतस्य अंतोदात्तत्वे अवर्णमदेय शब्दे
माभूत्। किंतु अव्ययपूर्वपदस्वर एव यथा स्यात्। ननु कृते पि डित्वे यतो ऽनाव इत्यस्य प्रवृत्तिः कुतो नेति चेन्न। परिभाषाबलादित्यवेहि। तथा
हि। निरनुबंधकग्रहणे न सानुबंधकस्येति ययग्रहणे ऽयग्रहणं न भवति। तदनुबंधकग्रहणे नातदनुबंधकस्येति यदुग्रहणे ड्यदुग्रहणं
न भवति। इममेव परिभाषेद्वेव डित्वेन ज्ञाप्यते। नत्रो ऽबाधाः प्रयोजनेष्वरणगुणे निसूत्रेन व्ययग्रहणं तव्यद्ग्रहणं माभूत्। दिव औदित्य
त्रुदात्वेन माभूत्। द्वितीयस्योऽप्यङ् ग्रहणे च ... हणं माभूत्। श्वयतेरः। अश्वत्थेह अशिश्वियत्। परिखोरच। तदंकाग्रहणे
नेव्यं। नेह पुत्रपौत्रैः परिरतः। नवोहनि। बारावड्डति भुक्तो हि एइत्यर्थः इति निवृत्तिकाराः। अवदित इति तदर्थः। तथा च कल्पसूत्रे पुण्यक
हारः उच्छिन्न इति सर्वं जुहोतीति। सास्मिन्पौर्णमासीति सूत्राद्वा कृतवेत्यनुवर्तते। तेन सम्पन्नादेवमत्ययाः। ... डिलान्। एनेशास्त्र
णविहितो नियमः। तस्मिन्समुदायेन गम्यते। तत्स्यमिति। कथं तर्हि उखाऽग्निः न ह्यसौ भस्तु इति चेत्सत्यं। नेदार्थे दिगादित्वाद्यदित्यादु राम
दभवद्रे। दभीति। संस्कारश्चेह उखावर्णादिना। यत्तु संस्कृतार्थप्राग्वहते शिति वग्व दृश्यते सत्तर्पानात्रानेन चेदभासंस्कृतोपि रोचिके १२७

एवमुदकेन श्वयनीति। छित्वरत्कृ। इहेव सूत्रे निपातनात् संप्रसारणाभावः। इतिवाछादिति। सहि लोकिकी विवक्षामनुसारयति सू
त्रे संज्ञायामिति निवृत्तिरुक्ता प्रक्षिप्तं। पौर्णमासीति। महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञित्यत्र तदस्मिन्वर्तत इत्यर्थे पूर्णमासादण् उपसंख्यानाद
ण्। वातेरुद्राङ्गिति शान्तशब्दो नेनुवचनः। सोमेति। हलस्तद्धितस्येति यलोपः। वायव्यमिति। ओर्गुणः। वांतो यि प्रत्यये चादेशः। उषस्यमिति
उषस्‌शब्दस्त्रीलिंगो दिवो दुहितरं देवतावक्ति। एनञ्छुपेवासं सुवर्थमित्यादिमंत्रेषु प्रसिद्धम्। शुनासीरीयमिति। शुनश्च सीरश्चेति
द्वंद्वः। शुनो वायुः सीरं आदित्य इति निरुक्तिकाराः। अन्ये तु एकमेव शुनासीर मिंद्रगुणमाहुः तथा चाश्वलायनः। इंद्रो वा शुनासीर इति मं
त्रवर्णाश्च। इंद्र शुनासीरमस्मिन्यज्ञे हवामहे। मरुत्वतीयं। मरुत्वंसं। अग्नीषोमीयं। अग्नीषोम्यम्। वास्तोष्पत्यं वास्तोष्पतीयं। वेश्म
भूर्वास्तुः रश्मिर्वा मान। वास्तोः पतिर्वास्तोष्पतिः। इहेव सूत्रे निपातनात्साधुः। गृहमेधीयम्। गृहमेध्यं। गृहमेधशब्दो ऽकारांतः। मरुतो गृ
हमेधेभ्य इत्याश्वलायनः। गृहमेधास आगतेति मंत्रलिंगं च। कालेभ्यो भववत्। कालेभ्यो ये भवे प्रत्ययास्ते स्यन्तेनेन स्यदेवते त्यस्मिन्नि
षये ते न सूत्रेण तिदिश्यते। वत्करणं सादृश्यार्थं तेन यस्माद्यो विहितः ततः स एव भवति। तथैवोदाहरति। मासिकं। प्रावृषेण्यमिति। सका
रंति। अन्यथा प्रकिया लाघवाय प्रकारमेव पर्वबदिति भावः। तस्य सस्रहः। चित्रवुंदात्युदात्ते अणो वांतं प्रतिपदमनुक्त प्रत्ययमिहोदाहरणं त

थाहि। अविन्नाद्दग्वस्थेनेऽनुदात्तादेरञ्। गोत्रांताद्वुञ्केदारादिभ्यः प्रतिपदं यआदयः इत्याशयेनोदाहरति। कार्कं। बाकमिति एवं वा
कम्बू। काकवककङ्कशाष्टा आद्युदात्ताः। प्राणिनां कुप्वीणामिति फिट्सूत्रात्। प्राणिविशेषवाचिनां शब्दानां य आदिर्गताः कवर्गपवर्गेन
नियः षासुदात्तः स्यादिति सूत्रार्थः। अथादिः प्राकूशाकटेरि धिकृतं। यत्तु रत्नोन्यासे च शोककमित्युदाहृतं तत्साभादिकं। खंडिकादिषु शुककस्य
हृस्वभाष्ये रत्नौघपठितत्वे नाऽनेनतादित्यवधेयं। गामिसादिभ्यो ण। भैक्षमिति। अचित्तवाह्ठक्प्रासः गार्भिणमिति। अनुदात्तादेर
ण्यामः। सतितस्मिन् आद्युदात्तत्वं टिलोपश्च स्यात्। युवतीनामिति। इतिकारात्सकम्भिक्षादिगणे युवतिशब्दस्य गितात्तत्ता मध्यान्ति पुंव
दिसाहुः। तन्त्रानुदात्तादेरञं बाधितुं पाठः। भस्याढे तद्धिते पुंवद्भावः सिद्धश्च प्रत्ययविधावितिप्रागेवतिप्रत्ययनिषेधो सत्यां कनितमुरुपानि
न कतिनेतनयाऽऽद्युदात्तता। तथा वस्त्वा संघेयो वामिति रूपं तन्मते सिद्धं। किंतु नेतदुच्चं भाष्यवार्त्तिकयोरिह युवतिशब्दपाठस्य प्रत्याख्या
नात्। तथा चेह औत्सर्गिकोऽण् नतु भिक्षादित्वप्रयुक्त इत्यवधेयं। यौवतं ता इति। एवं च गार्भिणं यौवतं [illegible] इत्यमरोपि। अतः सम् इति सं
पुस्खवीरयोऽवतत्पुरुषाजोः केवलमपि एतल्हारिणी इमिश्रीहर्षोक्तिश्च भाष्यमते पिनासंगतेतिभावः। आत्सणोमा णव। ततुत्रयोप्यमी रहाः राम
तेभ्यः प्रकृतोयमेवास्क। नहि वृद्धान्तप्रत्ययनिवारूपेविशेषोस्तिनवास्वरेऽभययथाप्याद्युदात्ततानुस्तुनोऽनुवर्तिष्यतेऽस्वरितत्वासर्य। १२८

अन्यतो विधानार्थंयन्नवचनं न सिद्धार्थकथनपरं तान्निक्रमाह। ष्ठलादिति। ष्ठष्ठशब्दः स्तोत्रविशेषस्य संज्ञा। ष्ठश्च इति ष्ठानां समूहः
कथं तर्हि ष्ठष्ठ्यः षडह इति। मत्वर्थलक्षणये ये हियाऽञेन। वृत्तिकृतानुवादान्तिकान्तर्गतः सहायदाद्योपि स्त्वेनास्मिन्। अनुदात्ता
देरञ्। दृहस्त्वेचित्रेचेनउदाहरणे। अविन्नात्तु। आष्टपिके शाकुलिक मित्यादौ परत्वाट्ठगेवस्यादाशयेनाह। कापोतमिति। कपोतमयूर
शाद्योमध्योदात्तौ लघावंतेइति फिट्सूत्रात्। खंडिकादिभ्यश्च। आद्युदात्तार्थवचनं। अविन्नाट्ठकोबाधनार्थं च। चरणेभ्यो धर्मवत्। पस्याः
प्रकृतेः यः प्रत्ययो धर्मविवक्षायां स ततः स्यादेव हेप्यादिरर्थः। वुञादयो हि चरणेभ्यो विवक्ष्यन्ते। चरणाद्धर्माम्नाययोरिति तुन त्रपात्तिकं न
दृष्यनेना तिदेशास्त्वेणञ्जापितमिति बोध्यं। काठकमिति। गोचचरणाद्वुञ्। छांदोग्यमिति। छंदोगौक्थिकेति ञ्यः। विषयोदेशे। तस्येतनुव
र्ततइत्याह पञ्चालानामिति। ओविकि विषयमिति। क्लीबत्वं लोकात्। सोस्यादिरिति। अक्षरेयक्राणितिवेधनम्पक्रादिच्छेदः। नहात्वं कास्यमानार्क
प्रभृतः अस्येत्यादि मनिप्रत्ययः स्यात्। यूआदिमान्तसप्रगाथश्चेत्। प्रगृह्यन्त इति प्रगाथः। अक्तर्त्तरिच कारकेई तिकमेणिघञ् पृषोदरादित्वाद्ध
नकारस्कोलोपः। कृदन्नायं। चतुर्थपंचो पादौ वाहनेप्रगाथेपुनरभ्यसितौ तत्रैमोरवस्मेत्तइत्येवमादिवचनाद्यद्वेप्यौ चौ सिद्धतेः च्छयंतेस
प्रगाथः। चेष्टुभमिति। कुद्रीकुदीरइत्यादिवत्तस्थिकेऽतेलिंगान्यत्वं। संग्रामे। प्रयोजनवाचिभ्यो योद्धृवाचिभ्यश्च प्रथमात्तेभ्योऽस्येतिषष्ठ्

नार्थे संग्रामेऽभिधेये ण्यत् स्यात् । तदस्यां । प्रहरणं किं । माला भूषणमस्यां । क्रीडायां किम् । खड्गः प्रहरणमस्यां सेनायां । घञः स्यान् । रा
घञः किं । श्येनपतनमस्यां वर्तते । क्रियायां किं । प्राकारोऽस्यां वर्तते । तदस्यामिति प्रकृते पुनः सास्यामिति करणं किं । क्रीडायामित्यस्यानुवृत्तिमा
भूदिति । अत एव दण्डपातोऽस्यां तिथाविति । तदधीने नेदं द्वितीयां नादध्येन रिवेदितरिव प्रत्ययस्यानुद्विस्तदुहणमधीयाने विदुषि
च इत्थं विधानार्थं अन्यथा उत्तरत्र ऋतुवसंतादीनां अत्राद्यास्मिकृतया अध्ययनासंभवेन वेदितर्येव प्रत्ययः स्यात् वसिंहाने तु द्विस्तदुहणसा
मर्थ्यात् ऋतुवसंतादयः शब्दाः तत्र लिपादृष्टं ग्रंथे योगे ण अपि प्रत्ययं लभंते । छंदस्थ्यादि । ऋतुविशेषेति । ऋतुशब्दस्तत्र गृह्यते । तथाहि
सति उक्थादिषु पठ्येत । नापि ऋतुपर्यायाः । उक्थादिषु पठ्यते शब्दस्यागादि इति भावः । अग्निष्टोमिक इति । संस्थाविशेषवचनेनत्यापि अ
ग्निष्टोमशब्दस्य न तत्संस्थाके क्रतौ निरूढः प्रयोगः । वासवदत्तामिति । गुणरूपो ग्रंथविशेषः आख्यायिकेति अधिकृत्य कृते ग्रंथ इति स
त्रे हरदत्तः । सर्वादेरिति । सादेरित्यत्र अथर्वितः सशब्दस्य ग्रहणं सर्वादेः पृथगुपादानं एतदपि अथर्वित्सलिंगापा ज्ञापकं । सवार्तिक इ
ति । वार्तिकांतमधीते इत्यर्थः । अनेन वचनेन अव्ययीभावे अव्ययीभावे चाकाले इति सहस्य सः न तौ लुक् । इक् इति । पदशब्द उत्तरपदं यस्य राम
तस्मादिकन् स्यात् । गतशब्दात् संख्याशब्दाच्च परोऽयं पद्धितु शब्दः तदंतात् इकन् स्यात् । पौर्वपदिकार्थः । गतपदिक इति । अत्र च मिकारो वकुल १२५

अणो

२५

स्त्व

ग्रहणं कृत्वा ज्ञानपथ इति । अणमप्युदाजहार । दकन्ववद्धलं पयोत्तरपदादिस्कन्थ्यादंतयणि भितिन्यासकारः । वसंतादिभ्यष्ठक् । उक्था
दिषु वसंतादयः शब्दाः नैवावसंतादिषु तथा तु नक्षत्रमित्येव । अथर्वण इति । अथर्वणा प्रोक्तोऽथर्वा । उपचारात् । यद्वा । तेन प्रोक्तमिति प्रकृ
त्य ऋषिभ्यो लुग्वक्तव्यः । वसिष्ठः विश्वामित्रोऽनुवाकः । इत्युदाहरस अथर्वणोक्ता । अथर्वा । आथर्वण इति शेषिकः प्रकरणेनेभ्योत्कोः साधुः ।
ऋष्यंधकविष्णिकुरुभ्यश्च प्रत्ययांतात् क्षत्रियगोत्रप्रत्ययांतादार्षप्रत्ययांतात् जिनश्च परयोर्युवाभिधायिनोरणि योर्लुक्स्यात् । कुर्वादिभ्यो ण्यः । कौ
रव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः । ऋष्यंधकेत्यण् । श्वाफल्कः पिता । तत इञो लुक् । श्वाफल्कः पुत्रः । वसिष्ठादृष्यण् । वासिष्ठः । पिता पुत्रश्च । तिकादिभ्यः
फिञ् । तैकायनिः । ततो ण्लुक् । तैकायनिः पुत्रः । ऋष्यण एवेति । पाणिनशब्दे तु औत्सर्गिक एवाण् इति भावः । यद्वा । पाणिनशब्दो यौगिको न
तु ऋषेर्योरूढः । नु मिथो नुरूढस्येव ग्रहणं एतज्ज्ञापकाद्योनेन गवेतः पाणिनेः सिद्धमिति वार्तिकनिर्देशाद्दाक्षी पुत्रस्य पाणिनेरिति भाष्याच्चेति ला
स्वा तमित्यवधेयं । अरुकमिति । संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति संख्यायाः अनिशब्दं नाम्नाः कन् । छंदो ब्राह्मणानि । छंदो ग्रहणं देवतिदं ब्राह्मं
मिप ण ग्रहणं न द्विरोषभंक्त्यर्थं । तेन पुराणप्रोक्तानां निदिषयता । नेह याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्क्यानि । कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण् । आप
त्यस्य च तद्धितेनिय लोपः । याज्ञवल्क्यादयो नूतना इति सूत्रकारस्यान्वर्थैकमित्यतस्तेषां व्यवहारः । छंदो ब्राह्मणानीति किं । पाणिनीया व्याकरणं । । अथ चातुर्थि

रुद्रधिसम २

कां॥ ॥तदस्मिन्। मतुपोयमपवादः। सकळलोकनिरूढेयथास्यात्। नसाधुनिकसंकेतमिनेपो। येनदर्थइतिशाहुः। देशेनन्नाम्नी। तिउत्तरस्त्र
त्रयेप्यन्वेति। नननिर्दैतं। अंनभाविनएपर्थाहृतेः कर्मणिक्तः। चातुर्थिकेत्वमिति। चतुर्णामर्थानांसमाहारश्चतुरर्थी। तत्रभवाश्चातुर्थिकाः २
अध्यासादित्वाह्न्त्रू। नह्निनार्थेहिगोतुठ्शोतुक्स्यात्। तुंअवण्। स्त्रत्रेकुमुदशाहस्वद्धिःपाठेपि एकत्रोपानभवति। प्रथमतः कुमुदानां
श्वतुर्णांहृद्वंविधायद्वितीयेनकाशादिकु [redacted] मुदानद्वंद्वेनसहपुनर्द्वंद्वविधानात्। आदिशाहुः। प्रत्येकमभिसंवध्यनेतदाह। अरीहणादिभ्यइति श्री
जनपदेलुप्। नन्ना [redacted] सेव। नेहा। उदुंबराःसंत्यस्मिन्नौदुंबरोजनपदः। नचात्रलुवेनंनामधेयं। वक्ष्यमाणेनेति। अवर्णोपिधास्वरत्वादितिभावः।
नवटिलोपस्यस्थानिवत्वं। पूर्वत्रासिद्धेनस्थिवेधात्। नन्वेकदेशविकृतन्यायेनपदत्वादुत्वंस्यादितिचेन्न। वहिरंगत्वेनटिलोपस्यासिद्धत्वान्न रं
चषाष्ठीवहिरंगपरिभाषा। नपश्यदिनिवाच्यं। कार्यकाळपक्षाश्रयणात्। नन्वेवंओत्वोसाहोरुः। घटीआमलेकीत्यादोजश्वंचस्यात्। यस्ये
तिलोपेकृतेजवाशिष्टस्यस्यादिषितिपदत्वात्। नचमत्वं। यस्येतिलोपस्यस्थानिवद्भावात्। नचपदत्वेयचंनस्पदुरुविधिनासहकार्यकालतयाश्र
त्रासिद्धत्वेनेतिनिषेधादितिवेन्न। पदसंज्ञायांयथोद्देशपक्षाश्रयणात्। अनएवरामओइत्यवस्थायांपदत्वेनरुत्वस्यादेशस्थानिवद्भावेनसमोरुत्वादेः राम
पदत्वं। अन्यथाउभयतआश्रयेंऽतवद्भावप्रतिषेधात्पदत्वंदुर्लभंस्यादितिदिक्। मद्विशाद्येति। एतत्त्वसूत्रेलेखस्यसिनंन [redacted] याहि। प्रकृतस्यमत् १३०

पएवहिदितमनिदिश्यते। प्रक्रियालाघवायद्वतुवेवराक्रियते। एवंमतुब्द्ववनंअन्यतोविधानार्थम्। शिखायावलच्। दंनशिखासंज्ञायामिति
पंचमेवक्ष्यतिनदंदेशेपिशिखावलइतिरूपस्यसिद्धेयेइदंतुनिर्दतनाद्यर्थम्। देशेनन्नाम्न्यणेवाधनार्थंच। जुंअवेत्यादि। नडाद्यंनर्गणस्त्रत्रहये रुं १
सोत्रः पथ्यालुक्। एवंतक्षन्निप्यत्रापि॥ ॥इतिचातुरर्थिकाः॥ ॥शेषोलक्षणंचेति। स्यादेतत्। लक्षणेतावद्व्यर्थं। चाक्षुषादीनान्तुसेद [redacted] मिति
स्त्रत्रेएव्दार्थद्वादीनांतुसंस्कृतंभक्षाइत्यनेनसिद्धत्वात्तथाअधिकारोपियर्थः। तंविनापिघादीनांघुघुलंतानांअपत्यादिचतुर्ध्वपियनिषिद्धमपि अप २
कृतेलीपकंलेनवसुसाधत्वात्। तथाहि। आर्द्रकाशालेत्यादयोवृद्धाः। तेषांवृद्धाच्छइत्येवसिद्धेठकारादिपुपागसायोमिनेनतःप्राक्पादयःस्युःइति
गोत्रेक्षेतितुस्त्रविधिरपाहसिंगे। अन्यथासमूहस्यापिइदमर्थान्तर्भूतिनपंगोत्रचरणाद्बुञित्येवसिद्धेकिंतेना। किंचअपत्यापाद्यर्थानामनुरत्ता
नस्यदंतिचोपतप्रावायदितत्र [redacted] दयद्रुप्येरन्। तर्हिशाम्दीयतोपिन्नत्रेवण्यादिभिःसहपद्येरन्। अपोप्येनताप्यत्यादिप्यारत्नपेशेषाधिकारःकिं
तुअर्थसाकल्यार्थः। अन्यथासन्निहितेजानार्थएवघादयःस्युः। भवादौतुशाग्दीयत्नइतिविशिष्टावधिपरिच्छिन्नेष्वर्थेषुविधीयमानाः। अणादय
एवस्युर्नतुघादयः। चोपश्राक्षानुसत्वेतुघादयःसिध्येनीति [redacted] मेवाजानाधिकारानंतरेशाद्वपष्टवित्यादिभिःसहद्याद्विसुवकेप्यस्तुमतःप्राक्पादसा
मर्थ्यादिवार्थसाकल्यलाभात्। तस्माद्वयमिदंसूत्रमितिचेतोअन्योच्यते। अधिकारस्तावदावश्यकः। शेषिकोत्सर्गःशेषिकोनेतिवक्ष्यमाणत्वा

विषय र्यस्यलाभो यथा स्यात्। द्वौ विकल्पप्रयुक्तेकार्यविशेषं बंधनयितुं क्रियमाणः। शेषाधिकारएवं ज्ञापयति द्वौपिकान्मुनुवर्थ्यायादिस्यादि। एषवच्छे
कः सन्निधौ मनुष्विधौ वेभाष्येयश्चिनः इहतु सनंनेउपन्यस्तइतिनेत्रैवव्याख्यास्यते। एवं स्थितेविधायकत्वमपिनस्यसुवेचमिति नोनीवनत्रमिनं
रः कार्यः। स्थित्रहीनादपीत्यादि। वात्वनिकमेवेदं। स्तत्तुसंघातस्यैवग्रहणं अन्यथावैयर्थ्यात् सख्यानाचुदेशोनस्यात्। कुत्सितास्त्रयइति। इहव
कुत्री। हिरपिसुत्वः अतएवनिपातनात्कोः कद्भावः। नेनकद्भावेनात्तु यसंख्योनमितिनकर्तव्यं। दक्षिणापश्चात्। पाश्चात्यइति। कथंतर्हिपश्चान्
नेः कथ्यनेनुध्यमानः इतिश्री हर्षः नवद्विग्देशकालविनिपश्चाद्धेष्टसावकाशं सकं कालवाचकात् घुयुल्लोपाधेनपरत्वादितिवाच्यं। अग्रादिपश्चाद्
मजिनिडिमचात्युघुल्लोर्वाधस्यदुर्वारत्वात्। सत्यं पश्चात्तनं निइमिपश्चात्तनाः इतिकथं चिंत्योऽयं। कापिच्या [redacted] कापिशी। शाष्टास्फस्यात्। पोऽडी रा.प.
पर्थः। तदाह कापिशायनीद्राक्षेति। घुप्राक्। अपाचीदक्षिणा दिक्। द्वितीया पोवर्णः प्रकारोनतु [redacted] वेनाध्यः। यदिदं प्राग पायुदक्। इत्यादेनयादर्श
नात्। प्रागादयो द्विविधाः। अव्ययाअनव्ययाश्च। अव्ययानानाव्ययाः। अन्येतुन। उभयेपीहग्रहणंनेविशेषात्। अथकथंसंस्काराः प्राक्तनाइवेति।
कालवाचिनोव्ययात्परत्वात् घुघुलावितिवोध्यं। ओनराहइति। यदातुउत्तरादाहिपयमेनतोलुक्क्रियतेतदा औत्तराहवा औत्तरोदात्तः स्त्रियांडीपोक्षचो राम
ध्यः। आहत्तंतक्र आस्तुदात्तः। स्त्रियां टाप्। इतिविशेषः। वस्यतइति। ख्वसस्तकेदेस्यस्त्रौमद्देश्यात् [redacted] वहुवचननिर्देशात् जानपदवाचीत्याद्यनेनतुमद् १३१

पर्यायः। दिशोमद्राणमिति। दिग्वाचकादुत्तरपदस्यजनपदवाचिनः मद्रमिन्नस्याचामादेर्वृद्धिः स्यात् जितिणितिकितिचतद्धितेइत्यर्थः। पौर्वमद्र
कमिति। मद्देकदेशोमद्रशब्दस्यदेशेदिक्शब्देनसामानाधिकरण्यात्। नद्धिनार्थेतिसमासः। उदीच्यग्रामात्। दिग्ग्रहणंनिवृत्तं। शैवपुरमिति। प्र
स्वपुरवहानांचेतिवुञ्नभवति। वृद्धादितिद्वितेयानुवर्तते। भवनः उब्ठञौ। जश्वमिति। स्तितिचेतिपरत्वादितिभावः। एतदर्थमेवहिकसः सकारः
व अतएवनायंशाकारादिः। तथाहिस्तनिसिस्तसर्वर्थस्यात्। काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ। इकारउच्चारणार्थइति। अकारएवोभयत्राप्यनुबंधः तस्यविपर्या
स्तत्रे। प्रत्ययेविशेषार्थइतिभावः। आपदादिति। अंतर्गणसूत्रमिदं। धन्वयोपधाद्वुञ्। धन्वेतिनस्वरूपग्रहणंवृद्धत्वासंभवात् तस्माशयेनाह।
धन्वविशेषेति। ऐरावतंधन्वेति। यद्यपिसमानोमरूधन्वानावित्यमरेणपुंस्त्वमुक्तंतथापिनपुंसकोपिधन्वशब्दोस्ति। आष्टकंनामधन्वेतिभाष्ये
स्वपादानात्। शाहादिभ्यश्च। एभ्योदेशवाचिभ्यश्छः स्यात्। हर्वपक्षादिशाहेभ्यस्तद्देशवाचित्वाभावेपिपाठसामर्थ्याच्छः। सुखपाश्वेति। अत्रोत्सस्येति
सकारस्यलोपः। यस्येतिचेत्यकारस्य। अव्ययानांभमात्रेटिलोपस्यानित्यतांज्ञापयितुं लोपवचनं। कुखनीयइति। कुखनेज्ञानादिः। आषाढि
तात्तसोनतच्छः। स्वकीयमिति। गहादेराकृतिगणत्वाच्छः। धदेशवाचित्वेपि हर्वपक्षादिवत्। तथाचालुव्योगप्ररव्यानादिसूत्रेनहिस्वकीयस्यैव
त्या प्रत्याख्यानमितिन्यासः। केवलात्स्वशब्दात्तु अण्। सोवं। एतच्चदाशादीनांचेतिसूत्रे आकारे उदाहृतं। स्वा यमिति तुआर्क्तिताछः। चोडास्क। स्वपरज

अर्कांधूविरिख स्य ७

नदेवराज्ञो कुर्वन्ति स्त्रयं मि। तत्र राज्ञो न लोपे यत्नः कर्तव्यः। पर्वताच्च। कथं नहि नित्रयो रंरक्षो जन्यं पार्वती। येगिरौ रन्तु दिति। उच्यते पर्वतीय
स्य राज्ञ इमे इत्यर्थे छो न त्वदण्। शेषिकाच्छेषिकोने ति निषेधस्तु नास्ति। असरूपत्वात्। युष्मदस्मदोः। इह योगो विभज्यते। तेनेन यथासंख्यं न तथा हि
युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां। आभ्यां छो वा स्यात्। त्यदादीनि चेति वृद्धत्वात् नित्ये प्राप्ते विकल्पोयं। ततः खञ् च। एवमुत्तरसूत्रे वियोगविना योगो वोध्यः।
तेनादेशयोः खञणभ्यां यथासंख्यं न। तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ। तस्मिन् खञि चेत्यर्थः। ततः अणि चौ अत एव रत्र अण् ग्रहणमिति नोक्तं। तवकममकावेक
वचने। अत्रापि खञि अणि चेति वाक्यभेदेन संबध्यते। अतो यथासंख्यं नेति दिक्। असांप्रतिके। संप्रति न्याय्यं प्रसादो पद्यते। तत्रेन्याय्ये वर्तते
तथा च प्रयुज्यते। अनाम्य रात्रो अतिरिक्तः पद्ममः सर्वाण्येव संप्रतिपन्नोपयच रात्रे इति न न्यूनो नातिरिक्तः सम इत्यर्थः। इदानीमित्यर्थेपि
तर्हि संप्रतीदानीमित्यमरात्। ततोण्। सांप्रतं। तेनाविनयादेराकृतिगणत्वात् स्वार्थे ठगिति न्यासकारः। द्वीपादनुसमुद्रं यञ्। समुद्रसमया
नु समुद्रे। अनुर्यत्समया इत्यव्ययीभावः। सप्तम्यंतं चेदं विद्यमानक्रियाहारकं द्वीपविशेषणमित्याह। समुद्रसमीपे यो द्वीपस्तत्र भवः। कच्छादिभ्यश्चेति अण्
मनुष्यतुरंप्याप वादोयं। अनुसमुद्रं किं। द्वैपमन्यत्। द्वैपको मनुष्यः। कच्छादिभ्यश्च मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् इति सूत्राभ्यां पथा पश्च अणन्ता। कालाट्ठञ्। राम
इहकालविशेषवाचिनामेव ग्रहणं न तु स्वरूपस्य पर्यायाणां चेति वृत्तिन्यासपदमञ्जर्यादिषु स्थितं तत्तत्कालिकी व्याप्तिः कालिकः संवं १३२

धः इत्यादिप्रयोगाः विरुध्यंते। किंच विशेषा एव वाच्ये गृह्यंत इति निर्मूलं। मुनित्रयानुक्तत्वात्। यत्तु वदंति। स्वरूपं पर्यायश्च नेह गृह्यते ज्ञापकाभावान्नतथा
हि संधिवेलादिसूत्रेण संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् इत्यतो विअ शिवधीयते तेन बाधनार्थमिति देवो कार्यज्ञापकमिति। तच्चिंत्यं। इदं हि
विशेषग्रहणे ज्ञापकं न तु तन्मात्रग्रहणे तथा च न स्तन्हि न इति सूत्रे सायंप्रातिकः पौनःपुनिक इति भाष्यव्याख्यानाः कैयट आह। यथा कथंचित्का
८ लशब्दाद्ठञ् इति। तथा च नदीति सूत्रे नदीवाचिनां विशेषणात्स्वरूपस्यापि ग्रहणमुक्तं तथेहाप्युचितं नंदनदाह कालवाचिभ्य इति। एतेन कालि
के प्रत्युक्तेति सूत्रे कालिके। तिकस्वपादपक्षे कालाट्ठञ् इति कालिकमिति न दध्वा सिकंमपि व्याख्यानं। वृत्सादिमते तु कालात्कालशब्दाट्ठञ् इति। को
लाद्यत्र प्रकृते द्व इति निपात्यमिति सूत्रेणैवेवं परत्वा यात्कुकृ विलक्षनि वभंत्क व्याख्ये यं स्यात्। इह गोणमुख्यन्यायेना श्री। यत्तेने न कं देवपुष्यसा ह
चर्यात्कं देवपुष्यः कालः श्री हि पलालेस्माह चर्या हि। हिपल्लालः तत्र भवंकादेवपुष्यिकं। व्रीहिपलालिकमित्याकरः। अत्र प्रमाणं तु संधिवेलादिसू
त्रे अनेन कालग्रहणेन नक्षत्राणां विशेषणमित्याहुः। ननु पुष्यादिचान्द्रानां कालो मुख्योर्थः। लवविशेष इति युसादनादिति चेत्। नैवं। पुष्या
दिसमीपस्थेन चंद्रमसा योगात्तु क्षिनलक्षणया हि कालेवृत्तिः। सेवल्लुवृद्धारा अन्याख्यायते। पौषादिनिवृत्यर्थं न त्वेतावता कालो मुख्योर्थः। अ
नन्यलभ्यस्यैव ज्ञाप्यत्वादिति दिक्। एवं स्थिते कालवाचिभ्य इति लभ्यस्य कालप्रतिपादकेभ्यः इत्यर्थो बोध्यः। श्राद्धे शरदः। श्राद्धमिति कर्मनामधेयं।

श्च ह्रान्तु रूपस्त्वनेह गृह्यते व्याख्यानात्। रूढिशब्दो गमयन्तीति नात्र व्याप्तिः। प्रसज्यत। छन्दसि स्यादिति। एवमो ह्य इत्यादिना त्ववपि विकल्पितः पदे
घुघुलौ वा औ। शौवस्तिकमिति। नन्विह इकादेशो दुर्लभः तुटः प्रत्ययभक्तत्वात् स्यादित्वाभावादिके मेवं इत्ययं चोद्यं। न च परत्वादिक्। आंगत
यातेस्य बहिरंगता सा प्रत्ययसंनियोगशिष्टत्वात् तुटो न रंगत्वान् च स्वत्वभंगेन तु कृतकरः। इ सुसुतुकोना दिति कादेशप्रसंगात्। मैवं। चुच्छणादि
सूत्रे च कृते मतुप्यनाम्नि छज्वेतिस्त्वे च रक्षितेनेकादेशो नरंगेभ्यो बलवन्निमित्तापिनत्वात्। अन्यथा प्रत्ययाद्युदात्तत्वेके न इकादेशः स्या
दिति किं चेच्छत्वेन कृतत्वेकादेशप्रत्ययस्वरं बाधितुं वितं युज्यते॥ ॥सायंचिरं॥ ॥तैषमिति। तिष्यात्। भवादौ प्रत्ययः। ज्ञानार्थं तु श्रविष्ठा
फल्गुनी तिलुक्स्यात्। सूर्यतिष्येत्यत्र तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणीत्यर्थे यलोपः। प्रावृषएण्यः। ऋतुणोपवादः। प्रावृषेण्य इति। प्रावृषि भवः जाते
तु ठपं वक्ष्यति। षाभ्यामिति सिद्धे प्रक्रियालाघवार्थं णकारोच्चारणं किं च। आवृषेण्यमाचक्षाणः प्रावृषेण अत्र णकारश्रवणमर्थमपि तन्नाणेना
क्विपू। णिलोपात् लोपः। यलोपः। सार्वत्राणं तलोपश्च। हेमनमिति। निनश्च द्विन इति टिलोपश्च न भवति। नलोपस्य समुदायस्य लोपे तत्पक्षे अन्तिमिति
[redacted] नक्तं तिभावादव यलोपत्व पक्षे तु यस्येति लोपेन स्याभावत्वेनासिद्धत्वात् स्वावकाशाद्वा। हेमंतमिति। ऋतुणिनकारलोपेन। तस्य सर्वत्र राम
तिप्रनिपदोक्तेनाणः सन्नियोगशिष्टत्वात् कारस्य छंदसि ठञ्। वसंताच्च। छंदसीत्येव नतः हेमंतात्। इह सर्वत्र ग्रहणमपकृष्यते नेनेलोकेवे 133

दंच। हेमंतिकं न नतोऽत्वतलोपश्च। एवं च भाषायामपि रूपद्वयमिष्यमिस्याहुः। एतच्च भाष्यविरुद्धं। भाष्ये हीदं सूत्रं प्रत्याख्यातं न चेद्धं। हेमंतप
र्याये हेमन् शब्दोऽप्यस्ति। हेमन्हेमन्नागते। गनिकणेनिस्मादेनौ हेन्ने मे श्रुयतः इति प्रयोगात्। न च भाषायां हेमन् हेमंतशब्दाभ्याम् ए
हेमने हेमंतमिति रूपद्वयं। छंदसि तु वृत्ता न नीयं। नैवं तनत्वं आअएण बाधः छन्दसि सवविधौ नावेकल्पिकत्वादिति। तस्माल्लोके रूपद्वयमे
वेतितत्वं। सायंचिरं। नन्वेते नरंगत्वात् प्रथमं तु टिम्लस्फुरित्यादावित्वस्फशब्दस्य प्रत्ययेन या अंगसंज्ञानिमित्तयोयुक्तस्य विधीयमानोऽन्तादेशो
नस्यात्। न च तुगेव कार्यः। तस्य इवं तिन या भानस्तत् नित्यत्वविसर्जनीयाभावप्रसंगात्। अत आह तुटः प्रागिति। इत्यादीति। आदिशब्दाथ
स्तुघ्ना कालतनेषिति। सायंतनमिति। स्यते षण्जिसायशब्दो दिवसावसाने रूढः। तस्य प्रत्ययसंनियोगेन मांतत्वं निपात्यते। अन्यत्र तु कारांत
एव सायाह्नः। आह च संख्याविसायपूर्वस्येति भारविश्वसायमंउनमभिस्वरयंत्य इति। एतच्च वार्तिकमतं आह हि। सायंचिरस्योर्मकारांतत्वं
प्रत्ययसन्नियुक्तमिति। भाष्ये तु सायं शब्दस्य पाठ इह सूत्रे प्रत्याख्यातः। स्वरादिषु पठितात् लोपमिति मांतात्। अव्ययत्वेनैव प्रत्ययेरूपसिद्धः। न
न्वेवं घुमंतावकालाहृत्रि अनिष्टरूपापत्तिः। तस्य कालवाचित्वाभावादित्याहुः। येद्यपि कालबोधकत्वमाचं लौकिकसाधारणं च निपोग्रहा
तेन त्रुठकनारविनयोगात् सायशब्देऽप्यसितया प्यनभिधानाद्व अन्ये तु बोध्यं। पूर्वंतनमिति। प्राह्णः सोढोस्य प्राह्णेतनः इत्यादयर्थम्। तत्र हि सप्तमी

नास्ति। जाताद्यर्थे तु घकालतनेष्विति लुका सिद्धं। विरलमिति। विरशब्दस्य स्त्रत्वम् उपादानात् घुषुलाव्विस्रः। अपादीनि। डिमचोडितं शास्त्र
मकर्तुं नवजातः। ननु जातादिषु एणादयः सिद्धा एव। चास्कयं रूपमित्यादि सिद्धये शोषइति स्वत्रस्य लस्सण लोके अधिकारता च घादयः नस्मा
ज्जाताद्यर्थनिर्देशोऽव्ययः नवजातादिषेवेति नियमः सुवचः चास्कपमित्याद्य सिद्धेः। नचास्तेशेने इत्यादौ तु अनभिधानादेवन भविष्यतिअगुल्मा
रवनति। रक्षमूलादागतः इत्यादौ यथा। समर्थविभक्त्यस्य आक्षेपादेवलस्यंते। चास्कषमित्यत्र न तौ या यथा। तस्मान्नत्र जात इत्यादिस्त्रश्चातिथ्य
र्थानि निचेत्। अत्राहुः प्रावृषेण्यवित्यादौ न पचादौ स्तत्र न तत्र विशेषवक्तुं जातादयोऽस्त्रित्वादवर्षपवक्तव्याः नचयोगविभागेन विमि किं विशेषसम
भिव्याहारेण वोक्ताः स्पष्टार्थम्। यानि तु निरपवादान्यर्थादेशात् निलनलक्षीत कुशलाइत्यादीनि तानि स्पष्टार्थान्येवेति। प्रवाहिक इति। ५
विभाषापूर्वाह्णापराह्णाभ्यामित्यस्यापवादः आर्द्रकः मूलक इति। नक्षत्राण्णोपवादः। प्रदोषक इति। निशाप्रदोषाभ्यां चेत्यस्यापवादः। अवस्क
रक इति। औत्सर्गिकस्याणः केचित्तु संज्ञायां शरदोवुञिति सूत्रस्थं संज्ञायहणं कृतनलक्षेस्नेनस्य यत्नं अनुवर्त्यंति। तिरूमित्कारः नपांमूते ऽसंज्ञा राम
यां यथा यथं अण्दयोपादेयश्चबोध्याः। अमावास्याया वा। संधिवेलाद्यणोपवादः। अमावस्यदन्यतरस्यामिति सूत्रेण मा पूर्वाहसेऽप्यतिदेशे १३४
पक्षेह्रस्वो निपात्यते। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्ध्रस्वपक्षेऽपि अणुनोऽस्त्र एव। अमावस्यः। अमावस्यकः केचित्तु संधिवेलादिषु उहस्तनेचहस्रो

पथमधीयते। नेषां दीर्घपक्षेन स्यात् विकल्पात् प्रकृतेरग्रहणादितिन्यासकारहरदत्तादयः। वस्कतेस्त अत्र नवृद्धेर्द्धि प्रक्रमिन्नतस्येदं ३१
ग्रहणमित्याश्रित्य ह्रस्वपाठे पि समर्थयितुं शक्यते। अच्च अमावास्याशब्दादकारप्रत्ययः स्यात्। अयमपि पागवहुभाभ्यां बोध्यः। नदिह अ
मावास्यायां जातेह्रस्वदीर्घाभ्यां प्रत्ययत्रयेण षड्रूपाणि। श्रविष्ठाफल्गुनी। इह सूत्रे स्वातिशाद्धोहस्वांनेइतिके चिद्धरदत्तादयः। माधवस्तु स्वा
ती। तिष्यनिति। यतंत्र एवमि। तथाहि। अव्ययात्त्यपिति सूत्रे चैशेषिकाणां विप्रतिषेधनिरूपणप्रस्तावे सोवातेइति भाष्यमुपादाय कैयटेनोक्तं। नतार्थे
ण। जातेतु श्रविष्ठेत्यादिना लुक् स्यादिति संधिवेलादिसूत्रे हरदत्तेनाप्येवमुक्तं। न च हरदिकारादितिजी षं नास्वाती शाब्दाज्जातार्थे अणः श्रव
णाभस्तिवति नाच्यं। लिंगविशिष्टपरिभाषया लुको दुर्वारत्वादिति भावः। माधवस्तु जातार्थे ष्यङ् पंतस्य सोवातेइतिरूपमाह लिंगविशिष्टग्रहण
केवलस्याग्रहणात्। एतच्चानेसातेस्यगमनेइत्यत्रधातुवृत्तौ स्पष्टं। श्रविष्ठादितिनि। श्रविष्ठाधनिष्ठाः इत्यादीति। आर्द्रशब्दान्नी। अनुराधः स्वातिः
तिष्यः पुनर्वसुः हस्तः विशाखः अषाढः बहुलः इति कापर्यायस्य बहुलाशब्दस्य समाहारद्वंद्वे नपुंसकह्रस्वत्वे नस्त्रेनिर्देशः। उपसंख्यानमिति।
प्रकरणलुक इतिबोध्यं। स्थानांतेति। गोशालखराशब्दस्य विभाषा सेनेति नपुंसकस्येवस्त्रे निर्देश इत्यर्थं। तेस्माह चेयो लुग्वरशाले ब्धवमेव। नचैवं स्त्री
त्वपक्षे लुङ्विति प्रतिमिनत्यं। लिंगविशिष्टपरिभाषया तेना पिलुक् सिद्धेः यघपिदाचंनयोः पाठेपि नक्षतिः एकदेशविकृतन्यायेन कीवेपिलुक् सिद्धेः न

थापिलाघवार्थं ह्रस्वपाठ इति हरदत्तः। वत्सशाल इति। वत्सशालायामित्यपि बोध्यं। दृषदादीनि। आदिशब्दादभिजित्। आभि[illegible]तः। अश्व
युक्। अश्वयुजः। [illegible]तः यद्यपि कृतकीर्तित्तेजानलव्वत्तयोर्व्याप्येन थापि स्थगुपादानं कृतनत्त्वकी। नत्वप्रकारके मिबोध्येऽदं तं यद्वो पिकाः सा
मपि धवइति बोधयितुं अत एव जाते लुग्भाजां कृते लुकि इति बोध्यं। आयभवेन च तत्र भवइत्यनेन गतार्थता आयभेव स्वभवस्य चाविशिष्टाविशिष्टे
भेदात्। उपजान्वादयः सामीप्येऽव्ययीभावाः तेषां समाहारद्वंद्वे सौत्रं पुंस्त्वं। [illegible]कूने इह तत्राहूत्यादिर्नाविकृत्तिराधेयस्याधारा[illegible]त्वरिमाण
नतिरेके श्वेत्यर्थद्वयमपि स्वतेने। [illegible]ग्र इति सुग्रसंभाव्यतेनत्वरिमाणमानिरिच्यते वायः सेनादिः स एवमुच्यते। कोशाड्ढञ्। कौशेयमिति
रूढोयं। कोशसंभवस्य सत्कार्यवादाश्रयणात्। मतांतरे तु विकारप्रकरणे एण्या ढञित्यस्यानंतरं कोशाच्चेति पाठ्यं। तथा च त्रामिकं। विकारे कौ
शात् सूत्रसंभूते सूत्र्यानुपपत्तिरिति। उसेच। योगविभागः उत्तरार्थः। आश्वयुज्या वुञ्। उसेरपेवादो ऽपवादः। अकारः स्वरार्थः उत्तरत्र रस्यार्थश्च। [illegible]
यत् एणा। क्रू णकि। मासे देया भिक्षा। तत्र भवः कालादिति निवृत्तं कालसंबंधस्य तत्रेत्यस्य निवृत्तये पुनस्तत्र ग्रहणं तत्र [illegible]तस्य तस्य तदि
त्यस्यापातं तयेतत्र ग्रहणमिति वाच्यं। तदस्येति सूत्रस्ये तउत्तरत्रापि सुपवत्तात्। दिगादिभ्यो यत्। दिशावर्गपूगपक्षधान्यमित्रमेधा अंतरप। राम
हस थिन्। र[illegible]। अलीक। उखासाक्षिन्। आदि। अंत। मुख। जघन। मेघ। यूथ। उदकात्संज्ञायां। न्याय्य। वंश। अनुवंश। देश। काल। आकाश। दिगा १३५

३१

दिः। मुखजघनशब्दयोरिह पाठो शारीरावयवार्थः। सेनायामुखे जघने च भवं मुख्यं जघन्यं। दृतिकुक्षि। दृतिश्चर्मविकारः शारीरावयवविशेषश्च
तत्र भवं दार्तेयं। कुक्षिशब्दोऽधूमादिः ततो धूमादिभ्यश्चेति वुञि प्राप्ते ऽनेन ढञ्। कलशिर्घट इति। तथा च दंडाहते कालशेयमरिष्टमपि गोरसे इ
त्यमरस्य व्याख्यायां मथपात्रं कलशिरिति रुक्तं। कलशिस्तु दधि गुर्वी बिलवालो उयं तिडुनि माघः। वस्तिर्नाभेरधो द्वयोरित्यमरः। तत्र भवं वास्तेयं। अ
स्तीति तिडंतप्रतिरूपको निपातः। स च तिडंतेन समानार्थो विद्यमानार्थश्च। आद्यो यथा। अस्तिक्षीरा गौः। द्वितीयो यथा। अस्तिमान्। धनवानित्यर्थः। [illegible]
न दिहाविशेषपाठ द्वयोरपि ग्रहणं। आस्तेयमिति न्यासकारहरदत्तौ। ग्रीवाहेयं विषास्थाहीत्यमरः। ग्रीवाभ्योण्। ग्रीवाशब्दो धमनीसंघाते च तत्रै
तु स्कूनावयवत्वभेदविवक्षया तत्त्वेव बहुवचनं निरो कूनावयवभेदविवक्षायां तु एकवचनांतादपि अण्ढञौ स्त एव। गंभीराञ्ञ्यः। पंचजनादुपसंख्यान
पांचजन्यः। परिमुखादिभ्य एवेति। दिगादिगणानंतरं परिमुखादिगणः पठ्यते न स्यात् सामर्थ्यादिह स्तत्वे ऽव्ययीभावपदं तदन्तात् परमिति निर्णीयते।
न हि परिमुखादीनां कार्यं तत्र विहितमस्ति। येन गणपाठश्चरितार्थः स्यात्। परिमुखादिभ्य इत्येव तु न सूत्रितं। बहुव्रीहितत्पुरुषयोरपि प्रसंगात्
त्। अव्ययीभावग्रहणस्योत्तरत्रोपयोगाच्चेति भावः। परिमुखादिगणे प्रतिशाखशब्दोऽपि बोध्यः। तथा च शाखया सह वर्तते। प्रतिशाखं
भवे प्रातिशाखं। अव्ययीभावाच्चेति भवार्थेऽप्यइति माधवः। कर्णललाटात्। अलंकारे किं। कर्णपल्लवाद्यं। तस्य व्याख्यानः। इति शब्दो वाक्यार्थपरा

मश्नति। नक्षमीपेश्रूयमाणश्चकारस्तत्रभवइतिवाक्यार्थमाक्षिपति। व्याख्यानव्यस्यग्रंथस्यनामप्रतिपादकेनचशात्त्वाल्लक्षणाणावेत्य
त्रनाग्रहः। तस्मात्षष्ठेनाख्याख्यानकरणेसप्तम्येतात्तुभवार्थेप्रत्ययाःस्युः। यद्यपिनस्येदंनत्रभवइतिसत्राभ्यांगतार्थता। तथापिवंशादीनाप
वादानर्थकेमिमावध्यनिर्देष्टव्यावेव। प्रसंगात्तुअणादिकंविधीयतइतिध्येयंव्याख्यानव्यनाम्नः किं। पाटलिपुत्रस्यव्याख्यानी। सुकोसलापा
टलिपुत्रेहितयाव्याख्यायेते इदंकुसन्निवेशाविशिष्टमितिनत्विदंव्याख्यानव्यस्यनामग्रंथेषुवव्याख्येयत्वस्यसुप्रसिद्धत्वान्नामग्रहणस्य
चप्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थत्वात्। बह्वचोंतोदात्तात्। अणोपवादः बह्वचः किं। द्यवष्ठकंवक्ष्यति। एकाचुप्रत्ययहोदीर्यःसौपानेडं। अंतोदात्तात्किंसंहिता
याःसांहितं। गतिस्वरेणाद्युदात्तोयं। पौरोडाशा। पितान्डीषु। पौरोडाशिकी। पुरोडाशिकीशब्ददोने। कर्मणिघञ्। इहैवनिपातनादस्यउत्वं। छंद
सोयदणौ। द्व्यज्लक्षणस्यठकोपवादः। छंदस्यः। छंदसः इहअर्थयोःप्रत्ययाभ्यांयथासंख्यंन [redacted]। अस्वरितत्वात्। चतुर्होत्रक इति। चतुर्होतेति
त्रयीवीहोता। घोरधुर्यरित्यादिमंत्रस्यनामधेयं। आर्चिक इति। आदिशब्दात्। प्राथमिकः आध्वरिकः। पौरश्चरणिकः। नामाख्यातग्रहणेसंघातविग्र
हीतार्थमितिवार्तिकं। तत्रविग्रहीतग्रहणमाख्यातार्थंनामशब्दात्तुद्वयुक्तोदेवसिद्धः। नामिकः आख्यातिकः नामाख्यातिकः। ऋगयनादिभ्यश्च। राम
देशिति। आदिशब्दाट्ठकोः। आर्गयन इति। अयनशब्दोभावसाधनः तेनसमासे। अनोभावकर्मवचनः इत्यंतोदात्तः। अभेदोपचाराद्ग्रंथेदृशांडहग[redacted] १३८

धा२

ध्याप्तः ः। औपनिषद इत्यत्राप्येवं। विद्यायाश्शिक्षाशब्देभ्योयच्छकृप्रासः। व्याकरणशाखानुवृद्धाष्ठकः। ऋगयाः। आयःस्वामिश्रायोभागःसयुक्तिमत्
स्यंततदायस्थानं। बहुवचननिर्देशःस्वरूपग्रहणनिरासार्थः। वृद्धाट्ठंपरत्वादयंबाधते। आपणिकः आकरिकः। वि योनि। वि योनि धार
कृतः संबंधोयेषांतेभ्योवुञ्स्यात्। अणोपवादः छंतुपरत्वाद्बाधते। आचार्यकः मातामहकः मातुलकः। ऋतठञ्। विद्यायोनिसंबंधेभ्यइत्येव म
४८। तदोर्वुञोपवादइति। उकञितिवक्तव्येतपरकरणंअग्रहणंचविस्पष्टप्रयोजनमितित्रोचः। अत्रेयंचिंता। पैतृकीविद्येत्यत्रऊठ्वर्थंठञ्। नचविष्टि
तिस्त्वेतत्कस्यग्रहणेनसिद्धमितिवाच्यं याहशीउत्ताद्यसिद्धेः नदनुबंधकग्रहणेऽनदनुबंधकस्याग्रहणात्। गोत्रादंकवत्। अपत्यप्रत्ययांतादंक
वत् प्रत्ययाःस्युः। अंकेदृश्यस्यसर्वस्यायमतिदेशोनतुसाक्षाद्विहतस्येवेत्याशाहः तेनगोत्रचरणाद्वुञितिवुञपिलभ्यते। सहितस्येदमितिसा
मान्येनविधीयमानोपिअम्यजि अंतादन्यत्रापकेपिदृष्टः। वैद निकादिसंघांकेलक्षणेरत्राद्यंतादिहाप्यण्। औपगवकमिति। गोत्रचरणा
दितिवुञ्। हेतुमनुष्येभ्यः। मनुष्यग्रहणमहेत्वर्थं। समरूप्यमिति। विभाषाग्रहणस्यत्र विभाषेतियोगविभागाद्गुणवचनादपि पंचमी। मनुष्ये
२ भ्यइतिबहुवचनंस्वरूपविधिनिरासार्थं। मय च। योगविभागोयथासंख्यनिरासार्थः। योऽयंवर्थः। हैमवती गंगेति हिमवतः प्रकाशतेनत्रमयणं
दृश्यतइतिभावत्। विहराश्च। अणोपवादः। वैहर्य इति। दंत्यमध्योयं। शाहुलवत्। ननुनतुलपत्न्यामिन्द्रियमध्यः मनुष्यसिंगतिः वालवाधाद्विअसीप्र

नवृत्तिविहरेतु संक्लिष्टयतोस्सत्वं अत एव समाहितं भाष्ये बालवायो विदूरं चेति। बालवायद्यहः प्रत्ययं लभते विदूरादेवोच। सूत्रे प्रवितेना
देशेनानुरूपः स्थानं आक्षिप्यते। पदूनव इत्यादो विवेति भावः। नऊछुनिपथि इनपो। छिनी यां ताड्न्नरि प्रत्ययः स्यात् सचेत्यथाह तो वेत्य
र्थः। तत्र साधस्तिष्ठितनिकाष्टा निपत्यती स्यादाविवकरणस्य स्वातंत्र्य विवक्षायां पंथाः कर्ता। सोस्य कन्यकुञ्जद्वार मिति। सो अभिमुख
निष्क्रमणे करणं भूतमिति फलितोर्थः। पूर्ववत्करणस्य कर्तृत्वे प्रत्ययः। तदितस्येवेति। अधिकस्येत्येतदपेक्षया हिनं। येयं। शारीरकीयमिति।
चतुर्लक्षणी स्त्रे संदर्भः। छुद्राद्यः। शिशुक्रंद। अत्र वार्तिकं। द्वंद्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः। देवासुरं। राक्षोसुरं। सोस्य निवासः। नन्वस्येति
ष्ठी योगेकर्तरि षष्ठी। तथा च विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासात् स्त्रुघ्नाधिकरणकवासकर्तेति वृत्त्यर्थः। तथा च तत्रभव इत्येव सिद्धं। सत्यं वास
स्य चेतनमात्रकर्तृकत्वेन प्रसिद्धत्वात् प्रकारस्कृतो भेदः। एवं सति हि प्रेम्निग्गुणतेव स्कन्नो याद्दे पचारो बोध्यः। अभिजनश्च। अभिजनो त
यतेऽभ्य इति स्नुघ्नुत्याख्या अभिजनाः पित्रादयः। पूर्वत्रादिह निवासइत्यनुवृत्ते तत्रामात्ताधिकरणपादभिजनशब्दस्य तत्संबंधिनि लक्षणा।
एवं स्थिते फलितमाह। यत्र पूर्वैरिति। वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्। छोणेरपवादः। अल्पाच्तरमजाद्यंतमिति सूत्राभ्यामर्जुनस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तेनस राम
कुर्वन्नज्ञापयति। सर्वतोभ्यर्हितं पूर्वमिति। स्यादेतत्। वसुदेवस्यापत्यं वासुदेवः। ऋष्यंधकेत्यण्। तन्नगोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् इत्यतत्र १३७

सूत्रेण वुञेवास्तु किमनेन वुना तयोर्ह्यत्र द्वे विशेषः। शगेव वृद्धत्वात् न च वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिषेधो दोषः। वुन्यपि तकोपधाय
इति निषेधस्येष्यमाणत्वात्। न चाभ्यर्हितं पूर्वमित्येतज्ज्ञापनमेव फलं। तथात्वे हि पूर्वनिपातप्रकरण एवाभ्यर्हितग्रहणमात्रेण लाघवात् कुर्या
दिति। अत्र भाष्यं। संज्ञैषा तत्रभगवत इति। अयं भावः। सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वेयतः। ततोसौ वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयत इ
ति स्मृतेः परमात्मैव वासुदेवः सर्वत्रासौ वसत्यन्तर्यामितया सर्वमत्र वसति वा सर्वस्य ब्रह्मविवर्तत्वात्। इति वासुः बाहुलकादुण्। कोकः उ
ण पुरुषोनल्लिनेशाये च वासुनरायण पुनर्वसु विश्वरूपाः इति त्रिकाण्डशेषः। वासुश्चासौ देवश्चेति विग्रहः तथा चेनेयं गोत्राख्या। नापि क्षत्रि
याख्या अतो युक्त एव वुन्विधिः। तेनप्रोक्तं। प्रकर्षेण उक्तं प्रोक्तं। अध्यापनेनार्थव्याख्यानेन वा प्रकाशितमित्यर्थः। प्रकर्षेणेति वचनात्रेह। दे
र वदत्तेनाध्यापितं। तित्तिरिवरतंतु। अण्णपवादः। कठचरकाल्लुक्। कठश्चाद्यो वैशंपायनांतेवासिता णिनिः चरकादण्। तयोर्लुक्। कलापिनोण्।
स्य वैशंपायनांतेवासिताभ्यामणिनेरपवादः। इ नेनपत्ये इति प्रकृतिभावे प्राप्ते आह। नांतस्येति। छगलिनो ढिनुक्। कलाप्यंतेवासिता
त्मस्य णिनेरपवादः। पाराशर्य। मंदकत्सूत्राणि निर्विहत्सवध्येतेनदिष्यतेनहप्यते। तदर्थं शौनकादिभ्यश्छंदसीति सूत्रात् छंदोग्रहणमनुव
र्त्य। सूत्रे पोश्छंदस्त्वं तु गौणत्वाद्वोध्यं। भिक्षुनटसूत्रमिति। चतुर्लक्षणीरूपं भिक्षुनटसूत्रयोः। किंपाराशर्यशिलालिनो। कर्मंदकृशाश्वादिनिः। इह

स्म

पिच्छंदोनुवृत्त्यादि प्राग्वत्। भिक्षुनटसूत्रयोः किं। कार्मंदं। काशाश्वं। तेनैवेति किं। छंदसी निमिरुक्तं। पुनस्तेनेत्यनुवृत्तेः। तत्सिश्च। प्रोक्तेति किं विष
ये। उपज्ञाते। उपदेशं विना ज्ञातमुपज्ञातं। कृते ग्रंथे। तेनेत्यनुवर्तते। तस्येदं। अणादयः पंचमहो लगी। घादयश्च षष्ठ्यंताः। संबंधिनि स्युः
अनंतरादिषु न भिधानान्नात्रेति। तुरितितृत्तचोः सामान्यग्रहणं। दत्तादीनामसिद्धत्वाद्लौकिके प्रक्रियावाक्ये त्वमिद्। ततोनिमित्ता भा
वात्। नढत्वादि। इउत्थमिदं उपसंख्यानं। अणुत्सिद्ध एवानूद्यते। अग्नीध्र इति। णिदयं प्रत्ययः। यत्तु पिवास्वी आग्नेव्यादौ आद्युदात्तं प्रयुज्यते
तत्स्वार्थेऽप्यपक्षे बोद्धव्यं। तथात्वे बाहित्कं। अमी असाधारणद्रव्य इति। अग्निमिंधे इति क्विप्। अग्नीत्। ऋत्विग्विशेषः। त्वमग्निरत्नायतः इ सत्रे
तुल्छोदर्सं कृत्स्नत्वं बोध्यं। सामिधेनीनिषिवाम्। ४।३। हलस्तद्धितस्येति यलोपः। यथाग्निः समिध्यते सा सामित्। संपदादित्वात्करणे क्विप्। तनः
ऋमीति यष्ठ्येनादाधानकरणेन द्वितीये। रथाद्यत्। अणोपवादः। रथाद्रथांगे इति वा त्रिक्रम भि भेसाहरथ्यं चक्रमिति। अत्रेदमवधेयं। द्वयोरथ
योरंगमिति विग्रहे द्विरथ्यं। रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदंतविधेरुपसंख्यानाद्यत्। द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक्। यस्तु द्वौ रथौ वहति स द्विरथः
तद्वहति निषत्। तस्य प्राग्दीव्यतीयत्वाभावान्न लुक्। अत एव तद्वहति निस्त्रे रथग्रहणं सार्थकं। अन्यथा रथ्यादयः स्ये वरथांग इत्येवाद्धर्यप्रस राम
तो किंतेनेति। ननु द्विगोर्लुगनपत्य इत्यस्याप्राग्दीव्यतीयत्वाभावात्कथमत्र यतो लुगिति चेत्। सत्यं। तद्वहती स्त्रे रथग्रहणमेव ज्ञापकमेतस्य यतो १३८

हलादेरपि लुग्भवतीति। अन्यथा तत्र रथग्रहणं व्यर्थमेव स्यात्। द्वंद्वाद्वुन्। अणोपवादः छंदसि तु परत्वाद्वाधते। काकोलूकिकेति। काकोलूकम
स्य वैरमित्यर्थः। वुन्नेते स्त्रियामपि। वैरमैथुनिकादिवुन् इत्यधिकारे अमरः। कुत्सेत्यादि। कुत्सकुशिकयोर्मैथुनिका विवाहरूपः सं
बंध इत्यर्थः। मिथुनं हि दंपती। तस्य कर्म क्रिया निष्पादनं। मनोज्ञादित्वाद्वुञ्। नदंतं चेदं स्त्रियोस्वभावात्। गोत्राद्वुञ्। पूर्वस्य वुञोऽपवादः। यो
पेति। अत एव यथा स्वेच्छमपि नैवं यस्मात् प्रकृते यस्ति स्वः प्रत्ययार्थविशेषणमिति तु चत्वारि। परंपरेति। यथा गार्ग्यादिनिष्टः स्वामिनां गोत्रा
त्रासंबंधः। शाखादीति। यथा विदानां विद्या। यद्यपि अंकलक्षणयोः पर्यायत्वं प्रसिद्धं। केलंकौ कौलोकनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणमिति को
श। सिद्धं च तथापि इदं ग्रहणसामर्थ्यादिह विशेषपरतेति भावः। णित्त्वं डीब्वर्धं वृद्धवद्भावनिषेधार्थं च। वेदो विद्या यस्य वेदा विद्यः। विदा नाम सा
धारणी या विद्यानद्ध इत्यर्थः। छंदोगौक्थिक। संघादयो निवृत्ताः। एभ्योन्यः स्यात्। तस्येदमर्थे चरणशब्देभ्यो वुञोऽपवादः। नयात्तु ओत्तगिकि
स्याणः। धर्माम्नाययोरित्युक्तेनेह। छांदोगं कुलमित्यादि। सभासाद्वृत्तिकाः। तस्य विकारः। घादिसंबंधस्य तस्य ग्रहणस्यानिवृत्त्यर्थं उत्तरसूत्रे
त्फलकं। अणादयस्तु न निवर्तंते प्राग्दीव्यतः प्रारंभेणादिनिविशिष्टावधिपरिच्छेदेनाधिकृतत्वात्। षष्ठ्यंतादित्यादिकारेणादयः स्युः तत्र प्राणिरजतादिभ्यो
ऽञ्जोरत्र। अनुदात्तादेश्च। मयड्वैतयोः नित्यं वृद्धशरादिभ्यः पिष्टाद्वैसादिभिरपवादा वक्ष्यंते। अतः अश्मनि आद्युदात्तं अह ठं प्रतिपदम

द्वि स्यमाणप्रत्यये चेहोदाहरणमित्याशयेन तथैवोदाहरति। आश्मइत्यादि। अश्मन्अस्मन्छेद्यो मनिन्प्रत्ययांतो। मृदस्तिकन्त्रयोपि निस्वरेण
घुदात्ताः प्राचीनस्यातस्येत्यस्य निवृत्तत्वान्नदधिकारो काष्ठगादयोपि नेह। हालः सैरः। मायूरइति। प्राणिरजतादिभ्यो ञित्यञ्। अनुदात्तादेरञ्ः
सिद्धत्वादुदात्ताद्यर्थं निवृत्तमयाः [redacted] थनार्थं चावश्यकमिदं परत्वादनुदात्तादिष्वपि प्रवर्तते। मौर्वमिति। मूर्वाशब्दः त्रणधान्यानां च
घ्यषामित्याद्युदात्तः। पिप्पलशब्दोप्येवं। लाघवं तेद्वयोश्चेत्फकेः प्रयुज्यते चतथा। तयोरन्यः पिप्पलस्यादितिमत्रे। वा पुजतुनोः। अप
स्यादिति। बिल्वादिभ्यो णित्यतोऽनुवृत्तेः ओरञ्इत्यस्यापवादोयं। पितान्तुपिति। माथवस्कृदितान्दोवित्याह। तस्मादिहशामनीशाद्द
स्यादिरंतोवाउदात्तइतिक्वविद्वेदेलक्ष्यं दृष्टालग्नप्रत्ययस्य षित्वदित्वपाठयोः साधुसाधुविवेको बहुश्रुतैः कार्यः। आश्मनइति। विनापि
प्रत्ययं श्वेतिरपदयोर्वालोपो वाच्यइति वचनादश्मनेदशाह्वेनेदशाह्वस्य लोपेऽश्माचितिनांतमवशिष्यते। तथाकल्माषो प्रेराज्ञो भार्या यो
दंमयंस्यांवसिष्ठेनोत्यादिनः क्वेनजस्तुतोऽश्मकोनामनत्रसंज्ञात्वद्योतनेकस्यकप्रत्ययस्याभावेऽश्मचितिनामनवति। तस्याचयवेआश्मनं।
विकारेपि आश्मनमित्येव भवति। नत्वाश्मनो विकारइति टिलोपः स्यादिति वाच्यं। प्रसिद्धतरत्वेन पाषाणवाचकस्यैव तनग्रहणं हीत्युच्चितत्वात्। राम
त्स्त्रतस्त्रनस्येदमिति सामान्यविवक्षायां भविष्यति पैष्टीसुरेतिव[redacted]त्। मौञ्जइति। मुञ्जशब्दो घृतादित्वादंतोदात्तः। कार्पासमिति। कर्पासः १३९

दूनिपासप्रत्यये सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे रपरे रूपने। कर्पासीशब्दो ज्ञानिन्त्स्यण्ङीषंतः। ताभ्यामनुदात्तादेश्चेत्यञ्बाधितावि
ल्वादिभ्योण्। भाषायां किं। स्वादिरो रूपइ निरत्तिकाराः यद्यपि मयटोवैकल्पिकत्वात्सिद्धमिदं तथापि विदेवकृतः परस्य मयटो थंतिरपर
त्वमेवेति। नास्त्यर्थग्रहार्थमेवेदं नतु द्वयं श्छंदसीति स्तुतं चेद्यत्व एवेति नियमार्थं सनुत्तक्रार्थं नित्यं यथाहविष्यति। निवेत्सत्या। विपरीतनिय
मशंका लिवृत्यर्थं भाषाग्रहणमितितत्त्वं। अधिकारादेवं सिद्धे एतु योरिति वचनं इतनउत्तरेषां प्राणिरजतादिभ्योऽस्येवमादीनामपि विय
येपस्येरत्यर्थं। कपोतमयं। [redacted] लोहमयं। इहधिकारे एतयोर्वेनेकेनैसहाभक्षाच्छादनयोरितिसंबध्यते। समासनिर्देशाद्दनो यथासंख्यंन।
स्यादेतत्। उत्तरमीमांसायामानंदमयाधिकरणेभाष्यकारेरन्यांतरआत्मानंदमयः इतिश्रुतौ आनंदमयइति विकारेमयडिरुक्तं। नतेक
र्थसंगच्छतां भाषायामितिसूत्रयतापाणिनिनासह विरोधात्। किंवविकारशब्दात्ते निचेन्न प्रातुर्यादितिसूत्रयतोव्यासस्यापि आनंद
[redacted] त्वाद्स्य वह्दृच्छतया छेदसिविकारेमयडुर्लभइत्याशायपठितेनः एवंस्थितेन्नमयादिपायपरागेष्वपि किंविकारः उभयसंभवएवतस्यनि
र्णीयकत्वात्तथाचप्राचुर्ये [redacted] मयडवदतां प्राचीरत्तिकृतामचव्याख्यानेप्रबलेनतुभाष्यकारोक्तमिति चेत्। अत्रोच्यते श्रीयामपूर्णो श्छंदसीति
सूत्रे श्रियष्छंदसी संज्ञाभ्यावत्। भगवता भाष्यकारेण प्रत्याख्यानः छेदसि सकलविकल्पानां व्यवस्थितत्वात्। अतएव [redacted] ऊनं नित्यंछेदसि।

भ्र

बह्वादिभ्यश्च। नित्यं वृद्धशरादिभ्य इत्यादयो पि वैकल्पिके प्रयोगे नित्यमेव प्रसज्येयातां तस्याप्यसामर्थ्यात्। एवं स्थिते नात्यर्थग्रहणस्यान्यायानुसंधाने
नैव सिद्धे तदर्थं पाणिनिसूत्रारंभादर्शनाद्ग्रहणं भाषायामिति तथा। छन्दसि च छंदसि नोत्तरपदे बिल्वादिनिर्दिष्टस्य यथा विज्ञाप्या। स निर्दिष्टभाषा
ग्रहणे शरमयं वार्क्षं विस्तादिसि र्थं ह्यवयवाद्यस्य सर्वं। मौंजं शिक्यं। वार्ध्रं चर्म बैल्वो यूपः इत्यादौ ह्यवयवेति प्राप्तं प्रतिषेध्यं तुं नोन्वदितिसूत्रमारंभोऽ
करोति तु सर्वमिदं निष्फलं भाष्यकारेरेव प्रत्याख्यानप्रायं च। एवं च वेदांतसूत्रचंद्रिकानामपि गतिः नेतरपि आनंदमयादितरे तु विकारमय
टः स्वीकारात्। अन्नमयप्राणमयमनोमयेषु ह्यवृत्तान्मयट् संभवे पि विज्ञानमयश्चाद्य विकारेमयट् उर्थंठक् प्रकारस्स्येवानुसंधयितानान
था वानंदमये पि विकारयंति वेविना एकरूप्यात्। यद्वा प्राचुर्यं मयडा पि ब्रह्मस्यार्थे विरोधिनो लेशानोनुवृत्तिलाभान्न प्रकृते विकारार्थः प्रयु
वस्यति। साहाय्यः अथवा नित्यं वृद्धेत्यत्र भाषाग्रहणं नानुवर्तते। अनुवृत्तौ वा विभाषायां नित्यं। अन्यत्र तु कामिति इत्याशियमयट् सु
साधः। अत एव शरादिषु वृद्धे प्रयोगे प्यर्थवान्। मौंजं शिक्यं रूपं तृणमयं ग्रहं राजन्नहं गमनमितिमंत्रे दर्शनात्। न च भाषायामेव चरछन्दसि प्रागु
उतिवाच्यं। आरंभसामर्थ्यादेव सिद्धे नित्यं ग्रहणं योगविभागेनान्यत्रापि विकल्पितं सार्थंति नैकाचो नित्यमिति कृत्स्नं वाक्यं तेनाप्ययं उतादेरा राम
कारउदाहृततात्। एवं वृद्धेत्यपि प्रयोग वैयर्थ्यस्य स्पष्टत्वात्। यद्वा हेतुमनुष्येभ्यः इत्यनुवर्तमाने मयट् इति सूत्रेण आगतार्थे मयटि विकारउ २४०

आनंदप्रचुरो ग्रामस्तत्र आत्मान्यवर्णकत्ववदानंदप्रचुर इत्यमात्यदुःखहानि आनंदमयशब्दे मयट् प्रकृते शानंदशब्दस्यार्थः सुखं न हि रोधिनो दुःखस्य २५

३६

वि

नित्यार्थिकार्थकथनमेव सर्वथा पिशाकरभगवत्पादोक्तिरनवद्येवेति दिक्। गोश्च पुरीषे। पुरीषं न विकारो नाप्यवयवः। तस्मात् तस्येदमर्थे
यं प्रत्ययः प्रकरणाल्लिंगस्य च लोपस्स्यात्। गोपयसोर्यत्। यद्यपि सर्वत्र गोरजादिप्रसंगे यत् उक्तस्तथापि मयड्डुनयोर्विनियक्षे प्राप्तं मयट
बाधितुं पुनरयं यद्विधिः। द्रोश्च। ओरञः प्रकाचो नित्यमिति मयट्श्चापवादो यं। द्रुवयमिति। द्रोर्विकारभूतं प्रस्थादि परिमाणमित्यर्थः। आ
मलकमिति। फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो कारश्च तेनान्य नरस्मित्प्रत्ययः। कंसीयपरशव्ययोः। परशव्यस्यानुदात्तादित्वादञिसिद्धे तुग
र्थं वचनं। न च यस्येति लोपे कृते हलस्तद्धितस्येति यलोपेन सिद्धमिति वाच्यं। इतीस्यनुवृत्तेः॥ ॥प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः॥ ॥आहो प्रभृतादि
भ्य इति। उपसंख्यानमित्यनुपद्यते आहे इति पदे कृते देवास्य प्रकृतिभागस्य उच्चारणार्थेन इकारेण आहा इति निर्देशः। प्रभृतमाहेतिं क्रिया
विशेषणमिदं कश्चित्प्रत्ययः। आभ्य इति। आर्हिः। काष्ठकुद्दालइत्यमरः। दीव्यति सादौ कालपुरुषसंख्याभिर्विवक्षितः। अदेवत्। देविष्यति वा
आक्षिकः। एवं देविष्यति देविष्यामि वा। दिव्यं नित्य। व्यथा। दीव्यामो वा आक्षिकाः। कारकं तु विवक्षितमेव। अत एव जयति जितमिति कर्तृकर्म
णोरप्यनुपादाने। संस्कृते। योगविभाग उत्तरार्थः। कुलत्थकोपधात्। कुलत्थैः संस्कृतं कौलत्थं। आइकेति। सूत्रेषु प्रकारः सांहितिकोऽनत्वं तु
धइ इति नञ्यां। तथा च आकर्षस्य पादेरित्यादि श्लोकवार्त्तिकं प्रकरणांते वक्ष्यते। नित्यं चोपलइति। सुवर्णपरिमाणार्थः। पाणिनिरमिति। एतच्चभाष्यादो कप

रवपेत्यादिदंडके माधवेनोपन्यस्तं किंतु । आकर्षात्षपदिति निपातनात्किंस्यान्न तु गुणे तत्र हि नीरक्पाणेर्व्वचनात्संगतिः स्यात् । यथापि गेनेति ।
पर्यगनो । हलश्चेति करणे घञ् । सन्नर्यइति । एतच्च माधवरीत्योक्तं उज्ज्वलदत्तस्तु स्वबुद्धिकल्पितं शब्दप्रवाप्यकृत्यनर्यनत्याइतिस्त्रे तेन पर्यशाद्दस्त्राने
पर्यशाद्ध्य गितापि पर्त्तेः पः पर्यश्हें बालतृणे चा तेन वूरन् । पर्पिकद्दत्कदाजहाराइहांतेर्गणसूत्रे पादः पद्धेतिपादाभ्यां चरनिपदिकः यनुवा निंकेप
६ द्वावकेच रनानुपसंख्यानमिति सोस्येव प्रपेचः । पर्यश्वन्व्वश्वस [redacted] रथजालन्याय व्यालपादः पेत् । आगणिकइति । श्वादेरिति अइत्यत्र उकारा
दिग्रहणं कर्त्तव्यमिति वचनात् वसिद्धारादिकार्येन । पादुकइति । वेतनादिगणे धनुर्दंडेति पच्यते तेन संधान विरुहीनार्थमिति सिद्धांतः ॥ आ
युधावेत्वा आयुध्यं स्यनेनेत्यायुधं । घञर्थे कविधानमिति कः । उत्संगेन हरतीति । उपादत्ते न यतिचेत्यर्थः । भस्त्रयेति । भस्त्रा चर्मविकारः येनलो
हादिध्मायते जलादिकं चनीयते । स्त्रीषेभारशाद्धोत्रपद्युते । निपातनाद्ध्रीषभावः सप्तमीसमासश्चातलुरूपेक्षनी । निवा अलुक्पक्षे त्वांर्षभारः
पदेशाविकनस्येति । विवधाद्वेतिवक्तव्यमिति वा । निंकिं तु न्यायसिद्धार्थेकथनपरमिति भावः । वृत्तिकृत्तु वीवधशब्दस्सत्रे प्रक्षिप्ते । वनाद्वित्यमानि
प्रयोगं स्यग्रहणं स्वानेत्येणचारयितुं । अतएव लौकिके विग्रहवाक्ये किनादानां प्रयोगो न तु ऋक् । नदाह तासा निर्द्दत्तमिति । संख्यावाची । विंशत्यक्तने
हरडसतेव्याख्यानात् । प्रस्थप्रस्थययोः प्रत्ययस्य ग्रहणं न तु निर्जाचयाणमित्यादिलिंगाद्य । ननु नित्यग्रहणेन निर्देशार्थविवक्षापोक्तस्यवार राम १५

वि ल्पेनद्विविवक्षायांस्वानंत्र्यस्य तुवारित्वान्नेदं लिंगमितिचेन्न । नित्यमितियोगं विभज्य नस्तासमर्थ्यादिर्यविशेषानादरे रोव स्वानंत्र्यवारणम् । आ
म चप्रत्ययांतादिति । एवं च मपूनकर्त्तव्यः । तथाहि भावप्रत्ययांतादिमप् । नतन्नेः भावेत्याद्यनुवर्त्तते । नियमार्थं चेदं तेन निर्द्देत्तेनावशकं चेनिवर्त्तते
ततः नित्यं । अनेनान्यत्रापिस्वानंत्र्यं वार्यते । त्यवंतमिति । उदीचामातइति । काप्रत्यये ऽपेत्यनेनसहगतिसमासान् । मयतेरिद न्यतरस्यामिति
वं त्वे । नद्यांतात्मात्तनीयांता प्रत्ययः । किं तु वचनात्सूत्रयांतादेवेति भावः । प्रतीपंवर्तनइति । प्रतिगता आपो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । ऋक्पूरित्यकारः समा
सांतः । ध्वंनरूपस्सर्गेभ्योपईदितिईत्वं । अनुलोमितिमानं चेदं । प्रतिकूलानुकूलपर्यायाह्यमे । एवं च अनुलोमकूलशब्दा अविवक्षितार्थाः । अदनोदेशो
इत्युक्तेतुनं । अदेशात्वान् । पराङ्मुखमिति । अपपरीवर्जनइतिपरेःकर्मप्रवचनीयतायांपंचम्यपाङ्परिभिरितिपंचमी । अपपरिबहिरंचवः पंचम्ये
त्यव्ययीभावः तत्तद्धक् । स्वामिनो मुखं वर्जयित्वा यः सेवको वर्त्तते स पराङ्मुखिकः । यद्वानुस्यवतीभावे परिशब्दः प्राग्वित्समास श्च । तदा पत्तो यतः स्वा
मिनोमुखं ततोयो वर्त्तते सोर्थः । एवं पापिषारिकोपि । द्विगुणार्थमिति । बहुचःपुद्दिच्यचकदानकमतिपानस्यगहर्त्ति । वाद्वृत्तिकइति । वृद्धार्थेटिद्धितांप
यन्नेति विग्रहः अथकृत्यं वृद्धासीनाश्वतार्दुष्परित्यमरः ने स्तेनः सा चवार्द्धिषा । वार्द्धुष्यं लवणक्रिया । वार्द्धुषिः सम कृपते सादिस्वत्वं देवाचः क
वयइतिहरदत्तः । गार्हृक्षिं । द्विगुणं वृद्धिं वप्रयच्छत्स्वधर्मणः कुसीददवो कादशात्स्वाच्यो । निपात्यनद्वति । अतएव वाक्यमप्यकारीनेनभवतीतिभावः ।

नदेवदर्शयति। दशैकादशिनि। संख्यायाअल्पीयस्याइतिद्वन्द्वनिपातनः। उंछइति। भूमौपतितस्यएकैकस्योपादानमुंछः। चार्ढुंकरोतीति। प्रस्थं
यादिविभागेनमुक्तादयतीत्यर्थः। नेत्रेनाभ्येपिप्रत्ययः। अभिधानस्वाभाव्यात्। तेनेहनशब्दंकरोतिनिवर्तरः। सार्डुविकइति। कुन्तालः। दर्दुरोभ्रस्याविल
यदे शेषः दर्दुरस्तो॰ नेकेशाद्यभांडादिभेदयोः। दर्दुरश्चंडिकायांतुग्रामजालेतुदर्दुरमितिविश्वः। मात्स्यिकइति। मत्स्यस्यप्राणिनितिपरिगणनात्त्रिय
नित्येतियक्लोपेन। मार्गिकइति। आरण्यकचतुष्पात्कहरिणेचवृत्तेर्थेमृगशब्दः। नचाद्यस्यविशेषोहितो। यस्यतुपर्यायोहरिणशब्दः। पदोत्तरपदं पा
गृह्णातीति। परंनमितितुनोक्तं। बहुस्वर्वान्तान्मात्तु। धर्मंचरतीतिरिहासेवायां। नत्वनुष्ठानमात्रेतेनदेववशाद्दुमेप्रवृत्तोपितुधार्मिकइतिनोच्यते। आ
सेवाहिस्वारसिकीप्रवृत्तिः एवमग्रेपि। समवायान्समवैतीति। समूहवाचिभ्योहितीयोनेभ्यष्ठक्स्यात्समवैतीत्यर्थे। इहसमवपूर्वस्यइणोर्थःप्रविश्यै
कदेशीभवनं। तेनयुष्मभूतंप्रवेशंप्रतिप्रकृत्यर्थस्यकर्मताबोध्या। विशेष्यानुरोधेनतुल्लोकेसप्तमीप्रायेणप्रयुज्यतेकुरुक्षेत्रेसमवेताइतियथा। एकदेशीभवनं ४
सैन्याःसैनिकाइति। हितीयोनात्। एवकौस्येनुसेनायांसमवेतायेसैन्यास्तेसैनिकाश्चनइतिनत्कलितार्थकथनपरं। संख्यायामितिल्लादक्तुक्रूरी
चाद्याभ्यांहितीयोताभ्यांपश्यतीत्यर्थेकस्यात्। सम्यक्ज्ञानंसंज्ञानस्यायंप्रसिद्धिविषयीस्तेऽर्थविशेषइतियावत्। लालाटिकइति। हरेलिलाप्रभो रामा
र्ललाटंपश्यतिनतुकार्येषूपतिष्ठतइत्यर्थः। लालाटिकःप्रभोर्भालदर्शीकार्याक्षमश्चयः इत्यमरः। कौकुटिकइति। संन्यासीहिपादविक्षेप १४२

प्रवेशनिर्भितोद्दृस्येकदेशीभवनस्याधातुनाबाधात्समवायकर्मकोयःप्रवेशस्ततर्थमेकदेशीभवनमितिप्रतीतेः ४॰

पर्याप्तदेशपर्यंतमेवचक्षुःसंयम्यगच्छतीतिभावः॥ मार्दंगिकइति। मृदंगवादनेप्रकृतेर्लक्षणा। मुख्यार्थस्यतेस्तनभिधानात्। पानुकइति। इ
णःयइतिपः। परश्वधाद्ठञ्। चाहकु। द्वयोःकुठारःस्वधितिःपरशुश्चपरश्वधः। आस्तिकइति। अस्तिनास्तिशब्दौनिपातौ। यद्वावचनसामर्थ्या
दस्तीत्याख्यातान्नास्तीतिनिपातस्वयांतसमुदायाच्चप्रत्ययः। दिष्टमितिसादिष्टंदैवंदिष्टंभागधेयमित्यमरः। नाल्लवतेदैष्टिकता। नित्तिर्वदतियोरु
षइतिमाघः। यत्तुमाघेनोक्तं प्रमाणानुगामनिर्दिष्टासास्यास्तीतिदैष्टिकइति तन्न। आकरविरोधात्। दिष्टशब्दस्यस्त्रीत्वेस्वोत्प्रेक्षितार्थपरत्वे
चमानाभावात्। किंचसास्यास्तीतिविग्रहोप्ययुक्तः। नह्यस्त्यर्थेऽयंप्रत्ययःस्मर्यते। नचाआस्तिकइतिवदस्त्यर्थस्यप्रकृत्यर्थतमापिहप्रवेशाउत्प
स्तोनाचत्। हितंभक्षाः। अस्येतिप्रकृतमपिचतुर्थ्याविपरिणम्यतेहितयोगात्। यद्वातस्मादितीहअपकृष्यं। प्रकृतिश्चतदीयमतेलक्षणलाक्ष
म णिकी। स्याद्रोपेनाह। अशुपतस्मैहितंस्मैइति। श्राणाइकारउच्चारणार्थः। दोडीवार्थः। यवागूरुष्णिकाश्राणाविलेपीतरलाचसेत्यमरः। आ
वसथात्ष्ठल्। वसतीत्यर्थे। आवसत्यस्मिन्नितिआवसथःउपसर्गेवसेरित्यथप्रत्ययः। कुसीददशैकादशात्ष्ठन्ष्ठचौ। कुसीदस्त्रोपात्ताभ्यांप्रसन्नाभ्या
मित्यर्थः। इहयेषांषकारःसोद्दिनिकइतिसंभाव्यतेतेषामेवगणेनठ्ठादेःषित्त्वमनायमितिभ्रमःस्यात्। अनोपार्णिकफकारःस्वर्णीनेबोगणे
न॥ ॥प्राग्वहतेष्ठकोवधिःसप्तमः॥ ॥ धुर्यइति। धुरंवहतीत्यर्थः। प्रासंगइति। प्रासज्यतेसाविति कर्मणिघञ्। धुरोयड्ढकौ। इहधुरोड्ढत्येवो

विनं। [illegible]ः सर्वधुरात्। शाद्स्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः। धुमिव हुत्री। हा विभिन्न। सर्वधुरामिति। सर्वधूः सर्वधुरा। पूर्वकालैकेति समासः
ऋक्पूरिति समासांतः। परवल्लिंगमिति स्त्रीत्वं। टाप्। एकधुरीणा इति। चकारेण खस्यानुकर्षणसामर्थ्यात् विश्लेषवर्णः। अन्यथा हि चकारं वि
नैव [illegible]प्याकरणि कस्य यतो लुग्विधीयेत। जनी वधूरिति। जायते ऽस्यां गर्भ इति। जनि घसिभ्यामिण्। जनिवध्योश्चेति न वृद्धिः। कृदिकारादिति
ङीष्। जन्येति। जामातृवयस्ये त्याडुः। सा हि वधूं जामातृसमीपं प्रापयति। कालिदासस्तु। वध्वाः पानवाहेहवयिश्राशुक्रः। पानेति जन्यानवदलुमा
रीति। पत्याइति। पत्युस्तनदर्थे इति यद्भावः। अथ तु षाकिं। चोरं विध्यति। संभाव्यते हि चोरव्यधने धनुषः करणता। यदा तु धनुर्यति प्रयुज्यते त
दासापेक्षत्वादेव न भवति। वशं गतः। वशानं वशः। इच्छा। वशिरण्योरुपसंख्यानमित्यप्। मूल[illegible]मस्या बर्हि। प्रथमांताद्दा बर्हीसुप्। इति कान्मूलबर्हा
रा त्स्यात्। [illegible]पादु[illegible]ः इति। मूलको सारटं विनासं टहीतुमशक्यः। मध्यतो ऽवनेकिं मूत्रमाणेको ऽग्रस्त्वाथ अपि यस्यामवस्था पापते सुखामेवस्था
प्राप्ताः सुखदुःखोशुका इति यावत्। यमन्तयप इतिनेन धेनुष्या शाद्वीनो दानः। यस्तितु मि त्ववस्यात् इति भावः। संज्ञायामिति। ऋणप्रत्ययणया धेनुर्द
हनार्थं उत्तमर्णाय दीयते। तस्याः संज्ञेयं। नौवयोधर्म। अष्टभ्यो यथासंख्यमष्टस्वर्थेषु यत्स्यात्। इहता यदिपियोगे यथासंभवं करणे कर्तरि हेतौ तु राम
ल्यार्थयोगे च तती या भवतीति। से वेह समर्था विभक्तिः स्याल्लिप्यते। मूलेनानाम्यमिति। मूलं नाम पदादीनामुत्संधिवित्तं विनियुक्तं द्रव्यं तेन १४३ मि

स्वस्मादन्तिरिक्तं लाभार्थ्यं द्रव्यं आलानं प्रतिनिशेषी क्रियते। आकुर्वस्य तु नम ते रभि भवोर्थः। तस्मात्सो ऽस्रु पथादिति यतिप्रासे ऽत एव निपातना
त्यत्। आनाम्यं। अभिभवनीयं। आलानं प्रतिनिशेषीकर्तव्यं। सर्वं लाभार्थ्यो भाग एव। लोके तु प्रावनाद्रव्येण परादि हंविक्रापनेन त्रसमुदाये प्र
त्यशब्दः प्रसिद्धः। एवं च लाभमात्रे वृत्त्यादिनस्य न हृदिते संघाने निरूढलक्षणवोध्या। सा नेयं सा नाह लाभे तेन समितं संगतं निम्नो त्रता दिर नि
हितेहत्नं सनी। हत्नमिति यावत्। तुलया संमितमिति। संमितं परिच्छिन्नं। रूढिश्चेयं संज्ञायामित्यधिकारात्। अत एव सदृशमात्रे प्रयुज्यते न तु
लायामाग्रहः। अत एव च वयसा तुल्यः। चातुर्विद्यस्य नस्निग्धो वयस्यः सवयास्त्वमरः। पथ्यमिति। शास्त्रमाचायधोनपेतमित्यर्थः। संज्ञाधिकारा
न्नेह। पथ्योनपेतश्चोरः मार्गादनपेत इत्यर्थः। दृश्यालुनमिति। छंदिस्संवरणे इति चुरादिः। इच्छायामपि वर्तते। ततो घञ्। इच्छापर्याय छंदशब्दः स्व
छंदो वश्यच्छंद वच्छंद स्वं छेन्दसारे। अस्तु मितु सांतः सोत्र प्रकृतिः। यद्यपि वेदविह व्याडिश्चायमस्ति तथापीह न गृह्यते संज्ञाधिकारात्। तत्र निर्मीयते इ
याः करणवा त्सामर्थ्यात्करो तीति। पोतादिति लभ्यत इति भावः। हृदस्य हृल्लेखयोगाल्लमण् इति षष्ठी। अल्लोकिके नहि ते प्रकृतिभागे तु वचनसामर्थ्यादेव। एव
मन्यत्रापि बोध्यं। जनस्य जन्य इति। जन्यशब्दो भावसाधनः। कर्तरि षष्ठी। हलस्य कर्ष इति। कर्षणं कर्षः। कर्मणि षष्ठी। करणस्य हल्यादि विवक्षायां
कर्त्तरि वा। त्यस्सीताहलेभ्यः इति न दंत विधिः। द्विहल्यः त्रिहल्यः। तत्र साधुः साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा। नोपकरोति तत्र हितं स्मै हितमनेन भाव्यं। अ

यइति। यत्तु प्रावा अग्रेभवः अग्र्यः अग्रियः। अग्रीयः। इतिरूपत्रयमिहोक्तं तन्न। अग्राद्यत्। घछौ चेति सूत्रद्वयस्य छंदो विषयत्वात्तद्विभ
वे छंदसीत्यधिकारे पठ्यंते। छंदोधिकारस्य आपादसमाप्तेरिति सिद्धांतः। लोके तु भवार्थे अग्रिमइत्येव भवति प्रतिजनमिति। जनो जनः इति
प्रतिजनं। यथार्थे यदव्ययं सितिवा श्रायामव्ययीभावः। प्रतिजन। इदंयुग। संयुग। पापकुल। परस्यकुल। अमुष्यकुल। सर्वजन। विश्वजन। पंच
जन। परस्यामुष्येति षष्ठ्योर्निपातनादलुक्। गुडादिभ्यष्ठञ्। गुड। कुल्माष। सक्तु। अपूप। मांस। ओदन। इक्षु। वेणु। संघात। प्रवास। निवासा। ए
त्। वसत्तेन्वस्तिति। वसेश्चेत्यनिप्रत्ययः स्वस्यपतिः स्वपतिराद्यः। तस्मिन्साधुस्वपतेयं। सभायाय। यतितु तित्स्वरः स्यात्। क्रतुर्मंत्र कत्र्याः
इतिवत्। यतोनावइतितुनायदुत्पत्तिवेलायांद्व्यच्कस्य यदंतस्य आद्युदात्तः स्यात्। इति व्याख्यानात्। एतच्च वेदभाष्यस्य रीत्या व्याख्याने
तु आद्युदात्तः स्यात्। नमः शाष्यायचफेन्याय चेत्यादिवत्। इह पक्षद्वये उभयत्र फेन्यादीनां परस्परविरोधोपि छांदसत्वेन निर्वाहो बोध्यः। समान
तीर्थेवासी। निपातनोपिनिः। अहादेराकृतिगणत्वात्। सतीर्थ्यइति। तीर्थे ये इति समानस्य सभावः। तत्रे त्यनेनेति तीर्थं तरते स्यकृतीर्थ शास्त्रा
या ध्वरक्षेत्रोपाध्यायाध्याप मंत्रिषु तीर्थं जलावतारे चेति विश्वः। इह त्वध्यापकवाचिन एवग्रहणं। शायितः स्थितइति। शीधातुर्हिंस्कितोत्वरः जलाश्रयः। राम
कुत्रोशायमिति यथा। समानत्तु दरमितिद्धूर्वापरेत्यादिनात् पुरुषः ततोयत्। तित्स्वरापवाद ओकारस्योदात्तः सोदराद्यः ओचोदात्त इतिनानुवर्तते। १५४

इत्युवयस्येतिलोपासर्वस्य कर्मणि

विभाषोदरइति सभावः। तत्रतीर्थे ये इत्यतो यइत्यनुवर्तनेर्सवविषयसप्तमी। तेन सोदर इत्यस्मात् यः प्रत्ययस्वरः कथं तर्हि अर्थ्याने तु गच्छंतं सो
दरोपि विमुच्चती तिमुरारिः। उच्यते सह समानं उदरं यस्येति। वोपसर्जनस्येति सभावः। अतएव यत्र श्वातात् सहोदर इत्यपि सिद्धं॥ ॥इति नाधितसा
रा समा[redacted]श्चातुर्थिकाः॥ ॥अथ पांचमिकाः। प्राक्क्रीताच्छः॥ इयतः प्रागिति। अर्थोत्राव धितत्वेन स्वहतेन तु प्रत्ययः प्रकृति वाचिनेन प्राक्क्रीताद्ये
र्थाः तेषां स्यो पस्थाने अवधिसजातीयो ध्रवधिनाभवति। यथा मासात्परइति कालः प्रतीयते या मात्पूर्वइति देशः। एवं च समाने थेत्वपेति वि
शेषाहितेनो यदादिः उपनायते। अन्यथा पद्धयोः सन्निधानाविशेषात्तव्यतव्यानीयरामिव पर्यायः स्यात्। ननु पदादि विषये छोनभविष्यति। विभा
षाहविरहूपादिभ्यइति विभाषाग्रहणाल्लिंगादिति चेत्सत्यं। एवं सति अवधिग्रहणं मास्तुछइत्येवास्तु। स च प्रतिपदस्य थंतद्दिति चेत्तर्हि अर्थएराव
धित्वेन निर्दिष्टस्सुचितः अन्यथा भक्षितेपि लशुने न शांतो व्याधिरिन्याय आपद्येते ति दिक्। गवाद्येनगणस्तत्राख्याह। नाभिनभं चेति। नाभिशा
ब्दात्य स्यत्यस्य येलभ्यते नभादेशांचे सर्वथा नभ्योक्षइति। रथांगस छिद्रं नाभिः तदनु प्रविष्टः काष्ठविशेषोक्षः स च नदनुगुणत्वात्तस्मै हितः। अंजनं
तेलाभ्यंगः तदपि स्नेहनत्वान्नाभये हितं। रथ्यमिति। शारीरावयवे तु परेणवाधान्नेति भावः। शुन्यमिति। वृकारस्यानुकसनु ब्रूमाप्यत्वात्सनादिनइ
८ तिलोपोना। येनाभावकर्मणीरिति प्रकृतिभावस्तु दुर्लभः। संप्रसारणादोस्कृते अन्तरूपाभावात्। दाघविस्तेन द्विधानसामर्थ्याद्विलोपो मा नाम भूवं

पक्षांतरे तु लैवगतिः। नद्वेति। नश्चेति सुवचं। कथंचइति। येवेति प्रकृतिभावः। विभाषा हविरपूपादिभ्यः। हविर्विशेषाणामिह ग्रहणं। न तु स्वरू
पस्य। तस्येन गवादिषु पाठात्। ननु विपरीतमेव किं न स्यात्। गवादिषु विशेषाणां ग्रहणं। इह तु स्वरूपस्येति चेत् नैवं। असंज्ञात विरोधित्वेन
तत्रैव स्वरूपग्रहणस्य न्याय्यत्वात्। अपूपा तंडुला पृथुक। मुसल। सुवर्णिकवक। कर्णवेष्टक। इत्यादीन्यक्रम्य पठ्यते। अन्नविकारेभ्यश्चेति। अ
स्यार्थः। अन्नविकारा अन्नप्रकाराः ओदनापूपविशेषाः तेभ्यो यद्वा स्यात्। ओदन्याः ओदनीयाः एवं च अपूपादीनां कृपां विलासः प्रपंचार्थः। ह
विरपूपादिभ्यो विभाषायां गवादिभ्यो यत्पूर्वविप्रतिषेधेन चरव्याः तंडुलाः सक्तवो धानाः चरुर्नाम हविर्विशिका दिका स्थाली वचनस्य चरु
शब्दस्य तत्र त्वेह विधि उपचारादिति। इति केचित् यद्हरदत्तादयः। यद्यपीदं चरुशब्दं हविर्विकरणविकृतं तत्राद्धि स्वरूपितत्वपक्वस्य अदितिमोदनेन तिथा
कृपत्रोपक्रमवर्णनात्। चरुशब्द ओदने शक्तः लोके स्थाल्यामौपचारिक इति सिद्धांतितत्वात्। तथापि केययादीनामयमाशयः लोके स्थाल्यां प्रयो
गस्तावत्सर्वसंमतः तथा च स्थाल्यामेव शक्तिरस्तु तदनुरोधेन वेदे शास्त्रीयं लाक्षणिकत्वे विना लोके गृहीतशक्तिकः शब्दो वेदेपि बोधक इति स्तीका
रात्। उक्तं च लोकप्रसिद्धार्थसमन्वयेन रत्संतरेण प्रतिपादिते सति शास्त्यनन्तरं तत्र न कल्पनीयं तथा सति हि कृत्नुलक्षणा भवेदिति। नाभ्यमिति राम १४५
नाभिनभं चेति नभादेशस्तु न भवति तस्य गवादियतासन्नियोगशिष्टत्वेन रथनाभावेव प्रवृत्तेः। खलयवा। अत्र वृषशब्दो कोरीनो गृह्यते न तु नकारांतः।

अन्यथा संदेहार्थं त्वलोपमकृत्वैव निर्दिष्टो तु। आत्मन्विश्वजनेति वक्तुं। कृषा यहितं कृष्यं। ब्रह्मण्यमिति। ब्रह्मन्नुह्यो ब्राह्मण व पर्यायः इ
र ह च पर्यायाद्वा तब्राह्मणशब्दाच्च यतः प्राप्तिरेव नास्ति। कोपि अनभिधानात्रैलाकारः। रथ्यमिति। रथाय हितं। गवादिषु पाठे तांगीहृतः। हिता
र्थ एव यथा स्यात्। अर्थांतरे मा भूदिति। अजाविभ्यां थ्यन्। अजशब्दः पुल्लिंग उपात्तः अत एवाह द्वंद्वे घात्वविशब्दस्य पूर्वनिपातं बाधित्वा अ
जाद्यंतमिति अजशब्दस्य पूर्वनिपातः लिंगविशिष्टपरिभाषया स्त्रीलिंगादपि थ्यन्। न सिलादिविधानि पुंवद्भावः। तत्र थ्यनः परिगणनात्। कर्म
धारयादेवेति। व्याख्यानमत्र शरणं। विश्वजनीयमिति। विश्वस्य जनः सर्वसाधारणो वेदपादिः विश्वो जनो यस्येति विग्रहे पि स एवान्यपदा
र्थः। तस्मै हितमित्यर्थः। पंचजनादिति। रथकारपंचमाः चत्वारो वर्णाः पंचजनाः दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः। एतदर्थं नित्यमिति किमि
त्यमपि कर्मधारयविषयमेव। तेन षष्ठीसमासात् बहुव्रीहेश्च छ एव। पंचजनीयः। सर्वजनादिति। पूर्वकाले कसर्वेति तत्पुरुषः। सर्वज
मानवेभ्यज नीन इति। साध्वर्थं प्रतिजनादिभ्यः खञिति खञि तु सार्वजनीनो। सुखादिनो हितार्थे तु खच एव न तु खञ्। मातृभोगीण इति मातृभोगः शरीरं।
तस्मै हितः। यद्यपि अमरे रूभोगः सुखे स्त्र्यादिभृतौ अहेश्च फणकायपोरित्युक्तं। तथापि अहेरिति प्रयोगबाहुल्याभिप्रायं। वाक्ये स्तु शरीर
मात्रे इत्याकारः मातृपितृशब्दाभ्यां भोगिन्क्ष्छ एव। मात्रीयः पित्रीयः। राजाचार्याभ्यां तु। अनभिधानात्रोन। किं तु राज्ञे हितं आचार्याय हितमिति

निपात्यमेवेत्याकरः। चर्मण्वतीति। अनुकरणत्वात्सर्वनामकार्याभावः। चर्मण्वती नदीति। अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः। नकार
स्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः। इत्यपत्याधिकारे वार्त्तिकं। एतच्च एनत्वस्य च स्युनिर्देशात्सिद्धं यत्कथन परमिति बोध्यं। चतुर्थ्यर्थे ताद्विति। एत
त्व सामर्थ्याल्लिप्यते। विहितस्यापि हि शक्तितो प्रत्यय उच्यते। न च तस्मात्तादर्थ्यं चतुर्थ्येव गम्यते। यद्वा। तस्मादित्यनुवर्तते। छदिरुपधिबलेर्ढञ्। यद्वा
तु चर्मविकारश्छदिः तदा परत्वाच्चर्मणोऽञ् इत्यञ् प्राप्नोति। इत्यविप्रतिषेधेन ढञेवेष्यते। छदिरुपधेयं चर्म। आहत्य। पश्चात्तत्वतः पूर्वविप्रतिषि
द्धं ढञ्चेति। एवं च निरवकाशत्वात्स्यैव प्रातिपदिकविधित्वं बलीयस्त्वे प्रयोजकं न तु सावकाशत्वे इति सुनिस्संमतं। उक्त्यन्ते ते न तत्त्वं मितराका
नीत्येवमुक्तं। परत्वान्नुप्रवृत्तेः। प्रतिपदोक्तत्वाद्धि यथोभ्रि सत्यां वित्तत्वाकानीतिमनं तु दुर्बलमिति दिक्। चर्मणो। चर्मणोऽञिति षष्ठी। न
तु पंचमी। तथा हि सति चर्मशब्दाच्चर्मार्थायाम्प्रकृतौ प्रत्ययः स्यात्। चर्मणो द्वीपी इत्यादौ। तदाह। चर्मणो या विकृतिरिति। वाध्रीति। वधि ५७
पिम्प्यां रत्नु इति रत्नस्यैव धर्मशब्द आद्युदात्तः चर्मशब्दा। तस्य विकारः इत्यण्। एटिर्भुजिर्धिर्वाभ्रिशब्दः वध्री तिं वधौ रोणादिके ष्ट्रन्निति। वध्री वरत्रा राम
स्यादित्युरः चेत्वाः पचस्य वध्रिकाः पश्येति भाष्यं। अनुवर्तते चेत्वाऽऽप्यस्य प्राग्विदेः प्रयोगः। तत्रभवत्यत्रकालेऽस्त्वस्य प्राप्तेरिति बोध्यः। तदस्यास्ति १४९
मिसंर्भवने लिङ्ः। इदत्कानां वर्तुलेन संभाव्यत एतत्। प्रकारः आसन्दीसत्याक्षिति। देशस्य चतुर्गुणेन संभाव्यते शकोरोग्मि स्यादिति। इह प्रकृतिविकार

भावस्तादर्थ्ये चेन्न विवक्षितं किंतु योग्यतामात्रं तेन तद्धर्वस्यायमविषयः। मतुब्विधाविवस्त्रस्तनुहणेन सिद्धे द्विस्तच्छब्दोपादानं स्पष्टार्थं॥ ॥
स्यतो ऋर्लोपश्च॥ ॥प्राग्वतेष्ठञ्॥ ठञ् इत्येवं वक्ष्यमाणे प्राग्वतेरिति वचनं मध्ये योऽधिकारस्तान्॥ अपवादः सर्वत्र निष्टार्थ चौभ्याम गणे औषधीयच्छिदा
[redacted] यच्चेत्येवमादिः तेन विच्छेदे पि ठञेव यथा स्यादित्येवमर्थं। तेन पारायणं तुरायणं त्वाद्दो ठञ् लभ्यते। नन्वेवं पारायणादिस्तत्र एव ठञ् नि
र्दिष्टतामिति चेन्न। उत्तरसूत्रे येषां पर्युदासः तेभ्यः क्रीताद्यर्थे ठञ् इष्टतात्। तस्य च प्रकृतस्त्वेविनाऽलाभात्। तेन गोपुच्छिकः। सामति
कः इत्यादेरप्यर्थमिदं सूत्रमिति स्थितं। अनुपातात्तेन क्रीतं तत्ताभ्यां नाक्षीताथेक्ष्ठुस्तान्। असूक्ष्मसाकीतः सामतिकः इत्यक्तं तत्र। आर्हादगोपुच्छसा
दिपर्युदासेन ठको संगतता नातो नेन क्रीतमिति सूत्रस्य च योरस्त्राप्रत्ययानधिकृत्यैरूतस्य ग [redacted] त्रपरत्वेन व्याख्याभासं तेनैतानाद्याः परविप्र श्र
चक्षते। अतः परमार्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठगित्यधिकृत्यार्हीयान्द्रष्टयिति। तेन क्रीतं। त्वंततामा अंकनादेर्विषयइत्युदाहरति। सप्तस्ये सा
तीति। अंचेदेवं कथं। तेन क्रीतमिति सूत्रं आद्विर्भवोदत्ता साधारणतेयं अर्हीयान्द्रष्टयितो स्वचारिकात्तावदसंगता। अनन्यार्थस्य प्रत्ययो परस्वि
तस्य च प्राग्वतेष्ठञित्यनेनस्योपेक्षात [redacted] ईतया प्राग्वतीया निस्तयस्य वेल्युसुचितत्वात्। किं च क्रमादेस्त्यादिशादेतुचितः त्वं ततत्सस्कन्निधावेवपर्यु
दासप्रयोजकत्वात्। आदिशब्दग्रहणस्य दुर्वचत्वादिति दिक्। पयपाम्न प्रस्प्रो विषितेनरहा। तस्मभावि अर्थश्चेरोपति इत्तेन प्रतिपस्तितेनाप

वादविषयेन्नभवति।अत्रचज्ञापकंदृष्टःपदिकृन्यतरस्यामितिसूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणं।आर्हादिनातदर्हतीतिसिद्धेतस्यएकदेशःशावंतोज्ञातु
क्रियते।नतुतदर्हतीतिसूत्रेतगर्तेअजेतमितिभावः।अत्रचव्याख्यानमेवशरणमितिदृढदत्तः।अत्रश्लोकवार्त्तिकं।ऊर्ध्वमानंकिलोन्मानंपरि
माणंतुसर्वतः।आयामस्तुप्रमाणंस्यात्संख्याबाह्यातुसर्वतः।अस्यार्थः।द्रव्याणांस्वपरिच्छिन्नगुरुत्वेनपलादिशब्दवाच्येनपाषाणादिनातुला
यामारोपितेनयेनसुवर्णादिगुरुत्वंउन्मीयतेनतदूर्ध्वारोपणादूर्ध्वमानमितिशब्देनविवक्षितं।तदुन्मानं।आरोहपरिणाहाभ्यांसर्वतोनाभ्यांयेनकाष्ठा
दिमीयतेतत्प्रस्थादिपरिमीयतेनेतिपरिमाणंप्रस्थादि।परितःसर्वतोभावे।आयामोदैर्घ्यं।स्वयेनमीयतेतत्प्रमाणं।तच्चकेचित्तिर्यगवस्थितस्य
स्तुनोपरिभावस्थादेर्हस्तादिः।केचिद्दूर्ध्वाधिरोहिणमवस्थितस्य।यथाहाञ्जिनमुदकं।ऊरुदघ्नमुदकमिति।संख्यातुउन्मानपरिमाणप्रमाणेभ्यः
पलादिप्रस्थादिहस्तादिभ्यःभिन्नाबहिर्भूताएकत्वद्वित्वादिर्बोध्येति।इहसंख्यापरिमाणयोरेवग्रहणंनतूउन्मानप्रमाणयोर्विवेचनेप्रसंगात्
तमितिबोध्यं।असमासेनिष्कादिभ्यः।निष्कपणपादमाषवाहद्रोणषष्टिरितिसमस्तनिष्कादयः।नचद्रोणशब्दःपरिमाणवाची।प्रस्थशब्देसंख्यावा
ची।ताभ्यांठञिप्राप्तेवचनं।इतरेषांतुपंचानांउन्मानवचनत्वात्पूर्वसूत्रेणसिद्धेगच्छिसमासप्रतिषेधार्थंवचनं।अन्येतुआहुःपूर्वसूत्रेपरिच्छेदक
मात्रंसंख्याभिन्नंपरिमाणशब्देनगृह्यतेतेनसर्वेभ्यष्टञएवअपवादः।परिमाणंतुसर्वतइतिभेदेनतुप्रस्थादिनंतुप्रमाणपरिमाणभ्यांसंख्याया राम १४७

श्चापिसंज्ञायेइत्यादावुपयोक्ष्यतेइतिएतच्चपदमंजर्यांस्पष्टं।सुगच्छमिति।गवादिभ्योयत्।यवाद्यमिति।विभाषाहविरपूपादिभ्यइति
यत्।न्यासकारस्त्वाहअन्नविकारत्वादेवसिद्धेऽपूपादीनांप्रतिपदपाठस्सामर्थ्यात्त्रिदंतविधिर्नेतितद्धितविरोधादुपेक्ष्यमितिभावः।तस्मै
धर्म्यमिति।संख्यापूर्वपदानामितिकिं।इहमाभूत्।परमपारायणंकर्म्यमिति।द्विशूर्पमिति।द्वाभ्यांशूर्पाभ्यांक्रीतमितिनद्धितार्थेद्विगुः।तत्राणावदेषालु
स्या गंतात्प्रकृतिरितिसं[redacted]पूर्वपदादप्रकृपादन्यतरस्यामितिअनुत्तरोत्तरविधिर्हृवेतिलुक्।।द्वैशूर्पिकमिति।ठञोद्विगुप्रतिनिमित्तताभावाल्लु
गभावः।परिमाणांतस्यसंज्ञोत्तरपदवृद्धिः।ताना।उत्तरसूत्रेणशासस्यकनोपवादः।स्येनशेठेनाप्याइति।संनसाहिनाशारदेनाठत्तरपदलोपस
मासः।पंचकइति।लौकिक्याःसंख्यायाउदाहरणं।बहुकइति।पारिभाषिक्याः।तावतिकाःइति।इसुसुक्तांतात्कः।अर्थवतितिशब्दस्यग्रहण त
तु ंमेवयवस्यतितिशब्दस्यपर्युदासोत।कतिकः।बेसोरिडा।वतोरितिपंचमी।साचकतितिप्रथमायाःषष्ठीदूरस्यषष्ठीसाह।वतंतात्कतेइति।अ
कइति।अर्धशब्दःकायपर्यायाद्अर्धैरूढ्कृतिभागवदर्धस्यासामर्थ्यमितिद्वयं।यद्वाप्रकरणादिवशेनभागविशेषविज्ञानेसतिनास्यसामर्थ्यं
शूर्पान्।अञोपवादः।शूर्पशब्दस्यपरिमाणंमात्राचित्वात्।ज्ञानमानं।वह्नकुनाम्मिति।ज्ञानमानेपरिमाणं।ततश्चाध्यासः।विंशत्याक्रीतंविंशतिकं।
संज्ञाशब्दोयं।असंज्ञायांहिविंशतित्रिंशद्भ्यामितिवुन्स्यात्।संज्ञायप्ररिणमोस्यतराज्यासः।अध्यर्धनिरस्यततद्धितकृ।मासःचसनंवाशद्वातु

णि वा । सहस्रं संख्या । ततः संख्याया अतिशदन्ताया इति कन्प्रासः इति विवेकः । अध्यर्द्धपूर्व । अध्यारूढमर्द्धं यस्मिन्न् तत् अध्यर्द्धं । अर्धादिभ्यो
धातु जस्येति साधुः । अध्यर्द्धपूर्वं च द्विगुश्चेति समाहारद्वंद्वः । सौत्रं पुंस्त्वं । अध्यर्द्धपूर्वाद्द्विगोश्च । परस्येति अनेन सूत्रे द्विगोरिति पंचमी । स
कं भवति । एतच्च वृत्तिकाररीत्या व्याख्यानं । अत्र वार्त्तिकं । द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं द्विगोर्निमित्ते यस्तद्धितः तस्य लुगिति वक्तव्यं । द्वाभ्यां शू
र्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पं । द्विशूर्पेण क्रीतं । द्विशौर्पिकमित्यत्र हत्वेदाहृते द्वितीयस्य मा भूत् । तथा । अर्थविशेषासंप्रत्यये अतन्निमित्तादपि यत्र
तद्धितात् यद्द्विगुना सह अर्थेन निमित्तेन तत्र सतद्धितो यस्य निमित्तं न भवति तस्मादपि द्विगोः परस्य लुग्विवक्तव्यं । द्वयोः शूर्पयोः समाहारो द्विशू नि
र्पी । तया क्रीतमिति विग्रहेऽपि द्विशूर्पमित्येव यथा स्यात् । वस्तुतस्तु सूत्रे द्विगोरिति षष्ठीमाश्रित्य द्विगोर्निमित्ते यस्तद्धितं तदुत्पन्नाख्ये च द्विशूर्प्या
क्रीतमित्यत्र तु न विधानात्तस्य योनेनिमिनाप्यारूढः पंथाः । पांचकलापिके इति । एवं च पांचलोहितिकमपि बोध्यं । पंचकलापाः परिमाणमस्य
स्य पंच[redacted]लोहिन्यो गुंजाः परिमाणमस्येति विग्रहे तद्धितार्थे इति समासः तदस्य परिमाणमिति ठञ् । भस्याढे तद्धिते इति पुंवद्भावात् लोहिनीशब्दस्य
कारनकारयोर्निवृत्तिः परिमाणविशेषस्य नामधेयमेतत् । असंज्ञाग्रहणं प्रत्याख्यातं तस्य विशेषणं तु द्विगोः । एतच्च वृत्तिकृता वार्त्तिकं तत्र आदौ पमतु राम णं
रूपोदाहृतं । भाष्यवार्त्तिकयोस्तु असंज्ञाग्रहणं प्रत्याख्यातं । तथा हि द्विगुविशेषणमसंज्ञाग्रहणं । पंचकलायं पंचलोहितं द्वौ च द्विगू तत्र द्वि १५८

तलुकावेव संते । यस्मात्ताभ्यामुत्तरपदेन वक्तुरस्य त एवेति स्यादेतत् । अध्यर्द्धशब्दः संख्यावाची तथा च लोके गण्यते । एको ध्यर्द्धो द्वाविति ७१८
अतएवाध्यर्द्धकमिति कन् । अध्यर्द्धकंसमिति तद्धितार्थे द्विगुश्च भवति । तत्किं अध्यर्द्धपूर्वग्रहणेनेति चेत्सत्यं । ज्ञापनार्थमिदं । संख्यायाः
यत्किंचिदस्य नेति । तेन कन्समासोत्तरपदवृद्धिप्योन्यन्न भवति । तद्यथा । अध्यर्द्धकरोति । नेह हलं तसुच्च । यः स कलं तु फलं तं क्रियातमिति
वर्त्तिष्यतुन्नस्मामेव कुर्वन्नध्येति वर्त्तते स एव मुच्यते । विभाषा । अध्यर्द्धसहस्रमिति । शतमानविंशतिकेति विहितस्याणो लुक् । तदभावे तु संख्यायाः
संवत्सरसंख्यस्येत्युत्तरपदवृद्धिः इदानीमेवोक्तं अध्यर्द्धशब्दः संख्यावाचीति । द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् । अध्यर्द्धपूर्वग्रहणमुत्तरार्थमनुवृत्तमपि
नेह संबध्यते द्विगोरिति तु संबध्यत एव पूर्वसमासंख्यावर्त्तयितुं । अत्र च व्याख्यानमेव शरणं । अन्यथाध्यर्द्धपूर्वाद्द्वित्रिपूर्वाच्च निष्कादिति
समुच्चयः स्यात् । द्विनैष्किकमिति । प्राग्वतेष्ठञ् । मतो तेरनुवक्कुः । परिमाणांतस्येत्युत्तरपदवृद्धिः । विंशतिकात् खः । शतमानविंशतिकेत्यण्
प्राप्तिः तस्य च लुकि प्राप्ते खो विधीयते । खार्याः । तदस्य परिमाणमित्येव त्रिंशत्तेनस्य लुकि ईकन् विधीयते । प्राग्वतेष्ठञ् । पादस्य पदाज्याति गो
पहतेष्वित्यत्र ना पादस्य ग्रहणं तस्यैवाज्यादिभिर्गतिवचनेः संबंधसंभवात् पद्यती यादावपि तस्यैवानुवृत्तिरिति भावः । द्रुतु
पणमाषाभ्यां साहचर्यात् परिमाणवाचिनो ग्रहणं । शाणाद्वा । पणेव गिति । यद्यपि शाणउन्मानं तथाप्याहादिस्त्रपरिमाणग्रहणेन योगर

स्यापरिच्छेदकत्वाभावेऽयन इतिवादिनां मते अस्यापि पर्युदासादिति भावः। मुख्यमते तु ठगेव बोध्यः। २ शाणाद्वेति सूत्रे शतानाच्चेति वक्तव्यं
पूर्वेणानित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं। अध्यर्धशत्यं। अध्यर्धशतं। पंचशत्यं। पंचशतं। यदभावे संख्यालक्षणस्य ठञो लुक्। शतानाच्चान्यतरविति
तु न भवति। न चासमासग्रहणस्यानुवर्तितत्वात्। इति पूर्वादेव। वार्तिकमिदं। चूर्णिकृता सूत्रे प्रक्षिप्तं। शाणादिस्येति। शतग्रहणं तु
नेह संबध्यते व्याख्यानात्। अत्र च भाष्यं प्रमाणमिति भावः। यत्तु न्यासकृतोक्तं। शतशाणाभ्यां चेति सूत्रयितव्ये पणपादेति पृथक्सूत्रे शतग्रह
णं क्रियते तेन ज्ञायते इदं फलं। शतशब्दः स्वरितत्वेनानुवर्तमानोऽपि शाणाद्वेत्यत्रैव संबध्यते न तूत्तरसूत्रे तु न संबध्यते तेन नाणेनानिति तदेतत्सामर्थ्य
वर्णनं अविभाव्य केवाञ्चित्किंसूत्रे तु यत्नमप्रयुक्तमित्याश्रितां तावत्। चेत्प्यमिति। अणि एकार्थ्यनिहितः यं। दक्षोल्लुकि कृते नीयं। तेन क्रीतं। तर्त्तीयं
तात् क्रयणं कर्मणि वा चेत्कादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः यथायथं स्युः। ननु देवदत्तेन क्रीतं पाणिना क्रीतं संतोषेण क्रीतं इत्यादावतिप्रसंग इति
चेन्न संख्यैकत्वेन तृतीये चेह सर्वविभक्तिः सापि सूत्रस्य द्व्यसमर्पकाच्छ्रुताद्वुरस्यानन्तरस्यापि अन्यत्र हि अनभिधानान्न प्रत्ययः। एतच्च तद्धिता
इति महासंज्ञाकरणाल्लभ्यते। तेभ्यः प्रयोगे ■ भ्यो हिता इति व्याख्यानात्। पुत्राद्धरकथयत्त्वात्। यः क्रतुरित्वितेन हि क्रतुः संयोगो नापुत्रा नइति चेन्मैवं। राम
सं प्रयुज्यते तेनेनेमिस्तुसत्वाहि येन याज्ञादिकरणेन पुरुषाः फलेन संयुज्यंते। स याज्ञादिरपि संयोगः न केवलं संबंध एवेत्याग्रहइति हरदत्तः। न १४८

हिन्र
स्व प्ररः। तद्विद्विनइमिच। योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः। गुनरार्थश्च। तस्यवापः। तस्येतिवापापेक्षया कर्मणि षष्ठी न कर्तरि। तेन दे
वदत्तस्य वापः क्षेत्रमित्यादौ न। तदस्मिन्। वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा ग्रहणं प्रपंचार्थं तस्याप्यायविशेषत्वात्। तथा शौल्कशालिक इत्यत्र ठगायस्थानेभ्य इति
भवति। आर्द्रिकादिनि। अर्हा चेति वक्तव्यमिति नि तु प्रासः सनिचनस्मिन्दीयतात् इष्यते तु टाप्। रूपकस्येति। रूपकं कार्षापणं। रूप इति
नयाचभागवदपेक्षतेनासामर्थ्यं नोद्भावनीयमिति भावः। भास्यां तरमिति। भारभृतार्थाभिधायित्वाद्वंशादयो भारशब्देनोच्यंते प्रत्येकं संब
ध्यविवक्षयासूत्रे एकवचनं। वस्नद्रव्याभ्यां। वस्नो मूल्यं। संभवत्यवा। आधारप्रमाणमाधेयप्रमाणस्य यदनाधिक्यं तदुपसर्जनं धारणं संभव
ते रर्थः। अतः सकर्मकत्वाद्द्वितीयानुवृत्त्यालभ्यमाना द्वितीया समर्थविभक्तिर्नविरुध्यते। तदाह। स्वस्मिन्निति तादि। स्त्रे वैवहरति। स्त्र ष ठ
पसर्गस्तस्याचष्टे। उपसंहरति। नितस्यंचनीति। पचति ग्रहणं संभवस्यवहरति निरत्यर्थं द्रोणप्रमितं ब्रीह्यादो द्रोणशब्दः। आढकाचित।
पक्षे वगिति। नतु ठञ्। आढकादीनां परिमाणत्वात्। द्विगोः ष्ठंश्च। ष्ठन्निति छेदः। तदाह धिस्वादिति। अपरिमाणेति। तस्मिन्स्तत्रे आचितशब्दे
साक्षा स्यनुपादानादिति भावः। तदस्यपरि। इह परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं गृह्यते। न तु सर्वतोमानमेवं उत्तरसूत्रे संख्यायाः परिमाणेन विरो
धणात्। पद्विंशो। वितपरिमाणमस्यपाचिकः। पंचदशो मंत्रा इति। सामास्कबीन। एकं साम तृचे क्रियत इति हि श्रुतिः। तत्र तृचस्य पंचकृत्वः
सं॰

श्री

आवृत्त्यापंचदशतंत्राः।समुदेशोसोमेभ्यःस्त्रायाःसमहृत्वआवृत्तिः।एकविंशत्वंचस्यडित्करणमेकविंशतेर्लोपार्थं।त्रयस्त्रिंशादौटिलो
पार्थंच।पंक्तिविंशति।पंचन्शब्दस्यटिलोपः।तिप्रत्ययः।चोःकुरितिकुत्वं।स्त्रदिशदिश्वाइति।तथाचात्रेनावयवार्थोभिनिवेश्यते।पंक्तिशब्दोहिना
नार्थः।अस्तिछंदोविशेषयस्यपंचाक्षराःपंचपादाः।अस्तिवकैमससन्निवेशोत्रलक्षणपंक्तिरिति।अस्तिदशसंख्यायां।तत्रतानुपंक्तिरथोविर्व
घ्ययदिति।दशारंगयइत्यर्थः।द्वयोर्दशतोर्विंशभावः।शतिश्चप्रत्ययः।अपदत्वंच।त्रयोदशतोःपरिमाणमस्यविंशतिः।त्रयाणांदशतांत्रिंशभावः।शच्चप्रत्य
यः।चतुर्णांदशतांचत्वारिंशभावः।पंचानांदशतांपंचाशभावः।षण्णांदशतांषष्।तिश्चप्रत्ययः।अपदत्वंच।सप्तानांदशतांसप्तभावः।अष्टानांदशतामशी।
नवानांदशतांनवभावः।दशानांदशतांशभावस्तश्चप्रत्ययइतिदिक्।पंचद्दशतौ।वर्गइति।संख्यायाइतिकन्।विंशत्यादयःपत्रिंशतोऽतीतिपंचम्यर्थे
षष्ठी।द्विवचनं।चत्वारिंशानइतिसूत्रपाठेतुसमाहारद्वंद्वात्।पंचम्येकवचनं।अत्रब्राह्मणसंज्ञायामितिनिषेधः।समासेननिर्दिष्टस्तुविनं।एवं
हिब्राह्मणस्यचेत्संज्ञेतिस्कुटीभवति।अन्यथातुपस्यकेस्याविलसंज्ञायोब्राह्मणस्यैवप्रयोगेइतिसंभाव्येत।मंत्रेभाषायांचउणनेस्यात्।इष्यते
तुसः।तस्मादिशानुरोधेनव्याख्येयं।छेदादि।इहनित्यग्रहणंभाष्येप्रत्याख्यातं।छेदादिःपूर्वसूत्राद्यदनुवर्तनेतदाहायस्याधिति।केचित्तुदंडादि राम
भ्योयइतिसूत्रंपठंति।तत्राप्यविरोधाद्युपेक्ष्यमितिहरदत्तमाधवादयः।तथाहिक्वचिद्विधेहननेवोवधः।तद्धिनोवेत्युक्तं।यंदिनेहस्यद्विधीयेतेनदेन १५०

स्त्रमेयमाहितिल ५।१।५९:२

४८

त्र दुपपद्यते।कथंयाघुदान्तत्वंयत्यपितद्धितेयतोनावइत्याद्युदात्तमेवेतियदिस्वत्रयोविधीयेतनतदास्वरोभिद्येत।यत्तुप्रमाणंतरोपन्यसनं १५०
इनंवधमेधशब्दाः।दंडादयः।तेचछंदसियदंता।आद्युदात्ताःदृश्यंते।इष्यान्नराजावनान्यति।तस्मादपिवध्यंप्रपन्नंनप्रयच्छंति।अपांमे
ध्यंयज्ञियमित्यादौ।ति।तन्नदंडादिभ्योयविधानेपितस्यभाषायांचरिताथ्यात्।तथाछंदसिचेत्यतेरसूत्रेणबाधस्यन्याय्यत्वात्।तेनहिप्रातिपदि
कमात्रात्तछंदस्यर्हतीत्यर्थेयद्विधीयते।चप्रत्ययंवदङ्गिरपिछंदसिचेतिमंडूकप्लुत्यायुतएवविधेयत्वादितिदिक्।कडंकरदक्षिणाच्छच।कडंग
रेतिपाठस्तुहरदत्तमाधवादिविरोधादुपेक्ष्यः।स्थालीबिलात्।छयतावनुवर्तेते।पाकयोग्याइतिनिष्फलाःकृताइतियावत्।यज्ञर्त्विग्भ्यांतिजम
र्हति।ति।अर्घ्य।समर्थविद्वान्शास्त्रेणपर्युदस्तइत्यर्थः।देशस्यानेवंविधत्वादुपसंख्यानं।पत्तिपादेशइति।यज्ञानुष्ठानयोग्यइत्यर्थः।
आह।पारायणंगादीनांद्वादशानांगतोवधिः।पारायणंतु [illegible]रायणं।आदितआरभ्यआन्तादविच्छेदेनवेदस्याध्ययनंपरायणं।तत्रगुरुशिष्या
भ्यांनिर्वर्त्यते।अन्यतरासन्निधौअध्ययनक्रियायाअनुत्पादात्।तथापिशिष्येएवप्रत्ययइष्यतेनतुगुरावित्याकरः।तद्दर्शयति।पारायणि
कश्छात्रइति।तौरायणिकोयजमानइति।इदमपियजमानएवेष्यते।ऋत्विक्तुयद्यपिपुरोडाशादिकंनिर्वर्तयतितथापितत्रनेष्यतइतिभावः।वि
षयाभूतोयमिति।संदेशयतितुप्रत्ययोनेष्यतइतिभावः।तथाचमासंमासमपरोनगरंतेनसांशयिकित्वादितिसंदिश्यमानएवतद्वाःप्रयुज्जते।यत्तुसांशयिकः

संज्ञायां पन्नमानसः इत्यमरेणोक्तं तदपि संज्ञायां पन्नमानसं यस्मिन्निति विग्रहे इति व्याख्येयमिति भावः। ततोऽभिगमनमिति। अत्रायं च मन्यंता
त्वस्य यः पन्था ल्यनित्यं अत्र निर्दिष्टग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यानं। उत्तरपथेन। चकाराद्गच्छतीति प्रत्ययार्थ आक्षिप्यते तदाह उत्तरपथेन गच्छतीति
कालात्। स्वरूपग्रहणमिह न भवतीति। न मधीष्टो भूतो भूतो भावी त्वस्य तं संयोगे हितीया निर्दिश्यते मासादयश्च। स्वादौ मासादीनां कालत्वेन विशेषणे
८ चानेन निर्वृत्तं नेति निकरणे तृतीया। चतुर्थ्यर्थे तृतीयेति तेन निर्वृत्तं इत्यत्र तु करिष्यतीति विशेषः। उभयत्राप्येन भाविन त्वर्थाहृतः कर्मणि [illegible] मासादि
यस्मि। स्वयो मिलकरणं स्वरो थंपुंवक्ष्यत्व प्रतिषेधार्थं चामासी नाभार्यः। द्विगोर्यप्। पितादनुदात्तः। तेन कालं तेन द्विगादि निर्वृत्त पद प्रकृतिस्वरो
निष्ठते। मवपीति। अत्र व्याख्यानेशरणं हेयन्ति कृ इति। न च त्रराज्ञाहः सखिभ्य इति परत्वाट्टचा भाव्यं न च महाविभाषया टचो विकल्पः। हृ
हती जात्यंताः स मासांताश्चेति निषेधप्रतिषेधाद्टच आह। समासांतविधेरिति। द्विवर्षीणो व्याधिरिति। व्याधिशब्देन प्रत्ययार्थस्याचेतनतो
क्तो। चित्तवति हिनित्यं लुग्वक्ष्यते। पविजयस्य रूपस्यविवरणं जेतुराध्यइति। महानाम्नो नामेति। तथा चाभाषित पुंस्कत्वात् पुंवद्भावो नेति भावः।
हरदत्तस्त्विति। यौगिको यं न तु रूढइति मन्यते। अध्ययसंघातादिति वचनसामर्थ्यादिहास्यादपि प्रत्ययं इति भावः। कालाद्यत्। कालस्य ग्रीन निति शा राम॰ य
नःकालिकाल्पशाद्धस्यलुप्तत्वं तरंत्यं। प्रकृष्टे ठञ्। प्रकृष्यतेय मिति प्रकृष्टः। कर्मणि तृतीया। ग्रहणं विस्पष्टार्थं अन्यथा अनंतरस्य यतोऽनुह १५१

तिरार्शक्येन। अतः इष्णोवधिः। तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः। तुल्यमिति सामान्येन पुंस्तकं। ब्राह्मणेनेति। ब्राह्मणशब्दस्तत्कर्तृकेध्ययने लक्षणया
वर्त्तते ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्यमध्ययनं वाक्यार्थः। गुणतुल्ये इति। अक्रियया तुल्य इत्यर्थः। अत एव महान्सत्वदिति वतेः साधुत्वरक्षण
अ र्थमितिशाखो क्येव क्रियामात्रवितुमर्हति। त्यादिक्रियापदं प्रयुज्जने दृष्टाः। बौवीनाम्लं महानसः सदृशः पवतइति व्याख्यानतः। तत्र विरोधाद्रुपेक्ष्यः।
सिद्ध ननु तद्यत्साधुत्वमस्य नाहश्चबोधोप्यनुभवं इति चेत्सत्यं। नाहशेर्थे साधुत्वमात्रं निराकुर्मो न तु बोधमपि। तथा हि। भेद्यभेदकसंबंधोपाधिने
ति दनि[illegible] विनं। साधुत्वं तदभावेपि बोधो न हि वार्यते। अयुक्तस्य साधुभ्यो प्येबोधात्। न चैवं युक्तस्यासाधुभ्योपि बोधश्चेत्कस्मात्किं तूच्यते
इति न नियंतुं शक्यं। किं तु किं विशेष्यकं किं प्रकारकं किं संसर्गकं बोधेऽदृश्ये किं साधु किं नेत्येव शास्त्रस्य विचारविषयः। उक्तं हि गणवतास्समा
श्रापशब्दे नायामर्थविगतेऽश्वैरश्वसस्यानस्यादिवन्नियमः क्रियत इति। तत्र तस्येव। इव्यगुणादितुल्यार्थ आरंभः। क्रियाचेदिति नानुवर्त्तते। तदर्हं। अ
र्हशब्दः पचाद्यजंतः तद्योगे कर्मणि षष्ठी। आमासो चेविभक्तिव्यत्यय इत्येके। अन्ये तु कर्तृकर्मणोरिति षष्ठ्या [illegible] अनित्यत्वे लिंगमिदं तेनयथा ये
योगो रघुत्तममिति मद्विप्रयोगः संमाहितद्वसत्कुः। विधिमर्हतीति। विहितो यो नादेव [illegible] प्रत्यय इति सूत्रे कर्तुमिउं तेन विग्रहः कृते न हितेन यथा
द्विहिता धारायेतिउच्यते। यथा द्वाहोदत्रि विषयेसतार्थः। तथात्वं यथात्वमित्यादि तु लतेलोढादिर्वतो। तत्र यो च द्वितीयोतादर्हीर्थे वतिः। योग्यतामर्हति

यथावदित्यस्य विहितेत्यनेनान्वये आयवास्तरस्येनेनवा ०२

विधानमाख्यानं वेत्यर्थात् क्रियायोगोऽपि सुलभः। तस्य भावस्त्वतलौ। प्रकृतिरिति। न तु यः कश्चिद्धर्मः घटत्वमित्यत्र द्रव्यत्वादेर्भानात्। गोभ्र २
व इति। इह गोत्वाद्यो ऽर्थपरः स्वरूपपरो वेति पक्षद्वयं। आद्ये धर्मविशेषः प्रत्ययार्थः स च धर्मत्वेनैव भासते। प्रकृतिजन्येत्यादि तत्प्रयोगोपाधिः।
७ द्वितीये जन्यबोधप्रकारः प्रत्ययार्थः। स बोधप्रकारमात्रं वा जन्यत्वं तु संसर्गः। सर्वं चेदं स्पष्टं महाभाष्यकैयटादावूढमेव। एवं स्थिते कृत्तद्धितसमा
सेषु एकार्थीभावाभ्युपगमात्तत्तदुत्तरत्वतलादिभिरपि उक्तरीत्या संबन्धबोधनं निर्वहति तत्र नातिवैशारद्यं नरकस्य। किं तु तत्र प्रकृतिप्रत्यययोः
पूर्वोत्तरपदार्थयोश्च संसर्गोऽपि प्राधान्येन प्रकारतया प्रविशति। औपगवो राजपुरुष इत्यादौ तु संबन्धार्थस्य वृत्तौ प्रवेशावश्यंभावात्। पाचकत्व
दावपि कारकांशप्राधान्यात्। कर्तृत्वादेश्च संबन्धविशेषात्मकत्वात्तदेतदभिप्रेत्य हरिदीकायामुक्तं। कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबन्धाभिधानं
भावप्रत्ययेनेति विस्तरः शब्दकौस्तुभे बोध्यः। पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा। अणादीति। इगन्ताच्च लघुपूर्वात्। मृदुप्रभृतयस्त्वस्मिन् गणे समावेशः चेद्ररखंडा
दिषु गुणवचनेषु च पठ्यन्ते। बालवत्सादिषु वयोवचनस्यात्र इति बोध्यं। तेन लोपस्तु पूर्वसूत्र एवोक्तः। वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च। गुणवचनत्वादेव सिद्धे इम
निजर्थं वचनं। औचित्यमिति। ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् ष्यञ्। हलस्तद्धितस्येति यलोपः। एवं चैव यथाकामी। अत्र गणसूत्रं वैयातिलामममतिमनःशा राम
रदानां। विशाखादुत्तरे ये यातादयः पंचतद्दंतानां समासो नो। अनंतरः ष्यञ् भवतीत्यर्थः। विधानत्वं विधानता विधानिमा वैधात्यं। विलाभत्वं विला १५२

तारे

ता विलाभिमा वैलाभ्यं विमतित्वं मैविनिता विमतिमा वैमत्यं इगंतलादण्। वैमनं विमनस्त्वं विमनस्ता विमनिमा वैमनस्यं वैशारद्यं विशा
रदिमा। समो मतिमनसोः। सामंमतित्वं सम्मतिता संमतिमा सांमत्यं। पूर्ववद्रण्। सांमनस्यमित्यादि। गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च। कर्मेह क्रिया कार्यं चे
ब्राह्मणादिराकृतिगण इति। केषांचित्साधुत्वं कार्यं निराबाधं। तथाहि। अर्हतो नुम् चेति नुमर्थः पाठः। ऐकभाव्य त्रिभाव्य। अन्यभाव। एषां पाठः स्वार्थे
विधानार्थः। तथा च चातुर्वर्ण्यादिप्रयोगः। आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायादिति सूत्रव्याकरणाधिकरणे प्रयोगो यमिति निमेहे रूपनस्त्वं न तु वपक्षिणः मो प्र
हिवादमात्रं प्रायेण तस्मिन्प्रयहकेनाह्वानामेवोपन्यासात्। तद्यथा। अविरविकन्यायेनेत्यहाहानंतरपिहिवस्तनो निर्देशमेव। अविः अविकः।
अनयोर्मध्ये विकारादिप्रत्ययः कप्रत्ययो नादेवनतु केवलात्। तेन आविकं मांसमिति भवति न तु आवमिति सूत्रादिना। अत्र अविरविकमिति
सुवंनहृय [redacted] समुदायेऽचरमं सुपे विहाय प्राग्भागमनुकृत्य अविरविकन्यायेनेति भगवता व्यवहृतं तत्र को नाम दोषः। न हि विभक्तिविशिष्टमे
वानुकर्तव्यमिति नियमे बीजमस्ति। अस्यवामीयमित्यादिनिरूढव्यवहाराच्च। एतेन नासदासीयं ब्रह्मसूक्तमिति शांकरभाष्यप्रयोगोऽपि व्या
ख्यातः। आसीदित्यत्र तकारं विहाय प्राग्भागस्यैवानुकरणात्। भाष्ये वारोदिष्वादावप्यनर्थकस्यैकदेशस्यानुकरणं प्रसिद्धमेव। अथवा आसी
दितिनांतस्यानुकरणं ततः अनुकरणं चानितिपरमिति निपातनादव्ययत्वे अव्ययानां भमात्रे इति टिलोपः। प्रकृतमनुसरामः। सर्ववेदः इति। पूर्वकालैकेति (

समासः। चतुर्वेद इति। न द्विगोरर्थे द्विगुः। अणो लुक्। चतुर्विद्य इति। विद्यालक्षणस्त्वं नादिनिवृत्तः। तस्य लुक्। संधानग्रहणमिति। वर्णग्रहणे
तु अकारस्य यस्येति लोपे तस्य ह्रस्वविधौ स्थानिवद्भावाद्यादेशः स्यादिति भावः। ननु संधानग्रहणेऽपि अल्लोपस्य स्यादिति कुतो नेति चेन्न। आरंभसा
मर्थ्यात् नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरिति निषेधाद्वा। कपिञ्जलः। इह कपिञ्जल नीशब्दो हो। अर्थविपिहोनयोर्पर्यासं[redacted]नेष्यते। एवं पत्यन्तपुरोहितादिभ्यः
हायनान्तयुवादिभ्यः। द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्चेत्यत्रापि बोध्यं। ब्राह्मणादित्वादिति। यद्यपि ब्राह्मणादिषु राजशब्दः केवलः पठ्यते तथाप्ययमेवासेद्ध इति
प्रतिषेधो ज्ञापयति अस्मिन्न राजशब्देन तदंतविधिरिति। एवं च ब्राह्मणादिपाठस्य समासार्थे चरितार्थत्वाद समासे विशेषविहितो यगेव भव
ति। अत एव अवेक्ष्याधिकरणे राज्ञः कर्म च राज्यं ब्राह्मणादित्वात् ष्यञिति शांबरभाष्ये हृपादेहृविनं केचित्तु भाष्यसमर्थयमाना इत्यमाहुः ब्राह्म
णादेराकृतिगणत्वादेव तदंतात् ष्यञि सिद्धे राजशब्दस्य तत्र पाठो यक्सहसमावेशार्थ इति। एतच्च हरदत्तमाधवा ध्यामेकीयमतत्वेनोपनि
बद्धं। ब्राह्मणजातीति। ब्राह्मणजातीयेव तु वचो ब्राह्मणादिति किं। तरुणत्वं जातीति किं। देवदत्तत्वं। औपज्ञात्वमिति। उपज्ञात्वादिषु पकेक्षिवचनात्सम्भोहो
त्राभ्यस्त इति। कश्चित्तस्मिन्नविधीयते। सुहृद्दुर्हृद्भ्यां गुणवचनेष्यञिवधश्राह्मादिगंतलक्षणे गुणि। श्रोत्रियस्येति। श्रोत्रियश्छंदोधीते इति छंदसः श्रो
त्रभावः। घ्यप्रत्यय इति यद्व्याख्यानं तद्देह घलोप इति यथाश्रुतं यदा तु वाक्यार्थे पदवचनमिति पक्षः। तदा घशब्देन घइतिस्त्संबन्ध्यनो केचि

रवं
समा
वि
राम
१५२

तुयल्लोपश्चेति पाठः तत्रयेति सेधानग्रहणं द्रष्टव्यं। इगंताच्च लघुः पूर्वोवियवो यस्येति शानिपदिकविशेषणं। पूर्वलिंगं च सन्निधानादिगवधि
कमेव। इगंतात्किं। घटत्वं। लघुपूर्वात्किं। पांडुत्वं। कथं काव्यमिति। यद्यपि कुधातोरोराववश्यके इति ण्यति काव्यमिति तु साधं तथापि कवेः कर्मेत्य
र्थे काव्यमिति स्यादिति प्रश्नः। आभिधानार्थं कमिति। अभिधेयस्य भावः कर्म वेत्यर्थः। स्तेहा याद्द्रेति। स्तत्रेण नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनं।
गोत्रचरणात्। अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं तेनापत्यप्रत्ययान्तेभ्य इत्यर्थः। प्रवराध्यायप्रसिद्धेभ्य इत्यपरे। गोत्रं च चरणैः सहेति जाति
त्वात् ब्राह्मणेन जाति। त्वतलि प्राप्ते वचनं। श्लाघेत्यादि। श्लाघादिषु विषयभूते ष्वित्यर्थः। प्राप्त इति। इणः प्राप्त्यर्थत्वात्। अवगतवानिति। अवबोधस्य
ज्ञानेन प्रसिद्धत्वात्। गार्गिका चेति। आपत्यस्येति यलोपः। होत्राभ्यश्छः। होत्राशब्द इति। जुहोतेस्त्रन्। ब्राह्मणस्त्वः। नेति वाच्य इति। छप्रत्यये प्र
तिषिद्धे तस्य भावस्तत्ता चेत्येव सिद्धेः। विभक्ते स्तनुच्चारणात् नुलाघवं चेति भावः। ब्राह्मणेति। अनेन होत्राभ्य इत्यस्य तु रत्नेः फलं दर्शितं। नञ्स्नञो
रधिकारः समाप्तः। भाष्यानां। नवनापेक्षया कर्तृशिघ्ना पांभवति सिहो समिवचनेः। ब्राह्मणात्यो[redacted]निर्देशादेव षष्ठी समर्थविभक्तिः। सा च भ
वनापेक्षया कर्मणि। तेन कर्मत्वमेव। अलौकिके प्रक्रियावाक्ये तु न हि न विधा च नु वादसामर्थ्यादिवेति बोध्यं। येन यचवेक। अत्र प्रत्ययार्थसामर्थ्यात् हि भाष
श्च असमर्थविभक्तिः। विभाषा। खत्ति प्राप्ते वचनं। न च तमाभंगयोर्धान्यत्वे विप्रतिपन्नत्वं ज्ञानेन समनदर्शानिधान्यानीतिस्मरणात्। तत्र चो माभंग योर

ष्पिपाठादिति भाष्ये स्थितं । सर्वचर्मणः । अत्र तृतीयासमर्थविभक्तिः सामर्थ्यात्तिद्धतइति हि प्रत्ययार्थः । तत्र च चर्मणः करणत्वमेवेति नो ।
यथामुख । दृश्यतेऽस्मिन्निति दर्शनम् आदर्शादिः अधिकरणे ल्युट् । ननु असादृश्ये इति प्रतिषेधात्कथं समासस्तत्राह निपातनादिति । एतच्च इति
ग्रंथमनुसृत्योक्तं भट्टिकाव्ये तु । पदार्थानतिवृत्तौ यथाशब्द आश्रितः तथा च मायामृगं प्रक्रम्योक्तं । यथामुखीनः सीतायाः पुप्लुवे बहु लोभयन्निति
यथामुखं दर्शनइति । अव्ययीभावस्यापि यथामुखशब्दस्योपन्नगंगादिवत्सत्ववचनात् । कर्मशक्तियोगे सति कृद्योगलक्षणा षष्ठी । नाव्ययीभा
वादित्यम् । सर्वस्येति । संमुखस्येति तु नोक्तं प्रत्ययसन्नियोगेनान्त्यलोपनिपातनात् । संशब्दस्य समशब्दस्यार्थे प्रायेण न दृश्यते संमुखोऽभवेत्य त्राभिमु
खोभवे स्त्यर्थप्रतीतेः । न च खप्रत्ययस्याभिष्टत्वात् कथं न हिंसितं युगे संमुखीनं तमुद्दंडं प्रसहेत कः इति भट्टिः अभिमुखावस्थानं साधयेत्यादि निह
रदत्तः । सर्वपथीन इति । पूर्वकाले के तिसमासः । अकृत्य इति समासांतः तस्य पथ्यं तु समासग्रहणेन ग्रहणात्तवः । अनुपदसर्वा । यथानस्त्रय नि
नेयविति निपातनात्त्रिंतस्य हेहः । अनुरायामइति । यस्य वायामइति । यथार्थे यदव्ययमिति वाव्ययीभावइत्यर्थः । स्वकर्ते विशेषइति । गतिविशे
षइति व्याख्यांतरं । न यतेः प्रधाने कर्मणि यत् । अप्रधाने द्वितीया । अत्रेयं द्यूतशास्त्रमर्यादा । चत्वारो वीथयः प्रत्येकं द्वादशकोष्ठोपेताः शारास्त्व राम
त्रिंशत् । तत्रैकैकेन क्रियते न पंचदशास्त्वनामपार्श्वस्य प्रथमकोष्ठपर्यंतं प्रदक्षिणप्रसव्यगतिभ्यां नेयाः । सर्वेऽप्ययानयीनाः ससहायस्य शारस्य व १५४

रेन केनाप्यनेपदं । असहायस्य शारेण परकीयेणावाध्यत्वे । एष च बहुस्वमनोर्थः । यत्तु कैयटेन द्वयोः पर्युदासेन त्रयोदशानामेवायानयीनत्वे
त्यादायेन नमन्तो नरकैविलसितादिनोक्तं तन्मनेदह एव । धीर्थ । शंगव्रतप्रदक्षिणप्रसव्यानेव एकैकं किं नवं प्रतिषिद्धं तेन तु कं चिन्नप्रतिषिद्धं
स्थितेन चयं किंचरमकोष्ठस्थान्यो द्वाभ्याभिनेरेषामेवेति बोध्यं । शारइति । शृणोत्येनेन द्यूतकाराः परस्परमिति शारः द्यूतसाधनविशेषः वा
हुलकाद्दुः । परोवर । अवरस्येति । आदेरित्विशेषः । उत्तेलने आहुणः । अवारपार । गामीति । गमेरिणिः । आङितीत्येतिबहुलवचनाल्ले
वलादपि णिनिः । भविष्यति गम्यादयइति भविष्यत्कालतान्यासकारस्य आवश्यके णिनिः सोऽपि भविष्यत्येवेत्याह । अधश्वीन । अधिन
गो किंकोनिर्देशेन तु स्त्री । लिंगनिर्देशोयं । अघश्वीनोऽस्त्र इहः अघश्वीनं गोमंडलस्त्रियादावपीष्टत्वात् । असन्नभिस्यपइति । अथवाबालं वेणुति
स्त्रेणआविदूर्यमेतेः यत्प्रविधानादवष्टब्धशब्दः आसन्नेपरइत्यर्थः । अथवाश्चेवेतिवार्थे समासोऽपि निपातनादेव । गोशब्दो गोः प्रतिदाने
लक्षणयावर्त्तने इति दर्शयति । अस्य यत्परिपर्यंतमिति । आगवीनइति । आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावे उपसर्जनह्रस्वत्वे बहुलनेखे प्रत्ययः आ
गुणः । गोः पश्चादिति । पश्चादर्थेऽव्ययीभावः पयामिति क्रियाविशेषणं च हरदत्तः । हि नीयोनादिह प्रत्ययः अनुग्विलस्य क्रियाविशेषणत्वाभावा ण
मुष लंगामी । स्यस्त्रानावितिणिनि प्रत्ययांततया कृद्योगलक्षणा षष्ठी स्यादिति वाच्यं । क्रियाविशेषणत्वदप्रत्तेः शोभनं पाचक इत्यादौ तथादर्शना

स॰फलभावनयोर्धात्वर्थत्वाद्धोऽनादेर्विक्लित्तिविशेषणस्य भावनामात्रकर्मणो द्वितीयैव॰फलस्या॰धात्वर्थत्वमात्रांशस्याह॰न॰च॰तानुकूलव्यापारस्य धात्वर्थत्वे भावनामात्रं प्रत्येव कर्मतानु॰ मनु विक्लित्तिं प्रतीत्यांशस्याह॰ मे॰ ॰९

दित्याह। सक्तः सक्तस्सर्थं प्रतिति हि कर्मत्वं। तत्र न भावनामात्रं प्रतितत्कर्मणो विक्लित्यादेः प्रातिपदिकार्थत्वाभावात्। संकोचे मानाभावा
च्च। किंतु विक्लृत्यनुकूलव्यापारस्त्वेप्रवृत्तिः कृत्यर्थः प्रतिकर्मणि स्वं तुलादेरेव षष्ठीति तस्याशयः। अत्रेदं वक्तव्यं। पश्चादर्थे व्ययीभावोऽय
मिति निर्विवादं पश्चादिति चास्तात्यर्थे निपातितं। तत्र यद्यपि विभक्तित्रयसाधारणं तथापीह योग्यतावशात् सप्तम्यर्थवृत्ति अतस्तस्य कर्म
त्वायोगात्प्रथमानादेव हप्रत्ययउ क्तिनः कृद्योगलक्षणषष्ठीशंकाप्यनुपपन्नेति। अभ्यमित्रीणः। लक्षणेनाभिप्रतीइति समासः क्रियाविशे
षणत्वान्नद्वितीयासमर्थविभक्तिः। गोष्ठानवत्। गावस्तिष्ठंत्यस्मिन्निति गोष्ठः घञर्थे कविधानमित्यधिकृत्य लोकः अंबांबगोभूमी तिषत्वं। एका
हेति। नविह यहि रहनि। स्त्रिगमध्वेत्यपंवाधित्वा परिमाणस्याख्यायां सर्वेभ्य इति घञ्याभोति। असिचात्र परिमाणाख्याए काहेनेति परिच्छे
दावगमात्तत्सत्त्वे। अस्मादेव निपातनादष्टा। अश्वस्येति। कर्त्तरिषष्ठी। शालीनकौपीने। स्तुदिशा द्वावेतौ अवयवार्थं तु नानीशालिनिवेशयां शा
लाप्रवेशमिति। अप्रागल्भ्यादन्यत्र गंतुमशक्तः शालामेव प्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः। कूपपतनमिति। यदकार्यं तत्सर्वादनीचतात्कूपावतरणमर्हती त्य
र्थः तद्राच्छादनमिति। वासः खंडइत्यर्थः। अपरआह। अकार्यशिष्टेकरोति। क्रियासामान्यवचनस्तेन लज्जाहेतुत्वेनादृष्टत्वात् पुरुषांलिंगं राम व्या
कोपीनं। अस्तव्ययता तदाच्छादनमिति। व्रातेन जीवति। व्रातशब्दो यद्यपि संधानवाचीतथापि अत्र सभाष्याद्विषयलोनपाविवक्षितमर्थमाह १५५

शरीरयात्रा सेनेति। भारवाहनादिनेत्यर्थः। सत्रभिः पदेरिति। नद्धिनार्थे द्विगुः अप्राप्यनइत्यर्थे खिञ्। हैयंगवीनं। दोहः क्षीरमिति। गोदोहइति यष्ठी
समासः ह्यस्त्वशब्दस्य तेन सहसुप्सुपेति समासः। ततो विकारेऽनुदात्तलक्षणस्यात्रोपवादः खञ्। अत्र ह्यस्शब्देन कालप्रत्यासत्तिर्विवक्षि
ता। नवनीतमिति। यद्यपि भाष्यवृत्तौ घृतमित्युक्तं अमरेणापि तत्तुहैयंगवीनं यत्ह्योगोदोहोद्भवं घृतमित्युक्तं। तथापि नवनीतमेव तत्राविवक्षि
तमिति हरदत्तादयः। तस्य पाकः। पाकः परिणामः मूलमुपक्रमः। जाहचोज कारस्यानेत्वं प्रयोजनाभावात्। पक्षतिरिति। प्रतिपत्। पक्षिणः पक्षमूलं च।
तेन वित्तः वित्तः प्रतीतः। वित्तो भोगप्रत्यययोरिति निपातनात्साधुत्वं। विद्याचुंचुरिति। उकारद्वयगर्भोयं प्रत्ययः। विनञ्भ्यां। नाञौ अकारोऽर्थः स्वरार्थ
श्च। संप्रादश्च। चाहेः क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे प्रत्ययः। रूढशब्दाश्चैते। अलाबू तिलेत्यादि। भङ्गाभ्य इति पाठः। भङ्गाशब्दश्चायं तः विकारप्रत्य
यापवादोयं। रजसो विकारत्वात्। अलाबूकटमिति। ओरञ्। मयट्चैतयोरिति मयड्भवतस्समासः। तिलोमा शब्दाभ्यां घृतादित्वादंतोदात्ताभ्यामनुदात्ता
देश्चेति तत्र मयड्भाषः। उमोर्णयोर्वेति तु श्वा। असंज्ञायां तिलयवाभ्यामिति मयडिति हरदत्तः। अत्र तिलशब्दस्य घृतादित्वकल्पनेवीजं चिंत्यं। तृणधान्या
नां च द्व्यषामिति क्रिटस्तेन आद्युदात्तस्यैवन्याय्यत्वात्। तथैव तत्त्वात् पुराहतत्त्वात्। तिलोष्व मेरूतत्त्वंतथैव वदेपागवेति दिक्। भक्षापात्तरणं ध्यान्यानां चेद्व
यामित्याद्युत्तारणमयड्भ्रमः। गवांस्थानमिति। तस्येदमित्यर्थेसर्वत्र गोरजादिप्रसंगे इति यत्समासः संघातइति। अप्रस्तनावयवः संघः संघातः

अस्त्वनावयवस्कंधविस्तारः कटच्चाटचौ द्वावपि सामूहिकानामपवादौ। द्वित्रेइति। प्रकृत्यर्थस्य द्वित्वे द्योत्ये इत्यर्थः। उद्गेरो युगमिति। द्वावयवसं
घातप्राधान्यादेकवचनं द्वयं युगमित्यादिवत्। एवं मेयेपि। अवटीटमिति। नासिकासाधनेन मनेवर्नमानात्वार्थप्रत्ययः। क्लिन्नस्य। अत्रवर्द
र्श ति। अस्येति नवक्लव्यं क्लिचैव स्कषी। विल्लेपिल्लेपुरुषेतुमतर्थेत्यू। अ आदिपुस्त्वागाद्वीनानुइति स्त्रवितताक्। अमरोप्याह। स्युः क्लिन्नाक्षे चिल्ल
ता चुल्लपिल्लाः क्लिन्नेक्ष्णि चाप्यमीइति। वार्त्तिकमनेतुरुषेत्युत्सादीनां नद्वयवेलक्षणबोध्या। प्रमाणे द्वयसच्। प्रमाणे विद्यमानात्प्रथमान्तादस्मान्नि
र्दिष्टे प्रमेये येत्रयः प्रत्ययाः स्युः। प्रमाणमिह परिच्छेदकमात्रं न तु मात्रम्। द्वयसज्दघ्नचौ तु विशेषे समर्थनतया व्याख्येयौ। प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमा
ने मतौ मम इतिऊर्ध्वविस्तृते न येनमीयते न तद्धर्मानेऊर्वादिने ने तिर्यक्मानादौ न भवति। अत एव हस्तिकां उस्वेत्र नक्किरित्यत्र द्वयसचोल्लुगिति मा
चोयं। प्रथः मामादिकं इत्सवो चाम्। प्रमाणे लः इति। लुक्। एषा पूर्वाचार्यसंज्ञा प्रमाणग्राहृ तेन चये प्रसिद्धादिष्टि हस्तादयः तनःपरस्येवायं लुक्। वा
मो द्विगोर्नित्यमिति। एतु मात्रचो लुक् इतिरयोरस्त्ये भवान्। शमादीनामनूर्ध्वमानेत्वात्। द्विगोर्नित्यमिति। द्विगोः प्रमाणे तान्तर्दनविद्यमाना द्वयस
र्णप्राप्तौ लुक्विधौ यनेनन्तु नेह विकल्पः प्रकृतः तं किं नित्यग्रहणेन अत्राहुः अनुपदं वक्ष्यमाणसंशये मात्रचु शम मात्रमित्यादौ यथा न लुप राम
ते प्रमाणे लइत्यस्य पूर्वविधिविषयेतादृशं द्विगोरपि न लुप्यते इष्यते च लुक् द्वौ शमौ स्यातां न वा द्विशम इति। तस्याश्चाधिक संग्रहार्थं नित्यग्रहणमि १५८

ति। पुरुषहस्तिभ्यामण् च। अण्प्रत्ययेन पत्यइतिप्रकृतिभावः। हास्तिनं। अत्र काशिका। द्विगोर्नित्यं लुक्। द्विपुरुषमुदकमित्यादि। यद्यपि प्रमाणे लो द्विगो
र्नित्यमित्यस्यनायमनुवादः पुरुषहस्तिनोः शमादिवत्प्रमाणत्वेनाप्रसिद्धत्वात्। अत एव द्विपुरुषद्वयसमित्यादौ प्रमाणे ल इति लुङ् न भवति। तथा
प्यपूर्वोयं लुग्विधीयते इति हरदत्तः। एतेनासंगतं मणिवादीनां प्रतिषेधइत्यत्रानुनिवृत्यानुक्ते सादृप्रामाण्यलुक्त्वज्ञेयापि सामान्यादिहापि नेत्यपव न्य
क्रमुक्तिन्नतान्। वस्तुतस्तु विधीयतेनेइत्यस्यानुमीयते इत्यर्थः। अयं भावः द्विगोस्तद्धिते लुकीत्यनुवर्तमाने पुरुषात्प्रमाणेन्यतरस्यामिति वि
कल्पेनेन तद्वल्लुकमनुमापयतीति अनुमीयमानश्चालुक् द्वयसजादीनां नतणः। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात्। द्विगोरणः प्रा
प्यभावात्। यत्तदेतेभ्यः पावा निति। आसर्वनाम्न इत्यात्वं ननु प्रमाण इत्येवानुवर्त्यतां किं परिमाणग्रहणेन चेत्। अत्र(बो)ध्यं कंडावनौ प्रविशेष्या व
श्च न्निर्देशः पृथगुच्यते। मात्राद्यप्रतिघाताय भावः [redacted] सिद्धऊँ वतो रिति। अस्यार्थः इदंइत्यवेतु पं विधाय तेस्मिन्परे आत्वे विहिते पूर्वाचार्यस्मृतावतुं
विदधिरे तद्दृशा निर्देशायं। अवतौ विनिविशेष्यते इति विशेषणस्य भावो वैशेष्यं तस्मादर्थभेदादित्यर्थः। प्रमाणपरिमाणयोर्भेदस्यप्रागेवोक्तत्वादि
तिभावः स्यादेतत्। एवं सति घावानधावयावती रज्जुरित्यादिनस्यात्। आयामस्तु प्रमाणं स्यादित्युक्तेः उपमानाद्भविष्यति इति चेत्। नहि प्रमाणग्रहणेन
वानुवर्त्यतां उक्तप्रयोगाश्च मुख्याः संतु यत्तु परिमाणप्रयोगाः यावान्धान्यराशिरित्यादयः न एतौ पमानाद्भवेतुं न चाह। मात्रादीनि। विशेषविहितो हि

वतुप्रमाणेआरीन्वाधेतेनेनतन्मात्रमित्यादिनस्यात् । परिमाणग्रहणे सति तु भिन्नोऽधिकृतान्न बाध्यबाधकभावो नेति भावः । तन्नेवमपि बा
धः स्यादेव सूत्रस्य तत्रे प्रस्थमात्रमित्यादि सिद्धये प्रमाणग्रहणस्य परिच्छेदकमात्रपरतया व्याख्यानतेन वतुपो विशेषविहितत्वाभावात् । तस्मा
द्वतुबेनिस्सत्यंतो । मास्कपरिमाणग्रहः । अस्कब प्रमाणेऽत्यर्थाधिकारः । एवं च यावती रज्जुः यावान्धान्यराशिः यावती बुद्धिरित्यादि त्रिविधप्रयोग अ
पि उपचारं विनेव निर्वहन्तीत्यपरम् अनुकूलं अत आह भाष्य: सिद्धं त्वेतिडावतोरिति । पंचम्यंतं अर्थनिर्देशस्तत्रिवर्त्तनात् मात्रजादीनामुत्सर्गः सिध्यति
तत्परिमाणमस्य तावद्धान्यं राशिः कृतं तावत्प्रमाणमस्य कुम्भादेः तावन्मात्रे यादृश्याशीकृत स्यधान्यादेर्देर्घ्यं तादृक्कुम्भादेरपीत्यर्थः । एकविषयत्वे
उ तु वतुपैव विशिष्टस्य प्रमेयस्योक्तत्वात् तद्गतान्मात्रजादयो न स्युः यत्र हि नावत्प्रमाणं तत्र तदपि एवं च तावदकवद्धदवप्रयुज्येत अन्यथा मात्रजादि
प्रत्ययमाला प्रसंगात् किमिदंभ्यां । क्रियात्वनिति । इदंकिमोरीश्की । यस्येति लोपः । इयानिति । प्रत्ययमात्रमिहावशिष्यते । यद्वतिदोडतिवे
तिपरस्मिन्प्रत्यये शास्त्रयोनोगत्तवनिबिलिचंवप्राकृतेपिप्रपेचोसपदिपदस्तुदीनंकेवलःप्रत्ययो वेन तदिय्यदिति मिमीते कोहदापडिजापिचेषा
करणानामोपतिपद्दानांवप्रक्रियामात्रित्यर्थो यं श्लोकः । किमः संख्या । संख्यायाः परिमाणं परिच्छेदः । तस्मिन्कर्तव्ये यः प्रश्नस्तत्र वर्तमानात्कि राम
मः अस्येति षष्ठ्यर्थे डतिः स्यात् । संख्यापरिमाणे किं शेषो माभूत् के यमे यां दशानां संख्या । अभ्रानानां समंत्राणं जातिमात्रो प्रश्नो इति । सहस्रशः १५९

दानत्वं चितत्वरेणैव सिद्धं सर्वो दात्तत्वं तु बाधितं अन्तरङ्गत्वात् पदमेकवर्ज्यमिति वचनात् न चेह उभयेरस्त्राम्भेनिताषु ४२.

संमेतानां परिषत्वं न विद्यते इत्येवं संख्येयपद्धारे लोहसंख्यायाः कु सा बोध्या । संख्याया । अवयवे । यं प्रत्येवमवलंसो वयवी प्रत्ययार्थत्वस्य सधि
कारो यथा द्वयसजादिषु प्रमाणे प्रकृत्यर्थे प्रमेयत्वं प्रत्ययार्थ इति द्वेत । अभादुदात्तोनित्यं । इहांतोदात्तत्वं बाधितुं वचनं पुरस्तादपवादन्यायेन विस्व
रस्यैव बाध्यते न तु । तस्माद्दुदात्तवचनसामर्थ्याद्दादेरे वायं न तथा च प्रयुज्यते । उभयं मृणु वीजनिति । तदं न दाह स चेति । दादेनतिशतेश्च । प्रत्ययग्रह
भा णपरिषयात्तदंतविधौ सति तदोनियमः स्यात् । तेनारयितुमंत ग्रहणं तेन एकत्रिंशाननंएकचत्वारिंशमित्यादि । न चैवं गोत्रिंशदधिका अस्मिन्नो
ग्रे तेइत्याद्यवति व्याप्तिः संख्याया अवयवे तय विस्यत्र संख्याग्रहणमनुवर्त्तते अंतग्रहणं च विंशतित्रिंशद्भ्यां तत्रबोध्यं । शादिंशत्संताब्रेतितेन एकविंशो श
त मिति सिध्यति । अन्यथा ग्रहणवता तदंतविधिप्रतिषेधादिह न स्यात् । तस्य पूरणे डट् । तस्येति संख्यमविवक्षितं पूर्यतेनेति पूरणः एकादशानां पूरणे त्त्वं इ ।
एकादशानामिति । उक्तार्थवचनेद: समुदाय: प्रकृत्यर्थः । अवयवः प्रत्ययार्थः इह यस्मात्संख्यावाचिनः प्रत्ययस्तदीयपूरणे तिनिमित्तस्य एकाद
शोनादेः पूरणे प्रत्ययः संघातनिशायने कुतिने इत्यादिषु प्रकृतिनिमित्तस्येवानिश्चयो दिकंग संविजेन तरंगतात् । तथेहापि यथान तन्याणी वेशाकरण
इति विग्रहः । न तु पाप्यैव व्याकरणत्वमिति । तथेहापीतिभावः । एवं च पुत्रे नेणाध्यायेष्व गणमानेष्वसमर्थः । पदविधिरित्ययोगो यदा चरमेगत्व तेन
तदासोप्यध्येनोनचसैवानीतादसंख्या दर्शत् । डट इति । डितित्प्रथमानस्यात्तुटन्नस्यनोनादिति पंचम्या षष्ठी कल्प्यते इति भावः यद्यपि हमदः प्रत्ययेने हस्तिः
य थि

याप्युत्तरत्र तमटः आगमत्वमेव एष्टव्यं अनुदात्तता यथा स्यात् प्रत्ययस्य हि आद्युदात्तः स्यात् तथा चैकस्यैरोवसंदर्भ व्याख्यानमुचितं
षट्कृति। इह षष्ठीनिर्देशबलात् षडादीनामागमित्वं एवं चातुरतो ऽत्र अर्थासिसम्या विपरिणम्यते। नदाहडटेति। उट एव षुट्त्वेन कृतः ष्टुत्वेन
ज्ञापनेः। चतुर्थ्या रेफस्य विसर्गापत्तेश्च नैवं पूर्वस्त्रे पि षुगेवास्त्विति वाच्यं पंचमः सप्तमइत्यादौ नलोपाभावापत्तेः। आद्यस्वरेति। अच्सहितेष्य
जनमक्षरं आदेर्व्यंजनस्येत्यर्थः। आदेरचइति व्याख्याने तु द्विर्वचन न्यायेन नकारस्यापि लोपः स्यादिति हरदत्तः विशेषणविशेष्यभावव्यत्या
सेन व्याख्याने प्रमाणं तु तृतीयचतुर्थेति स्त्रे तुर्याणीति निर्देशो बोध्यः। द्वेस्तीयः। डटोपवादइति। डटो हि द्वादेशस्य वा देशस्तेन चनिद्वितीयेति
निर्देशात्। तृतीय इति। रेफस्य ऋकारः संप्रसारणं। हलइति दीर्घस्तु न। अणइस्तु रक्तेः त्रस्त्वेति नोक्तं प्रत्ययो मा विज्ञायीति। विंशत्यादिभ्यः। इ
ह प्रत्यासत्त्या पंक्त्यादिस्त्रे निपातिता विंशत्यादयो गृह्यन्ते न लोकप्रसिद्धाः। अविग्रहत्वात्। इति भाष्यमतं। लौकिकानां ग्रहणं तु वृत्तिमतं। एकविंशा
तितमइति। यद्यपि भाष्यमते ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदंतविधिर्दुर्लभस्तथापि षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेरिति स्त्रे संख्यादिपर्युदासो ज्ञापयति इह प्र
करणे तदंतानामपि ग्रहणमिति। एवं स्थिते एकान्नविंशतेः पूरणः एकान्नविंशतितमइत्यपि सिध्यति। लौकिकानां ग्रहणमिति वृत्तिमते तु नेत्त सिध्येत्। राम
विंशतेः प्राक्पाठितादस्याः संख्यायाः स्पष्टं तेदंतत्वेपद्रहरदत्तग्रंथयोः यत्तु प्राचीनैर्विंशति क्रियांश्च प्राक्षणे रुक्तं विंशत्यादयो लौकिका गृह्यन्ते। न पंक्त्यादि १५८
प्र

स्त्रनिर्दिष्टाः तथा सत्येकविंशत्यादेः नस्यात् ग्रहणवत्त्वेन तिदंतविधिनिषेधात् एकोनविंशत्यादेरपिप्रसंगाच्चेति। अत्रेदं वक्तव्यं। मूलग्रंथो भाष्यम
तसाधारणः तस्य बलाद्वृत्तिमतं परतयानयनेनोद्ध्यर्थमनुचितं च। किंच तदंतविधिप्रतिषेधात् इति प्रसंगाच्चेति स्वोक्तिः परस्परविरुद्धा। यदि हि कोनविंशत्यादेरत
तदंतविधिर्नेष्टस्तस्य स्वर्हति प्रसंगः। अथ त्वापकात्तदंतविधेस्तिस्रस्थाद्वस्य कथं चित्स्वोक्तिरपि चास्येयस्य मितं। तदपि न। एकोनविंशतितमइत्यस्य स्पष्ट
तयानत्वानिष्पत्सेर्दुवचतात्। प्रस्तुतस्वपक्षे तत्राव्याप्तिरेव दोषइत्यालोनावत्। इदं सर्वं वचनारं भो वा प्रातिपदिकविंशत्यादयो सहस्रादिविनिवट्
त्ताकास्यायने नयद्यपि पंक्त्यादिस्त्रे प्रत्याख्याने तथापि इहार्थमावश्यकं तत्। अत एव तत्र भाष्ये कृतोक्तं। नास्त्यात्केतोभायत्रानुगमः क्रियत इति। निरे
चानादिनलुप्यादेशे कृतरस्त्रेणसिद्धे किंशतादित्यग्रहणेन निवेतमेव। असंख्यादेरिति वस्यति। एतत्तु संख्यादिषवे। तदंते द्विनयत्तुदाहरति। एकशे
ततमइति। मासादेरिति। संख्यावाचिनो भावे पिइति भावः। संख्यादेरिति। एतच्च प्राक्षतानाद्धौ नित्यं शतादीत्यस्यतात्। मनोरूपा मतस्यर्थइति। मनोरिपि
यइत्यर्थः तेन समर्थविभक्तिः प्रकृतिविशेषणं प्रत्ययार्थश्चेति सर्वं संगृहीतं। नत्वकुशलाः। गोषदादिभ्यो वुनइत्यतो वुनेत्युवर्तते। आकर्षादिभ्यः कृत्
तुना सिद्धेत्वस्यग्रहणमिदुरं तार्थं। अशनिकः शकुनिकः त्सरकः। मुस्यइति। तदंतस्वरसोदितिभावः। उदराट्टगाद्यूते। अविजिगीषा विनि। शिनोषिजे
गीषायामिति तत्रेवेनिषान तद्विधानात्। सस्येन। कन्तरितनीयर्थो। परितोजानः पर्जिजानः परिगतइत्यर्थः। अत एवेति। अकेनो रिति निषेधादिति भावः।

नाद।तेनतेनतुल्यमायशलाका।नन्वयंनेनेततरोस्मिन्निति सुत्येते:।अचिर:कालोपहनस्येतिकाला:परिमाणिनेतिसमास:।ब्राह्मणको।विके संज्ञायां
ब्राह्मणशब्दादाबुधजाविलोपाधिका।स्वयमोनात्मसम्पार्थेकनूप्रत्यय:।अनेनशब्दानुअल्पलोपाधिकोन्नानदाह।आयुधेत्यादि।शनोसाम्यां।शी
तमिवशीनेंमेदमितिस्वर्थ:।शीतेहिमंदनायुत्वंसनिशीनेकार्यकरणेपटिमाभावात्।उष्णमिवोष्णेशीघ्रमितिस्वर्थ:।क्रियाविशेषणाभ्यांद्वितीयांनाभ्यांप्रत्यय:।
कृयोगलक्षणषष्ठी।तुक्रियाविशेषणान्नेत्युक्तं।अधिकं।अध्यारूढशब्दादिति।गत्यर्थाकर्मकेत्यादिनारुहे:कर्तरिकर्मणि नक्तो विहित:।आद्येकर्म
णिनविहितेतादृध्यारूढशब्दयोगेद्वितीया।अध्यारूढोद्रोणंखारीमिति।ग्रामंगतइतिवत्।तथाधिकशब्देनापियोगेद्वितीया।आमोंग्रामोयोयस्मादर
धिकंतस्मिन्नधिकमितिचनिर्देशाद्धयाउंप्तमी समस्योभवत:।द्वितीयेत्तुकर्मणोविहितत्वात्प्रथमा।अधिकारीखोद्रोणेन।अनुकं।तत्रेसमाहार
द्वंद्वेलिंगव्यत्यय:।अनुभिन्यादिति।ससाधनक्रियावाचिभ्यामित्याकर:क्रियाविशिष्टसाधनवाचिभ्यामितिनस्यार्थ:।कन्निति।स्वार्थे।अनुकन्निति। न
निर्यगवस्थानात्सार्थ्वअनजुनत्साधर्म्याडुपायोपि।एवमग्रेपि।अथ:शूलदंडाजिनशब्दाद्गोणो।इहशीनोस्थपार्श्वयि:शूलदंडाजिनशब्देभ्य:सुस्यार्थेत:
प्रत्ययोनेष्यते।नावनिधंयग्रहणमितिलुम्बा।यथानत्स्यापत्यमित्यत्रतत्स्येतिषष्ठ्यंनानांसामान्यनिर्देशस्तथावनावतिथमितिपूरणप्रत्ययांतानांसामान्य राम
निर्देश:।कस्यादिति।अनेनतरावपिकृ नात्नुवर्तेनअस्वरितेत्वादितिभाव:।पूरणप्रत्ययस्येति।नतुकन:लुग्वाग्रहणनर्थक्यप्रसंगात्।तेनमंपंचमकं १५८
मौ

इतिरूपद्वयंहितेनसाध्यंनत्वमहाविभाषाधिकाराद्विकल्पेनकनउत्सासिद्धमेवा।तस्मात्तलुग्वाग्रहणंकुर्वन्त:स्वत्वकारस्यपूरणप्रत्ययलु
गेवाभिमत:।वृत्तिकृताचतथैवव्याख्यातमितिनदनुरोधेनेहापिव्याख्यातमुदाहृतेचावार्तिककारेणक*एवलुगितिव्याख्यामभिप्रेत्याह। न
नावति थंग्रहणमितिलुग्वावचनानर्थक्यंविभाषाग्रहणादिति।नन्वमनेद्वितीयकं।द्वितीयमित्येवरूपंबोध्यं।श्रोत्रियंछंदोधीते।छंद:श
ब्दस्यश्रोत्रभाव:घन्प्रत्ययश्चछंदोध्यापितिनिपात्यते।श्राद्धमनेन।श्राद्धशब्द:कर्मनामधेयं।नत्साधनेद्रव्येलक्षणयावर्तते।श्राद्धी।श्राद्धिकइति।
भिति अयनेनएवेष्यते।अद्यनुकेष्व:श्राद्धिकइतिमाभूत्।पूर्वादिनि:पूर्वंक्रियाविशेषणंद्वितीयांतात्सप:।इंद्रसि।पर्यवस्थात्शब्दात्तुपर्यायात्स्वार्थे ष्ठ
इनिप्रत्यय:।अवस्थातृशब्दस्यचपंथ्यपरद्वस्थेवावादेशोनिपात्येते।अपलंपरिपंथिनं।मास्वापरिपरावंदिन्त।उभयत्रापिपरि उपग्रह:।लो राहे०
केतिति।अनुपस्थितपरिपंथिनि:पार्थिवेस्वादे।अनुपदमिति।पदस्यपश्चात्।पश्चादर्थेऽव्ययीभाव:।अनुपदीगवामिति।पदापेक्षया
षष्ठी।गो:पदानांपश्चाद्विनुपलंघगवामेवानेनहिरण्यादावन्वेष्येनभवतीतिहरदत्त:।साक्षाद्दृष्टरि।साक्षाद्द्रोष्यपंपरकृतिवदनुकरणमिति
स्तत्रेपंचम्यालुक्।साक्षीति।अव्ययानांभमात्रेटिलोप:।क्षेत्रियच्।परक्षेत्रेशब्दात्सप्तम्यंताद्धुनपरशब्दस्यलोपश्चनिपात्यते।क्षेत्रियोव्या
धिरितिकिंचक्षेत्रियंविषंपरशरीरेसंक्रमय्यचिकित्स्यते।अपिचक्षेत्रियाणितृणानियानिसस्यार्थेक्षेत्रेजातानितानिनिचिकित्स्यानि विना

ज्ञापितत्वात्। किं च क्षेत्रियः पारदारिकः। परदाराः परक्षेत्रं तत्र चिकित्स्यो निग्रहीतव्यः सर्वं चैतदाकरे स्थितं। इंद्रियमिंद्र। इंद्रलिंगमिंद्रदृष्ट।
इंद्रेण दृष्टं ज्ञातं मम चक्षुर्मम श्रोत्रमित्यादिक्रमेण स्पष्टमदृष्टद्वारा। जुष्टं प्रीतिनं सेवितं वा। दत्तं यथायथं विषयेभ्यः। तदस्यास्त्यस्मिन्नि
ति मतुप्। अस्तीति पुरुषवचने अविवक्षिते काललक्षविवक्षितेन एवांश। शब्दो विषयविशेषपलाभार्थः। तथाहि। भूमनिंदाप्रशंसासु नित्ययोगे
तिशायिने। संसर्गेस्तिविवक्षायां भवंति मतुबादयः। अस्तिविवक्षायां ये मतुबादयो विधीयंते तेने भूमादिषु विषयेषु भवंति। नित्यार्तिकार्थः।
भूमा बहुत्वं नवापेक्षिकं। यस्य हि यावत्त्वं तेनावदेवस्य शब्देनाभिप्रतीयते। यथा पंच भिरपि गोभिर्देवदत्तस्य वक्ष्यो गावइति व्यवहारः।
शतसहस्रगोरपि गावोस्येति। गोमान्। यवमान्। इहयवेमती भिरक्षिः पूर्वं पश्यती स्यादो जातिमात्रसंबंधस्य विवक्षितत्वात भूमाभावेपि
मतुप्। भूमादिग्रहणं हि प्रायेण भूमादयोपि प्रतीयंत इत्येवं परं। निंदायां कुकुदावर्तिनी कन्या। प्रशंसायां रूपवान्। नित्ययोगे क्षीरिणो वृक्षाः
अतिशायने उदरिणी कन्या। संसर्गे दंडी। संसर्गः संयोगः। तेन संयुक्तः दंड एवोच्यते नतु गृहावस्थितदंडोपि। गुणवचनेभ्य इति। गुणे गतिं च प्रसि
द्धाः शुक्लादय एव गृह्यंते न तु रूपादयोपि। मादुपधायाश्च। अश्वमेयं समाहारे द्वंद्वः तेन मतुवाक्षिप्तं प्रातिपदिकं विशेष्य तेन दाह। मवर्णावर्णान्तादिति। ठ राम
पधायाश्चेति वाक्यं तेन रेउपधाभूतात् मात्परस्य मतोरित्यर्थः येन नाव्यवधानन्यायेनांत्यात् पूर्वव्यवहितेपि भवति। वेगुं मक्षरार्थे स्थितेष्विति माह १६०

मवर्णावर्णोपधादिति। झयः। इदमपि आक्षिप्तस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणं तेन दाह। झयंतादिति। यत्तु केचित् अवद्भिमहानित्यादि प्रयुंजते तेषा
मादिकेमेव। मत्वं नान्मतुपो निषेधात्। अपदांतत्वे जश्त्वाद्योगात्। आति स्थान्। शिखावान्दीप इति। प्रत्याहारग्रहणे दिति यं दर्शितं। शिखाशब्दस्य वी
ह्यादिषु पाठे तल्लनो। प्रसंगात्। चूडावान् ह्रस्व इति तु प्रत्याहार्य। प्राण्यंगादेवेति। एतच्चेतिकरणानुवृत्तेर्लभ्यते॥ सिध्मादिभ्यश्च। अत्र वार्तिकं। लज
न्यतरस्यामिति समुच्चय इति। अस्यार्थः। प्राणिस्थादिति सूत्रे लज्विकल्पितेपक्षे मतुविति चूडालः चूडावानिति रूपद्वयं यद्यपि सिद्ध्यति तथापि
सिध्मादिषु दोषः। तत्र हि सिध्मनिषावमांसेलास्येपदंना लिभ्यं इति गतो स्यात्। तस्मादन्यतरस्यां ग्रहणं समुच्चयार्थं निपातनामनेकार्थत्वान्ने
न मतुप्समुच्चीयते न त्वेवं प्रकृतत्वात्। अस्ति चेदृल्लिंगकं शाहद्रस्य न्यतरस्यां ग्रहणं। नद्धि इनिवनोः प्राप्त्यर्थं क्रियते प्रकृतस्यान्यतरस्यां ग्रहणं
स्यविकल्पार्थत्वे तु एतद्दुवृत्तेवसिद्धौ किं तेन क्रियमाणं तु पुनर्स्यान्यतरस्यां ग्रहणस्य समुच्चयार्थतां ज्ञापयतीति स्थितमाकरे। जैवलमिता शब्दः स
मुच्चये। वात्सादिकल्पोपमयोरेवार्थेपि समुच्चय इति कोशात्। वातेसादि। सिध्मादिषु नेगलस्य नं। वटु चेति। डित्वात् दंतोदेशः। वातलइति। अंतोदात्तेय्यं
तुप्राचां वल्गाद्युत्तरवातात्य उत्कर्षे न दुपस्यं। प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तप्रसंगात्। गणस्त्र बल्गेनो गोदाशस्य रत्नात्। पालीधमन्योर्दीर्घश्च। पालीलः। ध
मनीलः। एरुकनेन त्रपनावं। कुकालुः। मक्षिकालुः। उपतापो रोगः विपादिकालुः इत्यादि। वत्सांसाभ्यां। कामबले। कामबलवान् शब्दस्तेन मत्वर्थीयान्

प्रसयोंनाविनिभागः। वत्सल इति। स्नेहवानित्यर्थः। इति विषयेवत्सांसशाद्बोस्नेहवल्लयोवर्तते। यद्यपीहप्रकरणेस्वर्वत्रिमतुप्सम्बुद्धीयते। तथा
पीहनेष्यते। मतुवंतेन तु अर्थांतरमेव प्रतीयते वत्सलवनी गौः। अंसवानुर्वलः। लोमादि। इहलोमपामपिच्छादिभ्यः इतिसूत्रं। नंदिग्रहिपचादि
भ्य इतिवत्। अंगकल्याणइतिसूत्रमर्थतः पगति। अंगादिनि। शाकीपलाली दद्रुहस्वत्वंच। महत्शाकं शाकी। नद्यनशाकिनं। महत्पलालं पलाली
नद्यत्पलालिनं। दद्रिइत्वात् नेपीलोपश्चाचाहृः दद्रूः त्वयोगविशेषः नद्यान्नूनद्रूणः। विषुण इति। विषुनानाभ्यंचंति। निविंचिंसितान्यस्यसंती। निविषुणः
विषुवदाख्यः कालः तस्यहितानात्रागतानि दिनानि संति। दिनांतराणां न्यूनाधिकभावस्यनत्सूल्कत्वात्तथा। रक्कः वापुः ओंचक्षितविलश्चविषु या
णत्राश्रार्थः। इहयदिकत्तेयणादेशोत्तरपदलोपःस्यात्तर्हिबिलि विलोपेविलइतिस्यात्। अनेतउक्तेमकत्रसंधेरिति। समर्थानामित्सत्तापचा
या दोषं। प्रज्ञाश्रद्धा। आज्ञोव्याकरणमिति। गुणवृत्तेक्रियपाकेमतेन संबंधः स्कृदूग्रहणं तद्धितप्रयोगेषष्ठीनाः। ह्रुतदृशीकिरमिति वत। आज्ञेति। प्रज्ञादि
भ्यश्वेत्यण्। ऊम्नवति इहतुदाप्। इहमैवेहप्रज्ञो यहणस्यफलमितिभावः। चैनश्वेतिवार्तिकं। काशिकाकृता तुचप्तिशादस्यनेप्रेक्षिमः विछिन्न
स्यप्रतिविधानं वृत्तिः। तपस्वीति। असंज्ञत्वात्सिद्धे अणबाधोमाभूदिति वचनं। सहस्वीति। अत्र इति नागमपि बाध्यते। ज्योत्स्ना इति। सुक्तंपसः नेरच राम
विशेषश्च। तमः सहस्त्रमितिमतस्तथैवोत्सेनहवयभूतानितमांसिविघंतेतदस्मिन्नस्ती तिशांताद्रण। स्त्रियांतुतामिस्री। यत्तमेरणोके। तमिस्रा १६२

तामिस्रः कृष्णपक्षः २

तामसी रात्रिर्ज्योत्स्नी चंद्रिकयान्वितेति। तत्रारोतं नतत्वणं तमिनिन विरोधः। सिकता। देशविशेषस्यवक्ष्यमाणत्वादाह। घट इति। अन्नस्य तद्य
णा त्वोदाहरणं अमरःसैजयाह। स्त्रीशर्कराशर्करिलः शार्करः शर्करावति। देशएवादिमावेवमुन्नेयाः सिकतावतिइति। दंतउन्नते। कुरयंत्रणेरं तुरंगेनेरइ
स्यादस्यकप्रयोगालासणिकाः। अपस्तुपि। समाहारद्वंद्वेसौत्रंपुंस्त्वं। उषाउरिणपांसवः सुपिच्छिद्वं। स्वरइति। महत्कंगविवरंस्वं। तदस्तीत्यर्थः। गद
नेरुद्देयं। नगरमिति। नगावृक्षाःपर्वताश्च। जातिशब्दोयं। तथाचनगरीत्यत्रजातिलक्षणोङीष्भवति। पांडुरइति। पांडुःशुक्लोवर्णः। तद्वान्। अ
श्मुत्यन्वयेवेति। गुणमात्रेवृत्तिरिति चवर्तते। हरिणः पांडुरः पांडुरित्यमरः। शुक्लादयःपुंसिगुणिलिंगास्तद्वतीति इति च। कद्रुः। कद्रूस्त्वरोगभे
दोषः। धुरंधुर्याम्मः। घुमइति। घोरस्यास्तीति दिवउदिस्कत्वं केचित्तघुचाहंअग्रुस्यनेपातिपदिकमुकारांतं अन्नोनामधेयमाडुः। दुर्धृसः। सोस्या
३४ स्तिजनकत्वेचतिद्रुमोपिदृश्यएव। पलाशीद्रुमागमाउत्यमरः। इहरूदिशाद्रेषु मतुप्सविकल्प्यतेनतदर्थस्यमतुपाभिधातुमशक्यत्वात्। इत्यनइति।
वप्रत्ययोनुवर्तते। अर्णवइति। अर्णोजलं। अर्णसस्सलुं च। नित्यमित्यणिति। सत्रे सांहितिकोयणनेतुस्यमत्वादिनितत्वेत्कनवणादेशस्यानुकरणं। लस्येपणे
भावादितिभावः। प्रश्नुज्यतेचोनयथा। अधिरोहतिगांडिवंमहेषाविति। गांडीवीकतेकपिलानिभूतजाभ्यामितिच। आसुतीवलइति। सुत्रअभिषवेक्तिं
च्। आसुतिरभिषवः। परिषद्वलइति। परितःसीदंतीतिपरिषत्त सत्स्ह्विषेतिक्विपासद्विरप्रनेतिषत्वं। पामांतरमिति। अह इभेसौ दिरित्यदिमस

यो वा हुलकात्पूर्वेरपि भवति। तथा च भाष्यं। पार्षदकृतिरेषा तत्रभवतां। सर्ववेदपार्षदं हीदं शास्त्रमिति च। प्रयुंजते च। पर्षदेषा दृश्यते इति। पर्ष
द्वलान्महाकूले राटने कृतिकाश्यमादि तिमिरहितः। सम्भ्रमापरिषस्य वृद्धिरिति चंद्रको वाः। भ्रातृवल इति। वले इति स्वते एव उत्सृष्टानुवृत्ते नेति दीर्घः। पुत्र
वलादेरनुस्वारेनाह। संज्ञायामित्यनुवृत्तेरिति। वनगिर्योरिति स्वरादिरित्यभावः। ज्योत्स्ना। चंद्रप्रभा नत्वादेव यवीभूते ज्योतिरस्त्याम्। इति मत्वर्थीयोपपत्तिः।
एतेन तमःसमूहे तमिस्रशब्दो व्याख्यातः। कथं तर्हि तमिस्रं तिमिरं तमइत्यमरः। समूहसमूहिनोरभेदोपचारात्। स्त्रीत्वमतंत्रमिति। आख्यानम
त्रं शरणं। ऊर्जस्विन्नूर्गो मिन्मित्यत्र नोत्ता। मिथ्यक्त्येन लोपो न कृतः। तुंदादिभ्य इलच्। मेनु पूर्वेति। अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते। अत्रस्यागादिरद्धा
विनिपद्यते। विद्धहुपाधिकात्स्वाग वाविनः इलजादयः स्युः विरुद्धो कर्णावृत्तस्य कर्णिलिः कर्णीकर्णिकः। कर्णिवान्। एकगोपूर्वात्। एककशानिक इति।
एकं च तच्छतं चेति पूर्वकालैकादिना कर्मधारयः। षष्ठीतत्पुरुषात्तु बहुव्रीहेर्द्वन्द्वाच्च न। अनभिधानात्। अनइत्येव। नेह एकविंशतिरस्यास्तीति। यत्त
र्थवत्त्वात् गोमदिदं नगरमिति मतुबनाम्नाय्यपि लुप्यत इति भाष्यमनुप्रादायकैयटो व्याख्यात्। एकगोपूर्वादिति त्वेतद्भाष्यकारवचनाल्लोपः।
अनइति च तत्र निवृत्तं गोत्रिंशकादिसिद्ध्यर्थं। गवां समूहो गोत्रा सास्मिन्नस्तीति गोत्रिकमिति। न तु भाष्याभिप्रायवर्णनमात्रं न तु तात्त्विकं। अ राम
न्यथा एकविंशतिः एकचत्वारिंशद्धाः स्यात्स्तीत्यत्रातिप्रसंगात्। अनेनेवापरितोषेण पक्षांतरमाहाथवेति। अस्मिंश्च पक्षे गोत्रिकमित्यन १६२

अथवा मत्वंतान्मत्वर्थीयोऽप्युत्पन्नद्दश्यत एवं यथा स्वमुदायोपचारमाहे इति

भिमतं लक्ष्यते। अभिमतत्वे तु प्रागिस्थादानइत्यनो मेकुरुहुता आ नइत्यनुवर्त्य समाधेयं। नित्यग्रहणं मतुपो बाधनार्थं। कथमेकद्रव्य
वानिति। असाधुरेवायं। एकेन द्रव्यवानिति वा विग्रहीतव्यं। कथमेकदंडीति। एकदेशिनैकाधिकरणे इति निर्देशो ज्ञापयति इनिरपि कृतिद्ध
का वतीति। रूपादाहत। आहतप्रशंसाविशिष्टेर्थे वर्तमानाद्रूपशब्द[illegible]तदर्थे यप्प्रत्ययात्। आहतमिति। आहननमाहतं। ननु भिरत्यर्थः। त
तो निष्पन्नं यस्य तु रूपादि रूपं तदपि कार्यैकीकरणे उपचारात्। आहतमित्युच्यत इति न्यासकारः। हिम्या इति। भूमिन्यप। गुप्या इति। दर्शियद्रूप्यं
दितिरपि। तथा च माघः। गुण्यगुण्यद्गुण इति नव्याजीगणत्। अस्माया। यशस्वीति। न सोमतत्वर्थ इति भत्ताद्भुतेन। यशस्वानिति। पूर्वेणानियग्रहणेनत रुप
त्र संवद्धमप्यन्यतरस्यांग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमिह संबध्यत एव। नसोमतत्वर्थ इति स्त्वेव यशस्वी यशस्वानिति भाष्योदाहरणादित्यभावः।
किन्नंतत्वादिति। यत्तु प्राचोक्तं चोःकुरिति। तन्न। तदपवादत्वात्। ब्रह्मेति पत्न्या पत्ते रिति भावः। यदि तु अश्वेति फलं स्त्रजि यन्त्रोः पदांते क्विन्नासपस्य
ति कुत्वस्यापवाद इति निष्फलोग्रहणेन न ह्याकृतिगादिस्त्वेतेन पदांतविषये कुत्वनिपातनादिति बोध्यं। हस्याच्चालुरन्यतरस्यां। अन्यतरस्याग्रह
णं तु निवृत्तो। प्राचो मत्वर्थवाच्चकारस्य तु [illegible] इत्येता संज्ञा एवमन्यत्रापीति हरदत्तः। तेन हस्याल्लुशब्दो नोदात्तः। शीतोष्णेति। इह चालुरनुवर्तते। यत्तु
प्राचोक्तं। तृप्राभ्यां इति आलुजिति च तड्डेभयमप्यनाकरत्वादुपेक्ष्यं। तुराआरा इति। नतु प्रातरुक्तं च स इति मतं तस्य भाष्ये उणादिवृत्तिषु च तथा

व्याख्यानत्वादिति भावः। माधव इति। सुखानुवर्त्तनोऽस्थितमिदम्। हिमाद्येवेति। एकारादिरयं प्रत्ययः। बलादिति। सिध्मादिषु मतुबर्थे बालूलवच्छ
लशब्दो प्रकारान्तरेणशुसादितो। तस्य वर्मरुत्वो। पित्वमनुदात्तत्वार्थम्। हरदत्तस्तु नित्त्वमिति पठित्वा आद्युदात्तत्वार्थो निकार इत्याह। नत्विंसमरुच्छ
योरु शब्दस्य मध्योदात्तत्वात्। तथा हि मरुद्वृधोऽम् [redacted] मित्वित्यत्र मित्यर्थानत्वादेनोदात्तः। तस्मान्तपि मध्योदात्तत्वं स्पष्टं। तन्तितु निस्वरेणाद्युदात्तः
स्यात्। न चेष्टापत्तिः। अपसिद्धान्तात्। स्यादेतत्। मरुतः परिवेष्टारो मरुतस्यावसन्गृहे इत्येतरेयब्राह्मणे प्रयोगस्तावत्स्वरोऽशोऽदात्तः। नतः
एकश्रुत्यापागत्। न कथमभिमतस्वरावधारणमिति चेत्। प्रथमाध्यायस्था करग्रंथेभ्य एवेत्यवेहि। उपसर्गसंज्ञायां हि मरुच्छब्दस्योपसंख्या
घ नं पठ्यते। तत्र मध्ये धिकारबलान्निपातसंज्ञा प्राप्ता तथापि सोनेष्यते। सत्यां हि तस्यां निपाता आद्युदात्ता इति फिट्स्वरः स्यात्। स च मरुच्छब्दे दिदेतो मरु
पिशूयेत। तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरात्। किंच। निपातत्वे सत्यव्ययत्वं स्यात्। ननूपसर्गत्वेप्युकिविधौ कुतो नेति चेत्। अनभिधा
नाद्वाहुलकाद्वेत्युत्तरं। संज्ञाप्रयोजनं तु तत्सामर्थ्यादिजं न तद्भावेपि अचउपसर्गादिति तत्प्रवृत्तिः। नन्वेवं मरुत्प्रयत्ना त्यत्र तकारस्याप्ये
पि णत्वं स्यादिति चेत्सत्यं। तत्त्विधावेवोपसर्गसंज्ञेति वक्तव्यो एवं वा उकिविधौ अपि नेत्यपर मनुकूलं एतञ्च सर्वं कैयटहरदत्ताभ्यां स्पष्टमुक्तं। त राम
द्दनेतरंतपूर्वप्रत्ययोत्तन्तयापि मरुच्छब्दस्याद्युदात्तं करिष्यत इति वदन् कैयटः स्पष्टमेवपित्वमाह। यत्तु मतुबर्थीयप्रकरणे हरदत्त आह। मरुतप १६२

तं देशास्तु मरुत्व इति। युक्त्ता वपि त्वं नीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवन्नाद्युदात्त एव भवति। उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति फिट्सूत्रादिति। तदति र
भसात्। यतः प्रथमशेषे स्वयमेवाह। न तूपसर्गसंज्ञायामपि उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्याद्युदात्तत्वं स्यादेवानोनेनानाद्युदात्तत्वविधि प्रनेके तर्हि
निपाता इत्येव सिद्धे एभिः प्रतिषेधार्थमेतदिति। तस्मात्तेनोनितस्वी कृत्य परत्नः पंचभिकौ हरदत्तयेषः प्राचीनयेषविरुद्धोपसिद्धान्त असत्त्वेनित्वि
त्वे एतेन तन्नोनकारस्याद्युदात्तार्थ इति प्राचोयेषं था वक्षाणेनाभुक्तिरपि प्रत्युक्ता इदं त्ववधेयं। उत्तरीत्या उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति फिट्सूत्रे तु
त्यवेनं नाभिरित्येव सुवचं। अनिमित्तकर्मवेतु नाभिरित्यपि नास्तु एवादिष्वमेः सुपठत्वात्। एवादीनामंतः इति हि फिट्सूत्रं। एवमादीनामिति पाठां
तरं। तदेतत्सर्वं माधवेनऋग्भाष्ये ध्वनितं। तथा हि। आ ते ता निषीदते ति मंत्रे उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति वचनात्वालितपरि कीर्तितोदात्तत्वमित्युक्त्वा मानो
मरुत्वाभिष्टिदुहति मंत्रे एवमादीनामं त इत्युपन्यस्तं। अलं प्रसक्तानुप्रसक्तेन प्रकृतमनुसरामः। स्वामिन्नैश्वर्ये। ऐश्वर्यवाचकादिति। स्वरा
द्भस्यैश्वर्यवाचित्वं एतदृशिवियपक्षमेवबोध्यं। कंठोष्ठ्यौ। अत्र प्रथमप्रत्ययोर्हं नोष्ठ्यादिः न तु पवर्गीयः तदाह। अनुनासिको वा यानिति। तुडिव
लिवटेर्भः। मूर्धन्योपधइति। तथा च तु डितो उ न इति धातो माधवेनोक्तं। तुंडिः इत्। इद्धानाभिः सास्वामिति तु डिलः। तुंदादिभ्य इलच्चेत्यत्र स्वांगाद्वृद्धा
विति गणसूत्रेण इलच् तुंडिलः एवं तुंडिभः। तुंडिवलिवटेर्भ इति मत्वर्थीयो भ इति वटिभ इति। वटेरेश्च नेइत्वः। ॥ इति मत्वर्थीयाः। एतदो वाच्या प्राप्ता इत्येषा

वः। वृत्तिकारस्तु एतदो श इति पठित्वा शकारः सर्वादेशार्थ इत्याह। इदम्याभिति। सर्वनामत्वाभावेपि न तसिल् अद्यादिभ्य इति पर्युदासान्न।
तेन नूनं मत्तः परं त्वत्तमा इत्यत्र न तसिल् त्वमेण युष्मदस्मदोरनादेश इत्यात्वमाद्येक्यसावविभक्तिकस्मात्सिरिति परिहृत्य न तसेश्चेति तस्य तसिलो
देशे पुनः शेषे लोपमाशंक्य तु विभक्तावेवस इष्यत इति स्वाशेष्यैव समाधानं कुर्वन्कश्चिद्दुर्घटवृत्तिकारः परास्तः पर्युदासविषयत्वादिह
तसिल्प्रत्ययस्य तसिलादेशस्य चोक्तिसंभवाभावात्। सप्तम्यास्त्रल्। इह त्रल्तसिलोस्त्वत्तोप्रत्यये न तु सप्तमीपञ्चम्यो देशो। तेन कु रा
त्र बहुत्र कुतः बहुतः। इत्यादौ अव्यये वेर्ङित्ती स्वादिकं नेति दिक्। ननु तसिलो रूकाशः कुतो वहीय कुतो परोहति। तसेस्तु यामत आगच्छति
स्वादिरवकाशः। कुत आगच्छतीत्यादावुभयप्रसंगे परत्वात्तसिः तस्य विभक्तित्वाभावात्। भेदेविभक्तिकार्यं लिङ्गस्तु रिति चेन्नाम्नैवं। तसेश्चेति सूत्रे
ण अद्यादिभ्यः किमादिभ्यः परस्य तसेः तसिलादेशविधानात्। तस्य च विभक्तित्वात्। किमोत्। तिविभक्तौ तु स्यादिति नेह प्रवर्त्तते। यमोरुकारेण
भकारपरित्राणार्थेनाभिसतात्वापनात्। वाग्रहणमिति। किमोद्धेतिसूत्रे पृथिव्यनन्तरः ह च छन्दसीति। यद्यपि भागवृत्तिकारो भाषायामत्रलं नेच्छति तो
मतस्याप्यत्रैव स्वरसः। तथापि वामनोक्तमेकदेशिमतमेवेह पुरस्कृतं। बहुप्रयोगदर्शनात्। तथा चामरः। स्याहावयोक्व कुत्रचित्। श्रीहर्षोपि ना राम
न्यत्र कुत्रापि च साभिलाष इति। वाह च छन्दसि। इहर्वोक्तस्य वाग्रहणफलस्य स्फुटीकरणार्थमिदमुपन्यस्तं। अधुनेत्यत्र प्रत्यय इति। निपातनान्नाथो १६४

दात्तोयं। भाष्यमतेचेदं। वृत्तिकारस्त्वाह। इदमोऽश्भावः धुना च प्रत्यय इति। सद्यः परुत्। अहनीति सप्तम्यन्तं साहचर्शब्दस्यार्थ इत्यर्थः। तद्दर्शयति।
समानेऽहनि सद्य इति। प्रकारवचने थाल्। सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः यद्यपि प्रकारेत्युक्त एव वचनस्य स्वरसाद्दृश्यं प्रकारः। तथापि नेह सादृश्यं
गृह्यते अनभिधानात्। तेन प्रकारेण तथेति। प्रथमोत्तानुन भवति सप्रकारस्तथेति। अनभिधानादिति भावः। किं सर्वनामबहुभ्यो विशेषविहितेनापि
१ थालो जातीयर् न बाध्यते अर्थभेदात्। प्रकारे हि थाल्। जातीयर् तु तद्वति स्वभावात्। अत एव भाष्ये प्रयुक्तं। तथाजातीयोऽन्यथाजातीय इति। इदमस्थमु
मुः। अनेन एतेनेवेति। द्वितीयोता दपिथमुर्भवत्येव इमं मेतं वा प्रकारमापन्न इत्थंभूतः। तथा च सोऽत्रो व्यवहारः लक्षणेत्थंभूताख्यानेत्यादि। एतेन कथमित्यत्रो
पुरः व्याख्यातः। आदिदिशीयान्तो पुरुषविधिः। पुरस्तादिति। अथ कथं पश्यामि तावित्तः पुरतश्च पश्चादिति भवभूतिः। नीरसतरुरिह विलसति पुरतः इति
कश्चित् स्यात् पुरः पुरतोऽग्रत इत्यमरः। पुरतः प्रथमं वाग्रे इति विश्वश्च। किंस्मत्तदिति भावाद्वृत्तिः। कश्चित्तु विभाषापरावरभ्यामिति विभाषाग्रहणं योगवि
भज्यते तेन हर्षश्चाशादतसुच। अस्तातिचेति सूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् पुरादेशः। इत्यपेक्षितवान्। तन्निर्मूलं। पुरत इति तु समाने
कालीनं पूर्वकालानभिसादिवत्। श्रामादिकमेवेति प्रामाणिकाः। संख्याया विधार्थे धा। विधा प्रकारः। स्यार्थे विधार्थः। यद्यप्योदनपिण्डोऽपि विधा
ते नोच्यते। तथापीह न गृह्यते तेन नैकानोविधेत्यादौ न भवति। इह विधायामिति वक्तव्ये अर्थग्रहणस्येदं प्रयोजनं। विधा शब्दार्थे प्रसिद्धतरे नैव

वयथास्यात्। तादृशश्चार्थः प्रकार एव। सच क्रियाविषयक एव गृह्यते अभिधानस्वभावात्। तस्याह। किंप्रकारे वर्तमानादिति। कथं तर्हि भवथा
इत्यंते धातुगण इत्यादि। अत्रापि तेष्वपदिश्यत इति वा भवतीति वा क्रियावोध्यते इत्याहुः। याप्ये पाशप्। कुत्सित इत्यनेनार्थो विहितः। निर्ज्ञातादपि व
संगात्। पूरणाद्भागे। पूरणार्थतात्तीयप्रत्ययः पूरणशब्देनोक्तः पूरणग्रहणं चोत्तरार्थं सुखतीयः। पाश्चतीय इत्यत्र तु अनर्थकत्वादेव न भविष्य
ति। भाग इति पुंस्त्वं विवक्षितं तेन समानेप्यर्थे भक्तो विवक्षिता। यां चतुर्थीपंचमी। स्येव भवति। अनिस्तिगतुदापि चतुर्थपंचमे तिप्रसज्येत। प्रागेव
चरट्। गोष्ठात्खञ् भित्से च वनोक्त विशेषविहितेन खञा चरटो बाधा मा भूत् तत्सन्निधौ हि सामान्यविशेषभावः स्फुटीभवति। यद्यपि दूरस्थस्यापि बाधो
न्याय्य एव। तथापीह गोरखंस्तीक सहूरेपाग्सामर्थ्याद्बाधो नेति भावः। षष्ठ्या रूप्य च। भूतपूर्व इत्यनुवर्त्तनात्तच यद्यपि पूर्वत्र व्याप्नोति [redacted] पदि
कस्य विशेषणं तथापीह न तथा। षष्ठ्यन्तार्थस्य विशेषणत्वात्तदाशिनस्यस्य संबन्धिनः प्राधान्यात् प्रधानेन तत्सन्निधौ च प्रधाने कार्यसंप्रत्ययस्य न्या
य्यत्वात्। तदेतदाह। भूतपूर्वे ट्यस्त्यः स्यादिति। अतिशायने तमबिष्ठनौ। अतिशयविशिष्टेत्युट्। अतिशायनमेवातिशायनं स्वस्मादेव निर्देशाद्दीर्घः
न तु सौत्रः। तेन लोकेपि दीर्घः साधुः। अवाधकान्यपि निपातनानीति तेन ह्रस्वोपि साधुः। यद्यपि केवलः शोभितः स्वप्रेव तनि तथाप्यतिशयः प्रकर्षः प्रक राम
र्षश्चात्र नाधिक्यं किं त्वभिभवः। सकर्मकोऽयं पूर्ववन्महाभागतयाभिशेष इति दर्शनात्। अतिशायनश्च प्रत्ययार्थः। तथा हि समितिलघोरतिशायिनं १६५

तदा२

लघुतममिति स्यात्। प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात्। नापि प्रकृत्यर्थः तथा सति हि प्रकर्षातिशयादिभ्य एव स्यान्न तु पट्व्यादेः। किंतु प्रत्ययविशेषणे प्र ऊ
त्ययस्य योतकः। तदेतदाह। अतिशयविशिष्टेत्यादि। द्व्यवयवेस्सत्सु दायेषु दायेष्वेकस्यातिशयो विवक्ष्यते तेन तरबीयसुनावपवादो वक्ष्यते। परिशेषा
पदेऽहत्स्वातिशयोपि वक्ष्यते ३
द्बहूनां म[redacted]ध्ये एकदेशस्य निर्धारणं सोऽस्य विषयः। तदाह। अयमेषामिति। आख्यातमङ् इति सुबन्तात्तमप्। सुपोधातु इति लुक्। यद्यपि सातिप
दिकान्ते द्विन इत्तीहट् तिकारस्य स्वरसः प्रतीयते तथापि तदायथे सुबन्तपरतया न द्वंद्वो नञीतः। अन्यथा हि पूर्वाह्णेतरां। पूर्वाह्णेतमामित्यादौ
घकालतनेषु कालनाम्न इति सप्तम्याः आलुग्विधानं बाध्येत। उक्तं च भाष्ये विषयं तुस्न नादिषु ततः प्रवर्त्तौ विभक्त्येन इति। तिङश्चानमस्वादि ते॰
ति। ऊष्ट्स्त्येनोक्तः। अजादी गुणवचनादेवेति नियमात्। तरसमपौ घः। आतिशायनिकप्रकरण एव नादीघ इति पिनोघ इति वा वाच्ये प्रकरणान्तरे
पुरस्तात्करणं अन्यंतस्वार्थिकस्यापि तरपो ज्ञापकं तेनाल्पात्तरं लोप श्चवलव त्तरः इत्यादि सिद्धं। केचित्तु योगापेक्षं ज्ञापकमिति। श्रेयसः इयसुप्र
त्ययस्यापि कश्चित्स्वार्थिकत्वमाहुः। किमेत्त। आमोरकारोयद्विस्य त्येन न हि घटिनिततरामित्यादौ ह्रस्वतधापद इतिकुट्स्यात्। यस्येतिलोपस्य
परेणानुदात्तोधाने। सिद्धान्ते तु तुर्वे अपरिभाषया नु द्विधो नास्य ग्रहणं। द्विवचनविभज्योपपदे। द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनं करणे ल्युट् कर्मणि प
ष्ठ्याः समासः। येन पदेन द्वावर्थावुच्येते तत्र द्विवचने विभक्तव्ये विभज्ये। कृहलोर्ण्यदिति प्राप्ते तदपवादो यन्निपात्यते तेन विभाज्यमिति न भवति। विभा

न्यशब्दस्य तु स्मृतिषु प्रयुक्तस्य साधुत्वं चिंत्यमिति हरदत्तः। अनेकमन्यं विना। यद्यपि त्वतद्दुर्लभः। निपातेनेन बाधात्। न च निपातनादन्यबाधकानि
ति पक्षमाश्रित्य निर्वाहः। नोक्तः। एवमनित्यत्वनिरूपणस्य दुर्वारत्वात् तथापि त्वेनाद्वचोऽनिर्विभाज्यमिति सिद्धं। न चार्थभेदः। निवृत्ते प्रपणत्वात्कृते यं
त्रिजिनित्वे रणविनित्सत्वेनसुसादनादितिदिक्। द्विवचनं च विभज्यं चेति द्वंद्वः। तस्योपपदेन कर्मधारयः। तेनद्व्यर्थवाचके विभजनीये चोपपदे सति
स्य सदर्थः। अन्वर्थं चोपपदं तेषोच्चारितं पदमिति न तु कृत्रिमं तद्धि न विधानस्यासंभवात्। न च द्वयोरिह वाक्ये एव प्रयुज्यते। द्वितो तु गतार्थता नावश्य
कं। एवं स्थिते उपपदग्रहणं स्पष्टार्थम्। इह द्व्युपपदे द्वेच प्रकृती सुप्तिङंते प्रत्ययौ च द्वे तथापि यथासंख्यं नेष्यते। द्विवचनोपपदमुदाहरति। अ
न योरिति। विभज्योपपदमुदाहरति। [redacted]। माच्येभ्य इति। पंचमी विभक्त इति पंचमी। कथं तर्हि परस्ताच्चानूपहुतासीत्। एषामस्मत्पदं तरप् इति। अ
त्राहुः एकस्यापि धर्मिणो गुणभेदेन भेदाध्यारोपात्। प्रतियोग्यपेक्षः प्रकर्षः तदाश्रयश्च प्रत्यय इति व्यपदिशंतीति च। अन्ये एवास्मिन् सर्वतः। क्विप्त
एवासिद्धनञ्जपस्त्वमिति। अजादी गुणवचनादेव। इष्टनो वधारणार्थ एवकारः। तुल्यं दास। पूर्वेण नियमेन व्यावर्तितयोः प्रतिप्रसवोयं न सुपर्वोपं
विधिः। तेनोपाधि संकरोन। दोहीयसी। तिरश्यमनयोरतिशयेन दोग्ध्री। भस्यादेत्त द्विते सिद्धं च प्रत्यये विधीत्विति वचनात्। अपिनिरत्नेदोग्ध्र शब्दात्स्त्र- राम
यः। न न च विनिवृत्ते घत्तुजश्च योरपि निवृत्तिः। अत्रोक्तिके शब्दे प्रागेव तयोरप्रवृत्तिरिति तु न तत्। तु गुणस्य प्रवर्त्तते। लुक्तेपि तद्धितप्रत्ययलक्षणं प्रोक्ता। १६६

ईयसुनश्चानङ्भावे देवास्यात। हस्वश्च। स्वरूपस्येह ग्रहणं न तु तदन्तविधिर्यस्यां दिति परिभाषितस्य ×२
स्य२
त्। छोदसमपि तु रिति नित्यत्वेण विधेर्वदिष्ट्वनिदेवो नेलोके प्युपयोस्य माणत्वादिहोपन्यस्तं। अधास्यस्याक्षः। अजादी इत्यनुवर्त्तते समन्या विप
दिलाम्य तदसाह। अजाद्यो विनि। त्याद्युक्त्तेरस्य व्याख्यानात्। अत्र यस्येति लोपोऽनित्य इति यक्षेऽपि सम्भवति। न च तस्येमनि विसावका [redacted] रता।
वहंशाद्विमानिचोर्भावात्। एवं चइहे वहोद्वस्य वर्षिष्ठो निरस्तः चयि तु सुचितं। एवंहि द्विहिद्रयग्रहणेन कर्त्तव्यमिति लाघवं। स्थूलदूर। परग्रहणं च विष्टो
कसिद्धउत्तरपूर्वस्यणादेलोपो माभूदिति। पूर्वग्रहणं तु स्पष्टार्थं। परस्मिन् लुप्ते सामर्थ्यात्पूर्वस्यैव गुणलाभात्। स्थविष्ठ इति। नचेत्र ओर्गुणे इत्येव
सिद्धं न किं गुणवचनेनेति चेन्न। भेवं। परस्यणादिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्। क्षिप्रे ओरसम्भवात्। स्फेद्। उनंत्यत्वाश्च। दूरस्यपि दूर्वा। पूर्वस्य गुणेत्यं
६५ रमित्यनुवर्त्तते। तदाह नाभिरिलावादेशाश्चस्यपि इष्यं। अत्र आदिलोपे कृते पिङ्न आगमः यद्वालोपापवादोयकारआगमः। इकारश्चेत्वारोर्थः। ण्य
पक्षद्वयमपीदं भाष्ये स्थितं गुणाल्पः स्रुवेति स्वरूपस्य ग्रहणं न तु स्रुवा पत्यस्य। विन्मतोर्लुक्। त्वाजिष्ठ इति। विनोर्लुकि कृते नतावदकापीभावः।
अस्मादेव ज्ञापकाद्विन्मतोरजादौ। मीमांसायां रूपमप्रकृत्यर्थस्य परिशरणं नेह प्रशंसा-नतुल्लकिः। तेनेहापि भवति चोरस्त्रपो यदर्शनरख्यं जनं
६० हरति सुवर्णं स्तपं इणेनचोर्यपरिश्रयति। प्रतिरूपमिति। क्रियाप्रधानमाख्यातं। क्रियायाश्च असत्वरूपत्वेपि एकवचने भवति। ओत्वगिकता
त्। तेन पचतेरूपं पचेति रूपमित्यादि। इह प्रथमैवविभक्तं तराप्यम मशास्रे इत्याहुः पचतेतस्यादि योगेन मस्तिद्विनीयाप्यस्तीति तत्। की वतलंशोकान्।

एवं च विकल्पमित्याशयेनाह । विभाषा सुपः । स्वतेषु पदेषु प्रक्षेपेनैव ध्वनस्यार्थप्रत्ययेन स्वकेतेः । सुवंतादिति । प्रागित्य पञ्चम्यन्ते । न
च यद्यपि सोऽत्र स्य पुरस्ताद्धस्वविवरणं तत्समानार्थं तथापि तद्योगे षष्ठी न प्रवर्तते अन्यारादिति सूत्रेऽञ्चूत्तरपदस्य दिक्छब्दत्वेऽपि पञ्चम्यत
सर्थप्रत्ययेनैवेतद्धाय नार्थस्य ग्रहणमिति सिद्धान्तस्थितत्वात् प्रत्यग्रामादित्युदाहृतत्वात् । काशिकायां तु तत्रापि पुरस्ताद्धस्वः प्रयु
क्तः अत एव सुवंतादिति तदुक्तिर्हरदत्तेन भङ्क्त्वा व्याख्यानात्पक्षोऽपेषा पञ्चमी । एवं भूतेन सुवंतेन प्रकृतिलिङ्गाश्रितस्यार्थ इति । यत्तु प्राचो ग्रंथव्या
ख्यानेऽस्य सुवंतादिति ल्यब्लोपे पञ्चमीति । तदसत् । न हि हरदत्तेन काशिकाग्रंथानुसारेण संगतिर्थानेयं । विषम्यस्य सुबन्तात् । प्रागेवेति । सोऽत्र
स्वरूपाहो अवधारणे वर्तत इति भावः । तेन बहुले विकल्पेन तु पूर्वेण । अन्यथा प्राकृतेर्विकल्पेन तथा च पक्षे बहुच्परः स्यात् । भाष्यकारस्त्वाह तु शब्द
स्यैनेदं फलं तथा हि उदश्वितोन्यतरस्यामित्यादौ प्रत्ययस्य एव विकल्पेन प्रधानतानुपपत्तेः परत्वं गुणत्वात् गुणानां च परार्थत्वादिति न्याया तां तद
हापि विभाषाग्रहणेन बहुचेव संभवत्येन न पुरस्तादित्ययं । किंतु अवधारणार्थस्य तु शब्दस्येहान्यदेव प्रयोजनं । पुरस्तादेव सर्वं यथा स्यात्
तेन लिंगसंख्ये अविशाक्यस्यरोस्यतः प्रकृत्यवस्थायां पदे दृष्टेन एवस्तः प्रयोगश्च प्राकृतप्रकृतेरिति । तेन बहुगुडो द्राक्षा लघुर्बहुतृणं नरः । इत्यादि ॥ राम
रोप्यत्र लिंगमानकुत्सार्थिकाः प्रकृतितो लिंगवचनानि लभंते इत्येव सिद्धमिति चेत् । सत्यं । एतदेव ज्ञापयति ईषदसमाप्तौ ये स्वार्थिकाः ते तु अतिवर्तन्ते १६९
वलिंगवचनेस्त इति । तेन गुडकल्पा द्राक्षा शर्कराकल्पो गुड इत्यादि सिद्धं । यत्तु काशिकायां बहुगुडेति स्त्रीलिंगपाठेन तन्मात्रादिकं भाष्यविरो
धादिति हरदत्तः । प्रागिवात्कः । सुप इत्यनुवर्तते तेन न तिङन्तात्कोन । अव्ययसर्वनाम्नो । तिङश्चेति । मंडूकप्लुत्येति भावः । आ शब्दात्प्रातिपदिकात्स्वप
इति चानुवर्तते नए वा । कस्यचरः । कोनाव्ययस्येति । सर्वनामग्रहणं तिङ्ग्रहणं च नेह संबध्यते । तयोः कान्ततोऽसंभवात् अधोक्ष अथ इत्यादौ हि असिद्धं
कृतं । यद्यपि शाकोऽनर्थकत्वादि तिपि भृशायतेति संभवति । तथापि युङ्कोऽसार्वत्रिकत्वात् नेदं सूत्रं लक्ष्यमस्तीति भावः । ओकारसकारेति । अक
च्चियोऽसुपोप्यनुवृत्त्यासर्वनाम्नः सुपावेटविशेषणेकाम वाशाद्यवस्थाप्रसंगे भाष्यकारवचनाद्यवस्थाश्रीयते ओकारसकारेत्यादि संकोचश्च युष्मद
स्मन्नात्र विषयः तथैव भाष्य उदाहृतत्वात् । अन्ययां तु विशेषेण प्रातिपदिकस्येवेटः प्रागकचू तत्सुवंतस्य । तेन सर्वके न इमके नमवकं तेइत्यादि सिध्यति
॥ शीलिकइति । शीलं स्वभावो नियमश्च । तूष्णीकइति । केण इति कस्वस्वकना भाष्यकृता दीर्घस्योदाहृतत्वात् । संज्ञापूर्वकत्वादित्यतेत्वादा । उपटहसिकारस्क
नकपी सत्रेनेत्रिपोगविभागादिसाहानीनोचेनद्युक्तात् । हस्वे धान कर इति । धानाशब्दस्त्रीलिंगः । ततः केणइति ह्रस्वः कृतस्यान्तोदात्ता । अत्र प्रत्ययस्वरा
दितीत्वेन नवित्वं शायेणतुधानका इति पक्षे तत्र लिंगानि इति ईष्ये निहरदत्तः । एण्चस्त्रियामजिति सूत्रे स्त्री ग्रहणेन ज्ञापितं स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिंगं
कचिदतिवर्तन्ते पीति तेनेह हुस्वमिति भावः । धनिलचोश्च । नकाराद्यप्रत्ययमिति काशिका । इह पूर्वसूत्रे णेन्नजिहितः । आरचगातकोपि । नकारेण तुक

८२

स्यान्यनुहेतिचिंत्यं। योगविभागे फलमपि चिंत्यमितिहरदत्तः। वाओते। समाहारद्वंद्वे सोत्रैत्पुंस्त्वं। आदिग्रहणं चिंत्यप्रयोजनं यस्मिन्निति स्तदा
दाविसेव सिद्धं। अस्मिन्प्रकरणे इनिप्रत्यासत्यान यो रेवार्थयोर्बुद्धौ संनिधानादिति भावः। संवलुप्यतइति। एतच्च बहुर्ग्रहणसामर्थ्याल्लभ्यते। अ
४ न्यथा आदेः परस्येति हिनीशाद्वायः परस्त स्यादेरेव लोपः स्यान्नानुग्रहणं व्यर्थं इकादेशो क्तेन आदाविन्द्रेव सिद्धत्वादिति चेन्न। उको द्विर्ना। यत्वे नृनः प
रस्यागवस्त्वायामेवलोपे ऽस्यकादेशार्थं ग्रहणं नाइदंच नयत्नुदाहरति। वाजुकइति। किंचायदानि त्रगुभन्नत्निष्य वनुतदाप्रथम मिकादेशस्या संभवेना
जादिलक्षणे लोपो न स्यादिति न दर्थमपि ग्रहणं बोध्यं। वाचामुपादेः उपेंद्रदत्तइति। स्यादेतत्। कृतसंधेरुपेंद्रशब्दादेकदेशास्य स्यंनितपा ग्रहणात्
उपादेरिति विधीयमानो प्रसंयोस्तोनाम। लोपस्तकनकारादेरेव स्यान्ना ततश्चउपउउपकइति रूपेन स्यात्। एवं घंनिल्लचूवचस्यपिदापएवेन स्यादिहैवद्वि
नीयंसंध्यक्षरं चेदितिवार्तिकं वक्तुमुचितमितिचेत्सत्यं। प्रकारांतरेणैवनिर्वाहसंभवात्। ो। तथाहि अकृतव्यूहपरिभाषया आद्गुणत्वमेवप्रसयः।
नेपरिनिष्ठितत्वपरेण प्रथमं थग्रणे हिनसो स्थितिर्वक्ष्यमाणिरित्सत्रैव परिभाषा बाधः शंक्यः शास्त्रिइइतिस्त्रे समर्थग्रहणं निरुत्तमितिकृतत्वाणु
कृज्ञापकबलेन समर्थग्रहणप्रत्याख्यानपक्षे विज्ञापकस्य विशेषपरत्वादितिदिक्। उपेंद्रः। उपगुरुरूपकर्मेत्यादिषु उपउरीनां पंचानां रूपाणां सा राम
म्यपि प्रकरणादिनाविशेषोध्यवसेयः। आनिनान्तः। येराज्ञा आसंनरे प्रसिद्धा मनुष्येषु नामत्वेन विनिशुक्ताः तइहोदाहरणं। द्विना। चमिनि। एवं संध्य १६८

क्षरमितिभावोसंज्ञा। वागाशीः शिनिः। वाचि आशीर्यस्येति विग्रहः वाचिकइति। यघत्रहिनीयादचकद्धस्य लोपः स्यात्। तदाकृतव्यूहपरिभाष
यानावृष्णाइकइति स्थिते यस्येतिलोपेन स्यस्थानिवत्त्वादाकारांतस्यभत्वे न चर्तिनां। विभक्तिमाश्रित्यचकारांतस्य पदत्वेन कुत्वं जश्त्वयोः कृतयोः
वागिकइति स्यात्। उत्तरपदलोपे तु अस्त्वलादेशत्वेन स्थानिवत्त्वाभावान्तुल्यावधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञा बाध्यते न चापितद्धिताश्रयया अप
वादत्वादेवबाधः। विभक्त्याश्रयात्तु एकसंज्ञाधिकारे त्परत्वाद्बाध्यनइति विचकः। कथमिति। अत्राप्युत्तरपदलोपे अश्वेन स्यादिति प्रश्नः। षपइति। अत्र
सोत्रएवलोपइष्यते। नलोपसंख्यानिकइत्यर्थः। वृत्तोत्स्व। ननु त्वंन्यूनना। सा च प्रमाणितिमिमित्तस्य। प्रत्यासत्तेः। ह्रेकेतु। नतत्सहचरितधर्मानिरा णं उ
तत्त्वेत्सः प्रथमवयाः। वयसश्च प्रथमस्यन्यूनत्वं मेयान्नर प्राप्तिः। नरोहद्धिनीयमिति। नरूपउक्तनारूपयत्स्वचत तत्कनीयवयः शास्तिः। अश्वेना
श्वा यातुसनोश्वः। अश्वत्वं च जातिः नतत्सहचरितस्तो तद्धर्मस्य न्यूनत्वं अन्यदपिलक्षणत्वात्। तथा चगर्दभेनाश्वा यातुसादितो ऽश्वनरः। कथं नो भारस्य वोढा
मंदशक्तिः स्त्र न्यूनत्वं। नरः। किंचनरः। निर्धार्यमाणवाचिभ्यः अस्य यो यं अभिधानस्वभावान्नेह कमोरन्यनरो देवदत्तः। सयो स्तमा रिनि। एकस्येतिकिं।
द्वयोरिति कर्मणि पष्ठी। माभूत्तथाहि सप्तिष्ठस्मिन्ग्रामे कौ देवदत्तयज्ञदत्तौ विरत्वावपिस्यातावा बहूनां। जातिपरिप्रश्ने इतिसमाहारद्वंद्वः।
तत्रजाता विनिसर्वेषां विशेषणं परिप्रश्नग्रहणं तु योग्यतावशात्किंमएवविशेषणे न तु श्वेपस्नोरस्थैतित्रजातिग्रहणं प्राधोभिप्रायं। कियातुए

संज्ञाभिरपिनिर्द्दिश्यतेडतमचड्ढत्वात् ।तथाशब्देन्दुशेखरेद्वयोरितिप्रायोभिप्रायं ।बहूनांनिर्द्धारणेपिडतरच्चड्ढत्वात् ।तथाचवार्त्तिकंक्रियादीनां
द्विवह्वर्थप्रत्ययविधानादुपाध्यानर्थक्यमिति ।अत्रकैयटः ।द्वयोरितिजातिपरिप्रश्नइतिचकर्त्तव्यमितिभावइति ।तेरेतदाह ।प्रत्याख्यानपाक
रइति ।तथाचकतमोभवतांकठःकतमोदेवदत्तोवेतिसिद्धं ।महाविभाषेयमिति ।समर्थप्रथमग्रहणयोःप्राग्दिशइतिसूत्रेनिवृत्तत्वेपिवाग्रह
णानुवृत्तेःकतरादिभिभावः ।एतेनवाग्रहणस्यापिनिवृत्तिरितिप्राचोग्रन्थंव्याचक्षाणांतउपेक्षणीयाःधनुयामि ।किमोस्मिन्निति ।द्वयोरित्यस्यप्र तां
त्याख्यानत्वादितिभावः ।प्राग्दिवीयानांष्ठूर्णेवृधिः ।अश्वकइति ।नायंस्वार्थिकः ।अश्वशब्दोश्वद्ग्वएववर्त्ततेकप्रत्ययस्त्वप्रैम ।निरूपसदृशोइत्येकेअ तिः
न्येतुगौर्वाहीकइतिवत् ।अश्वशब्दःसादृश्यनिबंधनादभेदोपचारात्‌ ■तिकोवर्त्ततेकप्रत्ययस्त्वौपचारिकत्वद्योतकः इत्याहुः ।प्रतिकृतौकिं ।
गौरिवगवयः ।तृणधर्मकाष्ठादिनिर्मितंप्रतिमापरपर्यायिवस्तुप्रतिकृतिः ।गवयस्त्वेवं ।अश्वसदृशास्येतिप्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यतेनिवोध्यं ।
वासुदेवइत्यादि ।याःप्रतिमाःप्रतिगृह्यगृहाद्गृहंभिक्षमाणाअटंतिताएवमुच्यंतेदेवलकानाभित्यनेनतएवभिक्षवोभिप्रेताः ।याश्चायतनेषुप्र
तिष्ठाप्यंतेपूज्यंतेचतासुतुस्वत्वात्रेरणलुक् ।नतुकं ।अर्चासुपूजनार्थासुचित्रकर्मध्वजेषुच ।इवेप्रतिकृतौलोपःकनोदेवपथादिभिः ।अर्चासु ।शि राम
वःविष्णुः ।चित्रकर्मणि ।अर्जुनःदुर्योधनः ।ध्वजेषुकपिःगरुडःसिंहः ।हस्तिकानिति ।[illegible]ईदृशाविषयमभिप्रेत्यपठंति ।रामसी १६९
मेव१

ति तांलक्षणंजीविकार्थेचिक्रीणितेयोनुरस्वंचपथिकूधिकूः ।अस्मिन्यथेयोपशब्दोनेवनियमर्थप्रज्ञंपठितंतंचधिग्धिगिति ।इवेचभव्ये ।इत्यादि
वार्थेयत् ।समासाश्चेतद्धितपरत्वाद्ध्रस्वादिनि ।इवार्थइतिवाइव्यं ।द्वगानुव्यइत्यतः प्राक्कूवेत्यधिकारात्‌ ।शाखादीयमेतदोत्केकएवइवार्थः ।सच
समासेनर्त्तइतिद्धोनभवति ।काकतालीयइति ।प्रकृतसत्त्वादेवतापकादिवार्थेसमासः ।सुप्सुपेतिवा ।उभयथापिविशेषसंज्ञानिर्मुक्तः ।सच
छप्रत्ययविधयएवतेनस्वातंत्र्यंउपाध्यंतरयोगात्विग्रहश्चनेसाकरः ।इगाच्छ्यः ।अयामणीछत्रादिनिकिंमु ।देवदत्तोग्रामणीर्येषांतेदेवदत्तकाः
सएषांग्रामणीरितिकन् ।अत्रसमुदायःषष्ठ्यर्थवचनः ।ग्रीनच्कप्तोः ।उत्सेंधजीवितंग्रामस्यक्षणाद्विशेषः ।पूर्शीवइति ।पर्श्वादिभिजनपदशब्दःतेनो देशपाम:
पसेध्यक्रमगंधेस्तणा ।वहुत्वेतद्राजतत्त्वात्लुक् ।पुनःसंघविवक्षायामनेनाणू ।योधेयइति ।युध्यतेसोयुधा ।युधेरि पथलक्षणःकःयुधायाअपत्यंधे ग्रु
यइतिढक् ।तदंतात्संघरूपविवक्षायामनेनाञ् ।आयुदात्तत्वंकिंवयोधेयस्यांको लक्षणंवायोधेयः ।संघांकलक्षणेत्वण् ।एवंयोधेयादिषुपे
दगेनाःतेपुस्त्वंपुर्वाजनहयमृघ्नं ।योधेयाइति ।अस्रोलुक् ।अंतोदात्तंपादशानस्य ।तद्धितार्थइतिसमासइति ।यद्यपिप्रकृतस्यपार्श्वीसानं
यापिवुनोपोत्यनितद्धितार्थोभवत्येवेतिभावः ।द्विपादोदशानि समर्पणमात्रमिहदद्दानेरर्थः ।नतुपरस्वतापादनपर्यंतंतथात्वेहितत्रस्व
त्वविषयत्वेस्यात् ।केचित्तुव्यवस्थजनेदानोःप्रयोगेस्वस्वत्वतत्रस्त्वंत्रस्यप्रवृत्तिमाहुः ।दंड वसर्गयोश्च ।अत्राप्युदाहरणेतद्धितार्थइतिसमासः व्य

स्त्री। लिंगं च न द्वितार्थः। यद्वा प्रकृत्यर्थ एव न द्वितार्थः। स्वार्थिका ह्येते। स्थूलादिभ्यः प्रकारो भेदः सा द्वयपेक्षत्वेन यत्रास्ति भवद्भूत्। यं चेत्यक इति। वे पियथा
च निश्चलन कर्मा। वचनेनैव कश्चिच्छुंवलः एवं स्त्रहद्विशेषो वृहत्कः। यद्वा अवचनेन स्त्रहन्नपि प्रभाविशेषाच्चेत् निवस्त्र हन्निव मणि विशेषो लक्ष्यते
सोर्थः। तुरक इति। केण् इति ह्रस्वः। छिन्नकमिति। ईषच्छिन्नमित्यर्थः। प्रकृतिवाच्यया क्रियया कत्रत्ययवाच्यस्य साधनस्य व्याप्तिः स्यान्न गतिः स्ते हत
स्ति। न सामिवचने। प्रकृतिसेवेति। सामिवचनेनेत्यर्थः। अषडक्षीण इति। अविद्यमाना निषडक्षीण्यस्मिन्निति बहुव्रीहिः। असिशब्दोत्र श्रोत्रेंद्रिये
वर्त्तते बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षच्। सूत्रमंत्रो मंत्रणं। आशितंगवीनमिति। अश्नातेराडुः ईर्वादाशितेः कर्त्रिति ज्ञापकात् कर्त्तरि क्तः ल्पे नात्कर्मणि वा
उभयथापि प्रस्तुतयव समिति फलितोर्थः। अलंपुरुषीणः। प्रतिमल्लादिः। ईश्वराधीन इति। अधिशब्दः शौंडादिरित्युक्तं। आकन इति। अवस्प
णेकमिति विहितात्। आखुन इति। पादशीतेति विहितात्। आमादय इति। क्रिमेनिङ् च्यपधात्। दामित्साद्यः। वृहतीजात्यंता इति। वृहतीशब्देन वृ
हस्ता आच्छादनमिति विहितः कत्नुपलस्यते। जात्यंतशब्देन जातेर्नाद्धे निर्देशः। बहुवचननिर्देशात् स्थाशवादीनां ग्रहणं। यो हि वैयाकरणपाशादि शा
द्वेर्थः प्रतीयते तत्रासो प्रकृतिमात्रेण अनस्तेपि न भवादिवन्निसा एवमिस्थिनमाकरोमूले। वाचकप्रयोगस्य आर्षग्रंथानुवादतान्न दोषाय। विना राम
यांचः। दिक्शब्दोसौ स्त्री चेति कर्मधारयः। प्राचीनाग्रासीयति। क्रियानिमित्तो देशकालनिमित्तो वा अयं शब्दः। प्राचीनमिति। प्राच्यां दिशि इत्यर्थे दिक्शब्देभ्य १३०

इत्यस्ताति। ध्वंचेर्लुगिति लुक्। लुक्तद्धितलुकीति ङीपो लुक्। न तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययता। स्त्रीत्वाभावः। मौतुहूनेस्त्वभावान्न पुंसकत्वं। रेव
ब्राह्मणजातीय इति। भावप्रधानो ब्राह्मणशब्दः। ब्राह्मणत्वजात्याधारभूतः पिंड इत्यर्थः। ब्राह्मणजातिरिति षष्ठीतत्पुरुषः। भावप्रधानेन सह
कर्मधारयो वा। मानेति। अयं भावः बंधुशब्दो द्विविधः रूढो यौगिकश्च। तत्र यौगिकत्वात् त्यादिषु प्रसिद्धः। आमपर्यायः पुल्लिंग एव। सेनेह शब्द्यते बंधु
नीति न पुंसकनिर्देशात्। किंतु क्रियाशब्दो यं बध्यतेस्मिन्नु जातिरिति विग्रहः। स्त्रष्टृस्त्रिहीत्यादिना अधिकरणे उ प्रत्ययः। पितृस्थानीय इति। स्था
नं संबंधविशेषः पदमिति यस्य प्रसिद्धिः। पितुरिव स्थानमस्येति बहुव्रीहिः। गोस्थानमिति। स्थानं देशः इति करणे विवक्षितार्थः। तेन तुल्यस्थानश
तू ब्दाच्छो न। अनुगादिनः। अस्मादेव निपातनात् ठगिति। इह उत्तरसूत्रे चेह रदत्तः। वक्तृतत्सु प्यजाता विति सूत्रेणैवात्र लिंगमिति तत्रैव वक्ष्या
मः। संख्याः। अभ्यावृत्तिशब्देन द्वित्यादिप्रवृत्तिग्रहणे षट्कृत्वः प्रकृतोपचर्यत्व इति स्याद्वा। अनेन विवक्षितमर्थमाह। अभ्यावृत्तिर्जन्मेति। भू
यो वारमिति। भूरिशब्दस्य लौकिकसंख्यावाचित्वेपि नेह ग्रहणं। बहुगणेति सूत्रे बहुग्रहणस्य नियमार्थत्वात्। अनियतसंख्यावाचिनां चेद्वतिं त
र्हि बहोरेवेति नियमशरीरं। रूपविशेषाभावेपि वस्तुगतिमनुरुध्याह। संयोगांतस्येति प्राचो युत्वं निरस्यति। तत्त्वमिति। यदिष्टो रुकारठकारणार्थ
स्तर्हि निरनुबंधकत्वात् स एव या होन तु सुच्। यद्यपि तु उकार इति तथापि सुग्रहा दुर्लभः सुच उकारस्योच्चारणार्थत्वात्। अथायमपि इत्संज्ञक इति

तं
त॰

उराग्रहः तथापि तद्गुणं वृथक्ग्रहपरिभाषणाद्दोषएव। किंच सुतिसीति साहचर्याद्धि मत्स्यएवतत्र शृणुने। तदाहरित्त्वद्रवे॥ वकुभादि ति
वसस्यन्तं कइति। कर्त्तोऽर्थप्रयोगे कालिधिकरणद्रुतिषष्ठीइति हरदत्तः। एतञ्चप्रामादिकं शेषाधिकारबलेनाश्स्त्रयोः समासनिवृत्तिफल
कृतयातिदं नोदाहरणमिति प्राग्युक्तनिष्कर्षविरोधात्। तस्मात्कृतवचनेमपद्धाप्रानुवृत्तिति। यद्यपिप्रकृतनशाद्वः प्रस्कृतमात्ररूढः तथापीहव तं
चनग्रहणादयं विशेषोलभ्यते। तद्धियाहशास्यप्रकृतस्यलोकेमयदावचनेनप्रसायनेनतत्रयथास्यादित्येवमर्थं। आद्यइति। प्रथमोनात्रकृते
योसिप्रत्ययः स्याधिकितामकृतिलिंगं। अस्मिन्पक्षेतद्ग्रहणंव्यर्थं द्वितीयेइति। अस्मिन्पक्षेउच्यमानताप्रकृतनाच प्रकृत्यर्थविशेषणं लुटौ
कमधिकरणंतुमपडर्थः। अतएवविशेष्यनिघ्नतातदाह। अन्नमयोयज्ञइति। अन्नंप्रकृतमुच्यते स्मिन्निस्यर्थः। यत्तुप्रोक्तंतदितिप्र
थमासम यदिसानुवृत्तिप्रकृतमत्रेत्स्यर्थमयट्स्यादिति। यच्च्चवा सर्वस्युः प्रानुवृत्तिस्यादिप्रत्ययार्थविशेषणमिति। तत्रेदं वक्तव्यं वच्यर्थस्या त॰
गौणीता। अधिकरणस्यकिंमासाकोसतेनतदध्याहारेगौरवं चेतिमूलेदोषः। टीकायांतुप्रकृत्यर्थेतिवक्तव्येप्रत्ययार्थस्य क्लिः रमसकृता आ
रविसंद्वावेसाल्लोतावत्। निपातनसमुदायइति। उपदेशपारंपर्येवृत्तिनि। वचनाञ्चप्रातिपदिकादपिप्रत्ययः। नेपजमिति। निपात्यते: कंद्वादियण राम १७१
नात्कि प्रातिपश्च्। निषजामिदं नेषजं। अस्मादेवनिपातनादेकारः। पितृदेवत्यमिति। पितरएवदेवतेतिकर्मधारयः ततोयत्। अर्घ्यमिति। मूले

बा

श्राविधावर्घइत्यमरः। आग्नीध्रमिति। अग्नीधः शरणेरणभं चेति अंतोदात्तंरवोधिके पुष्युस्यादितं तस्मादञ्। आद्युदात्तत्वं फलं। फल्गोतर
माहरित्वयामिति। समानंधारणमस्याः साधारणी। अनेकंप्रत्यविशिष्टसंबंधा। दृषोदरादित्वात् समानस्यसाभावः ततोञ्। ङीप्। अत्रभावे
राग्र। वर्णेचानित्ये। अनित्यत्वमिहस्वसमानाधिकरणध्वंसप्रतियोगित्वं। अतएवरक्तेइत्यत्र रस्त्रेसार्थकं। लाक्षादिनारक्तेलोहितस्यस्यया
वदाश्रयमवस्थानेनानित्यत्तया शुक्रेणासिद्धेः। लिंगबाधनं वेति। प्रातिपदिकान्तद्धिताइति पक्षं प्रति पदविधानमात्रेणपरादत्वमितिपक्षंवा
श्रित्येदं वार्त्तिकं। अत्रचवेत्येवविधेयं। शिष्टोनुवादः प्रतिपदविहितेनकनालिंगनिमित्तस्यप्रत्ययस्यनित्यबाधः प्रासः सत्वावकव्यस्तूस्यर्थः। नचया
बा ग्रहणसामर्थ्यादिष्टसिद्धिः। एतद्वयेनशाद्वाध्यामत्वन्त्रस्वार्थिक कनिप्रासेनद्वाधेनचरितार्थत्वात्। वस्कृतस्कृसुवंताद्धिताः। निरवकाशत्वेने
वापवादत्वं। तथाचैदंवार्त्तिकंनकर्त्तव्यं अतएव ग्रहणंव्यर्थमितिस्वंधीतिरूपं प्रबलमितिवाशीम। उपायेति। उपायशाद्वः स्वकलत्तेद्वस्वत्वं वा
चेत्यर्थः। अवक्रस्मादिति। हपध्यतेनहोतंनतुनीतंतेनेनकारेशोन। अव्ययत्वाद्दिलोपः आकस्मिकं। वात्विकमिति। अनिवर्त्तनिपिस्ताधिकाः कुकिलि
गमितिनपुंसकत्वं। मृदस्तिकन्। प्रत्ययस्यादित्येवसिद्धेइकारोच्चारणंप्रक्रियालाघवार्थं। टापोलुक्त्वपि श्रवणार्थंवा। पंचभिरितिकाभिः क्री
तः पंचकमिति कः पटः। स लो। इहप्रशंसायां रूपपदृस्यानंतरं इन्ध्येशान्यां निरूपातिलोवरुद्दसिमृदः सस्नोतिकंश्वेतिवक्तसुवितंतथा

त्तुनकृतमित्येव। बहुकस्यार्थत्वात्। कारकात् किम्। बहूनां स्वामी। अर्थग्रहणं स्वार्थिकेभ्यो विशेषेऽन्यत्र भूरिशो ददाति त्रिशः। मंगलेति॥
प्रायिकं चैतत्। अन्यत्रापि हि दृश्यते। अपेतापाठ मुत्त्वयनितापवसे रल्पशो इति कारकत्वं तु समस्तनक्रियां प्रति पंचम्याः कर्मत्वात्। तद
भिधायित्वाच्चाल्पशब्दस्य। तथा व्याचक्षते। अल्पार्थे वर्तमाना समस्य तदिति परिमाणशब्दा इति। तथा च एकवचनग्रहणेन तत्राबेकार्थता नि
यताः परिमाणशब्दा एव गृह्यन्ते इति भावः। अत एव प्रत्युदाहरन्ति। घटं घटं ददाति। घटादयो हि ■ जातिशब्दा नैकार्थाभिधायिनः। जातियोगस्य एका
नेकसाधारणत्वात्। किंच भेदैकत्वसंख्यानुपादाने। एतच्च सर्वं जयादित्यमतेनोक्तं। वामनस्तु मन्यते जातिशब्देभ्योऽपि भवत्येवेति। तथा च जयतः
सो शिशिरिति स्तेनेजसा सहचरितस्य ग्रहसो ग्रहणादिह न भवति कुंडशो ददाति। वनशः प्रविशतीति। ■ अथ कृत्यं एकैकशः पितृसंयुक्तानि इ
ति द्विर्वचनप्रसंगः सहप्रयोगे इति चेत् छंदोवद्दृष्टव्यः। ऋग्वेनाभिहरदत्तः। अत एव स्तुपद इति सूत्रे एकैकशाइति भाग्योद्यर्थः ग्रामादिकं इयोचाम। स
ना कुमो ईश्वारिति। कथं नहि अभ्रतामेमंत्राणां जातिमात्रोपजीवितां। सहस्रशः समेतानां परिषत्वं न विद्यते इति न ह्येवं श्रीशात्निनापि कारकत
मिति चेत्। अत्राहुः। सहस्रं सहस्रं येऽसमेताः तेषामपि परिषत्वं नेत्यर्थः। तथा च समवायक्रियां प्रति कर्तृत्वं वा। सा चास्त्येवेति एतेन एकशाए राम
कवचनादि संज्ञानिस्सु रितिव्याख्यातं। एकशब्दार्थस्य अस्ति क्रियां प्रतिकर्तृकत्वात्। तस्मात् प्रतीति। प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मादिति पंचमी॥ १७२

आद्यादिभ्य इति। तस्यादितउदात्तमर्धह्रस्वमित्येतदत्र लिंगं। चकृत्यमिति शृतिकारस्तु अभूततद्भाव इति सूत्रमध्ये विक्षेप। अकर्मकतः। छि
श्चेति। पूर्वेण सिद्धस्यापि चेरनुवादोऽयं। लोपश्चास्यान्यतरस्यां नियोगशिष्टत्वार्थं। विभाषा साति। विभाष्यते विकल्प्यते इति विभाषा। गुरोश्च हल इत्य
कारः। ततश्चाप्॥ नत्विदमव्ययं। द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये पयसस्तु विभाष येत्यादौ विभक्तेर्दर्शनात्। डाचि विवक्षितमिति। परः सम्पातु अन्यो
न्याश्रयः स्यात्। डाचि कृते द्वित्वे सति द्व्यजवरार्धानस्यां च सत्यां डाजिति भावः। खरटखरटा करोतीति। खरट इत्यस्य द्वित्वादि द्वित्वम्। द्यजद्वी
चो दित्यत्र कि'अत्र न स्यात्। न ह्यस्याई द्यच्कं किंतु अच्चयन्तुमौं क्रत्के टिलोपे सति द्व्यचोऽवरं यत् न तदर्धं स्यादिति नञ्। सत्येतस्मिन्मूलितात्। खरटखरटा करो
तीत्यादौ अथ्यासिद्धा। यदपि व्याचख्युः परमापकर्षे क्रियमाणे द्व्यचोऽवरमर्धं भाव्यं पक्षेऽविवक्षितं इत्याह टिलोपे सती सादि। तदपि तत्कैदोषा
दाकरविरोधाच्चोपेक्ष्यं। सा तनुसहेति। तन्निविषये बीजशब्दो बीजं वापसहिते विलेखने वर्तते। समयाच्च। कालं यापयतीत्यर्थ इति। हरदत्तस्तु हे
समयो मिथयः अयुक्तयत्वेन मिलिति समर्थं विघटयितुं अद्य मे पारवश्यं श्लोस्य समयः इत्येवं यो बहुशो दिवसैः षाहस एवमुच्यते इति। सपत्नं
निष्पत्रात्। एतं स्थानेनेति पत्रं द्वारा शरपुंखगतो वर्हः। सपत्रं निष्पत्रं वा करोति भूतलमिति। पत्राणि पर्णानि। शूलात्पाके। पाके किम्। शूलं करो
ति कदंबो। शूलमुदरे रोगः। सत्याहशपथे। भांडेरतो दिद्रव्यजातं। केनत्यमिति। मेघेनद्वायामिति तु व्याप्तरीक्षादिना सत्यं कारद्रव्यप्रदाने न

इदं करोतीत्यर्थः। तथैव तथ्यं। पदाधर्याभ्यां चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् स्वार्थेयन्। पारिवापणमिति। क्रमव्यापारमात्रवाचिनो वपेरिह
तु मस्ति विलुट्। मंगल्यमुंडने नेति। चौलदीक्षादौ। भद्रात्रेति। भद्रादित्यर्थग्रहणमिति तु नोक्तं। मंगलादिभ्योपि प्रसंगात्।। ।।इतितद्धि
तप्रक्रिया।। ।।सर्वस्य द्वे। नित्यवीप्सयोरित्येवमादीनां विधेयकाधिरिति निर्देशेन साकांक्षत्वात् स्वरितत्वाच्चाधिकारोयं। तदाह अधिकृत्येति
एतदर्थरूपमधिकृत्येत्यर्थः। स्वरूपग्रहणं तु न भवति। नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वेति लिंगात्। सर्वशब्दोऽवयवकार्त्स्न्ये सर्वावयवोपेतस्य द्वित्वं न तु
कश्चिदप्यवयवो वर्ज्यत इत्यर्थः। इह द्वे इत्यस्य संख्येयापेक्षायां शब्दरूपेणेत्यनेन शब्दानुशासनप्रस्तावात्। सर्वस्येति स्थानषष्ठी। सोयं द्विर्वचनपक्षे स्थाने
यदि तु उच्चारणमेव संख्येयं तदा स्थान्यादेशभावो नास्ति। निवृत्ति धर्मा हि स्थानी। सर्वं चेति निवृत्तं किं तु उच्चार्यते अतः सर्वस्येति अध्याहृतोच्चारण
शब्दापेक्षया कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्मणि [illegible] षष्ठी।। सर्वं द्विरुच्चार्यते इति फलितोर्थः। सोयं द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमिति पक्षः। तत्राद्ये पक्षे स्थानि
वद्भावेन समुदायस्येव पदत्वं स्यात्। नावयवयोः न तत्र पदकार्याणि नस्युः। तद्यथा अपचन्नपचन्निति ङमुट्। वृक्षान्वृक्षानिति पदांतस्येति ण
त्वनिषेधः। अग्रेऽग्रे एङः पदांतादिति पूर्वरूपत्वमित्यादि। किं च पदांतत्वप्रयुक्तानि कार्याणि स्युः। तद्यथा अश्वीतोश्वीतो अतोगुणे इति पररूपं स्या
८ दितिचेत्। अत्राहुः य प्रत्यस्तमितावयवभेदः समुदाय एक एव आदेशः स्यात् द्वे इति द्विर्वचनमनुपपन्नं स्यात्। अतो द्विर्वचनात् एकस्य पदस्य राम १६३

निर् द्वे इति

स्थाने द्वे पदे समुदिते युगपदादेशत्वेन विधीयेते न त्वस्थानिवद्भावेन समुदायस्य पदत्वं। स्वत एव चावयवयोरपि तिन कश्चिद्दोषः। द्विःप्रयोग १६३
पक्षे तु प्रत्येकं पदसंज्ञास्त्येव। समुदायस्य तिर्यं। पचसि पचसीत्यादौ हि स एव धातुः प्रत्ययश्च द्विः पठ्यते न तु तश्च यस्मात् प्रत्ययो विहितः। तदादि
दंतमिति विधीयमाना पदसंज्ञा समुदायस्यापि प्रवर्तते नेनावग्रहादि सिध्यति। यद्यपीह समुदायस्यैव पदत्वं नावयवानामिति भाष्य
स्वरसस्तथापि भंक्तानेयं अवयवे पदकार्याणि प्रागुक्तानां निर्वाह्येतान् इत्यन्यत्र विस्तरः। सर्वस्येति किं। स्यादिविधि पदसंज्ञामादाय द
क्षाभ्यामित्यादौ प्रकृतिभागमात्रस्य माभूत्। नित्यवीप्सयोः। द्योत्य इति। नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषः। एकवद्भावश्च बोध्यः। पदस्येति
वक्ष्यमाणमिहापकृष्यत इति भावः। तेन नित्यतायां विधीयमानं द्विर्वचनं धातुमात्रस्य न भवति। किं च पदस्योच्यमानं द्विर्वचनं बहिरंगं अंत
रंगं धातोर्यङन्त वाधते। अन्यथा हि भृशार्थे सावकाशो यं पौनःपुन्ये परेण द्विर्वचनेन बाध्येत। यत्तु वदंति परिगृहीतसाधना क्रियो व्यवहा
रोपयोगिनी। तदनभिधानाच्च धातुमात्रस्य द्वित्वं नेति तच्चिंत्यं। उक्करीत्यानानाकारकविशिष्ट क्रियासमर्पकस्य वाक्यस्यैव द्वित्वापत्तेः। किं च भा
वार्थकल्लकारोनानां अव्ययकृतां च तत्वं उक्करीत्यादि द्वित्वं न स्यात्। तु तत्र नित्यतावगत्यनंतरं पदांतरैः साधनाकांक्षापरिहृयत इति चेत् तर्हि तत्रैव
धातुमात्रस्य द्वित्वं केन वार्यते। किं च नहदेव कर्तृकर्मलकारस्थलेपि धातुमात्र द्वित्वं दुर्वारमित्यास्तां तावत्। नन्वेवं पदाधिकारस्यापकर्षे सग

सर्वस्य द्वे इति सूत्रे स्वगतिग्रहणं च कर्तव्यमिति वार्तिकं

तिकस्य द्विर्वचनं न स्यादिति चेन्न। वार्तिककारवचनादेव तत्सिद्धेः। स्तवापि स्थितेषे व गतिः। यत्तु वदंति। प्रपचति प्रपचती त्यादौ धातूपसर्गस-
मुदायः क्रियाविशेषवाची। अडादिव्यवस्थार्थं परं धातूपसर्गयोः पृथक्कल्पनेन तत्र क्रियाधर्मो नित्यतासमुदायस्येति तस्यैव द्विर्वचन-
मित्यादि। अत्रेदं वक्तव्यं कल्पितेनैव पृथक्त्वेन यथाडागमः षाष्ठं द्वित्वं च व्यवतिष्ठते एवमाष्टमिकद्वित्वस्यापि प्रवृत्तिं को वारयेत्। क्रियाधर्मो
नित्यत्वमित्यपि व्यर्थं उपन्यासः लकारार्थयोः कर्तृकर्मणोरपि क्रियानिरूप्यतया तद्विशिष्टादेव लकारापत्तेः तस्य धातुत्वं नास्तीति चेत् न हि नि-
र स्तु हेत्वादयः। न हि धीनोनिरुपसर्गेत्वरितार्थत्वात् इदं त्ववधेयं सगतिकस्य द्वित्वे एकपद्यं नास्त्येव। स्यादिति। पदत्वाभावेन आदेशोपि तस्य दो
लभ्यात्। द्विःप्रयोगपक्षे तु प्रथमगतिं विहायावशिष्टस्य समुदायस्य परत्वं भासंते स्मिन्सूत्रेपि न क्षतिः वस्तुतस्त्विह द्विःप्रयोगपक्षो दुर्बलः पौ-
नःपुन्यपोनःपुनिक इति समुदायस्य ओरन्तुस निप्रसंगात्। तत्र हि अंतरंगत्वाद्व्यपोस्तु पोस्तु कि द्वित्वं प्रवर्तने किंच तत्रैकपद्याभावे पुनः
पुनःजायमाना पुराणीत्यादावग्रहोपि न सिध्येदित्यत्रैन्ये विस्तरः। कर्मिस्थमिति। न हि क्रियाविशेषणेन तद्योतनार्थं द्वित्वं क्रियाप्रधाना
नामेव न्याय्यं क्रियाप्राधान्य वाख्यातेस्ति। कृद्विशेषे चा। अव्ययकृतो भावे इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। वीप्सायामिति। व्याप्तुमिच्छा वीप्सा। व्याप्ति रा- १२५
वि प्रतिपादयिषेति यावत्। सा च प्रयोक्तृधर्मः। आबाधे च। गतगतनइत्युक्ते प्रियस्य विरगमनादि पीडितो वाक्यं प्रयुंक्ते इति यथा प्रतीयते तथा दृश्यं
ना॰

दृश्यं सिंचती। सा द्वावपि व्याप्तिं बुबोधयिषोरिदं वाक्यमित्यवगमात्। शाब्दबोधविषयस्य व्याप्तिरेव साचकात्स्न्यं। न त्वाधिकारिकं सर्वे
ब्राह्मणाः भोजयितव्या इत्यादौ यथा। न हि साकाशात्सर्वादिप्रयोगेपि असंकुचद्वृत्तिता। नियं तु द्राक्षादिउपपदादिमहिम्नासंकोचकावश्य-
कं कत्वात्। यत्र तु संकोचस्तत्र नास्तित्तत्र संकोच इष्ट एव जातौ जातौ नियतमुपेता तिवत्। नैचैवं वृक्षं वृक्षमित्यादौ बहुवचनप्रसंगः बहूनां भाने पि
बहुत्वसंख्यापास्तत्वाभानात्। प्रत्येकं निष्ठमेकत्वमेव हि तत्र भासते। अत एव प्रत्येकं विधेयसंबंधो लभ्यते। तथा हि ब्राह्मणाय ब्राह्मणाय शतं
देयमित्युक्ते प्रत्येकं शतं दीयते। एकशेषे तु तेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः शतं देयमित्युक्ते नियमेन प्रत्येकं शतं देयमित्यर्थस्यालाभात्। अत एवैकत्वे
पि एकवचनं न। यदा तु परिग्रह इति द्वित्वे वीप्सात द्वाभ्यां ब्राह्मणाभ्यां ब्राह्मणाभ्यां शतं देयमिति भवत्येव एवं त्रिभ्यः त्रिभ्यः इत्यादौ पृष्ठेषु। तदयं
निर्गलितोर्थः। द्विर्वचनैकशेषयोरनेकप्रतीतिर्निर्विचना। किंतु आद्ये एकत्वं द्वित्वं बहुत्वं वाव्यवच्छिन्नमेव प्रतीयते। पदार्थकात्स्न्यं चा द्वितीये तु
द्वित्व बहुत्वमेव प्रतीयते। कात्स्न्यं तु नेति। आदेनत। परिग्रह इति कृतानामपि बहुत्वमभिधातुं द्विर्वचनादुत्तरकालं वचनोत्पत्तिरस्तु। तथा हि।
एकशेषयथान्यथासमुर्थः शिष्टेन गम्यते। नह्यत्र द्विशेषपि द्विशाभ्यामित्यर्थाधीः। यत्तु वदंति अत्रापि प्रातिपदिकत्वात् नभविष्यतीति तद्व्यापकं
स रिति स्तरिपाघापोपसादौ उक्तदोषात्। निस्तारो हि दिति चेन्न। अत्रोच्यते। अंतरंगे कृसंख्यावस्तुहो द्वित्वकार्थः संख्यानरेनिराकांक्षस्य एवात्। हि द्वकम्

गत्या बहुत्वमस्ति। सेनावनेन तस्य शङ्कार्थमापादयितुं शक्यते। असत्तायाः केशवपि न दायते। अयोग्यं न दिति चेत्सत्समं प्रकृतेपि। अत्र च लिंगं
एकैकस्य प्रशंसा मितिनिर्देश इति दिक्। परवल्लिङ्गः। अत्र वार्तिकं। पूरस्समासे नेह। परिखित्रिगर्तं। दृष्टोदवःबेनि च वक्तव्यं। तथा चकारके इह शहृतं अप
हेरेः परिहरेः संसार इति। अपथयिध्येसः। कथं न हि उपरिशिरसो घटं धारयती। ति अत आहुः। औत्तराधर्यमात्रमिह विवक्षितेन तु सामीप्यं अ
तो वस्तुतः सत्स्वपि न हि तं विवक्षाहिशाद्भुत्यतः प्रधानं स्वरिशं अत्र च उपक्रोक्तमेन दाघा विस्यासायामिति समन्तं तत्र प्रयोगो सापक इति।
वान्यादेः। सुंदरस्सुंदरेस्तादिस्वरितमात्रे उतेस्त्यासंमतिकोपकुसनेषु। आत्रेठितंनमर्सनिर्दशितिस्त्वा म्यांपथा यथं शासः स्वृतःवेकल्पिकृता न्तेह
कृतः उक्तेहि प्राक्कृसर्वहुतौ वैकल्पिक इति। एकं बहुव्रीहिवत्। द्वे इत्यनुवर्त्तनेन चानुवाद्यसमर्पकं न दाह द्विरुक्त इति। नेननि। यद्यप्यतो बहुव्री
होर्विशिष्यते विहितो तथापि न त्वदृष्टावित्येनावनेया ति दिश्यते इति भावः। समुदायात् तद्वितिनेच्चैकवचनमेव। यथा चेनत्तथा प्रागेवोक्तं। पूर्वभा
गइति। न तू त्तरभागेपि तथा हि। इत्यात्र तु वद्भावः सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति वा स्त्रियाः पुंवदिति वा न बाधः पूर्वभागस्यैवाभ्यस्ते पेतिशापकादित्युक्तं
हितो। मत्कः समानाधिकरणपरत्वे विधीयते। न चोत्तरभागस्य तदस्तीति भावः। एतेन हस्त्वे द्वे इत्यस्यानुवृत्तौ एकेत्यत्र उवद्भावापादनं हरदत्ता राम
त दिभिः कृतं प्रत्युक्तं। एकैकेत्यत्र पूर्वभागेटापो निवृत्तिरिति ग्रंथविरोधाच्च। द्वे इत्यनुवृत्तिस्तु स्पष्टार्था उत्तरार्था चेत्यन्यदेतत्। आबाधे चाइति। १७५

बहुव्रीहिवद्भावादित्यनुषज्यते। तथा च स्त्रियाः पुंवदिति प्रवर्त्तते। नैवमुत्तरपदं नेतिवाच्यं। अतिदेशबलेनैव उत्तरपदत्वस्यापि लाभात्। ४८४
नेनेत्यत्र नलोपो न अ इत्यपि न हिंस्यादिति चेन्नैवं। तत्र हि उत्तरपदाधिकारात् विहितौपि नत्रः साक्षाच्छिष्टेन कार्यित्वेन निमित्तभावो बाध्यते तथा ५
च मह द्वहो न द इन्दद इत्यत्र अचोरहाभ्यामिति द्वित्वप्रसंगे आकृरे उक्तं नेमो रहो कार्यिणो किंतु निमित्तमेतो द्विर्वचनस्येति। नन्वेवम
पवि४ पि प्रभूः। पंथाः। पंथा इत्यादौ समासांतः स्यादिति चेन्न। समासाच्च तद्विषयादित्यतः समासादित्यनुवर्त्तमाने समासांता इति पुनः समासग्रहणं
समासाधिकारविहितो यः समासः तस्य ग्रहणार्थं तेन नातिदेशिके समासांता नाम प्रवर्त्तेरन्निति दिक्। प्रकारे गुणवचनस्य। यद्यपि भेदोपि प्रकार इ
ष्यते बहुभिः प्रकारैः शुक्ल बहुभिर्विशेषैरित्यवगमात्। तथापीह विवक्षितमर्थमाह सादृश्ये इति। अत्र च व्याख्यानं कारणं। अपि च सादृश्ये
प्रकारशब्दः प्रसिद्धः प्रकारोयं ब्राह्मणवत्कः ब्राह्मणसदृश इत्यवगमात्। पुंवद्भावश्चेति। पुंवत्कर्मधारयेत्यादिसूत्रात् वा न च कोपधादिष्वपि प्रवर्त्तते।
तेन बहुव्रीहिवद्भावे प्राप्ते कर्मधारयवद्भावोक्तिर्न व्यर्थेति बोध्यं। पटुपटुरिति। इह द्वित्वे गजातीयस्योबाधो नेष्यते इति वा मतः। अन्यथा ब्राह्म
णजातीयः इत्यादौ बहुगुणवचनेषु गुणवचनेपि भेदस्वरूपे थेसावकाशो जातीयः गुणवचनेषु सादृश्ये परत्वाद्द्वित्वेन बाध्येतेति भावः। जयादि
त्यस्य जातीयविधौ विशेषण एव प्रकारशब्दार्थ इत्याहा। गुणवचनस्येति किं। सिंहो माणवकः। अग्निर्माणवकः। यद्यपीह अग्निसिंहशब्दान्यो

जघन्यत्वस्य गुणो गम्यते तथापि गुणवचनग्रहणसामर्थ्यात् मुख्यत्वस्य गुणपराणामेव ग्रहितेन तत्पेषणाभिलाषकरः। नवनवंश्रीतिरतो
करोतीत्यत्र वीप्सायां द्वित्वं। अनेन तु द्वित्वे सुब्लुक् स्यात् यथा नवनवा नवनवा सुभिराददे इति पुंवद्भावः। कथं भीतभीत इव शीतमयूख इति
भारविः। इवशब्देन सादृश्यस्योक्ततया प्रकारे द्वित्वायोगात्। सत्यं। भीतेभ्यो भीत इति कथंचिद्व्याख्येयं। तेनातिभीत इति फलितं। यत्तु आ
धिक्ये द्वे इति वा। तत्किं न भीतभीतादेर्द्वित्वमिति दुर्घटवृत्तिकृतोक्तं तदनिरभसोक्तिमात्रं। अथ कथं स्विन्नः स्विन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्ता
सि यत्र क्षीणः क्षीणः परिलघुपयः स्रोतसां चोपयुज्य इति मेघदूतः। एकस्यापि खेदावस्थासु बह्वीष्वावस्थासु च भेदं परिकल्प्य वीप्सा बोध्या
अथ कथं मन्दमन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वामिति मेघः। मंदमंदं नुदति प्रत्ययोत्वं इवल्लुक्या तेः वीप्सार्थस्य चासंभवादिति नि
चेत्सत्यं। स्वतो मंदगामिनं त्वां पवनो मंदं नुदतीति कथं विद्याख्येयं सिद्धस्यागतेश्चिंतनीयत्वात्। आनुपूर्व्येणेति। वीप्साभावादारंभः। न्या
यसिद्ध इति। यावद्भिः शब्दैः संबोध्योऽर्थमवगच्छति तावतां प्रयोक्तव्यत्वादिति भावः। कर्मव्यतिहार इति। क्रियाविनिमय इत्यर्थः। द्वइति। नि
त्यमेवेदं द्वित्वं। बाहुलकं तु समासवद्भावस्यैव। सुपः सुर्वक्तव्य इति। अत्र केचित्। द्वितीयादीनामेवेदं स्यादेशविधानं। अत एवोत्तर राम
दलेपि द्वितीयादय एव न तु प्रथमा तथाप्येकवचनमेव न तु वचनांतरं एतच्च दुर्गवृत्तिशिष्टकं गभरणादिष्वर्वाचीनग्रंथेषु स्पष्टं। तदेतदुक्तं १७६

प्राचा द्वितीयैकवचनांतत्वं परपदस्येति। एतच्च सर्वमपाणिनीयं। भाष्यादावनुक्तत्वात्। तदेतद्ध्वनयन् वचनांतरमुदाहरति। अन्यो
न्यावित्यादि। माघ इति। स च भाष्यानुगुण एवेति भावः। तथार्वाचीनमतं कवयोपि नानुरुध्यंते इत्युक्तं तथा च भारविः क्षितिनभःसुरलोकनि
वासिभिः कृतनिकेतमदृष्टपरस्परैरिति प्राचांचुक्तं। अत्र हि अदृष्टः परस्परो यैरिति विग्रहे प्रथमांततास्पष्टैवेति दिक्। तृतीयादिषु पुंवदि
ति प्राचो ग्रंथं परिष्कुर्वन्नाह। अत्र केचिदिति। वस्तुतस्त्विति माह। अन्ये त्विति। अतिप्रसंगादिति। तथा च एकशेषप्रतिबंधाद्द्विर्वचनस्यापि द्वि
त्रित्वमाश्रित्य तद्बलेन पुंवद्भावो न शंक्यः लक्ष्यविरोधात्। कारकं चेद्विजानीयात् यां यां मन्येत सा भवेत्। इत्यत्र कथितस्तत्र सुभाष्यविरोधाच्चे
ति भावः। यत्तु प्राचो ग्रंथं व्याचक्षाणैरुक्तं। अन्योन्यमित्यादावन्यामन्यामिति द्विर्वचने कृते सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव इति पूर्वोत्तरपदयोर्द्वयोर
पि पुंवद्भाव इत्यादि तत्सर्वं भ्रममात्रं। एतच्च मूल एव ध्वनितं। यदपि तृतीयादिषु पुंवदिति प्राचो ग्रंथं व्याचक्षाणा आहुः तृतीयादिषु पुंवद्भावो वि
शेषः तेन नदा पुन। अत्र तृतीयादिष्विति अविवक्षितं द्वितीयायामपि पुंवत्त्वस्येष्टत्वादिति तच्चिंत्यं पुंवत्त्वविशेषे इति विशेषाभिधानमविवक्षित
मिति वक्तोक्तेः परस्परव्याघातात् मूलकृता पुंवद्भावस्यादृष्टत्वात् तद्ग्रंथस्याजस्येनैव व्याख्यातत्वादिति दिक्। यथायथमिति। नलोकेत्यत्र षष्ठीनि नि
षेधः। सिद्धांतकौमुदीव्याख्यायां प्रौढमनोरमायां समाप्तं तत्र द्वर्द्धितेन तुष्यतु शंकरः। इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां प्रौढमनोरमायां सि

द्धांतकौमुदीव्याख्यायां स्वरवैदिकीसमाप्तिमगात् ॥ ॥७॥ ॥ श्रीरस्तु सर्वजगतः शिवयोः कृपातः शैवे परे महसि सज्जतु सज्जनोपि ॥ ये
सोपि स्वपादतलपांसुभिर्लसच्छिरस्कं मामाशु सांप्रतमुपेतमुरीकरोतु ॥ ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥

१७३

॥ ग्रंथमध्ये कृतं मंगलं शिष्यशिक्षार्थमुपनिबध्नाति। श्रोत्रेति। हायनांतयुवादिभ्योऽण् इति सूत्रे श्रोत्रियस्य यलोपश्चेति वार्तिकाच्छ्रोत्रे
श्रोत्रियत्वं। आर्हंती योग्यता। गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेति सूत्रेऽर्हतो नुम् चेति कृते। ताभ्यां विनेतः। किं च गुणैर्गुरुभिर्वर्द्धिः। कृपादाहनप्रशंस
बा० २ योर्यचिति सूत्रेऽन्येभ्योपि दृश्यत इत्युक्ता गुणा ब्राह्मणादित्वस्य भाष्यानुदाहृतत्वात्। स्तोष्यमाण इति। स्तौतेर्षड्गितात्कर्मणि शानच्। आ
पिशब्देनापानेनो विरोधं धनयति। वस्तुतः स्तुतेर्विरोधः। स्तुतिप्रयोजकीभूतानामनंतकल्याणगुणानां श्रुतिसिद्धत्वेपि वियदादिवद्व्याव
हारिकत्वात्। तदभावस्य परमार्थिकत्वात्। एतच्चोत्तरमीमांसायां निरूढमेव। ॥ सर्वार्हं इति। हलंतेषु क्विबादिषु तादंतेषु प्रासंगिकमितिभा
वः। अथेति। इहापि लक्षणचक्षुषामत्र्यजन्तुणादिप्रासंगिकं बोध्यं। प्राधान्येन तु तद्व्याख्यायस्याएवेहोद्यत इतिभावः। इहप्रा
धान्येति वा ज्यायांतं वक्ष्यमाणः प्रत्ययाधीनाज्ञैयाउक्तत्वं। यद्ध्वर्थोधानुग्रहणं योगविभागेन व्याचष्टे इति तद्ध्यास्यावः भिस्त्रुक्तं तत्संवैमिहे
पक्षितं। योगविभागस्य निर्वर्जितात्। दर्शनीति। अनुबंधवेलक्षण्यादिति भावः। प्रदर्शयन्निति। यद्यपि पंचमलकाररूपाणीह न व्युत्पाद्यंते तथापि
स्वरूपेण लकारः प्रदर्शितः। तस्यापि लः कर्मणि चेत्यादि सूत्रे विषयतो व्युत्पादयितुं भावः। वर्तमाने लट्। वर्तमान इति प्रकृतस्यार्थविशेषणं न तु मिति
वर्तमाने लादि। लट्स्यादिति। तस्य राज्यंतं नुजत्तरसूत्रे स्फुटं। वर्तमानकालस्य घोत्यः। एवं लङादिष्वपि भूतादिकालो यथायथं योग्य एवेति निरूढः। ये

कृ प्य १

थाः।तस्मान्नस्फुटवाच्यत्वेऽपिनक्षतिरितिविध्यादिस्थलेष्वस्माभिः।लःकर्मणिच।चात्कर्तरीत्यनु ते।सकर्मकविषयंचेदं।अकर्मकेभ्युःकर्मणि
त्वंचास्यबाधितत्वात्।उत्तरवाक्येननत्रविशेषविधानात्।तदेतदाह।सकर्मकेभ्यइति।भावेचेति।चकारेणज्ञापितकर्तृत्वानुलक्ष्यतेनकर्म।असंभ
वात्।तदाह।भावेकर्तरीति।यद्यपिभावकर्मणोरात्मनेपदविधानात्शेषात्कर्तरीतिपरस्मैपदविधानाच्चज्ञापकात्लकाराणांभावकर्मकर्तृषु
भ र्थत्वंनुमातुंशक्यंतेनथापि।असत्यस्मिन्वचनेसकर्मकेभ्योऽपिघञादिवद्भावेलकाराःस्युः।ननश्यघटंक्रियतेनदेवदत्तेनेत्यादिप्रसङ्गेन।नचेष्टत्वपत्तिमि
म दंसूत्रं।ननुसकर्मकेभ्यो भावेऽप्रवृत्तःभावेऽकर्मकेभ्यएवेतिनियमार्थमिदंवाच्यं।भावएवेतिविपरीतनियमापत्तेः।तस्माद्भावेचेतिचकारआ
वश्यकः।नचैवंभावेचेत्सार्धवाक्यइतिवाच्यं।भावइवकर्तर्यपिअकर्मकेभ्यएवेतिनियमापत्तौसकर्मकेभ्यःकर्तरिलकाराभावापत्तेः।नन्वेवमपिल
श्चेत स्त।कर्मणितुज्ञापकाद्विध्यंतीतिचेत्न।उत्तरसूत्रेणयोरित्यनेनपरामर्शार्थकर्मणीत्यस्यावश्यकत्वात्ज्ञापकानुसरणक्लेशस्यैवेत्यर्थ्या
त्।तस्माद्यथान्यासमेवरमणीयं।अत्रेनेत्यादिकाःलकाराणांकृतामिवशक्तिर्लाघवात्।ननुकर्तरिकृदितिमतःकर्तरिलिनतत्रशक्तौगौरवात्।प्रथमा
वृ नपदेनैवतल्लाभा देवदत्तःपचतीत्यत्रहिदेवदत्तोविशेष्यःयतोविशेषणंआश्रयत्वंतुसंसर्गइति।नत्वापचतेर्देवदत्तःपश्यपचतेदेवदत्ताद्देहीत्या राम
ति दिशात्रज्ञानवतारीनामपिवैयाकरणादेशत्वाविशेषेणतेभ्यःकृतिमात्रबोधापत्तेः।नचेष्टापत्तिः।तत्राभेदसंसर्गस्यैववक्तव्यतयाकर्तृपरस्यैवत्याप १७८

ल

भु षंगमात्।नामार्थयोरभेदस्यैवसंसर्गत्वात्।नन्वतएवगौरवस्यप्रामाणिकतयाशत्रादीनांकर्तरिशक्तिः।तिबादीनांतुलक्षणावेवेतिवैषम्यमिति
चेत्।मैवं।स्थान्येववाचकोलाघवात्नत्वादेशोगौरवादितिहितवमतं।अतएवबाभ्यइत्यादौसुत्वेनैकत्वेनशक्तिरित्यादिसूत्रदीयानांव्यवहारः।एवंस्थि प्र
तेतिबादीनांशत्रादीनांचस्मारकतयालिपिस्थानीयत्वंबोधकत्वंलकारएवसचरात्राद्यानेकर्तरीत्यक्तइतिस्थितेनतिङनेककर्तृत्वंलक्षितंबोधयेत्।अन्या त्र
र्व पश्यानेकार्थत्वमितिन्यायात्।अथवैयाकरणराद्धान्तेमाविस्ससंवादेशाएवनचकाइतिभूषणेनहिघटंघटेनहरेवविलोकस्यादित्युसचेत्सर्वपदा वा४
देशाइतिन्यायेनपदस्फोटोवाक्यस्फोटश्चसिध्येदितिमहत्त्वानिष्टं।किंचकर्तरिकृदितियत्कर्मग्रहणंतदेवलःकर्मणीतिसूत्रेचकारेणानुस
ष्यते।तत्कथंणवुलादीनांलकाराणांचशक्तिवैलक्षण्यं।नचैनामार्थयोरभेदःसंसर्गएवणवुलादौकर्तुर्वाच्यत्वेबीजमितिवाच्यं।पचतिरूपंपचतिक
ल्पंदेवदत्तइत्याद्यनुरोधेनतिङ्स्वपिकर्तुरेववाच्यतास्याव।ननुतिङःप्रसङ्गोननामेसेविति।अक्लोऽपिनेतितुल्यं।अकोतेनामेतिचेन्न।रूपबाधं
नमपिनामेतितुल्यं।किंचयुष्मदिसमानाधिकरणेमध्यमःअस्मद्युत्तमइतिसामानाधिकरण्यप्रयुक्तापुरुषव्यवस्थाभिहितेकर्तरिप्रथमेसादि ति
कंचकर्तुर्वाच्यतायांप्रमाणं।ननुअनभिहितइत्यस्यानभिहितसंख्याकेइत्यर्थकल्पनेतन्न।कर्तृदिनसमासेषुसंख्याभिधानेस्यासिद्धत्वात्।अपि प्र
चधात्वर्थव्यापारस्याश्रयःकर्तातत्राश्रयमात्रेलकाराणांवाच्यः।ननुव्यापारोऽपितस्यधातुनैवलब्धत्वात्।अतएवकर्तृकारकइत्यादावपितनेन

यः। रथो गच्छतीत्यादावपि न कात्विदनुपपत्तिः। एवं स्थिते कर्तरि शानजिति स्यो । क्तिसंभवेनास्ति। कर्तरविवक्षापारविशेषेण तथा प्रायेणाधातुएंने एव
वलाभात्। कश्चित्तु तथापि तस्या [redacted] स्यलत्वात्। एतेन कर्तृधिकरणे आत्मनेपदार्थत्वं कर्तुर्निरस्य जंज मानाः। विवरणे शानजर्थत्वं कीर्त्तितो न्य
मीमांसका अपि सक्तकाः। यत्तु नेकर्तृशानजं चोक्तं न तरिकृदिति व्याकरणे शक्तिग्राहकमस्तीति। तच्च। हृदाकृशेषोऽन्यथा निर्दिष्टार्थेषु ल्युलादिवे
वोपतिष्ठते न तु शानजादिषु। स्वान्यर्थनिवेनसांनिराकांसत्वात्। आकांक्षितविधानं ज्यायः इति न्यायात्। अन्यथा तेन शप्यमानेनास्यमानेनाशयंगनइ
त्यादौ भावे क्रियमाणे इत्यादौ कर्मणि च शानचो दौर्लभ्यापत्तेश्च। किं च कर्तरि कृदिति यत्कर्तृग्रहणं तस्य वलःकर्मणीत्यत्राप्यनुवृत्तेः कर्मणि शं चेल
क्षएवं दुर्लभमित्यवोचाम। यत्तु महदपादा आहुः। कर्तरि येन कर्तृत्वं तत्र तिबादिक्कमेणलःकर्मणीत्यस्य द्योतकत्वे तिबादेर्वेक वाक्यतया व्याख्या
नात्कर्तृवाच्यतास्त्राशपातीति। नच्छिन्द्यं। द्विवचनादिसंज्ञात्यादेशनिष्ठा ननु श्वतद्विधिना द्योतकयोरित्यस्यैकवाक्यतास्कनचनतत्रकर्तृत्यस्ति। री
त्यहितादिविशेषणतया कथं विन्तीयेत। ननु लविधिति बाद्विध्योरप्येकवाक्यतास्तीति चेन्न। सत्यं वाक्यैकवाक्यता सामान्तु पदैकवाक्यतानाः।
लविधिलभ्यलकारानुवादेनादेशविधेः प्रवृत्तत्वात्। तथा च लविधौ श्रूयमाणं कर्तृग्रहणं कथं संख्याविशिष्टे तिङ्घ्नहि तत्र संख्योपस्थापकमस्ति। राम
वि लकारस्य द्विवचनादिसंज्ञानिर्मुक्तत्वात्। स्यादेतत्। लःकर्मणि चेति सूत्रे लइति न लङ्लटोरकारानुबन्धयोः सामान्यग्रहणं किं तु लटस्तदानुबन्धर १७९

कारसामान्यग्रहणमिति तावन्निर्विवादं। न तु लइति जसंतं माभूत्। किं तु उः संतमस्तु। लःपरस्मैपदमिति वत्। आदेशापेक्षाचेयं षष्ठी। लस्य
य आदेशाः स कर्मणि चेत्यादि। केन विहितस्य लस्येहानुवाद इति चेत्। वर्तमाने लडित्यादिभिरिति गृहाण। एवं च कर्तरि येन कृत्वमिति भदपा
दोक्तपक्षोऽनतिकानिर्बाधेवेति चेन्न। पिवं। लडुत्यस्य षष्ठ्यंतत्वेन आदेशानामेवार्थउक्तः स्यात्सोपि तिवादीनामेव न तु शानजादीनां तेषां द्विवचना
दिसंज्ञाविरहात्। द्योतकयोरित्यादिनास्यैकवाक्यतया स्त्रयोक्तत्वात्। न च लडुक्तरीत्या कर्तरि कृदित्यनेन निर्वाहः। कर्मणि शानचो दुर्लभतापत्तेरुक्त ४भावे
त्वात्। न च शानज्विधिनासहात्मनेपदव्यवस्थापकानामेकवाक्यतया भावकर्मणोरित्यनेनेष्टसिद्धिः। सकर्मकादपि भावे शानजापत्तेः। किं च आत्म
विषयस्य लकारस्यार्थोऽनिर्दिष्टः स्यात्। तस्य हि लुगादेशः। तदभावरूपस्य द्विवचनादिसंज्ञानिर्मुक्तस्य वचनस्यार्थादेशानं युज्यते लभ्यते वा। नन
श्वसोपि कर्तर्यैव स्यात्। न न श्वानुप्रयुज्यमानोपि तदनुरोधेन कर्तृप्रत्ययोन एव स्यात्। इष्यते तु भावकर्मणोरपि। अपि च। जसंतत्वे श्रुतेनैव संबंधः
षष्ठ्यंतत्वे तादेशाइत्याहार्यमिति गौरवं। अत एव लइति प्रथमांततयैव व्याख्यानं पुरस्कृतं हरदत्तेन। किंचोक्तरीत्या लःकर्मणीति सूत्रे आदेशाप
प्यनुवाद्या इति फलितं। तेन चैकस्यैव विधित्यनिमित्तानि विहिताः। तथा च त देकवाक्यतयैव पदविशेषपुरुषविशेषव्यवस्थापकानामिव वचनवि
शेषव्यवस्थापकस्यापि प्रवृत्तिर्योग्यपुनरिदानीं प्रवृत्तिनिमित्तलाभार्थं। निष्ठानहाचेत्यास्तां तावत्। अत्रेदमवधेयं। भावे चाकर्मकेभ्य इत्यत्राविवक्षित

कर्मकारणमपिग्रहणमिष्टं।तथाचगोरणविनिसूत्रे नेहपच्यते नेहभुज्यते इतिभावेलकारइतिहरदत्तः।अस्यंना विद्यमानकर्मकारणमेवेह
ग्रहणं।नेहपच्यतइत्यादौतुकर्मण्येवलकारःगम्यमानताचतेनप्रभुज्यनइतिमनोनरं।एतच्चगमितुध्यादि[?]सूत्रेहरदत्तग्रंथेस्पष्टं।पक्षद्वयम
पीदंभाष्यकैयटहरिग्रंथारूढं क्षोदक्षमंचेतिप्रपंचितंशब्दकौस्तुभे।यत्तचाविवक्षितकर्मकाणंभावेलकारइतिप्रसादग्रंथपमन्नूपभाष्यादिविरो
धोद्भावनेनदूषयांचक्रुः।तद्विंत्यं।पक्षद्वयमप्याकरसंमतमित्युक्तत्वात्।किंचाविवक्षितकर्मणोप्यकर्मकाइतिपक्षएवप्रबलः।तथाहि।समानक
र्तृकेषुतुमुनितिसूत्रेइच्छता।क्रियतइतिभावेलउक्तोहरदत्तेन।वक्ष्यतेचेनत्रस्वयमपितथैव।अपिचणिरध्ययनेवृत्तमितिसूत्रेनपुंसकेभावेक्तोपि
अकर्मकेभ्यएव।तयोरेवकृत्यक्तखलर्था इत्यत्रकेभावेस्यग्रहणात्।नतत्रभावेचाकर्मकेभ्यइत्यनुवर्तनात्।अन्यथाचघटंकृतमित्यपिप्रसज्येतेति
भि कैयटहरदत्तादि[?]।सिद्धान्तितं।एवंस्थितेपीनागाशोलुक्काश्रासणइत्यादौभावेक्तोनादर्शीआद्युजितिनिष्ठाप्रकरणेस्वयमेववक्ष्यमाणंआदिकर्म
क्षं णिक्तइतिसूत्रेहरदत्तेनवक्ष्यमाणंकृतत्वात्तिभावेक्तइतिकैयटाद्युक्तंचसंगच्छते।कथंचगतंतिरश्चीनमित्यादयःप्रयोगाः।यद्यविवक्षितकर्मा
णोपीहसूत्रेऽकर्मकग्रहणेननगृह्येरन्।गतमितिबुद्धमितिसूत्रेतुनगृह्येतइत्युक्तं।तेनदेवदत्तेनपाचयतीतिसिद्धं।गत्यर्थाकर्मकेतिसूत्रेपिनगृह्येते।दत्त राम
वानपक्कवानित्याद्यर्थेदत्तःपक्कःइत्याद्यापत्तेः।इहतुग्रहणेनकोपिदोषइत्यास्तांतावत्।लस्यालुनातिहत्यादावलइत्यादौनेतिचेन्न।अतआहुः।लःकर्मणिचेत्यत्र १८०

कौ।

निर्दिष्टानांकर्त्राद्यर्थानामनुवृत्तेः कर्त्राद्यर्थेविहितस्यलस्येहग्रहणमिति।अतोपिआदेशानुवादेनतत्रार्थविधिरितिकल्पनाप्रत्युक्ता।
अन्योन्याश्रयापत्तेरितिबोध्यं।यद्वाधातोरित्यधिकाराद्धातोर्विहितस्यैवलस्येहग्रहणं।लस्येत्तत्संज्ञातुनभवति।फलाभावात्।तेनचाश्रवणमेव
लं।आदेशविधिनैवतल्लाभात्।तानापिलित्स्वरःफलं।णलोलित्त्वेनतद्भावस्यज्ञापनादितिदिक्।तिप्तस्झि।समाहारद्वंद्वः।पृथक्पदानिवा।इट
इकारइत्यादिनिविशेषणार्थः।एरदितिवक्ष्यमाणेएधेमहीत्यत्रापिस्यात्।आगमलिंगंतुनभवति।सस्दशाभिरादेशैःसमभिव्याहारात्।महि म
ङउकारः।तिङ्नदितिप्रत्याहारार्थःसमुदायानुबंधः।नत्वेवयथासंख्यानुबंधः।व्याख्यानात्।तेनसंपश्यन्तिमहेवप्रश्चिमहेइत्यत्रग्रहिज्येतिसंप्रसा
रणंन।तथाईषःकर्मण्याशीर्लिङिएधिषीमहीत्यत्रक्ङितिचेतिगुणनिषेधोन।तडानौ।लइतिषष्ठ्यंतस्यानुवृत्तेलादेशाएवात्मनेपदसंज्ञेइत्याह।
शानच्कानचोश्च।तेनतांच्छील्यादिष्टचानः परस्मैपदिभ्योपिभवति।कृतीहतिमानः।अनुदात्तङितः।द्वंद्वान्तेश्रूयमाणइत्पदंप्रत्येकंसंब
ध्यते।तत्रानुदात्तेनोदंतविधेःफलाभावाद्देशांतरएवतदंतग्रहणं।तदाह।उपदेशइत्यादि।उपदेशोऽननुनासिकइतिसूत्रादुपदेशग्रहणमनु
भ वर्तते।तदपिङितःएवसंबध्यते।नात्रेण्यभिचारादितिभावः।मंदंतविधिलाभार्थविशेष्यमाह।धातोरिति।एतच्चभूवादयइतिसूत्रात्मकृतमु
नुवृत्तस्यधातवइत्यस्यविभक्तिविपरिणामोलभ्यतइतिप्रोक्तः।वस्तुतस्तुइकोझलितिसूत्रसनाधातोरिवेहात्मनेपदेनलकारधातोराक्षेपाद्बोध्यः।

ङितोलादेशात्तान्।लस्यचधातोर्विधानात्।उपदेश इति किं।चुकुटिषति।गाङ्कुटादिभ्य इति सन आनिर्देशे कृते ऽत्वं।थानोः किं।चउक्षामाभू ३.
त्।अडुद्धवत्।अवोचत्।ताननुबन्धाः स्यसनो रिति सूत्रे स्य ग्रहणेन विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति ज्ञापितत्वात् चङो नेट् इत्युक्तिश्चेत्।सस
स्य ग्रहणं विकरणव्यवधानेपि नियमप्रवृत्तिं ज्ञापयति निषिद्धे चङो ह्यपि स्यादेव।अयं च पक्षः स्वादेः शिति इति सूत्रे भाष्य कैयटयोः स्पष्टः।
२ ह्यं च नतदेव विधिवलाभावमपि धातुग्रहणं।नस्फलं तु मुण्डं नादीयङ् नात्मनेपदसिद्धिः बोध्यते।कृनीयते।कृयं न हि शेन इति।व्यपदेशिव
द्भावेन शो ङो डिदन्तत्वात्।चिक्रीयते स्यादौ तु अवयवे ऽवितार्थेन उकारेण कृजंतस्य विशेषणं न तत्।व्यपदेशिवद्भावेन ङिदन्तत्वे मिथो ध्यं
स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले।कर्त्रभिप्राये निगच्छतीति कर्त्रभिप्रायं कर्मफलं।तिङस्त्रीणि।ननु तिङः षट् त्रिकाः संज्ञास्तु निरूढ इति पया संख्यया नानोनी त
न आह।तङानावात्मनेपदम्।परस्मैपदमात्मनेपदमिति वानुवर्त्तते।तेन पदद्वये प्रत्येकं संज्ञाप्रवर्त्तते इति भावः।ननु प्रथममध्यमोत्तमा इत्यत्र हृतं
हानामेकशेषः।सुप्तिङ्संज्ञा अपि षडिति कुतो नाश्रीयत इति चेत् एकशेषाश्रयणे गौरवादेयथासंख्यं हि निरूढा इति।तथापि हि परस्मैपदात्मने
पदग्रहणमनुवर्त्त्यमेव।अन्यथा शतृक्वसोः सावकाशा परस्मैपदसंज्ञा प्रथमादिसंज्ञया बाध्येत।लतु त्रमो वेत्यादि ज्ञापको नुस्तरणे तु सुत राम
रां प्रतिपत्तिगौरवं।तान्येकवचन।तानीत्यस्य व्याख्यानं लवेत्यादि।अन्यथा एकसंज्ञाधिकारात् प्रथमादिसंज्ञा नामेकवचनादिसंज्ञौ च पर्यायेण स्या ए
गौ

दिति भावः।प्रत्येकमिति।ननु शनाप ऐकैकश इत्युक्तं न द्वन्द्वमिति सुप इति सूत्रे वोचाम।माधवस्तु घटिष्यथ वधिष्यैकैकश इति समर्थयितुं प्रवृत्तो
ऽपि गुरुतरीत्वा प्रथमादिकावेवेत्यवधेयं।युष्मदि।स्थानिनीत्यस्य व्याख्यानं अप्रयुज्यमाने इति।समानाधिकरण इति किं।त्वां पश्यति।त्वया क्रिय
ते।तिङ्शित्।धात्वधिकारे इति किं।हरीन्।शासः सार्वधातुकमपिदिति ङित्वे घेडो ति।नितु गुणः स्यात्।लिहः श्रियः इत्यादौ सार्वधातुकेयगिति यत्व
स्यात्।यत्तु वदंति।वा शिलीइ तिवी।भावस्य सार्वधातुकत्वाल्लघूपधगुणः स्यादिति।तच्च।क्ङितीति निषेधात्।इगंतत्वं प्रत्युक्तस्य तु मःगुणप्रयो
जकत्वे सन्निपातपरिभाषाविरोधाच्च।शेषात्।आयनेयीनीयय इति सूत्रात्स्य प्रग्रहणमनुवर्त्तते।आदिग्रहणं निवृत्तं।अन्यथा शयोनी रिति नासि १५
ध्यतेत्वं गीकाले ट्ले दोउयाविसादिकृते ङस्यानादित्वात्।नदेनूदाह।प्रत्ययावयवस्येति।एतेन प्रत्ययादेरस्येति भाष्योक्तः प्रत्ययावयवस्य
न।अरागमेकृते ऽस्कृनाप्तसहितोपि प्रत्ययः नतु तत्सहित एवेति नियमः।अन्यथाप्र णिदापयति निपुक्ते कृते शाद्यस्यानर्थकता दधातुत्वा
घुसंज्ञा न स्यात्।अत एवैकयेदेनो तं।आगमकृतो नागमकार्यस्यानवेत्तेत्यतस्तु निस्त्यतां समर्थनीयेवो तं।प्रक्रिया देशा योगमौपाग मिभाव
एवेति।अत्रेदं वक्तव्यं।प्र णि दापयतीत्यादौ पुगागमात् प्रागेव घुसंज्ञा प्रवृत्तौ पुग्विशिष्टस्यापि घुग्रहणेन ग्रहणात्न कश्चिद्दोषः।पुगागमात्कृते ह
णेन गृह्यते इत्याप्यताः।यत्तु कृते प्यागमेन तत्सहितस्यैव प्रत्ययत्वमिति नियमो नास्तीति तन्न।अवयवविनिर्मुक्तस्यावयवितायोगात्।अन्यथा

भूयास्तामित्यादौ नामादीनां मिडागमापत्तेः। नन्वेगात्परस्य इट्यासुटं तेच नागमिति चेन्न। न भवामिभविष्यामीत्यादौ विकरणांतस्येव न
दादिग्रहणबलेन तन्मते यासुटं नस्यापि भंगत्वं यासुट्परत्वात् कियट्ग्रंथोपन्यासस्तु वृथैव। नहि तेन कृतेप्यागमे नहि निर्मुक्तस्य प्रत्ययत्वमि
त्यत्वमिमनं लभ्यते। किं च लविषीयत्यत्र विशेषविहितत्वात् सीयुटि कृते लिङ् इट्तत्स्यागमेनादित्वविधानात्स्यत्वयाद्युदात्तत्वप्राप्तौ नीसाशोय २४
प्रत्ययस्वरेकृते वे आगमा अविद्यमानवदित्यनिदेशाद्युदात्तत्वमिति तद्भाष्यादौ स्वीकृतैः। नेचेन केवलस्यापि प्रत्ययत्वेयुज्यते इत्यलमाकर
विरुद्धग्रंथसमर्थनाभिनिवेशेन। अतो दीर्घो यञि। सार्वधातुके किं। कृत्रावः। अंगत्व। अतआदिति वक्तव्ये दीर्घग्रहणं दीर्घएव यथास्यात्। अन
स्याप्यप्रश्लेषबलान्नपोरितिलुनोमाभूदित्येनदर्थं। अपाक्षीरोदनं देवदत्तननुपश्यामिभोः। परोक्षे। यद्यपि क्रियास्सर्वापरोक्षैव। उक्तं हि भाष्ये। कि
२ यानामेयमतंता परिहृत्या सर्वापरीभूतावयवानशक्याऽपिंडीभूतानिदर्शयितुमिति। तथापि तदनुकूलशक्तिमतोव्यापारविशिष्टानोसाधनानां
पारोक्ष्यमिह विवक्षितं। तेन क्रियानाविस्साधनमात्रस्यप्रत्यक्षेलिट् भवत्येव। अयंपापचत्पेविथेति। एवं स्वव्यापारस्यापि वर्तमानतारत्रायां परोक्षसं
पादिनास्वयम प्रतिसंधानेनततः कार्येणानुमितौ भवत्येव। बहुजगद्पुरस्तात्तस्यमत्ताकिलाहमितिवत्। लिट्। लडः शाकटायनस्यैवेति सूत्रादेव राम
कारोनुवर्त्तते न तु दाह। आर्द्धधातुकसंज्ञस्येव। परस्मैपदानां। अत्र यद्यपि ह्रस्वाकारो विधीयमानोऽस्मस्य स्थाने। न च विधिवैयर्थ्यं। यथासंख्यसेपा ९२

लङ्॰२

देनेनकृतार्थत्वात्। अत्राह। धातोरित्यधिकारादादेः परस्येतिवचनमात्रस्य कृतेद्वयोरनोगुणइति पररूपं। यद्वा द्वयोरकारयोः पररूपेण
सत्वेनिर्देशः। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः। भुवोवुक्। अचीतिकिं। अभूत्। अभूः। वुकिसतिलोपोव्योरितिबाधितत्वात्सरलत्वाद्हल्ङ्यादिलोपः स्यात्
स्यादिनत्। हल्ङ्यादिलोपादनंतरंगत्वाद्वलिलोपएव भविष्यति। तथाचेममव्यमेयर्थ। लुङ्लिटोरितिभूसिपोः। अभ्रामत। अभ्रामुः इतिभाष्यवार्तिककृतं। ए
वेचाज्ग्रहणमदुपधायाइत्कृतरार्थमनुवर्त्तमानमिहाप्युपरंजकतया वर्तिकारादिभिर्योजितं ततावश्यकत्वात्मित्येव मिष्टव्यं तिंतडतिचेन्न।
भिवोहल्ङ्यादिलोपस्यवुकोपिबहिरंगत्वात् तेन बहिरंगतया सिद्धत्वसभि वलिलोपस्याप्राप्तेरेवाभावान्। तस्मादज्ग्रहणमिहार्थमपीत्येव
युक्तं। अजादेरितितु वहुव्रीहिः षष्ठी। इदिदीधिषतीत्यत्रदकारस्यतन्द्राइतिहित्वनिषेधापत्तेः। किंतु कर्मधारयाद्देशापंचमी। आहा आदिसूत्रे
इति। भूसुवोस्तिङि। अत्रपाल्यवपवत्प्राथम्यं तव्यपदेशिवद्भावेनबोध्यं। यद्यपीह चत्वारएकाचः। तत्रावयववास्त्वयः। भू ऊ ऊव् इति। समुदाये
स्वतुर्थः। तथापिसमुदायैकाचएवहित्वं। तस्मिन्हि द्विरुच्यमानेत्रयोप्यवयवा द्विरुच्यंत एव। रूपस्वतन्नेसर्वावयवत्वेना द्वा। पूर्वोभ्यासः। अने
ति। एकाचोद्वेप्रथमस्येति सूत्रगुणं। हलादिः। अभ्यासस्येति। जातिपरोनिर्देशः। तेनाटतुरित्यादावटकारादितिवृत्तिः सिध्यति। कुहोश्चुः। अभ्यासे आदेर्हलः सत्त्वमा
त्रस्य सर्वत्रानादेर्लोपविधानात्। ह्रस्वः। शर्पूर्वाः खयः। अत्रप्राचोक्तं। भवतेरितिकर्तृनिर्देशाद्भावकर्मणोर्नास्तिमिति। व्याख्यानेचततस्तैवेणकर्त्रर्थमित्युपूरणीयं। नि

मेवाकरेस्थितत्वा। तेन रुधिरादीत्यत्र स्थानिनो सत्वेनत्वतुदेरनिवर्तितत्वान्निवंधनेधितंनिष्पत्तिः यनुप्रायाकार्यमिद्धत्व ४८

र्द्देशादित्यर्थ इति। नन्वाधातुनिर्दिशमात्रे श्तिपो विधानात् शपश्च विकरणत्वेनानर्थकत्वात् कर्त्रर्थकिपेरेव विहितस्यापि तस्य श्तिपः शिवस्य सामर्थ्यादिवेहप्रवृत्तेः। अन्यथा तुदु केरीत्यत उपसर्गात्किं तो निसुवतीत्यादिना मपि भावकर्मणोरप्रवृत्तो सर्वोपपन्नं स्यात्। अपसिद्धान्तश्चाय मितिस्पष्टमेवाकरदृष्टौ प्रयुंजते चकर्मण्यपि प्रकारं कवयः। तस्यानुपत्रविमर्शेवमूवे। विभावरीभिर्विभिरोवनूविरेइत्यादि। असिद्धवदत्रा। आभिविधावाङ्। आधिकारमभिव्याप्येत्यर्थः। अधिकारश्चायं। अत्रग्रहणं समानाश्रयत्व निपत्यर्थमित्याभा त्रहणं विषयनिर्देशार्थं। एवं चानुदात्तोप देशे त्यत्रास्योपस्थानेस्तस्यमसिद्धभवति। एषामनुनासिकस्यलोपः स्योऽसलादौ क्ङितिपरे सचासिद्धो न वति। अत्र अलादौ क्ङितिये व निमित्ते स तिपरत्वाभीयं प्राप्नोति तस्मिन्कर्तव्ये इति। नन्वस्याधिकारत्वे यत्रयत्रोपस्थानं तत्र तत्रैवारम्भ यदाभीयं तस्मिन्नेव कर्तव्ये सिद्धं तस्यात्रं तु नतः पूर्वमि त्यपिनतत्रश्चपसोरित्येवं पूर्वस्मिन्नपि तत्कर्तव्ये नासिद्धं स्यादिति चेत्। भवेदयं दोषः शास्त्राधिकारे। अयं त्वर्थाधिकारः। तत्र श्वेहश्वानलोपइत्यत्र विधित्सितीतिः। स एव प्रतिसूत्रमुपतिष्ठते। तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह। इनजधमिति। अत्रापि शास्त्रासिद्धत्वे मुक्तेनत्ताया दिको समानाश्रयइति किं। पपुषः। चिच्युषः। लुलुवुषः। इहवसोः संप्रसारणमाल्लोपे यणुवे ङिच्च कर्तव्ये नासिद्धं। आल्लोपादीनि हि कसौ संप्रसारणं तु विभक्ताविति भिन्नाश्रयताव। लुको वुक्तास्त्वस्ये बुग्युटाविति। युट उदाहरणं तु द्वितीये। वभूवेति। अत्रशास्त्रादृधिमवतिभ्यां चेतिरुत्वं पितो पिलिटः कित्वार्थं सारवा र्थं १८२

एवमग्रेपि

[illegible]

वोऽचिनातिदिद्धिपासोक्षि ति चेति निषेधइस्यत्तं। नहुयेसिनं। इग्लक्षणयोरेव गुणवृद्ध्योर्निषेध इति सिद्धान्तात्। न च क्ङित्सामर्थ्यादि ग्लक्ष णापि अपि वृद्धे निषेधइति वाच्यं। यस्मिन्नुत्तमे णलिच्च गुणनिषेधेन क्ङित्वस्य चरितार्थत्वात्। स्सत्रंतु प्रस्तारस्थानमाकरे। तथा च वार्तिकं। इंधे श्चं दोविषयत्वाद्भुवोवुको नित्यत्वात्ताभ्यांलिटः कित्वचनानर्थक्यमिति। वभूविवेति। श्रुकः कितीति निषेधप्राप्तेः क्रादिनियमादिट्। अनेकव्यक्ति। सार्वधा तुकादिकमिकाविशेषणं तत्रंगस्येति भावः। रिच। अंगाक्षिप्तस्य प्रत्ययस्य रेफेण विशेषणं तदस्मिन्निति परिभिनत्तदादिविधिः। तदिदमाह। तदादीति। आदिति। नासेत्यपिइस्यर्थः। अस्तिनुनेहसंबध्यते। तनोरादेः प्रत्ययस्यासंभवात्। लटइत्येवे। नमुपत्रलोक्तिपा याक्रियार्थायामितिप्राप्तेन्नतनो न्यत्रोपइत्याह। अस्तवामिति। वार्थमाह। तत्राभिति। अत्रहरदत्तः। अस्वरितत्वादेव क्रियार्थायामित्यादिनानुवर्तते। एवं च शेषेतिसुत्यजमित्याह। नविंत्यं। द्वाधिप्यत इतिस्थीयनरत्यादौ तुमुनोऽन्तेवाधापतेः लुङादिषु वासस्वरूपविधेरभावात्। अत्र च त्रापकं वक्ष्यते। आशिषिलिङ्लोटौ। ननुवि ध्यादिस्त्रे एवसंप्रश्नप्रार्थनाशीः। ४ इदमपिज्ञापकमित्यन्ये तत्। ननु प्राचाभविष्यतीतिजनीसूद्रत्तेन। तत्रतुमुनेर्यः पित्सेः आवेहिसः सर्मत्रिकोविनिवक्ष्यते। ४ धिकृत्यतो किमनेन सत्रेणेति चेत्। इहहि किं क्लो वेत्त्युत्तरसत्रार्थमा। शिषीतिनावर्तवत्यकं लिङ्लोटावेवीहेव विधेयो विध्यादिसूत्रे आशीरहि ते हिस्मिलोडित्यादिनास्त्रविषयेपरत्वाद्बाधः स्याव। सिद्धान्ते तु परत्वादेपवि धिः स्मेलोडित्यादेर्बाधक इतिमहानिविशेषः। लोटोल। आश्यतां इति। लोटइत्य

बाह्लक्तव्ये

तिरिषे। पमेयषष्ठीदर्शनात्। तदाह।नेनेति। अङादेोतुनानिर्दिश्येनेनहितोलुङः क्रियेते। किंतुलङि अंगस्येतिभावः। स्यादेतत्। पांतुवांतुइत्यत्रलङः वा
कटायनस्येति तुस्स्यात्। तुह्ततुविंदतुस्विजभ्यस्तेति तुस्स्यात्। अत्राहुः। विदोलटोवेतिवाग्रहणमनुवर्त्यव्यवस्थितविभाषाश्रयणात्रतुस्याय
द्वालङः शाकटायनस्येतिस्त्रेऽप्यनुवृत्तेनैवसिद्धेलङ्ग्रहणं [redacted] ने तदविभज्यते। नियमश्चायं। लङः एवयोलङः तस्यैवशेर्जुसनतुलङ्ङावेनयो
लङः तस्येति। अतोनोक्तदोषः। सकारांतस्येति। याबतुडिः द्वकारांतमसकारस्येतिव्याख्याने। नन्व। भूपास्तमित्यादावतिप्रसंगादितिभावः। इत्यन्य
हल परस्मैपदेष्वित्यनुवर्त्तनंषष्ठ्येकवचनांतनयाविपरिणम्यषष्ठ्यंतेनविशेष्यतेनद्वाह। परस्मैपदमिकारांतंयस्येति। पाचापरस्मैपदेषुविकारस्यलोपइत्यत्र नं
तच। भवेदित्यादावतिव्याप्तेः। ननुईशुदीधातिरस्त्वस्यवचनोक्ता। तिव्यामितिइतश्चेतिनपरकरणात्। अतएवाबोभवीत्यादावपिनदोषइतिचेन्नाग्नेवं। रुदे ९
लिडि अरुदितामित्यादौदोषश्रीवत्। विधिनिमंत्रेति। यौस्युवाव्येष्विति। पक्षद्वयस्यापिभाष्यादौसिद्धान्तत्वादितिभावः। तत्राद्येतुपपत्तिं क्रमः। विध्या
दीनां प्रत्ययार्थत्वेनोक्तिं। तथाहिसतिकर्त्रादीनामर्थानांलकारांतरैर्वाच्यानांविध्यादयोर्यबाधकास्युः। तथाचलिङाकर्त्रादीनामभिधानंनस्या
त्। ततश्चद्विवचनबहुवचनेनस्यातां। शवादयश्चनस्युः। पुरुषव्यवस्थाचनस्यात्। अ भिहितत्वप्रयुक्तत्वतीयादिविरहश्चनसिध्येदिति। द्वितीयेति राम
त्वनुपपत्तिः। विध्यादिभिःकर्त्रादयोनबाध्यंते। विरोधाभावात्। लः कर्मणीत्यत्रसर्वलकारसंग्रहार्थंलिडइतिबहुवचननिर्देशात्। किंचकर्त्रादयो निरव १८४

लंपचइत्यादौप्रयोज्यप्रयोजकयोव्यापारद्वयमपि प्रतिदो ... तुनेयोपात्तत्वात्। प्रयोज्यस्य ... विषयः प्रयो
जकनिष्ठाप्रेरणासावलिङ्ग्या ... २

काशः। नचलडादयोविकाराः। न्यायसाम्येनविध्यादिवर्त्तमानत्वभूतत्वादेरपितत्तल्लकारवाच्यतात्। नचधात्वर्थप्रतिवर्त्तमानत्वादेः प्रत्यया
र्थतया विशेष्यत्वंस्यादितिवाच्यं। कर्त्रादिवदपितुल्यत्वात्। ननुप्रत्ययार्थप्राधान्यमौत्सर्गिकमप्यास्थानेत्यज्यतेइतिचेत्तर्हि तत एवनोक्तदोषा
वकाश इतिदिक्। प्रवर्त्तनायामिति। प्रवर्त्तनात्वस्यविध्यादिषु अनुगतत्वादितिभावः। एवंचधात्वर्थानुव्यापारस्यविषयविषयिभावेनद्वया
न्वयेनात्सर्वथा हकाराङादयइतिपर्यवसानात्। तद्योतकतापक्षएवज्यायान् ... नुएवं ... लिच्यपिनत्वं। प्रार्थनायात्रा। ... विदिति। ज्ञापनफलंतुवश्य
माणेस्यादेोदितुमिल्लक्षणंढीवभावइत्यवोचाम। मुक्तिर्थोः। नकारादिकारउच्चारणार्थः। लिङः स। सेतिलुप्तषष्ठीकं। अनेत्स्यस्येत्यनेनविशेष्यतेनदा
ह। अनंत्यस्यसस्येति। सकारद्वयस्यापीति। अवयवावयवस्यसमुदायेप्रत्यवयववचनेयासुटोपिलिङ् उक्तत्वादितिभावः। आशीर्लिङीति। भूयास्तामित्यादावि
तिभावः। नन्वनचिंत्येतिसकारद्वितेनापीदंसिद्धं। नचसकारत्वंफलं। उच्चारणेविशेषस्यदुर्लभत्वात्। किंचसुटिकृतेस्कोरितियासुटः सकारोलुप्य
तामस्तिपूर्वयःसंयोगस्तत्र। दितादतआह। सुटत्रंतेति। एधिषीष्टेत्यादाविति भावः। अतोयेयः। सार्वधातुकेमिति। चिनुयातामित्येतास्वार्वधातु
कानतुरुत्तेनेहिमध्येपवादन्याये नानेलोपएवबाध्येत। भवेदित्यादौतुपरत्वाद्दीर्घःस्यात्। अंतरंगत्वादिति। प्रत्ययमात्रापेक्षत्वादितिभावः। आत्वेयपूर्व
दि त्ति। एतच्चप्रतिषेधसत्वेभाव्यस्पष्टं। आर्द्धधातुकेति। अत्राप्येवकारोबोध्यः। किरादिषिति। डिलेनैवगुणवृद्धिप्रतिषेधेसिद्धेकिद्वचनमित्यादिस्यादेस

संप्रसारणार्थं जागर्यादित्वगुणार्थं च। जागर्तेर्गुणो हि दिनिपर्युदस्यते। हिन्त्वं चेह विप्रतिषिद्धिहितेन न किलेन बाध्यते। सलोप इति। अल्प
रसंयोगादित्वेन वा सुटः सस्य लोपः। सुटस्तु पदान्तसंयोगादित्वेन निर्भवः। ह्रस्वलक्षण इति। ह्रस्वत्वं विहितेत्यर्थः। ह्रस्वलक्षणं किं। लिंगवापन
लिंगोर्न्तर्ङादित्वात् कृ। इहाशिरिट्ठे गुणस्य वक्तव्यस्य गरा इकू स्थानिकत्वेपि न निषेधः। स्कृ पादिति। इडुत्कोपीति लोपस्यासिद्धत्वात्तकारस्य संयोगान्त
लोपः प्राप्तः। पदान्तसंयोगादिलोपे नानवकाशेन बाध्यते। नन्वेवमपि संयोगादिलोपस्य पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वात् झलो झलीति लोपः स्यादिति चे
२ न्नैवं। सुट्प्रसुटोः सतोस्ताभ्यां विहितस्यैव प्रत्ययेन प्रत्ययलक्षणाभावाद् झलन्तापाः प्रकृतेः परत्वाभावाच्चेति दिक्। स्तुलुङि। इडकार उच्चारणार्थः। वा
धपवाद इति। आदिशब्दात्तनादि गण प्रयुक्तानां श्यबादीनां ग्रहणं दुषाविति। नैत्र दिलेः प्रयोजने श्यम। सिस्वत्वं। सिचि ना अभितकपथालोपाभा
वः। गापाविति। गातीति निर्देशपाविकरणान्यस्य निर्देशात् लुग्विकरणद्रणदेशो गृह्यते। लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ग्रहणमिति
परिभाषया पिबतिर्ग्रहणेन तु पा ति रित्यर्थः। भुवो सुगोः। भूङ् प्राप्तिनि अविमोचने। सुवर्जितस्य प्रस्तोस्मिन्ग्रहणं। तिङो विकरणेन व्यवधानात्। आस्ति सिन
ना। अत्र शंबः। अस्तेः सिचश्च परस्य तिप्याच। स्युः। न स्विट्वा अस्तेर्भूरिति भूभावस्य स्यान्निवृत्तिबावेन अगादस्ताद्भ्रूतिस्तादौ सर्वत्रातिप्रसंगात्। न राम
दिनद्धनयन्त्र्याचष्टे। सिचुप्राप्ते। एवं च समासांतप्रसंगो नास्तीत्यपरमनुकूलो अस्तिश्च सिचेति शाब्दाख्याने इत्थं हेद्धाचु दृष्टव्यं नादिनिद १९५

स्थानिवत्त्वेनास्तितया न त्राति प्रसंगात्। गातिस्थेति सिचो लुक्यपि x २

५

त्तुस्तान्। सिचश्चाल्याद्वरत्वेन पूर्वनिपातः स्यादिति भावः। विद्यमानादिति। नेन लुप्ता सिचः प्रत्ययलक्षणेन भूभावादस्तेश्चने तिभावः। भाष्यकारास्तु
इति। अस्तिसिचो पृक्त इति हि सकारको निर्देशा इति। अन्यमाधवः। असूस् इति समुदायस्य धातुनया सिच्प्रत्ययोन स्यादिति। तद्भसो हि मा
त्राइत्येव हि भाष्याशयः। सिच इत्यनेन नरं सकारः प्रश्लिष्यते न तु श्नि पः। आह। अत एव सिचोपृक्त इति हि सकारको निर्देश इत्यनंभाष्ये। अन्य
इत्य४ थास्तो मिति निर्देशो वक्तुं प्राप्तान्। एवं च सेनादस्तेः सांतात् सिच इति चार्थो निर्बाध एव। द्वितीयश्च सकारो लुप्यते। संयोगान्तस्य परान्तस्येति व्याख्या
न। न च न स्यादिति दूताशकत्वं दुर्लभमिति वाच्यं। संयोगान्तलोपो रोरुत्वे इति चार्त्तिकेन असिद्धत्व निषेधात्। संयोगान्तं यत्पदमिति व्याख्याने तु
नेह संयोगान्तलोपः। किंतु सकारद्वयस्यापि रुत्वे कृते नेरो रीत्यनेन एक एव उकारो भविष्यति। विधेयविशेषणस्यैकत्वस्य पश्चे करुद्धिवस्नितादौ
रितिजाय परनिर्देशो नातः परत्वस्य पूर्वत्वस्य संभवात्। न च परत्वाद्धित्वे निरथमस्यैव रोरु स्यादिति वाच्यं। कृतेस्यासिद्धत्वस्याहरपरत्वाभावा कै
त्। न चाश्रयासिद्ध इति वाच्यं स्यान्यथा नयालेपि मिभित्तीश्व नहद्र्शोन दसेभवादिति संश्लेषः। विस्तरस्तु राहं तंत्रोबोध्यः। इट ईटि। हलादि
प्रत्तु यावतोक्ता। अपृक्तसार्वधातुकस्येति न चायेधिषीसादावति व्याप्तिः। सार्वधातुकग्रहण व्यावर्त्याभावाच्च। आतः। सिज्ग्रहणमनुवर्तते। सिचश्चा
कारात्परस्य सेरिति। न त्वत्र प्रत्ययलक्षणेन सिचः परत्वं आकारान्तुत्क्ता। एवं स्थितेन फलितमाह। सिज्लुकीति। पूर्वसूत्रेण सिद्धे नियमोपमित्याह।।

दर्पवद्गृहणा

आर्द्धं नादेवेति। प्रागेवेति। न परतः। नापि व्यवहितात् इति भावः। अत एव छंदसि परेपि व्यवहिताश्चेति सूत्रितं। आनिलोट्। निलोडित्येवसिद्धे आ
नियहणमागमशासनस्यानित्यतां ज्ञापयितुं तेन सामरंतांतुकामस्येत्यादि सिद्धं। लोड्ग्रहणं स्पष्टार्थं। प्रकृतिवचपावयोः। निप्रवपा निमासानी
त्यत्र तूपसर्गग्रहणां ज्ञानमविष्यति। दुरः षत्वेति। यत्तु प्राचोक्तं दुरः परस्य णत्वं नेति केचिदिति तन्न। एवं हि सिद्धांतेन णत्वं स्यात्। तच्चाकरविरुद्धमिति
भावः। यदपि भवेषेवणत्वमिति व्याचख्युः तदपि रभसमात्रं। अंतःशब्दस्येति। अच्छकह्नस्याङि घावितकपसंख्यायते। ननु प्रकृतानुपयोगात् उपसि
ते। भिदादिपाठेन प्रज्ञाश्च इति निपातनेन वा गतार्थता ज्ञापयितुं लोपेविभाषानिगदनेदमिसत्त्वोक्तापेक्षयाशेषपरत्साह। गदनदादेति। उपदेशः किं। प्र
निचकारप्रनिचरवादेत्यत्रापि निषेधोपयास्यात्। अथवा नेः किं। प्रनिपिनष्टि। उपदेशग्रहणमुत्तरार्थमिति चक्रोत्राऽपि निषेधः। उपलक्षणमिति। कुई
खुर्दकीडधामेवेसेवकारोनृतापकः। यागादिति। मूत्रादित्स्वेधान्यानां भवनेऽइतिसत्त्वेचोक्तरेस्यष्टमिदं। दित्‌आ। प्रकृते तिस्निवादिभिरात्मनेप
दानां विशेषणेनेहा पचमानो यजमानः। एवं तु दितं सडूनेटरेदत्येव वक्तुमुचितं। आमः। लक्षणप्रतिपदपरिभाषयानेह। अभगत्यादित्यु। आ
मा। आमंतुः। निवाद्यपवादत्वाद्धावस्याप्यामेवाप्रौलुक्। तेनामंतस्यानिङ्नुतात्वनिघातः। ततः परस्य निघातश्च। लिटः केतात्वस्यपलक्षणेनक् राम
दंनातपाम्रानिपदिकत्वं। आमंतस्याः ऽप्रयत्वातुल्कपोलुक्। तञ्चानुकथंनहितं पातनपोमप्रयोगासपपानपश्चात्। संयोजयोविविधिवदासत्समेनवधुः १८८

म१

प्रत्यंशयोयोनद्भुषंचकारेत्यादि। प्रमादएवायं। न च विपरीतप्रयोगनिवृत्तिमात्रेस्त्वतात्पर्यमस्त्विति वाच्यं। विपर्यासनिवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृ
त्त्यर्थं चेति वाक्यविरोधात्। अनेनान्वयइति। एवं चामूप्रकृत्यर्थगतकारकसंख्यादिविशेषाभिव्यक्तिरनुप्रयोगस्य फलं। अत एवानुप्रयुज्यमान
योर्भवत्योरानेनववे न सकर्मकत्वात् तोभ्यां कर्म णिलिट्। तथा च माघः। तस्यात पत्रं विभरांबभूवेइति। श्रीहर्षश्च। नपतुत्तवविधिमेदसंभरावि
वि भावरी निर्विभरांबभूविरेइति। अस्ते स्कभावकर्मणिस्तङि एधिदिइतिस्वरूपे प्रतिपद्यते। तथा हि उभयत्रापि हपतिविहादेशोकृते एधांसहिर्दस =
माहइतिकेचित्। नाप्तिसाहचर्यादियेवहतमित्यन्ये। साहचर्यादेवसार्वधातुकएवएतिहतं। नत्वेकहयेपि। तेन एधामासेइत्सामासेइत्येवरूपमि
य स्यपरोनात्यभेदेनेति। अत्र चानुप्रत्ययादितिवचनमेवप्रमाणं। अन्यथा कृत्वदित्यनुवृत्तेव सिद्धे किंतेन। द्विर्वचनेचिदित्यनिमित्तेचीति।
द्विर्वचनप्रहस्यतन्निमित्तेलक्षणांतोविनाचासामान्याधिकरण्ययोगादिति भावः। यद्वाऽद्वित्वस्याने अस्मिन्निमित्तेद्विर्वचनं। अथवा द्विर्वचनमस्य
प्रत्यय स्मिन्निमित्ते त्वर्थः आद्यच्। इह तेत्राचत्याचाम्रयणेनकालावृधारणमपिक्रियतेइत्याह। द्वितकर्तव्येइति। कृतेनु द्वित्वे यथाय थमादेशः स्यादेव
त्यर्थः। द्वित्वनिमित्ते किं। दुघूषति। नह्यूट् द्वित्वनिमित्तं। नच वंचकेनुरित्यत्र यणस्यादेव। अनुसोद्वित्वनिमित्तत्वप्रकारस्यातथात्वात्। सतेतु
नेके इत्यादौ साचकादाइतिचेन्नेसत्सां इदमितित्रशब्देन साक्षाद्वास्तुराप घटकतया वा द्वित्वप्रयोजकं संबंधस्याने। लक्ष्यानुरोधात्। एतच्चेवस्य

कइति स्तत्रे कैयटे स्पष्टं । अत एवोर्णोतेः सनि सनीवंतेतीट्पक्षे विभाषोर्णोरिति ङित्वविरहे ऊर्णुनविषतीति सिद्धं । सन्नंतस्याङित्वविधाने
पि सनो ङित्वप्रयोजकत्वेन न क्रिन्यासयोर्णुणवादेशायोर्ङित्वे कर्तव्ये निषेधात् । न दाकुः । न क्वचिद्भावि विना मात्रेण हस्य निमित्तत्वमिति । नन्वेवमरि
रिषती त्यत्र सिध्येत् । ऋधातोः सनि स्मिपूङ्रंज्वशां सनीति इट् इहानेन इ सशाद्ब्द निमित्तकस्य गुणस्य निषेधः जादेर्द्विर्वचने स्यान्नेतु सोऽङित्व प्रसंगा
त् । इष्यते तु स्मिपूङ्रंज्वश्यः ह्रस्वाङित्वं । सत्यं । नेह इसशब्दो निमित्तं । कार्यित्वात् । न हि कार्यी निमित्ततया श्रीयते । स्वंडिलाच्छयितरि व्रते इति तापकानां
अन्यथा श्रीङ् ईङ्‌त्वेन ङ्रिति निगुण निषेधापत्तेः । नन्वेवं सन्नंतस्य कार्यित्वाद् ऊर्णुनविषतीत्यपि न स्यादिति वाच्यं । मत्वर्थीयेन इनिना कार्यमनु
भवत एव कार्यित्वलाभात् । ऊर्णोतिर्हि नुशब्द एव हित्वरूपं कार्यमनुभवति न तु सन् । अरिरिषतीत्यत्र तु इसशब्दः कार्यभागिति वैषम्यात् । अत
एव किं । जे घ्रीयते । दे ध्मीयते । श्रा श्रायते । इह ईघ्राध्मोरिति कारः अयङ् क्ङिति त्यय ऊ देशश्च निमित्तेन इति प्राचः । नु तन् । अनीति चार्थ । घ्रीयु
९२ ध्मीयुश्चापूंइति हितापाजवधिकस्येकादः कार्यित्वात्ययऊ हित्वनिमित्तत्वाभावात् । अचः किं । अस्तृपुपह । इह स्वापेश्च ऊ इति संप्रसारणेति सिद्धं
पासेत्व वर्णेन श्रूयेत । न च हित्वेकृते पुनः संप्रसारणं । न संप्रसारणे इति निषेधात् । यद्यपीहाजादेशः स्थानिवत्वादिति रूपातिदेशपरतया व्याख्या राम
नं काशिकादौ प्रसिद्धं फलं च तुल्यमेव । तथापि स्थानिवद्ग्रहणे निवर्त्यनजं वानुवर्त्य निषेधपरतया व्याख्यानमपि भाष्यारूढत्वल घुत्वेनितदेवाश्रितं । २८७

एवं हि सनिस्त्वेति वदितिशब्दाधिकार प्रयुक्तो केशोना स्ति । न पदांतेति निषेधानंतरपाठश्चानुग्रहीतो भवतीति दिक् । अभ्यासच्चचीतिस्य
८ पाणस्य वचिरा भ्यां संबध्यत इत्यर्थः । नचोत्तरान्वयफलं कुत्तुंगं तु मिसोविति निषेधः । मिस्तु रेणा संप्रकुदातत्वात् । पूर्वान्वयफलं तु विभिस्य निविप
क्षतीत्यादौ निषेधः । हित्वे हि जेश्नेकाच्त्वात् । स्यादेतत् । विशेष्यदलमेव तर्हि मास्त्विति शंकते । एकाचः किं । विभिनत्ति । नतु विभित्सतीत्यादिलोपात् तु
न्न पि स्यादेव तत्राह । अनरंतिहीति । निपत्यादि । श्चिपाय था । स्व निहं मिणा निवा मिङानिषा ना । त्यादि । चाषा । सनीवंतेति सत्रे भरेति । अनुवंधमि
ईर्वा द्विधा । स्वरूपेण इत्संज्ञकत्वेन वा । आद्यो यथा । श्री ऊः सार्वधातुकेयुगः । दीऊ सुद्विति । द्वितीयस्तु राज्ञ इ तन्त्रादि । अत एव चाग्लोपि
ना स्वर्दिता । मितिस्तत्रे शासेर्यङ्गलोपि न प्रवर्तते । स्वरूपेणानुबंध निर्देशात् । स्तत्रे शास्ति ग्रहणं प्रत्याख्याय कृता सुद्धिः शार्दूलवती पदस्मिन्नेतुर
त्सं नकत्वेनानुबंध निर्देशात् । पितु यङ्लुक्यपि छिंभिस्त्रे चा सेरूकारो न पठ्यते । गणेन यथा । विभिदी । निर्वचिद्विदीति । स्यादिभ्यः श्रमुएकान्य
हणं प्रकृतसूत्रेलोनेनवेपिदिता । विच्छिदिता । अंत्रेमिश्वेषेण । एनं चेति । ननु श्चिपाशपेस्यादि शोकथमिदं ज्ञापकमिति चेत् । एकदेशानुमतिद्वारा
९८ पूर्वाचार्यप्रणिनेर्भाष्यात् ज्ञापनस्य गतिकारको पृष्ठादानामित्यादौ दृष्टत्वात् । अनन्यार्थे श्विषादिनिर्देशज्ञापनसंभवाच्च । नत्वनुइति । न चमन्तर्थ
लक्षणभीमाना भावः ग्वसत्यादीनामनुदात्तपाठस्यैव तत्र मानत्वात् । वेधयतीति । यस्त्वं न धारत्तायेण निह्वाविकासुआदंतपद्युदासत्वक्षो व्याप्रवृत्तिती
नन्तु ।

६

न सएवप्रायोऽनुस्वारः संहोपेक्षितः। स्वत्रानुसुणलात्। तथाहि। कृत्तहिर्नेस्तादेसर्वेस्तिर्वपदीदेशाउतिन्यायेनक्विरिसादिरादेशः। तस्यपयायपर्यं
स्यात्तु पदेशांगृहीत्वा निषेधः प्रवर्त्तते। एवं वध्यावपि प्रवर्त्तमानः केनवार्यतां। अदंतपर्युदाससामर्थ्यानितिचेत्। तत्रकारेणापर्युदस्तत्वादिति
भावः। इणःषीध्वं। इण्कोरित्यधिकारेपि पुनरिण्ग्रहणंकवर्गनिवृत्यर्थं तेनेह पक्षीध्वं। अंगात्परस्यामिति। विहितानामिति नुनोक्तं। आदिङ्मित्या
दावभ्यासेः। लिहदुहनहादेर्घतधत्वेषु। लिढीध्वं। धुक्षीध्वं। नत्सीध्वमित्यत्राभ्यासेन्स्व। अंगात्किं। वेविषीध्वं। अर्थवद्ग्रहणादेवसिद्धे। विदर्थंव
द्ग्रहणपरिभाषानप्रवर्त्ततइतिज्ञापनार्थमिदं तेनाभिन स्मनिसादिसिद्धे। एधिषीध्वमिति। इणःषीध्वमितिढत्वंतुनभवति। षीध्वंमकारस्यउआगमस्य
नद्ग्रहणेनग्रहणादिणंताद्देशाभावात्। इहिभाषेदइतीदोविशिष्यग्रहणज्ञोबलीवर्दन्यायेनेध्वमितिरिक्तएवेणिग्रहणइतिकेचित्तदाह इड्डितिच
इति॥ ॥कदंतेतिति। अकारस्तूपेक्षितः। तड्डीतंतकमेव। केदंताः ऋसन्तयः। केदंताः क्रतप्रवृत्तयः। सुनिश्चाणामिमात्रयोः। रुचाद्दे। स्तुग
तोरेषणेच। स्युतेजने। शीङ्स्वप्ने। क्रुमत्स्तवणे। युक्तौ। टुस्फराहे। टुओश्विगतिवृद्ध्योः। डीङ्विहायसागतौ। श्रिञ्सेवायां। चूडतकोच
अवरणेति हताअनुदात्ताः। इदानींहलंतान्कांमादिक्रमेणाह। राक्रूदाक्षौ। कौमएकः। त्वगघडनानसेव। चौरा अविपकारात्याचीनाथेवर्ण राम
स्वदादपोनसेतीत्यादिनाह। पचइति। डुपचष्पाके। विवक्तीकरणेह्यावपि फवनादपोनसेतीत्यादिनाह। मुचीति। एवमयेपिवोध्यं। मुच्लृ १९८

ति यो०

मोक्षणे। रिचिर्विरेचने। रिचुविमोचनसंपर्चनयोरिंजादिकश्च। वचपरिभाषणे। ध्रुवोवविरपि। वचिर्यजादिकोपिन्यायाद्यपीतसेन्। विचिरपृ
थग्भावे। पिचुक्षरणे। ताः षट्। प्रछज्ञीप्सायां। एकः। त्यजहानौ। णिजिरशौचपोषणयोः। भजसेवायां। भंजोआमर्दने। भुजपालनाभ्यव
हारयोः। भुजोकौटिल्ये इतिच। ओव्रस्चपाके। टुमस्जोशुद्धौ। यजदेवपूजादौ। युजिर्योगे। रुजोभंगे। रंजरागे। विजिर्पृथग्भावे। ध्वंजपरिष्वंगे। पजसं
गे। स्रजविसर्गे। ताः पंचदश। अदभक्षणे। क्षुदिरसंपेषणे। खिददैन्ये। खिद्यतिः खिंदतिः खिन्तिश्च। छिदिर्द्वैधीकरणे। तुदव्यथने। नुदप्रे
रणे। पदगतौ। भिदिर्विदारणे। विदसत्तायां। विदविचारणे। शद्लृशातने। सद्लृविशरणगत्यवसादनेषु। स्विदागात्रप्रक्षरणे। स्कंदिरगतिशोषणयोः। हद
पुरीषोत्सर्गे। ताः पंचदश। क्रुधकोपे। क्षुधबुभुक्षायां। बुधअवगमने। बंधबंधने। युधसंप्रहारे। रुधिरावरणे। अनोरुधकामेइतिदिवादिश्च।
राधसंसिद्धौ। व्यधताडने। [redacted]। शुधशौचे। साधसंसिद्धौ। सिधसंराद्धौ। ताः एकादश। मनज्ञाने। दिवादिः। हनहिंसागत्योः। तौ नौ द्वौ॥
आप्लृव्याप्तौ। क्षिपप्रेरणे। दिवादिस्तुदादिश्च। छुपस्पर्शे। तपसंतापे। तृपऐश्वर्येदिवादिः। तपदाहेइत्यपिणिजभावपक्षे॥ तिपक्षरणे। तृपप्रीण
ने। दृपहर्षविमोचनयोः। इमौरधादिवेट्कौ। रहपोवल्कअनुदात्तस्येचेत्यर्थः। लिपउपदेहे। लुप्लृछेदने। वपबीजसंताने। शपउपालंभने। षिधिपृ
राये। सृप्लृगतौ। ताः त्रयोदश। यभमैथुने। रभराभस्ये। डुलभष्प्राप्तौ। ताः त्रयः। गम्लृगतौ। णमप्रह्वत्वेशब्देच। यमउपरमे। रमक्रीडायां। ताः

म०

ऋनारः। क्रुश आक्रोशे। दंश दशने। दिश अतिसर्जने। दृशिर् प्रेक्षणे। मृश आमर्षणे। रिश रुश हिंसायां। लिश अल्पीभावे। लिश गतौ। चा। वि
श प्रवेशने। स्पृश स्पर्शने। ध्वांना दश। कृष विलेखने। भौवादिक तौदादिकौ। त्विष दीप्तौ। तुष तुष्टौ। द्विष अप्रीतौ। दुष वैकृत्ये। पुष पुष्टौ। पि
ष संचूर्णने। विष्लृ व्याप्तौ। शिषृ विशेषणे। इह जिषु विषु मिषु इति कषयत्वं षशोषिति चदंउकहृत्येपगितो। न्यादौ अपि विपिशिषी ग्राघादि
नि माधवादयः। नेति बोपदेवादयः। तुष शोषणे। श्लिष आलिंगने। षांता एकादश। घस्लृ अदने। शादि कृरणः प्रस्वनरं। अत्रेरादशान्यनु
स्वानुपदेशे नुदात्तेना विसिदं। वस निवासे। षांतौ द्वौ। दह भस्मीकरणे। दिह उपचये। दुह प्रपूरणे। दुहिर इति भ्वादिस्थ नेह ग्रहणेन इति सं
प्रदायः। णह बंधने। मिह सेचने। रुह जन्मनि प्रादुर्भावे। लिह आस्वादने। वह प्रापणे। हांताष्टौ। कचक्षजादधनपाभमशाः संपेहाः क्रमा
त्सक चक्रा णणटाः रखंडोगघजा रखजाः स्नमा इति संयूहः। तत्प्य मिदप्यनी लसनस्य ना निर्दिशास्य फलमाह। तुदादाविति। अन्यनिवृत्तेय इ
ति। निवर्त्तनीयास्त। त्रिविदा स्नेहनमोचनयोः। पदस्थैर्ये। सिधति [illegible] बोधनी चेति भौवादिकाः। मनु अवबोधने तानादिकः। पुष पुष्टौ। पोष
िपुष्टानि च। श्लिष दाहे भौवादिकः। वस आच्छादने आदादिकः। एते सेटः। शुध बंधने तु क्र्यादिकाः। अनिट्। तथान्य निवृत्तये सानुबंधानिर्दि राम
शा इत्यर्थः। तथाहि। गाजिघृक्षा विस्य दादिः। ओविजी भयचलनयो रिति तुदादिः। शाम्य निश्चसे उव। यद्यपि माधवाद्यः चाक्यनेरपि अनिट्त्वमिति १९८

सनेर यद्धेत्यादि

जिघि पूजाये। स्मिङ् ईषद्धसने। एते षोपदेशा इत्यथ च यः। माचानु एकाच इति नोक्तं। तत्र स्तृ स्त्रि स्तृ आदाविति व्यासिः स्यात्तैव। यत्तु व्याख्यातार आ
हुः। येषां स्वत एव षकारादित्वं पठ्यते षिवादीनां तेषां टवर्गद्वितीयत्वं पूर्वे षोपदेशत्वेन निवर्त्तते। न होते एव षोपदेशानान्यद्वा इति निषध्यते॥
तथाहि स्वनि ष्ठिवेर्द्वितीयषकार इति पक्षे निषेधो नैरर्थक्यं स्यात्। नाव्येन षोपदेशा एवेत्ययोगो विष्णवविच्छिद्यते। सेच निर्दसादिरप्यस्ती। ति मैत्रेयनता
सकारादि मिस्तकत्वाव अनः संभवमात्रा विधानमेतदिति। अन्येद्वंतत्त्वं। ययोगान्ययोगौ न व्यवच्छेदौ न हि व्यर्थमेवेदं। अविवेकस्यतरवस्त्वत।
त्वा। किं च विवेचना य षोपदेशात्वं लक्षणेन बोधयति निस्तो क्नावता विकायां संगत। अपि च धातुपाठे येषामादौ षकारो न पठ्यते साध्यानि स्वरूपे स्था
दीनां तेषामनेन षोपदेशत्वमावेद्यते इति स्वोक्तिरपि व्याहन्येव। यत्तु अन्ययोगव्यवच्छेद इति वे सात्वनिषेधानर्थक्यं स्यादित्युक्तं। तत्र। स्मत्वनिषेध पर
स्यानर्थमिव आकृते द्वितीयषकार इति पक्षस्य श्रौतत्वेनेष्टापत्तेः। यदप्ययोगव्यवच्छेदे सेचनिर्दस्यादिरपीति मैत्रेयादिमतविरोधोद्भावनं नत
पिन। सेच षेत्र इति धातुद्वयपाठवादिनां द्वितीयधातुपाठसामर्थ्येन सादित्वोपपत्तेः। तत्त्वबाधत्वविशेषविरहेऽयोगव्यवच्छेदस्य निर्देषित्वादिति दि
क्। हस्वादौ। २७ इदित्वं श्वादिनोमिति प्राप्यामिति शुभार्था हलादीनि द्वामातित्कपथाहृस्वः। ओहदूतः। ओहृवकानु। स्वाद आस्वादने २८ अषोप
देशत्वादर्सि [illegible] रस्य षकार इति नोप्यप्रमिति। तथाच प्रयुज्यते। मधु स्मुतेघ्न मि वसुस्वतमिति। मेघ विलोडने। हिसासंक्लेररपीत्येके। अयं स्वादावपि।

स गानयो

इहचायेनिरनुषंग एदित्। विषमस्थौ। अयमुदिदितिकारयपादयः। न हृति विरोधादयुक्तं इति माधवः। तथा हि। अनिद्धां कित्वा सुमिष्यानि वुध्यत्योः
वपनानिर्देशात् सिधितेबुधितमिति इष्टत्वात् सुदाहृतं। उदित्वे तु उदितो वेति क्त्वायामिडुं कल्या क्तिहाथामितन्स्यात्। यस्य विभाषेति निषेधात्। अत एव ना
स्वपदमंजर्योरपि सिद्धरुदितवमनार्थमित्युक्तं। उपसर्गात् सुनोत्यादीनां पंचानां क्तिपा निर्देशो यङ्लुक् निवृत्त्यर्थः। तेनाभिसोषवीति। त्यादौ षत्वे नेत्या
करः। स्यादि षेतत्वाभ्यास सत्वं ननु सुनोत्यादि षिति निर्थमेनापि गत्या अभिनन्। सेनयेति एवं तुः। सितथाभिषा। निभ्यषिषेणयति। शपा निर्देशो
यङ्लुक् निवृत्त्यर्थः। न चानेकाच्त्वेपि ङ संभवः। क्को णिलोपेन न आचारे क्वौ यङः संभवादित्याहुः। सिधेनि शपानिर्देशो यङ्लुक् निवृत्त्यर्थो रेवादिक निर
त्यर्थश्च। निहरदत्तः। तेन प्रतिषेधीनीत्यत्राभ्यास सत्वं न। अत्र माधवेन भवानां नरसुपन्यस्तं। सिध्यति निरत्यर्थ एवा पं शपानिर्देशः। क्तिपा शपेति नि
षेधस्तु नेह प्रवर्तते। सेधति गता विति निषेधस्तत्र क्तिपा निर्देशात् त्वापक्वान्। सहि यङ्लुक् निवृत्त परित्वात्तेनार्थवान्न तत्व्यथेति। इण् एकोरित्यधिकं तेन
चोपसर्गेकवर्गस्यासंभवादिणेव संबध्यते। नाहद्वा नान्ध्यमित्याह। उपसर्गस्थादिति। इणेन। उपसर्गादिति नुनव्याख्यानं। निःषुणोति निःषेधती
त्यादावव्याप्तेः सिद्धांते तुनुत्विसर्जनी यशर्व्ववाये पीति षत्वं भवत्येव। येतु इः षुणोति दुःषेधतीत्यादि प्राचउदाजहुः। न चिंसा उरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्व राम
प्रतिषेधात्। यक्रियायुक्ताः तं प्रत्येवोपसर्गा इत्युक्तं। तेनेह। निर्गतः सावको स्मात् निःसावकः। एवं तु सुमादीनां प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे अभिषावयति एपर्य १९२

तथापि चंद्रगोमिप्रभृतीनां मतेनेदं बोध्यं। अत एव वोपदेवो धातुद्वयेन रूपद्वयं फलतीत्याशयेन शक्नोति शक्य सोढ्योरपि ऊकारमनुबं ५
मासजत्। विंदति रिति। लाभार्थः इष्टइति। अनिट्त्वेन इष्टइत्यर्थः। तथा च चांद्रसूत्रं। विदेरलु कृ इति। भाष्यानुक्ता इति। अनुक्ताः ननु प्रत्याख्याताः
तथा च भाष्यमुपलक्षणं तथा नेयानि नरकं रागान्। सुक्षु धृष्टो। क्तेन नाज्विशिष्टेनानञ्। इत्यादिसौत्रव्यवहारान्। नेतानरसंचारात्। अनुप्रति
पत्तु मित्यादि सांचेलौकिक व्यवहारार्थे विभाषः। शार्दवाः। शार्दवादित्यनहुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। तेन शारोनञ्झोपः किंतु खया मेवेति बोध्यं। गा
ध। आस्पदं स्थापनावस्थानं वा प्रतिष्ठा। एकत्र स्थापनं ग्रंथसंदर्भो वा ग्रंथः। नाथनाथृ। उपतापोगः। उपघात इत्यन्ये। आशिष्येवेति। अनुदात्तेत्वा रे:
देव सिद्धे नियमार्थं वा। किंकिमित्यर्थः। अत एव। मेत्रा इत्यादिना लिटीत्यादेरा विशेषणं एत्वस्य निमित्तं चेत्याह। लिटि एति मित्तेति। किंनिलिटी मा ते
तु माचालिट्ठ ताभ्यासादेशाही नस्येति व्याख्यानं। ननु अभ्यासग्रहणस्याधिक्यात्। आदेशग्रहणत्यागेन न्यूनतोक्ता पेच तु रित्यादौ हल्यादिशेषेणाभ्या —
सस्यानादेशत्वेनोल्लंघनतया संभवात्। अभ्यासैकदेशस्य आदेशः ननु हलस्याभ्यासस्येति चेत्तर्हि व्याप्तौ प्रसिद्धिः। वकणतुरित्यादौ च व्यक्तदेशासै
व तु त्वादि प्रवृत्तेः। भदि। कल्याणं मंगलं। सुखमात्मगुणः। मदि स्तुति मोदो हर्षः मदो गर्वः स्वप्न आलस्यं। मदी हर्षदिवादौ। हर्षश्लेशानयोर्धवादौ।
मदहस्ति योग इति चुरादौ। मनसदद। दासु हिंसायां। दंसोनः। पचु पाचाशाइति नालव्यांते पवितात्राचा सुनों तावि निधाना विदेरत्वे संचारिनेव स
नु

करविरोधादुपेक्ष्यं। गुणवाहेन भाविनस्येति। अवयवावयविभावः षष्ठ्यर्थः। भाविनत्वं च प्रयोज्यत्वं। साक्षात्परंपरासाधारणं। तथाहि। शशरत्नुः पच
तुमित्यादौ गुणवाहेन अरक्रियतेनंदवयवो अकारः। लुलविधेत्यादौ गुणवाहेन ओकारः। तस्य अवादेशः। तदवयवोऽकारः। सर्वमिकृतमिति। यथा स
दस्तंहत्या। निअनुभवेस्यर्थः। अकर्मकऽमिति। यथा। अपाहितमाचनवारा। साउः सुगंधिः स्वदनेनुषारेति। नस्वदनेनरो वनरत्वर्थः। धातादेः। यदिधा
नवएवदंत्वादयः पष्येरनूतरात्मना। ऋडि। असिद्धवदत्रसिवेधेत्यादौ आदेशप्रत्ययोरिति यत्वं न स्यात्। अतः षोपदेशान्पणितासादेशः। किंपनेमेषां
नुषत्वं नेष्टं नेदंत्वादयं एव पष्यंते। स्तगनाविनिमयथा। एवंस्त्विनेधानुपाणमुद्वेवमालव्यदंत्वादिष्व वस्यावनषोपदेशव्यवस्थाक्युपितानतथापिसाधा
दिषु सादिषावस्येवदत्व मानतयोषावस्यसंकीर्णतानूलक्षणमुखेन षोपदेशातंव्यवस्थापयति। सेगिसादि। दंत्यश्च अच्चदंत्याच्चो। नेंअंनोअ
व्यवहितपरोयस्यसः दंत्याजंनः। सःकारः आदिर्येषांतेएकाचः षोपदेशाबोध्याः। तथावष्वागमिनिष्टम्। षिंगत्वामित्यादौ पच्यमानःषकारः शुद्ध
बसादौनुसंत्र नमपच्यमानो विषकारः प्राक्स्थितइत्वतुमेवभिन्नभावः। दंत्येत्यादिकिं। चुस्तुदे। एकाचः किं। सौस्त्यनेत्सोस्त्यंने। स्त्विस्त्वीचुरा
दावदंतौ। अनित्यास्मिवा णाषाह। सेगिन्यादिसेकगतौ। स्रस्त्रगतौ। स्तगतौ। स्तत्र आच्छादने। स्तज विसर्गे। स्तत्र आच्छादने। स्त्येत्राद संघातयोः। एभ्यो
ऽन्ये। उक्तलक्षणेनासंगृहीता ष्वद्धात्वन्तूस्तंगमाहिकयासंगृह्णाति। षकेत्यादि। षक्कगतौ। जिष्विदागात्रप्रक्षरणे। स्वद आस्वादने। षंज परिषंगे।

विशेषकत्वेनुसुनोति प्रतिउपसर्गत्वाभावाच्चषत्वं। अभिसावयति। एवंस्तनादिषु द्रष्टव्यं। स्थादिष्वभ्यासेन प्राक्सितादिति चवत्स्यते न च
सौत्रकमत्वानस्योपजीव्यता। सौत्रक्रमेसैव पत्वप्रकरणं बाधेत। सदिरप्रतेः। षष्ठ्यर्थे प्रथमेत्याह। सदेरिति। स्तन्मेः। सौत्रस्येति। स्तन्भुस्तु
स्तुस्कन्भुइति सत्रेनिर्दिष्टस्यषोधनार्थस्य। ननु इष्टमिस्कभिप्रभिवंधइति पठिष्यमाणस्येतिभावः। एतेनलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयालभ्यते।
यतविधौहिनकारविशिष्टं रूपमुपात्तं तच्च सौत्रप्रत्ययस्य। इदितस्कलाक्षणिकं। तेनविस्तंभनेइत्यादौ षत्वं न। नन्वेवमुत्तंभितेइत्यादौ उदः स्थास्तंभोः
पूर्वस्येतिनप्रवर्त्तेतेतिचेत्। न। नेवहिस्यात्स्तंभेरितिमकारविशिष्टं रूपमुपात्तं। न च भूयोरपिलाक्षणिकमित्यविशेषादुभयग्रहणमिति। एतद
त्वे वैमा धवग्रंथेस्पष्टं। ननुसदिस्तंभ्योरित्येवकुतोनसूत्रितंनताह। योगेति। अवाद्धेतिसूत्रेसदः संबंधोमाभूदितिभावः। तानुवर्त्ततइति। स्तंभे
रित्सेत्रेत्यर्थः। तथा चैतद् पूर्वप्रयोगविभागइतिभावः। अवाद्धा। आलंबनमाश्रयणं। यथा यष्टिमवष्टभ्यास्ते। आविदूर्यस्यभावआविदूर्यं नतच
त्वरूपमादिति निषेधे प्राप्ते नत्वनिपातनमद्भावप्रत्ययः। विष्वा। विष्वणनिमांसा सश्शत्रेभुक्ते इत्यर्थः। भोजनेकिं। विस्वनतिवीणा। परिनिविभ्यः
परिसेवने। सिवंधनेक्तानोजेनष्ठ। सिविनाः। विषयः प्रत्ययविशिष्टग्रहणं किं। विसिस्तेनोति। परनुकेति हि विप्रलंबनाति विषयाइतिपर्युजनं तत्र विष
हयतएतेप्रामादिके। षिवुतंतुसंताने। सहमर्षणेसुडागमः। परिवृ रोनीनिधयथा। स्तुस्वंज्योरुपसर्गात्तनोनीत्येवसिद्धेपर्यादिभूर्वयोरतपोः सिया

वि

दीनां वा ऽऽ वासे पीति विकल्पार्थं पुनर्वचनं। स्यादिषु द्वेधा कौ। यद्यपि निषेधे सादौ अभ्यासस्य उपसर्गात् इति नोभीत्यनेन सिद्धमभ्यासात्परस्य
त्वादेशप्रत्यययोरिति। तथापि आद्यं वाक्यं फलत्रयार्थं। तद्यथा। अषोपदेशार्थं सेन पाणिया नुमिति अ [illegible] मिति विधेयणार्थमिति। अ
वर्णान्ताभ्यासार्थं च। अद्दास्येनेगेत्र मिरोधिनष्टे। षणि प्रतिषिद्धार्थं च। अभिषिषिक्षति। विचक्षरणेनस्तौ मिष्वोरेवेति नियमाच्चिवृत्तिर्नियत
नरष्युपसर्गमाश्रित्य भवति। अभ्यासस्येति किं। यंवा स्वं च नुनियमार्थं। स्वादिषेवाभ्यासस्य षत्वेन सुनोत्यादि षिति। नस्कन्तुप्रेरणेऽभि
सुसूषति। अत्रोक्तनियमादभ्यासस्यकारस्य षत्वं न हि नीयस्तु नु स्तौतिण्योरेवेति नियमात्वो अनकर्मणि। अभिसिषासति। इह षणी
भावादभ्यासात्परस्य षत्वे दर्वस्यनुना उक्तनियमात्। षिद्धवास्त्वे। [illegible] वासनमिति। अन्येतु शास्त्रविषयकं ज्ञानमित्याहुः। मांगल्यं मं
गलक्रिया स्वार्थे ष्यञ्। मलोऽस्ति। अस्य लोपः स्यादिति पदस्येति वर्त्तते। मत्र प्रत्यासत्तेरन्तः उत्तिसस्येति निर्दिशानां त्रयाणामेकप
दसंबंधित्वे विधिरयं। न तु सोमसुत्स्वानेत्यादौ। [illegible] पदेशास्तीति। नदृष्टादे। नट अवस्यंदने तुरादिः। यस्य नटरूना विनिघ्रदादिः सनेहग
ह्यते। नादीनिर्दीर्घनिर्देशात्। नास्तनाद्या ह्रादौ तु नदिः सन्नद्धो। नक्रना ह्रानोद्नये। नृती गात्रविक्षेपे। एभ्यो भिन्नादृत्यर्थः। [illegible] राम
पाशमिति। दंदश्रूककर्त्तृकायो क्रियायामित्यर्थः। किदित्पिदिदेवने। अस्यानुदात्तेत्त्वपठितस्येह पाठः परस्मैपदार्थः। स्वरितेत्त्वपाठेन हृतः कि १९३

सुध्यालिति २

यो फलस्य कर्तृगामित्वे परस्मैपदं यथा स्यात्। मुंथ शुद्धौ। अयं शौचकर्मणि। शुजादौ। शुध शौच इति दिवादावपि दृ। प्रथमं मांगलिकं एधति
रूपस्य वदनुरोधेन नवगणानामनुपठितात् आत्रकाप्रावक्रमेणाह। अथेति। सुखात्तदाहरणं वोऊयति घं ऊयती त्यादि। एतच्च वार्त्तिकं भाष्ये प्रत्या
ख्यातं। तथाहि। धातादेरिति सूत्रे उपदेशाद् निवर्त्तते। न च सुध्यातृ नामुपदेशोस्ति। छित्वुकुकुरनी तु यकारादीलोपो वो रितिलोपः। यत्तु प्राचा
सुध्यातु लिख्यघेत्सर्वं स्याय्यनीस्कराद्गते चानदनाकर्त्तं। भाष्यवार्त्तिकयोः सूत्रेषस्य सत्त्वनिषेधाभावात्। स्त्यः प्रष्ठ वस्य। प्रस्त्योन्यतरस्यामिति
दीनस्यारूपापन्नयोर्हृपायेहण मितिरत्यादि महाग्रंथविरोधाच्च। एवं चोभयोरपि स्त्यायतिः प्रस्तीतः प्रस्तीमद्दत्यादिरूपाणि तुल्यान्येव। यत्तु व
दंति। धातुपाठे स्वेदिष्येऽइ निर्वयक्लाटसामर्थ्यात्स्तत्वेनेखाशायइति। तन्न। मिषासति। अनिष्ठ यदित्यादौ षत्वप्रवृत्यानि निर्विषयत्वस्य माधवादिष्ये
षुपुस्पष्टत्वात्। नाघृत्साघ्रप्रा। अत्र द्राघ आयामे [redacted] इत्यपि पक्ष्यते। आयामो दैर्घ्यमिति कौशिकः। कदर्थनमिति स्वामी। पूर्ववत्तथा। सन्न
सत्त्वात्रिति। यत्तु माधवेनोक्तं। अभ्यासमात्राश्रयत्वेनांतरंगेहस्वत्वे कृते पूर्वपराश्रयस्य बहिरंगस्य सवर्णदीर्घस्यासिद्धत्वाद्ध्रस्वो नेति। तच्चिंत्यं
हृस्वस्यां गत्वेन बहिरंगत्वात्। आससमभ्याने रंगाधिकारद्वमिति सिद्धांतात्। प्रागभ्यासविकारेभ्यद्दति परसस्य वस्त्रश्वेत्याद्यसिद्धापत्ताद्यपि
ता। अतएव नाभ्यासादीनां हृस्वत्वे इत्यादि वार्त्तिककृतां नवद्धावप्रतिषेध आरब्धः। किंच यत्रांतरंगे बहिरंगेण ऽ वाधानं तेयत्तत्रनानानेतत्पैरीति

निषेधस्य सत्त्वादप्यसिद्धत्वं दुर्वचमिति। इह हन्तु रुत्वमसी निर्दण्डकानन्तरं। लुगित्वं प्रयनेन निपात्यते नन्द्रौप्राक्ष्य निस्वगति विशेषे पिरन्तिं बोध
यितुं। अनतिप्रयोजनत्वादुपेक्षितं। चचसे चने सेवने च। यद्यपि सेवने इत्येव प्रायेण पठ्यते तथापि सेवना घो विप्रामाणिकः। ये तु स्वरेणोच्चरणं
सुवनेरुत्वादौ भद्रभास्करादिभिस्तथैव व्याख्यानादिति भावः। अयं समवाये स्वरितेत्। इत्येते। कोत्र दर्शने। स्तृत्। अनु लोचन। पुनः पार्थी कृ
रणे। इदित्। अमि। हिंदि। तुर्गव्रूई मानत्र प्रत्ययः। न्यासकारस्तु अनिदितं परस्मैपदिनं च मन्यते। तथा च निर्देतो गोत्रादीनां निरस्तत्वेन च निगो
त्रमितिरूपाद्यपप्रत्ययो मीकरणे इति व्याख्यातृ। एतान्येव एकदेशि मतानि रहीतानि ऽ निष्कादिकाव्याख्यायां अस्यापि ग्रहणमित्यतो वा मा। सम
नाकारो दस्यो दिव अनिदत्संगेह्यो ग्रहणामूत्तुःपदिविस्तारवचन इति तु रायो। कृज गति। अर्जनं प्राधान्येन। उपार्जनं तु अर्ज संगितं। अर्थयं पा
गेभेतेयस्याः शीरस्तामि प्रस्तेय स्कन्दजेनेर्निति पर्व ः अदुद्धिाविमि। तत्र हिहिहल्ल्प्र हणं गोत्यस्येदशास्यहलः परिग्रहार्थी। अन्यथा तस्मा
तुडिते वक्तुष्यात्। न चाटतुविलादा वनिप्रसंगः। अभ्यो नेव्येत्नेनो। इहिहलो यद्धि भवति अभ्यो नेरेवेति नियमा। तान्न चास्याऽभ्याति मात्र निरत्वर्थ
त्वेशं स्यां। तथा से हिना भ्रद्दलेवक्रूयात्। पृहाद्दिहल्ग्रहणं प्रसारव्यायेतो। अवर्णोपधस्य यद्धि भवति अभ्योनेरेवेति नियमात् सर्वसिद्धमिति भा। राम
ष्यके पटयोः स्थितं। ऋजिस्तृजी। द्वितीय ईदित्। श्वी। दितो निष्ठायामिति नेट्। भ्रक्ः। भ्रक्तवान्। भ्रस्ज पाके इति नेदादिकस्य भ्रष्टवान्। कर्मो चक १९२

नच नाग्लोपीतिनिषेधः३

इति। संभवतानरंगिण्योरल्लआनं ऊजेद्रूदाहृतं तत्रामादिकमिति भावः। एज कम्पने। भ्राजृ। अत्र न्यासकारः। अवयं पयितत्येन फणादिके न
भ्राजनइत्यादि सिद्धेरिहपाठो ऽनार्थइत्याह। तन्न। ब्रश्चेत्यलविरहार्थमिहपाठ ग्रहणं। नेदहिराजिसाहचर्यात्फणादेरेवग्रहणमिति स्थितं
यद्वा न्यासपिद्वचशादनायमर्थः सूच्यते इह भ्राजे कृतित्वमनुदात्तेत्त्वमात्रं फलं भ्राजभासेत्यादिना चङ्गुपरेलोउपधाह्रस्वस्य विकल्पित
तान्। अविस्त्रजन्। अवभ्राजन्। अत्र रेजिरपि बहिष्ठयते। दनार्थं। रेजते अग्नेः पृथिवीमुरवेभ्यः इत्यत्र राजनेत्यादसमेत मितिमदनी
कुचसंकोचने स्करोतेः। कुच शब्दे यगनाविति स्तामी। अलोदौ तु दादौ वार्यं निरेवक्ष्यते। कुञ्च क्रुञ्च। गतिकौटिल्ये इति पभिरागतेः कौटिल्ये इत्यल्पत्वे चेति
क्षीरस्वामी व्याख्यत्। लुचुगति रुजनयोः। गतिया चनयोरित्यये स्वरितेत्। विशेषणार्थो युजादौ। लंचु सम्जगतौ। आत्मनेपद्यपीतिहेतु
मनिस्सेत्येयदमिप्रायेयुस्तज्जनरमिभाष्य प्रयोगादिति भावः। भुजि अव्यक्ते शब्दे। अयममिदिदपीति शाकटायनादयः। गुञ्जवाद्इति तु दा
दौ। अर्च भासार्थो। अयं युजादौ स्वरितेत्। इहपाठस्तु कर्तृगे फलेपि परस्मैपदार्थः। शाकटायनस्त्वयमात्मनेपदीत्याह। प्रयोजनं तु अकर्तृ
गेपि फलेतङ्। एतत्तु सर्वमिहैव माधवेनोक्तं। युजादौ तु नैनेवा तत्सत्ये यथाविपरीतमुक्तं। तत्र परिनिष्ठितत्वेपि विवादाभावे पिव दृष्याघातो द्रष्टव्य
एवेति ध्येयं। पुच्छ प्रमादे। पुच्छतीति। अंतरंगत्वात् तु कि अल्लघूपधत्वाच्च गुणः। न चवर्णान्तेगतवलीयइति वाच्यं। यत्रागवालयीयो युगपत्ताति

समाना श्रयत्वं चनन्वे वनेथातिकैयटादिभिः सिद्धांतितत्वात् इहचैवैपरीत्यात् उंवइति। उंल्लुनीतिस्त्वे उच्चिनोनीत्यर्थः इतिन्यासः। वट
रात्मुंछतिवादरिकः शप्यागकातुंछतिश्पामाकि कुउत्कूदाहरनोरतिकारस्यापि यापि त्वेनोच्चयनार्थत्वमेतत्भिप्रेत। भ्रज भ्रंश। ध्वउ
प्युतेनवर्गचतुर्थादियः। तरंगिणीकारादयस्तु आद्योदंत्योष्ठ्यादिरित्याहुः। मत्र भर्त्सने। अयंचुरादावपि। अज गती दीर्घांत आदेशः। इदित्वात्
त्वेतु संवीतः संवीतिरित्यादि न सिध्येत्। आर्द्धधातुके विषय इति ज्ञेनप्रसंगो त्वत्तः प्रागेव वीभावे हलादित्वात् घञि वेवी। यनेरित्यादिसिद्ध
निपरत्वात् तु युडू नस्यादिति भावः। युट् कृत्तु अस्मान्न भवति। यंनोलुकापडः आर्द्धधातुकस्य विषयत्वापहाराच्चार्द्धधातुकोभिन्यक्ति
मिति वीभावस्यैनेव प्रसंगः। एतत्व नतुमते तिस्त्वेकैयटस्य। तसर। डुकृञ् करणे। कृञ् हिंसायां द्वयोरपि ग्रहणं। एवं च इतिमरतिविम
त्यौः। इट् इड्हेनोः इहकस्मृ एषां एकाच उपदेशात् इति प्रकृत्याश्रये निषेधे प्राप्ते इट्-इत्योः स्तुद्रुस्रुश्रु कृः किनीति प्रत्ययाश्रये प्राप्ते नियमोयमि
त्याह। कादीनां तु गुणितितिनिषेध इति। नेट् इति सूत्रमात्मनश्राप्राप्तितस्येवाभावेस्यायं नियमो न तु विभाषावललन्यस्यापि। तेन सिषेधिष
सिषेधिषति सिषिधिषति। सिषिधिष इत्याद्युभयं भवति। केचित्तु यान्तु क्ष्विदिउभावः प्रतिषेधनिबंधनो सस्वेविध्यत इतिमन्वानाः सिषेधिषत्या राम
दिएकमेवरूपं नत्वं निष्ठुमपीत्याहुः। ननु विपरीत एव नियमोस्तु क्रादिभ्य एवेदिण्नहिलिङ्घेवेति मेवं। कृञे ग्रंथे तमथी दोमृतः परिचनो १९६

रथ्यस्तु नस्तोमयो रित्यादिनिर्देशा विरोधापत्तेः। स्यादेतत्। असकृत्प्रकृत्याश्रयस्य नियमः प्रत्ययाश्रयस्य तु न संभवति। इग्रहणस्य वच
यित्यत्राप्रासनिषेधप्रापकत्वात्। नस्य नप्रकृत्याश्रयः प्राप्नोति। ववृदात्तत्वात् नापि प्रत्ययाश्रयः थलो क्रित्वात्। एवं च वभूथविवसारेभ्यु
कः किनीति निषेधोदुर्वार इति चेन्मैवं। बभूथाततंथ जगृभ्म ववर्थेति निगमे इति सूत्रे ण छंदसि ववर्थेति निपातनात् भाषायां वृतः स्थले
१२-४ वैकृतं स्यतयानुग्रहणस्य थलविषयत्वायोगात् वभारीनां च कित्वेन नियमस्य सुस्थत्वात्। अतएवात्र नत्वोपदेशात्वति। एतवोतरस्त्रा
दिहोपलभ्यते। नित्यग्रहणं मनिट्विशेषणं। तु नित्यमनिडित्यपेक्षायांनासेः सन्निधानात् तत्रैवेति विज्ञायते नेष्ट इति च कूप इति सिद्धि
तेवानुवर्त्तन इत्याह। नासेनित्यानिडिति। तास्वदिति सस्म्यंतादिति यथा नासो न भवति एवं थल्यपीत्यर्थः। नित्यमनिटः किं। उध विधाना
येनासौ नित्यमनिट्स्वरत्यादिनां विकल्पितेऽत्रान्। अस्पथलिनित्यमिडिति काशिका। एतच्च विकल्पनिबंधनस्यापीडभावस्य क्रादि नियमे
ननिवृत्तिरित्यपक्षे बोध्यं। निषेधनिबंधनस्येवनिवृत्तौ तु नित्यग्रहणेभावेस्वरतेस्तकल्पी इ्कल्यानस्यादिति बोध्यं। किंवउन्नरार्थमपि नित्यग्र
हणं तेन कृभेरपि चकृमिथेति भवति। नहि कृमिस्तासौ नित्यानिट् स्तु कृमोस्त्रास्यनेनिमित्तेरिति वचनात् स्वरसोपदेसेट्त्वात्। उपदेशा इत्यपकेव
स्यफलं तु भारद्वाजस्यत्वेस्कुदीनविष्यति। उपदेशोत्तरः उपदेशोकिं। कर्षा। चकर्षिथ। अत्वतः किं। भेत्ता। बिभेदिथ। तपरकरणं किं। राद्धा। रराधिथ।

तासोकिं। जिघत्सति। जघ्रहिथ। निस्तानिटः किं। अंक्ता। अंजिता। आनंजिथ। चक्रमिथ। क्रमोभारद्वाजस्यारी धंनित्युनावान्यायं निषेधः। क्र
न्तं इति नपरकरणात्। क्रस्वानेत्युनुअनस्तास्वदिसेव सिद्धः। इ [illegible] स्त्रो य्यपिसेटोनुष्यापि कृ उः स्यास्तुनास्ति। आत्मने पदित्वात्। क्रन्त्वं दसि
ववथेति निपातनात्। भारद्वाजमित्यत्र भाष्यं। नवहन्नादिषु पस्तात्। नित्यत्वाच्च गुणे रपरत्वे चकर्तेः अनेजंतत्वाद च सासत्वादित्यस्या प्रवृत्तिरिति वाच्यं।
तत्रोपदेशग्रहणपदकर्त्वलात्। तस्मान्नियमोयमित्याहुः। कृदंतस्यैवेति। स्यादेतत्। स्तुदुस्नुश्रुवामपिच्यलि भारद्वाजनियमादिट्स्यात्। स्त
चक्रादिसूत्रे स्तादीनां चतुर्णां ग्रहणेनास्य बाधतत्वेति। येननाप्राप्तिन्यायेन मादेक्रादिनियमर्थं पिनस्य वबाधो नित्यादित्याशंक्याह। नकेति।
अनंतरस्येति। न चैवं उपदेत्वन इत्यस्यैव बाधः स्यात्। कृदंते स्तुत स्य प्रसंग एव नास्तीति यदि नहि अचस्तास्वदित्यस्यैव स्यात्। कथं योग द्वयप्रा
पितस्येसकर्त्वं। अत्राहुः। इहपोरनंतरमस्यारंभात् योयं नासो नित्यानिटस्थली लिनिषेधः स भारद्वाजस्य मतेक्रकारांतस्यैवेति व्याख्यानोत्स
र्विष्टसिद्धिरिति। एवं चेह नास्तत्वस्य नितो नित्यं तासी त्वनुवर्त्तनेइति फलितोर्थः। यद्वा क्रादिसूत्रेस्त्रू प्रभृतीनां ग्रहणमेव इट् द्वयस्यापिवा
धकमस्तु। पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डकरणसामर्थ्यात्। अनारब्धविधानविशेषमित्यमनं अनारभ्याधीनेन प्रतिषेधेन यथावाध्येत सेतरद्धं राम
हितत्। पक्षद्वयमपीदमाकरस्थितमिति मूले हपनिबद्धं। स्वज मंथे। अत्र केचित् कुजमदेड़ इति पठंति। स्ववकंपने। दीक्षोता स्मनेपदी। नंः दु १९५
ग॰

ओलस्जी। द्विनोयुत्र्या स्फूर्जथुः। ओकारोनिष्ठानत्वार्थः। स्फु र्णः। स्फु र्णवान्। आदित्वा देवनिद्रूत्वं। स्फूर्णः। स्फूर्जितं वा। अनेन। विभाषा भावादि
कर्मणोरिति वेट्। अस्य दीर्घोपदेशो नोपधायां चेति दीर्घस्तानित्यत्व ज्ञापनात्। मुर्छीति। छूर्छीति इत्यपि भवतीति केचित्। क्षिसंचे। अस्याजंतेपुपा
ठउक्तिः। क्षिनिवासगत्योरिति तुदादौ। क्षिप हिंसायामितिक्र्यादौ। क्षिणु हिंसायामिति तनादौ। वोपदेवस्तु क्षिक्षये भ्वादौ पो रितिन्बादिं। क्षिहिंसा
यामिति स्वादिं वेदिकं चाह। लस्ज लज्जि। लज्यति। लज्यात्। ओलस्जी। ओलस्जी ब्रीडइति तुदादौ। लजप्रकाशनइति कथादौ। लज्जी तिपरस्मुयादिवं
उके भाषार्थः। तुजि पालने। भाषायैयं चुरादौ। गज गजि गजमदनेच। अयं चुरादावपि शब्दार्थः। गजशब्द इत्यन्ये। व्रज व्रज गतौ। ववजतुः। ववजुः।
आद। लोपश्चइति। तथा च न न्हाइ निष्टितनिषेधाद्धकारं विहायदिश इस्याद्वितेदकारस्य ष्टुत्वे चर्त्वे च अदिदिषते। अदिदिदिषत्यादि सिध्यतिन च प
रत्वात्प्रागेव ष्टुत्वं। असिद्धत्वात्। पू [illegible] ष्टुः पूर्वत्रासिद्धेनास्ति प्रतिषेधो भावात्। उत्तरस्येति। न चो न रंगता ष्टुत्वे स्यादिति वाच्यं। संस्थापितकिंन्तु शास्त्रा
सिद्धत्वाद्धकारएवायमिति बुद्ध्या द्वित्वनिषेधात्। न च पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति निषेधः शंक्यः। द्वित्वे हि सः न तु द्वित्वनिषेधेपीति भावः। लोपधइति
तथा च पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति तुत्वस्यासिद्धत्वाभावाद्धकारद्वयसहितस्य द्वित्वे हलादिशेषे अदिदिषते। अदिदिषत्यादि सिध्यतीति भावः।
अयमनोदर्शुरादिः। घट वलने अयं चुरादावपि। स्फुट। अयं कुटादावपि। विशरणार्थिन्ग्येपरस्मैपदिषु। मेदनार्थश्चुरादौ। [illegible]

र्षे। सूहायगमने। वृंगरुंडाकल्पस इति कृउ-ष्वेति सूत्रे भाष्यं। अयमनिदित्स्वो ल्वार्थः परस्मैपदिषु। कठि विशोके। मठ मदनिवासयोः। कठ कृच्छ्र
जीवने इत्यग्रे परस्मैपदिषु निरितौ। कठि शोक इति चुरादौ। हेठ विबाधायां। अनुं परस्मैपदिषु। पिठे विलगति। विबाधनं ह्रास्ये। कुडि दाहे। विकल्पार्थ
परस्मैपदिषु पठिष्यते। रक्षणार्थश्चुरादौ। वडि विभाजने। मडि च। अत्र हिनीयो वेष्टने पि। अत एव चरपकपणितः। मडि भूषायां। मिस्वये परस्मैपदि
षु पठिष्यते। लोहर्षे च। भडि परिभाषणे। कल्याणार्थश्चुरादौ। पिडि अयं चुरादावपि। मुडि खंडनार्थः परस्मैपदिषु। तुडि। अयमनिदित्परस्मैपदि
षु। हुडि वरणं स्वीकारः। स्फुडि विकसने इत्येके पठंति। चुडि नैतन्यं। हुंडे हिंसापाठस्यैवेयर्थ्यात्। वरण संघातयोः इति पाठस्यैवोचितात्। चडि को
पे। अयं चुरादावपि। शडि। नाल्लभ्यापादिः। शंडो सुरधुरो हिनः। गडि गतौ। नाज्ञार्थश्चुरादौ। तडि मर्दे। भेदने चुरादिः। अमिदिदिहेवतु रादौ पं। नं
३ रस्मैपदी। खडि मंथे। खुडि त्येके। खडि भेदने इति चुरादौ। हेडृ होडृ हिडवेष्टने इति घटादौ। होडृ गतावित्यग्रे परस्मैपदी। बाडृ बाधा दिशि ति
॥ब्बरू॥ पवर्गीयेणैव वृत्तिकृतां व्यवहारः। ननु दंतोष्ठेन। निघासनिपातवर्तालाभावात्। उलयोरैक्याच्छालने इति कावयपः। अत एव मैत्रेयेण रूपमालीशा
लिकदाहने। शौडृ गर्वे। अस्य उणादिषु ईरन्यथ्यते। नुदेनदति शौटीर्यमौडुलोमैर्नन्यथ्यनी तिक्रत्यनरूः। यौडृ बंधे। यमादिः। रौडृ। अयमनादरे राम
ऽ। किटखिट त्रासे। त्रासो भयोत्पादः। किटि गतौ पठिष्यते। इह पार्थस्तत्र भिन्नार्थः। केचित्तिह न पठंति। चेटश्चेके। अट पट जेदनुः। जद्मट नुः। मटनर्ते। १९६

णोपदेशोयं। नस्य तुदिाससेनारीति सर्वदिक निर्देशोना वस्यं। दर्नस्यैर्थ्ये चौरादिकस्यैवग्रहणात्। हटदीप्तौ। हाटकं। संज्ञायां चेति ण्वुल्। वा तुल कार
स्त्रियामपि। षट सरा। अजंगाद्य प्लुरविलोडने। अयं दिवादावपि भाषार्थश्चुरादौ। प्रतिघाते घुनादौ। इदित्वेयार्थः परस्मैपदिषु। अंतो पमिते ब्र.
केरणि। यद्यपि इतः प्रभृति पवन्तात् टवर्गतृतीयान्ता इति कौशिकाव्ययपादयो वदंति तेनास्मादनंतरं पिडु हतौ पठंति तथापि पिटकहाटकं चेटी विट
प्रभृतिषु वर्गप्रथमस्यैव प्रसिद्धत्वाच्छानरेतन्मतमुपेक्षितं। विटाइनू सेवितः। हाटिका शादि मिळी। वृक्षवेटी। इदमुपधलक्षणः कूः। विटः। प्रक्षिपेति।
उदाहरंती तिवक्ष्यमाणे नर्ससंबध्यते। इयनुदिति। हेलेहोत्रे एरनेका चइ नियमात्। घा थितोनरंगता क्षवर्णादीर्घः। ननु इमइ। केचित्तु वाणी दंगबली
एतेनो रचतुर्थी नदानं यद्रतिदीर्घवाधित्वायणा। नचेह समानाश्रयत्वेनास्तीति वाच्यं। अभ्यासोत्तरस्यैव सवर्णदीर्घयणोः प्रतिस्था निततायमनयोः समानाश्रयतात्। अनए कारथर
च दीर्घद्वणः। क्तिनीति दीर्घविधायते। ननु णलवयोरभ्यासस्य यद्गुदुल्भकः। तस्मिन् कर्तव्ये अचः परस्मिन्निति स्थितिगुणयोः स्थानिवद्भावेनास्स
वर्णइतिप्रतिषेधादिति चेन्न। मैवं। असवर्णमामर्थ्यादेवस्थानिवत्स्याप्रवृत्तेः। ननु नोत्तिसामर्थ्यं इयत्तिङि इत्यनडस्यादौ सावकाशात्। दिति चेन्मै
वं। नह्येतदुदाहरणं योगारंभं प्रयोजयति। अन्यथा हि अभ्यासस्यानर्गविति ब्रूयात्। अक्ष इत्यार्वितिदीर्घः। इयात्। मडि भूषायां। मुंडने इति विभाग
तं। कुडि। टवर्गतृतीयांतः प्रथमोत इत्येके। मुट। डांत इत्येके। पकारादिडांत इत्यन्ये। क्षीरस्वामी तुद्दावपि इदितो यपाठ। चुडि। चुडे मितु रर्ग। चुडग

ण्डने। मोडने हारणं हिंसनं च। गडिवदनैकदेशे। टवर्गीयप्रकरणादिहायं न्याय्य एव। अनन्त्यादिष्वनुपदेशेनेन तिङ्क्षयाइ तिकेषांचिन्मतं युत

दयितुं रतिक् ङिरूपन्यस्तः। त्रिङ्क्ष्वा तासने पदेषु। अत्रात्मनेपदग्रहणं सिच एव विशेषणं न तु लिङः सम्भवात्। तदाह। आत्मनेपदपरस्मि

न् इत्येकं पने च। अस्य पूर्वत्र पाठस्य तु शक्यः। केचित्तु पूर्ववदिह इदंतदे इति पठन्ति। केप्यगनोचेति पृथक्क्याकस्सामर्थ्यादिदंल भ्यत इति स्वामी। मरइव

लेट्गना चिति। अयं पाठः स्वामिनः। मैत्रेयरक्षितः। मेपृ लेट सेचने। रेट संवगना विसाह। हेठ धे इडत्यपि केचित्। [illegible] बिल बिअ बि। अवेवा दाहः। त्रयः द्वा

दा अकारोकारमकाराः प्रतिपादकाः। अस्येति त्र्यं वकार इति मुहभास्करः। [illegible] मिरभी इति। अत्सुनु अंभः। न स्यापत्यं अंमि भी। व्यः। अंमसः सलोप

श्चेति बाह्लादिपागादिति सलोपः। [illegible] जे लिति। हर्षसवर्णप्रत्ययप्रवृत्तप्रवृत्तिबीजमित्यर्थः। जभी जृम्भी। आद्यईदित्। जभ्यो। जृम्भितिना चार्थे

त्र तुरादौ। भवार्थेव रस्मैपदी केचित्। [illegible] दंनाः। सन्क्यच्काम्यच्क्यङ् क्यषोऽथाचारक्विब्णिज्यङौ तथा। यगाय ईयङ् णिङ् चेति द्वादशामी सनाद

यः॥१॥ वृवादय इत्यस्यानन्तरं सनाद्यन्ता इति न स्त्वितं। सनादीनामियत्तायाअलाभापत्तेः। सनाद्यन्ता इत्यस्यानन्तरं वृवादयश्चेति पठितुमुचितं।

[illegible] अत एव सीसे वनोक्तं। आलप्याम इदत्वान्। अयमाहश्रुनः। होप ईश्वं वक्रे। पुनमा मेत्रयामासेत्यादि। अतो लोपः। आर्द्धधातुके सारिं राम १९७

एतच्चानुदात्तोपदेशेत्यादिसूत्रे उपदेशग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते। तत्फलं तु अयपयगतो आभ्यां क्विपि लोपो व्योरिति लोपे क्लोपाभावः। अपि[illegible]नत्वे
तं. २

वेदृष्ट्यादित्यादावतो लोपेन स्यात्। आर्द्धधातुक इत्यस्य विषयसप्तमीत्वे पिलिङ् लुङ्ललुड् सादीनां परसप्तमीत्वस्य शान्तिकत्वात् स्त्रीकाराय व

पि२ धादेशे स्यादेतल्लाचेति वेदेत्तं। अत एवापरितोषाद्भाष्यकृता लिङ्लुङ्सादीनामसिद्धत्वप [illegible] सप्तमीत्वं स्वीकृतं। एतच्च भावकर्मप्रक्रियायां स्फुटीक

रिष्यते। विस्तरस्त्वाकरेऽल्कमेबोध्यः। जयादित्यादिमतमाह। [illegible] वाय प्रत्यय इति। महित्यव्यवहारेप्यायं प्रायुक्त। नचोपलेभे वगितोपगतौ

मिति। [illegible] मतो [illegible]। नेतिवाच्यस्यादेवावचनं त्वपिलघुपर्वोरित्येवमर्थं। प्रत्ययन्त्यात्। नघत्रगुणपौलभ्यते। आमू। कारयामास। अन। गतउचनो म

उयन्तः। ओणादिकोत्र चूर्स्तोनः। आलुच्। स्पृहयालुः। स्पृहिगृहीत्यादिना आलुच्। आप्यत्वूउ णादिषु वक्ष्यते। स्पृहयाय्यः। स्तनयित्नुः। इत्नुः।

पारयिष्णुः। णेश्छन्दसीति इष्णुच्। णेरितिणिङ्णिचोः सामान्यग्रहणं। एवमग्रेपि। वार्तिकस्योक्तिसंभवमाह। [illegible] लोपस्येति। [illegible] नेतमिति। तत्र

तिनुचेतो। लिङ्षेधादितिमाव। आर्द्धधातुक इति। मात्र शाद्ध्ङ्कास्वर्मी। क्वि। जिज्ञसमपीति भावः। [illegible] उपधायाः किं। अवकीसत्व। सम्यनंतः

परकरणे किं। पापच्यते। सन्। पापठिषते। यङ्लुवदंति। सतिपोऽभ्यासः। सतिमित्तः इति विज्ञानादत्रापि संगइतितच्च। अथ। पिपठिषति। प्रतीषिषति।

स्यादावभ्यासे। नहिकार्यनिमित्तत्वेनाश्रीयते। अदिदिषतीत्यादिष्वसिध्यापत्तेः। नन्वेवं विपक्षतीत्यादावव्याप्तिः। अभ्यासस्य सन्परत्वाभावात्। न च

येनेनाव्यवधानन्यायेन सन्ग्रहणस्याव्यवहितेपि प्रवृत्तिरितिवाच्यं। प्रतीषिषतीत्येत्रावव्यवधानसंभवादितिचेत्। मेवं। सनाद्याद्यनुमाक्षिप्यसनिसति

सोधातुः सन्नन्तः तदीयाभ्यासस्येति व्याख्यानात्। न चोक्तव्याख्याने प्रमाणाभावः। तपरकरणस्यैव तत्र प्रमाणत्वात्। किं च। अकारग्रहणम
पि मानं। अन्यथा सन इत्येव ब्रूयात्। एवं स्थिते जगद्धानन्दनादिशब्देभ्य आचारक्विबन्तेभ्यः सनि कृते इत्वं भवत्येव। पापच्यतेः सन्नीतप्रामि
स्वीकृत्य तत्परकरणबलेनेत्वं वारयन्ति। ईदृत्तादिभिर्विलीकारात्। तत्र तत्स्वरसात्। यथा स्वस्य रूपप्रयुक्ते इति भाष्यारूढेऽर्थे सामञ्जस्यं तावत्। दीर्घो
लघोः। लघोरभ्यासस्येत्यधिकरणे षष्ठी। अभ्यासावयवस्य लघोरित्यर्थः। ननु समानाधिकरण्ये असंभवात्। न ह्यभ्याससमुदायस्य लघुसंज्ञा
स्ति। ह्रस्वं लघु इति ह्रस्वत्वनत्वात्। लघु [illegible] निचङ्परेऽनग्लोप इति सर्वमिहानुवर्त्तते। तच्च प्राग्वदेव द्वेधा व्याख्येयं तदाह। सन्वद्भावविष
य इति। एतेन हलादेः शेष इति शाचोक्तं निर्मूलतामुपेक्ष्यमित्यपि ध्वनयति। न हि सुनियोः किं विना हलादिः शेष इति हर्यपि तु मुखितं। न चाहेति कारादि
रप्युक्तं। यत्तु तत्रैव व्याख्याने हलादिः शेषं विचीनममेनोक्तमिति। युक्तं नैनैव हेतुमर्ण्णे औदिदत्। आडिड दिला दिव्याख्यावसरे उक्तं हलादिः शि
ष्टके वर्त्तिनमनेदीर्घेति। स्वमनेनु दीर्घो भवत्येवेति। तत्तुच्छं। औदिदद्दित्यादौ अंगलघोरभ्यासरविणित्वप्रति विशेष्यत्वे दीर्घ[illegible]स्याप्रासेः। चङ्कु
रेहि यदङ्गं तदिति तदीयोऽभ्यासः न चाचङ्कुरणिच्यस्य लघुनत्परः। एवं च स्वमनेदीर्घो भवत्येवेत्येकत्र संगतेनवा। आदिददित्यादिभाष्यादिसङ् राम
लग्नेथ विरुद्धं च। एतेन भाष्योदाहरणमेव हलादिः शेषस्य हरणे प्रमाणमिति केषांचिदुक्तिस्तापि प्रत्युक्ता। दीर्घाभास्यैवमुदाहरणं सोऽष्टवस्या १८८

त्वात्। यदपि वदन्ति। हलादिः शेषसामर्थ्यानुमीयते। तथा हि। चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासः तस्य दीर्घो विधीयते। अजादेस्तु अजादेर्द्वितीय
स्येति वचनादंगावयवस्याभ्यासो न त्वंगस्य। न चावयवावयवः समुदायस्यावयव इति निर्वाहः। तस्यासार्वत्रिकत्वादिति। अत्रेदं वक्तव्यं। प्राथं
द्वित्वं नावयवद्विःप्रयोग एवेति स्थितं समाकरे। अस्मकामस्थाने द्विर्वचनं उभयथापि अंगावयवस्यैकत्वादभ्यासः स च नांगावयव इत्याहतमेव।
एवं चावयवावयव इत्यापिरमसौ किमात्रं। अवयव एव ह्ययं ननु तस्यागमः। येन न दीयमसार्वत्रिकत्वं प्रकृते उपन्यासार्हस्यात्। यदपि स्थो
क्तेऽर्थमाधवसंवादकथनं तदपिरमसमात्रमिति स्वमनंतरमाधवमतविवेचने स्फुटीभविष्यति। लघोः किं। अतिस्रणत्। संज्ञाया इत्यादि। अ
यं भावः। सन्वल्लघुनि दीर्घो लघोरिति सूत्रद्वये अंगस्येत्यनुवर्त्तते। अभ्यासस्येति च। तत्राभ्याससंज्ञाकार्यकाले नेन एकाचो द्वे इत्यपोः ह्रस्वेति
फलितं। द्वे इत्यत्र चतुर्थ्यादिसमर्पकमध्याह्रियते न त्वत्र कृदंतो न योगादंगस्येति कर्मणि षष्ठी। तेन अंगस्यत्र द्विरुच्यते तत्र ह्रस्वदी
र्घसन्वद्भावा विधीयमानावेकाचस्यैव फलितौ। किं चास्मिन् पक्षे एकाच इत्यंगविशेषणं द्राह्नोपि सुलभं। एकाचो द्वे इत्यधिकारात्। तदिदं माधवम
तेऽस्तो वृद्धये नोपनिबद्धं। तथा च ऊर्णुञ्धातोर्माधवेनोक्तं। और्णुनवत्। दीर्घो लघोरित्यभ्यासस्य दीर्घो न भवति। चङ्परे णौ यदंगं तस्य योऽभ्यास इति स
मार्थात्। अत्र त्वंगावयवस्याभ्यासो न त्वंगस्येति। युक्तं चैतत्। अंगस्येति षष्ठ्याः कारकविभक्तित्वसंभवेन तदुपेक्ष्य शेषषष्ठीत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात्।

स्यादेनत्। उकारीला हस्वहलादित्वोषष्टुत्वादीन्युपि। अनेकाच्कत्वस्युः। नेचेष्टापत्तिः। दिदरिद्रासति। जिगणयिषतीत्यादि लस्यस्पस्तर्वंसिंमतत्वा
त्। तन्निर्वाहार्थं यथोद्देशपक्ष आश्रीयत इति चेत्त र्हि इहापि स एवोचितः। अथाधिकारस्य स्वस्यैवान्यार्हितत्वात्। चत्वादिष्वनीकृतत्वा च्चेत्यभिप्र
त्याह। क्षुभ्नादिषु इति। क्षुभ्नादिषु इति। स्यादित्यनुवर्त्यते। सन्चाक्षावत्विह नोपयुज्यते। णोकनस्य स्थानित्वात्तदाव नत्वश्रुतिस्तत्त्यासंवरण
भावादितिभावः। अर्थापयनाति। अर्थमावष्टेइत्यर्थे णिचि आपुगागमे चेत्यर्थः। अर्थतिपयाज्ञायामित्यस्य तु यद्यपि वा पदेवेनार्थापय
तइतिस्वीकृतं। आ चान्तुधात्वात् मिश्रेनदेवपुरस्कृतं। तथापि तत्सर्वं चुरादिगणे भाष्यादिविरोधोद्भावने नतदूषयिष्यते। व्यवस्थयेति।
चउः पूर्वेणैव पल्घुइतिव्याख्याने हियेननाव्यवधानन्यायेन एकवर्णव्यवाये अपीष्टदिताद्दावेव भाव्यं नत्वनेकव्यवाये। नेनेवमविस्स
णादिसाद्दोसन्नदिति। तं नस्यात्। न्यायसाम्येन लघोर्योभ्यामडत्यत्रापि एकेनैव व्यवायस्यस्वीकार्यत्वादितिवाच्यं। अत एवदत्वरेतोलाप
वादेनाल्लविचनेन तुल्यजातीयापेक्षेण संयोगव्यवधानेपीत्वस्य ज्ञापितत्वात्। अत एव दीर्घोलघोरितिसूत्रे लघोरितिसार्थकं। एनत्
चत्वादिषु स्पष्टं। माधवोपि जागृधानाविदं मेवाह। एवं च वदन्यथोद्देशपक्षमेवाश्रियताम्। तथा च णौ नौ यत्ते नोक्तं तत्रतस्मापि निर्भरो न
स्तीतिगम्यते। अत एव चकारो अवीवकोसदित्युदाजहार। तथा च मतभेदाभिप्रायेण पूर्वापरस्वग्रंथः समाधेयः। यत्तु कान्ते इत्त दीर्घ राम १९९

योरजी जागरादित्युदाहृतं। तन्न तद्व्येप्यसंभवादुपेक्ष्यं। माधवोप्येवं जागरत्रीत्याह। व्यवस्थामेवविद्धोति। णोरिति। सन्निहितमिति हेतुग
र्भविशेषणं। अंगमेवचेति। तस्य प्रसत्यां शेत उक्तिनाकांक्षत्वादितिहेतुः स्पष्ट एवेतिभावः। ढेपटनेनेति। तथा च एकं हरत्समते। अपरे तु के
पटमतमिति विषयविभागः केचिद्दुक्तोनानीवादतीयरत्निभावः। चङ्गुरदसावर्णअग्लोपविशेषणतयायोजितं तस्यफलमाह। णोरिति। अ फि२
गिनामिति। पचिकमित्राकिप्रभृतीनामित्यर्थः। नहि हलंतहकानालोपोस्ति चं प्रतीक्ष्यत इतिभावः। ओणः। उनः पेयेताः पंचकादिनः। क्षिदुक
स्तु चमांशिनि। वृत्तिसन्नु वार्त्तिकस्य माउ ग्रहणं स्त्वे प्रविस्पेपा। गिमिकेविदिति। तथा चेनेमनमितिभोजनेप्रयुंजते। वाश्राइ। श्राष्टशष्टदी
ती। फणादिसप्तके नालयात्तोपपिष्यते। इयन्विधायकेप्रकृतस्त्रे विनैवथवा। वापदेवस्कदत्तानावाह। पाचापिसएवानुस्टनः। भ्रमुचलेनेध्व
दिर्ज्वलादिः। भ्रमु अनवस्थाने। दिवादिः पुषादिः शमादिः। तत्र श्यादेः भ्रम्यतिभ्रमति। शमादेस्तुदीर्घे भ्राम्यतीति तेरूप्यं। क्रमु पादविक्षेपे। कु०दि०४
क्लमु ग्लानौ। त्रसी उद्वेगे। त्रुटछेदने। लष कांतौ। यसेति। उभयत्र विभाषेयं। अनवस्थानार्थो भ्रमिः क्रमित्रसी च दिवादयः तेभ्यो नित्यं प्राप्ते
त्रुटक्लमोर्हादिकत्वादितरेषां च भौवादिकत्वादप्राप्ते विधानात्। यत्तु प्राचा क्षिवुक्षम्वितिसूत्रे दैवादिकस्य क्रमोग्रहणमित्युक्तं। यच्चादिवादिगण
भौवादिकस्य नुक्तमतीत्युक्तं। तत्समादिकं। भ्वादिषु क्रमेरपाठादितिबोध्यं। यसुःप्रयत्ने। क्षिवुक्षसुचमां। विनीतिष्ठिवक्लमां छिनीत्यनुवर्त्तते इ

त्याह। शिनीति। यत्तु शाकटायनीति व्याख्याय कृत्यतीति रूपं निर्दीर्घरहितमुदाहृतं। तत्प्रामादिकमिति भावः। यत्तु परिकृवेंति रशुगुणमियमोच्च
इ स्त्रानुदिशाय पक्षे रुष्यते रिशतेत्यत्र व्याख्यासर्थक्यस्यावीत्वतोऽनीयत्तुवर्त्तिशिस्वरीतिकाशिकायां व्याख्यातं। एवं च संदशायगिते क्रमः पर
स्मैपदे चित्सत्वोप्यविशिनीति संबंधात्। तत्राप्येवमविनुयुक्तमिति तन्न। अचीति हि पक्षेनुवर्त्त्यमानमपि षष्ठ्यन्तविपरिणामेनैवमद्धू कृत्तु सासंबध्यतेन
तु ततः प्रागपि। तुमाडुहेस्तत्र संबंधे इत्यद् बुध्नजारावपिनद्धि। कृत्यस्य लुक्यसंगात्। किंच। अचीत्यस्यानुवृत्तिरिति कृतोक्तेनिकृिमप्यर्वभाष्यकृ
तैवोक्तत्वात्। किंतु नतावता भवदभिमतसिद्धिः। अनुवृत्तेः पाक्षिकत्वस्यनैवोक्तत्वया पक्षद्वये फलेकरूप्यार्थमध्ये संबंधस्येव वक्तव्यत्वात्।
वृत्तिकारादिभिरिव व्यनिदीर्घस्योदाहृतत्वात् हिकृदन्तराशयकल्पनायाः असंभवाच्च। यदपि वदंति। क्षिवुक्लमिति सिद्धे क्रमः प्रामादीप्य
ठः। त्र्यपि षामेतोष्टनोदीर्घ इति नियमार्थः। तेन क्रमः त्र्यतिनभवतीति। तदपि न। सिद्धे सत्यारंभो हि नियमार्थः। नचेषां सर्वेषां त्र्यनिदीर्घसिद्धो
स्तियेन त्र्यनिएषामेवेति नियमः स्यात्। अथो त्व्यनत्र्यनिक्लम एवेति नियमइति। तदपि न। क्लमेसोक्षाद्पाठात्। अष्टानामिसृक्लेश्व मृदिस
ग्रहार्थतयोपक्षीणत्वात्। प्रामादिषु क्लमेः पाठस्याधिनुणर्थतयोपक्षयाच्च। न चैवं क्लमिंमदेरनंतरमुत्लृप्य प्रामोसप्तानामित्येव क्र्यादिति चेन्न। राम
एवमपि अक्षरसन्निवेशेलाघवाभावात्। प्रस्फुतार्द्धमात्राधिक्यात्। मकारांतसंदर्भसौष्ठवमात्रार्थं मदेः पूर्वं क्लमेः पाठसंभवाच्च। यत्तु क्लमेः २००

यतु२

प्रामादिषु पाठश्चिंत्यप्रयोजनइति हरदत्तेनोक्तं। तदपि न। तत्प्रयोजनतामभिप्रायमिति दिक्। भाष्यविरुद्धमिति। यदि हि दोधातुसमानो
स्थानो तर्हि पोपदेशलक्षणेत्वायमिति त्वायमपि पर्युदस्येतेति भावः। तु नगमिरिति। किं वित्वावेतिधालंनरमिसाद्रः। नच्चा। तथा हि सति
१ तस्मात् घत्रो आलावशद्बेसिद्धे तदर्थं विभाषा। ङिकृलुवो रिति लुवः पक्षे घञ्विधानमनर्थकं स्यात् तथा स्ववनिश्र्णीतिसाहित्येण लवेति कार
स्य त्वविधानं व्यर्थं स्यात्। तद्धि पक्षे अपि लवदिति रूपसिध्यर्थं क्रियते। स तिवाम्यं चनैवाभिमतरूपसिद्धौ किं तेनेति दिक्। मन्य बंधने। अ
मंथेति यस्य हलइति लोपः कृतन भवति। यस्येति संघातग्रहणमिति सिद्धांतात्। अत एव तत्रार्थवत्त्विभाषापि प्रवर्त्तते। तेन पुत्रकाम्ये साद्गिलो
पोनेति दिक्। आशिषि। मथ्यात्। हलो यमामिति वायलोपः। त्सर्व्येत्यादि। एणत्। मुत्सर्ष्य ईर्ष्यायिकार। ईर्ष्यिकार। एभ्यः क्षिपिवलिलोपस्को इ२
ई२ रिति कल्लोपं जश्त्वचर्त्वयोः स्द्रौ। रात्सस्येति नियमान्नसंयोगांतलोपः। उष्मोत आदेरेवक्ष्यते। तस्याप्येतदेवरूपं। ह्यगतो। भक्तिराद्वयोरपि इत्यत्रेतु भेदः ४
विकृत्वित्। शिथिलीकरणमिति। सोममभिषुणोतीत्यादौ दर्शनात्। सुरायाइति तल्लक्षणे संधानं स्यादभिषवइत्समरोक्तेः। स्नानमिति।
वारांत्स्वीनभिषुत्वनेदत्वादौ दर्शनात्। स्नानपरतया चाङ्ग्यायाख्यातत्वाच्च। अतोल्लांतस्यायय वचनवचनेनांतशब्देन बहुव्रीहिः। अंगेषा
न्यपदार्थः। तदंतग्रहणमनर्थकं। विशेषणेनतदंतविधेः सिद्धत्वात्। अथ समीपवाचिनांतशब्देन षष्ठीसमासः। रेफलकारयोः समीपस्तत

स्यान्तो वृद्धिरिति। न हि लिपिरलिम्बलिप्रभृतिषु प्रसक्ता। अथ लुप्तं च न दृश्येति कर्मधारयः। न हि अन्तशब्दस्य विशेषणत्वात् पूर्वनिपातः स्यादन्
आह। लुप्तषष्ठीकमिति। अतो वृद्धिः स्यादिति। एतेनाऽन्त इत्यस्यानेनाक्षस्यादिकं दर्शितं। अतः किं। अखोरीत्। ल्यों न स्योगस्येति किं। खलु आ
गमने। अश्वलीत्। अत्राद्यो लकारोऽकारसमीपस्थः न तु गस्यान्तः। द्वितीयस्तु नाऽकारसमीपः। नेटीत्यादिः स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यते। बा
ध्यसामान्यचिन्तायां पुरस्तादपवादा न्यायस्याप्रवृत्तेः। विशेषचिन्तायां तु नेटीत्येव बाध्येत न तु विकल्पोऽपीति भावः। यत्तु प्राचा नेटीत्यस्यापवाद इ
त्युक्तं। न हि कल्पस्यास्पृष्टलक्षणमिति व्याख्यातं तु युक्तं। यत्तु व्याचख्युः। विकल्पस्यैवापवाद इति। तन्न चिन्त्यं। बाध्यसामान्यचिन्तायामवधारणाय
गात्। विशेषचिन्तायां तु पुरस्तादपवादन्यायेनैव परीत्यापत्तेः। न च येन नाप्राप्तिन्यायेन विकल्पस्य बाध इति वाच्यं। मा भवानलीदित्यत्रोहल
दित्येनं विकल्पस्याप्राप्तेरिति दिक्। हम्यन्तेत्येव मिति। यद्यप्यभ्यासे चर्त्वस्यासिद्धत्वादन इत्येव फलं भज्यो रेताभ्यासलोपो सिद्धो नथापि न्यग्र
हणमेतद्विधिं प्रति सिद्धत्वज्ञापनार्थं तेन बभणतुः। बभणुरित्यादि सिद्धं। न नु फलं निष्पन्नाविलस्यैव तत्र ग्रहणमुचितं। निरनुबन्धकत्वादिति
चेत् मैवं। निरनुबन्धकपरिभाषायाः प्रत्ययग्रहणविषयकत्वात्। सा हि वामदेवाड्ड्यड्डाविति प्रत्ययस्य डित्त्वेन ज्ञाप्यते। ज्ञापकं च सजातीयापेक्षं राम
केचित्तु परिभाषायाः सार्वत्रिकत्वं मन्वानाः ... तत्र चराहेन सानुबन्धकमसुस्तम्। नैतत्। तत्र ह्रस्वश्रीहिकालयोरित्यत्र सामान्यग्रहणेन २०१

वहार्थं क्रियमाणं न हानेः किं तु परिभाषायाः सार्वत्रिकत्वे मूलमिति ध्येयं। मील श्मील इत्यादि पठन्ति सर्वेऽपि धातवः। मिल श्लेषणे इति ह्रस्वो
पधस्तुदादौ। णील वर्णे। तिल गताविति ह्रस्वोपधस्तुदादौ। शील समाधौ। उपधारण इति चुरादौ। शिल उञ्छे इति ह्रस्वोपधस्तुदादौ। तिल
गतौ। ५८० स्नेहने इति चुरादौ। स्तोत्रे खोदधीवृ। ५५८ त्रियाणामपि क्रादित्वाभ्रोपधात् ह्रस्वः। अचुखोलत्। अचुखोरत्। अदुधोरत्। धोरि
तं। अश्वानां गतिविशेषः। निष्ठायां नाम संज्ञायां कृतं। ष्ठिवु निरसने। ५६५ ष्ठिवनं ल्युडि। पृषोदरादित्वात्पक्षे दीर्घः। तथा चाह स्तवं। ष्ठिवु सिवो धीवनं ४
दीर्घश्चेति। अयं दिवादावपि। सो ल्लिटोः। सानुलिट निमित्त इति। यदि तु सनि लिटि च परे इति। आचार्या व्याख्यानमाड्येन नरा पठन्ति गंतासनि कु
त्वं स्यात्। न चेष्टापत्तिः। माधवादिग्रंथविरोधादिति भावः। क्षिवु क्षिवु ष्ठिवु ५९० प्राचानुधिनि ... ष्ठीवसीत्यादिगणे पठितो। तदयुक्तं। तथा हि
पाणिनीयमते नायं दिवादौ भ्वादौ एव न तु स्वादौ। किं च स्वादित्वाभ्युपगमेन साम्यत्वानियत्वे श्नुः स्यात्। तथा च वस्यजगि अनिष्टं रूपमेव। बोप
देवेन तु विकरणलाभाचिन्ता दित्वेवीकृतं। तथा च प्राचो ग्रन्थो निरालंबन एवेत्यास्तां तावत्। अतो लोप इति। न चोपदेशोऽकारान्तत्वं नास्ति
इति वाच्यं। आर्द्धधातुकोपदेशे व्याख्यानत्वादहादय च धिन्वि कृण्व्योरच ... तेऽकारादेशोऽकृते चानुकृष्टस्य प्रत्ययस्य पश्चाद्विधानादिति
भावः। लोपश्च। असंयोगाहृतीय इति प्रत्ययस्य विशेषणं न कृतं। अश्नुवहे इत्यादावपि मा भूत्। अनुस्वार इहापि प्रत्ययस्य विशेष्यते। कृहीत्यादौ
ओ२

वृत्तिस्याप्तिः। अत्र आह। भयं योकारइति। हवि ६१ अयमिति। लुरोमिति इत्यर्थः। नतु हलिवर्तिति श्रमितव्यं। स्वादेरिति तूहिंसायामितिपक्ष
ने तु स्वनशाब्दिक ये परस्मैपदे हलुविना तुल्या निरूपाणि। आत्मनेपदे तु लुणुते इत्यादि। लिडादौ तु करोतिवत्। एवं स्विते अयं स्वादाविति यथा
श्रुतो धातुरत्ति ग्रंथ एव प्रशेभ्रमे मूलमिति बोध्यं। अव रक्षणे ६२ हिंसाहाने त्वत्र हिंसा च आदानं चेति विग्रहः। एकोनविंशतिरर्थाः। तथा
च बोपदेवः। अवु रक्षणे गतौ कांतौ प्रीतौ तृप्तौ घ्नतौ स्तुतौ। प्राप्तौ श्लेषेऽर्थने वेशे भागे वृद्धौ गृहवधे। स्वाम्यर्थे च गमे कामे हनाविति। मिष्ट्दार
मिक्षायामिति। याच्ञामित्यर्थः। त्रयोर्थाः। कौरा। अत्र स्वामी क्रोशो अत्यक्तायां वा विचेमि पठिताइमा वपिष्टर्वधातोरर्थाविति मन्यंते। धातेनर
मिति वहवः। किं शाउपनापर्थमिति दिवादौ किंश्र वाधनइतिक्यादौ। मिगमिति हिंसादर्शनेषु। दाने विमिपागं नरं देवादानां समतं। मनसईषाम
नीषा। शाकं धादिः श्वोरादिशी। मनीषामित्रिनिवि श्रमनीषिनो। प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिति णिजंतात्कः। मनी। वितं धौ रपि येन दुग्धेतिर
धुका व्यो। अयं मुंडार्थः परस्मैपदिषु। हाव पिरी घिरी। हत्मारयत्न त्रयः। गत्यर्थोदिवादौ। इच्छार्थस्तुदादौ। आनीत्याप्यर्थः क्यादौ। वर्ष स्नेहने। वृ
षु सेचने इत्यग्रे परस्मैपदी। शाात्यर्थः श्चुरादौ। त्वक शब्द इत्यादिर्यदाह केशवस्वामी। कोक्षेक ईनिपदं ने गुदरवे रेचने वा के हिंसेवु कके च श्वरवे भ
रवे हयजे के ऐते चेति। तथा हेषाद्वेषा च निस्वन इत्यत्र पुक्रशोंर्डमरः। कांचा च क्र इति। ६९। कास्त्रानत्य येत्याम्। भासदानौ ६३० अस्यक्त दितेन राम हरकरण ২০২

कं २

प्रात्र फलं श्राजिवत्। श्राअभासेत्यादिना उपधा ह्रस्वस्य विकल्पात्। उभयोरप्यनुबंधानक राकरणं तु प्रकरणानुरोधात्। आउः शासि। शोसस्त
ना क्तिस्यैग्रे परस्मैपदिषु। ग्रसु ग्लसु ग्रसिता। ग्रस्ता। ग्रस्तः। ग्रसितुरिति हेलाराजीये लिंगनिर्देशे प्रयुक्तं। लुवश्चैमिच कारस्यानुक्त समुच्चयार्थ
त्वात्। रतिहू तोक्त वा त्समर्थनीयो। एतेन श्राजिष्णु सयिष्णु व्याख्याता। वहि महि ६४ महवृद्धावित्यग्रे परस्मैपदिषु। महीडि तिकंडादिषु। वर्ह
वल्ह प्राधान्ये इत्यो भाषार्थौ चुरादौ। आघो हिंसायामपि मंत्रे वारह हेहि इति निरुक्ते व परस्मैपदिषु। केशि तिभितेमादयः। अत्रापरितोषवी
जं वैदिकप्रयोग विरोधः। तथा च वर्हश्च प्राबल्ये। प्रव लिकां शंसमि प्रवल्हिकाभिर्देवा असुरान् प्रवल्ह्याथैनानत्यायन्। आत्मनेवेदं नगर्हि विदं
स्वामिना। प्रवह अनेनेमाधितेति। यत्तु ओष्ठ्यादेर्वर्हशाद्दस्य आचार्यत्वनेनेत्य धात्विगमो ह्यनीय पयर्यायपवितयोरो ह्यादित्वे प्रमाणमितितं
न्ना। वर्हशास्य सर्वधिव यवेषु प्राधान्य भवनीति नुसारत्वात्। एतेन स्त्री स्त्री विवर्हि इत्यपि व्याख्यातं। एवं च भणि प्रवृहदित्यत्रापि प्राधान्यार्थत्वादोष्ठ्य
दिसंन्याय्यमिति बोध्यं वहेत्याह। आघइति। उक्षाणं वा वेहतं वा क्षदंते इतिहि वह्लरक्षणे। वेहत्वं इत्यवेहने रतिप्रत्यये निपातितमिति
भावः। अंतय इति। बाहुशाद्दस्य भुजपर्यायस्य ख्याअसौ नेति निपातितत्वं बाहशाद्दस्य च निर्विवादत्वादिति भावः। गत्यर्थोपीति। अरेणु भिर्जेहमा
नं पवतो त्वत्र सर्वे वंदि भाष्यकारेस्तथा व्याख्यातत्वादिति भावः। काशृ ६५० आकारोपधप्रकरणद्वयमिह पठितः। ऊह ६५१ अनुत्क्रमप्यूहतिपरिक्षे समुद्र द

जनइतिप्रयोगस्तु अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमितिसमाधेयः। केचित्तु ओहनीत्याङ्पूर्वं पठित्वा उपसर्गादस्यत्यूहोरिति पर
स्मैपदमाहुः। अमांडिति। झलो झलीति सलोपः ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः। सिज्लोपात् पूर्वं भष्भावस्तु न। असिद्धत्वात्। ननु लुमतेति लोपे प्रत्ययलक्षणे
न सादिप्रत्ययपरत्वाद्भष्भा वो लिसाङ्गस्य सिज्लोपस्य प्रत्ययलक्षणे पूर्वत्रासिद्धत्वादिति भावः। अत्रेदं वक्तव्यं। शङ्का नावतरत्येव।। वर्णाश्रये प्र ग
त्ययलक्षणाभावात्। ननु यत्र वर्णमात्रमाश्रीयते तत्र मा भूत्। यथा गवे हितं गोहितमित्यत्रावादेशो न। यत्र तु वर्णविशिष्टः प्रत्यय आश्रीयते
तत्स्यादेव। यथा तृणेडिति नीमागम इति चेन्न। भष्भावविधौ वर्णस्यैवाश्रयणान्न प्रत्ययस्य ग्रहणात्। किं च स्थानिवत्त्वेन सिद्धे प्रत्ययलक्षण
सूत्रं नियमार्थमिति भाष्ये स्थितं। स्थानिवद्भावश्च विशेषणत्वेनाप्यल्लाश्रयणे निषिद्धः। अन्यथा प्रपच्येत्यत्र इडागमापत्तेः। अत एव तृणह
इम् इत्यत्र अचीत्यनुवर्तते। ननु हलीति केचित्पठन्ति दोषस्त्वं। तस्मादिह शङ्कामन्दैव। असिद्धत्वेन समाधानमपीदमेव। स्थानिवत्त्वे प्रत्ययसि
द्धत्वं नास्तीति प्रागेव प्रपञ्चितत्वात्। अन्यथा रामइत्यत्र विसर्गो न सिध्येदिति दिक्। णिक्षचुम्बने। प्रणिक्षतीति। उपसर्गादसमासेपीति णत्वं
णत्वं। यानिक्षुनिक्षन्नित्यादीति। विकल्पस्तु रूपेषु। धातुत्रयेपि तुदाहरणं शाचः प्रभृतिकमेव। आकृरविरोधादिति भावः। अवतेत्यादि। स्तर्ण राम
णमादरः। तनोत्वरस्तुर्षिणित्यमरः। यथार्थः। कल्पसूत्रे च यदुत्पेन। सोमेन यक्ष्यमाणेन तृणेस्तस्तरत्रेन सत्रमिति तैत्तिरीयब्राह्मणे च नन्तर्पा २०२
स१

रासि धासि धासि। ६७८ एभ्यो गुरोश्च हल इत्यप्रत्यये शासा धासा ध्वांक्षा आद्ययोरनुनासिकलोपो यवादिगणे निपातनात्। मन्तो वर्तिनु
य त्रिभ्यो न। अवादिभ्य इष्टकः। शासामान्। धासामान्। ध्वांक्षामान्। सूत्रे ६८२ संज्ञायां वुन्। भूषकः। अयं ह्रस्वोपधः कृपारो वषभेति।
योः ६९६ जुषी प्रीतिसेवनयोः इति तुदादौ। जुषपरितर्कणे इति चुरादौ। ह्रस्वोपधौ। भूष अलंकारे। अयं चुरादावपि। तम्बरविशेषसादि ७००। जुषु
तनीयो निहूः। शिवि पिवि जुष्यति जुष्यति तिषिमिति व्याघ्रभूतिवचनात्। न च मेनरुधादेरेवग्रहणं। संकोचे प्रमाणाभावादिति मैत्रेयपुरु
षकारमाधवादयः। तदनुरोधेनोदाहरति। शेटसादि। बोपदेवादयस्तु असुं सेहुमाहुः। तन्मते शोधितेत्यादि बोध्यं। जिषु विषु मिषु। ७०५। ड्र
हद्दिती पो निहूः। स्निविं विषिं तुष्यति उष्य नीति दिपिमिति वचनात्। बोपदेवस्तु सुं सेड्माह। केचटारयन्ति। आदिशाह्न्यासकार रहरदन
वर्द्धमानस्ता मिसमनाकारा। पसृ अदने ७२१ आशिषीति। आ शीर्लिङीत्यर्थः। एतच्च कर्तरिप्रयोगमभिप्रेत्योक्तं। कर्मणि तु यग्विषये प्रयोगो
नेति बोध्यं। पुष्यादि द्युतादि। पुष धातुर्गणचतुष्टये पठ्यते। भ्वादौ दिवादौ क्र्यादौ चुरादौ च। तत्रेह भ्वादिगृहीतेन। पुषादीनां पृथक् करणत्वापक्ष
त्वा नेहितत्र पुषेरूपरिपठ्यते। नाधिक्यादिः तत्र हि पुषे रूपरिवतारोधानवः। यदि तु एवं जिघत्सिनोः स्तुस्ताहिंसार्दन एवेह क्रियेरन् ननानेका
नुबन्धासंगीतवं त्रयाणामनुबन्धकत्वात्। ग्रहः स्वरितेत्वेपि ल्कारेणैव नन्त्रिर्वाहात्। यत्तु हरदत्तादिभिरुक्तं स्वरितेत्वादेरपि तेनेव सिद्धत्वादिति।

तत्रादिशाहृग्रहणं किमिति नत्वश्वश्यः । न चाडे वत तथा अपिशाहसमुच्चे यस्य दुर्वृत्ता दिक्षास्तोनापत्त । नापि चुरादिः पतिचाव्यवधानेन न
२ तोनं तंस्य हेरसंभवात् । अतः परिशेषाद्दिवादय एव गृह्यंते । तदाह । स्वादिरूरण पुषादिरिति । नेदिग्रहिपचादिभ्य इति वत् पुषपघुनादीत्येकं एव
दिशाहः सत्रे पठितुमुचितः । न तु पुषादयो घुनादयश्चान्ये दिन एव कुर्गान रुनाडतिचेन । मैवं । प्रत्येकं मल्कोरणे वैपरीत्यगौरवापत्तेः । नत्वानुबं
धीनरेणल्टकारेणिमातुं शक्यः । न तत्कार्यनिर्वाहप्रसंगात् । आदिना मीदिनामुदिनामूदिनो चनत्रसतान् । न यथा । पुषादिषु त्रिविदा । मदाविषु
विधुत्रामु घुनादिषपि । ष्विना । मिमिदा । मिविदा । स्तंसुधंसुत्र्यंहृह्रूप्वूइति पठ्यते । यत्तु पुषादिषु विधूसंराधा वितृदित्यपठनइति । तस्यासा
दिकं त्रुटिते नस्यानिडुपात्रस्यवैयर्थ्यापत्तेः । तस्मादुस्व एव सिध्यतेरनुबंधो बोध्यः । उज्जर्चर्ज । एषां च वर्गीयो तेषु पाठ उचितः । न तिहोपां
तेषु । ग्रातु नगतो । शोहातु रिति । इह शाशाशात्विति प्राचो ग्रंथः प्रामादिक इत्युक्तं । तदा । अजहीदिति । हानेतान्नरहेः । रहसानो । अयं कर्मादेति
स्मरणे चुरादौ । अनिहारिकाभिति । अत्र व्याख्यानमेव शरणं । अथ स्वादिरंतर्गणमाह । गनदीर्णो । मिमिदा । मिदेर्गुणः । शीनं स्विनुवर्त्तते सा च
कर्मधारयात्त सभी । अंगा । क्षिति श्वप्रत्ययो विशेष्यः । तेन यस्मिन् विधिस्तदादाविति त्र्वर्त्तते । तदेतदाह । कृत्तकृशाकारादाविति । उत्थंयास्या पाः राम
फलमाह । एषाइति । शीनीति बहुव्रीहौ तु मिमिदे इत्यत्र गुणः स्यादिति भावः । पपेतस्य उत्सादौ धिवादयोपि स्युरिति बोध्यं । अयं दिवादिश्चुरादि २०४

स्व । मिविदा । स्वेदनीत्यर्थके त्र्याहे भविष्यति । क्षिविघनी ति स्नेहनमोचनयोर्द्दादौ । क्षिविघनीति गात्रप्रक्षरणे । पुटपरिवर्त्तते ७५२ अयं
तुदादावपि । वादलुटलुट ७५५ आद्यो ग्रथमांतो द्वितीयो द्वितीयांतः । ह्वावेव धातू द्विनीयांतो चेत्येके । स्रंभसंचलने ७५७ संचलनं प्रकंपनमिति वि
कल्पनि विपर्ययमो मंथनेन । अयं च दिवादिः क्रादिश्च । नदयवनुर्मे । चनुग्रहणं कर्मेपर्थ्या स्वार्थमिति व्याचख्युः । तन्न । नत्रापि निषेधस्येष्टत्वात् । चनु
ग्रहणफलं तु स्वंदतो स्कुटीभविष्यति । स्वंदेरूदित्वादिट्कल्प इष्टः प्रोसेड तरेषां नित्यमि [illegible] दिप्रासेनिषेधोयं । अत्र गमेरिडुत्तः परस्मैपदेष्वित्यनुवर्त्त
तेन तत्रस्मिन्नत्वे तडानपोरभावं कल्पयति । इहापि तथैवार्थाधिकारान् । तेनात्स्यपि परस्मैपदे रूनिहेलुकि च निषेधः सिध्यति । विरत्स्विना ।
विह्नस्तत्वमिति । तदेतदाह । नानयोरिति । अत्र भाष्यवार्तिकयोर्वृत्तादीनां स्मनेपदेन समानपदस्थस्येड्वचनादन्यत्र निषेधइति स्थितं तेनेन वि पा५
वृत्सीचीचेतेउस्वतात्मनेपदोस्यते । इत्येन समानपदस्थत्वाभावादनरंगो निषेधः प्रवर्त्तते । स च कृते विनुडिं न निवर्त्तते । चनुग्रहणसामर्थ्यादिति ।
चक्लृप्त स्व पंचम्यइमित्र कृतुमुचितं । एवं हि नास्ति चेत्सेवास्तु कृपइति प्यर्थं न चरनादिषु नित्यास्तिः परस्मैपदाभावात् । ततानयोरस्तवाचोभ
नुनिपर्यमितिम्यः । प्राक्षिपुनेत्स्कृत्स्कामिति । नैवं नदेवत्स्येभिपेतमिति वाच्यं । प्रसज्यप्रतिषेधेऽसमर्थसमासापत्तेः । वार्तिकेभेदापत्तेश्चेति भावः । फ२
क्लृपेविस्वर्वानिनानांपाठमुपेक्ष्य भाष्यारूढं पाठमाह । लुपेरोल्लो रेफसदृशश्चेति वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणेन ग्रहणमिति सिद्धांतात् । हर्षवाक्येनाप्तस

मादृत्तिसिद्धेर्द्वितीयवाक्येन सामर्थ्याद्विधीयते। लुटिच्च क्लृपइत्यादिसोत्रनिर्देशो भाष्यकारव्याख्यानं चेह प्रमाणमिति भावः। कृपो रो ल इति
लिङ्गिवा। वा समनेपदे षिनि क्तिवान्त्रगुणः। कृपर्तन इति। ऋतुवर्त्तन इत्यस्मात् क्विप्॥ ॥ घट चेष्टायां॥ येषामन्ते वोऽन्यत्राधीता इत्यपर्यन्तेनेत्यर्थः नियमः
यैतिहेवपर्य्यन्तेनेषामुपसर्गादिनाऽर्थान्तरपूरत्वेपि मित्वमस्त्येवेति न्यासधातुवृत्त्यादिषु स्थितं। नदेत्धनपत्तुरादहरति। विघटयतीति। पाथोलि
६ विहलादिशोषापवाद इति। अभ्यासान्तर्गतस्य पकारस्य इत्वेनरपवाद इत्यर्थः। अतएवाह। घटयतीति। भित्तरा ७१ आदित्वमात्मनेपदमात्र
फलकं। कृष्णमत्वरेमि निष्ठायामितो विकल्पितत्वादिति मैत्रेयरक्षितादयः। क्वथे ११९ आभरणकारमतमाह। केचिदिति। माधव इति। न
ह्यायेभावः। स्तत्रे दीर्घान्तपाठस्मावदस्मिनि तः स्यात् स्वानारोपिदृद्विदारणइतिवत्स्वुः। युक्तं चैतत्। ह्रस्वानां मित्त्वे पुगन्ते मित्वे ह्रस्वो ह्रस्वो विनिह
णानेविकल्पेन ह्रस्वविधानमनर्थकं स्यात्। धातुद्वयेन दद्रुर्दद्रुरिति रूपद्वयसिद्धेः। न चार्थभेदः। धातूनामनेकार्थत्वादिति। लुग्विकरणे
— मिस्वरतिस्सतीति स्वरे मिडिति वक्ष्ये स्वरतिस्त्य सोः पृथग्ग्रहणमस्याः परिभाषायाः ज्ञापकं। परिभाषाभ्यामिति। उभयपरिभाषयोः परस्परवि
रोधे सति उभयोरप्यप्रवृत्तिः। अथवावधारणेऽशापवितागेनाऽविरोधे समुच्चय इति भावः। मारणतोषणमाधवइति। शमलस्य आलोचनइ राम
त्यस्यहिनिशामनमिति रूपं। आलोचनं च चक्षुर्जन्यं ज्ञानमेवा। पश्यार्थश्चानालोचनइत्याद्येन्निकारादिभिस्तथैव व्याख्यानत्वादिति भावः। २०५

ज्ञापनमात्रमिति। श्लाघह्नुङ्स्थेति सूत्रे ज्ञीप्समान इति प्रयोगादिति भावः। एवमर्थेति। पशुं संज्ञपयति। मारयतीत्यर्थः। विज्ञं विज्ञ
संज्ञपयति रूपं दर्शयतीत्यर्थः २ पयति संतोषयतीत्यर्थः। मित्रं मतिरेतुबोधयतीत्यर्थः। प्रज्ञपयति द्वारं तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः। स्यादेतत्। माधवमतेतुज्ञीप्समानो बोधयितुम
भिप्रेत इति रतिग्रन्थस्य का गतिरित्यत्राह। ज्ञपमिच्चेति। ज्ञापनमिति। तथा च बोधने धातुभेदेन रूपद्वयं फलितमिति भावः। यदाहदेवः। जानी
भि नीति सिद्धे ज्ञपयितुं पुनर्मारणतोषणादेर्णिमित्वेपीदमेव ज्ञपमिच्चेति पदं ज्ञापने मारणादौ। नेतार्थं ज्ञापनेर्थे ज्ञपयति पदवज्ञापयेदि —
पिस्वादिति। कंपने चलिः। धातुनिर्देशो रकुः। एवं च दिरूर्जनोजिह्वोऽस्थनेलडिरित्वत्रापिबोध्यं। घटादयो मितः। माधवादीनां व्याख्यामाह। मित
ज्ञा इति। मकारानुबन्धादित्यन्ये। ज्वलहल। एषां मित्वमिति। मिनइत्यनुवृत्तं केशेन व्याख्येयमिति भावः। ज्वलहलह्मलनमोनुपसर्गाविति पा
भा वांतरं। तत्र नकश्चित्क्लेशः। माम विधेयमिति। ज्वलादीनां सर्वत्र पाठात्। नमस्त्वमंतत्वादिति भावः। कथं संक्रामयतीति। यत्तु सुधाकरेणोक्तं इहापि
घत्रेनास्मिन्निति तच्च। नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धि निषेधादिति भावः। रतिन्यासादीति। तथाहि। नपादमीति सूत्रे अयामयतइत्युदाहृत्य यमोपरि
वेषण इति मित्वं प्रतिषिध्यत इति रक्षितादुक्तं। तत्र न्यासेन कम्यमिवनामित्वनोनेस्यनुवर्ततितइत्युक्तं। तथा मैत्रेयास्योपि नेस्यनुवर्त्यव्याख्युः। एवं
हि निषेधानंतरं पाठउपपद्यते। अन्यथा नकमीत्यतः प्रागेव निरस्तीपठेदिति भावः। सामर्थ्यादिति। न परकरणलभ्यं नकोलावधारणेदृ स्वस्य

चरितार्थं। दीर्घविधेस्तु बाधात्यज्यते इति भावः ८... ञुषम केचिदसुसुदित्त्वे पठंति। चोतावमितेत्युदाहरंति चानदनाकरं। तथा हि। काशिका
यामादित्वश्चेति वकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमाश्रित्य ञोनइत्यत्र इड भावः। साधितः। उदित्त्वे तु यस्य विभाषेत्येव सिद्धे तदसंगतं स्यात्। एवं च
स्काप्तत्पेवमितेत्येव साधु। सुषाक्रइति। अन्ये तु ऊरणइ तिस्तगुणमेव पठंति। भागद्वैति तिमि। अत्रेयमुपपत्तिः। नशासददतिस्त्रेञ आदि
ग्रहणं व्यर्थं विसकारीतं ग्रहणेन सिद्धेः। एवं चादिग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थं। अनुबंधाश्रेकानाः। यद्वा वमेरादो यकोलुप्यमिदित्वः।
तथा चतुपदेशे वादित्वाभावात् निषेधो न। वेमुश्चकेवितुधिरामितास्य प्रयोगा श्रेहानुकूलाइति। रमक्रीडायां। अयमुदिदितिमन्वानो वृ प
देवादयोर मितारत्तत्तैकदाजकुत्तम्महीनोन सहते इति माधवः। पा...। पापाने। पारक्षणइतिन ... श्चयत्लुस्विकरणत्वात्। इदं नित्सा
नो निर्देशाः। दृश्यते। निपाठस्त्वचिन्त एव। ... कश्याकारादा विनि। तेनपपेनस्केइत्यादौ न। शिनां निकर्मधारयस्यास्तखात। बहुव्रीहौ तु संपदे व
दोषः। अत एव। निर्सर्जोहित्यादि कयोर्नेह ग्रहणं। द्रापः स्तुनापहारात्। चानद्वाः संभवेपि शाकारादित्वाभावात्। यत्ताकुः। शिलुवी निध्यास्वा
नात् चानशितेति। नचा उकरीत्या कर्मधारयस्यावकोश्येतेऽवी तस्स्वेय्यथ्यात्। सोदःपरस्य। सदिस्वंजोर्निपात्कक्क्रुच्छा स्तूदी विभाषाप्याऽ धाम
नतुगुणत्वाउपेक्ष्यः। ...ते। विशीर्णताया मिति। तथा चैते तिरीयश्रूयते यदश्वत्रीयतेति। ...नंतिमि। वादेरवहिंगिरिविचादेरगत। २०८

रितिः२

विनितत्तेलुदिच यातनमिति रूपं। तथा चास्येवथानोरिदं रूपं प्रसिद्धं चेति तनते निर्देशाः। गमलृगतौ उपचय्याक इत्यादिवदिति भावः। ह
त संपर्चनेत्यादि ८८५ कुचशब्देतारेइतिपवितस्येह पुनः पाठः संपर्चनादावेवज्वलादित्वप्रयुक्तो णो यथास्यात्। मेष संगमेव ८६२। प्रजोयग्र
हणेधिनामितिलक्ष्यं। हेमंघंते गच्छेतेइति विग्रहः। बुधिरवोधने इत्यत्र रौहिवादिकेनिसात्मनेपदिभिश्च साहचर्यात्तथा हृतस्येव ग्रहणमि
त्यर्थः। यत्तु माधवेनोक्तं अकर्मकैः साहचर्यादिति। तदुपेक्षितं। सकर्मकादपि चिणदर्शनात्। तथा च माघः। क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः। श्रीकृष्णे
पि। अबोधितज्ञा गरुडस्य सक्षितिणीति। उबुंदिर। बुंदित्वा। बुंत्वा। नक्त्वासेडिति वा कित्वं। निशायां। बुंते। निशामनं चाक्षुषं ज्ञानं। वेण ८७० वादित्र
स्ववायपंभोउस्य वादनार्थमादानेवादित्रग्रहणं। ...नापीति। उत्तमानाम हिषमन्त्रवेन दित्यत्र भाष्यकारैस्तयो क्रूवादि तिभावः। ... ८७४ वि
त्त्वसंगेनु ति सामसनेपदीगतः। अयंचुरादावदंतः। ... ८८० बाधनस्पर्शनयोः। अपस्पशत्। अत्स्मृदृत्वरप्रथेत्यादिना अभ्यासस्यात्वं। सन्नदि
त्वापवादः। स्वामीतुपपडत्येकेत्याह। अत्र पाठे यनोबना निपस्य चेड्इत्यादयः प्रयोगाः प्रसि... ला। पस्पशा। यङोन्दिविरापस्पैता पूर्वेकस्य विधे
रनित्यत्वात् अभ्यासदीर्घ इति माधवः। पसेनिदंसोनः सोत्राधातुः। पसतीत्यादि। घटुको स्कजेपजेत्यादिना अभ्यासस्यनुक्। पंपस्यते। पंपसीति।
पंपसूइति कंडादिः। पंपस्यति। ... ८९२ भारं हरति। ग्रामं प्रापयतीत्यर्थः। अंशोहर तीत्यनीकरोति। स्वर्णं हरति चोरयति। पापं हरति नाशयति।

आदेशरूप। लिटि धातो रित्यतो धातो रित्यनुवर्त्तमेवाविशेष्यते। नदाह। उपदेशेऽजंतस्येति। धातोः किं। गोभ्यां नौभ्यां। अस्ति चात्रापि गमेर्डोः
ग्लौ तु दिभ्यां डौ इत्युपदेशे एवं। उपदेशे किं। चेता। स्तोता। लाक्षणिकत्वादेवात्र न भविष्यतीति चेत्। एवं तर्हि वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्त
परिभाषाया अश्रयणं इति ज्ञापनार्थमिदं। तेन क्नोपयति लादीक्रता त्ता तौ पुक् सिध्यति। आशितेति पर्युदासे बहवो दोषाः। तथा हि। सुग्लः
सुम्ला। सुग्लानः। आकारांत लक्षणः काड्। सुग्ल इत्येवं स्तुः प्रत्ययनिमित्ते प्राप्त आदंतात्वप्रत्यया इत्यन्तो नाश्रयात्। किं च। जुग्ले इत्यत्राभ्यासे
इकारः श्रूयते। द्वितीये नेवीति वचनात्। तस्मात्तस्याप्रतिषेध एवायं। विषयसप्तम्यां तु पर्युदासेपि न क्षतिः। अत्र वृद्धावामन्त्रितस्य ग्रहणं कृ वा
धनार्थं पुनरारंभविधानं ज्ञापकं। नदाहुः। अनैमित्तिकमात्वं। शितितु प्रतिषेधः इति। तदेतदाह। न तु शितीति। इत्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे नेत्
र्थः। धातुग्रहणं शिप्रत्ययस्य प्रत्ययस्य शितीति कर्मधारयेण विशेषणत्वाय। यदि तु शितीति बहुव्रीहिः स्यात्तर्हि जग्ले इत्यादि न सिध्येत्। एवं शिता
तावतो लोपः इति वा। अजाघ्रोः। किं। ग्लायते। यङ्। जाग्लायते। यङ्। दासीय इट्। आर्द्धधातुकयोः किं। यांति। व्नुतो। कर्मव्यतिहारे नेड्। लुङ्
मेकवचनमिट्। येन्यत्र कृण्णे धापयति। दधौ। घुमास्थेत्यत्रेति व्याख्यानात्। नत्वात्मनेरेस्य निजहातीति श्यना निर्देशाच्चेति भावः। श्याधा इति। अय राम
न्विदर्शनाभ्यां शाछाभ्यां साहचर्यादिति भावः। एवं शाछासेतित्यस्य विधावपि बोध्यं। तेनाश्यात्रिति। तिष्ठते वा सापयति। नतश्च संयोगादेर्गुणः। ऋ २०७

वसुरन्तौ इहस्त इहये पिशाचा अत्र वृद्धिनिमित्ते लिटि ञित्याख्यानं। नस्तत्रानतुगुणं। इत्यनेर्दिग्लिटिच्छिप्रकांतेत्रा वृद्धिनिमित्ते इति कुम इति
स्व२ त्सं। ननु विषये वृद्धिबाधिकेति चेत्। परत्वेन गुणस्यैव न्याय्यत्वात्। येन तु इर्व विप्रतिषेधेन वृद्धिरिति। तन्निर्मूलं निष्फलं। तदेतदाह। गुणः स्या
च्छितीति। गुणोर्ति। अर्तीति श्व्यादिश्व्रो घोश्चांदसे तु तुल्य नहि निर्देशः। ऋग्रहणमेव तु सुकरमिति हरदत्तः। तन्न। यङ्त्वात्त्यर्थत्वात्। क्रिग्निर्दे कुरु२
शस्य। अकारे विधेये गुणग्रहणं वित्यप्रयोजनं। अयङ्यकिङ्ति निस्वरतो तथा त्वनुवर्तनेन त्रालिङो विशेषणं। तदाह। यारीतिनेनेह न।
संस्कृषीष्ट। सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च। आयोरङ्क्ति। तथा च शाच्या पादोदयुदाहृतं तदाकरविरुद्धमितिभावः। असंयोगस्य तु ज्ञानमिति। स त्रि तु श्र
संवेइत्यादौ तथा दर्शनात्। ऋतश्च। सार्वधातुके। कृश्नुवोः किं। योयुवति। नौनुवति। असंयोगपूर्वेति किं। अश्नुवंति। असंयोगपूर्वग्रहण
मो विशेषणं नतु प्रत्ययस्य। तेनाप्नुवंतीत्यत्रापि यणेति भावः। स्यादेतत्। कृश्नुग्रहणं व्यर्थं। योयुवतीति यङ्लुकं तस्य प्रकारांतरेणैव चार
णात्। तथाहि। चांदसो यङ्लुक्। तत्र प्रत्ययस्यार्द्धधातुकत्वादेव यणन्न भविष्यतीति चेत्। सत्यं। कृश्नुग्रहणादेव ज्ञापकात् भाषायामपि ङ्
नि यङ्लुग्भवतीति भाष्यकाराः। चांद्रास्तु यङ्‌को भाषाविषयत्वं निषेको च मेवेत्यतुः। ज्ञापकतामिधनपितु मि हाने नकुचरस्य स्यानुरतिः
वं प्रदर्शिता। तेन युवं तितुंनी त्यादेव्यर्थत्वोस त्तोहि हुश्नु ग्रहणस्य ज्ञापकता निर्वहति। अन्यथा सार्वधातुकपरयोर्हुश्नोरनेकाच्त्वाभिचारा

नु किं न स्यादनुवृत्त्येति दिक्। उङ्देशस्यैवेति। न चास्यापि ग्रहणमस्त्विति वाच्यं। गात्रेऽत्यादौ तदुदं ऋवर्ण्यऋकारस्य चरितार्थत्वात्। आदेशाऽन्त्या
रस्य तु न चरितार्थः स्थानिवद्भावेन ऊतादेव तञः सिद्धत्वादिति भावः। मुङ् वधे इति। कुहोश्चुरिति ङस्य सूत्रं। १५। कुङ् इति। अस्मात्स्वार्थे णिचि
लुङ् ऽः। ववयोरभेदात्तु विकल्प इति माधवः। रुङ् ९५ रिषणं हिंसेति। रिषेर्हिंसार्थाय ग्रहणं लात्। वोपदेवोप्याह रुङ् वेधगत्यामिति। प्राचा तु भाष
णे वेति पठितं। आख्यातमिश्र्वरोषणे चेति पाठान्तरमुपन्यस्य रोषणं कोपोत्पादनमिति व्याख्यातं। तत्सर्वं माधवादिविसंवादादुपेक्षितं। मेङ् प्र
णिदाने प्रणिमयत इति। नन्विह नेर्गदेति णत्वं कथं स्यात्। घुशिद्विषये आत्वाभावेन माङ्रूपाभावात्। किं च। अशिद्विषये कृतात्वस्याप्यस्य णत्वं दुर्ल
भं प्रतिपदोक्तस्य माधातोर्ग्रहणस्योचितत्वात्। गामादाग्रहणेष्वविशेष इति चेत्। मिनातिमिनोतिदीङां ल्यपि चेत्यात्वे न तयोरतिप्रसंगः स्यादाहर
त्त्रिमितादिति। अयं भावः। दाधाघ्वदाविति सूत्रे प्रणिदयते प्रणिधयतीत्यत्र णत्वसिद्धये भाष्यकारेणेत्थं सिद्धान्तितं। णत्वविधौ घुमेत्यस्य
स्थाने घुप्रकृतिमाङिति पठनीयं। घुप्रकृतिश्च माङ् चेति द्वंद्वः। प्रकृतिश्च कस्येत्याकांक्षायां सन्निधानात् घुमाङोरेव। अतो न काप्यव्या
प्तिः नापि मामाङ्मेङां इत्यत्र मिनातिमिनोतीनां सोऽस्त्यातिव्याप्तिः। माङोऽङ्कारानुबंधस्येषोपात्तत्वादिति। दिग्यादेशो नेति। दयतेर्लिटि द्वित्वं प्राप्तं दिग्यादे राम
शश्चात्र विशेषविहितेन दिग्यादेशेन द्वित्वशास्त्रस्य बाधः। पीस्यात्तु भ्यां द्वित्वं न बाध्यते। विषयसप्तमीमाश्रित्य लिटि तु सतेः प्रागेव तयोः प्रवृत्त २०८

त्वात्। दिग्यादेशविधौ तु परसप्तम्येव न तु विषयसप्तमी। लक्ष्यानुरोधात्। तदेतत्सूचयति। द्वित्वमपीति। सा चोदिष्व। इहाल्लेनेयं देषिनिनात्तु
वर्तितं। परस्मैपदेषु गातिस्थेति लुकः प्रवृत्तेः। ओङ्। विहायसा आकाशेन। वातुं च्या आकाशं विहायसीत्यमरः। विहायसामित्यनाकरः पाठ
मान्वय। अभ्यासस्य विकारोऽभ्यासः। स चेत्वमेव। न तथा हि। दीर्घश्रुत्या चइत्कपक्षितं न चमोनादीनामभ्यासविकारत्वे तोऽग्र इकाराद
न्यः संभवति। यदि तु ह्रस्व इत्येव ब्रूयात्तर्हि तद्धितनिर्देशो व्यर्थः स्यात्। स हि अभ्यासे इकारश्रवणार्थं क्रियते। अन्यथा जंतस्याभ्यासस्य विधीय
मानो दीर्घः हलादिशेषमात्रं प्रति सत्कं न तु सन्वदित्वमपि। तदेतदाह। इकारस्येति। अत्रेत्यास्य कारः। धातोः कर्मण इति सन्त्रे वा ग्रहणं चि
ज्ञपि ऋस्तृत्री रोषणया संबध्यते। सा च व्यवस्थितविभाषा। तेनेह सन्नन्तद्वयेऽर्थविशेषोपहितेभ्य एव सन्निति। स च विशेषे तु नितरामेण साक्षा
दनुक्तोपि तत्र विकारादिभिरूपनिबद्धः। तं दर्शयति। शुपेनिंदा। सोमिता दिना। सन्यङोः। सन्नन्तस्येत्यादि। यङ्गुमाशासन्यङोरिति सप्तमीमा
श्रित्य सन्निपत्य ङि चपरे इत्यिस्थाने। नन्वा प्रतीपिषुनि। अत्राधनेऽत्यादेः सन्यङोः प्रकृतिभागस्येव द्वित्वापत्तेः। आटऽप्रदनुरिसादोलिटः प्र
हतेर्यथा। नहि निमित्तत्वविशेषे लिङो न द्वित्वं सन्यङोः स्कृन्ददिति संभवति। यत्तत्र प्राचोक्तं द्वापोऽकारेण सिद्धे सन्यङोर्ह्यकारोच्चारणमजादेरिति १२
द्वितार्थं तेन न पसेनो द्वित्वमिति। न च। निमित्तत्वस्य कार्थित्वायोगात्। नकारोच्चारणस्य सामर्थ्यमितरं। अकारफलानां बहूनां सत्वात्। तथा हि।

गौ·

कृते २

पापचक इत्यादावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादनुपधायाइ इति वृद्धिर्न प्रवर्तते। किंच। दिद्रसितेस्सलिप्सादिभ्य एका स्त्वाभाषायरू। अपिच।
पु २ दिद्रसंधितिस्सामित्यत्राऽचोय नियंतोनावृद्ध्यादातः सिध्यति। तथाचप्राचामुक्तं। अजंतं न्यूनत्वदिपियन्। दिद्रसंधितिस्सामिति। किंच। विप
ठिपिप्रालरणकुरतानीत्यत्राल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्स्सलक्षणोनुस्वा। अपिचायस्य हलङ्यादेस्त्रस्य तिसंयोगान्त्रग्रहणं। अहयीदिद्रसादौ यल्लोपका
भ्यसर्थमिति सिद्धांतः। तथाचापायविष्टेत्यादौ यल्लोपोप्यकारकृतो। अपिच। पापच्यतेरचोयतः। पापच्यः। हलंतत्वेनुल्पतिकथं चियल्लोपस्य
सुपधा ह्रस्वो वजेरितिकुत्वेपापाक्यइतिस्यात्। अपिचाऽपायचिफलं स्त्वयमेव। अपापचिष्टेति। यऊंतेस्याजेनत्वेऽचः कृमंकितरीति
च्चिलिकत्वः सिध्यति। तस्मात्सन्यङोरिति षष्ठ्येवयुक्ता। अतएव यङ्लुकि प्रत्ययलक्षणेन यङंतत्वाद्द्वित्वं सिध्यति। परस्सरमां तंगकार्यत्वान्न
लुमतेति निषेधः प्रवर्तते इतिदिक्। दानशानभ्योर्वेति। आर्जवनिशानार्थाविति भावः। अर्थांतरेत्विति। गोपूनोदिरूपधातुपाठेपाठात्तरूपर्थ। गुरा
दयइति। तथाचानुस्वारिमात्रसाम्येपिभ्वादयोभिन्नावेवेत्यर्थः। भेदास्तुपगम स्यफलमाह। अनुबंधस्येत्यादिना। अभेदेतुसन्नंतादिवाऽक
र्तफलाण्यंतादपितङ्स्यादितिभावः। इडुण्गविति। यद्यपिहलंतात्वेतिसनः कित्वेनापिगुणःस्तुपरिहरत्ययापीडभावात्युक्तहेतुरेवानुसराम
तयः। एवंचगुणप्रसंगस्यैवाभावात्किं कित्वान्वेषणेनेतिभावः। मीमांसनइति। यन्नंतरतंत्रेवा वस्पत्यादौमीमांसाशद्वोमाङ्ज्ञानेइत्यस्माधुर २०२

३२

न्इत्युक्तं। न चयदिसमर्थनीयमित्याग्रहस्तर्हि विमाशाण्कत्वयः। इहसन्यहमितिस्त्वावदात्सनेपराहचिचुरादिकाद्धिनेवेतिस्थितं। मानपूजायां
मित्यादिवनिकारयं योपिभंक्त्यायास्येयएव। नहितस्मादयंसन्। एवंस्थितेसन्यहमितिरनुदात्तेत्वेवेसवमानाभावात् ङिदेवसाम्तु। नुक्त
स्तेवेतिपाद्यतां। मुंडमिश्रादिस्त्रेहत्स्वकलयोरदंतत्ववत्। नचैवंव्याकरणानामुपायेषाग्रहः। उपेयप्रतिपत्त्यर्थाउपायाअव्यवस्थितइ
त्युक्तेः। नेवंवृत्तनिमीमेतिइत्स्यप्रसंगः। घ्वादिसाहचर्येण लेण्छास्तन्यैवनहिधानादिति। नभराभसि। रोभस्यमुपक्रमः। केस्कंदेरनि। अपोप
देशत्वादभ्रासेविभाषेयं। पूतुसात्सदाघोरितिनिषेधेप्राप्तेइमितिच। निषेधस्यप्राप्तिपूर्वकत्वात्। क्त्वेवेदमिति। एतच्चमाधवादिग्रंथेस्पष्टं।
प्राचातुविकंदतीत्युदाहृतंतन्नेतिभावः। नसंबध्यतइति। तथाचपर्युदासाविषयत्वात्सरेकत्वंरस्यानिङंतेपिषत्वं भवत्येवेतिभावः। अतएवाहा। प
रिस्कंदतीति। नप्रहते। अस्यकविदुदिताः प्रामादिकः। अस्पृहिति। लृदिताद्यंङ्। प्राचातु अस्याक्षीत्। अस्पाक्षीदितिस्तिजस्पुदाहृतःतत्प्र
मादिकं। कृषमृषेतिवार्तिकमप्येस्यपेः प्रसेपोपिप्रामादिकएवेत्यवधेयं। यमउपरमे। केचिदसुसुदितंपठंति। कितनिवासे। चिकित्सतीति। रोगमप
नयतीत्यर्थः। दंडकं विचिकित्सतिनिग्रहाति। सेतेत्कर्णंचिकित्सतिअपनयति। नाश्यतिवेत्यर्थः। स्वाश्रयं चिकित्सति निखंडनं। तथास्यावसरे चिकि
त्सनामितितुयुक्तमितिवर्द्धमानः। तत्रवर्द्धमानस्यप्रमादइतिराद्धोस्कभेरपंक्तेः। जदेतद्दुमच्यति। करिदिति। भजसेवायां। १२९२ दिमस्यनजति।।

यत्तु हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते इति मंत्रे भजिष्यन्त इत्यर्थ इति वेदान्तग्रंथेषु व्याख्यातं तल्लेखकप्रमादात् ॥ उवप ॥ ढुनःक्ष्रि ॥ उद्ध्रिमं ॥ द्रुवविनि
काशिकेः पाठः सामादिकः ॥ वेओ वपि ॥ इकार इति ॥ न च स्थितं स्तकः ॥ तुमापत्त इति भावः ॥ य वेल्ला सावभ्यावादि ॥ न हि नासौ विद्यमानत्वं स्था
निवद्भावेन लभ्यं ॥ अशास्त्रीयत्वात् ॥ न चाऽचः स्वस्व इति निषेधस्य शास्त्रीयत्वादनिर्देशो स्थित इति वाच्यं ॥ अथ इत्कृते च स्थिविधित्वात् ॥ वरव्यक्त्यायां च
॥ उव दिप्रेमि ॥ कृते यह इत्यव चस्तपनात् भजामा इति तु पल्लवस्य प्रमाद एव ॥ भ्वचेतरः ॥ परस्ररूप इति ॥ अतो लोपस्तु न भवति ॥ आर्द्धधातुको
पदेशे ये पदकारान्त इति व्याख्यानतात् ॥ अभ्यधीति ॥ न विहान रंगता इत्युणादेशयोः कृतयोः यान्तादेव वृद्धि निषेधोक्तः ॥ किं ग्निः ॥ ग्रहणे
स्थं॰१ नितिवेत् ॥ न स्थित्यंतरंगमस्तीति ज्ञापनार्थं ग्निश्चि ग्रहणं तेन स्थिरिर्णनि जिरिग्नित्सो ये द्वं नानो स्थिती प्रभृतीनां च सिचिअ चिरायीत् ॥ अजि
रायीत् ॥ अवेचायीत् ॥ अनेनायीत् ॥ इत्यादि सिध्यति ॥ लुलुपनीति ॥ लुपनीत्यर्थः ॥ उक्तं हि ॥ विद्वत्प्रदुमे ॥ लुलंलोपे इति ॥ कास्त्यने काज्ग्रहणं च
लुंपाद्यर्थमिति वार्त्तिके व्यवहृतो वा ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इति भ्वादयः ॥ ॥ अतेरीयङ् ॥ अतिस्त्रोत इति ॥ नोनायं धातुरिकान्निर्दिष्टः ॥ वंचित्स्यूनश्चेति
वी॰२ त्यनुदात्तात् ॥ यत्तु वदंति ॥ ईयङो दीर्घोच्चारणं नो यं इदंत्वे हि सवर्णदीर्घत्वे सिद्धे रियङ्मेव कुर्यादिति ॥ तन्न ॥ एरनेकाच इति यणापत्तौ सव राम ९९
र्णदीर्घस्य दुर्लभत्वात् ॥ न च यणः ऽवास्त्य ॥ अहस्त्रावेति दीर्घेपि पत्ते रित्यक्तेक्षोपि वा ॥ सन्यङोरिति द्वित्वापत्तेः ॥ ल्यपायां चेयदिति ॥ कृतीयत इति २१०
नी॰२

लपपयि पुरुकृतीयते स्यात् ॥ हणयोरिति नार्थविशेषे विभहमल्लेनाभिधानात् ॥ अर्त्तनं च कृतीयाचघृणीयावघृणार्थका इति जुगुप्साकरु
ण भयवाचिना घृणा शब्देनार्त्तनादेरर्थनिर्देशं कुर्वन्नमरापि कृतीयतेर्थतात्पर्यं प्रमाणमिति धातु चंद्रोदये उक्तत्वाच्चेति भावः ॥ शप
ता इति ॥ यत्तु प्रसादकृता इयउ भावे आतिष्टि सात्मनेपदमुदाहृतं तत्सामादिकमिति भावः ॥ उस्तंभोः ॥ घसिभसोर्हलि चेत्यत्र हल्यत्तु
वृत्तेर्भिउादेर्न दृदिहि स्तपिहि ॥ अनादिसि ॥ थित्वात्स्वरलाच्चानूउः स्यात् ॥ निवद्भावेन पुनर्द्वित्वं तु न ॥ सकृद्गता विति न्यायात् ॥ यहाहोयरिति
स्यात्यादेशापादर्थोरपीकारउच्चारणार्थः ॥ हकारस्य धकार आदेशः तेन हल्लीत्यपि नानुपपत्तं नापिनातउः प्रसंगः ॥ अनुदात्तो ॥ वन नी
तेरपि ॥ वनतेरव्यभिचाराच्च विशेषणमिति भावः ॥ स्यात्तु माचाएषामनुनासिकस्य लोपइत्युक्तं तत्त्व ॥ न मिमन्योः मिहनहमुच्चमस्जा
दीनामनेत्यस्यापि लोपप्रसंगात् ॥ अनुदात्तोपदेश इति ॥ अनुनासिकानात् इति भावः ॥ तनोत्यादय इति ॥ अत्रापि प्राग्वत् ॥ वधादेशोदंत इति ॥
८ तेनावधीत्स्वात्तो हलादेरिति वृद्धिर्नेति भावः ॥ च क्षिङ् ॥ दर्तनेपीति ॥ विश्वाकृपाभिश्च एशाचीभिरित्यादौ न धात्वांस्थानत्वादिति भावः ॥ ए
नेरितइति ॥ नुमूविधौ गोः पादांत इति स्वादंत ग्रहणानुवृत्तेरिति भावः ॥ एवं च चक्षिङ् इकारस्याने अकार एवं वं कृनुमुचिनः ॥ ख शादिरितिनात
स्कलं तु प्रागेव प्रपंचितं ॥ अस्यनिवर्तिनि ॥ स्यानिस्यत्र तु विधिसामर्थ्याच्चेत्तेना सिद्धं ॥ स्वतंत्रस्य स्थानेः सार्वधातुमात्र विषयता वावस्यमा ६

णत्वात्। सिः सो ऽइअनो धेति। अत्र सेधे इत्येतं तयोरनुकरणं अविभक्तिकश्च निर्देशः सौत्रः। युवुशाखाक्रादो ईडजनोरिती दअजानि षी
त्कलं पक्षे लङि रेडि धमिति नदाकरविरोधादुपेक्ष्यं। यद्यपि जनेः श्यना भाव्यं न तथापि छांदसत्वात् श्यन्न। लुकि उपधालोपाभावे च जनि षे ज
नि धेड् इति बोध्यं। गमि सिमुंचने। धजामेसि। उरस्तेन वेति मंत्रे भिंसानं तुड्हो मुरवमि निरंसा नत्येवमयोगादिति भावः। किं चुलुम्पि सर्जनी पञ्चान्यी
चं: नायेषी निःसृत्रेरद्वि न्यासपदमंजर्यादि सर्वग्रंथाअस्वरसात्त्व्यांतत्वे असंगता स्तुः। नत्रहि तुमादिभिः प्रसेवं वक्तव्याय
ले षत्तमिष्यनेनेनानिस्से निं क्रित्यत्र नेत्युक्तं। अस्यगाल्यांनतेतुत्र श्वादि पत्ते षद्वो शिति कत्वे कवर्गास्तिरत्तेन पत्वं दुर्घामिति निकृष्यं अन्तदाक्रिये
ता णिजि सुट्टो सेट्। वा प्रभृतिना। णिजि सिविमिति निरनुषंगस्य पुगित तेन जो हो ताादि वृस्यर रित एवतत्र एव ग्रहणात्। शिजि अस्य
ला। नालत्वादिः योषेवर्णिडु विनना विधन्वत्रितिर्दरनात्। त्कप्रस्य येशिंजिनं। अंवश्यवृत्ति न्यंतान्ड। पिशी जिनी। भ्रूषणानांतु शिंजिनमि
ख त्यमरः। मौर्वीज्या शिंजिनी गुणा इति चामरः। सिंजदयस्तु भंगेरित्यत्रानुदात्तेत्त्वलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यता च्छनाबोध्यः। उड़। सुपुत्रि
उनि। स्वरता युक्तेनन्यायेनेहनित्यमिट्। वा नासविति। स्वरतीस्तनीति वेट्। तुक्तस्तुवाम्यमः। अपिरर्थमिति। यत्तु माधव एभ्यश्चरस्यापि राम:
तत तःसार्वधातुकस्येति व्याख्यानं प्रामादिकमिति भावः। स्तूरंति। न्यासकारवर्द्धमानादयः। यत्तु पदमंजर्यां उज्जवीलत्र वृत्तं छंदसीति शपो २११

नै४

लुगिति दर्शपनेन चाम्यमो वृक्षमाणं लेख कप्रमादात्। पूर्वंप ितिमिति माधवः। आपि शालास्त्रु स्तु स्तूवाम्यमः सार्वधातुके छंदसीति
पवं ति। इणणे। भौवादिकस्येति आशिलिंङि ति भावः। विध्यादेनुसमीपादि निनभवस्येव केचित्तुवी गतौ। स दीर्घमीकारं प्रश्लिष्य माकु
रित्यनुपरं वक्ष्यनेतन्मते विध्यादावपि भवत्येवेत्यवधेयं। वार्त्तिकमतेनाह। लास्याघा मिति। भाष्यमतेनाह विवक्षित इति। उभयमपि दि
वनेन चा। निस्त्रं नेह प्रवर्त्तते। आद्येति मित्त्वाभावान्। दीर्घो पेत्ततेति न कृतादिति भावः। वीगति। एकदेशी मतमाह। अनेकाचो पीति।
तथा च दीर्घ मकमेव विकल्पः। इक। ईलक। गति व्याप्ति क्षेपप्रजनखादनेषु। तदस्य दारेः संज्ञा। प्रयुंजते च। नहितरणिरू दीतेदिक्षु पराधी
नचत्तिरिति। कम्प्र मिहारेतेड्। न च गतिहिंसार्थेभ्य इति निषेधः। उत्सर्वस्याविभर्तार्थकत्वात्। प्याप्रकूयते। संते मि। चापरिवासर्जनी
स४ पड़त्वक्ते। पद्यस्मारप्यार्थधातुकस्यानिर्दिष्टयाने। ऊर्वारइति भावः। आमाने। नाल्पेति। उं। नु एव न च ग्रहणमिति मेड्। धातोमित् रूपं न तादिति
भावः। विदाकुर्वीवोरोलुगिति। आम इति सूत्रे लेरित्यनुवर्त्तयन्तां मतेनेदमुक्तं। नित्यर्थेति नेवलुगित्यवधेयं। उपसर्गे। प्राडुस्प्तोति। प्राडुरस्
इति सांतमव्ययं। प्राडुष्पन्ति प्राचां येषु भूइन्ययाक प्रामादिकः। अनूनुदे। केचिदतुपित्ते पठंति न दनाकरं। भिरादिपाठानर्थक्यापत्तेः॥
क्रिं। सजादाविति। एतच्चेके गुणवृद्धी इति सूत्रे भाष्यकारैरर्थनउक्तं। नृरिर। धितेनेति। सहरु दधिन्याय्यात्। प्राडुरूरीणपि देयास समाधानं स्पतं

र्थो। यथा भा। यथा मेति। जुहोत्युत्तममाणइ सांदेजहादित्वस्य निर्विवादत्वात्। सकलधातुवृत्तिकारैस्तथा स्वीकारोचेति भावः। जुसिच। रा
आकारादावपीति। कस्माच्चिदिति नोऽचीत्यनुवर्तनादिति भावः। यत्तु प्राचा कृत्युसुसि सादौ यासुटोऽपि ताङ्गुणइत्युक्तं तच्चाजुसि गुणस्य निषेधा
पवादत्वात्। भित्त्या व्याख्याने तु क्लिष्टत्वादुपेक्षितं। भाष्यादावस्य सूत्रस्य प्रत्याख्यानस्यैव लाभात्। ददरिद्रा। प्राचो तु मनुवदति। यदिति। निर्मूलमेवे
ति। यत्तु व्याख्यातमिति कृते। अभ्यासे अतोलोपे कृते आत औ णल इत्यौत्वं नेत्यादिना हारा। नचाहि आत औ णलइत्यत्र प्रथमाद्यादोकारे
कर्तव्ये औकारश्चेवं ददरिद्रौ इति वा लोपे पित्वरणाय्यसिद्दामभावे लिङ् मिनिपारायणिकहरदत्तमाधवादिभिरुक्तं। स्वयमप्युपन्यस्तं चानत
थमेतस्यापरं त्रिःयदपि दविदेरस्य समर्थनार्थमुक्तमुच्चारणे विशेषाभावादोकारविधाने भिन्नानदपि भस्मान्। तस्मिन्नृषे आमोतुवीरत
त्विव क्षितत्वमिति। ददरिद्रत्वनइयाद्यपेत्वादं तलक्षणो गनकिंतुपश्चाद्युगे वेति भावः। आदरिद्रुरिति। क्विजभ्यस्तेति सेर्जुसा लङः स्थाने
दायनस्येवस्यादं तलक्षणो विकल्पस्तनभवति। परत्वाद्भ्यस्तयोरित्यत्रालोपे आकारान्तस्यैवाभावादित्रिमाधवः। न चदरिद्रा ... सिद्दति मिय
रि नआलोपात्परत्वादपवादत्वाच्च ईहल्यघोः ... तिसिस्यादिति वाच्यं। अकृतव्यूहा इतिन्यायात्। ईत्वे हि हलादित्वनिमित्तं नच्चविनाशोत्सुत्वं जुसोभा राम
वि ... त्वात्। वदरिद्राकां। भाषायामप्यस्य प्रयोगो दृश्यते। अपाय सेनान्यसुवां निदेवाइति। इत्यादि दरिद्रः। ॥ चर्करीतं परस्मैपदिनइति। होप्यदइत्यादि। २१२

माङ्क २

दयतेतु केषांचित्प्रयोगाः शामादिका एव। कथं तर्हि स्त्रसायोजुहूनां सुरभिघृतधाराहुतिज्ञाने दितिर्सौदर्यलिहरी। नायंज्ञानधातुः। किंतुचानव
उभन्। स्त्रितः क्लिः भृविभ्रमं। तोंऽप्रास्कादिति तपक्षितापरत्वमितिकरोदाहरंतिर्सौ ईहल्या। यत्तु प्राचा ऽयंथं व्याचस्यालोकतं मीमिते द्युभास्वेतीत। मिमीम
आमारिकं। तत्रार्थधातुकइत्यनुवृत्तेः। तथा चकाशिका। आईधातुकइत्यधिकारो नत्वपीति योगंथावदिति। अत एव मातः। माथः। गाते। गा
५ से विइत्यादाविति तत्र। एतेन घुमास्थेति सूत्रे क्ङिनिर्फिं। ददातीतियत्र। प्रस्कदाजकृत्तदपिप्रत्युक्तं। अत एव तत्रहितार्थादानाथानेति प्रस्कदाहर
दयत्तादथइनिकृतहिता भ्यासकार्यस्य धातो ... नुकारणं ननु दयधारणइत्यस्येति व्यावृत्ते हिकृत्यस्येति। अयं नस्येति तेन दधानी सव्रने
भवति। यदेवं धत्तइत्यादावपि न स्यात्। आलोपस्य स्थानिवत्वेन ... अयं नत्वादत आह। वचनसामर्थ्यादिति। किंवस्त्व पिस्यानिवत्वेन निर्दिष्ट
तं स्वयं नत्वमा श्रयिष्यते। अपिच इत्र्जा सिद्धेन स्थानिवदित्यपीह परिहारो बोध्यः। यत्तु वदंति नायं परिहारः साधुः। सवर्णदीर्घघाने बेधारंभेण
स्वाभाविकत्वादिति। नच। चेरयलोपस्वरवर्जं द्विर्वचनादिनिनवक्तव्याना। निवदनाभाष्यकारेण सवर्णदीनां प्रत्याख्यानत्वात्। अनुथान्यादयंतवति।
कृत्यसुदाहरंति। अनुनासिकस्याक्विझलो दीर्घत्वं ... दत्वानेति भावः। समित्वभिधानेदीर्घेमिवत्सेवेति बोध्यं। ॥ इति जुहोत्यादयः॥
पितु। परिधिषेवेति। स्यादिवेत्याभ्यासस्येति नियमो नेह प्रवर्तते। तत्रेपाकृतिनारिस्यनुवृत्तेः। अस्य वामाकृतिनीयवाद् यनेनाभ्यासस्य पते

का २

वृसेव। परस्य तु आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं। न्यषेवीत्। इति। सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपीति विकल्पः। सुप्रदा। दन्त्यो ष्यादिर्मूर्द्धन्योपदेशः। तथा चैवं ष्ठिवे।
त्रिकटु पर्यायो व्योषश्चाष्टः पद्यते। ष्टा। ईदित्करणं पञ्चविभाषेयस्यामिति लक्षणापत्त्यर्थं। तेन यथा वित मित्र राज धियेत्यादि सिध्यति। सुष्यविष्व
सने। ओष्ठ्यान्तः अकर्मकः। तथा नभः सुष्यतु कोरके णेति श्रीहर्षः। कालास्साधु पुष्प्य स्त्वच्यमाने धितिसूत्रं। अचु सुष्य। तेनापीकनुः। पुष्यकं।
तिम श्मिस्तीम। अत्र केचित्तीमस्यापि पठन्ति। ष्ठीव्यत्र। ष्ठीवः। ष्ठीवमावहती मेस्संप्रति इति कालिदासः। ष्ठीवा दिवात्याचागते विलिख्ये इति
माघः। सुरोभ्येत्यकारः। ष्ठीवा। मंदाक्षं ह्रीस्त्रपा ष्ठीडेत्यमरः। षहक्षुह। अत्र सहेः पागे हरदत्तादीनामनभिमत इति माधवः। न दापानतः ज्ञाति
सहो भ्रेति सूत्रे षहमर्षण इति हितिसुपादापनं तु षहक्षुह चक्र्यर्थ इत्यस्यैव परस्मैपदिनो ग्रहणं। ननु बंधकस्य ग्रहणं ष्टा। सनिसाहंकस्यानुबंधपरि
भाषायाः प्रत्ययविषयत्वादुभयोरपि ग्रहणमिति हरदत्तोक्तेः। अत्राचेयः। षसिति विष्य इति षत्वं। परिषह्यति। नीषहेति। उकल्पस्तु नास्य
भवति। सहेति शपा निर्देशादित्याह। अत्रेदं बोध्यं। षत्वविधावपि शपा निर्देशास्तल्पः। तथा च षत्वमपि याभूत्। नचाकारेण ग्रहणार्थः इति चे
दिति कल्पेऽपि तथा स्तु। तस्मादुभयमस्तु मास्तु वा न तु ईदृक्ती यं युक्तमा कर ग्रंथास्तु सर्वेऽप्यौदासीनाः। नदिह न तेम हद्भिनिर्णयमितिन राम
सुस्तकेतावेन्तः। सुहितं तृप्तिः। जरतु ष्मि। ऋच्छस्तुत्या मिति सुणेऽकनेवाज भ्र मुत्रस्तामि षत्वविकल्पः। षूङ्। नित्यमिति शिति। एवं च प्राचोऽयं २१३

हे·सुधु·१ व्याचक्षाणे यदुक्तं सुसुधि वेवेहे इत्यादि तत्सामान्दिक मिति भावः। दीङ्। दिरा ये इति। परमप्रियाणं धाधितानि सतादारोयुद्र। मीनाति
एजि मित्र इति विषयसप्तमी। तेनोपदायइत्यत्र पत्रं सिध्यति। अन्यथा एरच्यु स्यात्। अराक्तेति। स्याद्यो रित्यैनं तु न भवति। दीडोनुक र ल
र्मे णिदारूपासंभवेनाघुत्वात्। अतएवपनि दाने स्यादोनेदे ति णत्वमपि न भवति। डीङ्। डीनः। डेनवान्। स्वादिषु पाठस्सामर्थ्यान्नि ष्ठायामिति
इटिहिसमिव्यवधानादोदितश्चेति न त्वस्य प्रसंगः। उपितश्चाद्धस्तु ओंगवादिकस्मानिष्ठायां। डीङ् स नतिष्ठेति योगविभागादिति मिति सा र है
वादयः। मीङ्। हिंसायामिति। अनृषा कर्मकत्वमिति भावः। मीञिति क्र्यादौ। डुमिञ्। मिङ्। खां ताः स्वादौ। मीगता विति चुरादौ। पीङ्। रियेरिना
दिष्यते। लीङ्। षकेति। सार्वधातुके यगिति विहितेन षीङ्। दंसोष्ठ्यादिः। ष्रीवरणे इति क्र्यादौ। पीङ्। पीनो पेना प्रेष्यते। प्रीङ्। तर्पणे। क्र्यादौ
चुरादौ च। आनक्। अभिप्यति। उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं। अभिसस्राविति। स्थादिष्वभ्यासस्य चेति षत्वमिति नियमादभ्यासस्य न षत्वं। नापि
हिनोत्यस्य स्थादिषु ति सूत्रेण स्थादिषु च तद्धिधानात्। धूरी धुरी। गुरउद्यमने आकृत्सीयः। गुरइति लघूपधस्तु दादौ। पाणं नरथेति। इति
लोचार्य नि रुलकारादिविक्तं सम्मतमेव तत्। अत्र भरत प्रयोगमुदाहरन्ति सुनयामेति। हिरण्यपाणिः सवितेति वर्गस्य प्रथमचरमं तत्पोराणि पू
र्व मानशाद्रोमोदाहन्तेव्यः। नमठेति। नहोधइति धत्वं। उदाहरणमाहेति। अकर्मकत्वं प्रयोजकस्य कस्यचिद्वर्धस्येति भावः। क्षुप्रशोषणे। शो

ष्टा श्लोष्यतीत्यादि। श्लिष आलिंगने। अनिट्कोऽयं। ननूदाहार्थक्रमेणैवादिकवत्सेच्छ इति दर्शयति। श्लेषेति। शल इगुपधादिति क्सादेशोऽनंत
रं श्लिष आलिंगन इति क्स इति नं नचायं एकयोगेनैव शाक्यो व्याख्यातुं नथा च समीदस्त्रैमुडोबाधनार्थं स्यात्। अथ तु आर्थानं रस्याचेकाऽः
एवं च कर्तरी परस्मैपदे सिद्धमिष्टं। कर्मणि तु नशादेः समाश्लेषि कन्यादेवदत्तेनेति चिण्यपि नेसोऽपि परत्वात्सिद्धः। नयासमाश्लिक्षातां कन्ये
इत्यादौ क्सः। किंतु कर्मणि आतां सन्धिषु अनालिंगने शल इगुपधेनिक्सः प्राप्तो निइध्यते च सिचास्समाश्लिक्षतजतुनिकाष्ठेरिति। तमि
मं दोषमुद्धर्तुं योगविभागेन व्याचष्टे श्लिष इति। अनिटः किं। श्लिषुदाहे इति सेटो मा भूत्। सामर्थ्यादिति। यदि हि श्लिष इति प्राप्त एव नियम्ये
त तर्हि एकवाक्यतया विधिरेवास्तु फलस्य तुल्यत्वादिति भावः। शल इगुपधादित्यस्येति। तेनात्मनेपदे नालिंगने चिक्षिषपामन्यत्र क्सिजे
वन तु क्स इति भावः। प्रत्यासत्त्येति। आलिंगनं हि उपगूहनं पर्यवसानं परस्परं पर्यायशालिकर्तृकर्ममेवेति भावः। योगविभागफलं दर्शयति। क
र्मणीत्यादिना। अश्लिक्षातामित्यादौ तु उक्तं सिचो बाधाभावात्। अश्लिक्षन्नाश्लिषाइत्युदाहरणे उभयपदीत्यर्थः(?)। तेनात्मनेपदे चिण्भावितत्र
ह्रस्वो भवपदिषु प्रसिद्धेरिति भावः। एक इति। वृद्द्गोमिप्रभृतनयद्वत्यर्थः। कथं। तस्यालमेषा क्षुधितस्य तृप्त्यै इत्यादिप्रयोगाणां गतिं दर्शयति। राम
थमिति। षिधु संराद्धौ निष्पत्तिः। सिधिता। सेधिता। सिध्या। उदितो वेति वेट्। इट्पक्षे रलो व्युपधादिति कित्त्वविकल्पः। द्वाघानुबंधपाठं दर्शयति। २१८

शो२

ऊदित्सावर्णिति। अनुदात्तेषु पाठो वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः। रधहिंसा। रध्यतीति। पचत्यर्थः। रधादिति। प्रारोगेथे तु अरं धादिति तु मनुष्यकल्पयोते
न धामादिहं। न लोपस्यावरूपकत्वादिति भावः। … अनेति। यत्तु प्राचा प्रलम्बकेदाहृतं। नदपाणिनीयमित्युपेक्षितं। नहि नृशोधेति
कुत्वमिह लभ्यते पदान्ते एव नहि धानात्। किंच कुत्वेन रवः स्यात्। तथापि विप्रर्षन्तत्वाभावात्तयोरुत्वं दुर्लभमेव। नष्टा नष्टरित्यादिप्रयोगास्तु
लोके वेदे च सिद्धा विरेत्य रन्ति भावः। तृपादयस्त्रिति। केचित्तु इदं तत्करणं रधादीनामिव तृप्यादीनामपि समासार्थमिति व्याचक्षते।
तत्राप्येके पदादिविरोधात् उपेक्ष्यमिति भावः। … मुत्र नवा … मिति। वृपतिदीर्घौ लुङि अङ् च विशेषः। ततोन्यादित्यर्थः। … एवेति। न्य
य इति नते कर्मणा त्वं देवमनं श्लोका ईमुदाहरन्ति। अ… पिनः स्कन्यते: स्कंनीति। … इति सिद्धावस्थः। रुम्भरणे। व… तथा। विधानमुत्संयमेऽव… धात ५
य। येनां न रिक्तसुवर्णनं तथा जघन्यानेद क्षिणमिंद्रहस्तं। यस्य मदे अपगोत्रा ववर्थ। अववारीति। अववादिषं। अववाक्षु… तनोते नादीर्घस्यासि
चि च परस्मैपदेष्विति वधः। इसवा। अचडुं इति किं। अजीहयन्। यद्यपि एयन्तस्य धात्वन्तरत्वाद्वपत्वाभ्यासनिमित्तप्रत्ययपरत्वाभावात्सांनि वस०
रवेहनात्तन्नयाप्यत्रधिका स्यापि कृतं भवतीति ज्ञापनार्थमिदं। तेन जिघांसयिषतीति सिद्धं। राधो… एतत्त्वं शाचादिवादादावुपन्यस्तं। इहैवेतं
म० चिन् कर्मकस्येव दिवादित्वमिति राधोऽकर्मकादित्यत्र गणिनीत्यादिति भावः। जिरबधा। शूलेनघद्देनाति प्रगच्छनेश्र्कलमदह। श्लम्र्बेषा। स्तृगिनि।

इत्युचितं देशविशेषरथ

ऋत्विगादिसूत्रे लाक्षणिकोऽविधानादन्यत्रापि प्रदानविषये कृतं तत्प्रयोगलक्षणं इत्येके इति । सिद्धः । अनुदात्ते पुनरुपदेशनिर्देशात् । इति स्वार्थः ।
भरज । स्तोऽरित्यपयातः । स्पृष्टः भरद्वाजस्य तस्य निष्ठाया आदितश्चेति न प्रसंगात् । अस्यान्यत्र तस्य अनितिस्थाने हि प्रसंगः । तेन रोपधयोः प्रसंगे रम
प्रयुज्यते रोपधेन प्रयुज्यते इत्यर्थः । प्रयुज्यमानो रम्भूमितादत्वादच्चः परे एव । यस्य हि देशान्तरविधानं नास्ति तस्य निर्देश एवं स्या निनः
प्रसक्ते तेनोपस्थितं परित्यज्यानुपस्थितकल्पनायोगात् । इहतु भित्वेन न्यायो बाध्यते । स्थानषष्ठीनिर्देशसामर्थ्यात्तु देशान्तरे प्रयुज्यमानो
रु॰५ पि लोपधे निवर्त्तयति । न दिह रमे आदेशागमत्वेहे अपि स्थिते यथा भ्रमः प्रत्ययागमत्वे इति स्थितं । भारद्वाजीयास्तु पठन्ति । भक्तोपध
योर्लोप आगमो रन्धिधीयते इति । अस्यार्थः । सनः क्विबीसनो लोपग्रहणमनुवर्त्तते । रमस्तु आगम एवेति । अत्र हरदत्तः । भञ्जो रस्य रन्तस्या
क मित्येवस्तु न मस्तु रस इति यः संघातः तस्य इत्यादेशः स्यादित्यर्थः । तत्राक्ङिति गुणे कृते भजनमित्यादि सिध्यति । ऋकारोपधत्वपक्षे तु भञ्जनमित्या
धो दिक्ङिति तु ऋकारपक्षे भृष्टि भ्रस्त्वादि तरभावे संप्रसारणेन दे रूपं एवं च पूर्वविप्रतिषेधे न वक्तव्यो भवतीति महल्लाघवं । किं च । यथान्यासे वरीभृज्य
ते इत्यत्र रीकोरेफस्य निवृत्तिं वारयितुमुपदेशग्रहणमनुवर्त्यं इदानीं तु न तदपि मास्त्वित्य परं लाघवं । तथा तु नेहन मेवेति । अत्रेदं वक्तव्यं । एषा राम
कल्पना नावद्वार्तिकाद्वैरसोर्वचनात्सिद्धमिति वदता रस इत्यस्याप्युक्तमायतात् । किं तु भाष्यकृतां गृद्धाभिसंधिना सूत्रेभियत इत्यके । ११५

ई

धा

पेक्षितं । तथा तु नहन मित्येतावन्मात्रं तु हरदत्तीयं । तच्च भाष्याभिसंधिपर्यालोचनाविरहप्रयुक्तं । तथा हि । रसकृत्त्वे रपि लिट्सनोर्लिङ्क्
ङः परत्वे सु ने । दोषो भ्रस्जिभृज्जोश्चैवं दोषायतुः लुङि चाधिकः साभ्यासस्य हि भ्रज्जूभावो भवेदन्ते वधिर्यथा । हित्वं पुनर्न लभ्येत स्यान्नित्ता हत्येहि
वा । तस्मादस्तु यथान्यासं तत्तेष्वस्तु रसो रिति । अयं हि भगवतो गूढाभिसंधिः रसकृद्भावे वञ्चदोषाः । अपि लुट्यिवभ्रज्जतुः । बभ्रज्जुरित्यादिष्यते बभ १२
ज्जतुः बभ्रज्जुरित्यादि स्यात् । सनीवन्तेति इड्विकल्पादि भक्षिनीत्यादाविष्यते बिभ्रक्षतीत्यादि स्यात् । हलन्ताच्चेति सनः कित्त्वात् । लिङि सिचावात्मनेपदे इ · भ्रसीष्ट । अ
भ्रष्टेत्यादाविष्यते भृक्षीष्ट । अभृष्टेत्यादि स्यात् । लिङ्सिचावात्मनेपदे षिति कित्त्वात् । चङ्परे णौ । अबभ्रजदिति इष्यते । अबीभृजदित्यपि स्यात् । उ ब
५ इति निर्दिष्टान: र्वादिति ऋत्वमप्राप्तेः इत्युरारामपवादः संस्योदेनत्तु उत्र्वादिति वैकल्पिकं । तेनाबभ्रजदित्यपि भविष्यति । अबीभृजदित्यपि इष्टमिति चेन्न । ऋजभ्र
जी भर्जन इति भ्वादौ पाठेन तत्र रूपद्वयस्य दुर्वारत्वात् । तत्कथं चङ्परे णौ दोषो दन्यास इति चेन्न । पाकस्य ओदना क्षिपि यतया भर्जनस्य च न तद
व्यावृत्तये अन्तरा थमिदमभिप्रेत्यग्रहणं । अर्थकथास्तु पगमे तु भाचीनाम्यतार एव दोषः । ननु तेपिधात्तं ते रेण सह द्वाः अपि लुटित स्यापि
गुणाभावात् । अनुदात्ते तेन परस्मैपदासंभवाच्च । सन्नलिङ्सिचामिडागमश्रौव्याच्च । यदि तु भ्रस्जे भृजि रिति वचन तत्राह भ्रस्जोर्भृज्जो चैवमिति । वक्ता
रोदोषाद्वयः पाक्षिकः पञ्चमोपीत्यर्थः । स्वानिमत्तादिति । अनभ्यासत्ताभावादिति भावः । हित्वमसुपसाविभ्रमः । रुभ्रिभ्री कौ उर्चाराः । धातं तरे तेषा

माचश्यकत्वेपिस्तगादिविनिमुक्तं बाभर्जिन्नाबाभर्जिष्यतीत्यादिरूपंनसिध्येदेवातुस्वाद्यथान्यासमेवास्तु।अथल्लाघवेपक्षपातेस्त्वातं
त्र्यंविकार्षितंतर्हिअत्रेरसोरितिपठितांअरेवतीयितन्तां।तथाचनकोपिदोषइतिभावः।निप्रतिषेधेनेति।नित्यत्वादित्यपिमुपचं।शङ्कां।नरस्यथा
स्वापिकुनाकृतप्रसंगित्वमात्रेणनित्यतायाःलक्ष्यानुरोधेनकृचित्ताकृतत्वात्।विजह्रेहृद्दृर्थिस्यतिनिस्वनान्मंडूकप्लुत्यापस्त्यादितिस्वनु
वर्तितेनेउदितःप्रसंगोलभ्यते।नत्वत्तमेकवचनमिदंतथाहिस्वमितिजपायेस्वत्रैवस्यात्।ओविजीभयचलनयोरित्ययमेवेहगृह्यतेनतुपृथ
र्वै० ग्भावार्थइरितनिस्वानिरुद्धदिति।नहरदत्तादयः।नचकादिनियमाल्लिटिइट्संभवत्येवेतिवाच्यं।नत्रक्रित्वेनगतार्थत्वादितितेषांभावः।चस्यनरूक
नेदंपुक्तं।विजिधेनियत्वाट्संभवात्।तत्रचपितेनक्रिताभावात्।नचह्रस्वत्वेकृदादीनांप्रकान्तत्वात्कथंविलाहचप्रतुदादेरेवग्रहणंनतुहो
ति त्यादेरेवेतिवाच्यं।कृधादावपिङितादुद्दिजेनेत्कदोहरदत्तमाधवादिभिःसहविरोधापत्तेः।तस्मादिहतुदादि कृधाद्योर्ग्रहणंतुहोत्यादेश्चाग्रह
णंव्याख्यानमेवशरणं।अत्रमाधवाश्रितहर्जइतिवाख्यातं।तन्निष्फलत्वान्निर्मूलत्वाच्चोपेक्षितं।नह्यस्यव्याख्यानस्यसंभवतीनेवाहनिकारेरमिति
त्यनुवर्तितं।अनव्यावानी।पर्युदासेनेति।प्रसज्यप्रतिषेधेहिवाक्यभेदःअसमर्थसमासश्चप्रसज्येतेतिभावः।तस्मादसितुसीपुदनासिप्रनरू राम
मा युनेदंप्रवर्तते।एतच्चहरदत्तमाधवादिग्रंथेस्पष्टं।यत्तुमाताअविवादित्यादिस्तिजादीनांदित्वंस्यात्स्योदाहृतंतदाकरविरोधादुपेक्ष्यं।यत्तुवद २१६

नि।कातंत्रेयत्नेः।कुटादिषुपठितत्वात्सिद्धंकुटादित्वमन्त्यद्य असिनिषेधमात्रमनेनक्रियते।लाघवात्।एवंचविधेयभेदाभावेकवाक्य
भेदः।तस्मान्माधवादिग्रंथएवासंगतइति।अत्रेदंवक्तव्यं।कातंत्रेकुटादिषुपाठेपिपाणिनीयेनदृश्यावःस्पष्टैव।तथाचकथंतदनुवादेन ८
वार्तिकंप्रवर्तताम्।एवंचाप्राप्तंकुटादि त्वेपि धनुरितिहरदत्तोक्तिस्तदनुवादिनामाधवोक्तिश्चनिर्बाधैव।असमर्थसमासस्तुउरुद
रदंतक्षमेव।तस्माद्यथाक्षरमेवगृहीतुमुचितंतत्वर्णाचानेपुपक्षपातोयुक्तइतिदिक्।उक्तिउंछे।उ।उक्ति।विवासेइमोन्मादिग्रणमाख्यातो
इहपाचस्तउक्तितिउंछतीत्यत्राचिन्तदोषरितिनुम्विकल्पार्थः।पूर्वंपाठस्तस्वरार्थः।तथाहि।उक्ति उंछतीत्यादौपिहवनेशामिवादीनांपितादु
नुदात्तत्वेधातुस्वरेणाद्युदात्तंपदं।यानुमस्यपस्वरेणमध्योदात्तमितिन।दिहत्वग्रहणस्यानि।नचोपलक्षणत्वेमानाभावः।अदुपधस्यवेदवी
नरवेतिनियममाश्रित्यहिहत्वग्रहणंप्रत्याचक्षाणस्यभाष्यकारस्यैवतत्रमानत्वात्।लोभिमालोछेति।नीपसंहेमिवेद्।कुरवाले।कुरोनेसमो।
सुप्रसिद्धत्वात्।पचागोत्राहस्थानेकार्यत्वियपर्थप्रकरणादिविशेषंविनास्वर्गविद्यादयोनगृह्यन्ते।तथा कुरने रथइतिभावः।मुरसंवेष्टने।
उदुपधलक्षणःकः।मुरादेयः।मुरान्तिविष्णुः।मुरःपचादित्वादच्।घोरः।कृत्व।दंसोस्यादिरिति।उद्धहदसःसहमूलमिदंनिप्रयोगात्।हुत्वरकाः
यो।केचितुइदितंपवंतिन्त्कल्पेतुत्रुटिकृत्येपधविधौनस्यानुवंधस्यैवप्रयोगात् देवादिककैयादिकयोस्तुविचारितंदिरस्माकुः।अनुदितात्वत्काभाष्यवार्ति
१०

कसंभनइतिक्र्यादेरस्फुटीभविष्यति॥ तिल स्नेहने। तिलति। कप्रत्यये तिलः। तेलतीति गतेऽप्यि। चिल वसने। पचादित्वादच्। चेलं। चेलतीति बीर्ले-९
ज्ञापि। चिल संवरणे। इत्येपादिरिति। आविलइ निदन्त्यान्त। चिल चिलउंछे। आद्यस्याल्यादिः। द्वितीयस्तु ईन्यादिः। चिल बन्धे पुणे। अ
घंस्वरितेत्वयिषविष्य नेइहपावतकर्तगेपि फले परस्मैपदार्थः। लिख अक्षरविन्यासे। लिखिता। लेखिष्यतीत्यादि। कथं तर्हि लिखितुं स्वयमेव लि
खिष्यते इति प्रमाद एवायं। संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यतया वा समाधेयं। यत्तु केचिन्न गोकुटादिभ्य इत्यत्र कुटस्यादिः कुट आदिर्येषामिति तत्पुरुष
बहुव्रीह्योरेकशेषग्रहणमाश्रित्य समादधुः। तन्न। लेखिते त्यादौ गुणनिषेधापत्तेः। नचेष्टापत्तिः। चक्रिकारहरदत्तादिविरोधात्। अपाचतुष्का
कुमिति चालेखने इति सौत्रप्रयोगविरोधाच्च स्त्रात्वा लोनावन्। कथं लिखापयतीति। अत्राहुः। लेखनं लिखः। घञर्थे कः। तमाचष्टे णिच्। अपुको
दात्रा घोरिणा सामर्थ्यादन्यत्रापि प्रवृत्तिरिति। एतच्च भाष्यविरुद्धं। भाष्ये आकारस्य प्रत्याख्यानात्। तस्मादित्थं समाधेयं। अपान मापः। प्रा
मिं। अश्नोतेर्यश्च। लिखस्य आपो लिखापः। तं करोतीति। एतत्त्वेन। पुटिल्लते सादि भागवते। अत्र आपो दीर्घ इति श्रीधरोक्तिस्तु एतदनुत्तद
त्तिप्रयुक्त ताद्रुप्येत्येति भावः। गाङ्कुटादिभ्योञ्णिन्डित्। तं स्तुरार्थं। तथा हि। माहि म्रनेत्यत्र लसार्वधातुकानुदात्तत्वेहन्ते धातुरुदात्तः। तिङ्मूलोपस्य स्वरे त्रासिद्धत्वेन राम
त्य नङिन्तत्वसामर्थ्यादिवेन्यत्र विकरः। विज्ञि भये। लघूपधगुणमाशंक्याह अन्तरङ्गत्वादिति। प्रकृतीच्छ्यापो। इह। मिदं देशहत्तिगणत्वादुइलस २१७

३१
नेषादयः। नलकरोतीति। चुलति। अचुलत्। एवं चवकारान्तं इत्यंश्च कंश्रोतृ निविप्रसिद्धप्रयोगोपि निर्दोषः। प्रच्छकमिति पावस्लसुलभ एव। कितादयो
वृत्ता इति। एतेन च कापाकमक्षिरादिसनामिति वक्ष्यमाण उपयोक्ष्यते। [illegible] ओम्पति। विभाषा स्फुरतीति यलि वेट्। विद्य गेतो। तुदादि पा
त्य ठसामर्थ्यात् आयप्रत्ययो नादपि ज्ञान तुदादि। नेनवीच्छायतीवीच्छायंतीति नुम्विकल्पः। केचित्तु तुदादिपाठस्य केवले चरितार्थत्वादायप्रत्य
योनाछवेवानेनवीच्छायंतीति नित्य एव नुम्। चिव क्षरणे। केचिदिति तं पठंति न त्साभादिकं फलाभावात्। दीपनाथामपीति। तु स्रेत्रेभिः पि
तरोपामपि शा ४ तुदादिपाठसामर्थ्यात् आयप्रत्ययस्यैवपाक्षिकत्वेवरंगो विच्छतीविच्छयतीति नुम्विकल्पमुदाजहु स्तेषामतेयं ॰ स्त्रिसा
दोदाप्रत्याविगतेः स्पष्टतान्नथेवा भिनुत्वेव्यास्यानत्वाच्चेतिभावः॥ ॥इतितुदादयः॥ ॥कटादिभ्यः अमू। अमो मितादागमत्वे पि प्रत्ययसंता
नविरुध्यते। तस्मात्तं तु प्रत्ययादित्वेन शब्देसंता। वाकारोच्चारणं तु आम्लोपइत्यत्र विशेषणार्थं। उकृदिर। उकारः स्थाप्यामिति हि कल्पार्थः। कृता
चदिता। न गहउम्। हला दोपि ती। नि। भाष्यकारीय निर्देशं तु हलीमिना तुवर्तनेन चैव लगहानी। त्वादावनित्यामिः। अक्षिनेस्तु [illegible]
[illegible] नमुवेत्य भाष्यवार्तिकानुसारात् वर्तनात्॥ ॥इतिस्त्यादयः॥ ॥क्षणु हिंसायां। क्षिणु च। द्वावप्यनोदात्तौ। एत्वं तु लाक्ष
णिकं तेन पठ्तुदिति क्षणिते क्षंतीत्यत्र नश्चेत्यनुस्वारः सिध्यति। संपर्युपेभ्य इति तनिकारोपावमुपेत्य भाष्यवार्तिकानुसारेणाह। संपरिस्मामिति

॥ इति तनादयः ॥ ॥ एवं प्रस्येति। आत्मनेपदे इति भावः। स्तनुस्तनु। न क्वापि पठ्यते। निष्ठायोनीति। स्वजेरिति वः। वेस्तत्वातेनेर्षं। वि
स्कभ्नोतीति। यत्तु प्राचोक्तं स्कभ्नाते रित्युक्तेः स्कभ्नोतेर्नेति तद्भाष्यादिविरुद्धमिति भावः। तथा हि। स्कभ्नातेरित्यत्र यदि श्नाप्रत्ययविशिष्टं रूपं वि
वक्षितं न हि विकल्पेन मित्सादावपि नस्यात्। अथ धातुमात्रं विवक्षितं न हि श्नुविशिष्टेपि नस्मिन्नविनव्यमेव पक्षेतेन। उदाहरणं च तत्तत्पिपर्त्ति
माप्तवाहिमिति [illegible] निदिकु॥ हलः श्नः। यत्तु प्राचोग्रन्थं ब्रावक्षाणिः सौत्रेभ्यः ज्ञानमूनास्तीत्युक्तं स्यम् हीति द्वाहरनन्तरपि प्राचोग्र
पस्यानुग्रहेणं। प्राचा हलः श्न इति स्तनस्य ग्रहणात्तुपन्यासात्। अन्यथा प्रथमोपस्थितत्वात्सम्प्रत्नीनुपेक्ष्यतां वक्ष्यमाणयोगात्। तथाप्य
नाकरत्वादुपेक्ष्यं। तथा च माधवेन स्तम्भाने स्तदाहृतं। हलः। अङ्गावयवात्किं। निरूतं। उकृतं। ग्रंथ। वक्ष्यादिति। नैतौ नेरोक्तो उदाहार्या ग्रय
णीयादित्यर्थः। संयुक्तहल्मध्यस्थत्वाद्भूर्धेरादेशापादितात्वाप्रासौ वचनं। अहो लिटि। एकाचः किं। यङ्लुकि माभूत्। न चेष्टापत्तिः। आकरग्र
यविरोधादिति स्फुटीकरिष्यते। विहितस्येति किं। याहितं। न वात्र णिलोपस्य स्थानिवद्भावः। दीर्घविधौ तन्निषेधात्। अहो पीडितानलिङी
निर्दीर्घनिषेधोनेह। वृग्ड इत्यनुवृत्तेः॥ इति क्र्यादयः॥ ॥ अभूवुरिति। प्रसादकृतासन्चङ्घुनीति सञ्ज्ञावचनं तस्य प्रत्यनेकउपयोग इति स राम
एव प्रष्टव्यः। सामान्यापेक्षमिति। नन्वेवमाङ्घ्वादेरित्यर्थमिति चेत्। मैवं। ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात्। अन्यथा संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्य २१८

स्वादिकल्पविधयः। प्राये त्यर्थाः। सुपिति सर्वे पिसुकः स्यात्। एवं चास्मिन्पक्षे आधृषीया णामेव एचो विकल्पः। अन्येषां तु शिष्टप्रयो
गोद्यवस्थित इत्यर्थः। वृत्तिकृतेति। तेनैव न्यासकृता अनित्यण्यन्ता धृषादय इति सामान्याकारेणाभिधानाच्चेति बोध्यं। नैवप्यर्थमिति।
यद्यपि प्रथमपक्षेपि सार्थक्यसुपपादितं तथाप्यस्मिन्पक्षे वैयर्थ्यशङ्कापि नेत्यर्थः। नन्वित्यमित्यादि। अयं भावः। यत्रित्रिमत्रिकुद्रयोहि
संयोगान्ताः तेषां नकारविशिष्टपाठेपि अनिदितामिति लोपो न लभ्यते। नकारस्यानुपधात्वात्। न तथैतेषामिदित्त्वं णिजभावं ज्ञापयेत्। चित्र
दित्सादौ। णिजभावपक्षे नलोपव्यावृत्त्या सार्थकतां लभमान इकारो णिजभावं ज्ञापयतीत्युचितं। न चेह तथेति स्फुटं वैषम्यं। अत एव विकल्पं डुमे
यवित त्रिमत्रिकुद्रयोनित्यणिजन्ता एवोक्ता इति। ओकार इदित्यत्र वेति। लंउयति। लंडति। अस्मिन्पक्षे निष्ठायां रूपे विवदन्ते। लंङ्क्तः। अनुबं
धवत्त्वान्नेडित्येके। लडितः। अनुबन्धवत्त्वादिड्व्यवधानेपि नत्वमित्यन्ये। ओदित्त्वमस्मिन्नेव निपक्षे इदं यमपि माधवेनापदेवादिग्रंथेस्थितं। ओ
दित्त्वपक्षेपि निष्ठायामिडस्तित्वेति मन्तुं युक्तत्वमाधवेनोक्तस्यैतं। ष्टुरणे। नदीमि। तत्त्वं श्री भट्टादीनाममतं माधवेनोपन्यस्तं। नतिदेशोद
क्षमां धातुपाठकृतापाणिनिना विशिष्य चोदनात्। नानुदात्तानापाठात्। न हि कैर्कारोनाः सेद्धा इति नेनपठिताः। यिनं। येन तत्संतस्याभावाद्वा यः। कल्पत।
अत एव कविकल्पद्रुमे पारायणेषि णिजन्तत्वमुक्तं। उर्ज्ञ। उरराविमिति। दीर्घोपधेउपधाया अमितिउरशासः। ऊर्जे इदिः। इतरेषां कर्णपधा

६३

मरइति विवेकः। नन्विह उरित्यनुवाद्य समर्पके गाला वापानि ल्व णोपि गृह्यते। अदित्वेनेन नु भाव्यमानत्वात्पृथक् इति वा अचीकृपत्
त्विमित्यत्र नेति चेत्। मैवं। लुत्वस्याविद्धत्वेन सर्वमेवाखंडाधिता उदित्वस्य प्रवृत्तेः। यदि परं लृकारसामर्थ्यादिति लृकारोपधएव पद्येन तदा स्यात्
देशोक्त दोषः। एतेन चेलीकृप्यन्तेइत्यादौ गगगमादेर्लत्वार्थं ह्रपो रोल इति सूत्र मस्तु नाम। धातुस्थलृकारोपध एव पद्यतां। एवं हि प्रकृपाला
घवं लभ्यते। ऋकारैकदेशस्य लृकारैकदेश इति व्याख्यानं के षांचिन्न भवति। तस्येसापि परास्ता। अचीकृपदित्यत्र उक्तदोषस्य प्रयोव्यात्। एतच्च
सर्वं कैयटेस्पष्टं। समायपत इति। आत्वं तु नेह भवति। स्मयतेरिति निर्देशात्। हेतुमल्लावेवतद्विधानात्। गुल्वमानेपवर्गत्वात्। यामिति वोप
देवः। तथा च प्रयुंजतो गुल्वस्वत्रमिति। चुट छेदने। चोटयति। चुटती तिडोगते। बअमार्ग। बाजयति। मार्गयति। अजेश्सेके। आजयति। केचित्तु मार्गे
ति न धातंतरं किं तु मार्गसंस्कारो धात्वर्थ इत्याहुः। मृग अन्वेषणे इति कथादौ। मार्ग अन्वेषणे इति युजादौ। जिक्षि। क जीवने। जंजयति। ह्यामि
ह त्र। अयं स्तान इति। प्रतिपन्नमिचेतनाः। प्रजहती स्तापामि स्वादेति तथा दर्शनात्। ज्ञापने चेति। श्लाघहुङ् स्थेतीप्यमानो बोधयितुमिष्यमाण इति
ना व्याख्यानात्। यम च परिवेषणे। परिवेषणमिहेति। वं इस्य परिवेष इत्यादौ तथात्वसिद्धेः। नतिर्ति। तत्र घटादित्वादेव सिद्धेरिति भावः। नापीति। हेतुमण्णं राम
तस्याहिंसोऽर्थः। तत्र च घटादित्वादेव सिद्धेरिति भावः। नान्ये मितो हेतौ। नपादिभ्यइति। मुख्यमनेपंचभ्यः। मनोनेरेचपि रहिभ्यां सह समभ्यइत्य २११ तु

र्थः। चूर्णसंकोचे। चुणोत्यन्यइति। इदित्वेष्णुकोह्यानुइंक्ली हवनीति चुंसं। उक्तं च स्वामिना। पाठे ऽर्थे च गमग्रंथज्ञान्महता मपि मोहनः। नविषमः किंतु
हीमोत्र किमुपादप्यहे वयमिति। चूर्णसंकोचे। चुनः पाठेर्थमेदतः। भक्षचिति। अयं धातुर्भिदचो त्स्यासातत्र कैयटेनोपन्यस्तः। अप्युज्यते च। मत्तौ
ति मत्तेन चर्चयति दद्येनेति। तस्मात्केवांचिदिहापाठमात्रेण प्रामाणिकोपमिति न मृतव्यं। मैत्रेयमतमाह। अर्दनइत्येक इति। एकइत्यस्वरस्योद्भावनं
न ह्यर्गं तु अनयोरिदित्वादेव लुंबति तुंबतीति सिद्धेरर्दनेर्थे तूपादोपागेयथः स्यात्। अदर्शनेत्वर्थभेदात्सोपिसार्थक इति। चुटि छेदने। चुटय
ति। चुटति। इल प्रेरणे। इलति। तुदादौ। म्रक्ष म्लेच्छने। म्लेच्छनमपशब्दनं। म्रक्षणेप्ययं। तच्चैतैला दिनाभ्यंजनं। म्रक्षयति। म्रक्षति। संघाते
ह्यपि। म्लेच्छ अव्यक्तायांवाचि। इहाव्यक्तवागपशब्दनं। म्लेच्छतीति भ्वादौ। ऊर्ध्व निकेतने। ऊर्दयति। ऊर्वयति। ऊर्वनिकेतनइति पक्वि त्वा ऊर्वति
११ वास इति केचिद्यायसानो। ऊर्वीति। [illegible] लेदापिगते। जसि रक्षणे। जंसयति। निजयति मोक्षणगतं। इहैव हिंसायां जासयतीति भविष्यति। तथा
नाउनपि। जस हिंसायां। अस्य णिजनित्यः। क्त्वायामिद् कल्यार्थाऽउदित्करणलिंगात्। जासयति। जसति। जसित्वा। जस्त्वा। जस्तं। पिडि। पिंड
यति। पिंडति। रुष रोषे। इपि हिंसायां रोषयति। रुषति रुष्यतीति गतं। डिप क्षेपे। संघाते त्वा कुत्सीयः। डिप्यति। डिपतीति श्यन्नापोर्गतं। स्तूप। स्तू
पयति। अनुष्टुपवत्। दसे स प्रेक्षण इति। पितेच पुत्रेद सयेव चोमिरित्यत्र भट्टभास्करेणदसयेसंग्रह्या मिाद म्हा सिद्धमिंद्रानयो रिमिचोरादि

धापत्रना: ११ ल:

कस्यप्रत्ययेन रुद्धभावः। धातूनामनेकार्थत्वादभिमतार्थलाभ इति व्याख्यानत्वादिति भावः। स्पश। स्पाशयते। अपस्पशत्। अपस्पृदत्
रित्यादिनाभ्यासस्याकारः इत्वा। पवादः। स्पशग्रहणमिति तु स्पश बाधनस्पर्शनयोरिति भ्वादेर्गतिं। तर्ज भर्त्स। तर्जयते। भर्त्सयते। कथं तर्हि
तर्जयन्निव केतुभिरिति रघुकाव्यं। भौवादिकस्य तर्जने हेतुमण्णिचि। बस्त गंध। अर्दने हिंसायां। बस्तेति दन्त्योष्ठ्यादिः। कूण संकोचे। दीर्घोपधोयं।
ह्रस्वोपधस्तु कुणादौ भविष्यति। शब्दोपकरणयोः कुणतीति योगं। कूण। कूणयते। अचूकुणत्। भ्रूणभक्षकोगर्भस्था। यक्ष पूजायां। अचुयक्षः। शूर। दीर्घो
पधोयं। शूरयते। ह्रस्वोपधस्तु दिवादौ तुदादौ च। किंच। चुरादिरनीदित्। इतरावीदितौ। तूणम पइति। आकुस्मीयत्यात्तङ्। कथं तर्हि निद्रा त
गमतनुत्स्मितमिति सेनदर्शनेन सिद्धमिति वदंति। तिचेत स्वार्थण्यन्तं नाद्धेतुमण्णिच्। वीनिग्रहाणि। न चाधर्षतिगतिः। निरत्नप्रेप्सणाद्धातोः प्राकृतत्वे
णिजनुच्यत इति सिद्धान्तात्। लक्ष्यते। लक्ष्यपती। त्रिमुगते। कुत्स। गुण्या संश्रयेति चु। कुत्सना। पुनश्च कुत्सापामिति निर्देशादङ्। कुत्सा। त्रुट
अयं दिवादौ तुदादौ च। तूल आमंडने। आमंडनं निरूपणं। पूर्वगत तीयादिरयमिति देवः। कुट्ट प्रतापने। कुट्टयत इति स्वामी। मैत्रेयादय
स्तु कुटेति पठित्वा कोटयते इत्युदाहरंति। वंचु प्रलंभने। वंचयते। कापामिति कृत्वार्थादुदित्करणात् निज नित्यः। वंचतीति चिना। उदिदयमि राम
ति केचित्। तन्मते वंचुत्वापि। वंचित्वा। वंचिता। वक्ता। वेवि लुञ्चतेश्चेति सेटः क्त्वः कित्वविकल्पनात्स्य क्षे लोपः। इडभावे तु नित्यं। निष्ठायां वक्तार्थ २२०

शक्तिबंधने। केशास्त्वौवेभ्यादिमनमाह। प्रजननसामर्थ्यमिति। मैत्रेयमनमाह। शक्तिबंध इति। प्रातिपदिकमिति। स्मयते। कुशाद्दृश्यव स१
कु१ दन्नेयपि दर्शयते इति स्तेनेभ्योपि निवक्ष्यमाणता। प्रत्यये कुरुते इति समासे निष्पन्नमित्यर्थः। यद्यपि कुस्मयते इत्यादि सिद्धो लङादिषु सिद्धंत
प्र थापि कुस्मयत इत्यादि न स्यात्। उपसर्गस्य धातुव्यवधानयोगात्। किंच। कुस्मयांचक्रे इत्याम् न स्यात्। कण निमीलने। काणः। स्वभावाद
यमेकनेत्रनिमीलनवचनः। काण्यादीनामिति। तेन हेतुमण्णौ वक्ष्यते। चट स्फुट। चाटयति। स्फोटयति। निषेधाल्लिङ्गादिति। विज्ञाह्वनाथी
नि॰ दस्मादनंतरं निष्ठानाम्नी किं। अनिषेधेनेति भावः। लस शिल्पयोगे। स्वामी तु शिल्पोपयोगे इति पठित्वा लषेति मूर्धन्यांतं केचित्पठंतीत्या
परिमस्रढ ह। यतनि। स्वामी तु निकारस्थाने निराकारे निपठित्वा निराकारः [redacted] इति व्याख्यात्। क्रियानिर्घोटोच। यतते प्रेषे निराकारे यानयेदद्मुपस्थं स॰१
त्वाविति। निर्मोक्षधान्यधनयोः प्रतिदाने। ऋणं नियातयति। प्रतिदानमित्यर्थः। रक लग। ग्रासकृयति। लागयति। रके ई कारो लगे संगे इति
वादौ। अंचु विशेषणे। विशेषणं व्यावर्त्तनं। बसस्नेहेत्यादि। अयं निवासे भ्वादिः क्यादिश्च। वसन इत्याच्छादने। वस्यति स्तंभने। वासस्तु पसे
वायामिति दीर्घोपधः कृपादौ। ह्रोपश्चेति। क्षीरस्वामी तु रूपेस्तादर्थ्य इति पठित्वा तादर्थ्य इति प्रस्ताव तस्यानुरोधेमित्याहरणे। अस्यां तूदेन कृ
पि परामर्शने। तस्यायोर्थः सामर्थ्यलक्षणः तस्मिन्निति द्विधा व्याख्यानं। स्तदिमभिव्याप्यैति। क्षीरस्वामी तु आङ्पूर्वकात्वदेः सकर्मका। स्ति

जितिव्याख्यन।एतद्रहते।नाद्रियंते।आकुस्मादिति। दर्वत्राधृषादागर्वादिति परत्र च आङो मि विध्यर्थता। याः सर्वसंमूलत्वेन तन्मध्यपतिते
ष्वाषितयैवव्याख्या पाठ विनत्वात्। पोषयतीति। वा पृष्यत्रभ्रासुपुष्टौ गतः। घाटयतीति। अयं संघाते गतः। पुनः पाठोर्थभेदात्। एकदेशीय
मतेनाह। लडिजिहवलत्तैवेति। लंडयति। लडति। नाडयति। नालयति॥ स्वाद इत्येक इति। अस्मिन्मते दर्वत्रापि आस्वादः सकर्मकादिति। दीर्घ
पाठे बोध्यः। दार्घस्येति॥ इदमेव दीर्घपाठस्य फलं। ह्रस्वपाठे त्वपधावृध्या आस्वादयतीत्यादिरूपाणां तुल्यत्वात्। सत्वेनेपि सिस्वादयि
षतीति रूपं तुल्यमेव। स स्विदिस्वदि सहीनां चेति सत्वेन अभ्यासेणः परस्य सकारस्य सकारेण तु षत्वमिति वक्ष्यमाणत्वात्॥ ॥आस्वा
दीयाः समाप्ताः॥ ॥अथाधृषीया अनुवादाय॥ ॥आधृषाद्वा। योग्यतावलात् णिजिति संबध्यते। युजेत्यिजिमंत इत्यनिदृत्तां स्वरूपमिति उदाहर
ति। अयोक्षीदिति। पहमर्षणे। अस्येह पाठे रूनिकारादीनामन भिमत इति दिवादौ पह चक्यर्थे इत्यत्र बोध्यमेतितित्यर्थः। एतत्तु प्रा
चीनस्य ग्रंथविरुद्धं तत्र हि स्वमते वैत हि परीने प्रतिपादितमिति स्वहृदयेराकुलत्वेनीयं। हिप्रेपाई रयति। ईरति। अदादो ईर गतौ कंपने च
गतः। लीनेति। विभाषालीयतेरित्यात्वं तु न भवति। लिनाति लियतेरित्यर्थकात्मनिर्देशादिति भाष्यकारोक्तेः। वरीनेति। हृतो वेति वा दीर्घः। कृष्णीष्ट। वरि राम
षीष्ट। अवृत। अवरिष्ट। अवरीष्ट। लिङ्सिचोरात्मनेपदेष्विति वेट्। लिङि न लिङीति दीर्घनिषेधः। अवारिष्टां। अवारिषुः। सिचि च परस्मैपदे २२९

षिति दीर्घनिषेधः। रिव। अनिद्रतां स्वरूपमिति। रेत्नेति। अशिक्षदिति। क्तः। यत्तु देवेन सिचि वृद्धिरिति अज्ञोषीदिति रुक्तं तदस्मानिरुक्तादपुनमि
तिषामाणिकाः। मार्गितिति। सेटृ। अनिदुश्चयतानिर्देशात्। वृदी। ईदिता निष्ठायां नेट्। छूतः। छूतवान्। ग्रंथयतीति। ग्रथ्नातीति संदर्भे क्र्या
दि गतं। वदसंदेशवचने। ववदतुरिति। यजादेत्वात् वदतुरिति गतं। वचनीति। अदादौ वक्तीति गतं। अवोचदिति। अस्य निवक्तीत्यस्य। मुका
निर्देशात्। वचिस्वपीति संप्रसारणं। किसल्यस्यादेश। उच्यात्। मत्वनितिक्षायां। अयमदंत इति बोपदेवः। तन्माधवादयो न मन्यते। सूद प्रसहने
स्याति द ग्रा कुटाघतत्त्व निष्ठिसाह। तन्मते धृष्टः। मुख्यमते धर्षितः। एकेतु पृथावंधन इति नालव्यांत मेवेयादयः पठंति॥ ॥युजाद्यः पीयाः॥ ॥अथा
दंता इति। वक्ष्यमाणसुधातुषु संकारो विवक्षितो न तूच्चारणार्थं इत्यिनोपासंज्ञकः। अनुनासिकत्वात् इनिस्तानात् [illegible] दित्वेय्यर्थः। यत्तु कुमसारत्नेत्यंतं
धातुपाठ पठिते धातुसूत्रमतेन दिति। तन्न। धातुपाठे ऽनुपलब्धेन हृद्यनिकारेरस्पष्टत्वाच्च। एतेन अदंतविधानार्थमिदमिति प्रत्युक्तं। यदिह कविह उपलभ्येत
तथा सुकरी स्यात्। अनुवादत्वस्यैवन्याय्यत्वात्। कथ गदी। अनेकाच्त्वेनषोपदेशाभावात्स्वेन। निस्तनयिपति। कल गतौ। कलयति। क
लेनेत्यनिष्ठा पिगतं। तेनाहेतुमण्णो कालयति। साम। सामयति। धात्वंतरेण गतार्थत्वे भ्रमेण व्यावर्त्य तु सुदाहरति। असु सामदिति। पल्पूल भ्रू
नास्य पल्पूलनेनवासः पल्पूलयेयुरितिनिरायाणां संहिता। पल्पूलनं शोधन द्रव्यमितिनिस्रष्टः। जनपरि। अस्मात् णिचि [illegible] नहा हस्वैह

त्वमिष्टं तद्धुदुर्लभं। हृलितात्सरलादल्लोपानुानचद्विर्वचनेचीति सूत्रेण हृलेकर्तव्येल्लोपस्य स्थानिवद्भावो निषेधोवेह लभ्यते। णिचो हृल
निमित्तत्वाभावादत आह। ओः पुयण्जीत्यादि। णिचो हृलनिमित्तत्वाभावेपि निमित्तत्वस्याजादेशस्य निषेधः स्थानिवत्त्वेवा लिंगेन सा
ध्यते। लिंगे च ओः पुयण्ज्यपर इति सूत्रमिति यथाश्रूयते। तथाहि णः। नेषाम यमाशयः। नेन हि सूत्रेण विनाव्यपिपति। लिलावयिषति। जिजावयि
षति। सोदो भ्यासो वर्णस्येत्वं विधीयते। तच्च णिच्येव। पवर्गयण्जानाम वर्णपरत्वं णौ तत्रैव संभवादिति। नलेन युक्तं। पिपविषते। पिपविष
तीत्यत्र सूत्रस्य चरितार्थत्वात्। तथाहि। पूङो योनेश्वसनिस्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनीति सनीविनेनिचस्तत्राभ्यासेचीति कृते द्विर्वचनेच। निसूत्रप्रवृ
त्यासत्वाहाभ्यासे उकारः। तस्मात्पूर्वसूत्रस्य ज्ञापकत्वे निरसंगता। अत आह। वर्णग्रहणादित्यादि। अवीभवत्। अमीमवत्। अरीर
वत्। अलीलवत्। अजीजवत्। विभावयिषतीत्यादिसिद्धिर्हि वर्गादिग्रहणस्य फलं वाच्यं। तत्राभ्यासे उवर्णस्य दुर्लभतादकारस्य सत्य
न्तु तेन रूपसिद्धेश्च दुरूपपादं। अतो वर्गादिग्रहणं व्यर्थं सदुक्तार्थज्ञापकमित्यर्थः। ज्ञापनफलं तु यत्र ओः पुयण्जीत्यस्याप्रसक्तिस्तत्रैवो
ध्यं। तद्यथा। चुक्षावयिषति। उडुरिषावरनिउडवति। ततोणौसन्। उडावयिषति। चङि। औडुडवत्। तुनावयिषति। अनेनैव तु। अर्णुनावयिष राम·
ति। और्णुनवत्। पुस्फारयिषति। अपुस्फरदित्यादिनेदनस्तत्फलमभिप्रेत्य भगवता कात्यायनेनोक्तं ओः सुयण्ज्यपवर्गे चेत्वं ज्ञापकं णौ स्थानि २२२

उ२

थि२

वद्भावस्येति। यत्तं जलिना तु तुल्यजातीयस्य ज्ञापकमिति पवर्गादिरन्यस्मिन्नपि हल्यवर्णपर एवस्थानिवत्त्वमित्यचिकीर्षीदित्यादौ नामिव्या
प्तिरिति सिद्धांतितं। तत्रावर्णपरत्वं किं हलत्वमत्र निवेलायां विवक्षितं किं वा परिनिष्ठिते रूपे। नाद्यः। चुक्षावयिषतीत्यादौ तदभावात्। नहि तत्र पः।
ओन्नुदित्यादौ तदभावादित्याशंक्याह। प्रक्रियायामित्यादि। क्विदवर्णपरत्वं विवक्षितं तन्न समुदुक्तं चैवेत्याशंक्याह बीजमस्तीति भावः। अनुप
पाकेचिदेवमाहुरित्यादिना उवर्णादेशएवस्थानिवत्त्वमान्यदिति मतमुपन्यस्तं।। तत्र केचिदित्यरुचेो वदुर्लभत्वं स्पष्टं गम्यते। तद्बीजंतु भ
व्यादिविरोध एव। तथाहि। अस्मिन्पक्षे अचकीर्त्तदित्यादौ स्थानिवत्त्वप्रसंग एव नास्ति। उवर्णादेशत्वाभावात्। तथा चोत्तरभागे अवर्ण
भावादिति भाष्यकारोक्तः परिहारो व्यर्थ एव स्यात्। किंच लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्येति सूत्रे अपीप्यदित्यत्र पिबतेर्णौ युकि वडि उपधालोपे च तस्य स्थानि
वत्त्वात्पूर्वहृस्वहित्र्वविरिति च त्रिग्रंथोपि विरुध्येत। अपि च पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रे काशिकायां वेहः। क्रौनाणिचि चङि ओजढदित्युदाहृत्य णि
चेतत्स्य तु ओजिढदित्यत्र तत्र वन्यासकृता णौ कृतस्य टिलोपस्य स्थानिवद्भावान्नित्याख्यानं तदुभयं विरुध्येत। किंच वस्तु क्षिकास्तुकजे घात्र स्था
निमानो जदन्तत्वेनिवेमाग्रपदं वार्तिकमपि विरुध्येतेति दिक्। यत्तु मध्ये ग्रंथव्याख्यातृणा रक्तं काशिकाकारस्य नमुदाहरणं मुनित्रयमतमुत्तरपक्षे थि२
यत्नाह केचिदेवमाहुरिति। एवं च स्वमाणं केचिद्राप्य गतत्वविदरत्यादि। तत्र स्वैर्वापदेवग्रंथश्रद्धाजाडव्यपरतत्प्रसादग्रंथमूलकमिति मूलं शुद्धेवोपेक्षणीयं त

थाहि। वोपदेवेन काव्यकामधेनौ अंकृधातो णिचि अल्लोपे च डिःस्थानिवत्वात् कृ इत्यस्य द्वित्वे ओं चकृदिति रूपमेकीयमतेनोपन्य
स्य मुनित्रयविरुद्धमिति दूषितं। द्विर्वचने ची ति हि पाणिनेः सूत्रं न च द्विर्वचनपदादृष्ट्या कात्यायनेन व्याख्यातं। न भातुष्ठावप्यिपन्नीत्यादौ
अवा। सिद्धे नैव ओः पुयण्ज्यपर इति ज्ञापकबलेन परिहृतं। पतंजलिना चाऽवर्णपर एव हलि स्थानिवत्वमित्याश्रित्य नित्यासिद्धता। एवं च
वदता उवर्णादेशस्यैव स्थानिवत्त्वादो मिश्रेतः। किं च कात्यायनोक्तपूर्वविप्रतिषेधखंडनपरभाष्यस्वरसेनाप्ययमर्थो लभ्यते। पाठ्ठहित्व
प्रकरणं न हि पूर्वविप्रतिषेधः पठ्यते। द्विर्वचनं यणयवायावादेशाल्लोपोपधाल्लोपणिल्लोपकिकिनोरुत्वेभ्य इति तथा चरध्यन्तेत्यादौ सावकाशो
व यण्। चयनं चायकः लवनं लावक इत्यादौ चावयावावः। गोदः कंबलद इत्यादौ आल्लोपः। अल्लोपः मइत्यादावुपधालोपः। कारणा हारणेत्यादौ णिल्लोपः।
निष्ठेत्त्वा सावकाशं तेनानिन्न विप्रतिषेधा ह्यध्यंते। तेन चक्रतुश्चिचायुलुलाव विचयियलुलवि
थपप तुः नस्थतुः जग्मतुः जघ्नतुः आटिटत् ननु रिजगुरिरित्यादिसिद्धं। एवं च द्विर्वचने ची ति सूत्रं नारंभणीयमिति वार्तिकाशयः। भाष्यका
ग रस्त्वाह। उत्तरीत्यावक्रतुरित्यादिसिध्यतु चुक्षावयिषतीत्यादौ तु नरंताहुध्यादोहने अभ्यासे इत्वं श्रूयेत। न ह्ययं नरंगेण सह विप्रतिषेधः। अनुत्व राम
वलेत्वान्। तथा च त्वये त्वं वचनं कर्तव्यं। ओदौ दादेशस्य चुडतुशारादेरभ्यासस्याऽनुद्भवनीति। ओदौ नोरादेशोयस्मिन्नंगे तस्य योऽभ्या २२३

द सस्य चुटुतुशारादि लकारस्योत्त्यादित्यर्थः। चुक्षावयिषति। उडुडावयिषति नुनावयिषति। उणुनावयिषति। सुषावयिषति। सुस्वारयिष
नीत्यादि। एवं च सूत्रमनमेव प्रबलमिति। एवं वदतो भाष्यकारस्य ओं जदंदां चकृदित्यादौ अभ्यासेऽयं दिसंभवः स्यान्नहिनिदर्धयत्नां न रमा से चकारो
य्यमिति वार्तिककारं प्रति गोरवां न रं कथंनापादयेत्। तस्मात् लोपस्य स्थानिवत्वे भाष्यकारणामनभिमतमिति निर्णीयते। वामनादेयस्तु भा
दा ष्यविसंवादोऽपेक्ष्य इति। एतत्सर्वं वोपदेवग्रंथपर्यालोचनसामर्थ्यवस्यनीतिसममेव। किंतु वोपदेवस्यैवेह महान्व्यामोहो न तु वामनादीनां। न
ए थाहि यत्तावदुक्तं। अवर्णपरत्वे हलि स्थानिवत्त्वं वदता उवर्णादेशस्यैव नदभिप्रेतमिति। तन्न। ओं चकृदित्यादावपि दिरुक्तौ प्रक्रियादशाया
मभ्यासोत्तरखंडे ऽवर्णस्य सुलभत्वात्। ननु नासौ प्रयोगे समवेत इति चेन्न। किं ततः। न हि प्रयोगसमवायितेति विशेषणं भाष्ये दत्तं। एवं च नुनावयि
षतीत्यादौ हि तत्प्रवृत्तिवेलायामवर्णोऽविपिपथ्याह्वाविनं नमाश्रित्य यथा स्थानिवत्वादिकं प्रवर्तते। न चेह पश्चाद्दिरहेऽपि प्रक्रियादशायां न स मे
- त्यादिति न कोऽपि दोषः। एतच्च सुवृधातु ... देनोक्तं तत्पनेह तु रत्नो चमाथेव ग्रंथस्य स्पष्टं। यद्प्युक्तं। वार्तिकदूषणपरभाष्यस्वरसोऽत्र मानमिति
तदपि न। भाष्ये हि दूषणस्याऽस्वमुक्तं। ननु दूषणांतरं नास्तीति। तथाहि। बहवस्तत्र दोषाः। न ह्यत्र विप्रतिषेध एवतो वदद्युक्तः। आल्लोपादीनां नित्य
च त्वाद्वेऽर्द्धित्वस्यानित्यत्वेनातुल्यबलत्वात्। किंच पूर्वविप्रतिषेधे सर्वत्र वचनस्यारंभणीयत्वादिहतु सुतरां न ये तिकृलाघवं। अपि च क्रियमाणे स्व

अग्रादेशः तदन्तग्रहणं तदनन्तरादिर्वं

नंनिस्यानिवांतरंगानपिबाधेनान्तनश्चेनिनुवंनो।यिषतिदिदवनीयिषतीस्यादावभ्यासेउकारः अभ्रूयेनायदितु ओदोदादेशस्येत्या
दिवचनेंकृत्वानदेवांतरंगाण्यपबाधेज्ञापकं अभूषेनहिनिदेवकचनं निनवनीयिषनीस्यादावपिप्रवर्त्तेतेनिदोषनादवस्थ्यं।नहारणायचलेनन
मास्थेयं।एवंस्थितेओजडदिसादावभ्यासेऽकारादेशोविधेयःस्यादित्यपिवान्विकमेनद्रूपगांनरमस्त।नस्मादित्यंवार्त्तिकं रचनीयं।ओदोद
दिशास्यनुदुनुवारादेरभ्यासस्योत्वनिान्तनः अह्लोपवनोकिंचोन।अह्लोपवनोगस्साभ्यासस्येणिचोभ्यासानु।ओजडदंनाओंचकनाएवंस्थितेच
मनन्यासकारादिग्रंथःविषाञपपद्येवार्त्तिकं वभाष्याविरोधेनैवस मथिनंभवनि।सरस्वतीकंठाभरणग्रंथोप्येवमानुकूलः।यदपिबोपदेवेनो
क्तं।वेयाञपपद्यवार्त्तिकेओजिदिसेवपावःसांप्रदायिकः।श्रीत्रिभाष्यस्तप्रमाणाज्जिस्थानेजपदंनीनिनदप्यनेनप्रस्कत्तं।उत्तरीत्यासर्वमोषु
स्ये विश्रोत्रियाणांप्रमादइत्यंवशामादिकृत्वानस्यद्रपिबोपदेवेनस्वोत्तेर्थेउपष्टंभकतमोपन्यस्तं।दुर्गगुप्तेनदुर्गटीकायांत्रिलोचनदासेनकानंत्रपं
जिकायांवर्द्धमाननमिश्रेणकानंत्रविस्तरेहेमसूरिणाहेमव्याकरणे।एतत्त्वज्ञापकमजाननस्यापवर्गस्यावर्णएवंवेदितव्यमितिप्रदर्शितमितिअ
भिनवशाकटायनेनश्रद्धानुशासनेणिनिमित्तादपिवाभ्युःतत्रावर्णपरइतिपदर्शितमितिवक्तदेतत्सर्वंनवामनादीनांप्रतिकूलं।प्रक्रियार राम·
णायामवर्णपरत्वमस्तीत्युक्तत्वात्।तस्मादोंचकदित्येवन्याय्यमितिस्थितं।यत्तुअदंनेशुडनधानोर्माधवीयधातुरत्नेनोनयनिधनयनीमि २२४

स्तेकाशिकापदमंजर्यो अभिओनिनदित्यभ्यासेइकारस्तहितंकेचिद्यठने।तत्सर्वंलिपिप्रमादप्रयुक्तमेवास्थलांतरस्थमाधववामनग्रंथ
विरुद्धत्वात्।नदेतत्सकलमभिप्रेत्याहप्रकृतेतिमि।ओनेनदिति।नोनयतिधनयत्येलयस्वर्दयतिभ्यइतिचप्ठि।चेधस्तनेहकृतः।तत्रशुप
श्छंदसीतिपूर्वस्त्राच्छंदसीत्यनुवृत्तेः।नस्सोदाहरणंतु।मातायनोजइतिनुःकाममूनयीः।मातामिधनंयीदुमगंधिरित्यादि।अत्रसिविह
द्दिनं ।।स्थंनेनिस्थवेणणयंननचिपधात।यत्तुमाधवाद्ययमपिलोकेइत्युपनिबद्धःयत्तुव्याचख्युःछंदसीतिनानुवर्त्तते।विभाषाधेटश्चे
तिनिविभाषाग्रहणंचानुवर्त्ततइति।तन्न।सूत्रेणनमोवेयर्थ्यापत्तेः।इत्यादिसर्वग्रंथविरोधात्।अतएवछंदसीतिनानुवर्त्ततइतिकेचित्
दुक्तेशापिप्रत्युक्ता।तथाचभट्टिः।येनादिदेशपुरंपिनाकीनिशायुद्ध।अनिस्सेनदितिा।अनेकाचोनापोपदेशानात्वतनमामार्गयु
ग तिमोनीतिपागेरित्यषीयस्याअदंतत्वसामर्थ्यादिति।अयंभावः।कथंयतिगणयतीत्यादावुपधाह्रस्वनिवारणेनाचकथदित्यादावभ्या
पिवादीर्घसन्वद्भाववृविरहेणसारभाम्रभृतीनामुपधाह्रस्वाभावत्तेनेन गृहमृग प्रभृतीनामुपधागुणाभाववत्तेनेनचादंतत्वसार्थक्यं
गवीदीनांतुअदंतत्वेप्युक्तफलाभावान्णिज्विकल्पोनुमीयते।युक्तंचैतत्।नित्यत्वेरिदित्वंसामान्यापेक्षज्ञापकमितिमतेहापिअकार
कत्वस्यस्पष्टत्वात्।विशेषापेक्षज्ञापकमितिमतेपितत्रतत्रअकारइकारईकारःउकारऊकारस्तेषानुबंधाःसथाज्ञापकतयास्वीकृताय

शाचाविशाहृन इति निषेधः। तथा ऽदंनताप्यस्त्व। एवं समिमन हूये पोजुरूप फललाभात्। यत्तु जोपदेवेनोक्तं। अग्लोपित्वस्थानिवत्त्वे चादं
नत्व प्रयोजनं। अत्र तेनेन विधेनेन नाल्लोपविकल्पनमिति। अत्र दंवकृत्वं। विकल्पस्त्वावदनेकदोषदुष्टो निर्मूलश्च। लोपाभावे चेवसुवच
त्वात्। वस्लनस्तसोपिन। अन्यन्तत्कृसेन णिज्विकल्पेनैव कृतार्थत्वे अपूर्वस्य लोपबाधस्य कल्पनाया अन्याय्यत्वात्। यत्तु अदंनसाथत्वे
त्वायवाल्लोप इति प्राचोग्रंथं व्याचक्षाणैरुक्तं तान्नूनमिति एवायं विकल्प इति। तद्याहन निर्मूलं च। यदि चाचनिकस्तर्हि अदंनसाथेकायेनिकलम
न्निपात्। किंच कस्येदं वचनं। यहलेन वाचनिकतोच्यनेइति न्त्किंचिदेनत्। एवं चगवपियनेइत्साघ्रदाहरणमप्यसाधुव। अंकापयनी। थारित्
सुतरां। अंकृयनेरकारस्य प्रागुक्तरीत्या आंचक्रदित्यभ्यासे श्रवणेन कृतार्थत्वात्। एवमथ्यापियनइत्यपि। यत्तु आजिघपनेतिप्राचोदाहन
नत्कृनरामशुद्धं। आत्तथ नेत्सत्राभ्यासे ऽकारस्य श्रवणात्। चट्ठरेणावित्यसांगलघुंपनिवाविशेषणेनेनिपस्तहयेपिदीर्घोलघोरिति दीर्घ
स्यइवरितावा। यदपि व्याचख्युः हलादेशेत्कृतेनदीर्घ इति चेन्न। नन्मतेअल्लोपस्यावश्यकत्वादिति दिक्। परत्वाद्दृद्धाविति। लोपः प्राप्ताहान
त्वप्राप्या ऽनित्यः। वृद्धिरनित्येति तुल्यकमेव। उभयोरनित्ययोर्वृद्धौ कृतायामोकारस्या ऽवादेशात्पूर्वमेव परत्वादीर्णिदीर्गवलीयस्त्वेल्लोपइत्य राम
र्थः। एवं चा ऽनग्लोपित्वाद्दीर्घस्मिन्कृावोस्तः नचटिलोपस्य स्थानिवद्भावेन व्यवधानं शंक्यं। तथाप्यंगस्यणिन्मेरत्तानपायात्। चतुर्रेणीयत्ताद २२५

र्घ इति। तदपि न। हलादेरित्यस्य निर्मूलतायाउक्तत्वात्। ननुसंगं यत्रवृद्धिरूच्यते इति माधवोक्तरीत्या नेद्धी ×३

तिपरो कथमिति चेत्। अभ्यासस्य आदिशादेः पूर्वत्वेनस्थानिवत्त्वमेव नास्तीति ग्रहाणा। अत एव मुंडमिश्रेति सूत्रे हलि कल्पोरदंनत
निपातनं भाष्यवात्तिकयोराश्रितमिति भावः। इहेल्लोपइति। ज्ञाहुदोनस्प्राप्तोसस्साम पिक्कताहलनप्रसंगित्वमात्रेणेह नित्यत्वं स्वीक्रियते। गु
णे तुक्रो नित्यत्वादित्वत्र यथेति भावः। इह भाष्यद्दय विरोधे परत्वाद्दृद्धिरिति मुख्यः पक्षः। इहेल्लोपो बलीयानिति तु प्रौढिवादमात्रमि
ति हरदत्तः। नैद्धिपरीनैकेयटः। भाष्यद्दयप्रामाण्याद्दृद्धेः पूर्वपक्षाहा कामचारेणाटिलोपेरूपद्वयमपिसाधितिमनोन्तरं। मत्त्वयमपीदं सुवचत्वात्
इत्तो माधवेनोपनिबद्धं। अयं च मनमैदोणिङ्भिन्नविषयः। णेरणिटीति तु एयल्लोपाविनि हर्ववितिषनिषेधात्। निष्कर्षरीत्या अपवादत्वात्लोगेवणिलो
पः। उपधाह्रस्वत्वे सन्वद्भावदीर्घयोश्चणौ चङ्गविस्मृत्य संख्यानात्प्राकृत निर्देशाद्धा। अवीवदिदित्येवरूपमित्यवधेयं। लव्यत्यस्तिनि। गेनेण्यनो वक्रम
णि चूलिमविष्यतोदित्वं हुत्वयोश्च प्रत्ययाऽसिद्धेयोर्नीतिमावः। कंसवधमाचष्टे इति। कृदूह्रंगणिकारकपूर्वकस्यापिग्रहणात्। कंसवधशब्दः सदंत
तेनोक्तिन्तुः अप्रत्ययस्यलुक्। तस्यैवमयाप्रकृतिः हन् इति तस्याः विकारपरित्यागेनस्वेनैकरूपेणावस्थानं। तदेनदाह। हन्त्यू इति स्थितेइति। हेतुमणि च ६
प्रकृतिरिति। ननुलुप्यमानस्य कृतः। तयारास्मिहेतुमणिप्रयाहणनस्यानिर्देशोनलभ्येत। उच्यते वक्तः। तथेवभाष्यकारेणोदाहृनत्वादितिभावः। इहे
हत्यमनिर्दिष्टं। कारकं कार्यं चानवाहत्द्धिर्वचनेअनिर्देशाद्वयेनापि सिद्यतः। असंकोणौदाहरणं तुद्विनीयादिकं कृत्वनेत्यादिकेंचेनिविवेकः।

इहकं सवधसुमङ्गाहरणादिति रुद्वोपाख्याने एवमिति जिनि नाग्रहः। किंतु प्रतिपादनमात्रेणेति न राजागमनमात्रे चुरेराजानमागमयति। यद्यपि
हहकल्पह्नोराजाकर्त्तान्ति तथापि गमेर्हेतुमण्णिगमितुद्धी निकमीन्तितः। नहच्चेहापिराजानमित्यस्य प्रकृतिभागो यद्यपि अनवीतिन्यायप्राप्त
प्रत्ययलक्षणेन पदं तथापि नकारस्य वर्णभवत्येव रूपाभिदेशावलोन्। देवदत्तेपाकमाचष्टे देवदत्तेन पाचयतीत्यत्रात्तनायेव भवति। गतिबु
ता॰ द्धीतिनियमेन न कर्म पहारेकर्तृत्वस्यैवविवक्षितत्वेनेतिदिक्। कर्तृग्रहणस्य फलमाह। नेतिति। कर्तृग्रहणाभावे चक्षुषापश्यति चक्षुस्य यतीत्या
दावेवस्यात्। नेनु करिमिरवबधानिरवकरयमीत्यादौ। लोके इंद्रियाणामेवकरणत्वेनसुप्रसिद्धत्वादिभावः। संख्यामासंख्यानेनिप्रानिप
दिकं सुद्धार्थकं कर्मर्थेणिचं लभते। अनुदात्तेदिति। श्वादिभ्योसुवीतिसत्त्वे कैयटहरदत्ताभ्यां निधोक्तत्वादितिभावः। एतेनास्यानुदात्तत्वमपा
णिजीयमिति भाषते। किं अन्यस्मात्। नेचैकं भाष्योक्तमुपसर्गात् पृथक्करणं ज्ञापकत्वं भज्येतेतिवाच्यं। युद्धे योग्यामनशाद्ब्रूतेत्यत्र सामर्थ्यात्संख्यैव तस्य
लाभेन हि शिष्टपाठो ज्ञापकः इति भाष्याशयात्। नन्वेवमपि असंख्यामनेनेति न सिध्येत्। अर्थलोपित्वाभावेन उपधाह्रस्वापत्तेरित्याशंक्याह।
अकारप्रश्लेषादिति। सौनन्यायाणां। अग्निष्टोमः। अयेः स्तलोमे निषत्तां सुखदुःखवत्क्रियाणां। नच्छेदेन सुखदुःखेवप्रातिपदिकार्थौ निर्दिश्ये राम
ते। प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इति सिद्धे अनयोः पाठः सोपसर्गाभ्यां यथा इति मेवेयः। रूपरूपक्रियाणां निरूपणात्यनेकार्थत्वादिचारणां यथानइति। २२६

नेनचउःपरेणेइतियल्लघुइति मनेचेत्यर्थः। यत्तु भाष्योक्तं। सुबुधानोरनेकाच्स्य सन्वद्भावो वेति केचिदिति। नत्रानेकाचइत्यंशेकाम पत्ता
तुकोंगस्येतिकर्मणि षष्ठी अवयवषष्ठी चेति व्याख्यानभेदो मूलमितिबोध्यं। यत्तु व्याचख्युः। णौ यदंगं णौ यल्लघु इतिव्याख्याभेदोत्रमूलमि
हि ति। नच। एवं सतिअर्थमाख्यत्। अत्तीथपदिस्यत्रविकल्पो न लभ्येत। नचमुख्यासिद्धांतरीत्या इष्टापत्तिः। अनेकाचइतिव्याख्येयपक्षे अथाविरोभा
त्। किंचसन्वद्भावेन सह दीर्घोपि तुल्य एव योगक्षेमः। व्याख्याविकल्पस्य बीजसाम्यादिनोहेवव्याचख्युः। एवं च कृणेनिरपिचउःपरेणौदी
दीर्घः स्यात्। नचेष्टापत्तिः। दीर्घोलघोरिति सूत्रे प्राचाहलादेरिति व्याख्यानेतात्। अस्तुद्भमपि ग्रंथं समर्थयितुं प्रवृत्तैर्व्याख्यातं भिरपितत्र
न्यायसिद्धमिदमित्युक्तत्वात्। नैत्र वचकास्त्वोर्णित्वोः समूलक्ष्यत्वमभिप्रेत्य तुर्णे नेश्वरदीर्घाभावं निश्चित्य चकास्तेर्दीर्घोदाहरणं तु परमताभि
प्रायेणकथंचिच्चेयमितिस्वयमेवोपसंहृतत्वाच्च। एवं हलादेरपि दीर्घाभावे सिद्धे हलादेरित्यर्थसिद्धमिति परमोपक्रमविरोधेनाऽवयवः स यथाव
मुदायं प्रत्यवयवोनेत्यादि तदुपन्यस्तन्यायस्य चाविशिष्टत्वेनन दुष्टस्यासंगतत्वानेनैवायातमा। इदानीं तु नत्वासात्वतदीयग्रंथस्य
रवयवस्य विरोधइतिभ्रमः। यदपि वदंति। सन्वद्भावस्यास्मिन्निति कुत्वस्या सन्वद्भावस्य निमित्तं यो लघुः सचेति व्याख्यानात् लघुत्वस्य राम
च विकल्पो निर्दिश्यते। तेन लघुत्वपक्षे दीर्घसन्वद्भावो द्वावपि स्तः। तदभावे तु [illegible] द्वावपि नेति। तदपि न। निर्मूलितत्वात्। नहि प्राचा उक्तव्याख्या २२७

धातुपाठस्थांते इत्यर्थः॥ ॥इति चुरादयः॥ ॥हेतुमति च॥ प्रेषणादाविति। आदिशब्दादध्येषणेनसमर्थाचरणे चानन्तरमुक्तादेर्निकृष्टस्य
प्रवर्तना प्रेषणमाज्ञेत्यर्थः। गुर्वादिराराध्यस्य प्रवर्तना अध्येषणं प्रार्थनेत्यर्थः। तत्सामर्थ्याचरणमपि बहुधा। अनुमतिरुपदेशोनुग्रह
इति। तत्र यस्यानुमतिं विना क्रिया न निष्पद्यते सोनुमतिमात्रेण प्रयोजकः। यथा राजा। वैद्यादिस्तूपचरितः कषायविवेदिरुपदेशमात्रे
ण। यस्तु केनचिज्जिघांसितं पलायमानं निरुणद्धि सोपि हन्तुरनुग्राहकत्वेन। अमी च सर्वे विशेषा अर्थप्रकरणादिगम्याः। सर्वानुग
तं प्रवर्तनासामान्यं णिचोर्थः। नन्वेवं णिचो लोडादीनां च पर्यायत्वप्रसंगः। नैतच्चेष्टं हन्तुमामच्छावामीति वक्तव्ये णिजपि प्रयुज्येतेति चेन्न। के
पा तुः प्रयोजको हेतुः। प्रेषविषयस्तु नाद्यापि कर्तृत्वेनावस्थापितः। नेपाचप्रयोज्यप्रवृत्त्युपहिता प्रयुक्तिर्णिजर्थः। केवला तु लोडर्थ इ
स्य ति विवेकः। उक्तं च। द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे प्रेष्यादेर्लोडिधीयते। सक्रिये तु प्रयोगस्तु यदा स विषयो णिचस्तदा इति। किंच। प्रयोक्तृधर्मः प्रयुक्तिर्लोडर्थः।
शे अनियतकर्तृका तु णिजर्थः। पचेति हि वक्ते प्रेरकः। पाचयतीत्यादौ तु वक्तुर्भिन्नोपीति दिक्। अजीजवदिति। जुगतौ। सौत्रो धातुर्जुचंक्रम्य
जी इति निर्दिष्टः। स्तवनिश्चलेति। अपरे त्वस्यानुवर्तनेन नुयणिति। पवर्गजकारयोरसंभवात्। यणः संभवेप्यव्यभिचारात्तदाह। अवर्णपरे धात्व
क्षरे परे इति। अक्षरशब्दो वर्णपरः। अक्षरं न क्षरं विद्यादित्युक्तपक्षमन्यवर्णं चाहुः शब्दमिति भाष्योक्तेः। मनानर इति। अंगं परत्र हि स्त्वनदति।

भेदेन लघुत्वविकल्पो लभ्यते। वचनेनुमहती नास्त्येवा अथाप्यर्वाचीनस्य कस्यचित्स्याच्च हतिप्रसंगः। अजजागरदित्यत्रापि जा। शाह र
भा स्य लघुतापत्तेः। ननु मास वित्थ्यमिति चेत्। उभयत्र विभाषात्वस्य उवरितत्वाल्लाघवं तु रस्कारेतु भावनासर्वकोलो मेनाः श्रामविशा मा
पात्वश्चाव्यावश्यास्या नाव त्रा हृष्यायिति। ह्रस्वदीर्घयोरित्यर्थः। एतच्च प्र हन्तोभिप्रायं। अचीवदद्दिणंपरिवादके नेत्यादौ तु सन्वद्भावस्या
पीत्वमेव पूर्वपक्षसिद्धान्तोद्दृष्टव्यो। ... हजीति। तथा च णवंगस्य चुर इत्यस्यनात्स्वग्लोप इति भावः। यत्नु भाषाकृणा न समुदाहृतं। अचोरदि तु
ति। तेनाप्यविरोधात् उपेक्ष्यं। औंदिदिति। अत्र प्रसादहूनत्। अजादित्वाद्दीर्घलघोरिति नार्वाचीनमतेनस्वमते तु स्यादेवेति। एवं च वदना आदि
टत्व आशिशाद् इत्यादौ सर्वत्र सिद्धान्ते दीर्घो भवतीत्युक्तं। सोयं महान्प्रमादः। चङ्परे णौ यदंगं तस्य अट् इत्यादौ नस्येह दृष्टत्वाभावात्। नदीयस्य
दीर्घभाजो भावाच्च। चङ्परेणौ यल्लघुनस्यरत्वाभावाच्च। नदिहमाधुवहरत्नादिसकलमनेदीर्घस्योक्तिः संभवाभावे कथं दीर्घ इष्टापत्तिः।
क्रु तेतिनविष्टः स्यादेतत्। द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमिति लिखि विवादं। अन्यथा आटिटदित्यादौ णिलोपेन स्यात्। एवं स्थितेत द्वितीयप्रयोग
विषयीभूतं चङ्परणिंतं प्रति निरादिग्रहणादाटि... टिसंगे। एवं च चङ्परेयदंगं न दीर्घोयोभ्यासस्तस्येति पक्षे तु अंगे दीर्घ इति चेन्न। अत्र वदंति
लघोपरे हि दीर्घः। लघुश्वेह णिचा न लोपः। अथप्रमेव प्रवृत्तः। नित्यतात्वेन रंगता च वर्णाश्रयत्वाच्च प्रत्ययलक्षणत्वेनासि। स्थानिवद्भावोपिन

त्या भवति। अभ्यासस्यादिशादचः पूर्वत्वात् दीर्घविधौन निषेधाच्चेति। अत्रेदं वक्तव्यं। अउ मेव लघुमाश्रित्य न द्विदीर्घोस्तु। किं च णिचः स्थानि
वद्भावेपि सुलभः। यदुक्तं अभ्यासस्या दिशादचः पूर्वत्वादिति। न चाति शादस्य हि द्वित्वे न तेषां लोपः। एतच्च द्वित्वं चेन्न। निमित्तस्य व्याख्या
द्वेपि तुल्यं। यदप्युक्तं। दीर्घविधौ निषेधादिति। तदपि न। निषेधस्याट्भिकृदीर्घविषयत्वात्। अत एव हि पूर्वत्रासिद्धीयेन स्थानिवद्भावा
त्या त्दीर्घग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातं। तस्माद्दीर्घस्य दुर्वारतया नेदं प्रसादसंवदनं सम्यगिति। किं तर्हि सम्यगिति चेत्। उच्यते। दीर्घलिघोरित्र पट्टुः रस्य त्य
णः श्रुत्युपादानात् इतर एव लघुः कार्यी। नन्वकोऽडिन्न्यायात् यथाहिल्विधौ रहाभ्यामित्यादानाडकरस्यैव परः कार्यित्वं न दृष्टं। य नर
वा थानेलोपेनत्र उनिमित्तेन भिन्न स्यैवोत्तरपदस्य निमित्त तादाबाधे चेति द्वित्वेकं धारयं वद्भावेपि नेत्रत्र नलोपेनेति हरदत्तोदि चकुर्मीहि
भिरुक्तं न थेहापि। वस्तुतस्तु आदिटः दिस्याहोणिन्निमित्ताङ्गसंज्ञाप्रथमणिचः प्राचीनस्यैवं तु न द्विः एस्या एकस्य च हिणिचा द्विः प्रयोगः न
न्त्याचांगसंज्ञायां निमित्तभूतो णिच् तत्कार्यकौ दोषविशेषात् संज्ञावाप्रथमोपस्थितेनैकं यन्निमित्ततया न त्रुटीत्यात्। अन्तरंगत्वापेक्षायां
बीजाभावात्। न च द्वित्वात्प्रागेव प्रवृत्तांगसंज्ञानन्मध्यपतितन्यायेण वमप्यवगाहमेवेति युक्तं। द्वितीयटकारोन्तर्भावेण प्रत्ययेन तिवेपरी राम
त्यस्यापि सुवचत्वात्। न नु येपो नयथाश्रवणेनानादिवद्विरोधान्न थेहा विजत्यपोज्ञेङ्गोद्वोवान नन्मध्यपतितन्यायप्रवृत्तिरितिचेत्। सत्यं। २२८

दीर्घरूपकार्यविधौनप्रवेशः इत्यर्थः अभ्यासद्वित्वरूपंतुभवत्येव

चेतापि तदुक्तदोषस्योद्गतत्वात्। युक्तं चैतत्। अन्यथा पतीविपतीत्वादौ द्वितीयसनं प्रतिप्राचीनसनं तस्यांगत्वे अज्झनगमामिति दीर्घः
स्यात्। किं बहुना। जिगीषाजिघांसेत्यादावप्यभ्यासदीर्घः स्यात्। सनः कोरेणविशिष्टस्य द्वित्वे घनिोर्द्वितीयभागस्य सनं तर्भावे हलादि चा॰
चोषे एकदेशविकृतन्यायेनाभ्यासोत्तरभागस्य प्रत्ययत्वे प्राचीनस्यांगतायां व्याप्त्। एवं न्यायलच्चेथेदिवो विजिगीषामित्यादि निर्देशो आ॰
ध पिलिंगबोध्यं। अत एवादिटद्वित्यादौ लघूपधगुणेपि न। अन्यथा स्यादेवसः। न चैणे चुडीत्यपधा ह्रस्वेन निर्वाहः। नैकको दिन्न्या
येन दीर्घस्यैव ह्रस्वस्यापि तुल्यमलोदिनि दिक्ष। अजादेरित्येवेति। नन्द्रा इति सत्रे अजादेरित्यनुवर्त्तत एवेत्यर्थः। आदिद्वयदिति न
तुलाव स्थायामेवाउडिभिभाष्यकारात्पदे अजादिलमस्त्येवान्याय श्वप्रथममटू। परत्वादंतरंगत्वाच्चासत्सां द्वितीयस्यस्य प
नुवर्त्तते। नित्यं द्वितीयस्यापि तदर्थः। धातुसंज्ञा प्रवृत्तिकाले इमियावत्। एतच्च तदनुवृत्तिसामर्थ्याल्लिभ्यते। नचैवमजादेरित्यस्यानुवृत्ति
मां द्वित्वमिवाच्यं। इंदिंद्रियीषती सूत्रदकारस्यापि द्वित्वनिषेधापत्तेः। नन्वेवं चेदिंद्रीयिषती सूत्रदोषः स्यादेवेति वाच्यं। अजादेरिति हि
कर्मधारयात्संबन्धः स्फुटं। इह च अचइत्येवानुवर्त्यं। एकदेशो स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्। अथवाऽदेरित्यप्यनुवर्त्तते। न त्वनावयवपरं किं
तु पूर्वावर्त्तिमात्रपरं। दोहाधिकारो श्रयणात्। [redacted] नन्वेवमुत्तरार्थतया द्वितीयग्रहणस्य सा

मपि

र्थकृते स्थिते हितीयस्येति न वक्तव्यं भवती त्याष्यं विरुध्येत नेति चेत्तन । यत्र स्थानेऽपि गिनेन त्रमास्थितिनदाशयातारारंगेऽस्या
द्वि । अत्र प्राचोर्यंथं व्याचक्षाणा आहुः । अजी हि वदित्यत्रोपधाकस्येरचडङ्कित्स्य स्थानिवत्त्वाद्धित्वेऽभ्यासकस्वरी चर्त्वं तारीति
तन्न । ओः पुयण्जित्याक्स्याः विकीर्तदित्यत्र तिव्यासिवारणाय विशेषविषयतां व्याख्यैव वस्यष्टत्वेन स्वयमपि प्राकृतेषवर्णितत्वे या
नेह स्थानिवद्भावायोगात् । विशेषश्चावर्णवदुत्तरस्यउत्वं उवर्णदेशत्वे स्यन्यदेन । एतेन स्तोनित्याभ्येनिरुत्तेरिपेचमिष्यती सत्रसि
चोहेतुमस्तोतुणेस्मिन्इतिगुणयादेशयोः कृतयोर्णिकृतस्य स्थानिवत्त्वेनद्विर्चुवाड्स्यादित्यपि निवदभ्यासकारोपि प्रस्तुतः । अत एव
वउत्वन्यासबलेन ज्ञापकस्य सामान्यविषयत्वं । अपि कीर्तस्यस्य सिद्धये । नित्यानां चङ्गरणी कुर्वन्त्वारं वचोपि प्रस्तुतः । अजीहि गतसि
षेचयिषतीत्यादि रूपं तु इकारे कारविशिष्टस्य द्वित्वेऽपि सिद्धानी । निस्पष्टमेव । एतेन च स्वर्वस्तु धातुरुक्तोपपश्चितंमाधवेने त्रि दिक्षा अपि दे
शिरेणे कृतस्योपधालोपस्य स्थानिवत्त्वात्प्ररात्स्यादित्वेहलादिशेषे ईत्वे । इह अल्लोपिताल घुपरत्वाभावसन्वदित्वे दीर्घाभ्यासत्रीत्वेविधीयते । ८
नूपयतीति । द्वि वरणेः । उः स्यसयेः कृयोरादेरात्यायी विघ्नने । निमुमिन । इह । निमिपदिनिष्ठा चोर्मर्थं व्याचक्षाणाः पोः कृतस्यानिष्ठतेरित्स्य राम
स्थानिवद्भावे स्थापुराद्रस्यादित्वमित्याहुः । तदस्मदुक्तरीत्याप्रक्रियासामवर्णादुत्तरस्वेउत्वेन वक्तगतः सम्यगेव । किं तु तेषां परस्परव्याघातः । २२९

वहोपविनिष्ठितरूपेः वर्णपरतायास्तेरुपजीवनातु । कथमन्यथातु वर्णदेशा एवंनिवोपदेवमतंभाष्यमतत्वेन प्रागहपुजस्मितिसुधामि
रांकेलनीयं । श्तिपा निर्देशोपइः लुट्ः स्वर्थः । अनास्यपत्वाडुकोपचादडुभि । एवं चपालरक्षणे इतिधातुनापालयतीति रूपे सिद्धेतु
गागमस्य पुद्भिः चरितरेव फलमिति भावः । एवं वेविष्टनेनेत्रुतिस्यत्राविवोध्यं । वाजयतीति रूपस्य वजगतावितिधातुना सिद्धत्वात् ।
रि विभाषाली यतेस्तत्र आत्वविधायकं स्यादिति । लीः लीयत इति लालीयेयणेक्यादिः । लीङ् श्लेषणे दिवादिः । उभयोरपि यकानिर्देशो
नतु च पतो । तथाहि स्तनिर्ली । उंउत्वेवा ग्वेस्यत्राप्तवत्र विभाषालीयतेरिति सत्त्वे भाचार्यस्य स्पष्टं । ली लीरि स्यस्यपत्वादपि न यो वामिनोऽसत्वे ली रि
लीङोर्ह्योरपि ग्रहणं । निरनुबन्धपरिभाषायाः प्रत्ययग्रहणविषयत्वादिति वदन्ति । ग्रागोऽन्यकृतीति । यद्यपि प्रयम्लि जनर्थं प्रतिसनुष्यवोगेव
प्रपोजिक्रा । अनएवां लंप्रवृत्तं । तथापि हितीयर्णिजर्थाभिप्रायेणेदमुक्तं । अध्य जीरा परिनि इह ण्णिनिमित्तस्य गाडेहित्वेकर्तव्ये स्थानिव
द्भावो निषेधो वा न । णिः सति हि न मिमुजादेर्हितीयस्येति णिच एव द्वित्वं स्यात्तानन श्वनप्रक्रियायोनेवापरिनिष्ठितरूपेः वर्णवदुत्तरस्वं उम
त्वी निकीर्तयतिसाम्यात् । जपादिरिति नेनमित्ताकृस्वदत्तिभावः । स्पादेस्कमित्तेनास्तीत्कदाहरणा चापयतीत्यादि । इतीत्वार्थमिति । व्याख्याद
यस्यापि भाष्यात् कृत्वादिति भावः । कारस्येति रेफस्य नन्वाउत्वेन नवारणादिति भावः । सत्तेनेप्रवर्तनेन इतियद्यपिसच्चं नेधात्वेन परं तथापि वे

चनसामर्थ्यानि अप्रवृत्तिरिति भावः ॥ तनीयाभावेनेति ॥ इहोपन्यासस्तु आद्य व्याख्यानमादाय प्रकृतोपयोगादिति भावः ॥ इहसूत्रए
वरूपद्वयानुसारेणैतत्प्रयोगेऽर्थद्वयं व्याख्यातः ॥ आद्योऽर्थः व्याख्यानात् अन्त्यश्च स्वग्रन्थे ग्रन्थस्य प्रामाणिकत्वं महतोऽप्रबंधे
न प्रत्ययोपादानं तथा तनीयो ग्रन्थः ॥ कश्चित्तु ऐश्विष्यदिति षकारादेरपि द्वित्वमुदाहृत्य तेन तृतीयान् प्रक्षिपन् तावदुपेक्ष्यं ॥ अन्ये च कारणं अयथार्थ
नीयस्य कारः षकारस्येत्यर्थ इति प्राचो व्याख्यानं ॥ तथा हि ॥ यदि ततीयवर्णस्येति व्याख्यायेत तर्हि ईर्ष्यिषिषतीति सनोऽपि द्वित्वं स्यात् ॥ ता य
दि तु ततीयस्यैकाच इति यथाश्रुतं व्याख्यायेत ततः कथमैषिष्यदिति षकारादेर्द्वितीयस्यैकाचः स्यात् ॥ न चैतत्तीयस्य वर्णस्येति व्याख्यातु
मुचितं ॥ अध्याहारप्रसंगात् ॥ ततीयस्यैकाच इति ग्रन्थस्वारस्यभंगाच्च ॥ तथा च ततीयस्य
कश्चिदाह ऊर्ध्वनस्येति ॥ अपरे तु नराहुस्ततीयस्यैकाच इति वृत्तिन्यासे ग्रन्थकारहरदत्तौ व्याख्यातां ततीयस्येति ॥ ततीय एकाच सहितस्य
काचइत्यर्थः ॥ अत्र षकारस्यापि द्विर्वचनेन भवतीत्यपरे तु नरिति ॥ अस्मिन्पक्षे ईर्ष्यिनः सनिलनेति व्याख्येयं ॥ अनुप्रयोगानं संबंधिनस्ततीयस्य
काचोऽसंभवादिति ॥ माधवोऽप्येवं ॥ तस्माद्दीर्घीयदित्येकमेवात्र रूपं साधी यो नत्वैषिष्यदिति ॥ एवं ततीयस्यैकाचोऽसंभवान्नतत्वादितिस्त्वं राम
नमेवापेक्ष्य षकारादिस्ततीय एकाजिति वाच्यं ॥ अंतरंगत्वादाट्श्वेतिदधानत्विधानात् ॥ अंतरंगत्वादेव च द्वंद्वं संसिद्धत्वमपि ता स्ति ॥ २३०

तस्यागवृद्धियात्मनेप दविधानात् ॥ ८

पिस्तानिवृत्ता वा ॥ कृदेः द्वर्वस्यद्वर्वस्ता द्वाविधेरभावादिति युक्तमुत्परयामइति ॥ इहतु केचिद्दिस्तादिना युक्तमुत्परयामइत्यनेन तदीयग्रं
थनस्तु तद्धयोः कोदोषइति विभावनायामुक्तं रूपं प्रकृ तेवातिकिंनेसिध्यतीति मूले दोषः ॥ टीकायां तुरुततीयेकाक्षोतिरयुक्तेति दो पकारस्य
षइति लभ्यते ॥ तत्र न तावद्दोषः ॥ प्रकृतवार्तिकस्य तत्राप्रवृत्तावपि अजादेर्द्वितीयस्य तद्वाइति सत्राभ्यां रूपसिद्धेरप्रत्यहतानानापि द्वि
तीयः ॥ सत्वं नाभिप्रायेण टीकाग्रन्थस्य सोऽपूर्वं ... तो सर्वं चैतद्दिहमूलएव ध्वनितं ॥ मात्सर्यमुत्सार्य तु एतद्वेरा कृतनीयं ॥ निरवधिनित्यावो
त्तं ॥ निरवत्प्रेषणाद्घातोः शाकृतेर्थलिजु च्यते ॥ नेनेति ॥ चक्तुचक्षिडो डित्करणमनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तस्यात्मनेपदस्यानित्यतांज्ञापयतीत्युक्तो
तेन प्रार्थयंतीति सिद्धमिति भावादिति स्तं ॥ नदतिस्वतीयः ॥ यदपि नरं गिस्यांग एहतेमात्मनेपदमनित्यमिति ज्ञापनार्थं चक्षिडो डका
रइति ॥ नदपि नाचक्षिङो गण कृतस्यात्मनेपदस्यासंभावितनयामूलग्रंथिल्पोत्तायेदप्याहुः ॥ प्रार्थनं प्रार्थः ॥ नतु वैतिप्रार्थयंतीति ॥ नदपि
धातुसंज्ञानिमित्ते प्रत्यये कर्तव्ये उपसर्गाणां पृथक्करणस्य त्वाप्रतिपाद्यमानमपार्थंवेदस्यानामिस्त्रायुक्तोद्दुर्वीरत्वादिति दिक् ॥ ॥ इति
हेतुमत्यतप्रक्रिया ॥ ॥ धातोः कर्मणः ॥ इच्छायामिति ॥ एकतालकर्तृत्वे समानकर्तृकत्वं च नदपेक्षमेव रघ्यतेइत्याशयेनाह ॥ इषिकर्मणइत्या
दि ॥ पिसनोरिति ॥ प्रायुक्तव्याख्या विकल्पादिति भावः ॥ आत्मनो गमः सामान्येन ग्रहणं हन्तेर्गतौ विशिष्टस्यासंति गिसनेइ सत्रो विस्यात् अत

आह। अजादेशागमे ति। सन्निवेड्श्चेनिस्तत्वाभ्यां विहितस्य इण्ङोवादेशस्य इत्वदित्वं इति इक आदेशस्येत्यर्थः। एतच्च सूत्रे न्यू
हणं लभ्यते। तथा हि। इह सन्निवेशेवव कव्यं दीर्घश्रोपस्थितेन अचइत्यनेनाङ्गस्य विशेषणात् अजन्तांगस्य दीर्घः। चिचीषति। तता
हनिगम्योः। एवं राजग्रहणमनित्यमानं प्रकृतिभेदेन गमेर्विशेषणार्थं अजन्तस्य दीर्घो भवति। अजादेशगमेश्चेति। दस्य जादेशादि
ति। चिकीर्षति सादेशस्तु अज्झनगमां सनि दीर्घकृतेनेदं प्रवर्त्तते। उपदेशाधिकारात् लाक्षणिकत्वाहा। अत एवोदाहरति। जुगुप्सतीति। ध
२ कोदित्यं। अज्झनेति दीर्घविधेरप्यहर्वस्येत्कृत्वं परत्वं इलिचेति दीर्घः। यत्तु माचाक्रमध्वसंयोगादिरित्यत्र लिङ्सिचोरिति प्रकृतेन परिइट्सनि
वित्यतो मंडुकप्लुतास्तेति। सप्यनुवर्त्तिः दिव रिषति। सिस्येतिनं स्वुदाहृतं। तस्मात् सतीत्यस्यानुवृत्तेरनाकरत्वाहा। आत्मनेपदेष्वित्यनुवृत्तेः परस्मै
पदेनोदाहरणस्योक्तिसंभवाभावाच्च। सिहड्। मृकोड कोपोच्चारणं प्रयोग्याहस्य र्थं। तेन तस्य पुरुषतीत्येव। सनि ग्रहेति। सिन्धेधात् अ
त्र अजोरेशस्तु दीक्षा हि कलेपासेस्ड्गं नसोस्त्रिषेधेभासेक्तृ स्मिडो ले। अनिट्त्वात् प्रासे वचनं। सिस्मयिषत इति। स्तो निष्पादि तिनिन्च
मान्नुषः। शौचिकादित्वादित्याभाव्यं। शौषभवः शौषिकः। अध्यासादित्वाहज्ञ। मनुवर्थेभ्योमनुवर्थयिः। गहादित्वाच्छः। मनुवर्थेस्यायामिति मनु राम
वर्थिकः। अनङ्गतिग्नाविति गत्नु॥ ॥इति सन्नन्तप्रक्रिया॥ ॥यस्य हलः। सेधानग्रहणमिति। तेनाहयदिमव्ययादिस्वादेशात्वतिप्रसंगः। किंचाथ २३२

वकृहणपरिभाषया पुत्रकाम्येत्यत्र नातिप्रसंगः इति भावः। यकारपरस्येति। एतेनोर्यमार्व्यून्ता। आरर्यतूइ तिप्रासामुदाहरणं व्याख्यातं।
ता भाष्योदाहरणस्य सामान्यापेक्षत्वात्पक्षे नामिसंबंधो नित्यशब्दोवधारणार्थ इत्याह। कोटिल्य एवेति। नृक्रोस्तिन्यून्याप्रसामित्यतोऽनेनतास्य नेत्यग्रहणेनतो निरोपत्रेयो
ते। तेन तृजितोयः सुरासुरेरित्यादौ नेक्ष सिध्यति। अन्यथा मानिवुद्धि हजार्थे श्रेनिवर्त्तमाने तेन बाध्येतानाननस्य कर्नतिरजी बानस्यातातस्य
न्व वर्त्तमाने इति पथ्या बाधात। न पूजभेदः। पस गत्तौ सोत्रः। दंत्यानो यमिति स्पर्शबाधनस्पर्शनयोरिति धातोर्माधवः। संयुक्तिपत इति। अत्र
श्रावायेथेपचंत। सुदोव हिरंगतान्नसंयोगादित्वेनकुसादइति तत्र। परत्वादीडिन्हनेत्तनोहित्ते। अभ्यासव्यवायेपीत्यभ्यास [redacted] परस्यसुटिस
तुसाभ्यासस्यांगस्यसंयोगादित्व न्हदंनतेचनास्ताभितुणप्राप्तेरभावोन्नान च संक्ष इत्यस्यामेवावस्थायोहितात्परत्वात्सकटि तेनेरीउत्त
३ वृत्तेः प्राप्तगुणप्राप्तिः। बाकुनीषा। अडभ्यासव्यवायेपीत्यस्यारंभेणाभ्यासयोः कृतयोरेव सुट्न प्राग्गिनितिनिरपेयात्। अनएवं सेचस्कतमुस्स
त्व संयोगादित्वाभावाद्गुणो न सिध्यति। निसंयोगोपध ग्रहणं कृत्यं भित्क पसंज्ञायनेनानचभाष्यकृता हर्वधातुरूपसर्गोगादिति दर्शनेसुदोधनर
गतोक्तः। नस्सुट्कस्येवदित्वात्पुपगमादुणदेशाभिरिनिवाच्योनन्मनेसुदोवहिरंगतादिति परिहारविरोधादित्यासोनावच। सिनायसि। अ
भ्यासस सकारस्योपसर्गादिते नान्निति। ततः परस्यानुस्कादिघभ्यासेन चनिप्रासषत्वं निषिध्यते। नकुवने यद्रि। कोरित्येव वाच्येशापात्रिर्दिर र

स्य फलमाह। कौतिकुवस्योन्तिमिति। कुशोहेरित्यादेः। कुड्शोहेरिति तु वदेश्च निवृत्तिः फलमिति भावः। यद्यपि कोरिति कृते पितोदादि
कस्य प्रसंयोगान्तासिद्ध्यादिपर्यान्तत्वात्। तथापि कौतित्यादित्यर्थं क्रियमाणेन शपा निर्देशः कुवतिमपि व्यावर्तयति। स्यत्रतास्वर्थं। न च लुग्विकरण
परिभाषया निर्वाहः। निरनुबंधकपरिभाषाया अपि ज्ञापकत्वेनोभयग्रहणभ्रान्त्यापत्तेः। वस्तुतस्तु कुङ इत्येव सुवचं। तेन हिंसाया
मित्यादि। यद्यपि घ्नीभावे कृते कुत्वेन जेघ्नीयत इति सिध्यति। तथापि प्रक्रियालाघवाय घ्नीत्युक्तं। अत्र च हिंस्यादेशेन च घ्नीभावेन
हित्वेन बाधते। विषयभेदात्। यङ्गावयवस्य हि हिनीशाजवधितुस्य हित्वं। प्रकृतिमात्रस्य घ्नीत्विवेत्ययनइति। हलइति। अलस्था
दिति वा दीर्घः। नायः सि। दीर्घोच्चारणं यङ्लुगर्थं। अत एव न लुमतेति निषेधोपि तत्र न प्रवृत्तेति चेन्न। मा ईश। दीर्घोच्चारणं प्राप्त्वनु
यत्नुवदेति प्रक्रियालाघवार्थमिति। नचैवं नायः कीत्यत्रापितथात्वापत्तेः। ननु माधवग्रंथवलेन वैषम्यंसत्वकृमर्द इति चेन्न। युक्तिविरो
धेन तस्यापि साज्यत्वात्। नाशाप्यन्त इति। परत्वादंतरंगत्वाच्च यङादेशे कृते हित्वं॥ इति यङन्तप्रक्रिया॥ यङोचि च। अचीति सप्तम्या
रोगद्दत्तेति तु प्रत्ययः। यङाक्षाह चर्यति नृदोहा। अच्चस्य यङ इति चकाराद्बहुलमित्यनुकृष्यते। येतु छंदसीत्यनुकर्षति तैरपि नापात्य राम· पा
इत्यलुक् उक्तमिति कर्तव्य एव। हुश्नुवोः सार्वधातुके इति सूत्रे हुश्नुग्रहणं प्रत्याचक्षाणेन वार्तिककृता नतरां छंदस्युपगमेपि हुश्नुग्रहणं॥ २३२

पक्रमाच्छ्रित्य भाष्यकारैस्तदनुपगमात्। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्। बोभूतु इति निपातनस्यापि ज्ञापकत्वात्। नचैवं मूल एव
स्फुटीभविष्यति। अनेनेति त्रिकोयमिति। बहुलग्रहणे क्रियमाण इत्यर्थः। अचु प्रत्यये विधीयमाने क्ङिति चेति च इति स्पष्टमेव।
तेन लोलुवः पोपुव इत्यादौ न धातुलोप इति गुणनिषेधः सिध्यति। यङ नतादिति। सन्यङोरिति षष्ठीव्याख्यानादिति भावः। प्राचा तु
त्र सप्तमी व्याख्याय द्वित्वानंतरकार्यत्वाच्च लुमतेति द्वित्वनिषेध इत्युक्तं। तदाह न। यत्तु न सौत्रेण व्याख्यानमंगाधिकारे विहितत्वादिति
तेन लुमतेति सूत्रेंगाधिकारोन गृह्यते किंतु आगमनांगवा प्रत्ययेपरे पूर्वस्य विधीयमानं सर्वमिति भाष्यादौ निर्णीतत्वात्। अ
न्यथा राजपुरुषादौ नलोपाद्यसिद्धिप्रसंगादिति दिक्। ननु चेकाचइति विधीयमानं द्वित्वं प्तिपाद्राये स्यादिना निषिध्यतेति चेन्न। गुण
यङ्लुकोः कृध्यिका चलुकि स्याद्यभ्यासकार्यं विधिमिद्वित्वनिषेधस्य ज्ञापनात्। नानुवादिति। किंवनेधिवमसस्पोसत्तेः प्राकृत
त्वाया धातुसंज्ञाया भिरपूर्वादत्वेन चास्थिरत्वात्। कार्यकालपक्षेविभूवादिस्तत्र प्रवृत्तेस्त्वेतिभावः। यत्तु व्याचख्युः प्रत्ययलक्षणेन धा
तुत्वमिति। तदव्याख्यं। उपदेशेनुसिद्धदुर्बलस्याभिदेशा [redacted] स्यानादर्तव्यत्वात्। पत्रहीति। यत्तेन दर्थप्रतिपादकं माधवग्रंथमत्र
घमाचाचग्रंथव्याख्यानेत्कं तदेतदाकरविरुद्धं। यत्तु दार्धार्तिसूत्रेभाष्ये नेति क्ते इति किं निपातनं तिजेर्यङ्लुगंतस्यात्मनेपदं निपात्यते।

नि॰

नित्वदर्शिप्रयोजनं। सिद्धमत्रात्मनेपदं। अनुदात्तङित आत्मनेपदमिति। नियमार्थं तर्हि भविष्यति। अत्रेदं यङ्लुकि तस्यात्मनेप
दं भवति नान्यत्रेति। कुमारः तत्र विभिरितिचेच्छिद्रानीति। तथा चवामनोपि। नेतित्त्वे इत्तिङ्जे यङ्लुगन्तस्यात्मनेपदं निषेधयन्नायडोङि
त्वात्प्रत्ययलक्षणेन यङ्लुगन्तस्यात्मनेपदमन्यत्र न भवतीत्येतदेव ज्ञापकमिति। उपपादितं चैतत् कैयटहरदत्ताभ्यां। यद्यप्यनुदात्तङि
त इति ङित्त्वनिमित्तमात्मनेपदं न प्रत्ययनिमित्तं तथापि लोलूयत इत्यादौ यङ्ङन्तादात्मनेपदं तत्प्रत्ययस्य ङित्त्वादिति प्रत्ययलक्षणे
न भवत्येवेति। न चैवं गोहितमित्यादावपि स्यादिति शंक्यं। वर्णमात्रवृत्तिरूपाश्रयस्यैव हि नीयप्रत्ययग्रहणेन व्यावर्तितत्वात्। यङ्
च्यतेवर्णाश्रयेण नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति। ङित्त्वं तु समुदायवृत्तिं वर्णमात्रवृत्तीति न व्यावर्त्यत इति। इह नेदं तु दिस्यादिनान्यथाव   न
र्त्यत इत्यंते न संदर्भेण माधवं प्रति किं दूषणमिति चित्तिम्। आकरविरोधो युक्तिविरोधो वा। नाद्यः। प्रत्ययलक्षणमिति सूत्रे हि विध्य
र्थं नियमार्थं वेति पक्षद्वयमाकरे उपन्यस्तं। आद्ये यत्र वर्णस्य विशेषणं तया आश्रयणं न सिद्धिः फलं यथा गोहितमित्यत्र इत्यागमस्य
द्वितीये तु सुदृषदित्यत्र सोमनसौ अमोलोपसौ इत्यसत्त्वे प्रत्युक्त स्वरस्य स्थानिवत्त्वबलेन प्राप्तिस्य निवृत्तिः फलं। तत्राद्यः पक्षो   राम
मुख्यत्वादमात्रं द्वितीयस्तु मुख्य इति भाष्ये कैयटपदमंजर्यादिषु स्थितं। एवं स्थिते दाधार्तिरित्यत्र स्थितम् अवदुपन्यस्तो भाष्यं प्रथमपक्षाभि   २३३

प्रायेण। अत एव हि नियमार्थं तर्हि भविष्यतीति वदता भाष्यकारेण मत्वार्थः नास्त्वाधनिना। अन्यथा हि तत्र हीति भविष्यतीति च न
ब्रूयात्। एतेन तदनुसारिणा वृत्तिकैयटहरदत्तग्रंथा अपि व्याख्याताः। माधवस्तु द्वितीयपक्षाभिप्रायेण प्रवृत्तः तथा च मुख्यपक्ष
पक्षपातिनो माधवग्रंथस्य मुख्यपक्षबलेनाकरविरोधोद्भावनं कथमौचित्यं लभेत। नापि युक्तिविरोधः। सर्वा विज्ञाना विरोधात्
आकरस्यैव द्वन्द्वत्वात्। भवद्भिरिह विशिष्य तदनुपन्यासाच्चेति दिक्। यदपि वदंति। अदादिषु चर्करीतं परस्मैपदानि परस्मैपदग्र
हणे भाष्यकारोक्तनियमसिद्धपरस्मैपदानुवादः। अदादित्वमात्रं तु विधीयत इति। अत्रेदं वक्तव्यं परस्मैपदानि पाठ एव नाव
   य   श्यायेण नास्ति। नियमसिद्धस्य [redacted] संगतं। अभ्यासे रेवोक्तत्वात्। एवं चानुवादोपि नास्त्येव। अदादित्व विधानं च व्यर्थं। न हि अदादीना
मपि अदादित्वं विधीयते। नत्र पाठमात्रेण तन्निर्वाहात्। न देतत् सर्वं लंघनयति। चर्करीतं चेत्यदादौ पाठ इत्युक्तोल्लुगिति। यङो वा। अत एवा
चख्युः। यङो नाइलादिपित्सार्वधातुके न संभवतीति यङ्लुगन्तादेव यङ्लुगन्ते लक्ष्यत इति। न घञर्थं प्रत्ययलक्षणेन यङ्लुगन्तात् नपाप्तात्
कथमन्यथा यङ्लुक् स्वन्यङो विधीयते प्रवर्तते। न हि तत्रापि यङ्लुगन्ते लक्ष्यते श्रूयमाणे यङि ह्रिता भावप्रसंगात्। तत्र चकारे नादधीत तत्र
अजहल्लक्षणा न चेदधुपधानं कल्पते होभयसाधारणस्य लक्षणावच्छेदकस्याभावात्। अनुगपद्वतिद्वयस्य चायोगात्। लक्षणायां वा

आभावाच्च । प्राचा न ध्रास्यात् । भिवनित्त्वलक्षणः । नुक्केश्चानेदेनघन्नयन्नाह । पटेनात्पर स्यति । छेदसि निपातनादिति । भूसुवोरिति
निषेधः छंदस्येवेति नियम्यते इत्यर्थः । हि प्रयोगदर्शनात् तथा च प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगंतस्य ग्रहणं न्यायसिद्धमिति भावः । यत्तु माधवेनोक्तं ।
भाषायां गुणप्रवृत्तिं ज्ञापयितुं क्रियमाणं वोभूतितिनिपातनं ज्ञापकमस्याः [redacted] परिभाषाया इति । तच्चा असत्यामुक्तपरिभाषायां
वोभूत्विस्यन्नवसुवोरित्यस्याप्राप्त्या गुणनिषेधार्थतया निपातनस्य चरितार्थत्वात् । यत्तु भाषोक्तं धातुग्रहणेकं यङ्लुकिवेतिकेचिदिति ।
नेनत्रिमुनिमतेनाप्रिन्यायसिद्धमित्यपेक्षितं संयोगांतात्परस्य लिटोवा कित्वे । रुद्धसुसुधान्नोलिटं विनेदुः । मृत्स्नेः शुच्यस्य ग्रन्थः पर
स्यनादेशाई धातु कस्येति त्यादीनामपि प्राप्ता तत्र नत्रोपन्यस्तानामर्वाचीनमतानामपेक्षणात् । किंबहुना कारिकाक्तत्वादिमतानाम
पिमुनित्रयविरोधे इदानीमग्रहणमेवाहुःपंतेहि नियतकालाःस्मृतयः । यथा कालो पर्शश्चारीस्मतिरिति । एतच्च ग्रानोक्तं न्यपनावश
नइतिसूत्रे केयटहरदत्तादिग्रंथेस्पष्टं मुनित्रयमध्ये पियथोत्तरं प्रामाण्यमाश्रित्य भाष्यानुरोधेन व्यवस्थितत्वं । एतच्च भर्तृहरि
केयटहरदत्तादिसकलसंमतं । अनोर्वाचीनं यदलिंविद्धचनंपुर स्कसानेकरूपोपेक्षेयाममनूनानखेदनीयमिति दिक् । अबोभवीदिति । राम
यत्तु वदंति । भाष्यमतेनोः सुपीत्यनओरित्यनुवृत्तेरनित्योवुकपराभ्यांगुणवृद्धिभ्यांबाध्यतेनेनाबोभवीदिति । तच्चितं । भाष्यकृताआरि २३४

त्यनुवृत्तेरनुक्तत्वात् । वुको नित्यत्वमाश्रित्य डुंधिभवतिन्याभिनित्यत्वस्य प्रसाख्यानत्वाच्च । यदपि प्रसादकृतोक्तं लुङि भुसुवोरिति न गुणः
अपकं तु चतुर्थवलकारेषु न लुङि । तेन अनि सोपि बुभवति । अबोभूवीत् इडभावे अबोभूदिति । प्राचो मूलमप्यत्रानुगुणं । किंतु सर्व
मिदं निर्मूलत्वादप्रमाणं । आमान्तात्पर्यं इति । आतइतिनियमस्तु सिचः परत्वमाश्रित्य योजुस्तद्विषयः तन्मात्रपरइति माधवग्रंथे स्थितमिति
भावः । यत्तु माधवेनोक्तं । विदेर्हि लङ्येवानंतरो झिः संभवतीति तत्रैव जुस् । तत्साहचर्यपरिन्यस्तादपिलङ्येवेन लुङि । ननु सिसाहचर्या
लुङ्येव किं न स्यादिति चेन्न । परत्साहचर्यस्य बलीयस्त्वात् । तथा च अबोभूवन्नित्येवरूपमिति । अवेदं वक्तव्यं । नेह साहचर्यं नियामकं ।
हि विश्वप्नुतिस्त्वं कलोर्थग्रहणेन साहचर्यपक्षचिन्ताव्यापनइतिज्ञापितत्वात् । अत एव भगवता भाष्यकारेण अचः परस्मिन्निति सूत्र
वृपंचमीसमास प्रयोजनन्यपाअपाप्रवचिस्कदाहृतं । तस्माद् हजुसेवोत्वितः । अथापि सुमासिस्त्वा ग्रहः । नहि ओतइति सिचमस्त्व
प्रवात्साभान्यापेक्षत्वमाश्रित्यजुस्त्वार्थता । अदभ्यस्तादिति तु दुर्वारं । तथा च पक्षभेदेन अबोभूवुरबोभूवरिति रूपद्वयमस्त्वामा । अ
वोभ्रवत्विति तु दुसपादं । अनैर्वास्य दुर्लभत्वादिति दिक् । जुसि चेति गुणमाशंक्याह । भित्वादिति । गोमुदात्तीति । नाभ्यस्तस्याची ॥
ति निषेधाद्घुपधगुणेन । मोमो दितेति । नचात्रैर्धातुलोपइतिगुणनि षेधः शंक्यः । यङ्लुकोनैमित्तिकत्वात् । यत्तु भाषायां यङ्लुगंतप्रकरणे न

धातुलोपइति सूत्रं व्याख्याय भवेमिदं नामरीमृजिनेत्युदाहरणं तेन दसं बद्धमिति स्यपरमेवाय मुपरि कुर्वंति। किमिह प्रकरणविरोध
मात्रं किंवा प्रकृतसूत्रोदाहरणस्यानुपपत्तिः। नाद्यः। महाप्रकरणं हि यत्र एवं न च न विरुध्यते। अवांतरप्रकरणं तु यद्यपि लुकस्तथापि
लुग्लोपयोः पृथक्त्वेन लक्षणे स्फुटीकर्तुमाशंसमिति नयङ्गोदाहरणे बाधकाभावात्। नापि द्वितीयः। भाष्यकारप्रवृत्तिभिः हृदयं तो नाचा
नपर्यंतिः स्येर्वेरवयस्य हलङ्इति लोपस्याऽवयवलोपत्वं स्त्रीकृत्यैव गल्लोपस्य स्त्रीकारे विग्रहेन यंथकारेण समुदायलोपस्य वस्तीकारा
स्थान त्। यस्य इति सेत्यग्रहणमिति वदनो वामनस्याप्यत्रानुकूलत्वात्। यद्यपि पकाराकारसमुदायांतर्गतस्येव [redacted] यकारस्य लोपेन लहपीति
त्वादौ केवलस्यापीत्येतावन्मात्राभिप्रायकेन पाणवामनवाक्यस्यैवैरविवाख्यानं। तथापि क्लिष्टत्वान्निष्फलत्वात्प्रमाणाभावाच्च व्याख्यातव
चनमुपेक्ष्यं। अवश्यं च समुदायलोपएवायंविज्ञेयः। अवयवलोपत्वे हि यङ्लुकोवयवलोपत्वं वदंतेनभाष्यकारेणासिद्धेदोषाहरदतै प२
नोक्तास्तेहहापि प्रसज्येरन्। तथाहि गमेर्यङ्लुगंतादविजंगमइत्यत्र गमहनेत्युपधालोपोयथा। आपादितः। एवंय [redacted] गंतात्कुलिजंगम
कइत्यत्रापि स्यात्। अथाचानङ्गीनिशनिषेधः। दरीदृशकइत्यत्र कृदृशोङ्गीनिमुलः स्यात्। देधकइत्यत्र दीङुपदुर्वीनिमुटस्यात्। अथपद राम
वांगवृत्ते पुनरवृत्तौ सेसाष्टकोविधिरनित्यइत्यादिकुशकाशावलंबनेन उपधालोपादिपराक्रियेनं तथा यङ्लुगंतादपि जंगमइत्यादौ दोषो २३५

द्वारः सुकरएवाष्युपमतामिति भाष्योक्तरीत्या यङ्लुकोप्यवयवलोपत्वे सिद्धे गतं तथाहि लोपइति सूत्रे णात्तस्मादत्र संस्थापयितुं प्रश्नेनलु
कोवलोपेपि समुदायलोपत्रिविरेवएव्या। एवं च अल्लादेशस्य स्थानिवद्भावेनापोगात्संयुक्तमेवोदाहरणं। एतेन तथा तुलोपेत्यत्र कइ
त्यनुवर्तते: पापाचकइति हृदं तप्रकरणस्यापि ग्रंथीयास्यात्। तस्माद्भिदिनामरीमृजिनेति पापाचकइति च यङ्गोदाहरणमिति वदतो
यकारस्य ग्रंथांतरविरोधो न दोषाय। उक्तयुक्तीर्वामनवाक्यं वोपछन्य हरदत्तादिग्रंथोपमर्दार्थमेव प्रवृत्तत्वादिति। अत्रेदं वक्तव्यं यस्येति
सेघातग्रहणमिति वामनवाक्यमात्रं पुरस्कृत्य हि स्तनसमानाकाराणि भाष्यवार्तिकाक्षराणि किमित्युपेक्ष्यंते। ननु समनंतरमेवभाष्ये दो
आदेः परस्येति सेत्स्यति तादिति चेत्। न हि वामनेनापि नयेवस्वेत्यादिकं मिनिकयं न पर्यालोच्यते। एवं चेत्स्यात्। वचनं प्रमाणभावाद्दुपे
३ क्ष्यमित्ययुक्तं। व्याख्यायग्रंथपरो यस्येव नत्प्रमाणत्वात्। यदप्युक्तं जंगमइत्यत्र वङ्गंगमकइत्यत्रापि उपधालोपः स्यादिति। तदपि नात्व
पा[illegible] यापिपापाचकइत्यत्र वद्देर्दुर्वारत्वात्। कुशकाशावलंबनेन हि दिशे निवारणस्य लोपनिवारणे दितो स्यात्। यत्तु देधकइत्यत्र मुटस्यादि
पश्य त्युक्तं। तदपि स्थलीयः। हलः परत्वाभावेन यस्य हलङ्इत्यस्या प्राप्त्या देदीयकइति रूपस्य सर्वसंमतत्वात्। देधकइत्यस्य सुव्याप्यमाणत्वात्। किं
चसमुदायलोपपक्षे सभवेस्य वनास्ति। यस्येति सेघातग्रहणं पिठक्छइति पंचमी। निर्दिष्टात्। आदेः परस्येति अस्य सुवारत्वात्। मस्तु अनोलोपइत्य

नोऽनइत्यत्र तु हस्वे अकारान्तस्य यस्येति लोपप्राप्तेऽनइति विशेषणसामर्थ्यादिदं परस्येति न प्रवर्तते इति विकल्पयति। ननु चागोरवा
त्। फलाभावात्। सत्कृत अनिष्टप्रसंगाच्च। अल्लोपस्यस्थानिवत्त्वेन हि रूपभावात्पापचकइति रूपं भाष्ये संमतं। नच लत्वस्यासिद्धत्वरूपपा
दं। यत्कु वदंति। त्यजेदेकं कुलस्यार्थे इति न्यायेन रूपस्य साधुत्वं उपधालोपरुउदीनामतु ग्रहणं यएकयसु उपधावृद्धिः सोढव्येत्याशयेन ल्दे
नपापाचकइत्यस्योदाहरणता चेदोष इति। ननु उपधालोपादिसमाधानस्य संमतत्वे तरमेवोक्तं तथा त्यजेदेकमिति न्यायस्येहाप्रवृत्तेः। प्रसक्ते
न उपधावृद्धिरेव भाष्ये विकल्प इति न चेष्टापत्तिं कुर्वन्नेव व्याख्यानान्निरपित्सकुमर्हः। अपत्यान्ते तु गच्छेतेसोदरोऽपिविमुंचति इति न्यायानामेव
व्यदिसादोन्याय्ये प्युदाहरणे ग्रामादिकानां च वृद्धिः सकलग्रंथविरुद्धमर्थं सुतरां न यावत्कुं रक्षात्याज्याः। तस्मात्ताचोऽर्थे च भिदिनाम्मरा। नन्वि
तिनिरूपस्य स्वतु इत्यपि न धातुलोपकार्योदाहरणतासंगतिः। पापाचकइति रूपस्य यङ्लुगंतात्पूर्वक्लिप्सुसाधुत्वेऽपि नधातुलोपे इत्यत्रेकइत्य
तुरू [illegible] ते विवक्षितेति वाक्यशेषात्संगतिरितिहूष्णंतुरू हरमितिनिष्ठितं। ननु भाष्यमतेयस्येति योगं विभज्याऽत
इत्यनुवर्त्य पृथग्लोपं विधाय लुकोऽप्यवयवलोपस्वीकारात्पापाचकइत्यत्र कथं रूपासिद्धिर्नास्तीति चेन्न। शृणु। पृथग्लोपोऽचेव अने रामः
मितिकरूलुक् अंतरंगत्वात्तदुदाहरणमेवापहरति। यथाह कैयटोनानावर्णरूपमत्यत्र। अत एव हि तत्र णलि वृद्धिः। एतच्च भाष्ये केयटपो:सा २३६

यङ्

त्वं। एतेन भाष्यमतेनेव भेदितेत्यादिमाधवोदाहृतं वेस्तनामावहेदिति। यथा तु भाष्यं तथा पापाचकइत्येवभवतीति यङ्लुगंतशि
रोमणादोयङ्चुलुक् स्वरेणसंहतं नमेव व्रतीमः। यदि तु प्राचोऽयं ग्रंथः कथं विधोजनीयएवेत्याग्रहस्तर्हि तस्यैव योजना। अल्लोपस्यस्थानि
वत्वे नवेभिदितेत्यादौ गुणवृद्ध्यभावे सिद्धे पिउपायस्यापापाचनराहृपकत्वादि तिन्यायेन निषेधस्तत्रमनुदाहरतीति। यथा। यङ्
कोऽनेमिति कृत्वादेवपापाचकइत्यत्र न धातुलोप इति निषेधस्याप्रसक्तावपि निषेधार्थचेष्टाविजातरमाहइकइत्यनुवर्तते इति। नेदंन
भाष्यनत्वेतेःपविमावनीयमित्यत्वेव हुनाचनीवंचीनानि। स्त्रिलत्वकौटिल्यइति यङ्। नीग्वंचीत्यभ्यासस्य नीगागमः। यङोलुकालुसव
ल चनदाध्वितोंचोपः। वनीवक्रजि। नसोढित्वादनिदितामितिनिलोपः। नानान्यापेक्षत्वाति। तथा च युज्यते। राजाद्विजंपनत्वागपायुदक्। ४
पवमानस्येजघ्नतेइत्यादि। यद्यपि चक्षुः धातुनिर्दिष्टशार्थे यंमिपुनर्यङ् निरर्थस्थः। ननिरर्थस्येवनदर्थतादिति। न उपेक्ष्यासाध्या
विशिष्टहनुमनोपन्यासस्याकिंचित्करत्वात्। चंचूनी। तिन्चरफलोश्वेति नुक् हलि चेति दीर्घः। अचंचूरितिवन्तुवेदिपद्या वा इतिदीर्घः।
यतुयङ्गेनशिरोमणादोचंचूरीत्यत्रतु इउभावेषपिधापादीर्घ इति सत्यमनुपपन्नतं। नइन सादिति बोध्यं। चंचाने इति। यतु प्राचा चंचुवंत
इत्युदाहृतं। यच्चव्याचख्युः धातु ग्रहणं कं यङ्लुकि वेत्यस्याभावे अनुदात्तोपदेशलाभाच्यानलोपः। अनुनासिकस्यक्विझलोरिति दी

अपेधालुउ दास

घोऽपि न भवति। जनसनखनां जानातावित्वेन तस्य बाधितत्वात्। यद्वा। अपवादे निषिद्धे उत्सर्गो न प्रवर्त्तते। सुजाते अश्वसूनृते इतिवत्। ए
वं च सति संनरूत्वाभावेऽनुनासिकलोपोऽपि न भवति। यद्वाऽकिपुस्साह चर्षामित्यादिरपि न्हेव गत्येते। जनसनखनां सञ्झलोः। इति दीर्घः। अत एव ग्रंथ
कृता कृदंते एवं दीर्घस्त्वनुपपन्नस्तं। एवं च भाष्ये कैयटयोरपि स्पष्टमिति। अनेनैदं वक्तव्यं। धातुग्रहणं तस्य विकल्प एव ना च मिमूर्छः। अनु
पिस्यापि ब्रूमः। दीर्घोद्विर्वर्तः। यन्मूलं आत्वेन बाधितत्वादिति। नच। आत्वाभावपक्षस्य सकांतत्वात्। न च प्रवर्त्तमानमप्यात्वं स्वबाध्यं बाधते। उ
त्सर्गस्यापि विषयतापत्तेः। खन्जाती येङ्कु विस्पष्टं तेस्सर्वत्र बाधत इति चेत्। नाऽत्रन्यायो वचनं वास्ति। यदप्युक्तं यहेत्यादि। तदपि नायुक्तं। दि
त्वनिषेधस्यैवाप्रसिद्धत्वात्। ननु धात्वनुग्रहणमकं वेति प्रासविभाषास्ताचूनि षेधेपर्यवस्यतीति चेन्न। भवेदेवं यद्यत्र चानिकोऽर्थः स्यात्। द्विः प्रयो
गपक्षे स्थाने द्विर्वचनपक्षे च नाव्यमिति सत्तानैरंतर्यान्न भाव्यमिति चूमननभेदेन फलितोऽयं विकल्प इत्यस्य यमेव प्राग्व्याख्यातं। शिरोऽनुलोमचप्रपं
चितं। नतु वत्तानिषेधः। तत्रापि कृतानैरंतर्याच्चेत्सकृतमेव। द्विर्वचने ... प्रकारद्वयभिन्नप्रकारासंभवात्। नत्र चकार्यप्रश्नेऽनुवारित्वादित्य
न्यदेव तु। तथापि विकल्प एवाऽस्तु। द्विः। निषेधे पर्यवसानं तु दुर्ज्ञापास्तमेव। न तु दृष्यस्तुपेत्स ब्रूमः। अपवादे निषिद्धे उत्सर्गस्य प्रवृत्तिरित्यन्याय्या। अ राम
न्यथाना दिचीति ह्रस्वस्य वर्णनिषिद्धे दृष्ट्रिरपि न प्रवर्त्तेतेतिरामाभिसादिन सिद्धेत्। तथा च बहुव्याकुलीस्यात्। सुजाते अश्वसूनृते इत्यादौ तु प्रति २४१

नित्यस्येत्यविचाहाचमगसाङ्कृतिदुत्सर्गोऽपि न प्रवर्त्तत इत्याशितं। न चेह वंखंनृ इति स्येकचित्त्वमिति नमस्ति। नवाधानुरत्यादिषु स्तीकृतं। क्षि। पि
लम्बूलानपि पूर्वानुपपत्त्यकृतो वेश्यापांतुदीर्घविशिष्टमेवकृपंन्याय्यं। एतेनुसंसनूरत्वाभावेऽनुनासिकलोपोऽपि नेनियतुक्तं। तदपि प्र
कृतं प्रतिज्ञाभावेऽन्यथासिद्धेः। तेनोत्तारीनामितिगण निर्दिष्टतयाऽनुनासिकलोपप्रसंगभावाच्च। यदपि कियासाह चर्यादिति। तदपि नानहि
तेन लक्देव किं स्पृश्यते। संकोचे बीजाभावात्। अपितु सर्वधाभिमदिकेभ्य इति किवपि। तथा च राजानमिति कर्मणि त्यादिनाधवादिभिरदाहृतं। स्वयम
पिनामधातोनर्थवस्थतेत्याचापिच्छां उरिति तं यदुत्तुगेनेनिङः स्वपिसंचारितं। तथा च क्विपः कृतं पुरस्कृत्य गते साहचर्या अपलापनाम पिक
नामेव ग्रहणे स्वपर ग्रंथः। स्वेषणवास्तिकेनाङ्कपवद्विशोपैरन्। यदपि भाष्ये कैयटपास्पष्टमितकृतं। तदपि क्व जक्विमुत्कमितिभाष्यतेस्तात्मनवुद
यस्त्वविरोकुर्वन्नुपनेतुनजनेऽर्जिनइत्याद्यपिमाचाभुदाहरणंमत्कत्वं। जातेनीत्यादि। क्रउ हा को स्कृत्या निरूपणास्यादेननः। हाको भ्यासेदीर्घोऽ
र्थितः। अकि नइति निषेधात्। ननु यद्यकि नइति धातुविशेषणं तदा वनीवंचीतिस्यादो ध्यानोरक्षिताद् दीर्घः स्यात्। अनोऽभ्यासविशेषणं। एवं च दी
र्घस्य कुतो दोर्लभ्यमिति चेत्। धोनोः कितेनाभ्यासस्यापि कितात्। हिः प्रयोगो द्विर्वचनेमितिस्थितेः। न चैवापत्तिः। इतिन्यासपदमंजर्योऽनुवदिति
ती सर्वत्र जाहेस्तोरोदीर्घस्य साहतात्। अनेदं नतं। हित्वाभावे केवलस्यार्थ वत्वेऽपि द्वित्वे सतिसमुदायस्यार्थवत्वाभिनिनाचकुप्रकाराणांव्यवहारा

निर्विवादः। अत एव विभक्तिविपरिणामः स्यादिति। आमित्यभिविपर्यये। तेनानुवर्तिलोपविधिरिति निषेधात् सर्वस्य स्यादिति। आप्यनुन्ना
स्य विकारे इति निवृत्तश्लोकेन समर्थयंते। एवं चार्थवत्त्वात्तिमिवमपि समुदायस्यैव ननु प्रत्ययपदे। अतो न दोषः। अथ वाऽतिजरे तु ङ्गिद्धिः।
न विद्यते कित्त्वमिति। यत्तु प्राग्जहात्यन्या स्वरे धातुरिति मनुपपन्नं तेनाकरविरोधात् दुष्पदस्यं पेचाप। ति। यत्तु प्राचां जहातीनदृत्तिक्त
स्वैकारमुदाहृतं तस्यामादिकमिति भावः। लुकालुगिति। यत्तु प्राचा स्वपिस्यमीत्युदाहृतं। यत्र परिस्तुवर्तते। संप्रसारणं न दोषि नेका पंच
वत्त्वदिति यङ्लुकः प्रागेव संप्रसारणमिति। तदुपेक्ष्यं। तत्र परिभाषा याना व्यपदेशाभावेन संप्रसारणं हित्वा हलादिशेषः। प्राक्तं प्रसा
रणात्तयेव सिद्धेरुभयेषां ग्रहणं व्यर्थं स्यात्। किं तु अकृतव्यूहपरिभाषाविरोधादपि संप्रसारणे दुर्लभे। अत एव हरदत्तादिभिः सर्वैः स्यात्
पीतिसात्त्वमित्युदाहृतमिति भावः। नानीतीति। यत्तु मनुज्ञे नेत्रोधूनावनरीनर्तीतिदादीनत्थामादिकं। उत्तरेहिमादानपीति नियानतो
रूकरूपसंभवेऽपि अर्थासामंजस्यात्। नरनेश्चदीर्घं नित्वेन रीको दुर्लभत्वादिति बोध्यं। हलेनेत्वमितीत्यत्र प्राचा हलेनैयङि भिन्नं संप्रसार
णामाश्रित्य जगृहीतीत्या। युदाहृतं। तन्नेति भावः। जाग्रहेतिति नवच्चेदोदीर्घं भाव्यं। अत आह यद्दहृत्यादितवेति। नथा वरकाचोहे
इति सन्नेहरदत्तेनोक्तं। एका चतुपदेशाद् त्यनोदीर्घविधावेकाज्ग्रहणमनुवर्त्तनेइति। भाष्यवार्त्तिकास्यायमाशयः। ग्रहोलिटिस्सेत्रे पष्ठो

पेचोक्तमिति वार्त्तिकं। नेदोपभाष्ये केपदादिपदलिङ्गवनपाग्रहेयङनात्त्वजादेरितोदीर्घाभावेयुक्तिद्वयं लभ्यते। इदं स्मादपि विधावेको
पस्त्यस्यानिवृत्तावृद्धिरिति। ग्रहेरितिविहिते न विशेषणग्रहणमिति चो। नत्राधः पक्षो भाष्यवार्तिकरीत्या। नपदान्तेनिसत्त्वेदीर्घग्रहणस्य प्रत्या
ख्यानान्तुप्रहीतीपुरुस्तरेरिति विवेकः। एवं च यङ्लुकि दीर्घो भवत्येवेतिस्पष्टं लभ्यते। यङ्लुको नेति किं तथा जङ्गलादेशानयाच
स्थानिवद्भावायोगान्नाहिहीत्यस्य हिः प्रयोगरूपं न याचे हेर्विहित त्वान पीया चेति। नन्वर्थविरुद्धमिति। तथा हि। एकाचोहेः प्रथमस्येति त
त्रयहेरंगादिति भाष्यमुपादायैवं खेदमाह। तत्रोहिजरीगृहिति संगतत्वयहि विशेषणसामर्थ्याद्धि यथा कृतनरूपाश्रयणमिति निषघापित
त्रयङन्तप्रकृतिमुदकं न तथापि युक्तिसाम्यादेयंनत्वमिति न दीर्घ इति लक्ष्यते। एकाज्ग्रहणमनुवर्त्तयन् हरदत्तोप्यत्रानुकूलः। नेत्यत्रपक्षेयङ्
लुकि दीर्घस्योक्तिसंभवोप्यस्ति। ग्रहोलिटीति सत्त्वसूत्रेयोग्यत्वं कृतं उपायस्योपायान्तरात् प्रकृतत्वादिति न्यायेन यङन्तात्रोपायानेर पर तथा
नियमः। अत एव तत्रैक्यं पठ्यते। अन्यत्रास्यदोषस्य सम्यगुक्तत्वादिति। एवं हि वदन्तन्त्र परिहारस्याव्यापकतामेकाच्सूत्रोक्तस्या
वज्रपादर्त्तयिं तो वा निर्देशमिति। न च यथा कृतरूपपक्षे गृहानमित्या। द्युसिद्धिः। अंगसंज्ञाप्रवृत्तिवेलायां यथा कृतस्यैव सत्तानुभ्याहिता
देवानु नेतेवं एका च इति समाधानं तु लिङ्ग्भिन्नविषयमेवान दिल्ले। यतु गंताल्लिंजंताज्ञयङन्ताज्ञयग्रहेरिटः दुःघाविधावनुवृत्तिरीदीर्घमासिः।

समाहिता। यत्तु शिरोमणौ युङ्गनं प्रक्रम्योक्तं ग्रहो लिटि दीर्घत्वं न भवति। ग्रहेर्विहितस्यार्द्धधातुकस्येट इति विहितविशेषणा
श्रयणान्न। इदं यङो निवृत्तिं तेन तु ग्रहे रिति। न दीर्घ इत्यस्मादित्यवधेयं। यङ्लुकि भिन्नकर्तृत्वात्। भाष्ये चानित्यमिति। तथा हि तत्र
हि जातौ लतानुवर्त्तनेन वेल्लपक्षस्य दोषानुद्भाव्य परिहरस्योक्तं। एतावान्वेश्विशेषः। अनुवर्त्तमाने हि ढूलोपः फलं वक्तव्यमिति। अननु
वर्त्त मानेतु ढ्रः शतेल्लनेऽशांतत्वादेवं तेन सिद्धं श्रुते निष्ठेच्छं ग्रहणं न कर्त्तव्यमिति भावः। एवं हि विदन्तादिः आविप्यापयन्तु स्तात्यभिसंहितं। अन्य
थादिवेर्यङ्लुकि देदेतिदेत्वासादीनंगे भावाभावाभ्यां महान्विशेषः स्यात्। न तन्न स्यात् एताबानेवेत्स्येवकारो विरुद्ध्येत। यत्तु वदन्ति। भाष्यकारेणाप
ङ्लुकि दसइति स्वसिद्धान्तस्याविलोक्तं। भाषायामपीति पक्षेनुदिवेरपि यङ्लुगुदाहरणसम्भवेति। तन्न। भाष्यकृता ढुल्कग्रहणा
ढोषायामपिह विदितिन्विलीकुर्वता त्सहमनभेदस्यैवाभावात्। कामिलत्वं नु ज्ञापकसिद्धत्वाद्ढुलग्रहणादेस्त्वन्यदेतत्। उभयथापि ढू
लोपाद्विभुत्वदभावएवत्याप्यः उक्तं पूर्त्तेः। तस्मात्ताथोयेथ्यः आमादिकं एवेति स्थितं। नेह निषेधश्च इति। तत्र स्योदाहरणं तु लोलुवः पोपुवड्स्या
दिवोध्यम्। न चात्रोपस्थस्यानित्वादेव गुणेन भविष्यति। निवायोडवङ् आदिशादेवः इह वर्तिनेन लघूपधगुणे कर्त्तव्यं स्यात् निवत्ताभावात्। राम
अत्र पदमंजरीकारमतं खंडनप्रपंचः शब्दकौस्तुभाद्धौ द्रष्टव्यः॥ ॥ इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया॥ ॥ सुप आत्मनः क्यच्। इच्छायां वेत्यनुवर्त्तनात् स २३९

न्निधानाच्चेच्छां प्रत्येव कर्मत्वेनं दाह। इषिकर्मणि इति। आत्मशब्दः परस्याशृत्ति परः स्वशब्द पर्यायः। स्वश्च कर्तेत्याकांक्षायामिच्छायास न्नि
धापितत्वादेषितेव गृह्यते। अत आह। एषितुः संबंधिन इति। सुबंतेनोक्तं विशेषणद्वयं स्वार्थद्वारकं बोध्यं। नःक्ये। क्वचित्कथं इति। अत्र प्राचा
क्यपूर्युपात्तः तज्ज्ञाप्यविरुद्धोहलं नन्यः क्यचु नात्वी नि भाष्यस्थिहानात्। दीर्घत्वमिति। तथा च हलि स्त्वे रत्नातुन्तं भानोरिस्येवादिकमिति चेति
दिव्यती। निष्कृतुप्रसादहानोक्तं। इदिवेः क्विबंतस्यधातुत्वमस्त्वेवेति। तच्च। क्विबन्तत्वे हि ऊठूत्वस्यात्। विविनुपधागुणो वलोपश्च स्यात्। क्यस्यावि
कल्पनु कतेति। अत्रापि प्राचा कच्चुपात्तः। भाष्यविरोधादिहोपेक्षितः। मांतप्रकृतिकादिति। भांतादित्वकोतु पुत्रमिच्छनीत्यादावपि
नस्यात्। पुत्रो पुत्राम्ब्रेत्यादावेव स्यात्। अशनायोदन्योदनाया इत्येवमनीत्येवम्भोक्तुमशनमिच्छति। यश्चार्थस्तु उदकं पश्यस्येव धने भूयोधनं तत्रो
दाहरणानि। यस्तु कालान्तरे प्रयोगार्थमशनमिच्छति यश्च स्नातुमुदकं यश्च दरिद्रः सन्धनमिच्छति तत्र प्रत्युदाहरणानि। बुभुक्षादयश्च
हप्रयोगो पाधयः। अन्ये त्वाहुः। अशनायतीत्यादिषु अविवक्षितप्रकृत्यर्थं बुभुक्षादिकमेवार्थः। तथा च निघंटुः। उदन्या तु पिपासा स्यादिति।
वं भोरविश्वाजो विनं क्रिमुधनं धनायितुं। अश्वस्यामैडवेति। मैथुनार्थमश्वमिच्छतीत्यर्थः। एतेन वृषस्यति गौरिति व्याख्यानं। अन्ये तु अश्वस्य
धेदि कृपप्रकृत्यर्थपरित्यागेनमैथुनेच्छेवेत्याहुः। तथा च मनुष्यविषयेपि प्रयुज्यते। इतिरोमो वृषस्यंतीमिति। निघंटुरपि। वृषस्यंती तु कामुकी इति।

द्वितीयवारे भोजने रखोनास्ती

तालस्यायामिति। उक्तं टेब्बायामित्यर्थः। वक्तुः क्यासेनिलुसषष्ठीं कं कृत्य विशेषणं। चकारश्चान्याचये इति ध्वनयति। सांतस्यत्तिमिति
वृद्धस्य नृ इति। यत्तु विद्वस्समानः शास्त्रेधिकारी निवा तस्य तिर्ग्रथ्यव्याख्यावसरे लोहिता दिङ्गः क्यविनिकल्पनरातुक्तं नलोहितादेराकृतिगण
त्वमिति शक्ति मनमनुसंस्यबोध्यं। वस्तुतस्तु क्यङ् वायेनतु क्यषू लोहितादिस्त्वेनायं हलन्तादिर्यायत इति भाष्योक्तरित्यवधेयं। सपत्नी वेति
त्रितयसाधारणे विग्रहवाक्यं। सपत्नायत इति। शत्रुपर्यायात्सपत्नशब्दात्क्वाङ्क्षवादिङ्गानंतास्यङ्। सपत्नीयत इति। केवल समानस्त्री मित्रा
भिधायिनो भाषितपुंस्कस्येति। सपत्न्यादिषुनिति निर्देशो नान्तादीपूतनतः क्यङ्। सपत्नीयत इति। विवाहजन्यसंस्कारविशेषनिमित्तेन पति
युवायत इति। त्वेनसमासेत्समितिनित्यस्त्रीतोन्तपुंवद्भावे। अत्र केचित् स्थाष्टत्वभाष्ये युवतिनरे रक्तदाहरणं दोषवंतः। एवं च नात्र स्वतिनिषेधइह देवि
तइति तन्न। वयसोनित्यत्वेनाजानितानू। कथमन्यथा अर्थः परत्वमिनिमित्ते युवजानिरिति भाष्यं संगच्छेत। युवतिनर इत्युतिन त्सिलादिष्वि
तिपुंवद्भावे आसे भाष्यनिर्देशादेव न पुंवदिति केयतेस्यष्टं। पदी हृयत इति। पूर्वपदस्यकथ्ङ्परताभावाद्वा पुंवद्। ... नित्यत्विति। उत्तर
तार्थिकेन किन्त्वात्तस्य सुलभतादिति भावः। यत्तु प्रत्याआचारे गल्भक्लीबेति निरुपसर्गमिवेवार्थिक्यंपगिला गल्भते इति केवलात्तदुदाहृतः। व्याराम
स्यात्स्मिश्रुत येवव्याख्यातं। तत्सर्वेशामादिकं। आकरविरोधादिति भावः। अनो गुण इति। अंतरंगत्वादनोलोपं बाधित्वेति भावः। नचवर्णादिं २४०

गं वस्तुवदिति परिभाषया। नोलोपः स्यादिति वाच्यं। व्याश्रयत्वात्। नस्याः समानाश्रय एवं वृत्ति स्वीकारात्। नच परत्वान्नित्यत्वाच्चान
आदेशित्वनेनैव प्रथमं भाव्यमिति वाच्यं। तस्य बहिरंगत्वेनासिद्धत्वात्। न चापवादत्वादत आदेशित्वनेन भाव्यमिति वाच्यं। अपवादोपिय
दृष्टत्रचरितार्थस्तर्हिंतरंगेणवाध्यत एवेत्युक्तत्वात्। आनर्हस्यादेश्च तस्य चरितार्थत्वात्। अत आदेशित्वदीयति। पररूप स्या गय
हणेन ग्रहणात्। नासमनोलोपं परत्वाद्बाधित्वेति भावः। देवतीति माधवइति। अपदांतत्वाद्विवक्षा। अनेति। गुणेनेति गुणेबाधितांतरंग
त्वाद्गुणं। नचतस्मिन्कर्तव्ये बहिरंगस्यवृद्धेरसिद्धत्वा। नाजानंतर्यइति निषेधात्। नच वर्णाद्गमिति गुणस्य बलीयस्त्वं। समानाश्रयेहितवान
तुव्याश्रयेपि। एतच्च सिवेरोण्यादिकेन प्रत्ययेस्योन शब्दः साधयद्भिः कैयटादिभिः स्पष्टं स्पष्टमेवोक्तमिति भावः। प्राचोदाहृतमनुवदति। पतीति
अनाकरमेवेति। हरदत्तमाधवादि महाग्रंथविरोधादिति भावः। विस्तरः शब्दकौस्तुभेबोध्यः। ... दिवेत्यादिना प्रकारांतरं प्रसूदाहरणं तद्या
चष्टे। येरातावित्यादिना प्रातिपदिकमिति। ननु धातुः नत्वासमिवस्यमाणज्ञापनात्नुपपत्तेरिति भावः। अनुबंध इति। अनोगुण इति रूपेणेति भावः।
अन्यथा णिचकीतिरूस्यापत्तेः। पूर्वपदमिति। नत्र समासएव संभवतीति नेनोदोलधितोपरलोलधितेत्यादौ आप्तेत्यादौ नोनदृष्टकरणमिति भावः
स्यादेतत् उक्तरीत्या वधीरवीत्यादौ वराहस्यदृष्टकरणं नस्यात्। तथाचवोपदेवेनअकारबाधकोपात प्रकरणेवधीरक्तावप्त्तामामिति परिभाषितं प्र

यञ्करणेहि धकारादिप्रकरणे एवापविष्यत्। अत एवाउआगमं वकाररहितं वलत्वा वसुरतहतं। आवव धीरदिति। एवं स्थितेवेंऽभीर्वधे यपरि
रुंमेनिमाघस्य। इतीवधारामुवधीर्यमिंऽलीकिपाश्रिपामंऽनुरंगमेर्महीनिश्रीहर्षस्य। एवमन्येषामपिल्यवंतप्रयोगणांकागतिर्विनिचेत्। अत्र
चिन्त्योपदेवपामाण्याउक्तप्रयोगाः श्रामादिका एवेताऽऽ। वस्तुतस्तु नायंधातुर्गणे पठितः। किंतु बहुलमेतन्निदर्शनमिति धातुकारा हितः। उअरु
श्रृधीरेत्यस्यापि संभवति। सुनिश्चयाविरोधाभावात्। तथा चोक्तप्रयोगा अपि निर्बाधा एव। वोपदेवप्रामाण्यादवधीरयिंत्वित्यपिसिद्ध्यत्येव। ननु तर्ह
क लिनेनरस्य सामादित्वं स्युवतुमिति दिक्। पृथक्करणस्य फलं पूर्वत्रापि दर्शयति। एवं चेति। उत्सामाऽ इति। तस्य परत्नादामाऽश्वेतिमानस्य नि
षेधः। ओस्त्रीयेति। नचौर्यकितादेवायमुस्तय हिष्यतइति वाच्यं। भिंद्युरित्यादावपि तथात्वात्। कृतार्हिस्यादिति चेत्। अत्रु अवुः उत्पादा इति
रुहाणं। एवं चायमेव निषेधोर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया इहाप्रवृत्तिं ज्ञापयतीति स्थितं। चशाहे नेति। तथाच च ज्ञाहे प्रयुंजानः सूत्रकारोपि ज्ञाप
कस्य विशेषविषयते पातुक्तउइति भावः। नस्येति। आदिवाहस्येत्यर्थः। नस्यापीति। क्वपः ककारस्येत्यर्थः। एवं च नः कथकस्यापि भाषेति
स्तवहयेक्वयोपि ग्रहणं वदंतः सुतरामुपेक्ष्या इति भावः। लोहितान्यतीति। क्वङिनुतेऽ वस्यात्मुं पुंवद्भावश्चेति भावः। काटापकृ। ककणमुसा राम
हः। वृत्तिसर्गतायनेबितिस्त्रत्रे हि सगउत्साह इति स्थितं। प्रयुज्यते च। येनेंद्रलोकावजयाय स्वष्टइ तितदेतदाह। उत्साहिर्येति। कृतनइति २४७

वृत्तिसंगत्यादिना तदूः। कष्टंकृद्धं। कष्टुगहनयोः। कृषइति कद्धेइडभावः। तेन च तत्साधनं पापे कर्मलिख्यते। सुखेथै [illegible]
उत्साहासंभवात्। तदेतदाह। पापकर्तुमिति। कर्मणेरोमंथ। कर्मणडुति पंचमी। रोमंथतपोभ्यामित्यनेन सामानाधिकरण्यात्। प्रत्येकं सं
बंधादेकवचनं। वर्तीति। एवं ताहृतेर्ण्यासंप्रयोगुजितिसुविभासे अत एव निपातनात्क्तिन्। चरतेः संपदादित्वात् भावेक्विप्। तदेतदाह। मं
थतपोभ्यामित्यादिना। सुखादिभ्यः। कर्तृ इति षष्ठ्यकपदं लुप्तषष्ठीकं। वेदनाज्ञानं। कर्तृत्वं च तदपेक्षमेव। तदेतदाह। वेदनाकर्तुरेवेति।
प विस्मायमइत्यन्यत्रति। तथा च मायावृत्तगेप्रकृत्य महिरहा। नतप्तिवीयमाणेसावेति। सुखनां। करणइत्यनुवृत्तेः क्रियाविशेषेण तमेव
विशेषं दर्शयति। सुखादिस्यादिना। वक्तासत्यां पूर्वं चेति। अत्र पक्षमेदेयहकव्यं तचुरादिशेष एवोक्तं। भाष्यस्येति। वृत्तिकारैर्हि प्रकृत्येका
ञितिस्त्रत्रे प्रपादयतदाहताः तेचाभास्तत्रेणैव सिद्धाः। तस्य व्याख्यानपक्षेपि न [illegible] स्यादावकारोच्चारणसामर्थ्यादिवलो
न भविष्यति। एवं श्रिष्ठ्यंप्त्योरपि। स्वेरवात्। स्वजिष्ठ इत्यत्र तु लोपापवादस्य विन्मतोर्लुकत्वमित्युस्य प्रवृत्तत्वान्न भविष्यति। एवं हि अ
नेकाद्रुःगतिः। तथाहि डक्षेमे यस्य नैकाचोप्यविशिष्टस्यनेष्यते। टिलोपो भाष्यकारेण प्रवृत्ते विन्मतोर्लुकि। लुकोपवादस्तत्स्वतमितस्य
प्रवर्तनात्। करिष्यादावितंतुस्य तल्लोपस्य प्रवर्तनात्। कैयटमाधवग्रंथाश्चेहानुकूला इति शब्दकौस्तुभे प्रपंचितमिति भावः। अंगस्त

निमश्च परिभाषया रहितमृत्तात्वदर्शनमिति केचित् ॥ युष्मनीये ॥ यद्यपि युवावौ द्विवचने इत्यर्थग्रहणं तथापि युवावौ नस्तः द्विमुक्त्व
धिकारात् । न चेषाम्यादेशः इह च विभक्तिपरत्वाभावात् प्रातिपदिकादेवाहितिलिङ्गिनिव हवः । युवं नाहिनिहर रत्नपक्षेपि विभक्तेलु
कापहारात् । न च प्रागेवादेशो स्मिनिवाच्यो अंतरंगानपि विधीन् बहिरंगो लुग्बाधत इति न्यायात् ॥ ॥ अथ युष्मनाक्षिपिकथिहिन्नोषउ
भाष्य च्यते ॥ ॥ त्वमावा आत्र इत्यादि यैकवचे त्वाप्रू माप्रू त्वाहू स्वद्रू मद इति प्राप्तक्रमतनभेदेन विधाप्रातिपदिका । युवामोवा युष्मान् स्मा
न्याचष्टे इत्याख्येपस्य ॥ नेकत्वेतयोरभावात् ॥ युष्म अस्मद् इति मांने प्रातिपदिके उत्वे प्रातिपदिकाष्टकात्ववादयः । तनोयथा यथं उ प्रथ
मयोरम् । शसो न । भ्यसोभ्यम् । पंचम्या अत् । एकवचनस्य युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ॥ साम आकम् इति सूत्रत्रयलक्षकेन सुपामादेशाः स्युरेवा प्र
कृतिभागस्य तु यथायथमात्वयत्वे अरत्वान्नोपेलोपस्त्वात्वयत्वनिमित्तेन रविभक्तावितिव्याख्याने भवत्येव । मांनाश्वेपस्यैलोपइ
ष्टियाख्याने तु आख्येयैक्ये सुख्यपक्षे भवत्येव । टिलोपाभावेन मांनात्वरत्वानपायात् । टिलोपस्त्री कृतस्युकापकारान्तत्वमिति मनेतुना । आ
ख्येयस्यानेकत्वेपि न । न त्रहि शेषेलोपेनापहार्यमांनात्वरंगणविष्टवदित्यनित्यदिष्टेन टिलोपेनेवापहृतं । किंच । त्वाहौ रूपवायो तुभ्यमह्यो राम॰
त्वभ्रमावपि । मपर्यन्तस्य विरहादाख्येयैक्ये भवेतिना । आख्येयस्यत्वनेकत्वे भवेतिन भवेतिच । तथाहि । मांतस्यैवेवसिद्धे परिग्रहणसामे २४२

त्वाभिः । माभिः । ङयि अम् शेषेलोपः । वृद्धपक्षे आनो धातोरित्यालोपः । त्वं मं । पक्षे त्वापं । मापं । त्वाभ्यां । माभ्यां ॥ ×५

र्थ्यान्मांतत्वावस्यापांनेत्येकं मतं । परिग्रहणाभावे मांतस्यैवस्यात् । सति तु तस्मिन्मांतेनतोधिके च भवतीति मतांतरं । उभयम
पादमात्रे स्थितं । तत्राख्येयद्वित्वे सु जस् ङे ङस् परत्वात्त्वाहादिभिः वृत्तौ वपि वचनांतरेषु विभक्तिपरत्वाद्युवावौ एकस्मिन्नर्थे त्वमे
वा मतांतरे तु त्वाहादयो नापि युवावौ विनिविवेकः । अथ रूपाणि । आख्येयैक्ये द्वौ नयोः सौ ॥ त्वाम् । माम् । वृद्धिर्नेति मते । त्वम् । मम् । टिलो
पपक्षे द्वयोरप्येवं । यांतयोस्त्व पक्षे त्वापं मापं । पक्षांतरे त्वां मामित्येव । उत्वे संकलनयात्रीणि । औ ओङ् । त्वामू । मामू । अस्मिसाविवत्रीणि ३
अम् औटोः । त्वाम् । माम् । शसि । त्वान् । मान् । आङि । त्वाया । माया । अद्वेदोतु । त्वया । मया । त्वाभ्यां । माभ्यां भ्यसि कृपत्रयं । तथाहि । अभ्यम
त्वापक्षे शेषेलोपे अल्लोपे च । त्वभ्यं । मभ्यं । इदं च वृद्धपक्षे । त्वस्कल्यं । भ्यमि । त्वाभ्यं । माभ्यं । शेषाभावे प्राग्वदेव । यांतयोस्तु । अभ्यमि । त्वायभ्यं माय
भ्यमिति विशेषः । त्वत् । मत् । त्वापत् । मापत् । त्वाभ्यां । माभ्यां । त्वत् । मत् । त्वापत् । मापत् । त्वा । म । त्वाय । माय । त्वायोः । मायोः । अद्वेदो तु । त्वयोः । मयोः ।
त्वाकं । माकं । त्वापाकं । मापाकं । त्वायि । मायि । त्वयि । मयि । त्वायोः । मायोः । त्वयोः । मयोः । त्वासु । मासु ॥ एवं च । आख्येयैक्ये न सु जसो स्तु तुभ्यमह्य
स्रिचत्वपो दोस्सिंदाम्यत्सुरूपेह न्यत्रैकमिति स्थितं । आख्येयद्वित्वे तु सौ । त्वं । अहं । प्रकृत्यादेशाभावे युष्पं । असं । शेषेलोपस्याप्यभावे युष्म
त् । अस्मत् । इत्वे चीणि । युवां । आवां । युषां । असां । जसि । यूयं । वयं । युषे अस्से । युष्मे । अस्मे । अम् औटोः । युवां । आवां । युषां । असां । युवान् । आ

शेषेलोपेऽतिः ९२५रूपं

युवाभ्यां·आवाभ्यां·युषाभ्यां·असाभ्यां·भ्यसिङसिवत्रीणि·तवमम·युष·अस·युष्म·अस्म·×४

अकारस्य ञन नपकार। वान्।युषान्।असान्।युवां।आवां।युष्मा।अस्या।युवाभ्यां।आवाभ्यां।युषाभ्यां।असाभ्यां।युवाभिः।आवाभिः।युषाभिः।असाभिः।
तुभ्यं।मह्यं।युषे।असे।युष्मभ्।अस्मभ्।युवाभ्यां।आवाभ्यां।युषाभ्यां।असाभ्यां।युवभ्यं।अविभ्यं।युष्मभ्यं।अस्मभ्यं।भ्यमादेशपक्षेतु।यु
ष्मभ्यं।अत्रसंयोगांतलोपोन।भाष्येस्तलउक्त्यनुवर्तनात्।अनतुएतत्रिपक्षेतु।युष्मं।अस्मदस्त्वको।रिनिस्तलोपे।अंभ्यं।शेषेलोपेतु।ओभ्यं
युवत्।आवत्।युषत्।असत्।युष्मत्।अस्मत्।युष्मोः।आवयोः।युष्योः।असयोः।युवाकं।आवाकं।युषाकं।असाकं।युष्माकं।अस्माकं।युष्मि।
आवि।युष्मि।अस्मि।युष्योः।आवयोः।युष्योः।असयोः।युवासु।आवासु।युषासु।असासु।एवंच।चतुर्थ्याम्यसि चत्वारिद्या।स्थानेद्वे तथा
न्यनः।सुजस्ङेङस्ङसिभ्यस्तुआमिवत्रीणिनिष्ठितु।अर्थत्वेपवहुलेरूपाणित्रीणि।अहं।युषं।असं।युष्मं।अस्मं।युषां।असां।यू
यं।वयं।युषं।असं।युष्मं।अस्मं।[redacted]।युषान्।असान्।युष्मा।अस्या।युषाभ्यां।असाभ्यां।युषाभिः।असाभिः।तुभ्यं।
मह्यं।युषे।असे।युष्मे।अस्मे।युषाभ्यां।असाभ्यां।युषभ्यं।असभ्यं।युष्मे।अंभ्यं।ओभ्यां।युषत्।असत्।युष्मत्।अस्मत्।युषाभ्यां।असा युष्मभ्यंअस्मभ्यं
भ्यां।युषत्।असत्।युष्मत्।अस्मत्।तव।मम।युष।अस।युष्म।अस्म।युष्योः।असयोः।युषाकं।असाकं।युष्माकं।अस्माकं।युष्मि।अस्मि। राम
युष्योः।असयोः।युषासु।असासु।एवंङसिभ्यसाम्कहेरूपेचतुर्थीम्यसितुत्रयं।सुजस्ङेङस्कचतथास्येयम्सृस्येकमन्यतः।इहसर्वत्रप्रलता। २४३

देशापत्वात्शेषेलोपेषुकर्मयेषु।णिलोपोनस्थानिवत्।कोलुमत्वादिमितिदिक्।अत्रेदमवधेयं।हमः।कर्तर्यसंज्ञायामितिविशेष्यनिघ्नो
क्तेरिहतिलिंगता।नतस्त्रीत्वेटाप्प्राप्तः।सचयद्यपिअलिंगत्वाद्दिलोपाद्दुमिकेवलेउक्तरीत्यासमाधातुंनशक्यते।तथापिसन्निपातप
रिभाषयासमाधेयः।क्तावत्वेतुसुजसोस्सवर्णनामस्थानेतेनमत्वादानेधानेपिस्यालोपेतं।मं।इत्येवरूपं।अत्रद्दिवादिनासंवो
धनेएउः।क्रस्वादिमितिहल्मात्रलोपेहत्वाहेम।प्रकृतमनुसरामः।मत्वादिमि।इष्टवादिस्यमिदेशोनभसंज्ञायांसांप्रयुवेमिस्तत्रेएतसं
प्रसारणं।नचात्रद्विनइतिपर्युदासात्।कथमिदमितिवाच्यं।एतेनाद्विनत्वाभावात्।नचातिदेशेननद्विनत्वं।इष्टनावेकार्यमितिदि
शयते।नचनद्धितेसंप्रसारणंनेतिनिषेधोस्ति।इहातिदिशयेन।पर्युदासोह्ययं।नथाचनद्धितेनविधिर्नतुनिषेधः।नन्वेवमपिदविष्ठइत्यत्रे
हाइष्ठनिश्चा।गुणः।पूर्वस्यइष्टइतिइहातिदिशयेनेतिचेत्।मैवं।तस्मिन्कर्तव्येसंप्रसारणटिलोपयोरानीयतेनासिद्धत्वात्।उरित्यत्वे
विति।नेत्वेलप्रकृतिभावेनविहतमितिभावः।उद्दीचयतीति।उपसर्गस्यएश्चकरणात्।अचूशाद्यातिचूइतिटिलोपोन।उदईदितीतं।
र उदेतेचेइतिणिलोपस्यद्वितेचिनेचीतिस्थानिवत्वात्।शिशादस्यद्वित्वं।मत्याचिचदिति।अचूइत्यस्क्लोपः।विश्राद्यात्र्वर्णअटियणादेवाः
मितेचायतीति।इहनिरस्तःएचक्करणंनास्ति।अनुपसर्गत्वात्।अतःअकस्येकादितिनप्रवर्त्तनेतदाह।अंचेरिति।देवयंचामिति।नचिहा

गजपति

ख्यानात्क्रमस्तदा चष्टे इति कारकस्य पृथक्करणादिकं स्यादिति तन्न अदेवानं चयनीतिप्रसङ्गेनेति। एवमग्रेऽपि अमुमं चयनीतिप्रसङ्ग्ये
नानवकाशस्य कृतेरादेशोऽस्त्येव न स्वरतिः। अहलि प्रसापत्तिसन्नियोगशिष्टत्वादिति वाच्यं बलिवंधयतीत्यत्राव्याप्तेः। नापि पुराणादि
प्रसिद्धएवनेदिति वाच्यं। राजानमागमयतीत्यत्राव्याप्तिरिति चेन्न। मैवं। अयमोणि कृतिन स्कन्ते इह च कि नो लुप्तत्वात्। एवञ्च कृत्लुक्स
न्नियोगशिष्टत्वाल्लभ्यते। किंच। महाजनप्रवादविषयीभूतार्थविषयकमेवेदं न तु। आख्यानग्रहणसामर्थ्यान्नादृशानामेव भाष्यादावु
सिद्ध दाहृतत्वाच्च। अमुमुमुआयदिति। पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इति सुशादस्योल्लंनास्यनीति। अव्ययानामभमात्रे टिलोपः। अहल्स्यैकाजिति
प्रकृतिभावस्तु टेरित्यस्यैव बाधकः। येन नाप्राप्तिन्यायात्। आनंनर्याच्च। अस्त्वदिति। णौ कृतत्वेन टिलोपस्य स्थानिवत्वात्स्वरशादस्यादि
त्वमितिमिमतेनेदं। वस्तुतस्तु अजादेशः स्थानिवत्। अयं तु हलादेशः। अनुत्रणि चुसहितस्यैव द्वित्वं तदाह। असिस्वदिदिति। भावयती
वि ति। इत्यस्य टेचेतित्स्त्रेण इष्टनिविहिततद्धहोर्भावः। ननु डागमोऽपि णेरस्त्विति चेन्न। मैवं। इष्टवदिति हि सप्तम्यन्तादति। आविष्ट
यमेयेसप्तमीदर्शनात् तेनेष्ठनि परे हर्वस्य यत्कार्यं तदिति दिश्यनेन तिष्ठनोऽपि। किं च। प्रातिपदिकस्येत्युक्त्यापी तत्वं लभ्यते। टेरितिसूत्रे रामः २५६
स कियटेन भावयतीति मतेनोदाहृत्य वहयतीत्येकीयमतत्वेनोपन्यस्तं। हरदत्तादयस्तु। नृदेवप्रबलमिति मन्यन्ते। सन्नियोगशिष्टपरि

रा त्वधिकाद्धातुभ्य एवयणितिसिद्धांतात्। धातोर्लडादौ कं डवतीत्यादि अनिष्टप्रसंगाच्च। सुखदुःखादिप्रातिपदिकेभ्योय
क्रियालोपासंभवेन सुखयतीत्याद्यसिद्धिप्रसंगाच्च। यत्तु परिष्कुर्वंति। इत्थं किल ग्रंथाशयः कंड्वादीनि प्रातिपदिकान्येव
यकश्च वैकल्पिकः। अत एवोक्तं कृञर्थे इति। विग्रहीतं च। कंडूं

द्विशतोत्तरपंचचत्वारिंशदनंकपृष्ठांत्यपंक्तौ विदं शोधपत्रम्। २५४ २५५

मो नित्यमिति। क्रियाद्वति। यदि हि प्रातिपदिकान्येव स्युः तर्हि यकः कित्वं व्यर्थं स्यात् तद्धि गुणनिषेधार्थं। यदि तु धातव एव स्युः
तर्हि कण्ड्वादीर्घान्तान् पठेत्। अकृत्सार्वेति सिद्धत्वात्। द्वैविध्ये तु धातुभ्यो यक्कित्वं गुणनिषेधे न कित्वं सार्थकम्। कंडू स्मरि
त्वादि यग्रहितप्रयोगासिद्ध्या दीर्घान्तपाठोपि सार्थकः। उक्तं च भाष्ये। धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासंजनादपि। आह चायमि
मं दीर्घमन्ये धातुर्विभाषितः इति। यत्तु प्राचोक्तं कण्ड्वादिभ्यो यक् स्यात् स्वार्थे इति। यच्च कण्डूं करोति कण्डूयतीति। यच्च ना
मधातुत्वाद्यथेष्टं द्वित्वप्राप्ते कण्ड्वादेस्तृतीयस्येति नियम्यत इति। तदेतत्सर्वं व्याकरणविरुद्धम्। अनेकदोषग्रस्तम्। तथाहि
कृत्रर्थ इत्युक्ताकरण इत्यस्यानुवृत्तिर्लभ्यते। तच्च व्यर्थं प्रत्युतानर्थकारि। णिङन्ते च विवप्रकृतिप्रत्ययाभ्यां व्यापारद्व
यप्रतीत्यापत्तेः। कण्डूं करोतीति विग्रहोप्यशुद्धः। न च प्रातिपदिकानि कण्ड्वादयः। तेभ्यश्च करणे यगिति तस्याशयः उचितः
धातवः प्रातिपदिकानि चेति कण्ड्वादयो द्विविधा इत्यस्य प्राचाप्युक्तत्वात्। अत एव नामधातुत्वादित्याद्यप्यशुद्धमेव। धा

भाष्यापि उभावेप्यभावस्याप्यभावादिति। वस्तुतस्तु इष्टवदिति कार्यातिदेशः प्राधान्यात्। एवं चेष्टवत्त्वे भावे स एवेह विधीयते त ६
था च स्थियोगशिष्टत्वाभावः स्पष्ट एवानेन तदद्वमयति। वहयतीत्यन्वेति। श्रीमतीमिति। एतेन ससंचारिस्तु भुवनान्तरेषु पोपद
व्यापी। श्रयदाश्रयः श्रियामिति माघश्लोके प्रचुरः पांशोपित्याख्यानं श्रीमतीमक्रोदित्यर्थात्। पपसयतीति। अत्रेदमवधेयं वि
म्नतो लुङि सन्वदित्यादिकं न। अम्लोपित्वात्। अगतम्लोपे पिनेति सिद्धान्तस्य भाष्यारूढत्वात्। तेन स्वविग्णमाख्यत् असस्वजत्। पप
सितीं अपपयसत्। गोमन्तं। अजुगवत्। स्वजेपय इत्यादि हेतु असिस्वजत्। अपीपयत्। अजूवदित्यादि। एवं च प्राचा सुव्यानोस ग
न्वद्भावो वेति यच्चवस्थाम् स्वयं पदुक्तं। तन्निर्मूलत्वादुपेक्ष्यं। स्वद्वयतीति। अत्रेगुणस्यापोक्तिणीति इ दिः प्राप्ता। अंगवृत्तिपरिभाषया प्रातिपदिकाद्वा
तत्वे इति वकुलनहल्लाह्राने मिसिद्धान्तः एवं दत्वं पनियवयती। सत्रापि। आपपयतीति। ह्रस्वो वेति ज्यः। सत्त्वप्रियस्तिरेति वर्णादेशो न सह विकल्पते त
उच्चातुदनोः दाह। वर्णयतीति। अतः मिति। अत्र वराहेश्चेशं दिति माघवः। उरोंगनेद्धिनुदेगोनुस एव द्वितुराजहार। बाहुलकादिह दिविकल्प इति नदाश
पद्येन पञ्चुदाहरति। वस्यति। वरियतीति। ॥ इति नामधातुप्रक्रिया॥ ॥ कण्डू॥ धातोरित्यनुवर्त्तते वेति निर्हूतं तदाह। धातुं करोतीति। नहि धा शोधपत्रमव २
तुभ्यो यक्प्रातिपदिकेभ्यो वा निसेय यक् अयं विग्रहः संभवति। एवं च नामधातुत्वादित्यादि सम्यगेव। कथं तर्हि द्वैविध्यमुक्तमिति चेत् अत्र संगतिः

संनोधातवः। के ते लाक्षणिकप्रातिपदिकानि। यद्वा यगंतधातवः येन तेषु धातुत्वाद्योगे णः। प्रत्ययसद्भावाभावमवस्थाभेदाद्द्वैविध्यं। नैवं
सुरव्यती स्यादावर्तो लोपो न स्यादिति वाच्यं। यकः क्ङित्वेनावश्यकत्वाल्लाघवाच्च आर्द्धधातुकं स्येवलापनात्। अत एव वाहि दिग्धा इत्येतत्। ननु व
धातुभ्यो यगिति। अनेदं वक्तव्यं। प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे करणे इत्यस्याः अनुवर्तनं वचनावश्यकत्वानुगुणं। तदुक्तं पक्षे हि यक् विधेः प्रागेव यकं विद
धानाद्धातो रित्यस्यानपेक्षितत्वात्। यथा न्यासे प्राक्यङ्धातोरित्यस्य संबंधमेवद्दयति। हेतुमति पुष्पे निष्प्रेत्वं तु रस्तत्रापोढ्। अनुग्रहणसंबं
धस्य निर्विवादत्वात्। स्तं इदं त्वापगि मे कंड्वादिस्तत्रे नतु पैस्त्यायां बीजाभावात्। आर्द्धधातुकसंज्ञारूपफलस्य यङादौ भिन्नत्वात्स्य यक्प्र
स्पष्टत्वात्। एतेनावश्यकत्वाल्लाघवाच्चार्द्धधातुकत्वमेव यकः। क्ङित्वेन ज्ञाप्यत इति प्रत्युक्तं। अप्रकृतत्वस्यार्द्धधातुकत्वस्य कल्पने मूलत्वाभावादधिका
रसागिनविवरीमगौरवं स्यादित्वात्। यङादीनामिवयकोप्यार्द्धधातुकसंज्ञाया अनाभासः सिद्धत्वाच्च। नापीदं नाप्यानुगुणं। धातुमकरणादिस्त
दिनाथ्येणसह विरोधस्य स्पष्टत्वात्। नापि व्याख्येयग्रंथानुगुणं। द्वैविध्यं यदस्य हृदयमुन्नतापतेः यत्तु व्याख्यातं यगन्ताः संनोधातवस्तो। दि
त्वदपि न। यगंताः कंड्वादय इत्यस्य संव्याहतत्वात्। नहि यगागमः येन न द्विशिष्टः कंड्वादिः स्यात्। कंड्वादय इत्यस्य न द्विशिष्टसमुदायोर्थः इति राम
चेन्न। न हि नायं सो प्रातिपदिकमितिस्पष्टमेव। किंच सेकत्वप्रातिपदिकानोक्तजादिभिः सह मिलित्वा कंड्वादितुल्यद्वैविध्यसत्त्वात्। किमेवं विशिष्यमनक २४५ रामे

यैनेन। तस्माद्व्याख्यानमेवगुणराद्वैयर्थ्यं हीनमुचितमिति दिक्। असु। केचित्तु मनसउपतापे इति पठंति। न चापि मनसइत्यर्थनिर्देशान्नगति
मेव। एवं हृणीङ् इति हृणीयते। हृणीभावः हृणीत्वं। केचित्तु मनस्तु हृणीयइत्यधीत्य मत्वा मनस्यभिप्रायोर्थी सकदाजकं गजन्मतं धातुवेदो दयेसम
र्थितं। वाद्दकोस्तके तु हृणी नेनतत एवावधार्यं। ॥ इति कंड्वादयः॥ ॥अथ मस्य स्वरूपलक्षणं। अजादेस्तद्धितीयस्यैकस्यापि बोध्यं। यथा इति तुने
हमासं॥ नाम्धातुत्वस्य निराकृतत्वात्। अत एवमूले [illegible] कंड्वादयो नामधातुभ्यो नोक्ताः किं तु नाम समाप्य पृथगेवोक्ताः। प्राचकूतेन मध्ये पाठेड
त्येव। अव्ययः परस्य चेति। हेतुमति णिचेत्यत्र करणे तु स्यादिनमतत्वात्प्रत्ययानुनास्ति। आदेशोयः सकारस्तस्य हि षत्वमुक्तं। अयंता देशस्यापवपी
न्तो देश इति भावः॥ ॥इति प्रत्ययमाला॥ ॥कर्तरिकर्मव्यतिहारे। परस्परकरणमपि कर्मव्यतिहारः। संप्रहारे नेरानानेः। कर्तृग्रहणमुत्तरार्थं। वावि
लुः इति। पच्यः रतां। आचन्नषः। अभिसृइति सुदाचोरिति पत्वनिषेधः। एकदेशाभिरुक्तं तस्यापि प्रत्ययमात्रस्य परत्वात्। न गतिहिंसा एभ्यः कर्मव्यति
हारे। आत्मनेपदं न। हरंति इति। अर्थग्रहणसामर्थ्यादि येन धातुमरनिरपेक्षा एवगतिहिंसयोर्वर्तंते तद्ग्रह[illegible]णं लुने। हरन्ति कृष उपसृज्य विज्ञा हिंसा
योर्वर्तन इति तत्स्यापि प्रतिषेध इति वा किं ते न तारे मरणायमिताकुः। कृषंत हिंसनः संप्रहारिष्यंते तोदद्वात्क एधिनं जपा विति। अवाकुः। पास्यमाना इ
ति विपक्षितं। नतु कर्मव्यतिहारः। वहेस्तथाप्रतिषेधः। आगत्यार्थत्वात्। मायेणेहि वहे चेर्थः। गतिरनी तित्वाक्षेपा व्यवहरे तरां लोकाः कवादप्यव

हारेलाघवं प्रस्तनादस्मादिनरेतरादिव्राहाः व्यनीत्यपसर्गे चिकर्मप्यमिति हारयोनन्नायस्तमुचीयंते । नयात्मनेपदमपिसमुच्चीयेनेति नियेधो
यमारभ्यते । सेयद्विनियमेनेनो भेदः यनुभुवनहयमिस्तत्रनुकरणमिति । प्रयेस्तस्मपिक्रियाविनिमयस्याविवक्षितत्वाच्चनडुः नेतिष्टाः । कथं न
विशतेनि । अटाव्यवधानात् । न वस्तांगमनूयवधायकमिति वाच्यं । अंगमक्षस्तारादेविकरणांनेप्रत्यव यवत्वेपिधातुप्रत्ययपातात् । यस्तत्वंल्लावस्था
यामडितिनाव्यमनेनावनकस्थिद्दोषः । मनतानरेत्न्पसर्गनियमेद्धावायत उपसंख्यानमितिवा । तिंकिमंस्ताभिदिक् । अर्थवद्ग्रहणपरिभा
षया लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयावानेरूपसर्गस्य ग्रहणं । नेनेहनामधूनिविशंतिभ्रमराः । कथं तर्हि इत्यक्तो मैथिलीने सुरे । केनि
विशन्तीन्यादिनि । अंगुलिविशानीमिंपत्नीयमित्याहुः । यत्तुदुर्घटस्मात्वुक्तं पदसंस्कारपक्षाश्रयणाद्दोषइति । तन्न । परोनस्समभि
व्याहारेस्पतिनियमप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् । अन्यथाप्युमदस्मत्समानाधिकरणेपितुडुकरीत्याप्रथमपुरुषापत्तेः । वालिस्वाप्यामित्यादेर्वैय
र्थ्यापत्तेश्चेतिदिक् । आङोदः । कथं तर्हि व्याददतेविहगपतिर्मुखं स्वनीयमिति । कर्त्रभिप्रायेमविष्यति । एतेन मुखं व्याददाय स्वपितीत्यत्रसु
स्वाव्याददतेइति व्याख्यासेनप्रयोगइति चेत्तन्नाव परीक्षापांपाबास्यविप्रयोगोपिव्याख्यातः । आङोद इति शिष्टस्यग्रहणंनेह । भिक्षामाददाति राम
अन्वत्सूनोबाकारइतिहरदत्तः । एतेन प्रतीकमाददानी तिविवरणग्रंथोपि व्याख्यातः । शिक्षेर्जिज्ञासायां । शिक्षविद्योपादानेइत्यस्य नेहत्र २४९

हणं । अनुदात्तेत्त्वादेव सिद्धत्वात् । किंतु शकेः सन्नंतस्य । सनिमीमेति सूत्रेदेनदाह । धनुर्विषयइत्यादिना । नियमार्थमिति । तेनेवं नाधने
रनुदात्तेत्त्वमर्थवदिति वाच्यं । तस्यनाथनइतिभुजर्थत्वात् । मातुरनुहरतीति । सादृश्यमात्रमिहविवक्षितं । नेतुमकारताच्छील्यं । शपउपालंभे । कथं
नार्हिनीवीमतिप्रणिहितेतुकरेप्रियेण सख्यः शपामियदिकिंचिदपिस्मरामीति । अत्राहुः । स्वात्मानंप्रकाशयामीत्येवनात्रदेहविवक्षितं न तु श
पथइतिप्रकारान्तरं । स्थेयापिविवादपदनिर्णये । नितिष्ठंतेस्मिन्निति निर्णेतेनवाडुलकादधिकरणे अचोयतोउरो उत्सर्गान्निष्ठते स्तूर्द्ध्वपरिस्पंदेकर्मणा
३ नादित्सर्थः । इहपरिस्यंदस्यानुर्द्ध्वत्वंनाम्यपरिदेशसंयोगफलकत्वाभावः । यद्यप्युदोनूर्द्ध्वकर्मणि क्रियावाचकेते लभ्यत एव । तथापि परिस्पंदाभ
लाभार्थंकर्मपदं । तदेतदाह । ईहायामेवेति । समो गम्यृच्छिभ्यां । अतिकारस्य समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्यइतिवार्त्तिकादप्युपसंख्यानमाह ।
२ तत्र वार्त्तिकानुपूर्वीभंगकृदोपि वेदवत्वेरप्रेक्षेपेदृशो [redacted] रेव वहिष्कारे वाजाभावात् । अनित्यानुसारिणांतदुपेक्षितमितिभावः । स्मे
३ संगच्छतीति । कथं तर्हि गंगेयं समगच्छतेति । आर्षत्वात् । यद्वा संगमितृत्वात् स्वार्थेण्यन्तु एवं संपद्यते स्पर्धायां नेरवेति । परस्मैपदिभ्यां साहचर्या म
दितिभावः । विदृस्तिर्हि स्वरितेत्वात् । अकर्माविचारणार्थयोस्तु उदात्तेत्त्वादेव सिद्धं । आङ्गुयो तनुन्तिलुप्तोकरणे न शाशीतामाहचर्यादितिभावः । गंधने हि
सेति । गंधप्रर्दने । अर्देर्हिंसायामिति चुरादौ पाठादितिभावः । सहसावर्तते साहसिकः । ओजः सहोंभसावर्तत इति ठक् । तेस्य कर्म साहसिक्यं । प्र

आनं देवदाह। तेन सह स्नेति। नैवं परदारानिति कर्मणोऽन्वयः। शौक्यः। सा हस्तिकस्य प्रयोगोपाधितान्। धात्वर्थस्तत्रवशीकरणं। पयोदकस्य
कं नि। एधाश्चोदकं च एषो समाहारः। यद्वा। एधांसि चोदकं चेति विग्रहः। उदकशब्दस्य पर्यायोदकशब्दोऽप्यस्ति। तथा च हलायुधः। आपस्तोयं घनरसप
यः पुष्करं मेघपुष्पं कं पानीयं सलिलमुदकं वा स्त्रियाः शंबरं वा। अर्णः पाथः कुशं जलवनमक्षीरमम्भोऽम्बुनीरं स्रोतः कम्पालेभुवनममृतं जीवनी
भ येदकं च। अभिभवेचेति। येनु अभिछंदसीति पठंति तेषामपि छंदसि प्रायेणादर्शनिहरदसः। माणवकमुपनयमान इति। विनिन्युरेनं गुरवो
गुरुप्रियमित्यत्र तु आचार्यकरणस्याविवक्षितत्वान्नतङ्। हन्यंतलादिति। भाष्ये तु हर्म्यतलमिति प्रचुरः पाठः। तत्रोन्नमनं दर्शिकायां व्या
मा॰कौ॰५ सोक्तमिति द्रष्टव्यः। कथं तर्हि नभः समाक्राम नीचैः भादिति। व्याप्तिमात्रमिह क्रमेरर्थो न तूद्गमनं। अनोनङ्। सोपाभ्यां। उपक्रमत इति। उपपराभ्या न
मिति तु नेह प्रवर्त्तते। वृत्त्याद्यर्थाभावात्। अनोपविभाषेति। न च वृत्त्यादिसूत्रे सोपसर्गं च ऋगार्थीदृशं तन्नमेव न विभाषा। किंतु नित्या। उपपराभ्या
मिति नियमस्योक्तत्वात्। अनुचरेनेकः क्रलापूर्ण्येति। अनुः स्वादित्येनेन कलापस्येति तुल्यार्थयोगे शेषलक्षणा षष्ठी। समस्त्रतीया सं प्र
चाभ्यां रत्नेरूतनीयांतेनेन युक्तादिस्थर्थः। दाणः। भाष्ये त्विदं सूत्रं प्रत्याख्यातं। तथाहि। दास्यासंहृभुंजानः तया दत्तं स्वयं भुंक्ते स्वयं च तस्यै ददाति राम
तेन। प्रयोगइष्यते। तेनचसह युक्तस्तृतीया। कर्मव्यतिहारे तङ्। दानं च स्वकर्मभोगे दाणधातुर्वाध्वइति। एतेन कर्मव्यतिहारोदाहरणं युक्त २८७

मिति प्रयोगे आवश्यक इति स्थाम्यंतः प्रत्यस्ताः समझिति बष्ठीति। दास्यासं प्रच्छत इत्युदाहरणात् शिष्यव्यवहारे ब्राह्मणीभ्यः संप्रयच्छ
तीति प्रत्युदाहरन्भाष्यकार इहव्याख्यानेप्रमाणं। उपात्। स्वकरणं स्वीकार इति। यत्तु वृत्तिकृतोक्तं पाणिग्रहणमेवेष्यते। तेनेह। परभार्या
मुपयच्छतीति। दासीं ते न स्वीकरोतीत्यर्थ इति। तद्भाष्यविरुद्धं। तत्र स्वीकारमात्रे आत्मनेपदस्योक्तत्वादिति भावः। तथा च भट्टिः। आयुक्त उपा
येन महास्त्राणि। समः। समो गम्यृच्छिभ्यामित्यतो विच्छिद्य पाठः सकर्मकादपि विधानार्थ इति ध्वनयत्युदाहरति। संयुनेशास्त्रमिति। भुजो
भक्षणे इति। कथं व्येनवन इति वचनमर्थान्तरेऽपि तङर्थमिति ध्वनयन्नुदाहरति। बुभुजे पृथिवीपाल इति। इहेति। उपभोग इत्युपलक्षणं।
आत्मसात्करणस्यापि इह चक्षुधादेरेव ग्रहणं। अनवन इति प्रतिषेधात्। संयोगो वियोगश्चेत्युपक्रम्य विशेषस्मृतिहेतवइत्यभियुक्ते तथा २५
नुभवबलेन च संसर्गविहि प्रयोगस्यापि विशेषावधारणपायत्वात्। तेन भुजकौटल्य इत्यस्य तुदादेः परस्मैपदमेव। विभुज्य निपाणिं। स
रणे। इहस्यादिस्यं तेन णे शिनिव्याख्यातं। अणे यत्कर्मणि चेदिति भिन्नं वाक्यं। कर्मशब्दः क्रियापरः। कर्तरि कर्मव्यतिहार इति वत्। तदेतद्ध्वा
च ष्टे। अणे यत्क्रिया सैव चेदिति। स चकर्त्तेति वाक्यांतरं। अणिविस्पादि चेत्युदाहरतेनिहानुवर्त्तते। कर्मशब्दश्च कारकविशेषपरः। शब्दापिकाष्ठा
यणन्तं देव ह्यो दृष्टो। अणौ यदित्यादिना। अनाध्यान इत्यसंगोप्या चष्टे। नेति। इह प्रसज्यप्रतिषेधो नानीवद्यत्नीत्या व्याख्यानः। न तु नञाभिनिवे

श्चयोः। पूर्णदासस्य न्यायस्य तान्नलक्ष्यविसंवादाभावाच्च। एतेन विप्रतिषेधेनेति। अत्र च प्रमाणं दर्शयितेत्याजेति भाष्योदाहरणं। अत्र हि
अर्णवृकर्मकादिनिषेधेनेति। निरूढत्वप्रेषणेन। ऽकर्मकत्वादिति भावः। नन्वेवं तत्त्वकर्मवित्कर्मणोत्थनेनैव गतार्थमित्याशंक्याह। कर्तृ
त्वेत्यादि। अपरिस्पंदसाधनसाध्यो भावः। सपरिस्पंदसाधनसाध्या क्रिया। न च कर्मत्वभावेऽपि कर्मत्वक्रियेष्वकर्मवदित्यतिदेशः प्रव
र्तते। न त्वन्यत्रेति सिद्धांतयिष्यत इति भावः। न च कर्तृत्वभावकमुदाहरति। यथेत्यादि। ज्ञानविशेषविषयतापत्त्युपसर्जनविषयतापा
दनवचनोदृशिः। सकर्मकाणामेशाह्याभिधायिना। यो आव्रपक्वता नाधानूपात्तव्यापाराश्रयः कर्ता। व्यापारव्यधिकरणधात्वर्थफ
लत्वात्कर्मेति सिद्धांतात् तदेतदाह। नात्रकर्मत्यादि। प्रेरणेति। सो कर्मविवक्षायेति भावः। प्रत्ययमिति भवति। कर्तरि लट्। उक्तं च। निरूढत्वप्रेष
णं कर्मस्थक्रियावद्धं वेक्षितेन। निवर्तमाने कर्मत्वे स्वे कर्तृत्वेव तिष्ठते इति। इह कर्मवदित्यतिदेशास्याः प्रवृत्तेः। कर्मकर्तरि यथा यथं शब्दादयः
तेन तु हेन कर्तृतुल्यरूपं। ननु इति। विषयतापत्तिमात्रत्वेनेदृशोरित्यर्थः। तुल्यार्थ इति। विषमयोः प्रेषणयत्नोः समयोश्च न स्यातामादिति भा
वः। ननु तत्कीयेति। आद्यद्वितीयोक्तलक्षणं ततोऽभावाद्युक्ति संभवत एव नास्ति इति भावः। क्रियासाम्यपीति। प्रथमकक्षयासहेत्यर्थः। द्वितीयामादा
येति। अर्णेघा क्रियासेव वेदित्यस्य न्यूनाधिकभावव्यवच्छेदपरत्वेन इत्थं बोध्यं। अधिकव्यवच्छेदमात्रपरत्वे तु प्रथमामप्यारोपितसंभवान्नाहर्तं

स्वक्रियमुदाहरति। एवमित्यादिना। द्वितीयं निरूढप्रेषणे क्रियां समुत्पाद्य अध्यारोपितप्रेषणं क्रियामाह। यदेति। हितु नारोपादिति
अनापित्सोऽकर्मविक्षेवबीजं। प्रेषणं त्वत्यागेनैव प्रेषणं न्यारोपणापिस्सोऽकर्मश्रमीनेरनुभवसिद्धत्वादिति भावः। अर्थः प्राग्वदिति। उ
दाहरणी भूतयोः च रमकस्यपोः पश्यह्वेपिप्रेषणं ज्ञानाभावादिति भावः। आधिक्यादिति। अस्मिन्पक्षे णौ चेत्ताक्रियेत्यनेना
धिक्यमात्रं व्यवच्छिद्यते न तु न्यूनत्वमपि। अन्यथा तृतीयकक्षायामपि न स्यात्। प्रहतस्कपात्तप्रेषणं ज्ञास्यत्यागेनन्यूनताप्रोव्यादिति
भावः। णेरितिकिं। आरोहतीति निरूढत्वप्रेषणस्याभूतानच णौ चेदिति वाक्यशेषस्कन्नता। स्येरेवभविष्यतीति वाच्यं। अणावित्यस्या
पिश्रूनता। किं च उत्तरार्थमवश्यं णेरिति वाच्यमेवेत्यदिहेवस्य त्यार्थमुक्तं। अणौ यदित्यादि चेदित्यं तं किं। अध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीय
यकक्षायामभूतं। अणौ यत्कर्मणौ चेत्स कर्तेति किं। निरूढत्वप्रेषणपक्षे तृतीयकक्षायामाभूता वाक्यार्थस्तेनायं सत्रे द्वौ च पक्षावुदाहृतौ।
कर्मण्यश्च न स्वस्मिन्निव्यपक्षेऽप्यतिदाहतातः प्रथमस्य तृतीये द्वितीयेन निवारिता। द्वितीयस्य द्वितीयानुद्वितीयेनेति संग्रहः। यत्तु भाष्यकारो
करेणुरारोहयते निषादिनमिति। तत्तु हितावधेति सिद्धं। न तु प्रकृतसूत्रस्य विषयः। अध्यारोपितप्रेषण द्वितीयकक्षारूपत्वात्। एतेन समं
तनं दर्शयते गस्मयः। क्षमापिपासामिव साधुवं धुनामिनिव्याख्यानं वधुनानपकृत्यनिसमां दर्शयते। यद्वा वधुनीक्रनाधिपसामिवलोकः पश्य

निसनुदर्शयिते।उभयथापि णिच्श्चेत्येवमुक्तानुपपन्नत्वेनैनिदिष्टं।अत्रेदमवधेयं।कर्मणोह्येऽक्रियापरइतिकाप्याकरेग्रंथे
यद्यपिनोक्तं।तथापिन्यायतानुनितत्पानुगुण्याद्बाधकाभावाच्चैहनयोक्तं।प्राचांग्रंथास्तुसर्वेपिप्रायेणाभिप्रायिलाइह।उनितात्वात्
नं किंचित्त्वानंग्रंथसंमताबुधैः।तथाहि।इहस्तत्रेणैपलकर्मणेणेचेत्तदेवकर्मेतिकर्मान्तरनिवृत्तिःक्रियते।नतुलौककर्मणोणेकर्मत्वप्रतिपाद्यते।
सकर्तेतिवाक्यान्तरेणतस्यकर्तृत्वप्रतिपादनात्।एकस्यैकक्रियायांकर्तृत्वकर्मत्वासंभवात्।नैवंदर्शयितेम्नात्राजेतिभाष्यविरोधः।।
न्तत्वरूपस्यकर्मणःस्मृतादिनिवाच्यं।अणौयत्कर्तृकर्मणानद्भिन्नकर्मयुदासेनात्पर्यात्।अत्रचोक्तभाष्यस्यैवप्रमाणत्वात्।एवंचस्मर
यत्येनंवनगुल्मःस्वयमेवेतिकोकिलस्यकर्मत्वेपिप्रत्युदाहरणंयुज्यतइतिनावलेकयदेनोक्तं।नैतच्चव्याख्यातृभिःपरिस्कृतं।कर्तुरिकर्मे ९
त्यतःकर्तरीत्यनुवृत्तंप्रथमयाविपरिणम्यते।यश्चयच्चयदिनिनपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषः।तेनाणौकर्मकिचेणौकर्मकर्तेत्यदोषः।ए
एवंचकरेणुरारोहयतेनिषादिनमितिभाष्यप्रयोगोप्युपपद्यतइति।अत्रेदंवक्तव्यं।एवं वर्णयतांकैयटादीनांप्रकृतसूत्रस्थभाष्यवार्ति
कग्रंथाःसर्वेपिविरुध्यंते।आरोहयमाणोहस्तीस्थलमारोहयतिमनुष्यानित्यत्रातिव्याप्तिशंकायांमनुष्यानितिकर्मणःसत्त्वान्नितिप्रा राम
प्तिरितिहिप्रथमप्रघट्टकेस्थितं।कर्मकर्तृत्वासिद्धमितिशंकायांयच्छिणानिवृत्त्यर्थंनियमोयमितिद्वितीयप्रघट्टके।कर्तृस्थभावकोर्थमिदंसत्र २५०

मितिततीयप्रघट्टके।तत्राद्योविरुद्धः।मनुष्याणामणौकर्तृत्वात्।द्वितीयोपिविरुद्धः।तदुक्तरीत्याकर्मवद्भावस्यैवाभावात्।कर्मवत्कर्म
२५ कारणमितिहिवार्तिकं।अतएवतन्तनीयोपि।तथाचोहेविस्मरतिरेवेत्युक्तंसत्सापत्तनीमिमहानयंमहतामपिप्रमादः।किंचकर्मनिरस्तनिवृत्ति
परस्यवाक्यस्यनिष्फलत्वमेवस्यात्।उदाहरणदौर्लभ्यात्।नह्यणौयेकर्तृकर्मणीतद्भिन्नकर्मणोसंभवति।यदनेनव्यावर्त्यते।यदपिउप
दिश्येनोक्तं।यत्सत्त्वग्रहणमनन्यकर्मार्थं।आरोहंतिहस्तिनंहस्तिपकाः।आरोहयमाणोहस्तीस्थलमलमारोहयतिमनुष्यानितिभिन्नत्वेनैके
गृहीनाशानञ्चकस्यनगतस्यग्रहणमावेकर्मणोहस्तिनएवेतिउच्यते।हतिभूतनयनार्थकर्तृत्वादितिनस्यात्।नदपिनप्रत्यासत्त्यैवगतार्थ
त्वात्।तथाहि।द्विविहगोचो।तत्राद्येकजन्यवात्मनेपदं।आरोहयमाणइतिद्वितीयेतुअणौकर्मणःस्थलस्यणौकर्तृत्वाभावात्प्राप्तिरेवनास्ति।
यदपिहरदत्तेनोदाहृतं।आरोहंतिहस्तिनंहस्तिपकाः।तानारोहयति [illegible] हस्ती।नितदपि।एतद्धि।अध्यारोपितप्रेषणपक्षस्याहि
नीयकक्षायांरूपं।तत्रचसमानक्रियत्वमेवनास्तिणिचाध्यारोपादानात्।ततःकिमितिचेत्।अथविरोधइत्यवधेहि।गणेचेहग्रहणंसमान
क्रियार्थमितिहिजयादित्यग्रंथः।णिच्याकृत्वयातक्रियायामेवयथास्यात्।प्रयोज्यप्रयोजकभावलक्षणोपिक्रियाभेदेमाभूदित्येवंतदर्थंणौ
चेदित्यत्रअणौयदित्यनुवर्त्यअणौयत्कर्मणिपाद्यंचस्थणौचेत्तद्देवस्मिनिपाद्यमितिव्याख्येयमितिहरदत्तग्रंथः।तथाचगेनैवगतार्थत्वादसे

ग्रहणमनन्यकर्मार्थमिति जिज्ञासादिग्रंथस्य पुनरारंभात् तद्ग्रंथानां च निर्विषयता स्यादेव। यदपि जयादित्येनोक्तं। कर्तरि किं। आरोहयंति ह
स्तिनं हस्तिपकाः। तानारोहयति महामात्र इति तदप्येतेन प्रत्युक्तं। यत्तत्र हरदत्तेन कर्मान्तरसद्भावादेव न भविष्यतीत्यादि विचारितं तदप्येवं। उ
दाहरणस्यासिद्धिसंभवाभावादिति दिक्। यत्तु भाष्ये अणौ यत्कर्म स एव णौ येन स्यात्कर्ता चेदिति सिद्धे कवाक्यतया तथैव व्याख्यानं। तन्न। अध्यारोपितस्य
णौ हि नीयकस्यापि व्याप्तेः। यदपि प्रसादकृता अणौ यत्कर्मेत्यादिखंडानुपपत्त्या तिङां जयादित्यैः यदायुक्तस्वरानुसारेणौ च मूलग्रंथो
ऽस्त्वानीतन्तथा। विमूलत्वप्रसक्तत्वेन बुद्ध्या निर्विरोधेव। यदपि प्रसादग्रंथो पूर्वमर्ह्ये नश्चाचेग्रंथव्याचक्षाणा आहुः। णौ चेद्ग्रहणं स्वमानक्त्यार्थ
मिति वाक्यार्थो भाष्यकारेणाश्रितः। प्रयोजनाभावात्। तथा हि यं नारात्मनेपदं भवति। अणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ता सकर्मकः प्रयाससंतेरेनम्प्यतो यो
ऽणौ चारणं नारात्मनेपदं विधित्सितं तेनैव णौ चारण्यं नेतिवर्णोऽण्यन्तेष्यान्तेऽपि कर्मस एव चेत्कर्तृत्वमिच्छेन्तेव एव नेडति। तत्र यथा आरोहयंति हि
स्तिनं हस्तिपकाः। आरोहयमाणो हस्ती भीतान्वेचयति इत्यत्रेण त्वया धातुभेदेन भवति। एवं प्रयोज्यप्रयोजकभावभेदेऽपि न भविष्यति। अत एव त
नीयवाक्यार्थोऽभिधानादेन तेन वार्पेरपितपेक्षितः। स एव ण्यन्तस्य कर्तृचेदिति एकवाक्यतस्यैव प्रतीतेः सारसिकत्वात्। एवं चाध्याहारयंथं चाहि राम
नान्वयकल्पनाभ्यां वाक्यार्थद्वयोपक्षेपो पूर्वग्रंथेषाचोक्तमनादेयं। अनर्थकानेकल्पित एकल्पनापत्तेः। न चात्र पक्षे णौ चेद्ग्रहणं व्यर्थं। असंनिहितस्य २५०

ण्यन्तेऽणौ यत्कर्मस कर्त्ता इत्येकवाक्यतयैव संबंधः स्यात्। तत्र च कर्मान्तरनिवृत्तिर्न लभ्यते स्यात्। अतः कर्मान्तरनिवर्तकवाक्यभेदापादकं णौ चेद्ग्र
हणमवश्यं कर्तव्यमिति अत्रैव तात्पर्यं। भाष्यकारेणाश्रितमित्यसिद्धं। भाष्यस्थानां कर्मदादानां क्रियापरत्वात्। कर्तृचेदितिशास्त्रेप्यनुकारकपरे
त्वमित्याश्रित्यैव भाष्यव्याख्यायाउचितत्वात्। अन्यथा सूत्रसमाप्तिपर्यन्तं सकलस्य भाष्यग्रंथस्यासंभवदुक्तिकत्वापत्तेः। यदप्युक्तं प्रयोजना
भावादित्यादि तन्न भविष्यतीत्यंतं तदतिरभसात्। अध्यारोपितस्य णौ हि अणौ हस्ती कर्म तेनैव णौ स एव कर्तेतिस्पष्टं। तत्र च कथं तस्या
सत्वान्तदाहरणं। कृतस्यापि प्रयोज्यप्रयोजकभावभेदः। ननु णिजर्थाधिकरणे भूमइतिचेन्न। किं ततः। तत्वेनावगाऽणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वंगतं इत्य
तथानिर्विषयः स्यात्। हि सिद्धिः विप्रहणिक यावर्णिचोर्त्रभिन्नत्वात्। यदप्येकवाक्यत्वप्रतीतेः सारसिकत्वादित्युक्तं कर्मान्तरनिवर्तकवाक्यभे
दापादकं णौ चेद्ग्रहणमित्युक्तं। तदपि परस्परव्याहतमिति स्पष्टमेव। अगत्यानत्वीकृतमिति चेत् नानन्यस्यनिष्फलता प्राप्तत्वात्। केयट
घनुरोधेनैवं ब्रूम इति चेत्। प्रसादकारोपि तर्हि जयादित्यासकारहरदत्ताद्यनुरोधेन मूलग्रंथमभोत्सीदिति किं तेनापराद्धं। तस्मात्केयटग्रंथ
चो नि अर्वाचीनपर्यन्तं सर्वग्रंथाद्यहानिशिथिलैवेति स्थितं। निष्कर्षस्तु नित्यपाविरोधेनल्कनएव। स्योदेतत्। कर्मकर्तरि मूलोदाहरणानि कर्म
कद्यावस्थाकर्तृस्वभावा किं च तामनि सिद्धान्तौरीरं भाष्यस्वस्यादिनिष्कर्षस्थितं। एवं चोदाहरणमस्करोदाहरणयोरकर्मकत्वस्यावश्यकतया भाष्य

स्यादिषु कर्मप्रयोगोऽनुपपन्नः। ह्वयते वसः। दर्शयिते भृत्यान् राजेति भाष्ये स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति भाष्ये च सोऽस्य कागमिरि
निचेत्। अत्राहुः। अविवक्षितमिह कर्मेति। तेषामयमभावः। गमी शयोनुपधो घट स्वगभीरनदीपदार्थयोरभेदबोधानंतरं तात्पर्यात्लक्षणा प
मपि प्राथमिकबोधमादाय गभीरपदसार्थक्यं वस्तिहाप्यध्यारोपितप्रेषणपक्षे हि नीचकक्षायां कर्मणोऽपन्हितेन तेनोऽपि णिजर्थस्येव कर्मणो विवक्षा गणि
थ नः कर्मपदस्य प्राथमिकबोधमादाय सार्थक्यं न तु तात्पर्यसंबंधो लक्षणेत्यभ्युपगमात्। तत्ताप्यस्य चेह विशिष्टवाक्यार्थरूपत्वात्। एवं च वाक्यार्थवादेः
प्राह। स्वलक्षणैपांगतिः। स एष सिद्धान्तो वास्त्रोपाधः। स्वायत्ते तु शब्दप्रयोगे कर्मविनिर्मुक्तमेव प्रयोक्तुमुचितमिति दिक्। भृत्यादीनोप
दिस्यागाहुद्दाभेदपरिग्रहाद्वा कर्मवाक्यस्यनारथ्यं श्रयणं भिन्नेरत्नधीः। सर्वं चेदं मूल एव ध्वनितं। अहन्तु मनुस्सरामः। स्मरतिवनगुल्मनि
प्रकृतं ४ मि। अत्र णि विस्मरयत्येनमिति भाष्यस्वरसोः। नेत्र प्राथमिकबोध्याभिप्रायेणैतत्कथनमेव। न तु अध्यारोपितप्रेषणपक्ष एव। पक्षांतरे कोकिल
स्य कर्मत्वासंभवात्। यद्यपि गतिबुद्धीति सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थकानामेव ग्रहणं स्मरतेश्चेह विशेषणाविताद्गौणं कर्तुः कोकिलस्य न तापि
कर्मत्वं दुर्लभं। तथाप्येतद्भाष्यबलादेव गतिबुध्यादिसूत्रे स्मरतेः परिग्रहो बोध्यः। मिथ्यापापं मिथ्येति। इह कं रोतिरुच्चारणार्थतादकर्मकः राम
शपेन स्त्र्युच्चारणवृत्तिः सकर्मकः। स्वरितमितः सुविजइति। दक्षिणादिकं तु नयागफलं। उक्तं हि हरिणा यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यंते २५०

पचादयः। न त्वप्रधानं फलं तेषां न लाभादि प्रयोजनमिति पचापाकः। केचित्तु प्रयोजकव्यापारवृत्तिभ्यो धातुभ्यस्तद्द्योतकमात्मनेपद
मनेन विधीयते। कुरुते कारयतीत्यर्थः। कारयते इत्यत्र तु प्रयोजकव्यापारद्वयमर्थः। णिजंताच्चिर्वियथा। कर्त्रभिप्राय इति सूत्रांशोपिक
र्तृपदस्य हेतुकर्तृपरताद्युक्तार्थतात्पर्यक एवेत्याहुः। उक्तं च हरिणा। क्रियाप्रवृत्तावास्थानाके चित्स्वार्थपरार्थता। असतीवासतीवापि
५ कृ विवक्षितनिबंधना। केषांचित्कर्त्रभिप्रायेणिचासहविल्प्यते। आत्मनेपदमन्येषां नदर्थाप्रकृतिर्यथा। कीर्णा घृपचंते धत्तेचिनोति चि
टि. नुते पिचा। आत्मप्रयोगाद् वपंते येषु एव यथेऽन्वेधीयते इति। असतीवेत्यनेन कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये इत्यादयः प्रयोगाः समर्थिताः।
नवापि स्वार्थतां विवक्षायाः संभवात्। ण्यर्थस्य वाचकं द्योतकं वा आत्मनेपदमिति मतद्वयं संगृहीतं केषांचिदिति श्लोके। चिनोति चिनुते
इति संगृहीतिसंग्राह्य निचे णिकर्मेणार्थः। तीवत्थ। अत्र कश्चित् लक्षयतेः स्वरितेत्करणात् ज्ञापकात् चुरादिणिजंतादात्मनेप
टि. दं नेति मन्यते। आह च। स्वरितेत्स्यात् भिः क्यादौ लक्षिश्च कस्तुरादिषु इति। तन्नेति बहवः। चेद्धाहि णिजभावपक्षे स्वरितेत्त्वं चरितार्थमित्याह।
मैत्रेयादयस्तु स्वरितेत्त्वमनाकरमित्याहुः। तदेतत्सर्वं हरदत्तोपि संजग्राह। एवं विधिर्न चुरादिणिजंतात्स्यादिति कश्चिन्निति श्चिनुते स्म।
आत्मवचोनेन किंचन दृष्टं लक्षयतेः स्वरितेत्त्वमनार्षमिति। समुदाङ्। आङ्। ऊर्ध्वकस्य वचनेन सकर्मकार्थे अकर्मकाद्वाओऽयमहनुस्येवसि

द्रुं।अनुप।अकर्मकाच्चेत्येव सिद्धे वचनमिदं सकर्मकार्थमिति ध्वनयन्नुदाहरति॥ गां नीत इति॥ ॥ कृष्यात्मनेपदं॥ ॥ पदं स्पृक् आ
भ्याजादिकस्येति। सहिस्त्वरितेन॥ शाकटायनमतेत्वनुदात्तेन॥ तथा पठन्ति त्यासमेवेह ग्रहणं। ऊष्णाद्यसकर्मकविषयमिदं। उत्तरसूत्रानु
रोधात्॥ अनुएवाहा यन्नेदत्तमिति॥ बुधयुध॥ इहद्रुसुस्रूणां यदा न चलनार्थत्वं तदर्थं ग्रहणं। चलनेतु उत्तरसूत्रेणसिद्धं। निगरण। नि
गरणं भक्षणं। अदेः प्रतिषेध इति। एतच्च गतिबुद्धीति भाष्ये उक्तं। इह तिलनेहस्वस्थले सोजितं। अथ कथं न पायनां नामेवकारं अदि
याकथेविदेतन्नुरत्वंचेद् इत्वा इकाइ मां क्रिमावाम्यसेन चक्षण। विरंचकोरस्यभवन्तुरत्वस्थवी इति श्रीहर्षः। आङ् पूर्वाच्च मेरनेन पर
क्विंन ५ स्मैपदे वित्यावः। सत्यं। आचाम यतिलोडन्तं हि ताम् आचामयेति व्याख्येयं। अस्यस्त्री ई लक्ष्मीः तयासह वर्तमानोसौ। ततः संबोधने सुः। सुरु
च ५ स्मीके हे दमये ति इत्यर्थः। अणावकर्मकात्। अणौ किं। आरोहैमाणं प्रयुंक्ते आरोहयते। णेरणाविति सूत्रे उदाहरणत्वेनयोऽकर्मकोमिति तिस्मात्।
हि नीयेतेमा। भूत्। सहि णावकर्मकः न्यम्भवति। स्वर्थपर्यवसानस्योक्तत्वात्। केचित्तु स्वार्थण्यन्तादुन्मनात्विति स्यप्रत्युदाहरणमाहुः। तदाप्य
श्व २ सिद्धं। तथा हि। बुधादिसूत्रादिह णेरित्यनुवर्तते। बुधादिभ्यो हेतुमण्णिरेव संभवतीति नूनं तदाद्वेवायं विधिः। अणाविति निषेधोपि प्रत्यासत्ते स्तस्यै राम
वन्याप्यः। तेन चुरादिण्यन्तात् हेतुमण्णौ परस्मैपदं भवत्येवेति भाष्यादौ स्थितं। अन एव चेतयमानं प्रयुंक्ते चेतयत इति केषांचित्प्रत्युदाहरणं इति २५२

नाहृषितं। तच्चित्तेन संचेतनइति चुरादिषु कुत्स्नीयो धातुर्बोध्यः। यत्तु न्यासकारहरदत्ताभ्यां व्याख्यातं चितीसंज्ञाने चुरादिरकर्मकइति
तदभिप्रायेणोक्तं। एतेन रूपपदेनेह चितिरिति प्राचः प्रत्युदाहरणं प्रत्युक्तं। रूपरूपकरणे चुरादिः कृत्स्नस्य कर्मण्णोधात्वर्थे [illegible] भावादकर्मकः ततो हेतु
मण्णि विचित्तिकारहृषितेनचेतयन इत्यनेन समानयोगक्षेमत्वात्। वक्ष्यमानम् [illegible] अयमपि समर्थयितुं शक्यं। तथा हि स्वार्थण्यन्तादकर्मकोपि हेतु
मण्णो चेतयति रूपयति स्वरूपनाम। तस्यापि निवृत्तिर्येषणान्तपाकर्मकतामाश्रित्य हि नीयेहेतुमण्णौ प्रत्युदाहरणत्वेन वाच्ये। स्मृतं च तेन ता रूपयं
तं प्रयोजयति। [illegible] युजिणिज्भ्यां प्रयुक्ति [illegible] हेतुमण्णिन्द्र यस्य विवक्षितत्वात्। हेतुमण्णेः केचिदिह प्रयुंक्ते इति स्वेदे नयुजिनेव
व्याप्तिहिष्यता। ननु णिजन्तेन निर्दिष्टः। यत्तु प्रसादकृतो [illegible] ग्रहणे णिजानेराश्रयणाद्धेतुना विवक्षयेदमिति। ननु भाष्यादिविरोधादुपेक्ष्यमेव। पू
पयनेति। [illegible] अत्यवसानार्थत्वं क्रियारूपकर्मत्वं। णमीणीइति। प्रथमादिवचनं। वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः॥ ॥ इतिपरव्यवस्था॥ ॥ भाषो भाषते
भीङ् उत्पत्त्यर्थाद्भवते णिजिनादरञ्जितिभावः। एरजण्यन्तानामिति तथा [illegible] कृत्यादिभ्यः प्रतिषेधमात्रं हि भाष्यस्थितं। कुल्यो मन्त्रोधइतिच यथोदाहृता
पिस्त्यत्वयेषु [illegible] भवनेतस्यस्य [illegible] ल्यप्तस्य भवेत शुद्धेन करोतिना तु स्वार्थत्वं च दर्शयति। उत्पादनार्क्रियेति। धातुलेनेति। तत्कृतानिः [illegible] द्रष्टव्ये आदे
न्तूरादस्यजानिराह्लादिति वदंतीकैयटेन तथा घनितत्वात्। हलाराजा यादौ स्पष्टं तथाभिधानाच्चेतिभावः। धातुवाचेति। एतेन भावना निष्कु

स्यवाच्येतिमीमांसकमतंनत्राद्यमिति धनयति।तथाहि।भोक्तव्यमित्यादौतिङन्तंविनाप्रतीयतेकारकापेक्षावद्दृश्यते।अ भावना
स्तिचकरोतिसामानाधिकरण्यंकिंकर्तव्यंभोक्तव्यं।किंकृतवान्भुक्तवानिति।किंचभावघञादिघटमितिवत्।पचमानेनचतिघटमित्यपिस्या
त्।तुल्यार्थत्वात्।दृष्टंनेहकर्तुःकुंभकारस्यव्यापारंलिजावृत्ते।दोषंतिकेतावाख्यातप्रत्ययः।ननुप्रयोजकव्यापारेणिजर्थःकर्तृव्यापारस्त्वा
ख्यातार्थइतिवैषम्यमितिचेत्।कारकचक्रप्रयोक्तुःकर्तृत्वेघटस्य।तथातात्।यदिहिधातुनोक्ताक्रियेतिनित्यंकारकेकर्तृत्वंगीयतेऽतरामिन्नर्त्तहतिच
तिपादिनरीत्याप्राधान्येनधातूपात्तव्यापाररूपंकर्तृत्वेनवाचिसंभवेनकस्तर्हीदानीमाख्यातार्थः।व्यापारस्यधातुनैवाभिहितत्वात्।अपिचधा
तोःसकर्मकाकर्मकत्वविभागउच्छिद्येत।अकर्मकाद्वेत्यादिसूत्राणिचविरुध्येरन्।ननुसिद्धान्तेपिक्रियायाःकर्मापेक्षानियमात्कथमकर्म
वैयधिकरण्या केतिचेत्।फलव्यापारयोःसामानाधिकरण्ये सकर्मकाकर्मकविभागाभ्युपगमात्।किंचज्योतिष्टोमेनयाजीत्यादौकरणेयजइतिणि
स्म रपेक्षएवसंगच्छते।धातुत्वेनधातूपात्तभावनाप्रतियोगित्वेनतदुपात्तस्यसोमस्यकरणत्वात्।पचादयोहिधातुत्वेनभावनामाहुः।
विक्लित्त्याद्यंशान्तरंतुपचित्यादिनाशक्तिरूपेणाहुः।तत्र्यंशान्तरंभावनाप्रतियोगित्वेनभाव्यतयासंबध्यते।ज्योतिष्टोमयाजीत्यादौतुक राम
रणतया।ज्योतिष्टोमाख्येनयागेनस्वर्गंभावितवानित्यर्थप्रतीतेः।स्पष्टंचेदंणिनिविधौहरदत्तग्रन्थे।एतेनद्व्यर्थःपचिरितिभाष्यंव्याख्यातं। २५३

महिष्याह।विभज्यसेनांपरमार्थकृन्मसिनाप्रतीश्चापिपुरंदरोधा।नियोजयामासससत्रशत्रुसैन्येकरोतिरर्थेविवसद्धातुमिति।ननुकि
याप्राधान्येऽपिपचतीत्यादौएककर्तृक वर्तमानपचिक्रियेतिक्रियाविशेष्यकोबोधोनस्यात्।प्रत्ययार्थंप्रतिप्रकृत्यर्थस्यविशेषणत्वा
त्।औपगवादौतथात्वादितिचेन्न।प्रत्ययार्थःप्रधानमितिह्युत्सर्गः।सचेहत्यज्यते।क्रियाप्रधानमाख्यातमितिस्मरणात्।पाचिकेत्यादौत्वा
त्वस्यविशेषणत्वाभ्युपगमाच्च।प्रत्ययानर्थक्येपिवपचतीत्यादावनुपपत्तिः।पचेतंपक्ष्यत्यादौज्ञातत्वात्।ज्ञानचोःकर्तृप्राधान्यस्यसर्वसंमतत्वात्तथातिङ्
क्ष्वपितथात्वापत्तेः।शत्रादीनांतिङ्चलादेशत्वस्याविशिष्टत्वाच्च।आदेशानांचस्थानिसर्वरूपत्वेस्थान्यर्थाभिधायित्वेवार्थैकत्वौचित्यात्।अ ना
तएवहियुष्मदिसमानाधिकरणेमध्यमः।अस्मद्युत्तमइत्यादिपुरुषव्यवस्थासंगच्छते।अभिहितेकर्तरिप्रथमेत्यादिचानवसमानाधि
करणत्वेनतत्ताभिधेयसंख्यान्वयित्वंअभिहितशब्देनचाभिहितसंख्याकत्वंविवक्षितमितिवाच्यं।स्तोकोनुगुणत्वात्।कृत्तद्धितसमासैः
न संख्यायाअनभिधानात्तदभिहितेपितृतीयाप्रसंगाच्च।नचकृत्यनभिधानमेवकर्तुरनभिधानमितिवाच्यं।भावार्थलकारेपिकर्तरिप्रथमापत्तेरि
तिदिक्।सामानाधिकरण्याभावादिति।भावाभिधायिनोहिलकारस्यकापिनसामानाधिकरण्यं।कर्माभिधायिनकृत्तस्यभवतापुरुषत्रयमपिप्र
वस्थयोदाहरिष्यते।निद्रावानेति।कृदाद्यव्यापारस्यसत्त्वरूपत्वमिष्टमेव।तथाचभाष्यं।कृदभिहितोभावोद्रव्यवत्प्रकाशतेइतिद्रव्यधर्मानुलिंगसंख्या

कारकादीनुपलक्षयतीत्यर्थः। अत एव पाकं पाकेनेत्यादौ यथायथं द्वितीयादयः। नैवं चेन्मोदस्य[न] पाककर्तृत्वमिति षष्ठी। अनभिहितास्यादिति
वाच्यं। घञादावपि सत्त्वभिभागस्यासत्त्वापन्नक्रियाभिधायित्वाभ्युपगन्तव्यान्नादुक्तं च हरिणा। आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्ति-
ता। प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः। साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबंधना। सत्त्वभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबंधन इ-
ति। युक्तं चामृतरसप्रस्यंदमाधीकनरीति कुसुमांजलिश्लोके अमृतस्य रसः स्यमानममृतमिति यावत् इति व्याख्यायतत्रोपप-
भकृत्वेन कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते इति वर्द्धमानेनोपन्यस्तं भाष्यं व्याचक्षाणेन श्रानुमोदितं। तत्सर्वमतिरभसात्। तथाहि।
रस इति भावे ल्युटा रस्यमानमिति विवरणेन सह विरोधात्। यत्तु द्रव्यवदित्यस्य द्रव्यविशेष्यकोपस्थितिजनकत्वमित्यर्थवर्णनेन तद-
पि निर्मूलमनुशासनविरुद्धं चेति दिक्। एकवचनमेवेति। प्रायो वादोऽयं। भाष्ये उष्ट्रासिका आस्यंते हतशायिकाः शय्यंते इत्यत्र बहुव-
चनस्य सौकार्यात्। उष्ट्राणां हि आसिकाः स्वत एव विलक्षणाः। हतानां च नानाप्रकारं शेरते उत्तानावनतानो विकर्णिकेत्यादिविलक्षणावस्थाश्च।
तनेश्च पार्श्वशायिनां हतानां शयनानि तादृशानि देवदत्तादिभिः क्रियंत इत्यर्थः। अत्र सादृश्यावगमात् आख्यातवाच्यस्यापि भावस्य भेदा- राम.
वभासाद्बहुवचनं। आसिकाशायिकाइति द्वितीया बहुवचनं। क्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वात्। नन्वेवं क्लीबत्वमेकवचनं च स्यादिति वाच्यं॥ २५८

विषयं क्लीबमित्यधिकारात्स्त्रीत्वावधारणेन सामान्ये नपुंसकमित्यस्याप्रवृत्तेः। बहुत्वावधारणेन एकवचनाप्रवृत्तेश्च। नैवमसत्तो
क्तिर्विकल्पेनेति वाच्यं। लिंगक्रियाधारकारकयोगाभावमात्रेणात्यर्थमित्युक्तत्वानुत्सिसूत्रा। यद्यपि अजादयो द्वंद्वेन निर्दिष्टास्तथा-
पि उपदेशे इत्यस्य एव विशेषणं न हनादीनां। अव्यभिचारात्। उदाहरणमुपदेशेऽजिति। अत्र प्राचा उपदेशेऽजंतेभ्यो हनोऽश्च परेषां स्याद- १
नामिट् स्यात्। स इट् तु थित्व एवेति व्याख्यातं। तन्न। सत्र्ये हि स्यादयः ससम्या निर्दिष्टाः। अजादयश्च षष्ठ्या। विशेषणं च प्रधानशिष्टः। इट्
तु चकारेण नस्वेन्वियोगशिष्टः। थिणवदिति तु सप्तम्यां निर्दिष्टः। स्यसिचसीयुट्तासिषु भिन्नप्रयोगनिसप्तमी निर्दिष्टा तत्। नचैतस्य सर्व-
स्य भंगेन विपरीतव्याख्याने बीजमस्ति। चत्वादस्य व्यवहितान्वयोऽपि निर्मूलः। स्यादेतत्। सत्रास्वरसानुरोधेऽगस्त्येवेष्टस्यात्। अडादिवत्।
अनइट्छिथिवाक्यस्यादीनामिति विभक्तिविपरिणाममावश्यक इति चेन्न। सत्यं। पूर्ववाक्ये विनाऽपि स्थिउत्तरत्र विपरिणामोऽन्याय्य एव। तथा तु
यथा श्रुतविभक्तेरनुमितार्थत्वाद्बहुवितो विपरिणामः। तथाहि। हरिः सेव्यस्तदुक्तौ श्रीनिप्रयोगे उत्तरवाक्ये सेव्य इति विपरिणामेंद्रदृष्टानह-
रिःसेव्या इत्यपि प्रयोक्तुमुचितं। यदप्याहुः। विभक्तिव्यत्ययस्यापि बहुलं दर्शनादिति। तदपि भक्तिवादमात्रमिति निरुक्तमेव। किंच प्राचो व्या-
ख्याने थिणवदिति सप्तमीनाद्दतिः। तत्र यथा ह्रस्वस्य कार्यं दीर्घादिकमनिर्दिश्य पतेन। एवं स्वस्य स्वस्मात्परस्य च कार्यमनिर्दिश्य पतेन। नन्विणिवद्द

षुदात्तः स्यात् ॥ द्विः परस्येव इटः परस्यापि लुक् प्रवृत्तेर्न । ननु बाधितो ऽसौ । इट् आगमत्वेन प्रत्ययावयवतया प्रत्ययत्वाभावादिति चेन्न ।
हलन्ते यागमे ऽव्यवहितस्य तथा प्रत्ययत्वस्योपगमात् । स्थानिवत्त्वे प्राचोर्यन्थव्याख्याने स्त एव निर्णीतत्वात् । किं च ह्रस्वादिकार्यस्य प्रत्य
ये परे विहितस्य इटि परे कथं निर्वाह इत्याशंक्य विणिह ह्रस्वस्य वस्यैवानिर्देशः प्रत्ययस्य प्यानिर्देशान्न दोष इति नत्वस्वाचोर्यन्थव्याचक्षाणा
एवाहुः । ननु कथमुत्तरस्यापि प्रत्ययत्वं न लभ्येत । युन्नुवदेमि । विणो लुकि विणवदिदेऽसिद्धत्वादिति । नदपि न । नहि विणवदित्यनिर्देशः प्र तिड्उसि
ह्रः । अनिर्देशस्य निर्विषयतापत्तेः । तथा चलुको विह्नादिसम्भवस्यत्वेनानिर्देशो ऽवरिण्वत्वलम्भनिक्षोदेन । ननु यदि विणि दृष्टमात्रस्या
निर्देशस्तर्हि हिनि णिङ्स्वार्थे अपि स्तुः । घानिष्यते । आयिष्यते । अध्यापिष्यते इति । मैवं । ओगाधिकारबलेन ओगस्यैवानिर्देशात् । नं चैनेओ
गान्तरेन दाहः । ओगकार्यमिति । युटश्चि । तथा च सीयुट्शाहेनन हि शिरंलक्ष्यनइ इति भावः । आर्द्धधातुक इत्यनेन व्यावर्त्यं कृत विधिलिङ् न
त्वन न वलादित्वेनास्त्री । निवार्या । नस्येहाप्यपेक्षणात् । यदाहुः । निरुपपत्यं वलन्निमित्तो विधा नीति । अस्यार्थः । भाविष्यत इत्यादौ स्य इति निर्दि
निपरमपि वलादिलक्षणमिदं बाधित्वा विण्वदिडेव भवति । सत्यामपि वाह्यं न स्यात्सो ऽन्तरङ्गत्वात्प्रत्यासन्नं णिनमा च विमभुवो वुक् इ वनित्यत्वाद्वलादित्वनि राम
रपेक्षो ऽसौ । परस्त्वनित्यः । अस्मिन् पक्षे वलादिविधानात् । एवं च नित्यत्वात्सो ऽप्ययमेवेड् भवति । एतेन उपदेश इति किंभाविष्यते ऽत्रत्राप्येव । २५५

त

कलै २

देशयोः कृनयोः न स्यादिति प्रसादग्रन्थः प्रत्युक्तः । चिण्वदिटो विषयवल्लिमिति स्यात्प्रवृत्तेर्वादेशस्यासंभवात् । उपमामात्रे प्रवृत्तेपि अजन्त
त्वानप्यायानात् । उपदेशग्रहणं तु मूलएव स्फुटी भविष्यति । चिण्वदिट् इति । ननु रूपं नस्य धातोरुपदेशाभावात् कथमिह चिण्वदिट् । न चाजन्तोपदेशो पेरादु२
येनान्तं नत्वमस्त्येवेति वाच्यं । आविनास्मा नेत्यादौ परत्वान्नित्यत्वाच्च परेगुणे कृते चिण्वदिड्भावापत्तेः । नहि तं नस्य उपदेशो ऽपि अजन्तनत
मस्ति । निचेत्तमेवं । उपदेशो योजितिव्याख्याने पि उपदेशग्रहणसामर्थ्यादिव आरिनेत्यादौ प्रवृत्तिस्वीकारात् । अस्तु वा उपदेशे यदजन्तं तस्येति वा द
ख्यानं । अङ्गस्येत्यधिकरणषष्ठी । अङ्गावयवस्याजन्तस्येति । कारिष्यत इत्यादौ चध्य प्रदेशिवद्भावः सर्वथापि णिजन्तेत्विण्वद्भावो स्त्येवान
दाहुः । निरवद्ध्हि तुक हनेश्च घत्वं दीर्घश्चो ऽक्तो यो मिनां वा चिणीति इटश्च सिद्ध लेन मेलुप्यनेलिनिस्थिश्चार्थं व लिमिमितो विधानामित्यन्तु भम
र्थं न तेन अजन्तत्वात् चिण्वदिति प्राचोर्यन्थव्याचक्षाणैरुक्तं । एवं नधात्वं नरे उपदेशावस्थायां भवत्ययमजन्त इति न्याय विरुद्धं स्यात् किं विरु भि४
द्धं च । उपदेशो हिसाक्षादुच्चारणं । न च एवं नस्य नदस्ति । किं च धात्वादेः षः स इत्यत्र तु ध्यानोः प्रतिषेधमुक्त्वा उपदेशग्रहणबलेन नस्या
ख्यानमाक्षेरस्थितं । स्वयमपि तत्रेत्तन्नथैवोक्तं तदिदानीं विरुध्येतेति दिक् । आनो युक् । चिण्णुतोः किं । चोदिः । चालाकिः । चोहा । दिता । दिन्ना ।
भा० द देः । दायिना । मिमिस्ता । घा । रिञ्चिस्नेन द्वाधिता पस्ताचिण्वदिट्कृते ऽसत्वादित्वात् तु ने नैष्याहुः । सत्यपि तस्मिन्नेह कार्यचित्स्वानिः । अनिल्ल

वधादेशोपि॰

स्मात्यारुद्धाक्रूपनिष्पत्तेः। आशीर्लिङि। नतु लुङि। तत्रोभयोरपि वैकल्पिकत्वाद्येन नाप्राप्तिन्यायेन बाधादिति भावः। विशेष
विहितत्वादिति। लिङ्ङीति पदद्वयसाधारणं। आशुद्धतु आत्मनेपद एवेति विशेष इति भावः। एतेन स्यसिच्त्वेत्र प्रतिपदविधेर्बलीयस्त्वाच्चिरा
द्वा वइति कैयटग्रंथो व्याख्यातः। यत्तु नारायणेनोक्तं। अत्र यद्यपि प्रतिपदविधिस्तथापि विप्रतिषेधाच्चिण्वद्भावृद्धत्वाज्झायुइति। प्रत्य
तसरिकारार्थ प्राचोग्रंथं व्याचक्षाणैरुक्तं। यद्यपि परादप्यंतरंगं बलीयस्तथापि परत्वाद्धस्यैव प्राप्तिः। चिण्वद्भावेन व्यवस्थेति तस्या
प्याशय इति। तदेतत्सर्वं कैयटग्रंथाशयापरिज्ञानमूलकमिति निर्मूलमेव ध्वनितं। पक्षेवधिर्ष्टैरिति। इह प्राचा पक्षे वधादेशात्रुक्तत्वेन
सम्यगेव। यत्तु तत्तोत्रेणोक्तं वधादेशाइति परमतं। स्वमते तु वधादेशोत्र न भवत्येव। तथा चोक्तं महाभाष्ये। चिण्वद्भावे हन्तेः पुनः प्रसंगाद
धभावः कस्मान्न भवति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति कृत्वा हनिर्णिङादेशप्रतिषेधश्चेति। तदेतद्भाष्यार्थानवबोधवि
जृंभितं। लिङीति परसप्तमी स्यसिच्सूत्रे आर्धधातुक इत्यस्यासंबंधश्च प्रोक्तश्चिण्वदेतस्वीकृत्य प्रवृत्तं वधभावात्। शुद्धिचिण्वद्भावो विप्रतिषेधे
नेति वार्तिकं व्याचक्षाणेन भाष्यकृता चिण्वद्भावपक्षे खलु वधादेशाभाव उक्तः। ननु चिण्वद्भावविरहेपि तत्कथं स्यसिच्त्वात्क्रूदमपि विकृ राम
त्वं विस्मृत्य शुद्धमपि मूलमशुद्धीक्रियते। यद्यपि हनिर्णिङादेशोसाधुरुक्तं तदपि न। अनागमस्याप्यनिर्देशोप्रसेवार्णिङ्गलुमाघानिष्यतइत्यादौ २५६

ननुक्तेः। अंगाधिकारबलेन तत्समाभानाच्चान्वलिङि लुङि च समाक्षात्रुपदिष्टस्य वधेरतिदेशापेक्षात्। लोउदाहरणवाक्यत्र वधादेशः
भाष्यकारस्यसंमतिमाधर्वानेः स्वैरैवेतिदिक्। अहसातामिति। चिण्वदिटोभावे हनः सिजिति किंतादनुदात्तोपदेशस्यनुनासिकलोपः
तनुभिरधिकं ज्ञानमिति। यत्तु घ्वेसलोपोवा सस्य दइति के चिदिति। पुनर्हन्तिरमिति चापाभागेन हयंसंवायलिपविन्नस्यादिप्रपंचेनेह।
एचिंशान्द्रपालिन्नवंगीतिवदंति। तचोक्तिसंभवं न पश्यामः। पुनर्हन्तिरूपानेस्यस्यदुर्गरतात्। अस्मिंश्च संख्या पाएवपुरस्कारे मूलानो
वाच्येसालोनावतो। अवरुभ्येति। तदपिइर्वासिद्धमिति तत्रासिद्धार्थकथनमित्युक्तं न विस्मर्तव्यं। अस्मिन्निति कृप्पक्षे विभ्रमुलोपेति
सत्त्वेदीर्घग्रहणं कर्तव्यमेव। तथाक्षिहेङ् अनादेरेघरादेः। एवेङ्कृ। हिउयति। अत्र विभ्रमुलोः। हनस्पोः। कृस्वे विकल्प्यमाने अहिडिअहेडी
तिस्यात्। दीर्घे तु अहिडिअहीडी इति भवति। एतच्च विभ्रमुलोपेति सूत्रे कैयटग्रंथे कमेर्णिङि स्तेहरदत्तग्रंथे च स्पष्टं। दीर्घेति। स्तीति। यङो
लोपस्यस्थानिवत्तेन चिण्परत्वाभावात् उपधाह्रस्वेर्ऽप्रवृत्तेरिति भावः। नोदात्तेति। कथं तर्हि हिरेयदिकामिपदेकेन स्वमिति श्राह। एषः। प्रमा
दएवायापदिसमाधेयमवेत्याग्रेहत्स्वाहिंसितत्प्रेषणात्। नहनेर्थेति। विनतत्स्विण्वद्बोध्यः। यमुघम उपरम इति। संज्ञापूर्वकविधेरनित्य
त्वात्। तथा च भट्टिः। इयतोव्यदङुउयमे। यमुउपरमेइति। अथ यत्रेदिकर्मका स्तेषु लक्ष्यत्वत्वलर्थाः। सुखेकर्मणि भागोनोभिंकोभयोरिति संदे २७

हि व्यवस्थामाह। सकर्मकेभ्य इति ॥ इति भावकर्मप्रक्रिया ॥ ॥ अकर्मका अपीति। फलावच्छिन्नव्यापारपरत्वे हि देवदत्तादि
धा२ निष्ठव्यापाराधिकरणत्वे किं तिष्ठिं भावे नन्यग्भवनादिफलाश्रयणमोदनादीनां कर्मत्वं सुवितं। कर्तुरीप्सिततमत्वात्। व्यापारांशाप
रित्यागेन फलांशमात्रपरत्वे तु पचिभिदिप्रभृतीनामपि राध्यतिहिंसा भवति न्यग्भवनीत्यादिविवरणविषयीभूतानां राध्यत्यादिवदेवाकर्मता।
न त्वस्यामवस्थायामोदनादेः कर्मत्वं संभवति किंतु कर्तृत्वमेव। स्वतन्त्रः कर्तेति लक्षणात्। एतच्चोदाहरणादि स्फुटं वक्ष्यते एवं प्रपंचितं च। स्यादेतत्। द्वि
कर्मकाणामेकस्य कर्मणः प्राधान्यविवक्षायामपि अपरेण सकर्मकत्वमस्त्येवास्वयं गुडधेयस्य गुणेनोक्तो पयस्त्रां वस्तयमानस्य वत्सं निम
हिनीत्यादौ यथेति चेन्न। सत्यं एककर्मकाणामेवाकर्मकत्वे तात्पर्यमानत्वान्न दोषः। नेदमद्भुतं यत्नि। भावे कर्मणीति। अकर्मकेभ्यस्तु भावे उत्पादनस्य फ
लमाह। लभोभावे इति। भावे चाकर्मकेभ्य इत्युक्तेरिति भावः। कर्मवत्। कर्मस्थेति। न कर्मस्थक्रियालक्ष्यमनेन दाह। कर्मस्थेति। लकारवाच्य इति
लकारेणोपस्थापितमित्यर्थः। लिलकारकादिति। अयं भावः। व्यस्य बहुलं लिङ्व्यादि। व्यत्ययेति। हि न पाचापाके परस्मैवर्णविधिल ब्लक
लोपविलहयो नव्यंजनपरस्यैकस्यानेकस्य वोच्चारणे विशेषोऽस्ति भाष्योक्तेः। यहालुग्नित्येति शेलकारे लोपस्य संयोगान्तस्येति पक्षो नेत्यनु राम
हल्वयमामितिं। नच्छ्वलग्रहणमिहानुवर्तनं व्याप्यविपरिणम्यते लुप्तषष्ठीकं वा। षष्ठ्यर्थश्च नडुपस्थाप्यत्वं। कर्त्रीवित्यादिति स्वच्चात्कर्तृग्रह २७७

णमनुवर्त्यं प्रथमया विपरिणम्यते। तेनाभिमतार्थलाभ इति। करणाधिकरणाभ्यामिति। न त्विह करणत्वाद्यवस्थायां वक्तृतः स च
पि। असिश्छिनत्ति। स्थाली पचतीत्यादौ पाक धातुना नोपात्त इति चेन्न। किं तत्। न चोत्येतस्मिन्स्त्वेवसाहवचनतिषेधः। भिन्नता कि पाधान्येनान्तेन विशेषितमा। एवं चास
निकर्मणि चास्मिन्वाग्देवाति प्रसंग इति भावः। अधिगच्छति स्यादि श्लोकस्यान्तराईतु। यत्कृपावशात्तस्मैनमोऽस्तु गुरवे सदेति बोध्यं स्या
देतत्। पच्यादीनां गम्यादीनां च फलाभिधायित्वे फलस्य च कर्मनिष्ठत्वे तुल्ये कथं कर्मवद्भावप्रवृत्त्यप्रवृत्ती व्यवस्थाने तत्राह। यत्र कर्मणीति।
उक्तं च हरिणा। विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता। क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पितेति। अन्येषां धातूनां शब्दैः क्रियाव्यवस्था
वोदेन कर्तृव्यापारस्यैव प्राधान्येनावगमात्कर्मस्थत्वेन यथा तु देशपनाधिकत्वे कर्मस्थांशस्य कर्तृत्वे तु व्यापारांशस्येति। सापि नियामिका। न
चाहि। दर्शनारोहणाभ्यां विषयेन्यमने च विशेषानुपलंभात्कर्तृस्थता। उद्देशानुरोधाच्च। अहं पश्यामि मिति इहेशोनत्वं चाविषयो भवतीति
एवमेह सुपारि गच्छेयमिति देशे। ननु हस्तिनोन्य आरोपयवतिति। उपरितनमनरूप एव व्यापारविशेषोऽस्हेरर्थेति नुन्नभावनमानांश्मिष्ठे
दृश्येनस्य वास्वां हस्तान्यां मन्वेनमयस्य पिंआरोहणीय प्रयोगानात्। अन एव हिय द्वितु परं छन्दसी। यत्र भाष्यं स्फाहि गत्यर्थ इति। अत एव चाणे कर्तुर्णि
कर्मत्वं। पचिच्छिदोपोस्तु विक्लित्तिद्वैधीभवनरूपो विशेषः कर्मनिष्ठस्तु उद्देशेनैव च कारकव्यापार इति महदेवाभ्यां एवं चारुह्यते हस्ती। निकर्मवंशा

वेशद्वर्यितंतोभाष्यन्यायविरोधादुपेक्ष्याइतिकैयटः।हरदत्तादयोप्येवं।नन्वेवमिहैवसूत्रेसकर्मकाणांप्रतिषेधोन्योन्यमाश्लिष्यतइतिभा
ष्यवार्त्तिकग्रंथः।संयोगरूपस्यफलस्यकर्मस्थत्वाभावादितिकैयटादिग्रंथश्चविरुध्यते।रूढिगमिष्यांसेहश्लिषेर्वर्षिष्यस्यपुरुक्तपपादत्वात्सं
योगाख्यफलस्यसर्वत्रतुल्यत्वादितिचेत्।सत्यं।उदाहरणदिक्प्रदर्शनेनन्ननुस्थितेनोदाहरणमितित्वोत्स्यादेनवाज्ञानेछ्योश्रिवयतस्त्वा
पिकर्तृस्थता।तदाश्विनुःकरोतेरपिकर्त्तानकर्मवत्स्या।दित्याशंक्यकरोतेर्यत्नोर्थत्वमेवनास्तीत्याह।करोतीति।भिन्नजन्यत्वादिस्त्रभाष्य
स्यष्टंतेनदिक्प्रदर्शनं।सकर्मकेनैवगावकस्यात्।यतनतइतिवदितिबोध्यं।करोतीति।ज्ञानस्यकर्तृस्थत्वमुसादनेनेत्यर्थः।अनुच्यवस्यमान
इतिस्वंउनुकारप्रयोगः।सकर्मकाणामिति।एतेनस्त्रजस्यात्मानमात्मनेतिव्याख्यातं।तथाहि।आत्मानमात्मनावेत्तीत्यस्यकर्तृस्यभावकत्वे
नसुसाधतेपिस्त्रजस्तीत्यंतोप्रहनवोतिकैनैवनिर्वाहः।स्त्रजेःकर्मस्थफलकतात्।अन्योन्यमिति।स्यादेतत्।यद्यपीहसंयोगानुकूलक्रिया
कर्मत्वकर्तृत्वोपयोगिनोउभयनिष्ठातथापिव्यक्तिभेदोस्त्येव।अतएवान्यनिष्ठाप्रत्यन्यस्यकर्मत्वं।अन्यथोभयोरपिकर्मत्वमेवस्यात्तनुक
र्तृत्वं।इमोगंगास्त्रवानइत्यत्रयथा।एवंस्थितेकर्मत्वोपयोगिनीयाक्रियातयातुल्यक्रियस्यतदीयकर्तुर्विधीयमानःकर्मवद्भावइहनप्राप्नोतेर राम
एवंस्त्रजस्यात्मानमात्मनेत्यत्रापि।तत्किंवारणिकारंभेप्याशंक्योदाहरणंतरमाह।अजेति।नयतेर्हिकिमकनपाअजारूपस्यकर्मणःक्रि २५८

स्त्विनविवक्षायामपिग्रामरूपेणकर्मणासकर्मकत्वाच्चानिर्देशाइतिभावः।स्यादेतत्।कर्मवत्कर्मणेतिसूत्रमेवमास्तु।नतरोगानितिकांप्रयो
गास्तुसर्वैपिनूकारान्तरेणव्यावर्त्यास्यते।नदोषः।एकस्यापिवस्तुनोवस्त्वाधिचोपाधिविशिष्टतांभ्यामौपाधिकंभेदमाश्रित्यसकर्तृत्वंकर्मत्वंचोपदे विदिछ्रता
शोकमेव।सिद्धान्तेपिकर्मणिरत्त्व।क्रियते।आत्मानमात्मनावेत्तिस्त्रजस्यात्मात्मानमात्मनेति एवंपच्यतेओदनइत्यत्रापिमुख्येकर्मण्येवप्रत्ययो
स्तु।शास्त्रवनिरूद्दनेपेक्षणात्।स्वयमित्यस्यात्मनेत्यर्थात्।एवंचस्थालीपचतीत्यत्राधिकरणइवकर्त्तनएवधातोरर्थःकर्मण्यपिलभ्यतइत्यपरमनुरू
ने लोकर्थंतर्हिपच्यतेओदनइतिभावेलकारइतिचेत्।माभूत्कर्मवत्कर्मण्येवास्तु।कर्मचात्मैव।नचैवंभेतव्यकुत्वलेनभिन्नमीपेद्देदमितिभावेकृत्वादयो
नस्युः।कर्मणिचेदात्मेतिविशेषानुरोधेनपुंस्त्वस्यादितिवाच्यं।सामान्येनपुंसकसंभवात्।स्वरूपमित्यस्यविशेष्यत्वसंभवाच्च।आत्मेतिविवक्षायांतु
पुल्लिंगतापाउक्तविवक्षायांस्तत्रपक्षेपिदुर्वारत्वाच्च।अतोयत्नेनकर्मवत्सूत्रमत्राचक्षाणेननडुहस्नुनमामितिप्रतिषेधआरम्भोनवा।आद्येदुहेर्कर्म
वास्यविषयःस्यात्।ततश्चदुग्धेनगौर्गोपालेनेत्यादिनसिध्येत्।दुग्धेगोपालेनेत्यादिवस्यात्।द्वितीयेतुनमतेदंडइत्यादिनस्यात्।कर्मणियकस्संभा
व्यकर्त्तरिनकोदुर्लभत्वात्।किंचचःकर्मकर्त्तरीतिविधिविकल्पोनिर्विषयएवस्यात्।कर्मवदित्यतिदेशस्यविषयीभूतःकर्ताहिकर्मकर्त्ता।नचासौ
नवास्ति। स्वदोस्याआत्मनाआत्मनायीत्यत्रापिविधिविकल्पापत्तेश्च।ननुनिरुक्तप्रेषणमाश्रित्यभूतपूर्वेकर्मणिसांप्रतिकेकर्त्तरिविधि

कल्पं ब्रूमः इति चेन्न। न हि भिन्नैव लकारादिष्वप्यथा यथार्थेशवादयः स्युः। यत्तु नस्यादिति कर्मवत्त्वे तत्र भवत्वप्रमारम्भ्यमेवेति दिक्। स्नजिधु। श्रवने नि
रा स्निग्धस्नादि भिस्सि भि निस्वथं यदि कि नु लसावधितुकान्तु दान्तलेहकने यत्कृतदानन्तं श्रूयेत। यत्तु भाचाश्रद्धावत्कर्तृकादजे यो निष्ठेण कर्तरि। नि के
विदित्वं। तत्र यणित्यतु ढौ। आत्मनेपदानुके च न्यूनते निदिक्। स्याकर्मेति। यत्तु भाचाहृ हृश्विग्रू पाथ्यः सनन्तानां च यक् णो नेत्यत्रं
नुत्तहल्दृइतिन्यूनं। कि रादीनां सर्वेषां ग्राह्यत्वात्। एतन्वादिष्यते आदने साधुदाहरन्यां मूले ध्वनितं। यदपि चिण्वदिट उपिनेतिके चिदिट्य
त्वं। तत्र केचिदि [illegible] संशोऽनुचिनः। उक्तं भाष्यवार्त्तिकास्वरसात्। भाष्यवार्त्तिके ति। चिण्वदिट्। यत्तु भाचान्तु इहति चिण्व
दिटोऽपि निषेधं मन्वाने नोक्तं न निषेध इति केचिदिति। तच्चाचिण्वदिति हि चिणीव कार्यमतिदिश्यमेन च चिण्वत्कृत्वा सो निर्देशो निषेधं हुं शक
ते। येन चिण्वदिटो निषेधः स्यात्। एवं च निषेधाभावस्यन्याय्यत्वे सर्वसंमतत्वे च केचिदित्युक्तेरनुचितता। यत्तु वदंति। चिण्निषेधस्य चिण
रेव हि नता भावात्तस्मिन्कर्तव्ये नास्य निर्देश इति। तदति रभसात्। अनिर्देशेन निषिध्यमद्रविवक्त्वे निषेधो [illegible]
नानिर्दिश्यत इत्यस्केरनुचितता। अतीकरोतीति। चिणि प्रतिषिद्धे दृणि ग्रीनि चङ्। यत्तु भाचा कर्मकर्तरि चङ्गेत्युक्ताकारविशेषदाहृतं। न चिणि राम
लताउपेक्ष्यं। यत्तु परिष्कुर्वंति चङ् विधौ कर्तरीति न कर्तव्यं। सामान्येन चङ् विधीयतां। तस्य भावकर्मणोः परत्वाच्चिण्बाधको भविष्यति। किं चाचि २५०

ए

स्येन पदद्वयतः चिणि निवर्त्तमाने पुनश्चिण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थं। तथा च कर्तरि चिण्ग्रहणसामर्थ्याच्चिणैवात्र भाव्यं न तु चङेत्यादि। तद
त्यंतरभसात्। चिण्निषेधस्यैव प्रक्रांतत्वेन चिणैवात्र भाव्यमित्युक्तेर्व्याहतत्वात्। किं च कर्तरीति भाष्ये त्यसंगतमेव। कर्मणीत शाद्धमिति च
निप्रसक्तेः। न हि तत्रापि चिणस्तियश्च चङ्बाधनं। एवं च कर्तरि चिण्ग्रहणयोः सामर्थ्येऽपि वर्णितमपि कथमुक्तिसंभवे लभ्यतामित्यास्तां तावत्।
चिण्वदिटोऽपि निषेध इति। भाचोक्तमंस्वेउयन्निति। स्यादेवेति। यत्तु परिष्कुर्वंति। स्यमिचूस्तेचिण्वदित्यत्र नाममात्रेहनोर्दीर्घतानात्। चिण्निषेधोऽपि
चिणः कार्यमित्युक्तिदिश्यत इति। तन्न। तत्सम्बन्धं नादेव वामिति नैव वर्णितत्वात्। आत्मनेपदविधौ योऽकर्मकस्तमुदाहरति। विकुर्वते सैंधवा
इति। कृषि। तद्धेति स्ववृत्त्येत्यनुवर्तते। तदाह। नयमिति। किं सिति। तस्मिन्नेव विषये निभावः। अनुवृत्तेः फलमाह। यो विषये सिद्धिति। प्रसक्ति ग
पूर्वको हि निषेधः। यत्र तु प्रकोनप्रसक्तिस्तत्र न निषेधः। ना पि च्यतनूनापिस्तस्यान्नियोगारिष्टं परस्मैपदमित्यर्थः। तेन लिङ्डास्त्री। लिडोस्वादी
य नां च विषयेनेदं स्वबंधप्रवर्तनमित्यफलितं। यकोनुमिविशेषः। कुष्यंतीत्यर्थ। नियंतुमूस्वरेश्विशेषोऽप्युक्त एव। अत्रेदमवधेयं। कर्मकर्तरि ह अर
निकारादित्रिः प्राथेण स्वयमेवेति प्रयुज्यमानेन तद्विवक्षितं। आत्मनाकरणेनेति वा व्याख्येयं न तु कर्त्रेति। तथा सति कर्मण्येव लकारः स्यात्। तस्य
त्वं वेदं केय टादी॥ ॥इति कर्मकर्तृप्रक्रिया॥ ॥अभिज्ञा। अभिज्ञा स्मृतिः साकांक्षवाचिनेवोध्यते अन्येनेति विग्रहः। तदाह। स्मरतिबोधिनीति। स्मर

सीत्यत्र वाक्यार्थः कमपि पश्य मृगो धावतीतिवत्। हन्तेति क्रियायां विशेषणं। गोकुलाधिकरणकाऽस्मत्कर्तृकभूतानद्यतनवासक
र्मकं हलसंबोध्यकं स्मरणमिति फलितोऽर्थः। वासो लक्ष्यमिति। प्रसिद्धत्वात्। वारणं लक्ष्यमिति। सहसा बुध्यमाने हलस्य चिन्ताख्यमि
त्यर्थः। भूतेनापह्नव इति। अपह्नवोपलापः। नाहमित्यादि कलिङ्गे नाम जुगुप्सितो देशस्तत्र प्रविष्टत्वे त्याचिरं स्थितमिति कश्चिदुक्तः भ९
हना सेत्याह कलिङ्गान् जगामेति न केवलमवस्थानमेव निषिध्यते किं तर्हि तद्धेतुभूतं गमनमपीति भवत्यपह्नवः। यदा तु गमनमेवाभियुक्त पी४
स्तदेवापलपति। ननु दाक्षिणात्येनापह्नव इति लङेव भवति। प्रष्टव्यः प्रश्न इति। कर्मणि नङ्। आसन्ने ति। पंचवर्षाभ्यन्तरमासन्नकालं। पंच
वर्षाणि तु विप्रकृष्टकालमिति वर्णयंति। ननेति। पृष्टस्य प्रतिवचनमिति विग्रहः। यावत्पुरानिपातयोर्लट्। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभा
७८ षया अनित्यत्वज्ञापनार्थं निपातग्रहणं। सुवर्वेन महाव्याहतिग्रहणमप्येवमेव। तत्रान्यतरस्यां ग्रहणं कुर्वन्तं विभाषा। ननु कर्हिदाद्य
मनद्यतनविषयः। अनद्यतने र्हिलन्यतरस्यामिति किमो र्हिल्विधानात्। ननु भविष्यति घोगे लुडेव भाव्यं न तु लृट्। तत्कथमुदाहृयते क
र्हि भोक्ष्यत इति। अत्राहुः। भविष्यत्सामान्ये भोक्ष्यत इति लृट्। स तु कर्हिशब्देन संबध्यत इति। भोक्तेति। ननु भविष्यत्सामान्ये लड्विहितः सो राम
द्यतनेन लुटा बाध्येत तत्कथं विकल्पोदाहृतिः। अनद्यतने लुडित्यत्रार्थे योगोऽनुवर्त्तते। तेन लृड्विषयेऽपि पक्षे लट्। एवमुत्तरमेऽपि योगत्र २६०

यं न त्वनुवर्त्तते। तेन तत्र हि विषयेऽपि लुट्पाक्षिक एव न तु बाधकः। लिप्स्या सर्वेण सिद्धे समिति किं अरन्नार्थमि दमिति ध्वनयन्नुदाहरति
यो न्नमिति। वर्त्तमाना ये नोपाधिनेति। तथा हि। कुर्वन्त्यजोः स्थानेऽनुविहितः संज्ञाभ्यामेव न तु धातवेन स्यात्। तु ङीलादिविशिष्टकर्त्तरि अ
लं कृत्वा कुर्वत इत्युक्तः। सोपि तस्मिन्नुपाधौ सत्येवेत्यादि। कदा आगतोऽसीति। भूतकाले तु प्रश्नवाक्यमुदाहरणे भूतकालाभिव्यक्तये। एवं क
दागमिष्यसीत्यत्रापि भूतं। उदाहरणयोरयमेव इति पदाभ्यामागमनादेर्विनाभूतं यद्रूपं प्रस्वेदपरिकरबंधादि युक्तं तत्संनिहितविषये इदानी
मागमनमिति ध्वन्यते। तेन कदेति प्रश्नं प्रत्यार्थिकमुत्तरं संगच्छते। सामीप्यं च द्योतितं भवति। आरोपेणैव पत्नीमाश्रित्य प्रसाद्यान
माहरेति प्रवचनग्रहणं स्वरूपग्रहणस्य मा भूदित्येवमर्थं तदाह। लिप्सपर्याय इति। पंचदशारात्र इति। भाष्यप्रयोगात्। स्त्रीत्वाप्
४४ वैरात्रं क्लीबमिति तत्क्लीबत्वं तावन्नैव। अस्योदाहरणं निभूमात्पचारिस्यतः प्रश्नमिवोध्यानि। न नः प्रवीनेहत्तरस्तत्रेण विकल्पोक्तेः। किं किला अ
भिभवति। त्वत्कर्तृकं क्षुद्रीगमनमस्तीत्यादिरर्थः। जातु। अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति लिङ्लृटोः सिद्धौ वचनमिदं लेटो बाधनार्थं तदाह ल
टापवाद इति। संभावनेऽलं। संभावनमिति प्रथमया ससम्पन्नं विपरिणम्यते अलमिति च सप्तम्यन्तसंबंधः। एतच्चगौरवं सिद्धस्य गतिश्चिंतनी
येति न्यायेनाश्रीयते। अलमिति संभावने सिद्धाप्रयोगश्चेदिति सूत्रयितुमुचितं। अलमिति चेत्किं। पापेन गमिष्यति। हन्तेनिपलाय इति। हन

नहेतुःपलायनंहेतुमत्।लक्षणहे त्वोरितिशत्रादेशात्कृतंभवति।देवदत्तोगतोयाहइतियोगेचसहिधिरितिव्यवस्थितविभाषासु
प्रागतत्त्वज्ञानेनानुकामप्रवेदनइत्यपंसंख्यायेन।एवंचकामप्रवेदनेकच्चिन्नीतिसत्त्वंमास्त।अनेनैवसिद्धेरितिचेतन्न।मैवं।यच्चार्थप्रकरण
दिनापिकामप्रवेदनंगम्यते।तदर्थंतदारंभात्।नहितेनैवसिद्धत्वात्सूत्रमनर्थकमस्त्वितिचेतन्न।तेनलिङ्सिद्धेपिलोडर्थस्यारंभात्।लोटाचलि म
ङोबाधामाभूत्इतिलिङस्तुक्तेः।नहिलोड्यावेवोच्यतेमितिचेन्न।लिङोनुकर्षेनसंबद्धस्यविभाषाग्रहणस्याप्यनुकर्षप्रसंगादितिदिक्।लि
ङ्चासमानकर्तृकेषुतुमुन्निति।नःस्वयथेच्छार्थेषुलिङ्लोटावितिप्राप्ते लोटंबाधितुमेवंलिङ्मपिबाधते।नचचासरूपविधिः।कृत्यल्युट्तु
न्तेखलर्थेषुतदभावात्इतिलिङ्विधीयते।धातुसंबंधे।इहधातोःसंबंधोनुपपन्नः।स्वार्थस्मारणेनोपक्षीणत्वात्।पदार्थसंसर्गःकारक
वा विशिष्टक्रियायांवाक्यार्थइत्यभ्युपगमात्।शाब्दबोधेशाब्दोपिभासतेइत्यभ्युपगमेपिशब्दस्यस्वार्थप्रत्येवकारकत्वेनतद्वाद्दोनरंप्रति।अथो म४
क च्येत।यथासन्निधौक्रमत्वंसमानकर्तृत्वंचधातोरर्थद्वारकंविशेषणमाश्रितं।यथाचक्रव्युत्पत्तौसुबंतस्यक्रमत्वंतथेहापिधातोरर्थद्वारकःसं
बंधइति।तदपिन।तथाहिसतिपरस्परसंबद्धार्थबोधकानेकधातुप्रयोगेप्रत्ययाइतिफलितंस्यात्।ततश्चगोमानासीतभवितात्वेतितसिध्ये राम ३
स्य त्।नह्यत्रवर्त्तमानकालेस्तिःप्रयुज्यते।नचाप्रयुज्यमानस्यसंबंधोस्ति।तस्माद्धातुशब्देनतदर्थोलक्ष्यतइत्यभिप्रेत्याह।धात्वर्थानामिति।विषयव २६०

कृत्वापेक्षंबहुवचनं।एकैकविषयापेक्षायांतुधात्वर्थयोरितिबोध्यं।स्यादेतत्।अत्रहिद्विधिवाक्यैरेवस्वविषयेप्रत्ययाःसिद्धाःतत्किमने
न।यदितुयत्राप्राप्तास्तत्राप्येतत्सूत्रेणप्राप्येरन्।नहितत्रोपपदोपाधिग्रहणमितिप्रत्ययार्थानांसंकरेसतिस्वस्वोपलक्षणस्यादित्याशंक्याह।य
त्रकालेति।अयंभावः।कालमात्रमनेनबाध्यतेनत्वन्यदपि।अल्पबाधेनोपपत्तौबहुबाधस्यान्याय्यत्वात्।अन्यदेवनहिकिंचिदेकंबा
ध्यतामितिचेन्नकिंतदितिविनिगमकाभावात्।कालांशेपिकिंविनिगमकमितिचेन्न।प्रायदर्शनमितिगृहाण।वर्त्तमानसामीप्यइत्यारभ्यहि
कालान्यत्वप्रतिपादनमेवप्रायेणदृश्यतइतिभावः।स्यादेतत्।वनानिपश्यन्ययौ।निवेदयिष्यतोमनोनविव्यथेइत्यादिमहाकविप्रयो
गेषुदर्शनेनिवेदनाहीनामतीतानामपिलट्लृडादिभिःसंबंधोदृश्यतेसचकालबाधेपिसमर्थनीयइत्यनेनतदर्थमिदंसूत्रंतत्रयथो।विव
क्षइतिलिङ्क्ष्यस्यैवबाधःकिंन्नस्यात्तत्राह।तिङंतवाच्यमिति।प्रधानानुरोधेनगुणस्यनयनेनतुविपरीतमितिभावः।येतुप्रथमान्तविशेष्यकं
चोधंसेकामाख्यातस्वाच्यक्रियाप्राधान्यमाख्यातमितिभाष्यवार्तिकनिरुक्तास्मिन्पक्षेविचारस्तुपक्षेतेषामयमपिदोषःप्रसज्येत।उक्ता
र्थानामप्रयोगइतिकारकप्रकरणे।स्यादेतत्।व्यवहारस्यविषयेध्याहरतेलक्षितेपिवा।भूतभाविप्रत्ययनाधासिंबध्यंतां।यथायथा।तथाहि।अग्निष्टो
मयाजीतिभूतएवणिनिःजनितेत्यनंतसमभिव्याहारेतुउक्तवत्व्यवहरिष्यमाणइत्यध्याहारोक्तलक्षणावा।एवंगोमानासीदित्यत्रापिद्र

शाब्यवहारविषयत्वा आसीदित्यर्थः। अवश्यं चैतदभ्युपगंतव्यं। अन्यथा हि विभोक्तस्य मसीदित्यत्र स्वरीत्या भाविन्या हस्य भूतकाला
लत्वे भाव्यासीदिष्यत्वयोः ध्वयितायुगपत्प्रयोगो न स्यात्। तस्मै घटे वर्तमानं त्वं न कालं भाविन्या व्यवहरंतं तदिदानीमासीदिति तत्त्वार्थः। एवं
सर्वत्रासंजस्यैत्किंत्वनेनेति चेत्। मैवं। अध्याहारलक्षणप्रयुक्तकेंद्रां विनैव शायनो निर्वाहार्थं स्वनावेंभात्। न हि स्वं विदध्याहारादिकमंग
पि सापन्नी निसर्वत्वनत्वात्कत्तुमुचितमिति दिक्। क्रियासमभिहारे। अत्र यदि लोट इति षष्ठ्यंतेन तदादेशा लिङो लस्येरन्। वा च तध्वमोः
नित्यावाक्यशेषात्। तत्र हि मिति इः विशेषः स्यादिति तेनोपादीयते। तत्त्व पूर्वत्रि लोट् शब्दस्य नित्युपरत्वे सत्येव संगच्छते। अन्यथा सामान्यविहितानां
नित्यं हिस्वाभ्यां बाधे सति नित्यं ध्वमोरिति वाक्यशेषो निर्विषयः स्यात्। तथा सति नित्यं तत्वादवं लभ्यत इति गुणोप्यस्ति। तथा बहवोत्र दोषाः।
तथा हि। निपूर्वत्वि पूर्वमिपां स्थाने विहितस्य हेः स्यादित्वज्ञावेन पित्वात् ङित्त्वाभावात् लुनीहीति त्वं न स्यात्। ब्रूहीति ब्रुव ईट् स्यात्। तस्त्वीति तप
इ ह स्यात्। किं च। सर्वेषां नित्यं हावपि हिस्तोपर्यायेण स्यातां तन्नु पद्यवस्थायां। अपि च लोट् शब्दस्य नित्यं लक्षणाप्यन्याय्या। अतः संज्ञा न विरोधि
न्या उपक्रमस्य प्राकृत्वाद्वा यान्वये सस्य विषयसमन्यासुपपादनाच्च। तस्मात्लकारस्यैवादेशो हिस्वौ न तु लिङ इति सिद्धांतः। तदाह। तस्य च राम
स्याहिना। न त्वेवं हृदयोरपिलः परस्मैपदमिति परस्मैपदसंज्ञा स्यात्। ततश्च परस्मैपदिभ्य एव कर्त्तर्येव च हावपि स्यातामिति तदाह। नोचेति। अयं २६२

भावः। लोटो हिस्वाविति सूत्रे पूर्ववाक्यात् लोडित्यनुवर्त्तनेन च हिस्वाविति यस्य विशेषणं। न च हिस्वौ लौटौ भवत इति सामर्थ्यात्तिङ्मात्रविस
र्थः संपद्यते। तत्रापि मुख्य लोट् संबंधिनो धर्मस्यातिदेशो व्यर्थः। स्थानिवत्त्वेनैव लाभात्। अतः स्थानिवद्भावेन लब्ध लोट्व्यपदेशौ तिङः
स्तौ। ये हिस्वौ तयोरेव धर्म इहातिदिश्यत इति सिद्धमिष्टं। हिस्वविधाने मा। यदि पुरुषवचने न संज्ञे अपि स्यातां तर्हि पुरुषसामानाधिक
रण्येऽक्तत्वे च सत्येव हिस्वान्यां भाव्यं। तत्र व्यर्थो विधिरिति भावः। समुच्चयेऽन्यतरस्यां। माशुक्त मिति। लोट्त्वस्य च प्रसिद्धहिस्वदर्शो हिस्वौ न
ध्वमोर्विषये वेत्यर्थः। यथाविध्यनु। इह सर्वस्मिन्नितिस्य द्वार्थ। समुच्चये विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात्। यद्यपि संख्याकारकपुरुषकालविशे
षाणां हिस्वांतादप्रतीतेस्तदभिव्यक्तिसिद्धे मस्य न्यायतरेव अनुप्रयोगो लभ्यते। तथापि यथाविध्यर्थं वचनं। तेन याहि याहीति यातीति सेवानु
प्रयुज्यते न तु गच्छतीति क्रोति। तिवाहे वाच्य इति। यास्मिन्निति दिशक्तप्रक्रियायां व्याख्यातं। यत्तु वदंति। अस्य वक्तव्यस्य भाष्ये अदर्शनतादिति
न दृश्यतां। इति शाबिव इति। न च तेनैव व्यवधानाद्यातीत्यस्यानुप्रयोगतं कथमिति वाच्यं। अनुशासनस्येहात्तुषादित्वमात्रपरत्वात्। व्यवहितविष
यीतं प्रयोगयोरिष्टापत्तेः। एतच्चैकैयटहरदत्तयोर्थयोः स्फुटं। एतच्च भाष्यकारीयोदाहरणसम्यव्याख्यानाभ्यां निर्णीयते। भ्रममूलकमेवेति। ए
तेन सत्त्व विवेत्यपदाहत्य यदुक्तं प्राचाला लोडभावपक्षे लड्डादिः। पुनःपुनः पिबति पुनःपुनः खादती त्यभ्यवहरतीत्यादीति। तदपि भ्रममूलकमे

सि वैं ध्वनितं । तथा हि । पुनः पुनरित्यधिकावापः । इत्वं त्रापि नहि द्विवक्षायां हित्वाद्यापत्तेः । किं च लोडभावपक्षे प्रकाम्याः । अन्यथ वै रहेत । स्वनुप्रयोगस्य
हि स्वांतत्वे विहितत्वेन स्योपन्यसनं कथं संगच्छतां कथं वोपयुज्यतां । कालकारकसंख्यानां लडैवाभिव्यक्त्यादिति दिक् । अम एवेति । पुरुषांशेव
च्छिन्नांशे चेति भावः । एवं च पुरीमवस्कंदे त्यादौ तिङंतत्वं यथा यथं परस्मैपदात्मनेपदांतत्वं च सिद्धांते सिद्धं । पुरुषवचनसंज्ञे तु तस्त एवेति
द सर्वं सिद्धिः ॥ ॥इति लकारार्थप्रक्रिया ॥ ॥छ॥ ॥इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धांतकौमुद्यां व्याख्यायां प्रौढमनोरमायां ति
ङंतं समाप्तं ॥ ॥छ॥ ॥श्रीभवानीशंकारार्पणमस्तु ॥ ॥छ॥ ॥श्रीरस्तु ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥

२६३